ВЕРШИНИ
СВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 32

ВІСЕНТЕ БЛАСКО ІБАНЬЄС

МАХА ГОЛА
КРОВ І ПІСОК

РОМАНИ

Переклав з іспанської
Віктор Шовкун

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1980

И(Ісп)
Б68

VICENTE BLASCO IBÁÑEZ
MAJA DESNUDA
SANGRE Y ARENA

Передмова Захарія Плавскіна

В философско-психологических романах, вошедших в эту книгу, выдающийся испанский писатель-реалист Висенте Бласко Ибаньес (1867—1928) рассказал о трагической судьбе двух талантливых людей: знаменитого художника Мариано Реновалеса («Нагая маха») и прославленного тореадора Хуана Гальярдо («Кровь и песок»), чьи мечты, творческие замыслы, чаяния гибнут в социальной среде, где властвуют ханжество, лицемерие, жажда обогащения и жестокость.

Б $\frac{70304—154}{M205(04)—80}$ 154—80. 4703000000

© Український переклад, передмова.
Видавництво «Дніпро», 1980 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ РОМАНИ ВІСЕНТЕ БЛАСКО ІБАНЬЄСА

Роман «Маха гола» Вісенте Бласко Ібаньєс опублікував 1906 року, «Кров і пісок» — 1908-го. Сорокарічний письменник був на той час у самому розквіті фізичних і духовних сил. Отож навряд чи хто міг тоді передбачити, що ці романи разом з його наступною книжкою «Мертві наказують» (1909) стануть мало не підсумковими в творчому житті іспанського романіста — житті, яке починалося так яскраво. Адже позаду — лише два десятиріччя письменницької діяльності, що була позначена блискучими успіхами і стала помітною віхою в історії іспанської реалістичної прози.

1

Реалізм у Іспанії, що зазнав могутнього розквіту в творчості Сервантеса, Лопе де Веги, Кеведо, авторів шахрайських романів XVI—XVII сторіч, у XIX сторіччі знову здобув панівні позиції — але з великим запізненням. У той час як у Франції Стендаль і Бальзак, а в Англії Діккенс і Теккерей уже утвердили критичний реалізм як провідну художню систему, в Іспанії, за складних історико-культурних умов, новий метод ішов важким шляхом поступу; водночас в соціальному, політичному і духовному житті країна, образно кажучи, усе ще тряслась у диліжансі, тоді, коли інші західноєвропейські держави давно віддали перевагу залізницям.

В Англії і Франції капіталістичні порядки усталилися вже в перші десятиріччя XIX століття, проте в Іспанії ще й у другій половині сторіччя зберігалися в усіх сферах життя значні феодальні пережитки. Буржуазна власність мирно співіснувала з великим поміщицьким землеволодінням, елементи нового буржуазного права з середньовічними привілеями аристократичної верхівки, двірцевої камарильї та католицької церкви. Щоправда, за перші три чверті століття країна пережила п'ять буржуазно-демократичних революцій. Але в їхньому ході виявилось, що слабка іспанська буржуазія нездатна була рішуче скинути пута феодалізму; вона боялася послідовно революційних перетворень і домагалася лише поступових реформ, а зростання активності народних мас щоразу штовхало її в обійми реакції. Тому й остання, п'ята революція (1868—1874 років), завершилася компромісом між реакційною верхівкою буржуазії і правлячою феодально-клерикальною камарильєю, внаслідок чого, хоч і з певними обмежен-

нями, буржуазія стала одним з панівних класів, а іспанська держава перетворилася на буржуазно-поміщицьку монархію.

Компроміс, якого досягла верхівка буржуазії, забезпечив інтенсивніший розвиток капіталістичних відносин, але поглибив кризу, що її переживали панівні класи. Державний апарат роз'їдала корупція, усе стало предметом купівлі-продажу: державні підряди, аристократичні титули, чиновницькі мундири, депутатські мандати. В політичному житті усталилася система «парламентської гойданки», завдяки якій протягом усього цього періоду по черзі змінювалися уряди консерваторів-поміщиків і «ліберальних» буржуа, розігруючи комедію «демократії». Жоден з цих урядів не бажав помічати убогості мас, безземелля селян, безправності робітників, національного приниження басків, каталонців, галісійців. І тільки після нищівної поразки в іспано-американській війні 1898 року і втрати останніх заокеанських колоній остаточно розвіявся міраж колишньої величі Іспанії.

Доля батьківщини ніколи не була байдужа прогресивній літературі. Іспанські письменники кінця XIX століття відроджують могутню національну традицію реалістичного мистецтва та водночас активно засвоюють досвід художників-реалістів Франції, Англії, Росії. Бальзака, Діккенса, Толстого називають своїми учителями мало не всі відомі іспанські романісти кінця століття. Це, однак, не позбавляє їхню творчість національної самобутності. Навпаки, художній досвід видатних західноєвропейських та російських письменників-реалістів допомагає письменникам Іспанії глибше засвоїти свої, національні реалістичні традиції, вторгнутися в нові для них сфери соціального буття. Так, у романі останніх десятиліть поряд з антифеодальною з'являється і антибуржуазна тема; письменники звертаються до життя народних мас, намагаються по-новому осмислити їхню роль і місце в історичній долі країни. Художнє дослідження процесу відмирання старого й усталення нового, буржуазного суспільства, поглиблений інтерес до соціальних наслідків цього процесу, власне кажучи, і становить суспільний зміст усієї реалістичної прози Іспанії цього періоду.

2

Вісенте Бласко Ібаньєс (1867—1928) увійшов у літературу в останнє десятиріччя XIX століття. Майже одночасно з ним починають активну творчу діяльність письменники так званого «Покоління 1898 року» — Мігель де Унамуно, Піо Бароха, Рамон дель Валье Інклан та інші — творча молодь, яка шукала і прокладала

в мистецтві нові шляхи, об'єктивно розвиваючи і поповнюючи водночас своїми досягненнями животворні надбання тих майстрів художнього слова, що започаткували критичний реалізм в Іспанії. На межі XIX—XX сторіч потенційні можливості, що їх відкрили для іспанської літератури такі класики як Гальдос, Валера, почасти Переда та інші аж ніяк не були вичерпані. Це засвідчували своєю творчістю ті письменники, які плідно розвивали їхню традицію навіть тоді, коли багато молодих критиків уже оголосили її «застарілою». Одним із останніх могікан класичного реалізму XIX сторіччя в Іспанії був і Вісенте Бласко Ібаньєс. Та глибоко помилковою була б оцінка творчості цього визначного художника як «епігонської», бо, критично засвоївши і розвинувши теми й художні прийоми своїх попередників, Бласко Ібаньєс шукав і знаходив свою особливу, лише йому притаманну манеру бачити і зображувати навколишню дійсність.

Активний діяч лівого республіканського руху в країні, понад десять років депутат парламенту від партії республіканців (з 1898 по 1909 р.), Бласко Ібаньєс пережив чимало злигоднів, різких мінливостей долі і тяжких випробувань. «Починаючи з 1891 року моє життя було сповнене усіляких пригод: нерідко я брав участь у небезпечних змовах (ідеться про численні змови лівореспубліканців, спрямовані проти прогнилого монархічного режиму.— *З. П.*) і пропагандистських поїздках, мітингах і судових процесах,— згадував пізніше письменник.— Досить часто я сидів у в'язниці — дні, тижні, а то й місяці. Можу сказати з певністю, що третину цього героїчного в моєму житті періоду я або був ув'язнений, або рятувався втечею за кордон. Мене заарештовували разів з тридцять». Саме в той період і з'являються найвизначніші художні твори Бласко Ібаньєса.

В 1894—1902 роках він публікує кілька романів і збірку оповідань, у яких розкриває різноманітні аспекти побуту та життя своєї рідної провінції Валенсії — зокрема, романи «Безтурботне життя» (1894), «Травнева квітка» (1895), «Хатина» (1898) та інші. Хоча на сторінках його творів можна знайти чимало колоритних картин із життя селян та рибалок Валенсії і мальовничі описи місцевої природи, творчість письменника в самій своїй основі надзвичайно далека від регіоналізму — «обласницької» літератури, що мала в Іспанії давнє і глибоке коріння й дістала особливе поширення у 1850—1860 роках. Регіоналісти схильні були милуватися патріархальними рисами побуту, оспівували свій край, «малу батьківщину», яка важила для них чи не більше, ніж сама «мати Іспанія». А Бласко Ібаньєс, навпаки, за Валенсією завжди бачить всю країну; на добре відомому йому матеріалі місцевого життя він ставить корінні загальнонаціональні проблеми, наприклад,

у «Хатині» — проблему земельної власності, одну з найгостріших соціальних проблем Іспанії, не вирішену й у наші дні.

Природним продовженням пошуків письменника стали після валенсійського циклу його так звані соціально-тенденційні романи: «Непроханий гість» (1904), «Винний склад» (1905) та інші. «Всі ці книги я писав щиро й захоплено,— розповідав Бласко Ібаньєс пізніше.— Ми щойно пережили тоді колоніальну катастрофу. Іспанія опинилася в принизливому становищі, і я різко виступив проти деяких проявів сонного животіння нашої країни, сподіваючись, що це викличе якусь реакцію у відповідь...» Письменник, однак, не обмежується показом «сонного животіння Іспанії»; він концентрує увагу на пробудженні протесту проти соціальної несправедливості в самих низах суспільства. Нехай цей протест найчастіше буває стихійним, нехай робітників у «Непроханому гості» або наймитів у «Винному складі» спонукує скоріше інстинкт ненависті, ніж ясне розуміння того, хто їхній ворог, а хто друг,— усе ж таки Бласко Ібаньєс один з перших в іспанській літературі пішов далі філантропічного співчуття знедоленому людові, прославив його грізну силу.

У ті роки Бласко Ібаньєс знайомиться з деякими творами К. Маркса і Ф. Енгельса, зближується з соціалістами, у парламенті очолює ліве крило республіканської фракції. Та, незважаючи на своє щире співчуття народові, письменник тоді ще не міг побачити тієї реальної соціальної сили, що здатна стати не лише могильником старого світу, а й будівничим нового суспільства. І коли революційна хвиля спала й правлячі класи Іспанії завдали по робітничому і демократичному рухові відчутних ударів — таких як «кривавий тиждень» 1909 року, коли уряд жорстоко придушив виступ мас у Барселоні — віра Бласко Ібаньєса в досягнення соціальної справедливості для народу, принаймні в близькому майбутньому, похитнулася.

Шість разів підряд жителі Валенсії обирали письменника своїм депутатом у парламент. За ці роки він мав змогу добре ознайомитися із прихованою, закулісною стороною діяльності буржуазних політичних партій, представлених у парламенті. Зрештою він дійшов висновку, що більшість парламентаріїв (Бласко Ібаньєс не робив винятку і для своїх однопартійців-республіканців) — демагоги, кар'єристи або прекраснодушні ідеалісти, проте усі однаковою мірою далекі від розуміння реальних потреб народу. І Бласко Ібаньєс вирішує відмовитися від активної політичної діяльності: 1909 року він офіційно складає з себе депутатські повноваження, але вже задовго до цього перестає відвідувати засідання парламенту.

Це, звичайно, не означає, що письменник зрікся ідеалів своєї молодості. Однак, щиро співчуваючи людям праці і завжди стаючи на їхній бік у неминучому конфлікті між пригнобленими і можновладцями, Бласко Ібаньєс і сам не розумів, де лежить істинний шлях революційного перетворення дійсності і не міг подолати зневіри в силу народних мас. Ніби про себе сказав він, характеризуючи одного з своїх героїв, доктора Аресті з роману «Непроханий гість»: «Він думав про людство, про те, який довгий і страдницький шлях лежить перед ним; у похмурому й дрімучому лісі іде воно, скуте в ногах кайданами минулого, простягаючи зранені руки до Ідеалу й Справедливості, що сяють далеко-далеко попереду, мов загублені у нічному небі зорі».

3

Глибока душевна криза, яку переживав письменник, не могла не позначитися на його творчості. Якщо в романах та оповіданнях, написаних на початку сторіччя, в центрі уваги автора стоїть народний колектив, що піднімається на боротьбу, нехай і підштовхуваний лише стихійним почуттям ненависті, то тепер письменник частіше звертається до зображення долі окремої людської особистості. В романах 1906—1909 років («Маха гола», «Кров і пісок», «Мертві наказують») рушійною силою дії стає зіткнення обдарованої молодої людини з суспільством, з несправедливими нормами моралі та забобонами, які в ньому панують.

Подібні конфлікти глибоко цікавили письменника й раніше. Але тоді вони розгорталися на ширшому суспільному тлі, і доля героя, як правило, завжди залежала від того, яку роль обирала собі людина в загальнонародній боротьбі. Герої романів попереднього періоду — доктор Аресті в «Непроханому гості», Сальватьєрра у «Винному складі» та інші — шукали *свободи в суспільстві,* свободи для всіх, а отже, й для себе. Головний герой роману «Маха гола», художник Маріано Реновалес, суспільно менш активний. Бідний ковальський син, він завдяки щасливій випадковості дістає змогу оволодіти всіма таємницями свого улюбленого мистецтва — живопису. І от на шляху до його саморозкриття як талановитого майстра, людини духовно обдарованої, постають нові проблеми: міщанська мораль та безглузді забобони, що панують у суспільстві. Як творець, Бласко Ібаньєс уважний до проблем Маріано Реновалеса, що послідовно виникають на грунті соціальної несправедливості. Та цього разу герой його прагне лише *свободи від суспільства,* свободи особистої, яка досягається розривом із навколишнім середовищем, добровільною самоізоляцією.

З Реновалесом читач знайомиться у момент, коли той, уже давно оточений шаною, славетний і багатий, іде на побачення з товаришем юнацьких літ, угорським художником. Вони умовилися зустрітись у залі мадрідського музею Прадо, де угорець святобливо знімає копію із знаменитої картини Веласкеса «Фрейліни». Це побачення з минулим — не так з давнім другом, як із картинами двох своїх кумирів, Веласкеса й Гойї — сколихнуло в пам'яті Реновалеса «спогади про втрачені надії юності, про безліч ілюзій, що тепер викликали в нього лише посмішку...»

Дієго Веласкес, найвизначніший іспанський живописець XVII сторіччя, і Франсіско Гойя, великий художник Іспанії кінця XVIII — початку XIX сторіччя, були для Реновалеса не просто двома титанами іспанського мистецтва, яких він майже несвідомо наслідував у роки учнівства: наприклад, у картині, яка принесла йому першу славу, «були мазки, покладені, здавалося, пензлем Веласкеса, фрагменти, гідні самого Гойї, деталі, що нагадували манеру Ель Греко...» Веласкес і Гойя означали для Реновалеса дещо більше: вони уявлялися йому двома різними типами художника, ніби персоніфікували собою два шляхи у мистецтві. Життя першого з них, придворного живописця короля Філіппа IV, можна, на думку Бласко Ібаньєса, викласти двома словами: «Він малював». Його не цікавило ніщо, крім мистецтва, «ніколи його творчого спокою не порушували спалахи шалених пристрастей». Інша справа — Гойя. Про нього недосить було сказати «він малював», бо ж «Гойя теж малював, але й водночас — жив». І життя його — це життя «вільного птаха, що гордо стовбурчив своє пишне яскраве пір'я серед сірої одноманітності людського курника, життя людини,яка зважилася протиставити свій талант пристрастям і смакам двірської юрби.

Будьмо вибачливі до Бласко Ібаньєса за деяку суб'єктивність його оцінок творчості Веласкеса і Гойї. Адже твори Веласкеса були, свого часу, не менш яскравим виразом протесту проти тогочасного суспільства, ніж творіння Гойї за його доби, і це тонко спостеріг сучасний іспанський драматург Антоніо Буеро Вальєхо, який написав дві п'єси, в яких зобразив конфлікт художника-творця з деспотичною владою: «Фрейліни» — про Веласкеса, і «Сон розуму» — про Гойю. Роман, проте, не мистецтвознавчий трактат, і читача передусім цікавить не об'єктивна оцінка творчості цих художників, а те, як вона, ця творчість, відбивається у свідомості героя роману.

Життя Гойї здається Реновалесові втіленням духовної розкутості і викликом суспільству, а знаменита картина Гойї «Маха гола» уявляється йому вершиною мистецтва, що рве пута і повстає проти міщанської обмеженості. В оцінці цього чудового творіння

письменник, безперечно, має слушність. Адже в Іспанії, де релігійний гніт завжди був особливо тяжкий, зображувати голе жіноче тіло сторіччями суворо заборонялось. Жінка — «творіння диявола»! Навіть у добу Відродження, коли в європейському мистецтві нагота сприймалась як уславлення земного, людського начала в людині,— в Іспанії жоден з художників не наважився порушити цю заборону. Лише в XVII сторіччі Веласкес, за прямим наказом короля, зобразив богиню кохання Венеру голою, але недаремно голу красуню було названо язичницькою богинею. Гойя жив тоді, коли інквізиція ще зберігала всю повноту влади над розумом, совістю і життям іспанців. І все ж таки він зважився кинути виклик мертвому релігійному святенництву свого часу і всіх часів, намалювавши голою аристократку, яка вдавала з себе маху, мадрідську простолюдинку (за часів Гойї це було модно),— і зобразивши її як втілення краси самої природи, як торжество людської плоті над віковою християнською огидою до природи й істини».

Через усе своє життя художника проніс Реновалес мрію написати власну «Маху голу». Одного разу він навіть здійснив свою мрію: це було в Італії, коли, відмовившись від послуг натурниць, які викликали непогамовні ревнощі в його молодої дружини Хосефіни, він умовив її саму позувати йому роздягненою. Кілька днів гарячково працював художник. «Можливо, ніколи більше не зазнає він цього чудесного злету духовних сил, того стану, який звичайно називають натхненням»,— пише Бласко Ібаньєс. І ось нарешті картина готова. Вона справді прекрасна — це змушена визнати навіть Хосефіна, у всіх своїх смаках і вподобаннях слухняна раба міщанських забобонів. Картина гарна, але... «зовсім непристойна!» І Хосефіна безжально знищує її. Реновалес змушений був змиритися зі своєю поразкою: він «примусив себе не думати про своє загублене творіння і всміхнувся з покірливістю раба, який любить свій ланцюг, бо він забезпечує йому спокійне життя».

Капітуляція Реновалеса, звичайно ж, означала поразку художника у зіткненні не лише з обмеженістю Хосефіни, але й з усім світом ненависного йому міщанства, святенницького лицемірства, які втілювала його дружина. Подібну ж капітуляцію митця перед суспільством, у якому панують гроші, зобразив колись М. В. Гоголь у своїй повісті «Портрет». Для гоголівського героя, художника Андрія Чарткова, така капітуляція обертається повним моральним розпадом його як особистості, як митця, божевіллям і смертю. До свого героя Бласко Ібаньєс ніби поблажливіший: майже все життя Маріано Реновалес прожив, не надто картаючи себе за те, що перетворився на модного портретиста світських дам та вельможних осіб, і тільки час від часу згадував про «Маху голу» як про наївну мрію своєї юності. Але тим трагічніший фінал його життя.

В другій частині роману Бласко Ібаньєс зосереджує всю увагу на складних і примхливих перипетіях психологічного конфлікту між Реновалесом і його дружиною. Кохання-ненависть, кохання — взаємна мука — таким було почуття, яке поєднувало Маріано та Хосефіну і водночас відштовхувало їх одне від одного. І лише по смерті дружини художникове почуття очищається від гіркоти повсякденних образ та роздратування. В ім'я цього єдиного, як здається Реновалесові, свого справжнього кохання, він зрікається світського життя, відмовляється від роботи на замовлення, що давно стала для нього звичною. Художник намагається відтворити по пам'яті зовнішність померлої дружини, яку він так часто малював за життя, але на полотні виникає лише якийсь хворобливо спотворений образ. Зазнає краху і спроба художника знайти риси коханої дружини у «чарівній Фреголіні» — співачці з кабаре, яка спершу здалася йому разюче схожою на Хосефіну. І тоді, збагнувши марність своїх спроб воскресити минуле, Маріано Реновалес кличе смерть: «Розпадіться ж високі вежі ілюзій! Розсиптеся надхмарні замки, які він вибудував у своїй уяві, щоб не бачити жахливого обрію, щоб зробити приємною свою земну подорож!.. Тепер перед ним дорога рівна й пустельна. І немає сенсу сідати на узбіччі й вичікувати — однаково доведеться рушати далі. Що частіше він спочиватиме, то надовше розтягуватиме муки страху. Бо віднині йому судилося дивитись і бачити кінцеву мету своєї мандрівки, і не заступлять її більше ні хмари, ні ілюзії... дивитись і бачити свою останню оселю, з якої нема вороття... пащу чорної прірви... смерть». Таким похмурим акордом запізнілого і вже марного прозріння героя завершується «Маха гола» Бласко Ібаньєса, перша в його творчості спроба створити філософсько-психологічний роман про сучасність.

4

Якщо в романі «Маха гола» конфлікт талановитого художника з суспільством зводиться зрештою до психологічних колізій, ускладнених хворобливими, мало не патологічними переживаннями героя, то в наступному своєму творі — «Кров і пісок» — Бласко Ібаньєс набагато послідовніше розкриває ілюзорність прагнень людини поставити себе поза суспільством або над ним. Доказом такої ілюзорності служить доля центрального персонажа роману — уславленого тореро Хуана Гальярдо.

Навколо цього роману відразу ж після його появи спалахнула бурхлива полеміка. Та це й не дивно: Бласко Ібаньєс зважився

піднести голос проти одного з найпопулярніших на його батьківщині масових видовищ — бою биків, яким багато іспанців пишаються чи не менше, ніж подвигами своїх предків.

Письменник, звичайно, передбачав, що його твір викличе бурю протестів з боку численних шанувальників кориди. Одного з них — доктора Руїса, що спеціалізувався на лікуванні поранених тореро,— Бласко Ібаньєс зобразив на сторінках роману, вклавши в його уста пристрасну апологію бою биків. Але навіть Руїс змушений визнати, що корида — видовище варварське, і лише констатує, що це «не єдина варварська розвага на світі». Ще істотніше те, що лікар пов'язує поширення цього видовища в Іспанії з особливими історичними обставинами, за яких жив іспанський народ. «В середині XVIII сторіччя, коли Іспанія сховалася вдома, мов черепаха під панцирем, відмовившись од війн у далеких краях та од завоювання нових колоній, коли за браком відповідного середовища пригасла нещадна жорстокість церкви, настала епоха розквіту мистецтва кориди. Войовничість народу, який прагнув слави й багатства, шукала нових шляхів. Жорстокість юрби, що сторіччями виховувалась на споглядані тортур і призвичаїлась до грандіозних видовищ смерті, потребувала якогось виходу. Вона знайшла його в кориді, що прийшла на зміну аутодафе».

Звичайно, Бласко Ібаньєс не робить доктора Руїса рупором своїх власних думок і поглядів. Важливо, проте, що в словах Руїса письменник акцентує істотну для нього ідею: корида — один із засобів, до яких вдаються правлячі класи, щоб відвести енергію народу в безпечне для себе річище.

Бласко Ібаньєс показує, як розуміння цього визріває в умах найсвідоміших представників народу. Такий, наприклад, друг і помічник Хуана Гальярдо Насіональ. У юності він був членом іспанської секції Міжнародного товариства робітників і тепер страждає від усвідомлення того, що йде проти своїх переконань, виступаючи в кориді, яку вважає «явищем реакційним... чимось подібним до того, що діялося за часів інквізиції». І все ж таки він змушений і далі займатися своїм небезпечним ремеслом, щоб прогодувати велику сім'ю.

Гіркі злидні та обов'язок перед родиною змушують Насіоналя робити те, що він зневажає; ті ж таки злидні, а, крім того, ще й палке прагнення «вибитись у люди», утвердити себе як особистість у байдужому або ворожому до бідняка світі ваблять до небезпечного ремесла матадора і Хуана Гальярдо.

Можна було б навести безліч доказів того, що подібні мотиви, які багатьох спонукали до ремесла тореро — не плід художнього

вимислу Бласко Ібаньєса, а сумна реальність. Ось одне з документальних свідчень:

«Коли ти бідний, коли ти зголоднів за всім, а не лише за хлібом, тоді ти станеш тореро, щоб перестати нарешті бути злидарем... Я завжди хотів їсти, а коли тобі мало років, то якою чудовою мрією видається можливість купити цілу голову справжнього сиру, повісити його над вікном і відрізати по тоненькій скибочці щоразу, коли захочеться.

І ще я думав, як добре стати знаменитістю... Як приємно, коли про тебе пишуть у газетах, коли тебе впізнають на вулиці і коли в тебе завжди є гроші і ти можеш купувати собі все, що заманеться...

Мені гірко бачити смерть тварини і знати, що це я вбиваю її,— людина, нездатна навіть курча зарізати. Проте публіка хоче, щоб я вбивав, вона вимагає цього від мене. То хто ж тоді вбиває насправді, хто?»

Ці гіркі слова про себе і про свою професію належать нашому сучасникові Мануелю Бенітесу, на прізвисько Ель Кордовес («уродженець Кордови»), уславленому тореро шістдесятих років. Вони наче відлуння таких самих гірких роздумів, які за півстоліття до того мучили героя роману «Кров і пісок».

Хуан Гальярдо постає перед читачем на перших сторінках твору в зеніті слави: він — улюбленець публіки, великий матадор, оточений загальним поклонінням, мов національний герой. У цирку, на кориді, його з однаковим запалом вітають і затінені ряди, де збираються аристократи, і сонячний бік амфітеатру, де сидить простолюд, який особливо пишається тим, що славетний матадор вийшов з їхнього середовища.

І справді, Хуан Гальярдо, «перший матадор світу», як називають його захоплені шанувальники, ще зовсім недавно був жалюгідним обшарпанцем, мешканцем бідняцького передмістя Севільї. У сина шевця та робітниці тютюнової фабрики ще в дитинстві визріває рішення стати тореро. Звичайно, тут зіграли свою роль і романтична мрія про подвиги, і хлоп'яче прагнення до слави, і бажання стати багатим. «Найстрашніші роги — це роги голоду»,— каже іспанське прислів'я, яке не раз згадує Хуан. Але, хоч, може, й не зовсім усвідомлений, жив у юнакові і протест проти жалюгідної долі жебрака, вготованої йому від народження, прагнення кинути виклик можновладцям і утвердити себе як особистість.

Інший герой роману, розбійник на прізвисько Плюмітас, розкриває цю думку грубувато й точно: «Я давно зрозумів людей. Вони поділяються на тих, кого стрижуть, і на тих, хто стриже. Я

не хочу, щоб мене стригли. Я народився стригти інших, бо маю відважне серце і не боюся нікого». Або ще: «Нам, злидарям, лишається одне з двох: або надриватися, працюючи на інших, або обрати єдиний шлях, що веде до слави й багатства,— убивати». Ці слова з повним правом міг би вимовити й Хуан.

Не випадково в думках Хуана й Плюмітаса, у чиєму образі Бласко Ібаньєс відтворив деякі риси реального андалуського розбійника Перналеса, багато спільного. Доля Плюмітаса нагадує долю Гальярдо. Про це каже Хуанові й сам Плюмітас при зустрічі. Колись він був простим і мирним селянином і якщо тепер став розбійником, грозою багатіїв, то тільки тому, що розбій виявився єдиним можливим для нього засобом самозахисту й протесту проти несправедливості, яка панує у світі. І прості люди шанують Плюмітаса не менше, ніж Хуана Гальярдо. Знедолені бідняки бачили в Плюмітасі месника, що чинить жорстоку, але справедливу розправу.

Проте Бласко Ібаньєс переконливо показує, що виклик, кинутий суспільству матадором Хуаном Гальярдо і розбійником Плюмітасом, однаково приречений на невдачу. Плюмітас, щоправда, поквитався з кількома багатіями, та найбагатші і найобачніші зуміли убезпечити себе. Ще менше здатний цей Робін Гуд XX століття похитнути підвалини сучасного йому суспільства. Зрештою він гине наглою смертю, наче зацькований звір. Невдовзі по тому на мадрідській арені гине й Хуан Гальярдо.

Образ Хуана, проте, складніший, ніж образ Плюмітаса. Кинувши виклик суспільству, в якому бідняк може утвердити свою людську гідність лише ціною крові, Гальярдо пізніше зраджує і самому собі, і своєму класу, коли, домігшися слави й багатства, він прагне забути сам і змусити забути інших про своє недавнє минуле. І справа не тільки в тому, що він вибудував собі просторий будинок і придбав маєток, той самий, у якому ще малим хлопцем тішив багатого поміщика, дражнячи плащем його биків, не тільки тому, що він живе в розкошах, у всьому наслідуючи «справжніх сеньйорів». Куди гірше, що Хуан починає соромитися свого походження, що його дратує прізвисько «Сапатерін» [1], яке нагадує про батькове ремесло. Бласко Ібаньєс розуміє й прощає пристрасть свого героя до парфумів, якими він напахчувався понад усяку міру, «здавалося, він хотів забити гострий сморід колишніх злиднів, що в'ївся йому до кісток», але не прощає Хуанові зневаги до своїх давніх і щирих друзів з народу.

---

[1] Шевчик.

Письменник засуджує свого героя за те, що, зраджуючи світ простих і людяних взаємин, Хуан віддає перевагу світові жалюгідному і нікчемному. Для письменника-демократа і в цьому романі, як і в усій його попередній творчості, єдиними носіями істинно людського залишаються люди з народу. Недаремно з такою любов'ю виписані образи Хуанової матері доньї Ангустіас, жінки простої і доброї; привабливої у своєму вірному коханні дівчини з народу Кармен, що стала дружиною Гальярдо; скромного, чесного і благородного Насйоналя. Правда, з Насйоналя, фанатично відданого ідеалам революції, чоловіка, який бачить в освіті для народу панацею від усіх соціальних хвороб, підсміюються не тільки його друзі, а іноді й сам автор. Проте ця посмішка добра й співчутлива. Під грубуватою зовнішністю цього простого чоловіка письменник бачить справжнє, глибоке благородство. Насйональ, який за звичайних обставин аж ніяк не відзначається відчайдушною хоробрістю, не раз рятує Хуана від рогів розлютованого бика, виявляючи у хвилину смертельної небезпеки для друга подиву гідну мужність і героїзм.

Зовсім іншими виглядають представники того класу, до якого горнеться Гальярдо. Ці «справжні сеньйори» марнують час у картярстві, оргіях, розпусті. Їхні розумові обрії обмежені розповідями про дуелі «в ім'я честі», про альковні перемоги або про бій биків. Явне тавро виродження лежить на аристократах із клубу Сорока п'ятьох, куди ціною всіляких принижень дістає доступ Хуан у зеніті своєї кар'єри. Гідний свого оточення і староста клубу, маркіз де Морайма, що знає одну тільки пристрасть — розведення биків для кориди. Найяскравішим втіленням цього світу брехні та ницих пристрастей виступає маркізова племінниця донья Соль, хтива любителька гострих відчуттів, авантюристка й хижачка.

«Вище» товариство, що його дружби запобігає Хуан, не тільки нікчемне й звиродніле; воно, по-своєму, ще й страшне, бо прирікає на духовну загибель кожного, хто стикається з ним. Його жертвою, зрештою, стає і Хуан Гальярдо.

Марно виряджається тореро в костюми, пошиті у кращих кравців; марно трипкає гроші, зароблені небезпечною працею, програючи за ніч у карти цілу маєтність. На щирі почуття його нові «друзі» — аристократи — нездатні, а Хуана поблажливо терплять лише доти, доки він сяє серед «зірок кориди».

Не здобувши їхньої дружби, тореро водночас втрачає повагу тих, хто колись щиро пим захоплювався — людей з народу. І не так зневіра у своїх силах, що раптом скувала Хуана після тяж-

кого поранення, як відчуття цілковитої самотності позбавляє його всякої надії у ті останні хвилини життя, коли на арені мадрідського цирку він робить останню відчайдушну спробу повернути собі колишню прихильність глядачів сонячного боку і знову утвердити себе в очах публіки, що сидить в затінених рядах. Таким чином розповідь про матадора Хуана Гальярдо набирає у Бласко Ібаньєса широкого узагальненого характеру, стає оповіддю про трагічну долю талановитої людини з народу.

В романах «Маха гола» та «Кров і пісок» художня майстерність Вісенте Бласко Ібаньєса виявляється якнайповніше. Перш за все, в цих романах різнобічніше і глибше, ніж в попередніх творах, розкривається внутрішній світ персонажів, їхня психологія. Цій меті підпорядковані, зокрема, внутрішні монологи героїв, їхні індивідуальні мовні особливості і навіть імпресіоністичні, ніби акварельні описи природи, що акомпанують настрою героїв. Водночас письменник вміло використовує прийоми й засоби, характерні для його ранніх романів, наприклад, прямі публіцистичні оцінки ситуацій і дійових осіб, підкреслено різке розмежування світла й тіні в їх зображенні, акцентування деяких найважливіших їхніх рис. Ось чому, зокрема, Бласко Ібаньєс надає такого значення смисловим іменам і прізвиськам,— в романі «Кров і пісок» ними наділені навіть бики, призначені для кориди... Все це й визначило популярність цих творів, яскравих зразків реалістичного психологічного роману Іспанії.

1909 року Бласко Ібаньєс вирушає за океан, у Південну Америку. Спершу він мав намір прочитати публічні лекції в кількох латиноамериканських країнах і повернутись на батьківщину. Але потім письменник змінює свої плани: на кілька років він відмовляється від літературної діяльності й оселяється в аргентінській глушині. На весь свій наявний капітал він організовує для індіанців зразкове агрогосподарство на кооперативних засадах. Були в цьому пориві і пристрасна туга людини, що зневірилася в словах і прагне взятися за практичну справу, і донкіхотське бажання служити ближньому. Не випадково кооператив, що його створив Бласко Ібаньєс, було названо ім'ям Сервантеса. Але так само як і витівки Дон-Кіхота, задум цей був приречений на крах у жорстокій і нерівній боротьбі з усемогутнім капіталом, що саме в ті роки освоював і переводив на капіталістичні рейки сільське господарство у безкраїй аргентінській пампі.

Зазнавши невдачі в своїх починаннях, Бласко Ібаньєс повертається до Європи, якраз напередодні першої світової війни. Минуло всього кілька років, відколи вийшов останній з циклу філософсько-психологічних романів, над яким працював письменник

перед від'їздом за кордон, але іспанська література за цей час пішла вже вперед. За останні півтора десятиріччя свого життя Бласко Ібаньєс створив ще майже два десятки романів та численні оповідання. Були в його творчості тих років і голосний успіх, і прикрі невдачі. Але найкращі з його творів витримали випробування часом і увійшли до скарбниці іспанської літератури. Серед цих кращих, безсумнівно, і романи «Маха гола» та «Кров і пісок», що публікуються нині українською мовою.

Захарій ПЛАВСКІН

МАХА ГОЛА

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Годині об одинадцятій ранку Маріано Реновалес підійшов до музею Прадо, в якому не був уже кілька років. Знаменитого художника не приваблювали мерці: звичайно, вони гідні найвищої шани і завжди цікаво споглядати їх, відгортаючи славний саван сторіч, але мистецтво нині прямує новими шляхами, і чого він може навчитися тут, під тьмяним світлом слухових віконець, де життя постає перед нами не таким, яким воно є насправді, а яким колись бачили його інші люди? Краєвид моря, долина в горах, гурт волоцюг, чиясь «цікава» голова вабили художника дужче, ніж весь цей палац з його широкими сходами та білими колонами, цей величний пантеон мистецтва, заставлений статуями з бронзи й алебастру, де завжди блукають розгублені неофіти, марно силкуючись збагнути, який же шлях обрати для себе.

Перед самими сходами маестро Реновалес на якусь мить спинився. Не без хвилювання окинув поглядом низинку перед палацом — так після довгої відсутності людина споглядає місця, де минуло її дитинство. Доріжка, що вела до музею, була ніби в улоговині. На покритих яскраво-зеленим моріжком схилах то там, то там росли тоненькі деревця. Над цим миршавим скверіком здіймалася в синє небо старовинна церква єронімітів. Її біле громаддя з двома однаковими вежами та напівобваленими кам'яними аркадами в готичному стилі чітко вирізнялося на тлі по-зимовому голих дерев бульвару Ретіро. Реновалес подумав про фрески Джордано, які прикрашали склепіння храму. Далі погляд художника затримався на червоній кам'яниці з пишним порталом, що претензійно височіла на передньому плані, затуляючи краєвид і ніби нависаючи над зеленим укосом. Пхе! Академія! І митець презирливо махнув рукою, висловлюючи свою зневагу не лише до Академії мови, а й до всіх інших академій, де живопис, література і взагалі будь-які прояви людської думки зберігаються для безсмертя у вигляді мумій, туго перебинтованих традиціями, звичаями та сліпою пошаною до минулого.

Порив крижаного вітру розметляв поли художникового пальта, його довгу, вже притрушену сивиною бороду і ледь

не збив крислатого капелюха, з-під якого виглядали пасма чуприни, яка в юності була скандально буйною, але що вище з роками піднімався художник до слави й багатства, то коротше її підстригав.

Реновалесові стало холодно у вологому видолинку. День був ясний і морозяний — звичайний зимовий день. У синьому небі сяяло сонце, але з покритих снігом гір налітав крижаний вітер, від якого земля твердла і ставала крихкою, мов скло. В затінених місцях, куди не проникали сонячні промені, ще блищала вранішня паморозь, наче землю густо посипали цукром. На килимах із моху, мов пустотливі діти, вистрибували худі від зимового недоїдання горобці, мляво стріпуючи крильцями з обвислим пір'ячком.

Сходи до музею викликали у маестро спогади про молодість. Коли йому було шістнадцять років, він піднімався цими приступками безліч разів, тамуючи біль у шлунку від поганого пансіонного харчування. Скільки ранків просидів він у цьому величезному палаці, перемальовуючи картини Веласкеса! В його пам'яті зненацька ожили спогади про втрачені надії юності, про безліч ілюзій, що тепер викликали в нього лиш посмішку. Згадалося йому, як він голодував, як принижувався, продаючи копії картин, щоб уторгувати хоч якусь копійчину. Суворе обличчя цього велетня, похмуре чоло й насуплені брови, що так лякали його учнів та шанувальників, освітилися веселою усмішкою. Згадалося, як боязко заходив він до цього музею, як остерігався відступити бодай на крок від мольберта, аби хтось, бува, не помітив, що підошви чобіт у нього повідставали і з дірок визирають пальці.

Він перейшов вестибюль і відчинив перші скляні двері. Відразу стихли всі шуми зовнішнього світу: торохкотіння екіпажів по бульвару Прадо, дзеленчання трамваїв, глухе скрипіння возів, галас дітлахів, що бігали табунцями по зелених укосах. Відчинив другі двері, і його задубіле від холоду обличчя відчуло пестливий доторк теплого повітря, наповненого химерним гудінням тиші. Кроки відвідувачів багаторазово відлунювали, як це завжди буває у великих незаселених будівлях. Двері, зачинившись за Реновалесом, гримнули, мов гарматний постріл, і той грім покотився від зали до зали, проникаючи між грубими завісами. Крізь залізні решітки центрального опалення текли невидимі гарячі струмені. Люди, що заходили до музею, підсвідомо стишували голоси, немов опинялися в храмі; на багатьох обличчях з'являвся вираз остраху, ніби відвідувачів

лякали тисячі полотен, вивішених на стінах, і величезні погруддя, виставлені в круглій ротонді та посеред головного салону.

Побачивши Реновалеса, два доглядачі в довгих сюртуках схопилися на ноги. Спершу вони не впізнали, хто він такий, але відразу зрозуміли, що це не простий відвідувач. Його обличчя вони бачили безліч разів — чи то в газетах, чи то на сірникових етикетках,— і в їхній уяві воно ототожнювалось із славою й популярністю, з високими почестями, якими вшановують видатних людей. Та ось служителі музею впізнали художника. Скільки вже років минуло, відколи його востаннє тут бачили. Й обидва доглядачі, квапливо поскидавши формені кашкети з золотим галуном і запобігливо посміхаючись, кинулись назустріч великому митцеві. «Добридень, доне Маріано». Чи можуть вони якось прислужитися сеньйорові Реновалесу? Чи не бажає він, щоб вони покликали сеньйора директора? Своєю надокучливою запобігливістю служителі нагадували наполоханих придворних, котрі раптом збагнули, що гість, який зайшов інкогніто до палацу, є чужоземним монархом.

Реновалес сердито відмахнувся від них і побіжним поглядом окинув великі декоративні полотна ротонди, що зображували війни XVII сторіччя. Генерали з хвацько закрученими вусами і в капелюхах з пишними плюмажами керували битвою за допомогою коротенької палички, ніби диригували оркестром; з гори спускалися полки мушкетерів, попереду яких майоріли прапори з червоними та синіми хрестами; з густого диму витикалися хащі списів; а вдалині простягалися безкраї зелені луки Фландрії; у тих бучних і невдалих битвах Іспанія втратила свою велич, перестала бути наймогутнішою європейською державою. Реновалес відхилив важку портьєру і зайшов до величезної головної зали. У матовому неяскравому світлі, що падало крізь слухові віконця, на задньому плані темніли крихітні фігурки людей.

Художник пішов далі, не спиняючись і не звертаючи. Лиш мигцем поглядав на картини — давніх своїх знайомих, що не могли сказати йому нічого нового. Очі його перебігали по людях і теж не помічали в них якихось істотних змін. Здавалося, вони й живуть у цьому палаці, не виходячи звідси вже багато років: добродушні батьки, як завжди, пояснювали сюжети картин дітлахам, що стояли купками біля їхніх ніг, вихователька вела групу

скромних мовчазних учениць, які, скоряючись правилам доброго тону, поквапно минали святих, чиї тіла були недосить прикриті одягом; крикливо розмовляв із двома священиками поважний сеньйор, прагнучи похвалитися своїм інтелектом і показати, що він почуває себе в цьому музеї, як дома; походжало кілька чужоземок у солом'яних капелюшках з піднятими вуалями — у всіх були перекинуті через руку пальта, всі уважно вчитувались у каталог, всі здавалися тут своїми і так однаково висловлювали жестами цікавість чи захват, що Реновалес навіть засумнівався, чи це не ті самі, яких він бачив тут кілька років тому, коли був у музеї востаннє.

Проходячи, він подумки вітав великих майстрів. Он там на стіні святі Ель Греко — оповиті зеленавим або блакитним серпанком одухотвореності, стрункі, в розмаяних шатах; далі, на картинах Рібери, обличчя темні й зморшкуваті, жахливо перекошені від страждання й болю. Обидва художники були великими живописцями, і Реновалес глибоко їх шанував, проте ні в чому не став би наслідувати ні того, ні того. Пройшовши ще далі, він побачив між балюстрадою, що відгороджує картини, та довгим рядом вітрин, статуй і мармурових столиків, підтримуваних золотими левами, мольберти копіювальників. То були юнаки зі школи образотворчих мистецтв або бідно вбрані дівчата в черевичках на стертих підборах та в пом'ятих капелюшках — вони перемальовували картини Мурільйо. На білих полотнах проступали сині складки мантії богородиці або рожеві лискучі тіла кучерявих діток, що граються з божим агнцем. То були замовлення благочестивих осіб; цей «товар» також охоче купували монастирі та каплиці. Закіптюжені димом свічок, покриті патиною років ці накладені яскравими фарбами постаті зрештою потьмяніють, і одного дня залиті сльозами очі молільників побачать у м'якій сутіні храму, як святі на темних образах таємниче заворушаться, оживуть, і тоді люди палко благатимуть від них чуда.

Маестро попрямував до зали Веласкеса. Там працював його друг Теклі, і Реновалес прийшов сьогодні до музею з єдиною метою: подивитися на копію з «Фрейлін», що її малював угорський художник.

Коли вчора Реновалесові доповіли про візит цього чужоземця, художник довго сидів у своїй розкішній студії, роздивляючись прізвище на візитній картці та гадаючи, хто б це міг бути. Теклі?.. Нарешті згадав. Двадцять років

тому, коли він жив у Римі, серед його друзів був і цей добродушний угорець, який щиро захоплювався геніем Реновалеса, а сам надолужував брак хисту мовчазною впертістю і старанністю. Він трудився, як віл.

Реновалес із радістю побачив ці блакитні очиці під ріденькими пухнастими віями та широке, як лопата, випнуте підборіддя, що робило Теклі схожим на якогось із австро-угорських монархів. Зігнувшись і аж смикаючись від хвилювання, довготелесий гість простяг перед собою кощаві руки, схожі на щупальця восьминога, і вигукнув по-італійському:

— Oh maestro! Caro maestro! [1]

Він пішов у професори, як і всі художники, котрі не відчувають себе здатними досягти вершин і воліють залишатися серед загалу. Реновалес побачив перед собою офіційного живописця в бездоганному, без єдиної порошинки, темному костюмі; той тримався з гідністю і раз у раз поглядав на свої блискучі чоботи, які, здавалося, віддзеркалювали всю студію. Блищала також медаль якогось таємничого походження на лацкані його піджака. Лише фетровий капелюх, якого Теклі тримав у руці, білий капелюх кольору тістечка безе, не зовсім пасував до його офіційного статечного вигляду. Реновалес із щирою радістю схопив гостя за руки. Незабутній Теклі! Як радий він його бачити! Щасливі то були часи в Римі!.. І, посміхаючись із добродушною поблажливістю, вислухав розповідь угорця про його успіхи. Тепер той — професор у Будапешті. Рік у рік відкладав гроші, щоб поїхати попрактикуватися в якомусь із найбільших європейських музеїв. І ось нарешті він у Іспанії. Здійснилася його давня мрія.

— О Веласкес! Quel maestrone, caro Mariano [2] — вигукнув угорець, закинувши назад голову та закотивши очі. Він так сластолюбно ворушив своїм випнутим, зарослим рудою щетиною підборіддям, неначе попивав із келиха токай — цей чудовий трунок своєї країни.

В Мадріді він уже місяць і щоранку працює в музеї. Майже закінчує копію «Фрейлін». Він би вже давно навідав свого caro Mariano, але вирішив з'явитися тільки тоді, коли зможе показати йому цей свій витвір. Чи не прийшов би маестро якось уранці до нього в Прадо? Заради їхньої давньої дружби?.. Реновалес хотів був відмови-

---

[1] О маестро! Любий маестро! *(Італ.)*

[2] Який то великий майстер, любий Маріано! *(Італ.)*

тись. Чого це він має гаяти час на огляд якоїсь копії?.. Але очиці угорця дивилися па пього так благально, він так вихваляв Реновалесів геній, розписуючи грандіозний успіх його картини «Людина в морі» на останній виставці в Будапешті, що маестро не зміг відмовити і пообіцяв прийти до музею.

Одного ранку, через кілька днів після тієї розмови, вельможа, з якого Реновалес писав портрет, повідомив, що сьогодні прийти не зможе, і художник згадав про дану Теклі обіцянку. Він пішов до Прадо і щойно ступив у зали музею, як відчув гострий сум і здався сам собі малим хлопчиком — так завжди буває з людиною, коли вона повертається в світ, у якому проминула її юність.

Опинившись у залі Веласкеса, Реновалес аж затремтів від побожного захвату. Перед ним були творіння справжнього митця, Художника з великої літери. Усі Реновалесові теорії про непотрібність мертвого мистецтва залишились за дверима цієї зали. Ним знову заволоділи чари Веласкесових картин, яких він не бачив уже кілька років — чари свіжі, могутні і нездоланні. Відчуваючи, як у ньому заворушилося давно приспане сумління, митець довго стояв як укопаний, дивлячись то на одне полотно, то на інше; йому хотілося водночас охопити поглядом усі картини безсмертного майстра, а тим часом навколо вже зашепотілися голоси цікавих:

— Реновалес!.. Сюди прийшов Реновалес!

Від входу ця новина розійшлася по всьому музею і прилетіла до зали Веласкеса відразу за самим Реновалесом. Люди переставали дивитися на картини і звертали цікаві погляди на цього загадкового велетня, який, здавалося, не помічав, що опинився в центрі загальної уваги. Дами, переходячи від полотна до полотна, стежили краєчком ока за славетним митцем, чий портрет бачили безліч разів. Він здався їм не таким гарним, «ординарнішим» ніж на газетних фотографіях. Невже й справді цей здоровило має такий талант і так гарно малює жінок? Кілька юнаків підійшли до Реновалеса зовсім близько, вдаючи, ніби зацікавилися картинами, перед якими стояв маестро. Вони пильно розглядали уславленого художника, підмічаючи найдрібніші деталі. Їх підштовхувала пристрасть до наслідування, притаманна всім початківцям. Один вирішив скопіювати Реновалесову манеру пов'язувати краватку і відростити такі самі патли, в ілюзорній надії розбудити цим у собі хист до живопису. Інші проклинали подумки

свою молодість, через яку не вдасться викохати таку бороду, як у знаменитого маестро — кошлату й сиву.

Художник, незвичайно сприйнятливий до лестощів та хвали, не забарився відчути, як згущується навколо нього атмосфера цікавості. Юні копіювальники ще нижче посхилялися над мольбертами; мружачи від перенапруги очі та роздимаючи ніздрі, вони невпевнено водили пензлем по полотну; знаючи, що він стоїть десь за спиною, початківці здригалися на кожне поскрипування паркету, боялися й водночас мріяли, щоб маестро поблажливо ковзнув поглядом через їхні плечі. Митець не без гордощів здогадувався, які слова зараз у всіх на устах, про що перемовляються очима люди, неуважно втуплюючись у полотна й вичікуючи миті, коли можна буде глянути на нього.

— Це Реновалес... Художник Реновалес...

Якийсь час маестро дивився на найстаршого з копіювальників — майже сліпого діда в окулярах із товстими увігнутими скельцями, що надавали йому вигляду морського страховища. Руки його тремтіли від старечої немочі. Реновалес знав цього чоловіка вже двадцять п'ять років, ще відтоді, як практикувався в музеї; той і тоді сидів на цьому самому місці, як і тепер, змальовуючи «П'яниць». Навіть якби старий зовсім осліп або картина кудись пропала, він би зміг відтворити її по пам'яті. У ті часи вони не раз розмовляли, але бідолаха й гадки не мав, що Реновалес, про якого стільки говорять,— це той самий хлопчисько, який не раз просив його позичити пензель і спогад про якого ледь жеврів у його притупленій од вічного копіювання пам'яті. Реновалес подумав про доброго товстуна Вакха та його буйних шанувальників, що ось уже півстоліття тодують родину копіювальника, і перед очима художника постало все сімейство, утримуване тремтячою рукою дідугана: його стара подруга, одружені сини та дочки, малі онуки.

Хтось прошепотів на вухо копіювальникові новину, яка схвилювала весь музей, але той, на мить одірвавши пригаслий погляд від мольберта, тільки презирливо знизав плечима.

Отже, сюди прийшов Реновалес, сам славетний Реновалес! Ану ж подивимося, що то за цяця!..

Маестро побачив, як у нього втупилися потворні, мов у викинутої на берег морської риби, очі й помітив, що вони глузливо поблискують за товстими скельцями окулярів. «Дурисвіт!» — подумав старий. Він уже чув балачки

про нову студію, схожу на розкішний палац, яку Реновалес вибудував собі за бульваром Ретіро. Бач як розжився коштом інших художників, таких як оце я, хто, не маючи протекції, так і не зміг вибитися нагору! Лупить за кожну картину тисячі дуро, а Веласкес у свій час заробляв лише три песети на день, та й Гойя писав портрети за кілька унцій. А всьому причиною нахабство безсоромних молодиків і тупість йолопів, які вірять газетам, що крикливо вихваляють «модернізм». Справжнє велике мистецтво тільки тут. Іронічні вогники в очах старого згасли, і, ще раз презирливо знизавши плечима, він повернувся до своєї тисячної копії «П'яниць».

Коли збудження, викликане появою Реновалеса, стало вщухати, художник зайшов до невеличкої зали, в якій висіли «Фрейліни». Знамените полотно займало всю протилежну стіну. Теклі сидів за мольбертом, зсунувши білий капелюх на потилицю; на його відкритому чолі залягли зморшки і пульсували жили від напружених зусиль точно відтворити найдрібніші деталі картини.

Побачивши Реновалеса, угорець миттю підхопився на ноги і поклав палітру на клапоть клейонки, що захищала паркет від крапель фарби. Любий маестро! Який він вдячний йому за цей візит! І став показувати свою копію, змальовану навдивовижу точно, але без чарівної перспективи, без чудесної правдоподібності оригіналу. Реновалес схвально кивав головою, щиро захоплюючись терплячістю й упертістю цього вола від мистецтва, що прокладав на своєму полі завжди однакові борозни, дотримуючись бездоганної геометричної правильності, не дозволяючи собі ані найменшої ініціативи, ані найменшого натяку на творчу оригінальність.

— Ті ріасе? — тривожно запитував Теклі, зазираючи Реновалесові в очі і намагаючись прочитати в них його думку.— E vero? E vero? [1]— доскіпувався він із невпевненістю дитини, яка відчуває, що її дурять.

Але Реновалес, прагнучи якось приховати свою цілковиту байдужість, хвалив угорця дедалі красномовніше, і той нарешті заспокоївся, схопив обидві руки співрозмовника і притиснув до своїх грудей:

— Sono contento, maestro... Sono contento [2].

Теклі не хотів відпускати Реновалеса. Якщо вже той

---

[1] Тобі подобається?.. Правда ж? Правда? *(Італ.)*

[2] Я щасливий, маестро... Я щасливий *(італ.)*.

великодушно погодився прийти подивитись на його витвір, то вони не можуть так відразу розлучитись. Поснідають разом у готелі, де оселився угорець. Розіп'ють пляшчину к'янті і згадають роки, прожиті в Римі; поговорять про веселу богемну юність, про своїх друзів із різних країн, що збиралися в кав'ярні «Ель Греко». Дехто вже помер, інші розбрелися по всій Європі й Америці; кілька зажили слави, а більшість животіють, викладаючи десь по школах у себе на батьківщині і мріючи колись написати картину, що принесе їм тріумф — проте смерть чомусь завжди випереджає подібні задуми.

Реновалес зрештою здався на наполегливі умовляння угорця, що тримав його за руки з таким благальним виразом, ніби збирався вмерти, як йому відмовлять. Ну що ж, к'янті то й к'янті! Вони поснідають разом, а поки Теклі кластиме останні мазки на своє полотно, він почекає його, прогулюючись по музею та освіжаючи давні враження.

Коли Реновалес повернувся да зали Веласкеса, натовп уже розійшовся, і там сиділи тільки копіювальники, позгинавшись над своїми мольбертами. Художник знову відчув на собі могутні чари великого майстра. Реновалес схилявся перед його чудовим мистецтвом, але не міг не відчути, яким глибоким сумом дихають усі його твори. Нещасливий дон Дієго! Йому випало народитись у найпохмурішу добу нашої історії. Його здоровий реалістичний геній мав би обезсмертити людину у довершених формах голого тіла, а доля присудила йому жити в часи, коли жінки, мов черепахи, ховали свої принади під шкаралупами кринолінів, а чоловіки зі своїми високо піднятими темноволосими та погано вимитими головами, що витикалися з похмурих чорних костюмів, були схожі на церемонних жерців. Художник малював те, що бачив: страх і лицемірство відбивалися в очах того світу. А награну веселість приреченої нації, яка потребувала для своїх розваг чогось потворного і безглуздого, безсмертний пензель дона Дієго відтворив у блазнях, божевільних та горбунах. Кожна з його чудових картин водночас викликала захват і пригнічувала, відбиваючи меланхолію великої монархії, чиє тіло страждало від тяжкої недуги, а душа тремтіла з жаху перед пеклом. І такий геній було розтрачено на відтворення нікчемної епохи, що без Веласкеса навіки канула б у небуття! Реновалес подумав також про самого художника і відчув щось схоже на докори сумління, коли порівняв життя цього великого живописця з князівськими

розкошами, в яких купалися сучасні маестро. О горезвісні щедроти монархів, що нібито протегували митцям, як люблять запевняти деякі історики, зазираючи в глибини минулого!.. Взяти хоча б того ж таки флегматичного дона Дієго. Як особистий живописець короля він отримував три песети платні, та й ті йому видавали вряди-годи; у списках придворних його славне ім'я стояло між блазнями та цирульниками; а почесний титул королівського слуги змушував митця безвідмовно брати на себе обов'язки постачальника будівельного каменю, бо у двірській ієрархії це означало просування на щабель вище; а яких тільки принижень довелося зазнати йому в останні роки життя, коли він домагався, щоб його нагородили хрестом святого Яго, коли доводив перед трибуналом ордену, що не продавав своїх картин за гроші, бо це вважалося злочином, з рабською пихою вихвалявся, що він слуга короля, немов цей сан був вартий більше, ніж слава великого живописця... Як не схожі на те далеке минуле щасливі нинішні часи! Хвала сучасним звичаям, що надають митцеві такої ваги, ставлять його під захист широкої публіки, цього некорисливого володаря, який не тільки визволив творця прекрасного з-під будь-якої залежності, а й іде за ним новими незвіданими шляхами!..

Реновалес вийшов у центральну галерею, щоб помилуватися картинами ще одного художника, якого глибоко шанував. На обох стінах тут висіли довгими рядами полотна Гойї. З одного боку — портрети королів звиродніло бурбонської династії, голови монархів або принців, у величезних білих перуках; жіночі голівки з колючими очима, безкровними обличчями та високими зачісками у формі вежі. Обидва знамениті художники жили в часи морального занепаду династій. У залі великого дона Дієго королі були схожі на елегантних ченців — тендітні, худі, біляві, з мертвотно блідим обличчям і випнутим підборіддям; їхні очі світилися палким бажанням спасти душу і водночас сумнівом, що це їм удасться. Тут, на стіні галереї, монархи були гладкі, заплилі жиром; величезний, важкий і неймовірно видовжений ніс, здавалося, стримить із самого мозку, паралізуючи всяку здатність мислити; відвисла нижня губа товста і хтива; безвиразні, як у вола, очі світяться млявою байдужістю й тупим гонором. Австріяки — усі нервові, неспокійні, збуджені майже до божевілля і якісь неприкаяні, верхи на баских конях, завжди на тлі похмурих краєвидів, замкнутих засніженими

гребенями Гвадаррамських гір, сумними, холодними й закрижанілими, мов національна душа; Бурбони — усі статечні й гладкі, з важкими черевами і товстелезними литками, заклопотані лише думками про завтрашнє полювання або домашню інтригу, яка вносить нелад у їхню родину, сліпі й глухі до ураганів, що шаленіють за Піренеями. Одні — оточені юрмами дурнів із тваринячими мордами, похмурими судовиками, інфантами з дитячим личком у довжелезних, мов шати весталок, спідницях; другі — завжди в колі веселих і безтурботних людей, схожих на паяців, розцвічених яскравими барвами, у червоних плащах, у шовкових мереживних мантильях з високим гребенем на голові або чоловічою сіточкою для волосся. То була порода людей, що бавили час у веселих прогулянках по Каналу та всіляких екзотичних розвагах і були в душі героями, самі про те не здогадуючись. Сотні років вони жили, як діти, та відразу стали дорослими, коли, мов грім з ясного неба, в їхню країну вдерлися загарбники. І великий художник, який стільки років малював цей народ чепурунів та веселих мах у всій його наївній безтурботності, строкатим і барвистим, мов оперетковий хор, став зображувати на полотнах, як той самий махо з кинджалом у руці з мавпячою спритністю нападає на мамелюків, і ці страшні єгипетські кентаври, продимлені в сотнях битв, падають під його ударами, або як він помирає під кулями завойовників на похмурих пустирищах Монклоа, тьмяно освітлених ліхтарями.

Реновалес спинився перед цією картиною і замилувався її трагічною виразністю. Кати схилилися над прикладами, їхніх облич не видно: вони застигли, мов сліпі виконавці присуду Долі, безлика сила. А перед ними здіймається і тріпоче гора закривавлених тіл — посічених кулями, вкритих жахливими ранами; а живі стоять склавши руки на грудях і проклинають убивць незрозумілою для тих мовою або затуляють обличчя долонями, ніби сподіваючись у цей дитячий спосіб захиститись від свинцевого дощу. То помирав, щоб відродитися, весь іспанський народ. А поряд із цією страшною й героїчною картиною висіла інша — там басував на коні Палафокс, іспанський Леонід із Сарагоси, у формі генерал-капітана, з елегантними бакенбардами й гордовитим виразом чісперо [1]. Він був схожий не так на офіцера, як на ватажка, що очолив народне

[1] Чісперо — мадрідський гультяй.

повстання: в одній руці, обтягнутій замшевою рукавичкою,— крива шабля, у другій — повіддя крутобокого коника.

«Мистецтво, як і світло,— подумав Реновалес,— воно вбирає в себе барви й блиск усього, до чого торкається». Гойї випало жити за буремної доби, він бачив, як воскресає душа народу, і зображував життя героїчне, на його картинах воно вирує й кипить, чого не побачиш на полотнах дона Дієго, генія, прикутого до одноманітного животіння при монаршому дворі, де не відбувалося ніяких подій, і лиш іноді надходили повідомлення про далекі війни, про непотрібні й запізнілі перемоги, що завжди несли в собі холодок сумніву і нікого не могли схвилювати.

Художник повернувся спиною до Гойїних дам у білих батистових сукнях, з устами, схожими на трояндові пуп'янки, та зачісками у формі тюрбана і прикипів поглядом до голої жінки, до прекрасного осяйного тіла; поряд із цією картиною інші здавалися тьмяними й непомітними. Спершись на балюстраду, Реновалес довго розглядав це полотно зблизька, майже торкаючись його крисами капелюха. Потім повільно відступив назад і сів на ослінчик, не можучи відвести очей від прегарної жінки.

— Гойїна маха!.. Маха гола!..

Він вимовив це, не усвідомлюючи, що розмовляє вголос; здавалося, то вилились у словах думки, які давно світились у його захопленому погляді. Наринули спогади, і, весь під їхньою владою, художник то шепотів, то аж викрикував слова щирого захвату.

Він замилувано споглядав це голе тіло, таке граційне й тендітне; воно все сяяло, ніби то вогник життя просвічував крізь перламутрову плоть. На кінчиках тугих довгастих персів, цих магнолій кохання, що зухвало й знадливо дивилися в різні боки, рожевіли світлі пуп'янки. Ледь помітний пухнастий кущик затінював таємницю лона; світло лежало блискучою плямою на бездоганно круглих колінах і поступово тьмяніло, переходило в тінь, що огортала маленькі ступні з тонкими, рожевими, як у дитини, пальчиками.

Це була жінка невеличка, граційна й пікантна,— іспанська Венера, яка мала на собі не більше тіла, ніж потрібно, щоб надати ніжної округлості її витонченим і легким формам. Бурштинові очі з лукавими вогниками в зіницях бентежили своїм невідривним поглядом; кутики гарнень-

кого рота здавалися розгорнутими крильми вічної усмішки. Щоки, лікті та ступні були ніжнорожеві й мінилися прозорістю та вологим блиском, як мушлі, що розкриваються й сяють усіма барвами в таємничих глибинах моря.

Гойїна маха!.. Маха гола!..

Він уже не говорив уголос, але слова ці відбивались у його погляді, промепилися в усмішці.

Реновалес був тут не сам. Раз у раз між ним і картиною, голосно розмовляючи, снували групи людей. Дерев'яний паркет скрипів і вгинався під важкими кроками. Був полудень, і муляри з ближніх будівництв користалися годиною перерви, щоб походити по залах музею, у цьому незнайомому для них світі. Лишаючи за собою білі крейдяні сліди, вони з приємністю вдихали тепле, нагріте повітря і голосно ділилися враженнями про ту чи іншу картину; охоплені нетерплячкою, вони прагнули подивитися все за один раз, а особливо приваблювали їх полотна, на яких красувалися воїни в блискучих обладунках або в розкішних мундирах давніх часів. Найкмітливіші, що були за провідників, весь час квапили товаришів іти далі. Вони ж тут учора були! Вперед, там є на що подивитися! І переходили від зали до зали, охоплені палкою цікавістю людей, які потрапили на невідому землю і щомиті сподіваються побачити якусь дивовижу.

Серед цього метушливого, охопленого щирим захватом люду час від часу з'являлися групки іспанських сеньйор. Вони йшли від картини до картини, обговорюючи давні моди й нарікаючи, що вже не носять спідниць полуничного кольору та пишних мантилей з високим гребенем. А перед творінням Гойї усі вони поводились однаковісінько, ніби навчені заздалегідь. Нараз похмурніли, міцно стуляли губи і квапливо проходили в глиб галереї. Їх остерігав непомильний інстинкт. Видиво тієї наготи навіть здалеку гострим болем відбивалось у кутиках їхніх стривожених очей: здавалося, вони нюхом чують славетну маху, ще й не побачивши її. І дами поспішали далі, випростані, суворі, з тим самим виразом осуду, який напускали на себе, коли на вулиці до них чіплявся якийсь зухвалець. Проходили перед картиною, відвернувши обличчя, не бажаючи глянути навіть на сусідні полотна, і не спинялися аж до наступної зали, де було виставлено твори Мурільйо.

Ці жінки уособлювали ненависть до наготи, багатовікову християнську огиду до Природи та Істини, релігійне

почуття, яке повставало й обурювалось, що в цьому громадському місці, населеному святими, королями та мучениками, терплять таке жахіття.

Реновалес ставився до Гойїної картини майже з побожним захватом. У нашій історії то був перший витвір мистецтва, вільного від забобонів, очищеного від будь-яких упереджень. Цілих три сторіччя живопису, стільки славетних імен у кожному поколінні художників — і все ж таки до Гойї жодного разу не зважився іспанський пензель накидати форми жіночого тіла, зобразити на полотні божественну наготу, яка в усіх народів була головним джерелом натхнення для новонароджуваного мистецтва! Реновалес пригадав іншу картину — іншу голу жінку — Веласкесову «Венеру», що зберігалась на чужині. Але той витвір з'явився не внаслідок раптового натхнення, картину замовив художникові монарх, який щедро платив за полотна з голою натурою чужоземцям і зажадав чогось подібного і від свого придворного живописця.

Релігія сторіччями пригнічувала мистецтво. Великі художники, що малювали з хрестом на грудях і чотками за спиною, боялися людської краси. Вони ховали тіла під важким сукном з грубими складками або під безглуздими кринолінами, і митець навіть уявити не смів, що́ там під одягом. На свою натуру він дивився, як дивиться богомолець на пишну мантію святої діви, не знаючи, чи під нею жіноче тіло, чи, може, залізна тринога, на якій закріплено голову. Радість життя вважали гріхом, наготу, творіння боже,— прокляттям. Марно сяяло над іспанською землею сонце, ще прекрасніше, ніж над Венецією; марно окутував її ніжний серпанок, що прозоріший, ніж у Фландрії: іспанське мистецтво залишалося темним, сухим, «стриманим» — і після того навіть, як сюди дійшли творіння Тіціана. Відродження, що в усьому світі схилялося перед наготою, як перед вінцем творчої діяльності Природи, тут, в Іспанії, прикривалося чернечим каптуром або жебрацькими лахами. Осяйні краєвиди, перенесені на полотно, ставали похмурими й темними; країна сонця перетворювалася під пензлем на країну сірого неба, що низько нависало над землею могильно-зеленого кольору; а її люди обертались на суворих ченців. Художник не малював того, що бачив, він переносив на полотно те, що відчував, частку своєї душі, а душа його тремтіла від страху перед небезпеками життя земного та перед муками потойбічного;

була вона сумна, сумна — аж чорна, ніби обвуглена на кострищах Віри.

Ота гола жінка, яка поклала кучеряву голівку на схрещені руки, спокійно й невимушено відкривши кущики волосся під пахвами, стала символом пробудженого мистецтва, доти зневаженого й занедбаного. Здавалося, це легеньке тіло ледь торкається зеленого дивана та мережив-них подушок і ось-ось злетить угору, підняте могутньою силою воскресіння.

Реновалес думав про двох майстрів, однаково великих і разом з тим таких несхожих. Один вражав монументальною величчю — спокійний, бездоганний і незворушний, він височів над обрієм Історії, мов грандіозний палац, на мармурових стінах якого за ціле сторіччя не з'явилося жодної тріщини. З усіх боків однаковий фасад — благородний, довершений і строгий, без крихти фантазії, без жодної примхливої деталі. То була сама поміркованість, розсудлива і зрівноважена, не здатна ні палко захоплюватись, ні втрачати самовладання; ні пориватись уперед, ні запалюватись. Другий був наче висока гора довільних химерних обрисів, помережана звивистими тріщинами та шерехатостями, як усе, що створено самою Природою. З одного боку — нагромадження голих, безплідних скель; з другого — долина, вкрита квітучими травами; внизу сад, у якому розливаються п'янкі пахощі і співають пташки; а на самій вершині чорна корона з хмар, що гримлять і метають блискавки. То була уява, яка стрімко мчала вперед, лиш іноді спинялася на хвильку, відсапувалась і знову зривалась шалено бігти, втупивши погляд у нескінченність і не відриваючи ніг від землі.

Життя дона Дієго можна описати двома словами: «Він малював». Оце й уся його біографія. Мандруючи по Іспанії чи Італії, він дивився нові картини — ніщо інше його не цікавило. При дворі короля-поета, посеред любовних інтриг та маскарадів, він жив, як чернець, що дав обітницю живопису, завжди перед полотном і натурою: сьогодні блазнем, завтра маленькою інфантою — і не знав інших жадань, окрім доскочити вищого придворного титулу й нашити на своє чорне вбрання хрест із червоної матерії. То була висока душа, ув'язнена в холоднокровному тілі, яке ніколи не тривожило художника нервовим розладом, ніколи його творчого спокою не порушували спалахи шалених пристрастей. Через тиждень по смерті дона Дієго впокоїлася й лагідна донья Хуана, його дружина, і вони

знов поєдналися, ніби не могли існувати порізно після тривалого спільного паломництва по цьому світі, спокійної мандрівки без пригод.

Гойя теж малював, але й водночас — «жив». То було життя художника і блискучого гранда: цікаве, як роман, і сповнене таємничих любовних пригод. Відхиливши завісу до його студії, учні часто бачили на колінах маестро складки розкішних шовкових суконь. Вродливі герцогині тієї доби любили, щоб цей дужий арагонець, такий мужній і грубувато-галантний, підмальовував їм щоки, і сміялися, як божевільні, від цих ніжних і інтимних доторків. Милуючись божественною наготою жінки, що лежала на розкиданій постелі, він переносив її на полотно, скоряючись нездоланному пориву, владній необхідності обезсмертити красу, і відблиск легендарної слави великого іспанського художника падав на всіх красунь, увічнених його пензлем.

Малювати без страху й без упереджень, горіти в екстазі, відтворюючи на полотні осяйну наготу, вологий бурштин жіночого тіла з його блідо-рожевими відтінками морської мушлі, було заповітним прагненням Реновалеса. Він мріяв жити, як славетний дон Франсіско [1], цей вільний птах, що гордо стовбурчив своє пишне яскраве пір'я серед сірої одноманітності людського курника. Жадав бути вільним від забобонів, відрізнятися від загалу не тільки глибшим розумінням життя, а й пристрастями, вподобаннями, смаками.

Та ба! Його життя було схоже на життя дона Дієго: безвиразне й одноманітне, мов рух годинникової стрілки. Він малював, але — не жив; його картини хвалили за точність відтворення, за гру світлотіні, за вміння передати на полотні невловний колір повітря і зовнішні форми предметів, але чогось йому бракувало, і це «щось» нуртувало у нього в душі і рвалося на волю, марно намагаючись пробити шкаралупу буденності.

Згадавши про романтичне життя Гойї, він замислився над своїм власним. Його називали видатним майстром; платили великі гроші за всі його картини, а надто ті, що були зроблені на чужий смак, зовсім інакше, ніж вимагала від нього совість митця. Він жив спокійно, ні в чому не знав нестатку. Мав розкішну, як палац, студію,— її фотографії не раз друковано в ілюстрованих журналах,—

[1] Франсіско Гойя.

мав дружину, яка вірила в його геніальність, і майже дорослу дочку. Його оточував цілий гурт учнів, і кожен з них аж затинався від хвилювання, коли йому доводилось висловлювати свою думку про твори вчителя. Від колишнього богемного життя тільки й лишилося в нього, що кілька продавлених фетрових капелюхів, довга борода, густі скуйовджені патли і певна недбалість в одязі; та коли його високе становище «національного генія» цього вимагало, він діставав із шафи обвішаний орденами фрак і врочисто з'являвся на офіційних прийомах. У банку на його рахунку лежали тисячі дуро. Не раз прямо в студії, з палітрою в руці, художник розмовляв з повіреним про те, на який щабель суспільної ієрархії піднявся він із своїм річним прибутком. У світському товаристві ім'я Реновалеса було добре відоме, а для дам стало модою замовляти йому портрет.

Колись він здобув скандальну славу за сміливі експерименти в техніці колориту, йому закидали також, що він надто по-своєму бачить природу, але з його ім'ям ніколи не пов'язувано жодної спроби вчинити замах на норми суспільної добропристойності. Жінки його були простими іспанками, мальовничими й негарними; якщо він коли й малював голе тіло, то це були або зрошені потом груди селянина, або білі, як молоко, пухкенькі немовлята. Він був достойний і чесний маестро, що жив зі свого хисту, як інші живуть з торгівлі або комерції.

Чого ж йому тоді бракує?.. Гай-гай!.. Реновалес іронічно посміхнувся. І в пам'яті його стрімкою лавиною спогадів прокотилося раптом усе його життя. Він знову прикипів поглядом до жінки на полотні, схожої на перламутрову амфору, з осяйним білим тілом, із закинутими за голову руками, з гордовито піднятими персами й очима, що дивилися на нього, мов на давнього знайомого, і повторив подумки з гірким сумом:

— Гойїна маха!.. Маха гола!..

II

Спогадуючи перші роки свого життя, Маріано Реновалес, надзвичайно сприйнятливий до зовнішніх вражень, відчував, як у вухах починають дзвеніти удари молотів. Від сходу сонця й аж поки на землю спустяться сірі сутінки, співало і стогнало на ковадлі залізо, здригалися стіни будинку і двигтіла підлога горішньої комірчини, до

грався Маріано, повзаючи біля ніг блідої хворобливої жінки з глибоко запалими серйозними очима, яка раз у раз відривалася від шиття і цілувала малюка поривчасто й палко, ніби боялася, що скоро їх розлучать.

Під дзенькіт тих невтомних молотів, що гупали, відколи Маріано себе пам'ятав, він щодня схоплювався рановранці і збігав униз до кузні погрітися біля розпаленого горна. Його батько, лагідний велетень, зарослий густою щетиною й вимазаний сажею, ходив по кузні — перевертав залізяччя, напилював щось терпугом і, даючи накази ковальчукам, так кричав, що голос його перекривав брязкіт металу. Двоє захеканих хлопців з розхристаними грудьми вимахували над ковадлом молотами, і залізо, то червоне, а то тільки призолочене, бризкало снопами іскор, розквітало тріскотливими букетами, пускало під чорну стелю рої вогняних мух, що відразу ж гинули, гасли й чорніли, осідали кіптявою по кутках.

— Обережно, малий! — гукав батько, кладучи на кучеряву голівку сина свою величезну долоню.

Хлопчик любив дивитися на яскраві барви розжареного заліза, вони приваблювали його, і він з дитячою безпосередністю не раз навіть пробував схопити вогняні бризки, що сяяли на підлозі, мов зорі, які попадали з неба.

Батько виганяв малого з кузні, і коли за Маріано зачинялися закіптюжені двері, перед його очима відкривався широкий косогір, по якому збігали поля червоноземy, омиті потоками сонячного світла, розділені прямими межами та кам'яними валами; внизу — зеленіла долина, стояли ряди тополь понад звивистою кришталевою річкою, а за долиною бовваніли гори, вкриті до самих вершин густими темними борами. Із села, на околиці якого стояла кузня, а також із хутірців, розкиданих по долині, приходили селяни й замовляли ковалеві серпи, нові осі до возів, лемеші до плугів, приносили лагодити старі лопати та вила.

Безугавний дзенькіт молотів, здавалося, хвилював хлопця, розбуджував у ньому гарячкове прагнення щось робити, відривав його від дитячих розваг. У вісім років він хапався за мотузку ковальських міхів і смикав її, заворожено дивлячись на снопи іскор, що вилітали з розжареного вугілля під подмухом повітряних струменів. Добрий циклоп радів, що син у нього росте здоровий і дужий, як усі в їхньому роду. Сільська малеча вже побоювалася кулаків Маріано. Хлопець весь у батька. Від бідолашної

матері, кволої та хворобливої, він успадкував тільки любов до тиші й самоти і, коли згасала в ньому гарячкова жадоба діяльності, міг годинами сидіти й мовчки дивитися на поля, на небо або на струмочки, що збігали з гори, стрибаючи по камінчиках ріні, і на самому дні долини зливалися з річкою.

Хлопець не любив ходити до школи, літери викликали в нього непереборну відразу. Його дужі руки тремтіли від напруги, коли він силкувався щось написати. Зате батько та люди, що бували в кузні, дивом дивувалися, бачачи, як легко Маріано може намалювати будь-яку річ. Малюнки його були прості, майже наївні, але дуже точні, і кожен легко міг упізнати, що саме на них зображено. Хлопцеві кишені завжди були напхані деревним вугіллям, і він не проминав жодної стіни або достатньо гладенького й світлого каменя, щоб не накидати вуглиною якийсь предмет, що привабив його чимось особливим, помітним лише йому. Уся кузня знадвору була чорнісінька від малюнків Маріапільйо: бігали по стінах свині святого Антонія з маленькими рийками і закрученими хвостиками, ті, що блукали селом та відгодовувались коштом громади, а на храмове свято розігрувались у лотерею. Серед тієї тлустої компанії видшілися профілі коваля та його підручних з підписами внизу, щоб нікому не доводилося гадати, хто ж то такий.

— Погляпь-но, жінко! — кричав коваль до своєї хворої дружини щоразу, як бачив новий малюнок.— Ходи сюди й подивися, що витворяє наш син. Чортеня, а не хлопець!..

Коваль страшенно пишався синовим хистом і навіть змирився, що Маріано покинув школу і тікає від міхів. З ранку до вечора хлопець гасав з вуглиною в руках по долині та вулицях села і замальовував чорними рисками скелі і білі стіни будинків, доводячи до розпачу сусідок. У шинку на сільському майдані Маріано зобразив голови найвідоміших пияків, і шинкар з гордістю всім їх показував, але нікому не дозволяв доторкатися до стіни з острахху, що малюнки зітруться. Цей витвір був предметом особливих гордощів для коваля, коли в неділю, після служби божої, він заходив сюди перехилити чарчину з друзями. На стіні церкви Маріано намалював святу діву, перед якою спинялися, благочестиво зітхаючи, побожні старі селянки.

Слухаючи, як усі вихваляють синові малюнки, батько дуже тішився і червонів, наче хвалили його самого. Звідки могло взятися таке чудо? Адже всі в їхньому роду

були люди прості. І коваль згідливо кивав головою, коли сільські власті казали йому, що хлопця треба вивести в люди. Він, звичайно, не знає, що тут можна зробити, але це свята правда — його Маріанільйо не створений клепати залізо, як його батько. Він може стати великою людиною, як скажімо, дон Рафаель, отой сеньйор, що малює святих у головному місті їхньої провінції і там-таки, у просторому будинку, повному всяких картин, навчає дітей малювати, а влітку відпочиває з дружиною та дітьми в їхній долині, де має власний маєток.

Той дон Рафаель був чоловік показний і дуже поважний; такий собі багатодітний святий, на якому навіть сюртук здавався рясою. Говорив він солодко, мов чернець, цідячи слова крізь кущувату сиву бороду, яка закривала майже все його худе рожеве обличчя. У сільській церкві висіла одна його незвичайно гарна картина: пречиста діва зображена такими ніжними, такими осяйними барвами, що в молільників аж ноги підгинались від хвилювання. До того ж очі образа мали чудесну властивість дивитися на кожного, хто споглядав його, хоч би де він стояв. Справжнє чудо! Просто неймовірно, що таку божественну красу створив той самий сеньйор, який улітку щодня ходить у їхню церкву до заутрені! Один англієць хотів купити картину і пообіцяв за неї стільки золота, скільки вона заважить. Ніхто того англійця ніколи не бачив, але всі лиш саркастично посміхалися, згадуючи його пропозицію. Так вони й віддадуть картину! Нехай ті єретики хоч показяться з усіма своїми мільйонами! Пречиста й далі висітиме в їхній церкві, на заздрість усьому світові, а надто жителям сусідніх сіл.

Коли місцевий священик зробив візит донові Рафаелю, щоб поговорити про ковалевого сина, великий чоловік сказав йому, що вже знає про хист Маріано. Він бачив у селі його малюнки; хлопчина справді здібний, і шкода, що немає кому спрямувати його на добру путь. Після священика прийшов сам коваль зі своїм сином. Обидва аж затремтіли від хвилювання, коли опинились у великій коморі маєтку, де великий художник обладнав собі студію, і побачили зблизька тюбики з фарбами, палітру, пензлі та оті ніжно-блакитні картини, на яких уже проступали рожеві щічки херувимів і осяяне екстазом обличчя матері божої.

Настав кінець літа, і коваль вирішив зробити так, як порадив йому дон Рафаель, адже добрий сеньйор сам захотів допомогти хлопчикові, щоб той не випустив з рук

свого щастя. Кузня дає засоби до прожиття. Тільки й того, що тепер доведеться промахати молотом кілька зайвих років, самому годувати себе до смерті, бо ж не буде кому заступити його біля ковадла. Маріано судилося бути великою людиною, і гріх ставати йому поперек шляху, відмовлятися від допомоги доброго покровителя.

Мати, зовсім квола й недужа, гірко заплакала, немовби подорож до головного міста провінції була мандрівкою на край світу.

— Прощай, сину. Вже я тебе не побачу.

І справді, Маріано більш ніколи не побачив того безкровного обличчя з великими безвиразними очима, що тепер майже цілком стерлося з його пам'яті, обернулось на білу пляму, на якій він марно силкувався розгледіти бодай одну рисочку.

У місті почалося для нього нове життя. Тут він зрозумів, чого прагнули його руки, водячи вуглиною по білих стінах. Тихими вечорами, поки дон Рафаель сперечався з іншими сеньйорами в учительській або підписував у канцелярії папери, хлопець блукав під склепіннями стародавнього монастиря, в якому був провінційний музей, і там він уперше відкрив для себе мистецтво.

Маріано жив у домі свого покровителя і був йому за служника й за учня. Носив листи до сеньйора декана та до кількох каноніків — друзів учителя, з якими той часто прогулювався або запрошував їх до своєї студії. Не раз доводилося йому бувати в приймальнях монастирів, де він передавав крізь густі грати листи дона Рафаеля якимось білим або чорним примарам; приваблені його квітучим виглядом сільського парубійка і знаючи, що він збирається стати художником, черниці надокучали йому розпитуваннями; постійне життя за мурами тільки розпалювало їхню цікавість. Потім почали передавати йому крізь шафу-вертушку пухкі кренделі, зацукровані лимонні часточки або якісь інші вироби монастирської цукерні і на прощання напучували його тоненькими ніжними голосочками, просіяними крізь залізні грати:

— Будь добрий, Маріаніто! Учися, молися богу. Живи по-християнському, і господь допоможе тобі навчитися малювати, як дон Рафаель,— а таких художників, як він, на світі небагато.

Реновалес не міг без усміху згадувати про ту дитячу наївність, з якою він захоплювався своїм учителем, вважаючи його найгеніальнішим у світі художником!.. На

уроках у школі образотворчих мистецтв він щоранку обурювався з поведінки товаришів, отих шибеників, що повиростали на вулицях. Як тільки вчитель відвертався, ці діти ремісників жбурляли одне в одного хлібною м'якушкою для стирання малюнків, глузували з дона Рафаеля, обзивали його «святенником» та «єзуїтом».

Вечори Маріано просиджував у студії, поруч з учителем. Як хвилювався він, коли дон Рафаель уперше дав йому в руки палітру і дозволив перемалювати на старе полотно маленького святого Іоанна, якого щойно закінчив на замовлення однієї релігійної громади!.. Поки хлопчик трудився з перекривленим від напруги обличчям, учитель, не відриваючись від полотна, по якому легко ковзав його божественний пензель, напучував учня на добрий розум.

Живопис має бути релігійним. Найперші в світі картини надихалися вірою в бога; життя без релігії неодмінно заводить людину в болото огидного матеріалізму та гріховних спокус. Живопис повинен бути ідеальним, відтворювати лише прекрасне. Малювати речі слід такими, якими вони мусять бути, а не такими, які вони є насправді. Треба дивитися вгору, на небо, бо лише там справжнє життя, а не тут, на землі, падолі сліз. Маріано мусить приборкати свої інстинкти, це йому радить він, його вчитель. Мусить перебороти в собі бажання малювати неприкрашену дійсність, зображувати людей, тварин і краєвиди такими, як вони постають перед його очима, у всій їхній грубій матеріальності.

Він повинен навчитися бачити все в ідеальному світлі. Багато художників були мало не святими: тому і тільки тому їм щастило надати небесної краси обличчям своїх мадонн. І бідолашний Маріано силкувався навчитись «ідеалізму», перейняти хоч крихту того блаженного й лагідного смирення, яким аж променився його вчитель.

З плином часу Маріано все детальніше знайомився з методами, якими користувався дон Рафаель, створюючи свої шедеври, що викликали вигуки захвату в його друзів-каноніків та в багатьох сеньйор-замовниць. Коли великий живописець збирався почати одну із своїх «Пречистих», що помалу заповнювали церкви та монастирі їхньої провінції, він підводився дуже рано, сповідався, причащався і лише потім приходив у студію. Завдяки цьому, він відчував приплив духовної сили та смиренного натхнення, і якщо в процесі роботи його охоплювала зневіра, він знову вдавався до цих надійних ліків.

А ще художник має берегти невинність. У п'ятдесят років дон Рафаель дав обітницю цноти. Трохи запізно, звичайно, і не можна сказати, що раніше він не знав про цей, такий певний засіб досягти високого ідеалізму в божественному живопису. Просто його дружина передчасно постаріла від численних пологів. Виснажена надокучливою вірністю та доброчесністю маестро, вона могла тепер бути йому тільки подругою, з якою вони часто молилися разом увечері, перебираючи чотки та співаючи гімни святій трійці. Було в дона Рафаеля кілька дочок, що гнітили його сумління, нагадуючи про ганебні поступки нищому матеріалізмові; але декотрі з них уже постриглися в черниці, інші теж збиралися піти тією самою дорогою, й душа художника очищалася, ставала все ідеальнішою, в міру того, як ці живі докази його аморальності зникали з дому й ховались по монастирях, де підтримували славу батька як геніального живописця.

Іноді, малюючи Пречисту,— а всі вони були у нього однаковісінькі, наче він штампував їх під трафарет — великий художник починав вагатись. У таких випадках він відкладав пензля і таємниче казав учневі:

— Маріаніто, завтра повідомиш «сеньйорів», щоб не приходили. У нас буде натура.

І студію закривали для священнослужителів та інших поважних друзів художника. Ступаючи карбованим солдатським кроком, приходив Родрігес, муніципальний жандарм. З-під жорстких, мов жмутики дроту, вусів стримів недопалок цигарки, рука лежала на ефесі шаблі. Його вигнали з жандармерії за жорстокість та пияцтво й, опинившись без роботи, він, невідомо яким дивом, став натурником дона Рафаеля. Благочестивий живописець, який трохи побоювався цього чолов'яги, під тиском його надокучливих прохань виклопотав для нього посаду муніципального жандарма, і Родрігес користався тепер з кожної нагоди, щоб висловити собачу відданість і вдячність маестро; він дружньо поплескував його по плечу своїм величезним ручиськом і дихав йому в обличчя тютюновим димом та горілчаним перегаром:

— Доне Рафаелю! Ви для мене, як батько рідний! Хайно спробує хто зачепити вас — відчикрижу йому і оце, й оте!

У глибині душі потішений такою відданістю, містичний художник, однак, червонів і махав руками, обурюючись із грубої відвертості цього солдафона, який називав своїми

іменами соромітні органи, що їх збирався відчикрижити.

Зайшовши до студії, жандарм кидав на підлогу кашкета, віддавав Маріано важку шаблюку, потім, як людина, що добре знає свої обов'язки, діставав із скрині білу вовняну туніку та синій клапоть матерії у вигляді плаща і спритним завченим рухом накидав на себе обидві одежини.

Маріано дивився на перевдягнутого жандарма зачудованим поглядом, але не бачив у всьому цьому нічого смішного. То були чудеса мистецтва; таємниці, відкриті лише таким, як він, хто має щастя жити поруч із великим маестро.

— Готово, Родрігесе? — нетерпляче запитував дон Рафаель.

Смокчучи недокурок, який уже обсмалював йому вуса, Родрігес виструнчувався під синьою лахманиною, що звисала з нього пишними складками, схрещував руки і втуплював свій звірячий погляд у стелю. Маестро потрібна була натура лише для того, щоб намалювати мантію святої діви, досконало зобразити складки небесних шат, з-під яких не проступатиме найменшого натяку на округлості людського тіла. Йому й на думку не спадало взяти за натуру жінку. Це означало б скотитися до грубого матеріалізму, уславити плоть, піддатися гріховній спокусі. Родрігеса з нього досить: художник повинен бути ідеалістом.

Натурник стояв перед живописцем, застигши в благочестивій позі; тіло його було сховане під численними складками ясно-голубої хламиди, з-під якої стриміли тупі носаки солдатських чобіт; задерши вгору потворну приплюснуту голову з густою кучмою сплутаного волосся, жандарм кахикав і пахкав цигаркою, випускаючи клуби диму, але не відривав погляду від стелі і не розмикав величезні ручиська, складені на грудях, мов для палкої молитви.

Маестро та його учень з головою поринали в роботу, в студії западала мертва тиша, і знуджений Родрігес подеколи не витримував мовчанки; спершу він гарчав щось нерозбірливе, потім із того гарчання проривалися окремі слова — і натурник у захваті починав розповідати про свої подвиги за тих героїчних часів, коли він служив у жандармерії і міг «відбити кому завгодно бебехи», а потім скласти протокол, що це на нього вчинено напад. Такі спогади збуджували «пречисту». Величезні ручиська розмикалися, тремтіли від людиновбивчої жаги. Елегантні

складки мантії розмаювались, налиті кров'ю очі вже не дивились у височінь — і хрипкий голос захоплено розповідав про грандіозні побоїща, про те, як чоловіків хапали за найчутливіше місце, і вони падали на землю, корчачись від лютого болю, як розстрілювали в'язнів, посилаючись потім на спробу до втечі, а щоб надати оповіді якомога більше блиску, Родрігес гордо бив себе кулаком у груди і розцвічував свою мову слівцями та вигуками, що не лише торкалися найінтимніших людських органів, а й виставляли в соромітному вигляді найперших осіб сонму небесного.

— Родрігесе! Родрігесе! — вигукував нажаханий маестро.

— Слухаюсь, доне Рафаелю!

«Пречиста» пересувала язиком цигарку з одного кутика рота в другий, знову складала руки на грудях, виструнчувалась, аж туніка підсмикувалась угору, відкриваючи панталони з червоними торочками, і знову звертала погляд у височінь; в очах натурника палахкотів екстаз, а на губах застигала щаслива посмішка, ніби на стелі він бачив всі оті звитяжні подвиги, якими щойно похвалявся.

Маріано мучився перед своїм мольбертом. Він міг малювати лише те, що бачив перед собою, і його пензель, відтворивши на полотні ясно-голубу мантію, не знав, як узятися до голови. Марно хлопець кликав на поміч усю свою уяву. Хоч як він старався, на полотні неминуче проступала схожа на жахливу машкару пика Родрігеса.

І учень щиро захоплювався вправністю дона Рафаеля, з-під чийого пензля замість лютої мармизи жандарма з'являлася голова в осяйному німбі і бліде обличчя — по-дитячому безтурботне, гарненьке й ніжне.

Цей фокус здавався хлопцеві найдивовижнішою таємницею мистецтва. Чи ж пощастить йому досягти колись такого чародійного вміння, яким володіє вчитель?

З плином часу різниця між творчою манерою дона Рафаеля та його учня проступала дедалі помітніше. У школі навколо Маріано завжди юрмились інші учні, вихваляючи його малюнки. Для них він був визнаним авторитетом. Декотрі вчителі, вороги маестро, нарікали, що такий незаперечний талант скніє біля цього «святенника-мазія». Дон Рафаель дивом дивувався, бачачи, що витворяє Маріано поза його студією: він малював людей і краєвиди, тобто те, що перед очима, речі, які дихають вульгарністю мирської марноти.

Поважні сеньйори, друзі художника, почали визнавати за учнем певні здібності.

— Вашого рівня, доне Рафаелю, він, звичайно, не досягне ніколи,— казали вони.— Йому бракує благочестя, відчуття ідеального. Намалювати справжній образ йому не до снаги, але як світський живописець — він піде далеко.

Маестро, який любив хлопця за слухняність та моральну незіпсутість, марно намагався повернути його на путь істини. Адже досить Маріано наслідувати в усьому вчителя — і його майбутнє забезпечене. Сина дон Рафаель не має, і свою студію та славу залишить у спадок учневі. Чого ж тобі ще треба, Маріано? Ти ж на власні очі переконався, як смиренний слуга господній може збити собі пензлем достаток! Завдяки своєму ідеальному світобаченню, він, дон Рафаель, придбав собі маєток, та ще й багато земельних угідь (орендарі божественного живописця приходили до нього в студію, і прямо перед святими образами точилися нескінченні суперечки про орендну плату). Щоправда, часи нині безбожні, церква збідніла і не може платити так щедро, як у минулі сторіччя, але замовлення надходять часто, а свята діва в усій своїй небесній чистоті є справою трьох днів... Але юний Реновалес тільки болісно кривився, наче його посилали на муку:

— Не можу, маестро. Мабуть, я зовсім тупий — не вмію вигадувати. Малюю лиш те, що бачу.

І коли на уроках живої натури він побачив голі тіла, то заходився малювати їх із таким шалом, наче допався до найп'янкішого трунку. Дон Рафаель жахався, натрапляючи в закутках свого дому на ескізи, що відтворювали безсоромну наготу з усією відвертістю. Непокоїло його й інше: в малюнках учня він бачив глибину, якої сам не сягав ніколи. Помітив навіть, що шанувальники уже не так палко захоплюються його мистецтвом. Добряги каноніки, як і завжди, були в захваті від його святих дів. Але вже не один замовив свій портрет Маріано, вихваляючи вправність його руки.

Якось дон Рафаель рішуче підступив до учня.

— Ти знаєш, я люблю тебе, як сина, Маріаніто, але зі мною ти тільки марнуєш час. Я нічого не можу тебе навчити. Твоє місце не тут. Гадаю, тобі треба їхати до Мадріда. Там багато таких, як ти.

На той час мати Маріано вже померла. Батько все ще працював у кузні. Кілька дуро, що їх син заробив за портрети і привіз додому, здалися ковалеві справжнім

багатством. Він просто не міг повірити, що знаходяться люди, які платять гроші за малювання. Та лист від дона Рафаеля розвіяв його сумніви. Якщо цей розумний і вчений сеньйор радить, щоб син їхав до Мадріда, значить, так треба.

— Що ж, сину, їдь у Мадрід, але поквапся заробляти гроші, бо батько вже старий і не довго зможе допомагати тобі.

І шістнадцятирічний Маріано опинився в Мадріді. Сам як палець, не маючи ні вчителя, ні порадника, окрім своєї любові до живопису, він несамовито віддався роботі. Цілими тижнями просиджував у музеї Прадо, змальовуючи голови з картин Веласкеса. І здавалося йому, що досі він жив, мов сліпий. Працював він і на горищі, яке разом з кількома товаришами винаймав за студію, а ночами писав акварелі. Ці малюнки, а також копії картин, він продавав і сяк-так зводив кінці з кінцями, бо того, що надсилав батько, на прожиття не вистачало.

І ось тепер Реновалес із сумом згадував про ті роки бідності, тяжких злиднів; про зимові ночі, коли він тремтів від холоду на своєму вбогому ліжку, про страшенно несмачні страви, що їх подавали в таверні неподалік від Королівського театру, страви, які готували невідомо з чого; про палкі суперечки в кутку якоїсь кав'ярні, під ворожими поглядами офіціантів, роздратованих тим, що гурт патлатих молодиків захопив кілька столиків, замовивши на все товариство лише три чашечки кави та кілька плящок води...

Весела юнь легко витримувала всі ці злигодні, а зате — яке пересичення ілюзіями, який розкішний бенкет надій! Що не день — нове відкриття. Реновалес мчав неозорими степами мистецтва, мов дике лоша, бачачи, як попереду відкриваються нові й нові обрії, мчав серед бучного шуму, схожого на передчасну славу. Старі художники казали, що він — єдиний із молодих, «хто подає надії», а товариші оголосили Маріано «чудо-митцем». Охоплені шалом іконоборців, вони протиставляли його невправні картини творінням давніх визнаних майстрів, цих «жалюгідних буржуа від мистецтва» — молодь вважала за свій обов'язок виливати на їхні лисини якомога більше жовчі і в такий спосіб утверджувати переваги нової генерації живописців.

Коли Реновалеса висунули на римську стипендію і дехто став заперечувати, в мистецькому світі Мадріда знялася справжня буря. Молодь, яка сліпо вірила в нього

і вважала його своїм славним ватажком, погрозливо заворушилася, побоюючись, що «діди» провалять її кумира.

Коли, з огляду на очевидні переваги, стипендію Реновалесу таки присудили, на честь нової знаменитості було влаштовано кілька банкетів, про нього писали в газетах, ілюстровані журнали надрукували його портрет, і навіть старий коваль приїхав до Мадріда, щоб, розчулено плачучи, нюхнути й собі фіміаму, яким обкурювали сина.

У Римі Реновалес зазнав жахливого розчарування. Співвітчизники зустріли його досить холодно: молоді побачили в ньому суперника і чекали, коли він виставить свої перші картини, сподіваючись на провал; старі, які давно жили на чужині, дивилися на нього з недоброзичливою цікавістю. «Мабуть, там, на батьківщині, цей хлопчисько наробив стільки шуму серед невігласів тільки тому, що він син простого коваля!.. Але Рим — не Мадрід. Ось побачимо, на що здатен цей «геній».

Та Реновалес не зробив нічого за перші місяці перебування в Римі. Коли хтось із прихованою зловтіхою запитував про його картини, Маріано у відповідь лише знизував плечима. Він приїхав сюди не малювати, а вчитися: за це й платить йому гроші держава. І понад півроку він тільки робив ескізи, з вуглиною в руці вивчав у відомих музеях творіння славетних майстрів. Ящики з фарбами так і стояли нерозпаковані в кутку його студії.

Невдовзі він зненавидів це велике місто за те життя, яким жили в ньому художники. Навіщо тоді стипендії? Про навчання тут ніхто й не думав. Рим був не школою, а торжищем. Приваблені великим напливом художників, сюди стікалися юрми гендлярів живописом. А художники — і старі, і початківці, і знамениті, і нікому не відомі — усі прагнули жити легко й приємно, тому не могли встояти перед спокусою грошей і виготовляли картини на продаж, малюючи так, як підказували їм німецькі євреї, що шастали по студіях, відбираючи полотна модних сюжетів і модних розмірів, і потім розвозили їх по Європі й Америці.

Буваючи в студіях, Реновалес бачив там лише «модні сюжети»: або пани в камзолах, або обшарпані маври чи калабрійські селяни. Картини були гарненькі й вималювані до останньої рисочки. Малювали або з манекенів, або брали за натуру чочарів [1], яких щоранку можна було на-

[1] Чочари — селяни римської Кампаньї.

йняти на площі Іспанії, біля паперті церкви святої Трійці: незмінну селянку — смагляву, чорнооку з великими сережками у вухах, у зеленій спідниці, чорному корсажі та білій тоці [1], сколотій шпильками; типового, завжди однакового діда в овечому кожусі, шкіряних личаках та гостроверхому, прикрашеному стрічками капелюсі, що вінчав його білосніжну й величну, як у отця небесного, голову... В Римі художники оцінювали один одного в тисячах лір, тобто хто скільки виторговує за рік; особливою пошаною користувалися кілька славетних маестро, що нажили ціле багатство, продаючи паризьким та чікагським мільйонерам картини-мініатюри, яких ніхто ніколи не бачив. Реновалес був щиро обурений. Це майже те саме, що «мистецтво» його невігласа-вчителя, хоча й «світське», як сказав би дон Рафаель! І задля цього їх посилають до Рима!..

Не знайшовши спільної мови із співвітчизниками, які не злюбили новачка за різку вдачу, простацьку мову та чеспість, що спонукала його відмовлятися від замовлень гендлярів живописом, Реновалес став шукати друзів серед художників з інших країн. Невдовзі він зажив великої популярності у колах космополітичної молоді живописців, які жили в Римі.

Завжди жвавий і життєрадісний, веселий і товариський, він був бажаним гостем у студіях на Віа Баббуїно, у шоколадних крамничках та кав'ярнях бульвару Корсо, де любили збиратися художники з багатьох країн.

У свої двадцять років Маріано був справжнім атлетом, гідним нащадком того богатиря, який від світання до смерку клепав молотом по залізу в далекому куточку Іспанії. Якось молодий англієць, Реновалесів друг, прочитав на його честь уривок з Раскіна, що починався зі слів: «Пластичні мистецтва атлетичні по своїй суті». Каліка, напівпаралітик може бути великим поетом або музикантом; але щоб стати Мікеланджело чи Тіціаном, треба мати не тільки високу душу, а й могутнє тіло. Леонардо да Вінчі гнув у руці підкову; скульптори доби Відродження, мов титани, обтесували своїми руками брили граніту і стругали різцем тверду бронзу; великі художники часто були також архітекторами і, ковтаючи пилюку, пересували важезні камені... Реновалес замислено вислухав слова великого англійського естета, думаючи про те, що й у нього могутня душа в атлетичному тілі.

---

[1] Т о к а — жіночий головний убір.

Маріано в розквіті своєї юності схилявся тільки перед чоловічою силою та вправністю і не жадав інших розваг. Радий, що в Римі було простіше простого знайти натурницю, він приводив до себе в студію якусь чочару, роздягав її і з насолодою змальовував жіноче тіло. Сміявся веселим і гучним сміхом доброго велетня, розмовляв із жінкою невимушено, так само, як із тими дівчатами, які зустрічались йому, коли він увечері повертався сам-один в Іспанську академію; але щойно закінчував малювати, наказував натурниці одягатись і... гайда на вулицю! Він був цнотливий тією цнотою, яка властива лише здоровим і дужим чоловікам. Маріано обожнював людське тіло, але тільки й прагнув що переносити на полотно його форми. Відчував огиду до тваринного парування — без любові, без взаємного потягу,— до випадкових зустрічей, коли чоловік і жінка дивляться одне на одного з острахом і внутрішньою осторогою. Єдине, чого він хотів — це вчитися, а жінки тільки перешкода на шляху до великих задумів. Надмір енергії він витрачав у атлетичних розвагах. Любив приголомшити товаришів своєю силою, і після кожного з таких подвигів почував себе свіжим, збадьореним, спокійним, ніби щойно викупався. Фехтував на Віллі Медічі з художниками-французами; брав уроки боксу в англійців та американців; вибирався з німецькими художниками в ліс поблизу Рима, на далекі прогулянки, про які потім не один день точилися розмови по кав'ярнях Корсо. Перехиляв з товаришами безліч келихів за кайзера, якого не знав і до чийого здоров'я йому було байдужісінько; горланив могутнім голосом традиційне «Gaudeamus igitur» [1], тоді обхоплював за стан двох дівчат-натурниць, що брали участь у прогулянці, носив їх, мов пір'їнки, по всьому лісі, потім легко опускав на траву. І щасливо всміхався, коли добродушні німці — у своїй більшості кволі або короткозорі — щиро захоплювалися його силою, порівнювали його із Зігфрідом та іншими героями-богатирями своєї войовничої міфології.

Якось на карнавалі іспанці влаштували кавалькаду з «Дон-Кіхота», і Маріано виступив у ролі кабальєро Пентаполіна, «рицаря з закасаним рукавом». Під гучні оплески та вигуки натовпу, що вирував на Корсо, їхав, випроставшись у сідлі, красень-паладин, показуючи величезний тугий біцепс.

---

[1] «Радіймо» *(лат.)* — середньовічний студентський гімн.

Коли настала весна, художники якось уночі урочисто рушили через весь Рим до єврейського передмістя, щоб покуштувати перших артишоків, популярної римської страви, у приготуванні якої здобула бучну славу одна стара єврейка. Реновалес із прапором у руках виступав попереду «артишокової процесії», заспівуючи гімни, що уривалися криками всяких звірів, а товариші весело маршировали слідом, почуваючи себе сміливими й зухвалими під проводом такого могутнього ватажка. З Маріано можна було не боятись нікого. Розповідали, як у одному з провулків кварталу Трастевере він перестрів двох бандитів, відібрав у них ножі й обох прибив до смерті.

Та несподівано атлет замкнувся в академії і перестав з'являтися в місті. Кілька днів про це тільки й розмов було скрізь, де збирались художники. Реновалес малює; скоро має відкритися мадрідська виставка, і він хоче послати туди картину, що виправдала б його стипендію. Зачинив перед усіма двері своєї студії; не хоче слухати ні зауважень, ні порад; картина має бути такою, як він задумав.

Незабаром товариші забули про Реновалеса, і він спокійно закінчив роботу й послав своє творіння на батьківщину.

Виставка стала для нього тріумфом; він ступив перший упевнений крок до майбутньої слави. Тепер йому соромно й совісно було згадувати про той галас, який знявся тоді навколо його «Перемоги під Павією». Люди юрмилися перед величезною картиною, забувши про інші виставлені полотна. А що тими днями уряд тримався твердо, кортеси не засідали, жоден тореадор не попав бикові на роги, то газети, за браком актуальніших новин, стали одна поперед одної подавати репродукції Реновалесової картини та розводитися про неї; друкували портрети автора,— і у фас, і в профіль, і великі, й малі; в усіх подробицях описували життя художника в Римі та його дивацтва, розчулено згадували про бідолашного старого коваля, що десь у глухому селі клепає собі залізо і навіть гадки не має, яку славу здобув його син.

Одним стрибком перескочив Реновалес із мороку невідомості до осяйного апофеозу. «Діди», які мали винести йому присуд, виявили доброзичливість із відтінком поблажливого співчуття. Дике звірятко приручалося. Реновалес побачив світа й тепер повертається до добрих давніх традицій, стає таким самим художником, як і інші. На

його картині були мазки, покладені, здавалося, пензлем Веласкеса, фрагменти, гідні самого Гойї, деталі, що нагадували манеру Ель Греко. Від самого ж Реновалеса там не було майже нічого, і ця суміш різнорідних стилів якраз і стала головною прикметною рисою полотна. Саме тому всі так захоплювалися картиною, а її автор здобув першу премію.

Чудовий дебют. Одна вдова-герцогиня, велика покровителька мистецтва, котра за все життя не придбала жодної картини чи статуї, але збирала в своєму салоні відомих скульпторів і художників, знаходячи в цьому дешеву втіху і вважаючи, що таке оточення додає світській дамі блиску, висловила бажання, щоб їй представили Реновалеса. Досі молодий художник уникав світського товариства, але запрошення такої вельможної дами зламало його впертість. Чом би йому й не познайомитися з вищим світом? Він піде, нехай навіть там доведеться удавати з себе іншу людину. Отож Реновалес пошив собі перший фрак і побував на кількох бенкетах у герцогині, де всіх насмішив своєю манерою сперечатися з академіками. Відвідав він також інші салони і на кілька тижнів опинився в центрі уваги вищого світу, трохи скандалізованого його «нетактовними вихватками», але задоволеного, що колишній зухвалець дав себе приручити. Молоді сеньйори шанували його за те, що він володів шпагою, як святий Георгій мечем. Хоча цей художник і син коваля, особа він досить пристойна. Дами зваблювали його найчарівнішими усмішками: кожна сподівалася, що модний живописець захоче зробити їй приємність і задарма намалює її портрет, як уже намалював портрет герцогині.

У ту пору світського життя, коли щовечора після сьомої Реновалес красувався у фраці й не малював нічого — тільки жінок, що хотіли здаватися вродливими і довго радилися з художником, у якому вбранні їм позувати,— у ту пору й познайомився Реновалес зі своєю майбутньою дружиною Хосефіною.

Коли Маріано вперше побачив її серед стількох блискучих і гордовитих дам, що теревенили не вмовкаючи, він відчув до неї потяг з любові до контрасту. Його вразило, як боязко, скромно і непримітно трималась ця дівчина. Невеличка на зріст, граційна, з напрочуд тендітним станом, вона була гарна, але тільки вродою, яку дає молодість. Те створіння, як і молодий художник, перебувало

в цьому товаристві лише завдяки поблажливості всіх інших; дівчина так нітилася, так боялась привернути до себе увагу, ніби займала позичене місце. Завжди бачив її Реновалес в одній і тій самій вечірній сукні, яка всім своїм виглядом свідчила, що її не раз перешивали, аби не відстати від моди. Рукавички, квіти, стрічки здавалися новенькими й елегантними, але на них ніби було написано, з якими зусиллями нашкребли грошей, щоб їх придбати. Дівчина розмовляла на «ти» з сеньйоритами, які з'являлися в салонах у розкішних уборах, викликаючи загальний захват та заздрощі. Її мати, велична носата сеньйора в окулярах у золотій оправі, була запанібрата з найвельможнішими дамами. Та, незважаючи на таку інтимність, навколо матері й дочки відчувалася якась порожнеча. До них ставилися приязно, але з помітним відтінком зневаги, з домішкою співчуття та жалості. Вони були бідні. Батько дівчини, дипломат досить високого рангу, помер, не залишивши дружині інших засобів до існування, крім удовиної пенсії. Два його сини перебували десь за кордоном як аташе посольства й докладали неймовірних зусиль, щоб жити на свою невелику платню так, як вимагало їхнє високе становище. Мати й дочка жили в Мадріді, розпачливо чіпляючись за суспільство, в якому народилися — покинути його означало б для них повний крах. Удень вони ховалися на третьому поверсі мебльованого будинку, серед решток колишньої розкоші, і відмовляли собі геть у всьому, щоб мати змогу достойно з'являтися ввечері поміж тих, хто був колись їм рівнею.

Дехто з родичів доньї Емілії — так звали матір — допомагав їй утримуватись на поверхні, не грішми, звичайно,— про це й мови не могло бути,— а позичаючи то се, то те з предметів розкоші, щоб мати з дочкою зберігали хоч якусь подобу благополуччя.

Одні родичі давали їм на якийсь день свою карету, щоб вони могли проїхатися по бульварах Кастельяна й Ретіро, вітаючи подруг у зустрічних екіпажах; інші відступали їм ложу в Королівському театрі — якщо того вечора не чекали напливу блискучої публіки. Співчутлива рідня згадувала про дочку з матір'ю і на випадок іменин, вечірнього чаю абощо. «Хоча б не забути про Торреальта. Бідолашні!» І назавтра, перераховуючи гостей на бенкеті, репортери згадували також про вродливу сеньйориту де Торреальта та її благородну матір, удову відомого, незабутньої пам'яті

дипломата». І донья Емілія, вбрана у незмінну чорну сукню, з'являлася майже скрізь. Забуваючи про свою бідність і не втрачаючи надії на кращі часи, вдова дипломата набридала «тиканням» та довірчими розмовами світським дамам, чиї дівчата, на відміну від її дочки, були багаті й не голодні, а коли бачила поруч якогось поважного літнього сеньйора, то намагалася приголомшити його величчю своїх спогадів: «Коли ми були послами в Стокгольмі...» «Коля моя подруга імператриця Євгенія...»

Дочка доньї Емілії, дівчина боязка й сором'язлива, здавалося, краще за матір розуміла їхнє справжнє становище. Вона майже весь час сиділа біля старших дам і лише іноді наважувалась підходити до молодих сеньйорит, своїх колишніх шкільних подруг, які тепер дивились на неї згорда, вбачаючи в ній таку собі дівчину-компаньйонку, що була їм рівнею лише завдяки спільним спогадам. Мати сердилася, що дочка така несмілива. Вона повинна багато танцювати, бути веселою й балакучою, як усі інші; жартувати й говорити дотепи, нехай навіть грубуваті, щоб чоловіки потім переказували їх один одному і створювали їй славу розумної дівчини. Чи ж годиться з її освітою ховатися по кутках? Вона ж донька відомого дипломата, який завжди був у центрі уваги в найблискучіших салонах Європи! Дівчина, яка навчалась у колежі Святого Серця в Парижі, розмовляє по-англійському і навіть трохи по-німецькому, цілими днями сидить і читає, якщо не чистить рукавички або перешиває сукню!.. Чи, може, вона не хоче заміж? Чи, може, їй подобається жити у цій жалюгідній норі, на третьому поверсі — їй, що носить таке славне ім'я!

Хосефіна тільки сумно всміхалася. Вийти заміж! У тому товаристві, де вони оберталися — це нездійсненна мрія. Усі ж бо знають про їхню бідність. Молодики, що упадають коло жінок у салонах, гоняться лише за багатством. Коли хто й підходив до Хосефіни, привабленій її блідою красою, то лиш для того, щоб прошепотіти їй на вухо безсоромні слова, запропонувати під час танцю зовсім не ті заручини, умовити її на інтимні взаємини, що підтримуються з обережністю, запозиченою в англійців, на любовні розваги, які минають без сліду, на розпусту, принадну хіба для дівчат, котрі вміють удавати з себе цнотливих і після того, як натішаться ницими радощами плотського парування.

Реновалес і сам не помітив, як почалася його дружба з Хосефіною. Може, цьому сприяло те, що вони були такі різні, він — велетень, а вона — дівчинка, яка ледве сягала його плеча і здавалася п'ятнадцятирічною, хоча мала вже повних двадцять. Його тішив її ніжний, ледь шепелявий голос. Він сміявся, уявляючи, як хапає в обійми це зграбне тендітне тіло: чи не зламається вона в його могутніх руках, ніби вощана лялька? Маріано навмисне вчащав у ті салони, куди ходили мати з дочкою, і часто весь вечір просиджував поруч із Хосефіною; охоплений почуттям братньої довіри, він розповідав їй геть усе: про своє дитинство, про те, що зараз малює, про свої плани і сподівання,— так ніби вона була його товаришем по студії. Дівчина слухала Реновалеса, дивлячись на нього темними очима, які, здавалося, всміхались йому, і ствердно кивала головою, хоч і не завжди розуміла, що він каже; їй подобався цей юнак, подобалась його палка й несамовита вдача. Він був зовсім не схожий на тих, кого вона досі знала.

Бачачи їх у такій дружбі, невідомо хто — мабуть, котрась із Хосефініних подруг — задля сміху пустив чутку: художник Реновалес і сеньйорита Торреальта — наречені. Отоді обоє й зрозуміли, що кохають одне одного, хоча досі не прохопилися про це й словом. Мабуть, щось більше, ніж просто дружба, не раз приводило Реновалеса вранці на Хосефінину вулицю; він дивився вгору на вікна, сподіваючись побачити за шибками її мініатюрний силует. Якось увечері, в домі герцогині, коли вони опинилися вдвох на галереї, Реновалес узяв її руку і так боязко підніс до своїх уст, що вони ледь торкнулися лайкової рукавички. Він соромився своєї сили, боявся здатися грубим, боявся зробити боляче цій дівчині — такій витонченій, такій тендітній. Вона могла легко висмикнути свою долоньку з його зухвалої руки, але натомість схилила голову й заплакала:

— Який ви добрий, Маріано!..

Дівчина відчувала глибоку вдячність за те, що вперше в житті її покохали, покохав чоловік, який здобув уже певну славу і міг знайти собі щасливішу жінку, але обрав її, принижену й усіма забуту. Усі скарби ніжності, що нагромадилися в її замкнутому скривдженому серці, несподівано так і вихлюпнули назовні. О, як любитиме вона чоловіка, який обдарує її своїм коханням, визволить від цього злиденного животіння, своїми дужими й ніжними руками піднесе до рівня тих, хто зневажає її!..

Благородна вдова де Торреальта, дізнавшись, що художник сватається до її доньки, спершу обурилась. «Син коваля!» «Славетний, незабутньої пам'яті дипломат!..» Але цей спалах гордощів ніби відкрив матері очі, й вона подумала, що вже стільки років дочка її ходить із салону в салон, і ніхто досі не виявив до неї найменшого інтересу. Отакі вони, ті чоловіки! Зрештою, знаменитий художник — не така вже й дрібниця: вдова згадала, скільки писали в газетах про останню Реновалесову картину; але найдужче вона схвилювалася, коли почула, які гроші заробляють художники за кордоном. Кажуть, за невелику картину, що її можна взяти під пахву, їм платять часом не одну сотню тисяч франків. А що як і Реновалес стане одним із таких щасливців?

Вона почала набридати своїм незліченним родичам, у кожного запитуючи поради. Дівчина не має батька, і їм не можна нехтувати нагодою. Одні байдуже відказували: «Художник!.. Пхе!.. Не так уже й погано»,— ухиляючись від прямої відповіді і цим даючи зрозуміти, що, на їхню думку, однаково — вийти заміж за художника чи за податкового інспектора. Інші несамохіть ображали її своїм схваленням. «Реновалес? Таж це художник з великим майбутнім. Чи можете ви сподіватись на краще? Маєш дякувати долі, що він звернув увагу на твою дочку». Але найдужче вплинула на вдову і змусила її остаточно зважитись думка її славетного кузена маркіза де Тарфе, чоловіка, якого вона шанувала не менше за самого монарха, бо ж маркіз із незапам'ятних давен очолював дипломатичну службу країни, щб два роки отримуючи портфель міністра закордонних справ.

— На мою думку, це просто чудово,— кинув вельможа поквапно, бо на нього чекали в сенаті.— Така тепер мода, а відставати від свого часу ніколи не слід. Я хоч і консерватор, але в душі ліберал, вільнодумець і людина сучасних поглядів. Буду радий протегувати твоїм молодятам. Мені подобається цей шлюб: престиж мистецтва, поєднаний із престижем давнього роду. Простолюдин, який завдяки високим заслугам домігся честі злити свою кров із кров'ю аристократії!..

Своєю парламентською красномовністю, а надто обіцянкою протегувати молодим маркіз де Тарфе, чий титул не мав ще й п'ятдесятирічної давності, розвіяв останні сумніви гордовитої вдови. Вона навіть заговорила з Реновалесом перша, розуміючи, що художник почуває себе в цьому

чужому для нього світі дуже невпевнено, і йому нелегко зважитися на таку розмову.

— Я все знаю, Маріаніто, і даю свою згоду.

Але їй би не хотілося відкладати весілля. А що думає про це він? Реновалес нетерпеливився ще дужче, ніж мати. Хосефіна була для нього жінкою незвичайною, зовсім не такою, як інші, що майже не збуджували в ньому бажання. Його цнотливість самобутнього трудівника обернулася на гарячку, на палке жадання якомога скоріше зробити своєю цю чарівну лялечку. До того ж цей шлюб дуже тішив Реновалесове самолюбство. Його наречена була бідна, мала в посаг лише трохи одежі, зате походила з вельможного роду. Серед її рідні були генерали, міністри, і всі вони належали до вищої аристократії. Якби зібрати докупи герби та корони незліченних родичів Хосефіни та сеньйори де Торреальта, вони заважили б не одну тонну. Звичайно, це блискуче панство не дуже-то помічає бідних матір і дочку, але хай там як, а невдовзі він породичається з ними! Ото буде новина для його батька Антона, який у глухому селі клепає собі залізо! Як заздритимуть йому товариші в Римі, ті, що жили з натурницями-чочарами, а потім змушені були одружуватись на них зі страху перед кинджалом достойного калабрійця, який не спиниться ні перед чим, щоб дати своєму онукові законного батька!

Газети багато писали про цей шлюб, повторюючи, з незначними варіаціями, слова маркіза де Тарфе: «Мистецтво поєднається з престижем давнього роду». Відразу по весіллі Реновалес збирався їхати з Хосефіною до Рима. Він уже все там підготував для нового життя, витративши кілька тисяч песет — приз за свою картину та гонорар за портрети, виконані для сенату на замовлення маркіза, який незабаром мав стати його високим родичем.

Один римський друг Реновалеса — усім відомий Котонер — найняв для нього помешкання на Віа Маргутта й умеблював кімнати згідно з розпорядженнями та художніми вподобаннями Маріано. Донья Емілія хотіла залишитися в Мадріді, біля одного із своїх синів, який мав намір влаштуватися на службу в Міністерство закордонних справ. Молодятам заважають усі сторонні люди, навіть мати. І донья Емілія змахнула рукавичкою невидиму сльозу. До того ж їй не хочеться повертатись до країни, де колись вона була високою особою. Тут, у Мадріді, де всі її принаймні знають, вона почуватиме себе краще.

Весілля художника Реновалеса й сеньйорити де Торреальта стало неабиякою подією. Присутні були всі до одного родичі, бо кожен боявся прискіпливості вельможної вдови, яка знала напам'ять свою рідню аж до шостого коліна.

За два дні до весілля приїхав у Мадрід коваль Антон — у новому костюмі, коротких панталонах і крислатому фетровому капелюсі. Він збентежено позирав на всіх цих людей, що дивились на нього з посмішками, як на якусь дивовижу. Знайомлячись із Хосефіною та її матір'ю, він низько вклонився і з селянською шанобливістю назвав свою невістку «сеньйоритою».

— Не треба, тату. Називайте мене дочкою і кажіть мені «ти».

Хосефіна здалася старому ковалеві дівчиною простою, і він відчув до неї ніжну вдячність, побачивши, як закохано дивиться вона на його сина, але «тикати» так і не зважився і докладав відчайдушних зусиль, щоб говорити тільки в третій особі і в такий спосіб уникнути небезпеки.

Донья Емілія, велична і гордовита, в окулярах у золотій оправі, справила на нього куди більше враження. Звертаючись до неї, він називав її «сеньйора маркіза», бо в своїй простоті не міг навіть припустити, щоб ця поважна дама могла бути чимось меншим, аніж маркізою. Вдова, обеззброєна такою глибокою шанобливістю, визнала, що цей мугиряка не позбавлений певного природженого благородства, і це допомогло їй поставитися поблажливо до його безглуздих коротких штанів.

Побачивши, скільки високого панства зійшлося на вінчання його сина в домашню каплицю маркіза де Тарфе, старий розхвилювався і не міг стримати сліз.

— Тепер я можу й померти! Тепер можу й померти!

Знов і знов повторював він ці сумні слова, ніби й не помічаючи хихотіння слуг; мабуть, несподіване щастя, яке прийшло після тяжкого трудового життя, здалося ковалеві провісником близької смерті.

Молодята вирушили в подорож того самого дня. Сеньйор Антон уперше поцілував невістку в чоло; скропивши їй личко сльозами, і повернувся в своє село, твердячи, що бажає вмерти, наче йому не було вже для чого на світі жити.

По дорозі до Рима Реновалес і його дружина спинялися в кількох містах Лазурового узбережжя, в Пізі та Флоренції; ті дні, пов'язані зі спогадами про перші інтимності,

були для них приємні, але здалися їм невимовно сірими, коли вони приїхали до Рима й оселились у своєму будиночку. Лише в Римі почався для них справжній медовий місяць, біля власного вогнища, де їхню самотність не порушували готельні слуги і куди не міг проникнути жоден нескромний погляд.

Хосефіна, яка звикла до життя, таємно обмежуваного в усьому, до вбогості їхньої квартири на третьому поверсі, де вони з матір'ю ніби ховалися, приберігаючи всі рештки колишньої розкоші для виходу в світ, була в захваті від вишукано обставленої, затишної квартирки на Віа Маргутта. Друг, якого Маріано попросив підготувати тут усе до їхнього приїзду, вже згаданий Пепе Котонер, художник, що брав у руки пензель лише вряди-годи і весь свій мистецький запал вкладав у захоплення Реновалесовим талантом, дуже добре виконав доручення.

Зайшовши до спальні, Хосефіна радісно заплескала в долоньки. Вона з дитячим захватом дивилася на венеціанські меблі з чудовими інкрустаціями на перламутрі та чорному дереві; цю по-князівському розкішну обстанову Маріано придбав на виплат.

О, перша їхня ніч у Римі! Як запам'яталась вона Маріано!.. Хосефіна лежала на своєму монументальному ліжку — на таких спочивали колись догареси — і ліниво, й солодко потягувалась. Перш ніж ковзнути під тонкі простирадла, вона розкинула руки й випростала ноги з невимушеністю жінки, якій уже немає чого ховати. Рожеві пальчики на маленьких округлих ступнях ворушились і, здавалося, кликали до себе Реновалеса. Маріано стояв біля ліжка і, наморщивши чоло, дивився на дружину серйозним поглядом. У ньому нуртувало бажання, якого він не міг до кінця збагнути. Йому хотілося дивитися на Хосефіну, милуватися нею; після кількох ночей у готелях, де за тонкою перебіркою лунали чужі голоси, він досі її не знав.

То була не примха закоханого, а пристрасне бажання художника, потреба митця. Його очі прагнули милуватись її красою.

Вона опиналася, залившись рум'янцем сорому, трохи обурена цим прагненням, що ранило її найінтимніші почуття.

— Не дурій, Маріаніто. Лягай уже й не верзи нісенітниці.

Але він наполягав, чимраз дужче розпалюючись. Вона має знехтувати свої міщанські забобони. Мистецтво сміє-

ться з такої надмірної соромливості. Людська краса існує для того, щоб показувати її в усій осяйній величі, а не ховати, приниженну та обмовлену.

Він не збирається малювати свою дружину, не сміє просити в неї такої великої ласки. Але мусить бачити її, хоче милуватися нею — без брутальних жадань, у побожному захваті.

Ніжно й обережно, щоб не зробити їй боляче, він узяв у свої ручиська її тендітні ручки і став тягти до себе, а вона із сміхом опиналась і затуляла долоньками груди. «Божевільний, дурненький, не лоскочи мене... Ой боляче!» Та помалу, переможена його впертістю, відчуваючи в душі таємну жіночу гордість, що її вроді так поклоняються, Хосефіна піддалась і дозволила роздягти себе, мов малу дівчинку; вона тихенько скрикувала, ніби він робив їй страх як боляче, але вже не опиналась.

Визволене з-під мережив тіло засяяло перламутровою білістю. Хосефіна соромливо заплющилася, а сп'янілі від захоплення очі художника вп'ялися в гармонійні округлості, що рожевіли на білосніжному простирадлі.

Обличчя Хосефіни було не бозна-яке гарне. Але тіло! Він неодмінно подолає забобонну соромливість дружини й одного дня намалює її!..

Немовби стомившись від цього безмовного позування, тендітна жіночка зігнула руки в ліктях, підклала їх під голову і, не розплющуючи очей, граційно вигнулася, випнувши чарівні білі горбочки.

У пориві захвату Реновалес упав перед ліжком навколішки і став палко обціловувати це тіло, проте не відчув найменшого плотського збудження.

— Я обожнюю тебе, Хосефіно. Ти прекрасна, як Венера. Ні, не як Венера. Краса тієї богині холодна й стримана, а ти — жінка. Ти схожа... Знаєш, на кого ти схожа?.. На Гойїну маху — з її ніжною грацією, з її чистою звабою... Ти моя маха гола!

III

Життя Реновалеса геть змінилося. Щиро кохаючи дружину і побоюючись, щоб достойна вдова де Торреальта не стала нарікати — мовляв, донька «славетного, незабутньої пам'яті дипломата» нещаслива у принизливому для себе шлюбі з художником, він енергійно почав заробляти

пензлем гроші, прагнучи, щоб Хосефіні нічого не бракувало.

Він, що досі так зневажав «практичне» мистецтво, тобто малювання картин на продаж, і ганив за це товаришів, тепер став їх наслідувати, але з тим шалом, з яким заходжувався коло будь-якого діла. Не в одній студії знялися крики протесту проти цього невтомного конкурента, що одразу понизив ціни. Він уклав угоду терміном на рік з одним гендлярем-євреєм — із тих, що вивозили твори живопису за кордон,— зобов'язавшись малювати картини тільки для нього, за певну поштучну плату. Реновалес працював з ранку до вечора, змінював сюжети, якщо цього вимагав його повірений. «Годі малювати чочаро, тепер беріться за маврів». Потім і маври падали на ринку в ціні, і на полотнах Реновалеса з'являлися хвацькі мушкетери, що весело схрещували шпаги в дуелях, рожеві пастушки в стилі Ватто або дами з напудреним волоссям, які під музику цитр сідали в позолочену гондолу. Щоб освіжити асортимент, він часом малював якусь сцену в храмі,— пишну процесію людей у гаптованих ризах із золотими кадилами,— або вакханалію, відтворюючи по пам'яті, без натури, пишні округлості бурштинових тіл Тіціана. Коли каталог вичерпувався, знову входили в моду чочаро, і Реновалес заходжувався коло них. Художник мав напрочуд легку до роботи руку, малював по дві картини на тиждень. Щоб заохотити свого живописця до праці, повірений часто приходив до нього ввечері і з ентузіазмом людини, що міряє мистецтво на години й квадратні п'яді, милувався, як легко бігає по полотну пензель. Потім ділився з художником радісними новинами.

Остання з Реновалесових «Вакханалій» висить в одному шикарному ньюйоркському барі. Його «Процесія в Абруццах» прикрашає палац багатого російського вельможі. А картину, на якій перевдягнені в пастушок маркізи танцюють на вкритому фіалками лузі, придбав один франкфуртський єврей, барон і великий банкір... Гендляр радісно потирав руки і розмовляв з митцем з відтінком поблажливості. Ім'я Реновалеса стає, завдяки йому, відомим, і він не заспокоїться, поки не доб'ється для свого художника всесвітньої слави. Його колеги за кордоном уже просять у листах, щоб він надсилав їм тільки полотна «сеньйора Реновалеса», бо саме на них найбільший попит на ринку. Але Маріано, тяжко страждаючи від приниження свого таланту, грубо перебивав єврея. Усе те, що він тепер ма-

лює,— бридота. Якби мистецтво було таким, він би краще довбав каміння де-небудь на будівництві шляху.

Але його обурення проти гендлярського живопису розвіювалось, коли він бачив, як розкошує Хосефіна в їхньому будиночку, що ставав дедалі гарнішим і затишнішим, перетворювався на кубельце, гідне його кохання. У цій оселі вона почувала себе щасливою, завжди мала до своїх послуг власну карету, мала повну волю щодо вбрання та прикрас. Нічого не бракувало Реновалесовій дружині; навіть добряга Котонер був у неї на побігеньках, завжди готовий дати пораду чи виконати будь-яку її забаганку; ночував він у бідняцькому передмісті, в комірчині, що правила йому за студію, а вдень невідступно був коло молодого подружжя. Хосефіна стала господинею грошей; ніколи досі не бачила вона по стільки банкнотів разом. Коли Реновалес подавав їй жмут лір, отриманих від повіреного, вона весело вигукувала: «Гроші, грошенята!» — і бігла ховати їх з милою гримаскою ощадливої господині... щоб уже завтра дістати їх зі схованки й розтринькати з дитячою безтурботністю. Цей живопис просто чудо. Її знаменитий батько — хоч би що там казала мати — ніколи не мав стільки грошей, мандруючи світом, від котильйону до котильйону, та представляючи своїх королів.

Поки Реновалес працював у студії, Хосефіна прогулювалася бульваром Пінчо, вітаючись із свого ландо з дружинами незліченних послів, з представленими їй у якомусь салоні мандрівницями-аристократками, що були проїздом у Римі, та з цілою хмарою дипломатів, акредитованих при двох дворах: Ватікані і Квіріналі.

Завдяки дружині, художник опинився у найвишуканішому світському товаристві. Небогу маркіза де Тарфе, незмінного міністра закордонних справ Іспанії, приймали як свою у вищому римському світі, найдипломатичнішому в Європі. У жодному з двох іспанських посольств не відбувалося банкету, де не були б присутні «славетний художник Реновалес зі своєю елегантною дружиною», а невдовзі проміння їхньої слави досягло й інших посольств, і їх стали запрошувати всюди. Мало яка ніч обходилася без балу або прийому. А що всі дипломатичні місії були тут подвійні — одні при королі Італії, другі — при Ватікані,— банкети та вечірки відбувалися ще частіше. Цей роздвоєний світ сходився докупи майже щоночі і знаходив досить розваг і втіхи в своєму колі.

Коли Реновалес, стомлений після дня роботи, приходив на смерканні додому, Хосефіна вже чекала на нього, майже вдягнена, а Котонер допомагав йому вбратись у вечірній костюм.

— А орден! — вигукувала Хосефіна, побачивши, що чоловік уже у фраці.— Як ти можеш, любий, забувати про орден? Там же всі щось чіпляють на себе, хіба не знаєш?

Котонер похапцем шукав орден — великий хрест, яким іспанський уряд нагородив Реновалеса за його картину,— і митець із широкою стрічкою через білу маніжку та блискучим хрестом на фраці виходив з дружиною, щоб згаяти вечір серед дипломатів, аристократів-мандрівників та кардинальських племінників.

Інші художники нетямилися від заздрощів, чуючи, як часто приходять до Реновалеса в студію іспанські посли, консул та дипломати, акредитовані при Ватікані. Колеги не визнавали його таланту, запевняли, що всіма цими почестями він зобов'язаний високому походженню Хосефіни. Обзивали його світським хлюстом і підлесником, твердили, що одружився він лише заради кар'єри.

Одним із тих, хто часто навідувався в студію Реновалеса, був падре Рековеро, прокуратор дуже могутнього в Іспанії чернечого ордену, такий собі посол у каптурі, що мав великий вплив при папському дворі. А коли святий отець не сидів у студії, художник був певен, що той у нього вдома, вислуховує якесь прохання Хосефіни — вона дуже пишалася дружбою із цим впливовим ченцем, веселим і вишукано елегантним під своєю грубою рясою. Реновалесова дружина завжди мала до нього справи; мадрідські подруги не давали їй перепочинку зі своїми нескінченними дорученнями.

Вдова де Торреальта, як могла, сприяла славі дочки та зятя, розповідаючи всім знайомим, що її Хосефіна займає в Римі дуже високе становище. Маріаніто, казала вона, заробляє мільйони; її донька у великій дружбі із самим папою; в їхньому домі завжди повно кардиналів, а найсвятіший отець лише тому не зробив їм візиту, що нікуди, сердега, не виїздить із Ватікану. І дружина художника мало не щодня посилала до Мадріда або чотки, які полежали на гробниці святого Петра, або реліквії з римських катакомб. Раз у раз вона просила падре Рековеро дістати дозвіл на якесь одруження, ускладнене тими чи тими формальностями, не нехтувала й іншими проханнями мадрідських дам, близьких подруг своєї матері. Пишні церемонії

римської церкви захоплювали її своєю яскравою театральністю, і вона була дуже вдячна добродушному ченцеві за те, що той ніколи не забував про неї і завжди приберігав зручне місце. Без Хосефіни не відбувалося жодного прийому прочан у соборі святого Петра, коли серед пишних віял урочисто з'являвся на ношах сам папа. Іншим разом добрий отець таємниче повідомляв, що завтра співатиме Паллестрі, знаменитий кастрат папської капели, й іспанка схоплювалася з постелі ще й на світ не благословлялось, залишаючи чоловіка в ліжку, щоб послухати невимовно ніжний голос ченця-євнуха, чиє безбороде обличчя красувалося на вітринах крамниць поміж портретами балерин та модних тенорів.

Реновалес добродушно підсміювався з незліченних турбот та пустих розваг своєї дружини. Сердешна! Нехай собі радіє, нехай тішиться життям: заради цього він і працює. Щоправда, супроводжувати її Маріано міг лише на вечірні раути. Удень він доручав Хосефіну вірному Котонерові, який був при ній невідлучно, мов родрігон [1], носив їй пакунки — коли вона вибиралася до крамниць, виконував обов'язки управителя дому, а інколи й кухаря.

Реновалес познайомився з ним під час свого першого перебування в Римі. Це був його найкращий друг. Старший на десять років, Котонер ставився до молодого художника як захоплений, відданий учень, і любив його як молодшого брата. Весь Рим знав Котонера, підсміювався з його картин — щоправда, малював той лише врядигоди — і любив цього художника за доброту й послужливість, за веселу гідність, з якою він провадив своє паразитичне життя. Коли наставало літо, сеньйор Котонер — невеличкий, огрядний, лисий, трохи капловухий, чимось схожий на безтурботного й добродушного фавна — завжди знаходив притулок у замку якогось кардинала в околицях Рима. Взимку його щодня бачили на Корсо. Закутаний у свою зеленясту крилатку, рукави якої метлялися, мов кажанячі крила, він був тут дуже популярний. Починав Котонер у себе на батьківщині як пейзажист, але йому захотілося малювати людей, зрівнятися з великими майстрами, і він приїхав до Рима в супроводі єпископа своєї провінції, який вважав його титаном живопису. Відтоді так і залишився в цьому великому місті, досягши неабияких успіхів. Він знав імена й біографії всіх художників;

[1] Родрігон — старий слуга, що супроводжує даму.

ніхто не міг зрівнятися з ним умінням жити в Римі ощадливо, ніхто не знав так, як він, де можна купити ту чи ту річ найдешевше. Не було іспанця, якому Котонер не зробив би візиту, коли той приїздив до Рима. Діти відомих художників ставились до нього майже як до няньки, бо кожного він не раз заколисував на руках. Щороку він виступав у ролі Санчо Панси в кавалькаді Дон-Кіхота — у його житті це щоразу була велика й тріумфальна подія. Сюжет Котонерових картин був завжди однаковий: портрет папи. Він виготовляв їх у трьох різних розмірах і складав у комірчині, що була йому і за студію, і за спальню. Його друзі кардинали, яким він часто робив візити, жаліли povero signore Cotoner[1] і за кілька лір купували в нього портрети найсвятішого отця, завжди страхітливо потворні, щоб потім подарувати їх якій-небудь сільській церкві, де картина викликала щире захоплення, бо ж намальовано її в самому Римі і не ким-небудь, а художником — приятелем його превелебності.

Кожна така купівля була великою радістю для Котонера; він заходив у студію Реновалеса з високо піднесеною головою й удавано скромною усмішкою на устах.

— Щойно продав картину, хлопче. Папу... Отого великого... Що два метри заввишки.

І з раптовим спалахом віри у свій хист починав розмову про майбутнє. Інші жадають призів, тріумфів на виставках; його прагнення куди скромніші. Він буде цілком задоволений, коли йому пощастить угадати, хто стане папою, як помре папа нинішній, і намалювати заздалегідь десятки його портретів. Ото був би тріумф — викинути цей товар на ринок уже на другий день після конклаву! І Котонер, який чудово знав кожного з кардиналів, перебирав подумки весь священний колегіум, з упертістю азартного гравця сушив собі голову, кому ж із п'яти чи шести претендентів на святий престол пощастить домогтися тіари.

Він жив на подачки високих священнослужителів, але до релігії був байдужий — ніби спілкування з церковною верхівкою знищило у ньому всяку віру. Дідуган у білих ризах та високе панство в червоних мантіях навіювали йому пошану тільки тому, що були багаті і давали йому можливість провадити свій жалюгідний портретний промисел. Котонер боготворив лише Реновалеса. Буваючи в студіях інших художників, він вислуховував дошкульні

[1] Бідолашного синьйора Котонера *(італ.)*.

жарти на свою адресу з незворушною посмішкою людини, яка звикла все терпіти; але нехай ніхто не сміє говорити поганс про Маріано, засумніватись у його хисті. Він вважав, що Реновалес здатен створювати тільки шедеври, і в своєму сліпому поклонінні щиро захоплювався картинами, які сходили що два-три дні з другового мольберта для єврея-повіреного.

Подеколи Хосефіна, завжди несподівано, навідувала чоловіка в студії; Реновалес малював, а вона гомоніла з ним, хвалила полотна, що подобалися їй гарним сюжетом. Під час таких візитів вона любила, щоб чоловік був сам і малював з уяви, маючи перед собою лише якусь одежину, напнуту на манекен. Хосефіна відчувала огиду до живої натури, і марно переконував її Реновалес, що без цього годі обійтися. Її чоловік має досить хисту, щоб малювати гарні картини, не дивлячись на якихось брутальних селюків, а надто жінок, отих розпатланих самиць з очима, як жарини, і зубами, як у вовчиць — у тиші й самоті студії вони здавалися їй страхітливими. Реновалес сміявся. Яка ж вона дурненька! Ревнивиця! Чи ж він здатен, коли малює, думати про щось інше, окрім мистецтва!..

Одного дня, несподівано зайшовши до студії, Хосефіна побачила на помості, призначеному для натури, голу жінку, що лежала на якихось шкурах, виставивши жовтаво-перламутрові на колір задні округлості свого тіла. Художникова дружина стиснула губи і вдала, ніби не бачить тієї жінки;неуважно слухала вона Реновалеса, який пояснював їй, навіщо йому знадобилася гола натурниця. Він якраз малює вакханалію і ніяк не може обійтися без живої натури. Це необхідність: людське тіло не намалюєш «по пам'яті». Натурниця, спокійнісінька наодинці з художником, засоромилася своєї наготи перед цією елегантною дамою. Вона відразу ж прикрилася шкурою і шмигнула за ширму, де квапливо вдяглася.

Повернувшись додому, Реновалес остаточно заспокоївся, бо дружина зустріла його, як завжди, весело, ніби вже й забула, яка прикрість спіткала її пополудні. Вона сміялася, слухаючи славного Котонера; після вечері пішли в театр, і коли настав час лягати спати, художник уже й не пам'ятав про те, що сталося вдень у студії. Він майже заснув, коли раптом його розбудило глибоке придушене зітхання, ніби хтось задихався поруч.

Засвітивши світло, він побачив, що Хосефіна, зціпивши кулачки, розмазує по обличчю сльози; груди її судомно

здіймалися, вона дригала ногами, мов розлючена дитина, збивши в жмут простирадла й скинувши додолу пухову ковдру.

— Не хочу! Не хочу! — стогнала вона, тремтячи од гніву.

Художник схопився з ліжка, стривожений і наляканий. Він безпорадно ходив по спальні, пробував відірвати її долоні від очей, але не зміг, незважаючи на свою силу, бо Хосефіна шалено випручувалась.

— Що сталося? Чого ти не хочеш?.. Що з тобою?

А вона все стогнала і схлипувала, качаючись на ліжку та дригаючи ногами в нападі нервового шалу.

— Не чіпай мене. Я тебе не люблю... Не торкайся... Не хочу з тобою жити, не хочу. Я піду звідси... Піду до матері.

Наполоханий цим вибухом люті у своєї завжди такої лагідної жіночки, Реновалес геть розгубився й не знав, як її заспокоїти. Бігав напівроздягнений по спальні та по суміжній туалетній кімнаті, граючи своїми атлетичними м'язами; подавав їй воду, хапався навіть за пляшечки з парфумами, ніби то були заспокійливі краплі; потім опустився біля постелі навколішки і став цілувати зведені судомою ручки, що відпихали його, плутаючись у бороді та буйній чуприні.

— Не чіпай мене!.. Кажу, не чіпай! Я бачу, ти не любиш мене. Я піду від тебе...

Художник був настраханий і приголомшений цим нервовим нападом у своєї коханої лялечки: він не зважувався доторкнутись до неї, боячись зробити їй боляче... От тільки розвидниться, і вона назавжди покине цей дім. Чоловік не любить її; ніхто не любить її, крім матері. Художник виставляє свою дружину на посміх... І знову й знову сипалися нарікання й докори без ніякого пояснення, аж поки художник нарешті почав здогадуватись, у чім річ. То вона так розгнівалась через натурницю? Через ту голу жінку? Авжеж, через неї; вона не потерпить, щоб у студії, яка для них наче другий дім, перед її чоловіком виверталися безсоромні дівулі. І Хосефіна аж тіпалася від обурення й жаху, пальчики її рвали сорочку на грудях, відкриваючи принади, якими так захоплювався Реновалес.

Стомлений від цієї сцени, знервований криками та слізьми дружини, художник не міг стриматися від сміху, довідавшись про причину її невдоволення.

— Он як! То все це через натурницю?.. Заспокойся, дівчино. Більше в мою студію не зайде жодна жінка.

І пообіцяв усе, чого вимагала від нього дружина, аби скоріше покінчити з цією прикрою сценою. Коли знову запала темрява, Хосефіна все ще зітхала і схлипувала; але тепер її пригортали дужі чоловікові руки, вона поклала голівку йому на груди і жебоніла, мов ображена дитина, яка бажає виправдатись за свою вередливість. Маріано нічого не варт зробити для неї таку приємність. Вона кохає його — дуже, дуже! — і кохатиме ще палкіше, як він шануватиме її погляди. Він може називати її міщанкою, примітивною жінкою, але вона хоче залишитися такою, якою досі була. І, власне, що йому за потреба малювати голих дівчат? Чи ж він не здатен зображувати на полотні щось інше? Нехай малює дітей у кожушках та абарках [1], які грають на козиці, кучеряві й рожевощокі, мов хлопчик Ісус; старих селянок з темними зморшкуватими обличчями; лисих дідів з довгими бородами. Нехай малює яких завгодно «стилізованих» типів, але не треба молодих жінок, гаразд? Не треба голих красунь. Реновалес на всі прохання відповідав «так» і міцно пригортав кохану дружину, яка ще вся тремтіла від недавнього гніву. Обоє з якоюсь тривогою потяглися одне до одного, прагнучи забути про те, що сталося, і ніч закінчилася для Реновалеса щасливо, у взаємних палких проявах замирення.

На літо вони винайняли в Кастельгандольфо villino [2]. Котонер подався в Тіволі з почтом якогось кардинала, і подружжя жило само на природі у товаристві лише двох служниць та ще служника, який допомагав художникові в його роботі.

Хосефіна була щаслива на цьому відлюдді, далеко від Рима; тут вона могла розмовляти з чоловіком коли хотіла, і її не мучила постійна тривога, як у місті, де він працював у своїй студії. Цілий місяць Реновалес байдикував. Здавалося, він геть забув про живопис: ящики з фарбами, мольберти, всяке художницьке причандалля, доставлене сюди з Рима, усе стояло забуте й нерозпаковане у повітці в саду. Вечорами вони з Хосефіною вирушали на далекі прогулянки і неквапно поверталися додому вже в сутінках; обнявшись, дивилися на тьмяно-золоту смугу вечірньої заграви, яка згасала на обрії, й наспівували ніжних і жагучих неаполітанських пісень, що дзвінко лунали

[1] Абарки — взуття із сириці.
[2] Невеличка вілла *(італ.)*.

над зануреними в глибоку тишу полями. Опинившись насамоті одне з одним, вільні від будь-яких турбот та світських обов'язків, вони знову відчули п'янкий захват кохання, як у перші дні свого подружнього життя. Але «демон живопису» дрімав недовго. Незабаром він змахнув над Реновалесом своїми невидимими крильми, і художника паче овіяло невідпорними чарами. Він став нудитися в годипи спеки, позіхав у своєму плетеному кріслі-гойдалці, викурював люльку за люлькою, не знаючи, про що говорити. Хосефіна теж почала відчувати смертельну нудьгу і боролася з нею, читаючи який-небудь англійський роман з життя аристократів, сповнений туманної моралі — до таких книжок вона приохотилася ще коли вчилась у школі.

Реновалес знову почав малювати. Слуга розпакував художницьке причандалля, і Маріано схопив пензель та палітру з ентузіазмом юного початківця. Творив для себе, в якомусь побожному захваті, наче прагнув очиститись після цілого року принизливої залежності від замовника-гендляра.

Зблизька вивчав природу, малював чарівні куточки красвиду, негарні смагляві обличчя, які дихали селянською простотою і стриманістю. Але така творчість, здавалося, не вдовольняла його. Ніжне, глибоко інтимне життя з Хосефіною будило в ньому потаємні, невиразні жадання, в яких він боявся признатися навіть собі. Щоранку, коли дружина з'являлася перед ним майже гола, свіжа й рожева після купання, він дивився на неї жадібними очима.

— Ех, якби ти лиш захотіла!.. Якби забула про свої забобони!..

У відповідь на ці вигуки Хосефіна всміхалася, бо її жіноче самолюбство тішилося таким поклонінням. Реновалес нарікав, що його творчий геній мусить поневірятися в пошуках прекрасного, тим часом як найдовершеніше творіння — поруч. Він розповідав їй про Рубенса, цього художника і вельможу, про те, як він оточив Єлепу Фурман князівською розкішшю, і та красуня без усяких упереджень вивільняла від покровів свою квітучу казкову вроду і була чоловікові за натурницю. Реновалес вихваляв прекрасну фламандку. Митці живуть у своєму окремішньому світі; міщанська мораль і вульгарні забобони для них не існують. Вони скоряються тільки законам краси

і вважають цілком природним те, на що звичайні люди дивляться як на гріх...

Хосефіна заперечувала чоловікові, сміючись, сварила його за такі бажання, але дозволяла милуватися собою. Щодень поведінка її ставала невимушенішою, розкутішою. Підводячись уранці з постелі, вона тепер охоче ходила голою, надовше розтягувала купання та обтирання, а художник тим часом крутився навколо дружини та вихваляв принади її тіла. «Оце — Рубенс у чистому вигляді; а ось Тіціанові барви... Дай-но глянути, дівчино, підніми руки... отак... Ой леле!.. Ти ж викапана маха гола з картини Гойї!..» А вона слухняно робила все, що він просив, і знадливо та мило всміхалася, ніби їй було приємно бачити, як на обличчі чоловіка, щасливого, що володіє нею як жінкою, і нещасного, що не може взяти її за натурницю, вираз захвату змінювався виразом прикрого смутку.

Якось увечері, коли віяв гарячий вітер і в усі кутки проникала задуха римських околиць, Хосефіна здалася. Рятуючись від жахливого сіроко, вони сховалися в будинку, позачиняли віконниці й поскидали з себе майже весь одяг. Вона не хоче бачити свого чоловіка таким засмученим, не хоче чути його нарікань. Якщо вже він такий божевільний, якщо йому так кортить задовольнити свою примху, вона не стане йому суперечити. Він може намалювати її, але тільки ескіз, картину — ні в якому разі. Коли йому набридне змальовувати голе тіло, він порве полотно. Ніби й не було нічого.

Художник з усім погоджувався, прагнучи якомога скоріше стати з пензлем у руці перед жаданою наготою. Три дні працював він у нестямній гарячці, не відриваючи захопленого погляду від гармонійних округлостей жіночого тіла. Хосефіна скоро звикла до своєї наготи і спокійно лежала, забуваючи, в якому вона вигляді, адже жінці властиво вагатися й соромитись лише до того, як вона ступить перший крок. Розморена спекою, Хосефіна засинала, а чоловік тим часом малював і малював.

Коли картину було завершено, Хосефіна не змогла приховати свого захоплення. «Який у тебе талант! Невже справді... я така... гарна?» Маріано був задоволений. Це його найкраще творіння, його шедевр. Можливо, ніколи більше не зазнає він цього чудесного злету духовних сил, того стану, який звичайно називають натхненням. Хосефіна милувалася й милувалася полотном — так само іноді вона роздивлялася себе вранці у великому дзеркалі в

їхній спальні. Зі спокійною безсоромністю тішилася своєю красою, захоплено споглядала кожен куточок тіла, а найдовше дивилася на плавний вигин живота, на горбики тугих персів,— о, вона могла пишатися цими геральдичними знаками квітучої молодості! Засліплена красою тіла, зображеного на полотні, Хосефіна майже не помічала обличчя, ледь накиданого м'якими прозорими фарбами. Коли погляд її спинився на ньому, вона розчаровано вигукнула:

— Таж воно так мало на мене схоже! Це не моє обличчя!..

Художник усміхнувся. Справді, це не її обличчя. Він навмисне змінив його риси, тільки обличчя — більше нічого. Це машкара, поступка суспільним забобонам. Так ніхто її не впізнає, і його велике творіння, його картина може бути виставлена на загальний огляд і викликати захват у всьому світі.

— Бо ми не знищимо цієї картини,— провадив художник, і голос його затремтів.— Це був би злочин. За все своє життя я вже не зможу створити такого дива. Ми не знищимо її, правда, дівчинко?

«Дівчинка» довго мовчала, не відриваючи погляду від картини. Реновалес тривожно вп'явся в дружину очима й побачив, як на обличчя її набігає хмарка, наче тінь на білу, освітлену сонцем стіну. Художникові здалося, що земля втікає у нього з-під ніг: насувалася буря. Хосефіна зблідла: з очей тихо скотилися дві сльозинки, ніздрі затремтіли від стримуваних ридань; за першими сльозинками скотилися ще дві, потім ще й ще.

— Не хочу!.. Не хочу!..

Художник почув той самий хрипкий, сердитий і деспотичний голос, який так налякав і стривожив його тієї ночі в Римі, коли Хосефіна вперше дала волю своєму гніву. Жіночка з ненавистю дивилась на голе тіло, що світилося ніжним перламутровим сяйвом із глибини полотна. Здавалося, її охопив переляк — так буває зі сновидою, коли він зненацька прокинеться посеред людної площі й відчує на собі тисячі поглядів, які жадібно обмацують його голе тіло,— і від жаху не знає, що робити, куди тікати. Як може вона погодитись на таку ганьбу?

— Не хочу!..— розлютовано кричала вона.— Порви її, Маріано, порви!

Але Маріано сам, здавалося, от-от заплаче. Порвати це диво! Чи ж можна вимагати від нього такої дурості? Тут не її обличчя; ніхто не впізнає, що це вона. Навіщо ж

позбавляти його бучного тріумфу?.. Але дружина нічого не слухала. Вона качалася по підлозі, корчилась і стогнала — як і тієї жахливої ночі,— заламувала руки й викручувала їх, дригала ногами, болісно кривила рот і, ридаючи, кричала:

— Не хочу!.. Не хочу!.. Порви її!

Не тямлячи себе від люті, жіночка нарікала на свою долю і кляла Реновалеса. Вона, сеньйорита, і має терпіти оцю ганьбу! Мов пайпослідуща повія! Чи ж могла вона подумати, що чоловік запропонує їй таке безчестя!..

На художника так і сипались дошкульні образи, верескливий голос шмагав його, як батогом. Обурений до глибини душі цією зневагою до свого таланту, Реновалес відвернувся від дружини і дав їй качатися по підлозі; зціпивши кулаки й дивлячись у стелю, він ходив із кутка в куток по спальні і бурмотів усі прокльони — іспанські та італійські,— які тільки були в ужитку серед його колег-митців.

Зненацька він став як укопаний, наче прикипів до підлоги від жаху й подиву. Хосефіна, і досі гола, стрибнула на картину, мов оскаженіла кішка. Її нігті дряпонули по полотну згори вниз, розмазали свіжі фарби, сколупнули ті, що вже висохли. Потім вона вихопила з ящика для фарб ножик і р-р-раз!.. Полотно протяжно застогнало й розпалося надвоє під натиском білої ручки, що, здавалося, аж посиніла від люті.

Реновалес не ворухнувся. На мить його охопив гнів, і він хотів кинутися на неї, але гнів відразу перейшов у дитячий розпач, і йому схотілося заплакати, забитися в куток, заховати голову, що розколювалась від болю, затулити долонями залите слізьми обличчя. Хосефіна, засліплена шалом, бісилася й далі коло картини: топтала ногами дерев'яний підрамник, шматувала полотно, бігала навколо своєї жертви, мов розлютована тигриця. Художник сперся чолом об стіну, і його могутні груди здригнулися від ридань — він плакав від своєї безпорадності. До батьківської туги за знищеним творінням рук своїх додалось гірке розчарування. Уперше Реновалес зрозумів, яке чекає на нього життя. Як помилився він, одружившись з цією сеньйоритою, для якої мистецтво — тільки засіб здобути славу й багатство, яка ніколи не зможе переступити через забобони вищого світу! Звичайно, він кохає її, та й вона кохає його не менше. Але що з того! Чи не краще було б, якби він лишився сам, не залежав ні від кого

і жив тільки мистецтвом, а коли б знадобилася йому подруга, знайшов собі вродливу і просту, небагату на розум дівчину, наділену всіма принадами гарненького звіряти, яка любила б свого володаря і сліпо йому скорялась.

Протягом наступних трьох днів художник та його дружина майже не розмовляли. Спідлоба поглядали одне на одного, пригнічені тяжкою сімейною сваркою. Але безлюддя, на якому вони жили, вимушене перебування разом — усе це спонукало їх шукати замирення. Хосефіні аж страшно було дивитися, в якому сумі й розпачі блукає з кутка в куток цей велетень, тяжко зажурений і мовби недужий; і вона заговорила до нього перша. Обняла його, поцілувала в чоло і лащилася, аж поки домоглася від нього кволої усмішки. Хто кохає свого чоловіка?.. Його Хосефіна. Його «маха... гола». Але про те, щоб малювати її голою, треба забути назавжди. Ніколи не повинен він і згадувати про таку бридоту. Що скажуть їхні численні друзі? Пристойний художник про таке не думає, адже на світі стільки гарних речей, щоб їх малювати. Вони житимуть, палко кохаючи одне одного, і він більше не засмучуватиме її своїми безглуздими забаганками. Потяг до тіла — це ганебна збоченість, якою він заразився, коли жив серед богеми.

І Реновалес піддався пестливим умовлянням дружини, пішов на замирення, примусив себе не думати про своє загублене творіння і всміхнувся з покірливістю раба, який любить свій ланцюг, бо він забезпечує йому спокійне життя.

Як настала осінь, вони повернулись до Рима. Реновалес знову почав працювати на свого повіреного, але той, за кілька місяців, висловив невдоволення. Не те щоб signore Маріано став малювати погано, звичайно ж ні; але його кореспонденти нарікають на певну одноманітність сюжетів у творах живописця. Гендляр порадив художникові податися в мандри; скажімо, пожити якийсь час в Умбрії і малювати селян на тлі суворих краєвидів і старих церков. Або,— і це найліпше,— переселитися до Венеції. Які шедеври міг би створити signore Маріано на тих каналах! Ось так і виник у художника намір покинути Рим.

Хосефіна не стала заперечувати. Це життя з щоденними прийомами в незліченних посольствах почало набридати їй. Коли розвіялися чари перших вражень, Хосефіна помітила, що світські дами ставляться до неї з образливою поблажливістю, так ніби вона опустилася на щабель

нижче, поєднавши своє життя з художником. Окрім того, «акредитовані» при посольствах молоді люди усіх рас та відтінків шкіри,— і біляві, й чорняві,— які шукали розради в своєму парубоцькому житті, не виходячи за межі дипломатичного світу, дозволяли собі надто зухвалі вихватки, коли кружляли з нею у вальсі або виписували фігури котильйону. Очевидно, її вважали легкою здобиччю, адже шлюб із художником не міг бути доброю рекомендацією в аристократичних салонах. Вони зверталися до неї по-англійському або по-німецькому з цинічними пропозиціями, і їй доводилося терпіти і стримуватись, кусаючи губи, бо поруч стояв Реновалес, який не розумів ані слова і, здавалося, радів, що елегантні юнаки, чиї манери він намагався наслідувати, виявляють до його дружини таку увагу.

Отож подорож стала справою вирішеною... У Венецію! Друг Котонер попрощався з Реновалесами: йому шкода розлучатися з ними, але його місце в Римі. Саме тими днями папа занедужав, і художник, сподіваючись, що найсвятіший отець помре, заготовляв полотна всіх розмірів, силкуючись угадати, хто ж буде його наступником.

Думаючи про минуле, Реновалес завжди з ніжним сумом згадував їхнє життя у Венеції. То були його найщасливіші роки. Окутане золотим сяйвом казкове місто посеред лагуни, яке ніби коливалося над збриженою водою, здалося йому таким прекрасним, що на якийсь час він навіть забув, як вабило його людське тіло, божественна нагота. Реновалеса причарували старі палаци, безлюдні канали, лагуна з її зеленавими тихими водами. Здавалося, в цьому старовинному місті, мертвому й вічно усміхненому, живе душа величної минувшини.

Вони оселилися в палаці Фоскаріні, масивній будівлі з червоними стінами, високі, обкладені білим каменем вікна виходили на водний провулок, що відгалужувався від Великого Канапу. Тут жили в давнину купці й мореплавці, що завоювали не один острів на сході Середземного моря і не раз в історії носили на голові блискучий золотий ріг венеціанських дожів. Дух сучасності, утилітарний і непоштивий до старовинної величі, не пощадив і палац Фоскаріні, перетворивши його на багатоквартирний житловий будинок: прикрашені позолотою салони було перегороджено грубими перебірками, в оздоблених філігранними візерунками аркадах патіо обладнано кухні, в галереях, обкладених мармуром, якому сторіччя надали бурштинової

прозорості, висіла мокра білизна, а там, де пообсипалась розкішна мозаїка, поналіплювали керамічних плиток.

Реновалес та його дружина винайняли квартиру, що виходила прямо на Великий Канал. Щоранку Хосефіна бачила крізь шибки заскленого балкону, як стрімко й нечутно відпливає до палацу чоловікова гондола. Гондольєр, звичний возити художників, голосно кликав свого signore pittore [1]. Реновалес хапав скриньку з акварелями, хутко спускався вниз, і човен вирушав у подорож, петляючи звивистими вузькими каналами та повертаючи в обидва боки посріблений гребінь носа, ніби нюшив дорогу. Які то були чудові ранки! Глибока погідна тиша застоювалася між високих палаців, дахи яких майже затуляли небо над вузенькими вуличками, відкидаючи на сонні води густу тінь. Човняр куняв, лежачи на кормі або на носі гондоли, а Реновалес сидів біля чорних ніг і малював свої венеціанські акварелі — його римський повірений був у захваті від цього нового жанру. Набивши руку, Реновалес робив ці малюнки так само легко, як копії з інших полотен. У водному лабіринті Венеції був один глухий канал, який Маріано називав своїм маєтком — такі великі мав він з нього прибутки. Безліч разів малював художник застояні тихі води цього завулка, за цілий день мережані лише хвильками, що розбігалися від його гондоли; два старі палаци з поламаними жалюзі, двері, вкриті патиною сторіч, сходи, що потріскалися під натиском бур'янів і трав, які буйно росли біля води, а в глибині — маленьку світлу арку під мармуровим місточком, за якою буяло життя залитого сонцем широкого й гамірного каналу, де пропливало безліч гондол. Забутий провулочок воскресав під Реновалесовим пензлем щотижня; художник міг малювати його з заплющеними очима, і, завдяки гендлярському хисту римського єврея, цей мальовничий куточок Венеції розходився в акварелях по всьому світі.

Вечори Маріано проводив з дружиною. Кілька разів вони прогулювалися в гондолі до островів Лідо, сідали там на піщаному березі й дивилися на збурене море Адріатики, вкрите до самого обрію шумовинням; здавалося, то мчить, охоплена панікою, отара сніжно-білих тонкорунних овець.

Іноді вони гуляли вечорами по набережній площі Святого Марка, під аркадами вишикуваних у три ряди пала-

[1] Синьйора художника *(іт.)*.

ців, дивлячись, як у глибині яскріє в останніх променях призахідного сонця світле золото собору, на стінах та банях якого, здавалося, кристалізувались усі скарби Венеціанської республіки.

Реновалес, під руку з дружиною, ступав повагом, немовби навколишня велич навіювала йому урочистий настрій. Тут стояла священна тиша, не порушувана ні гуркотом, ні гамором, що оглушують людину у великих столицях. Не чутно було ні торохтіння карет, ні цокоту кінських копит, ні криків вуличних торговців. Вистелена білим мармуром площа скидалася на величезний салон, у якому, ніби звані гості, прогулювались перехожі. В центрі площі збиралися венеційські музики у трикутних капелюхах з пишними чорними плюмажами. Від вагнерівського мідного грому, що гуркотів у ритмі шаленого бігу валькірій, ходили ходором мармурові колони, і, здавалося, ожив четверик золотих коней з роззявленими в німому іржанні пащами, здиблених на карнизі собору святого Марка.

У небі пурхали зграї чорноперих венеційських голубів; полохаючись му́зики, вони або розліталися в усі боки, або падали дощем крил на столики якоїсь кав'ярні. Звідти круто злітали вгору, вкривали чорним покривалом флігелі палаців і, мов широченний плащ з металічним полиском, опускались на групи англійок у зелених вуалях та круглих капелюшках, дами кликали голубів і сипали їм пшеницю.

Хосефіна, радіючи, як дитина, відходила від чоловіка й купувала пакетик зерна. Потім висипа́ла його на свої долоньки в рукавичках, і до неї відразу зліталися пернаті вихованці святого Марка. Лопочучи крильми, вони опускалися, мов казкові химери, на її заквітчаний капелюшок, стрибали на плечі, сідали двома рядочками на витягнутих руках, розпачливо хапалися лапками за її нешироке стегна, наміряючись оббігти кругом стану, а найзухваліші з майже людським лукавством дряпали їй груди, витягували дзьобик і ніби намагалися поцілувати крізь вуаль напіврозтулені губи. Вона сміялася, здригаючись від лоскоту, оповита живою хмарою. Чоловік дивився на неї і теж сміявся. Переконаний, що зрозуміє його лиш вона, він кричав по-іспанському:

— Яка ж ти гарненька!.. Так би й намалював тебе... І поцілував би, коли б не люди!..

У Венеції минув найщасливіший період їхнього життя. Хосефіна була спокійна, адже тут чоловік брав за натуру лише куточки міста. Коли він виходив з дому, вона не відчувала ніякої тривоги, і жодна гнітюча підозра не закрадалась у її погідну душу. Оце справжній живопис, не те що в Римі, де чоловік замикався в чотирьох стінах із безсоромними дівулями, які вивертались перед ним голяка. Вона кохала його тепер із новою пристрастю, палко і водночас ніжно. Саме тоді народилася в них дочка, єдиний плід їхнього шлюбу.

Велична донья Емілія, довідавшись, що скоро стане бабусею, не могла спокійно всидіти в Мадріді. Сердешна Хосефіна сама в чужій країні, і нема кому доглянути її, крім чоловіка, хлопця, щоправда, доброго і, як кажуть, талановитого, але ж такого, попри все, ординарного!.. Коштом зятя вона приїхала до Венеції і прожила там кілька місяців, щодня кленучи це місто, в якому їй жодного разу не доводилося бувати під час своїх дипломатичних вояжів. Славна дама вважала гідними уваги лише столиці держав. Їй дуже подобався Рим — адже, крім королівського, там є ще й папський двір. А Венеція... Пхе! Жалюгідний хутір, який подобається тільки писакам, що клепають романи, та ілюстраторам віял, провінційний закутень, де є лише кілька консулів і — жодного посла! До того ж у гондолі на донью Емілію нападала морська хвороба, і вона постійно нарікала на ревматизм, складаючи провину на вологий лагунний клімат.

Реновалес, який потерпав за життя Хосефіни, побоюючись, що зі своїм кволим здоров'ям вона може не витримати пологів, виявив бурхливу радість, коли йому дали на руки дівчинку. Тоді подивився на матір, що відкинула голову на подушку, мов нежива. У ту мить Реновалес був не менш бліднй, ніж породілля. Ніжним і співчутливим поглядом він окинув її побіліле, спотворене недавніми муками личко, яке потроху м'якшало. Тепер Хосефіна може спочити! Сердешна! Як вона настраждалася! Художник навшпиньках вийшов зі спальні, щоб не потривожити важкого глибокого сну, в який поринула хвора після двох днів жорстоких страждань, і несамохіть замилувався крихітним створінням — сповите в тонкі пелюшки, воно лежало на пишних стегнах бабусі. Люба моя картинко! Він ніжно дивився на синюватe личко, на роздуту голівку з кількома волосинками, шукаючи чогось свого у цій краплі людської плоті, яка ще не загусла й не набрала чіткої

форми. Маріано не розумівся на немовлятах; він бачив першого в своєму житті новонародженого.

— На кого воно схоже, мамо?

Донья Емілія щиро здивувалася. Чи він сліпий? Як це на кого схоже? Звичайно ж, на нього! Дитя величенне — такі нечасто з'являються на світ. Просто неймовірно, що її бідолашна донька залишилася жива, народивши оце створіння. За здоров'я малої також можна не боятися; бач яка рум'яна — справжня сільська дівка.

— Це дитя з Реновалесів; воно твоє, Маріано, і нічиє більше. Ми — люди іншої породи.

Реновалес не став вдумуватися в слова тещі, він лише придивився й побачив, що дочка справді схожа на нього; художник милувався рум'яним тільцем і вихваляв здоров'я дитини, про яке бабуся говорила з осудом і розчаруванням.

Марно Реновалес та донья Емілія переконували Хосефіну, щоб вона не давала дитині грудь. Жіночка, хоч була зовсім квола і не вставала з ліжка, заплакала й закричала, як під час нервових нападів, що колись нагнали на Реновалеса такого страху.

— Не хочу,— заявила вона з притаманною їй упертістю.— Не хочу, щоб моя донька смоктала чуже молоко. Я сама вигодую своє дитя... Я його мати.

І довелось обом поступитися, дозволити, щоб дитина присмоктувалася, як вампір, до налитих материнським молоком грудей, тих самих, якими так захоплювався художник, коли вони були по-дівочому маленькі й пругкі.

Відразу як Хосефіна стала одужувати, її мати, вважаючи свою місію завершеною, повернулась до Мадріда. Вона нудилася в цьому тихому місті з його водяними вулицями; не чуючи вночі ніякого шуму, уявляла собі, ніби померла й лежить у могилі. Її страхала ця цвинтарна тиша, порушувана вряди-годи тільки криками гондольєрів. Тут у неї не було подруг, вона не могла «з блиском» з'явитись у вишуканому товаристві, ніхто в цьому болоті її не знав. Щогодини вона згадувала про вищий світ Мадріда, де вважала себе особою незамінною. Її глибоко вразило, з якою скромністю охрестили онуку, і мало втішило навіть те, що дівчинці дали ім'я бабусі. Скромний кортеж помістився у дві гондоли: в одну сіли хрещені батьки, якими були сама донья Емілія та старий венеційський художник, приятель Маріано; в другу — Реновалес і два художники, один — француз, другий — іспанець. Не було на хрестинах

патріарха Венеції, і навіть жодного єпископа. (А в Іспанії у неї стільки знайомих єпископів!) Був лише простий священик, який із прикрою поквапністю охрестив увечері в маленькій церковці онуку славетного дипломата. Донья Емілія поїхала, повторивши на прощання, що Хосефіна вбиває себе, що це безумство з її кволим здоров'ям давати дівчинці грудь; мати аж образилась, що дочка не схотіла піти за її прикладом, адже сама вона віддавала усіх своїх дітей годувальницям.

Хосефіна дуже плакала, розлучаючись із матір'ю, зате Реновалес майже не приховував радості, що донья Емілія нарешті їде. Щасливої дороги! Він уже ледве терпів цю пихату сеньйору, яка вважала, що зазнає приниження, дивлячись, як працює зять задля добробуту її дочки. Він дійшов згоди з тещею лише в одному: лагідно покартав Хосефіну за її вперте бажання давати дитині грудь. Сердешна маха гола! Витонченість її тіла, схожого на нерозпуклий бутон, безслідно зникла під пишними формами материнства. Набряклі під час вагітності ноги втратили колишні лінії; перса збільшились, налилися і вже не були схожі на магнолії зі стуленими пелюстками.

Хосефіна здавалася тепер міцнішою, але повнота її була нездорова, все тіло ніби розм'якло. Бачачи, як дружина втрачає привабливість, чоловік став любити її ще ніжніше. Бідолашна! Яка вона добра! Жертвує собою заради дочки!..

Коли дівчинці виповнився рік, у житті Реновалеса сталась велика зміна. Бажаючи «освіжитися в купелі мистецтва», подивитися, що діється за мурами в'язниці, в яку він добровільно себе замкнув, малюючи «за поштучну плату», Маріано покинув Хосефіну у Венеції і поїхав ненадовго до Парижа, щоб оглянути славетну Виставку. Повернувся звідти мов наново на світ народжений, охоплений палким прагненням творити. Дружина здивувалась і налякалась, коли він сказав їй, що не хоче далі жити таким життям. Насамперед негайно порве зі своїм повіреним; більше не бруднитиме рук отією ляпаниною, навіть якби довелося жебрати. У світі творяться великі діла, і він відчуває в собі досить снаги, щоб прокладати в мистецтві нові шляхи, не відставати від тих сучасних художників, які справили на нього таке глибоке враження.

Він зненавидів стару Італію, куди з'їжджалися вчитись художники, послані тупими урядами своїх країн. Бо замість науки вони знаходять у цій країні лише ринок спо-

кусливих замовлень, привчаються думати тільки про легкий заробіток, розніжуються і втрачають охоту до серйозної праці. Він має намір переїхати до Парижа. Але Хосефіна, яка досі слухала Реновалеса мовчки — його плани були для неї мало зрозумілі — тепер втрутилась і своїми порадами змінила чоловікове рішення. Вона також хоче виїхати з Венеції. Узимку місто видається їй надто похмурим — ллють і ллють нескінченні дощі, після яких місточки стають слизькими, а мармурові провулки — непрохідними. Якщо вже переселятися, то чом би їм не повернутись до Мадріда? Мама хвора; у кожному листі нарікає, що живе далеко від дочки. Хосефіна хотіла побачити матір, передчуваючи, що та скоро помре. Реповалес замислився; він теж був не проти повернутися до Іспанії, бо сумував за батьківщиною. Уявив, яку бучу він там здійме, здійснюючи свої нові задуми на тлі загального занепаду. Йому страшенно кортіло кинути виклик поважним академікам, що ставилися до нього прихильно за його колишні поступки.

І подружжя з маленькою Мілітою, яку називали так у сімейному колі, пестливо змінюючи ім'я «Емілія», повернулося до Мадріда. Реновалес прибув до столиці лише з кількома тисячами лір — незначними заощадженнями Хосефіни та виручкою від продажу частини меблів, що стояли в поділених перегородками залах палацу Фоскаріні.

Спочатку було нелегко. За кілька місяців по їхньому приїзді померла донья Емілія. Її похорон аж ніяк не відповідав ілюзіям, що їх завжди плекала славна вдова. На ньому були присутні хіба що два десятки її незліченних вельможних родичів. Бідолашна сеньйора, чи ж думала вона, що відразу по смерті про неї мало хто й згадає. Реновалес зрадів, бо зі смертю доньї Емілії порвався останній ланцюжок, що єднав їх із вищим світом. Вони з Хосефіною оселилися на вулиці Алькала, поблизу арени для бою биків, зайнявши горішній поверх із широкою терасою, яку художник перетворив на студію. Жили вони скромно й усамітнено: не мали друзів, не бували в світському товаристві. Удень Хосефіна доглядала дочку та поралася по дому — допомагала їй лише недолуга служниця, яку вони наймали за мізерну платню. Не раз траплялося, що Хосефіна раптом уривала свою роботу і поринала в глибокий сум, скаржилась на дивні і щоразу нові недуги.

Маріано майже не працював удома. Він малював на чистому повітрі. Його дратувало штучне освітлення студії, замкнутість простору. Він мандрував околицями Мадріда, їздив по ближніх провінціях, шукаючи людей простих і грубих, на чиїх обличчях, здавалося, ще грає відблиск незайманої іспанської душі. Взимку піднімався у Гвадаррамські гори й ходив там сам-один засніженими лісами, переносячи на полотно столітні сосни — чорні покручені стовбури, увінчані кошлатими білими шапками.

Коли відкрилася Виставка, ім'я Реновалеса прогриміло на ній, мов гарматний постріл, луною прокотилося і по вершинах захвату, і по темних провалляхосуду. Він не виставив тепер полотна великого і «сюжетного», як під час першого тріумфу. То були невеличкі картини: малюнки, що завдячували свою появу якійсь випадковій зустрічі, або перенесені на полотно куточки живої природи — люди і краєвиди, відтворені з дивовижною і відвертою правдивістю, яка обурила пристойну публіку.

Поважні патріархи живопису кривилися, мов від зубного болю, перед цими маленькими полотнами, що здавалося, палали серед інших картин, якихось тьмяних і невиразно сірих. «Звичайно, Реновалес — художник,—визнавали вони,— але ж у нього ні уяви, ні винахідливості, він тільки й уміє копіювати те, що бачить очима». Молодь, навпаки, згуртувалася навколо нового маестро. Спалахували незліченні диспути, палкі суперечки, лунали вигуки осуду й ненависті, а над усією цією битвою гриміло ім'я Реновалеса, мелькало щодня на шпальтах газет. Він мало не зробився знаменитим, як тореадор або оратор конгресу.

Цілих шість років тривала ця битва, і щоразу, коли Реновалес виставляв на загальний огляд якесь своє полотно, здіймалась буря осуду та оплесків; а маестро, чиє ім'я було в усіх на устах, весь цей час жив дуже скромно. Йому навіть доводилося нишком писати акварелі в давньому стилі і потай пересилати їх у Рим своєму колишньому повіреному. Але кожна битва має кінець. Публіка зрештою визнала ім'я, яке щодня траплялося їй на очі; зломлені мало помітним, але могутнім натиском громадської думки вороги відступили, а маестро, як і всі новатори, тільки-но вляглося перше збудження від скандалу, став не таким зухвалим, почав пригладжувати й пом'якшувати свій стиль. Художник-бунтар, якого боялись, перетворився на модного живописця. До нього повернувся той легкий і стрімкий успіх, якого він був досяг ще на по-

чатку своєї кар'єри, але тепер його тріумф став остаточним, адже до цієї вершини він дістався крутими покрученими стежками, за кожним кроком витримуючи нелегкий бій.

Багатство, цей примхливий паж, прийшло знову — підтримувати мантію його слави. Він продавав картини по нечуваних в Іспанії цінах, а в устах шанувальників його прибутки ставали просто казковими. Не один американський мільйонер, вражений тим, що іспанський художник набув такої слави за кордоном і що репродукції з його картин друкують найвідоміші європейські журнали, купував полотна Реновалеса як предмети особливого шику.

Маестро, якому за останні роки злидні в'їлись до печінок, раптом відчув потяг до грошей, справжню жадібність, хоча раніше за ним нічого такого не помічали. Його дружина з кожним роком ставала хворобливішою; донька підростала, і він бажав дати своїй Міліті блискуче виховання, хотів, щоб їй жилося, як принцесі. Вони мешкали в досить непоказному будинку, і Реновалес вирішив, що його дружина й дочка заслуговують на пристойніше житло. Отож він спрямував свій практичний розум,— який усі за ним помічали тоді, коли його не засліплював творчий шал,— на те, щоб перетворити пензель на знаряддя високих заробітків.

«Велика сюжетна картина приречена на загибель»,— любив повторювати маестро. У сучасних житлах, тісних і скромно обставлених, немає місця для тих полотен, що у давнину прикрашали салони, голі стіни яких необхідно було чимось прикрасити. А в нинішніх кімнатах, схожих на оселі ляльок, можна уявити лише невеличкі картини, сповнені манірної краси. Сцени, вихоплені з життя, не пасують до такої обстанови. Отже, для заробітку лишається тільки жанр портрета, і Реновалес, забувши про свою славу новатора, усіма засобами став домагатися у вищому світі репутації портретиста. Він малював осіб королівської крові в усіх можливих позах і за всіма їхніми важливими заняттями. Зображував їх навстоячки і верхи на конях; у генеральських мундирах з пишними плюмажами і в темних мисливських плащах; на голубиному полюванні і за кермом автомобіля. Він переносив на полотно найвельможніших красунь, з лукавою майстерністю пом'якшуючи позначки часу: під його вправним пензлем тужавіло брезкле тіло; піднімалися обважнілі повіки та обвислі щоки, спотворені втомою, попсовані отруйною

дією косметики. Завдяки цим послужливим фокусам, багатії стали вважати портрет роботи Реновалеса необхідною окрасою свого салону. Вони мусили мати такий портрет, бо полотна з підписом Реновалеса коштували тисячі дуро; володіти картиною цього художника було свідченням багатства не менш переконливим, ніж автомобіль найкращої марки.

Реновалес був багатий, як тільки може бути багатим художник. Отоді він і збудував собі біля Ретіро розкішний будинок, який заздрісники назвали його «пантеоном».

Він відчув нездоланне бажання зробити собі оселю на свій смак, як оті молюски, що із соків свого тіла виготовляють твердий панцир, який править їм і за житло, і за фортецю. У ньому пробудився прихований потяг до розкоші, до показної оригінальності, хвальковитої і комічної, потяг, який дрімає в душі кожного митця. Спершу він бачив у мріях Рубенсів палац у Антверпені: відкриті лоджії, в яких обладнано студії, густолисті сади, обсипані цвітом у будь-яку пору року, а на алеях — газелей, жираф, барвистих птахів, табунці летючих рибок над дзеркальною поверхнею басейнів та інших екзотичних тварин, що були великому художникові за натуру, бо він завжди прагнув змальовувати природу в усій її пишноті.

Але побачивши свою ділянку — кілька тисяч квадратних футів сірої неродючої землі, обнесеної жалюгідним парканом, і згадавши про посушливий клімат Кастілії, Реновалес відмовився від цієї мрії. Оскільки рубенсівська пишнота виявилась для нього недосяжною, він вирішив утекти в класицизм, і в глибині невеличкого саду виросла будівля, подібна до грецького храму, яка мала правити йому і за студію, і за оселю. Над трикутним фронтоном здіймалися три схожі на канделябри триноги, надаючи споруді вигляду монументальної гробниці. Але маестро, щоб застерегти від помилки тих, хто спинятиметься по той бік штахетної огорожі, звелів вирізьбити на кам'яному фасаді лаврові вінки, палітри у вінцях із корон, а серед цих скромних символів — лаконічний напис золотими літерами середнього розміру: РЕНОВАЛЕС. Точнісінько як на крамниці. Усередині будинку було аж три студії. Працював художник лише в одній, а в двох інших на обтягнутих старовинними тканинами мольбертах були виставлені вже закінчені картини; художникові гості могли милуватися тут справжньою виставкою всякого театрального реквізиту: рицарськими обладунками і строкатими

килимами; стародавніми корогвами, що звисали зі стелі; вітринами з безліччю коштовних дрібничок; глибокими диванами під натягнутими на списи барвистими східними балдахінами; столітніми скринями то розкритими бюро, що сяяли блідою позолотою.

Ці студії, де ніхто нічого не студіював, служили тій самій меті, що й анфілада розкішних салонів для чекання в будинку лікаря, котрий бере по сто песет за консультацію, або оббиті темною шкірою та обвішані строгими картинами вітальні юрисконсульта, який рота не розтулить, не урвавши доброго куся від клієнтового статку. Той, хто чекав у якійсь із цих двох студій, схожих на церковні нефи, посеред речей, позначених патиною сторіч, проходив належну психологічну підготовку, щоб погодитися на величезні ціни, які заправляв за свою роботу маестро.

«Реновалес «досяг гавані» і може спокійно відпочивати»,— казали шанувальники. Але маестро чогось сумував: здавалося, його сумління підточує якась невидима недуга, і він не раз вибухав шаленими спалахами гніву.

Нейнезначніший випад навіть дрібного ворога доводив його до нестями. Учні вважали, що його гнітить наближення старості. Роки скрути дуже на ньому позначилися: борода його посивіла, спина трохи згорбилась, і він здавався старшим років на десять.

У цьому білому храмі, на фронтоні якого золотом слави палахкотіло його ім'я, Реновалесові жилось невесело; він почував себе куди щасливішим у своїх скромних оселях в Італії і навіть тут, у Мадріді, коли вони жили на горішньому поверсі, поблизу арени для бою биків. Від тієї Хосефіни, якою вона була в перші місяці їхнього подружнього життя, залишилася бліда тінь. Гола маха солодких римських та венеційських ночей давно обернулася на туманний спогад. Коли вони приїхали до Іспанії, її оманливо-квітуча повнота жінки-матері куди й поділася.

Хосефіна худла й худла, ніби згорала на невидимому вогні. Її форми втрачали свою граційну округлість, тіло засихало і зморщувалось. Під блідою, в'ялою шкірою повипиналися кістки, а між ними позападали темні провалини. Сердешна маха гола! Чоловік щиро жалів дружину, гадаючи, що це відбилися на ній злидні й турботи, яких їм довелось зазнати, коли вони переселилися до Мадріда.

Заради неї він прагнув перемогти і стати багатим, здобути омріяний добробут. Її недуга, безперечно, морального походження: нервовий розлад, глибокий сум. Мабуть,

вона дуже страждала, сердешна, опинившись у тому самому Мадріді, де колись жила у відносних розкошах, а тепер була змушена мешкати в убогому закутні, щодня боротися з пестачею грошей і братися за найтяжчу працю. Вона скаржилася на дивні болі, на слабість у ногах; важко падала в крісло, сиділа нерухомо цілими годинами і плакала невідомо чому. Майже зовсім утратила апетит, тижнями не мала й ріски в роті. Вночі переверталася з боку на бік у ліжку, мучилась від безсоння, а щойно розвиднялося, вже була на ногах, моторно бігала по всьому будинку, всюдисуща, як домовик, перекидала все догори дном, марудилась, шукала сварки зі служницею, з чоловіком, страшенно збуджувалась, а тоді впадала в зажуру, і на очі їй наверта́лися сльози.

Ці домашні знегоди псували настрій художникові, але він сприйма́в їх терпляче. До колишнього кохання додалося ніжне співчуття. Якою ж вона стала слабенькою! Тільки глибоко запалі очі в темних колах, які блищать хворобливим полум'ям,— оце й усе, що лишилося від її краси. Бідолашна!.. Це злидні довели її до такого стану. Чоловік відчував докори сумління, думаючи про здоров'я подруги. Її доля — це доля солдата, який віддав життя задля слави свого генерала. Реновалес переміг, але на полі битви залишилась його дружина: вона полягла, бувши слабшою.

Окрім того, Маріано захоплювався материнською самопожертвою Хосефіни. В неї зовсім не було сили, зате Мілі́та пашіла здоров'ям і квітучим рум'янцем. Цей дужий і жадібний організм безжально висмоктав з матері всю снагу.

Коли художник забагатів і поселив свою родину в новому будинку, він сподівався, що тепер Хосефіна воскресне. Лікарі вірили в її швидке одужання. Того дня, коли вони вдвох уперше обійшли салони та студії своєї нової оселі, задоволено оглядаючи меблі й коштовні прикраси, і старовинні, й сучасні, Реновалес обняв свою тендітну дружину за стан, нахилився до неї і ніжно полоскотав їй чоло кудлатою бородою.

Усе це тепер її — і будинок, і розкішні меблі, їй належать і гроші, які в нього лишились і які він ще зароблятиме. Вона тут пані, повновладна господиня. Може тратити скільки захоче — у неї є чоловік, який про все подбає. Тепер вона має змогу жити як світська дама, придбати кілька карет на заздрість своїм давнім подругам,

пишатися з того, що вона дружина славетного художника — і далеко до неї тим, хто вийшов заміж заради графської корони... Чи щаслива вона?

Хосефіна мляво кивала головою і відповідала, що так, вона щаслива; навіть зіп'ялася навшпиньки і вдячно поцілувала уста, які ніжно промовляли до неї крізь хащі бороди; але обличчя її було, як і завжди, сумне, рухи кволі, і вся вона скидалася на зів'ялу квітку; здавалося, не існує такої радості, яка могла б розвіяти її журбу.

Минуло кілька днів життя у новому домі, враження новизни розвіялось, і з Хосефіною стало повторюватися те саме, що й раніше.

Не раз, заходячи до їдальні, Реновалес бачив: вона сидить і плаче, затуливши обличчя руками. На його стурбовані розпитування Хосефіна вперто мовчала, а коли він пробував обняти її й приголубити, як дитину, жіночка розлючувалась, немов їй завдано смертельної образи.

— Дай мені спокій! — кричала, дивлячись на нього ворожим поглядом.— Не торкайся до мене... Іди геть.

Іншим разом він довго шукав її по всьому будинку, марно допитуючись у Міліти, яка звикла до материних припадків і, з егоїзмом здорової дитини, ніби й не помічала їх — спокійно бавилась своїми незліченними ляльками.

— Не знаю, де вона, татуню. Мабуть, плаче десь нагорі,— незворушно відповідала дочка.

Маріано піднімався на верхній поверх і справді знаходив дружину або в спальні, або в гардеробній, посеред розкиданого одягу, або ще в якомусь куточку; вона сиділа просто на підлозі, спершись підборіддям на руки і втупившись у стіну, ніби споглядала щось таємниче, видиме тільки її очам... У такі хвилини вона не плакала; сиділа з виразом жаху в сухих очах, і марно намагався чоловік заговорити з нею. Вона не ворушилась, холодна й нечутлива до його пестощів, наче він був їй чужий, наче їх розділяла прірва байдужості.

— Я хочу вмерти,— казала вона серйозно і зосереджено.— Я зайва на цьому світі — хочу спочити.

Це могильне смирення невдовзі стало переходити у спалахи шаленої люті. Реновалес ніколи не міг збагнути, чого між ними вибухала сварка. Якесь його випадкове слово, вираз обличчя або навіть мовчанка могли накликати бурю. У голосі Хосефіни раптом пробивалися злісні нотки, слова її впивались у чоловіка, як гострі ножі. Дружина вичиту-

вала художникові і за те, що він робить, і за те, чого не робить, мовляв, і звички в нього погані, і малює він зовсім не те, що слід... Вилаявши чоловіка, вона починала клясти й інших людей, весь світ, а надто тих високих осіб, що складали клієнтуру художника і платили йому за портрети скажені гроші. Він може пишатися, що малює таких людей: майже всі вони мерзотники й злодії, ті огидні сеньйори. Її мати все життя оберталася в цьому світі й розповіла їй чимало всяких бувальщин. А жінок вона й сама добре знає: одні навчалися разом із нею в школі, інші колись були їй подругами. Вони й заміж повиходили лиш для того, щоб виставляти на посміх своїх чоловіків; кожна має за собою якусь історію; кожна з них більша хвойда, ніж ті, що чатують вечорами на тротуарах. А оцей будинок з його пишним фасадом, розмальований лаврами та золотими літерами, звичайнісінький дім розпусти! Одного дня вона прийде в студію й повиганяє всіх отих шльондр на вулицю, нехай малюють їхні портрети десь-інде.

— Побійся бога, Хосефіно! — мурмотів приголомшений Реновалес.— Не говори такого; викинь із голови свої жахливі химери. Аж не віриться, що ти можеш таке молоти. Дочка нас чує.

Хосефіна, зігнавши на чоловікові лють, захóдилася плачем, і Реновалес мусив підводитись із-за столу й вести її до ліжка. Вона падала на постіль і вкотре уже викрикувала, що хоче вмерти.

Таке життя було для художника ще нестерпнішим через його подружню вірність, бо він досі,— може, тільки за звичкою,— любив дружину і не збирався зраджувати її.

Вечорами до нього в студію приходило кілька друзів, серед них і славнозвісний Котонер, який переніс свою резиденцію до Мадріда. Сидячи в сутінках, що вливалися знадвору крізь величезне вітражне вікно, вони нерідко почували схильність до дружньої відвертості, і в таких випадках Реновалес завжди виголошував одне й те саме:

— Хлопцем я погулював, як і всі; але відколи одружився, не знав іншої жінки, крім Хосефіни. Кажу це з гордістю.

Він випростувався на весь велетенський зріст і куйовдив та пригладжував бороду, пишаючись своєю подружньою вірністю, як інші пишаються успіхами в коханні.

Коли при ньому розмовляли про вродливих жінок або милувалися портретами якихось чужоземних красунь, маестро в захваті вигукував:

— Дуже гарна!.. От би намалювати її!

Його захоплення красою не виходило за рамки мистецтва. Для нього існує лише одна жінка: його дружина. Усі інші — тільки натурниці.

Він, у чиїй уяві буяли пишні оргії плоті, він, який поклонявся наготі з почуттям майже побожного захвату, беріг свою чоловічу любов для законної дружини, щодень недужішої й сумнішої, і з нетерплячістю закоханого очікував, коли випаде хоч короткий затишок між безперервними грозами, коли крізь чорні хмари блисне промінчик сонця.

Лікарі визнавали, що неспроможні вилікувати первовий розлад, який руйнував організм Хосефіни, але сподівались на кризу і радили чоловікові бути з дружиною якомога ніжнішим. Після цих порад Реновалес ставився до дружини ще з більшою добротою й лагідністю. Лікарі пов'язували захворювання Хосефіни з пологами та годівлею дитини, які, мовляв, похитнули її слабке здоров'я; крім того, вони підозрювали, що існує ще якась невідома причина, яка утримує хвору в стані постійного збудження.

Палко прагнучи поновити домашній мир, Реновалес пильно спостерігав за дружиною і незабаром здогадався про справжню причину її недуги.

Міліта підростала. Їй уже минуло чотирнадцять — майже жінка. Вона носила довгі сукні і приваблювала погляди чоловіків своєю здоровою квітучою красою.

— Скоро її в нас украдуть,— якось мовив, сміючись, маестро.

І він почав снувати здогади, хто ж буде їхнім зятем. А Хосефіна заплющилась і сказала з гірким сумом і глибокою переконаністю:

— Нехай за кого хоче виходить... тільки не за художника. Краще я своїми руками поховаю її, ніж віддам за художника...

І тоді Реновалес збагнув, від якої хвороби страждає його дружина. То були ревнощі — ревнощі шалені, нестямні, невиліковні; а ще сум від усвідомлення, що вона тепер недужа й негарна.

Хосефіна була певна в чоловікові, знала, що він зберігає їй вірність і навіть цим похваляється. Але художник у розмовах при ній ніколи не приховував, як палко він захоплюється красою, з яким побожним захватом поклоняється формі. Та навіть якби він мовчав, Хосефіна легко прочитала б його думки; вона завжди помічала в ньому

цей шал, який нуртував у душі Маріано ще в юності і з роками тільки посилювався. Коли Хосефіна дивилась на прекрасні статуї голих жінок, що прикрашали студії, коли гортала альбоми або перекладала ескізи, де поміж темними гравюрами божественним сяйвом світилася нагота, вона подумки порівнювала все це зі своїм висмоктаним хворобою тілом.

Яким захватом сяяли Реновалесові очі, коли споглядали гармонійно витончені руки; гладенькі і тверді, мов алебастрові чаші, перса; сластолюбно опуклі стегна; лебедині шиї; величаво стрункі ноги! І ці ж таки очі дивилися вночі на її худі боки з випнутими крізь шкіру ребрами; на її геральдичні знаки жіночності, колись пругкі й спокусливі, а тепер обвислі, мов ганчірки; на її руки, вкриті нездоровими жовтими плямами; на її тонкі й висхлі, схожі на кінцівки скелета ноги з пухлинами колінних чашечок посередині. Яка ж вона жалюгідна!.. Цей чоловік не може кохати її. Він зберігає їй вірність тільки з жалості, а може, просто за звичкою, з несвідомої добропорядності. Ніколи вона не повірила б, що чоловік кохає її. З іншим така ілюзія ще була б можлива. Але Реновалес — митець: удень він поклоняється красі, а вночі йому доводиться бачити потворне й виснажене тіло дружини.

Хосефіну постійно мучили ревнощі — вони отруювали їй думки, вкорочували життя; ревнощі невтішні і безнадійні, бо йшлося не про якусь конкретну суперницю, а про всіх вродливих жінок.

Знаючи, що дуже негарна, вона відчувала невимовний сум, невситиму заздрість до всіх; бажала вмерти, але перед тим хотіла б знищити цілий світ, потягти його за собою в могилу.

Щирі прояви чоловікової ніжності дратували Хосефіну, навіть ображали. Може, він і справді вірить, що кохає її, може, й прагне з нею порозумітися, але ж вона читає його думки і бачить там суперницю, з якою не може змагатися, яка побиває її своєю красою. І з цього становища нема виходу. Вона поєднана з чоловіком, який, допоки житиме, сповідуватиме релігію краси і ніколи її не зречеться. Гай-гай! Як згадувала вона тепер ті дні, коли захищала від чоловіка своє весняне тіло, коли опиналась його бажанню намалювати її голою! Якби ж повернулись до неї краса і юність, безсоромно позривала б із себе весь одяг, стала б посеред студії, зухвала, немов вакханка, і закричала б:

— Малюй мене, втішайся моєю наготою і завжди, коли думаєш про свою одвічну коханку, про ту, яку називаєш Красою, уявляй її з моїм обличчям, наділяй її моїм тілом!

Який це жах, яке нещастя — жити з художником! Ніколи вона не віддасть своєї дочки за живописця: краще поховає її власними руками. Той, хто носить у собі демона довершеної форми, зміг би жити спокійно й щасливо тільки з подругою, яка лишалася б вічно юною, вічно прекрасною.

Чоловікова вірність доводила Хосефіну до розпачу. Цей доброчесний митець постійно думає про голих красунь, уявляє собі картини, які не наважується малювати лише тому, що боїться її. З проникливістю хворої вона, здавалося, читала ці жадання на чоловіковому чолі. Їй би легше було, якби знала напевно, що він її зраджує: краще бачила б його, закоханого в іншу жінку, ошалілого від чуттєвої пристрасті. З такої мандрівки за межі шлюбу чоловік ще міг би вернутися — стомлений і присмирнілий, благаючи в неї прощення, але зі своїх вічних мандрів у прекрасне він не повернеться ніколи.

Здогадавшися, чого сумує дружина, Реновалес став ще лагіднішим до неї, докладав усіх зусиль, щоб вилікувати її від моральної недуги. Уникав говорити при ній про свої мистецькі вподобання; знаходив жахливі вади в красунь, які замовляли йому портрет; вихваляв духовну красу Хосефіни; малював дружину, вправно й непомітно додаючи краси її рисам.

Вона всміхалася з тією поблажливістю, з якою жінка завжди сприймає найнеймовірнішу і найзухвалішу брехню, коли ця брехня їй лестить.

— Це ти,— казав дружині Реновалес.— Твоє обличчя, твоя грація, твоє благородство. Здається, навіть я намалював тебе не такою гарною, яка ти насправді.

Хосефіна всміхалася, але зненацька погляд її немов застигав, губи стискалися, а на обличчя набігала похмура тінь.

Вона пильно дивилася художникові в очі, ніби читала його думки.

Усе брехня. Чоловік їй лестить, гадає, що любить її, але вірним дружині лишається тільки його тіло. А всі його помисли — з одвічною коханою, з її непереможною суперницею.

Змучена цією духовною зрадою чоловіка, лютуючи від свого безсилля, Хосефіна раз у раз збуджувалась до краю,

і знову, й знову в домі маестро вдаряла гроза — проливалися дощі сліз, лунав грім образ і докорів.

Досягши слави й багатства, про які мріяв стільки років, маестро Реновалес не знайшов сподіваного щастя. Його життя було справжнім пеклом.

IV

Коли славетний художник повернувся додому після сніданку з угорцем, була вже третя година дня.

Перш ніж піти до студії, він заглянув у їдальню і побачив там двох жінок у капелюшках з опущеними вуалями, які наготувалися вийти з дому. Одна з них, не менша зростом, ніж художник, кинулась йому на шию:

— Тату, татуню, ми чекали на тебе майже до другої! Ну як тобі снідалось?..

І кілька разів лунко цмокнула батька, потершись рум'яними щічками об сиву бороду.

Реновалес добродушно всміхався, приймаючи ці бурхливі пестощі. Ах, його Міліта! Тільки вона звеселяє їхню оселю, розкішну й сумну, мов царська гробниця. Тільки вона пом'якшує атмосферу ворожості, яку, здавалося, поширювала навколо себе хвора. Реновалес обдивився дочку з усіх боків і напустив на себе комічний вираз галантного кавалера.

— Ви сьогодні дуже гарна, сеньйорито, повірте. Ну просто рубенсівська чорнява красуня. То куди ж ми підемо покрасуватись?..

З гордістю творця він окинув задоволеним поглядом юне тіло, що так і пашіло здоров'ям: дівчина ще не вийшла з перехідного віку, швидко росла й була досить тендітна. Обведені темними півколами очі дивилися вологим і таємничим поглядом жінки, яка починає усвідомлювати свою значущість у житті. Вбрана Міліта була елегантно й екзотично, майже по-чоловічому. Краватка та виложистий комірець пасували до її жвавих і різких рухів, до англійських черевиків на широких підборах, до енергійної недбалої ходи — коли вона йшла, ноги її натягували спідницю, мов розведений циркуль. Здавалося, дівчині байдуже до грацій ності — головне для неї швидкість та лункий стукіт закаблуків. Маестро замилувався здоровою красою доньки. Яке чудове дитя!.. Вона не дасть згаснути їхньому роду. Вдалася в батька, уся в нього! Якби він народився дівчиною, то був би достеменно такий, як його Міліта.

А донька торохтіла і торохтіла, дивлячись на батька й поклавши руки йому на плечі. Її очі переливалися рідким золотом.

Вона оце зібралася на денну прогулянку з «міс»; дві години гулятимуть по бульварах Кастельяна й Ретіро, не сідаючи, не спиняючись, і на ходу проведуть перипатетичний урок англійської мови. І тільки тепер Реновалес обернувся, щоб привітатися з «міс» — опасистою жінкою з червоним зморшкуватим обличчям, яка щирила в посмішці блискучі й жовті, як кісточки доміно, зуби. Коли в студії Реновалеса збиралися друзі, вони частенько сміялися з чудернацької зовнішності «міс» та з її химер; з її рудої перуки, насунутої на голову недбало, мов капелюх; з її штучної щелепи; з її коротеньких плащів, які вона шила сама з клаптів старої матерії. До того ж «міс» страждала від хронічної відсутності апетиту, через те пила багато пива і була весь час украй збуджена, що виливалося в проявах надмірної шанобливості.

Її гладке й порувате від постійного пиття тіло, здавалося, аж тремтить від страху перед цією прогулянкою, яка була для неї щоденною мукою, бо сердешна вибивалась із сил, поспішаючи за прудконогою сеньйоритою. Помітивши на собі погляд художника, «міс» ще дужче почервоніла і тричі вклонилася в глибокому реверансі.

— О містере Реновалес! О сер!..

Вона, мабуть, назвала б його і лордом, але маестро, привітавши гувернантку кивком голови, відразу й забув про неї. Він знову повернувся до дочки.

Міліта розпитувала батька про його сніданок із Теклі. То вони пили к'янті? От егоїст! Таж це її улюблене вино!.. Чом не сказав їй про це раніше! На щастя, сьогодні прийшов Котонер, і мама попросила його залишитися, щоб снідати не самим. Старий друг пішов на кухню і зготував якусь страву, з тих, які навчився готувати, коли був пейзажистом. Міліта помітила, що всі пейзажисти мають нахил до куховарства. Життя на свіжому повітрі, постійні мандри, ночівля по заїздах та куренях, нужда непомітно привчають їх до цього.

Поснідали вони весело. Мама сміялася з дотепів Котонера, бо той, як завжди, все жартував; але згодом, коли прийшов Сольдевілья, улюблений Реновалесів учень, вона почула себе погано, підвелася з-за столу й кудись пішла, мало не плачучи — з очима повними сліз.

— Мабуть, нагорі вона,— сказала дівчина досить байдуже, давно звична до материних депресій.— Бувай, татуню... Дай-но я тебе цмокну. У студії чекають Котонер і Сольдевілья... Ще разочок цмокну... А зараз укушу...

Дівчина легенько куснула маестро в щоку і вийшла в супроводі «міс», яка вже засапалась на саму думку про стомливу прогулянку.

Реновалес залишився стояти на місці, наче боявся розвіяти хмарку ніжності, якою огорнула його дочка. Міліта — це його кров. Дівчина любить матір, але ніби з обов'язку, а до нього вона, як і кожна дочка, відчуває глибокий неусвідомлений потяг, що згодом стане джерелом любові до коханого чоловіка.

Художник подумав, що треба б знайти Хосефіну і заспокоїти її, але одразу й облишив свій намір. А, нічого, пусте. Дочка спокійна — отже, це звичайний нервовий зрив. Та й не хочеться йому пережити ще одну прикру сцену, яка зіпсує весь вечір, відіб'є в нього всяку охоту до праці, розвіє юнацьку веселість, що охопила його після сніданку з Теклі.

Митець попрямував у останню студію — вона єдина заслуговувала назви «студія», бо працював художник лише у ній,— і побачив там Котонера. Друг сидів у монастирському кріслі, що аж прогнулося під тягарем опасистого тіла. Руки його лежали на дубових бильцях, гладке черево випинало з-під розстебнутої жилетки, голова була втягнута в плечі, червоне обличчя зрошене краплями поту, а очі закочені — богемник геть розімлів від ситої їжі й тепла, що струмувало від величезного каміна...

Котонер був старий, сивоусий і лисий, але його рожеве лискуче обличчя променилося дитячою свіжістю. Від нього так і віяло духом доброчесного старого парубка, який любить лише добрі харчі і для якого найвища втіха — смачно попоїсти, а тоді подрімати, наче ситий удав.

Жити в Римі йому обридло. Замовлень ставало дедалі менше. Папи жили довше, ніж біблійні патріархи, а хромолітографічні портрети найсвятішого отця складали Котонерові нищівну конкуренцію. До того ж він постарів, і молоді художники, що приїздили вчитися до Рима, його не знали; то були похмурі юнаки, які дивились на старого богемника як на блазня і забували про свою поважність, тільки щоб поглузувати з нього. Відлуння тріумфів Маріано, там, на «землі предків», долинуло й до Котонера, навіявши йому думку переселитися до Мадріда. Життя

всюди однакове. У Мадріді в нього також знайшлися друзі. І він став жити тут так само, як і в Римі. Безтурботно гайнував час і, попри своє скромне становище реміс-ника від живопису, іноді раптом відчував потяг до слави, ніби прагнув зрівнятися у мистецтві зі своїм знаменитим другом.

Котонер знову почав малювати пейзажі, але не досяг більшого тріумфу, ніж простодушне захоплення праль і мулярів, які збирались перед його мольбертом на мадрідських околицях і перешіптувалися між собою, що цей сеньйор із приколотою на лацкані кольоровою планочкою — свідченням різноманітних папських відзнак — мабуть, велика цяця, один із тих художників, про яких пишуть у газетах. Завдяки своєму авторитету, Реновалес домігся для друга двох заохочувальних премій на Виставці, і після цієї перемоги, розділеної з юнаками-початківцями, Котонер облишив честолюбні мрії і вирішив, що тепер може відійти на спочинок, вважаючи свою життєву місію завершеною.

У Мадріді йому жилося не гірше, ніж у Римі. Ночував він у домі одного священнослужителя, з яким спізнався в Італії, супроводжуючи того в мандрах по ватіканських установах. Цей капелан, що служив в одній із контор Руоти — верховного суду католицької церкви,— вважав за велику честь дати притулок художникові, пам'ятаючи про його дружбу з багатьма кардиналами і думаючи, що він у близьких взаєминах із самим папою. Вони домовилися, що Котонер платитиме певне комірне за надане йому житло, але церковник не квапився вимагати плату: він збирався замовити пожильцеві на ту суму кілька картин для черниць, у яких був сповідником.

Щодо харчування, то цю проблему Котонер вирішував дуже просто, розподіливши всі дні тижня на візити до кількох глибоко побожних родин, з якими познайомився в Римі, коли ті прибували на прощу до святого престолу. То були багаті власники копалень у Більбао, земельні магнати з Андалусії, старі вдови-маркізи, що зверталися помислами до бога, але не відмовлялися від розкоші та достатку, хоча й ховали свої великопанські звички під патиною благочестя.

У цьому маленькому світі релігійних і поважних людей, які любили смачно попоїсти, старий митець почував себе своєю людиною. Він був для всіх «добряга Котонер». Дамам він частенько дарував чотки або якусь іншу дрібну

реліквію, привезену з Рима, і ті нагороджували його вдячними усмішками. А коли тій чи іншій потрібен був якийсь дозвіл із Ватікану, Котонер обіцяв написати «своєму другові кардиналу». Чоловіки раділи, що так задешево мають у домі художника і радилися з ним, як збудувати домашню каплицю, просили його накреслити план вівтаря, а на свої іменини поблажливо приймали від Котонера подарунок: «малюнок», як мав він звичай казати, здебільшого пейзаж на дошці, хоча зрозуміти, що ж там зображено, можна було лише після детальних пояснень. За столом він розважав цих благочестивих небалакучих людей, розповідаючи їм про дивацтва «монсеньйорів» і «превелебностей», яких знав у Римі. Ці жартівливі історії Котонерові співтрапезники незмінно вислуховували зі святобливою увагою, адже йшлося про таких достойних осіб.

Коли, через чиюсь хворобу або мандрівку, порядок запрошень порушувався і Котонер не мав до кого йти в гості, він приходив їсти в дім Реновалеса без попереднього запрошення. Маестро пропонував другові оселитись у його будинку, але той не погодився, хоча дуже любив усю родину. Міліта гралася з ним, мов із старим домашнім собакою. Хосефіна ставилася до нього з симпатією, бо своєю присутністю він нагадував їй про щасливу пору життя в Римі. Але, незважаючи на все це, Котонер відчував певний острах, здогадуючись, які знегоди затьмарюють життя Маріано. Він надто цінував свою волю і безтурботне ледаче життя. Після званого сніданку чи то обіду він слухав, схвально киваючи головою, поважні застольні розмови вчених священнослужителів і побожних сеньйор, а за годину вже сипав блюзнірськими жартами в якійсь кав'ярні, в товаристві художників, акторів та газетярів. Котонер був знайомий з усім світом: раз чи двічі поговоривши з якимось митцем, він уже казав йому «ти» і присягався, що давно захоплюється його творами.

Коли Реновалес зайшов до студії, Котонер прокинувся зі своєї дрімоти, випростав коротенькі ніжки й підвівся з крісла.

— Вони казали тобі, Маріано, що́ я їм зготував? Пастушачий холодник... Пальчики облизували!

І з таким захватом почав вихваляти свій витвір, наче його кулінарна майстерність свідчила і про інші таланти.

Реновалес віддав капелюх і пальто слузі, що зайшов до студії, а Котонер, на правах близького друга й шануваль-

ника, який хоче знати всі подробиці з життя свого кумира, став розпитувати про сніданок із Теклі.

Реновалес сів на диван, відкинувся назад — і наче поринув у нішу між двома книжковими шафами. Заговоривши про Теклі, вони згадали своїх римських друзів, художників з різних країн, які двадцять років тому, високо піднявши голови, ішли, мов заворожені, за зорею надії. З гордістю переможця, якому чужа лицемірна скромність, Реновалес заявив, що він єдиний, хто дістався до мети. Бідолашний Теклі став професором; його копія з Веласкеса — то лише майстерний виріб ремісника від мистецтва.

— Ти гадаєш? — недовірливо спитав Котонер.— Невже справді в нього вийшло так невдало?..

Він намагався ні про кого не говорити погано — з чисто егоїстичних міркувань; з його уст ніколи не злітали слова осуду, він сліпо вірив у всемогутність похвали, підтримуючи в такий спосіб свою репутацію «добряги Котонера», яка відкривала перед ним усі двері і значно полегшувала йому життя. Думаючи про угорця, він уявляв собі цілу низку сніданків, на які той запросить його, перш ніж покине Мадрід.

— Добривечір, маестро,— сказав, виходячи з-за ширми, Сольдевілья.

Він тримався за вилоги довгого піджака, та ще й випинав груди, ніби хизуючись ясно-червоним оксамитовим жилетом; елегантний комір, високий і твердий, змушував хлопця весь час задирати підборіддя, до болю витягуючи шию. Тендітний і низенький, Сольдевілья мав довжелезні закручені руді вуса, що стриміли вище рожевого носика, мало не з'єднуючись з гладеньким білястим чубом, який звисав на чоло. Цей юнак був улюбленим учнем Реновалеса, його «слабістю», як казав Котонер. У свій час маестро витримав велику баталію, щоб домогтись для нього римської стипендії; згодом Сольдевілья дістав кілька призів на різних виставках.

Реновалес ставився до свого учня як до рідного сина; можливо, причиною такої симпатії був контраст між грубою простакуватістю маестро і делікатною вдачею цього dandy [1] від живопису — завжди гречного, завжди люб'язного. Сольдевілья мав звичай у всьому радитися з учителем, хоча й не дуже зважав на його поради і завжди робив

[1] Чепурун *(англ.)*.

по-своєму. Коли він хотів принизити когось зі своїх товаришів-художників, то висловлювався з витонченою ядучістю, з чисто жіночою ущипливістю. Реновалес сміявся з його зовнішності та звичок, сміявся і Котонер. Це була порцелянова статуетка — завжди блискуча, без жодної на ній порошинки; здавалося, його щойно вийняли з шафи. Що за художники тепер повелися! Й обидва старі живописці починали згадувати про свою бурхливу й безладну молодість; про безтурботне богемне життя, про довгі бороди та широченні капелюхи. Згадували, до якої екстравагантності тоді вдавалися, щоб вирізнитися з-поміж простих смертних, утворити власний, окремішній світ. Реновалес і Котонер сердилися, немов бачили перед собою віровідступників, коли дивилися на художників «останньої вилички» — гречних, стриманих, нездатних на безумства юнаків, що наслідували вишукані манери вельможних нероб і були схожі на державних чиновників, на службовців, які пишуть пензлем.

Щойно привітавшися, Сольдевілья став захоплено вихваляти вчителя. Він був у захваті від портрета графині де Альберка.

— Це просто чудо, маестро. Найкраще з усього, що ви досі створили... а портрет ще ж далеко не завершений.

Похвала улюбленого учня зворушила Реновалеса. Він підвівся з крісла, відсунув ширму і витяг насеред студії мольберт із великим полотном, поставивши його так, щоб на картину падало пряме світло, яке проникало знадвору крізь велике вітражне вікно.

На сірому тлі, у гордій поставі красуні, яка звикла, щоб нею захоплювались, стояла дама — вся в білому. Оздоблений діамантами капелюшок із перами, здавалося, тріпоче на її золотих і пишних, мов лев'яча грива, кучерях; під шовковим мереживом декольте зухвало випинали чашечки тугих персів; руки були в довгих, вище ліктя, рукавичках,— одна тримала розкішне віяло, а друга притримувала темний, оторочений червоно-гарячим атласом плащ, що зісковзнув з оголених плечей і, здавалося, ось-ось упаде додолу. Нижня частина постаті, ледь намічена чорними вугільними рисками, чітко вирізнялась на білому полотні. Обличчя було майже домальоване, і на трьох чоловіків дивилися гордовиті й холодні очі, але їхня холодність була вдавана, бо в глибині тих зіниць принишкли могутні пристрасті, затаївся пригаслий вулкан, що в будь-яку мить міг вибухнути.

Ця висока і стрункa дама з чарівними жіночими округлостями була в самому розквіті другої молодості і вочевидь утішалася всіма вигодами свого високого становища. У кутиках її очей залягли зморшки втоми.

Відкинувшись у кріслі, Котонер дивився на графиню з незворушністю доброчесного старого парубка і говорив про її красу спокійно, почуваючи себе в безпеці від будь-якої спокуси.

— Атож, це вона. Ти розгадав її, Маріано. Вона як викапана... О, це була знаменита жінка!

Реновалес аж ніби образився.

— Не тільки була, а й є,— мовив він майже сердито.

Котонер не вмів сперечатися зі своїм кумиром і поквапно докинув:

— Графиня справді жінка чудова, на диво гарненька й витончена. Кажуть, ніби вона ще й має якісь таланти і нездатна мучити чоловіків, що в неї закохуються. Ох і натішилася ця дама в своєму житті!..

Реновалес знов розсердився, ніби слова друга зачепили його за живе.

— Ну-ну! Усе це брехня й обмова,— похмуро заперечив він.— Вигадки світських хлюстів, що спіймали облизня й поширюють про неї всякі плітки.

Котонер не став наполягати. Власне, він нічого не знав, лиш переказував те, що чув. Вельможні дами, в яких він обідає, весь час перемивають кісточки графині де Альберка... але, може, то тільки жіночі пересуди... Запала мовчанка, і Реновалес, мабуть, щоб змінити тему розмови, повернувся до Сольдевільї.

— Цікаво, коли ж ти малюєш? Завжди бачу тебе тут у робочі години.

Кажучи це, він лукаво посміхнувся, а юнак почервонів і став виправдовуватись. Він працює багато, але щодня, йдучи до своєї студії, відчуває потребу заглянути дорогою до вчителя.

Ця звичка виробилася в нього ще відтоді, як він був початківцем, за тих найщасливіших у його житті часів, коли він навчався і працював поруч із великим художником в іншій студії, не такій розкішній, як ця.

— Ну, а Міліту ти вже сьогодні бачив? — провадив Реновалес з добродушною, проте не позбавленою лукавства посмішкою.— Не перепало тобі від неї за цю нову краватку, що так і вбирає очі?

Сольдевілья й собі всміхнувся. Він трохи посидів у їдальні з донькою Хосефіною та Мілітою, і дівчина підсміювалася з нього, як завжди. Але незлобливо; маестро ж бо знає, вони з Мілітою ставляться одне до одного як брат і сестра.

Не раз, коли Міліта була ще дитиною, а Сольдевілья хлопчиськом, вона каталась на ньому верхи, і він, мов кінь, гасав по старій студії з великим чортеням на спині, що ляскало його рученятами по щоках.

— Ох, і кривляка ця Міліта! — озвався Котонер.— Я ніколи не бачив такої веселої і такої доброї дівчини, як вона.

— А де ж це незрівнянний Лопес де Соса? — спитав маестро не без єхидства.— Чи з'являвся сьогодні той спортсмен-шофер, що всі вуха прогудів нам своїми автомобілями?

Усмішка на устах Сольдевільї зів'яла. Він зблід, а в очах його спалахнули зелені вогники. Ні, він не бачив цього кабальєро. Дами сказали, що той дуже заклопотаний ремонтом автомобіля, який поламався в нього по дорозі в Ель Пардо. Здавалося, сама згадка про цього друга родини прикро вразила молодого художника, і, не бажаючи далі про нього слухати, Сольдевілья попрощався з учителем. Піде трохи попрацює: до заходу сонця ще цілих дві години. Востаннє висловивши своє захоплення портретом графині, юнак вийшов.

Двоє друзів залишилися самі. Запала довга мовчанка. Реновалес сидів у своїй напівтемній ніші, тобто на дивані, між двома гірками подушок у наволочках із перської тканини і споглядав портрет.

— Вона прийде сьогодні? — спитав Котонер, кивнувши в бік полотна.

Реновалес сердито махнув рукою. Може, прийде, а може, й ні. З цією жінкою неможливо працювати серйозно. Сьогодні надвечір він чекає на неї, але його нітрохи не здивує, якщо вона не з'явиться на сеанс. Ось уже місяць він не має змоги малювати її хоча б два дні підряд. Адже в неї безліч усяких справ: вона очолює кілька товариств з питань жіночої освіти і емансипації; влаштовує бали та добродійницькі лотереї; така собі знуджена пані, що шукає розваг у бурхливій діяльності, неспокійна пташка, якій хочеться бути водночас скрізь, жінка, що зухвало кинулась у потік жіночого лихослів'я і не збирається звертати з обраного шляху.

Художник не відривав пильного погляду від портрета і раптом захоплено вигукнув:

— Яка це жінка, Пепе! Прямо-таки створена, щоб малювати її!

Його очі ніби роздягали вродливу даму, що красувалась на полотні в усій своїй аристократичній величі, прагнули проникнути в таємницю, заховану під шовками й мереживами, побачити колір та обриси тіла, округлості якого ледь вирізнялись під одягом. Розбурханій уяві художника допомагали оголені плечі та чарівні перса, розділені смужкою тіні, що, здавалося, пругко тремтять, випрваючись із-під крайки декольте.

— Те саме я казав і твоїй дружині,— необачно бовкнув простодушний старий богемник.— Коли ти малюєш вродливих жінок, таких як графиня, то думаєш тільки про живопис і не бачиш у них чогось іншого, крім натури.

— Он як! То моя дружина говорила про це з тобою!..

Котонер покваплно став заспокоювати друга — смачно поснідавши, він був у доброму настрої і не хотів собі його псувати. Нічого серйозного; просто бідолашна Хосефіна трохи нервує через хворобу і все бачить у чорному світлі.

За сніданком вона заговорила про графиню де Альберка та про її портрет. Мабуть, не полюбляє Кончі, хоч та й була її шкільною подругою. З нею сталося те саме, що й з іншими жінками: усі вони вважають графиню ворогом, усі бояться її. Але він заспокоїв Хосефіну, і вона навіть кволо усміхнулася. Не варт більше й згадувати про це.

Та Реновалес не поділяв товаришевого оптимізму. Він здогадувався, в якому стані тепер дружина; зрозумів, чому вона втекла з-за столу й побігла нагору плакати. Вона зненавиділа Кончу, як і всіх жінок, що ходили до нього в студію... Але художник недовго віддавався сумним думкам; він уже звик до хворобливої помисливості Хосефіни. Та й чого йому зрештою хвилюватись, адже він зберігає дружині вірність, сумління в нього чисте, і нехай думає собі що хоче. Однією несправедливістю буде більше, тільки й усього, а він уже давно змирився з тим, що мусить покірно нести свій хрест.

Прагнучи розвіятись, Реновалес заговорив про живопис. Він досі був збуджений після розмови з Теклі, який недавно об'їхав усю Європу і добре знав, що думають і малюють найуславленіші художники.

— Я стаю старий, Котонере. Гадаєш, я не розумію цього? Ні, ні, не заперечуй! Звичайно, сорок три роки — це ще не старість, але йдеться про інше: я ніби кочуся по рейках і не спроможний нікуди звернути. Ось уже скільки часу я не створив нічого нового; граю на одній ноті. Ти ж бо знаєш, як дорікають мені цим нікчемні людці, що заздрять моїй славі.

І художник у пориві егоїзму, властивого всім великим митцям, що завжди вважають, ніби світ їх недооцінює, став нарікати на рабство, в якому опинився через свою щасну долю. Він мусить заробляти гроші! Якої шкоди це завдає мистецтву! Коли б люди керувалися здоровим глуздом, талановитих митців утримувала б на свій кошт держава, щедро задовольняючи всі їхні потреби та примхи. Мовляв, не турбуйтесь про заробіток, а «малюйте все, що хочете і як вам заманеться». Отоді б творилися грандіозні діла, і мистецтво пішло б уперед семимильними кроками, вільне від необхідності догоджати вульгарному смакові широкої публіки та невігластву багатіїв. Але нині, щоб бути знаменитим художником, треба мати силу грошей, а заробити їх можна лише на портретах, зображуючи на полотні кожного, хто до тебе приходить, без права на вибір — наче ярмарковий маляр. Проклятий живопис! Бідність письменника вважають чеснотою; вона свідчить про його порядність і незалежність. Але художник мусить бути багатим: його талант і слава оцінюються на гроші. Коли мова заходить про творчість живописця, завжди кажуть: «Він заробляє стільки-то тисяч дуро...» — і щоб підтримувати своє багатство, без якого не мислиться слава, художник мусить малювати за гроші, лестячи вульгарним уподобанням того, хто платить.

Реновалес розхвилювався і збуджено заходив навколо портрета. Іноді така праця знаменитого поденника ще стерпна, коли доводиться малювати вродливих жінок або чоловіків, у яких чоло променіє внутрішнім світлом думки. Але ж куди частіше випадає увічнювати на полотні тупих політиканів, вельмож, схожих на манекенів, пихатих дам в мертвим обличчям. Коли заради любові до істини ти вображуєш натуру такою, як її бачиш, то наживаєш собі ще одного ворога, який, буркочучи, платить, а потім ходить усюди й розповідає, що Реновалес зовсім не такий великий художник, як про нього думають. Щоб уникнути цього, він малює фальшиво, користується прийомами з арсеналу живописців-ремісників, і його сумління страждає

від такого приниження, йому здається, він безсоромно грабує колег, які варті більшої пошани, ніж він, хоча б тому, що не обдаровані таким хистом.

— Окрім того, це ще не живопис, далеко не весь живопис. Ми вважаємо себе художниками, хоча вміємо відтворювати на полотні тільки обличчя, тобто невелику частину людського тіла. Ми боїмося наготи, ми геть про неї забули. Вона навіює нам страх і пошану, наче божество, якому ми поклоняємось, але зблизька його не бачимо. Наш так званий талант — це, власне, талант кравця. Бо, як і він, ми маємо справу з тканиною, з усякою одіжжю. Боячись, як вогню, людського тіла, ми вкутуємо його з голови до ніг...

Говорячи, Реновалес збуджено ходив по студії. Потім спинився перед портретом і вп'явся в нього очима.

— Уяви собі, Пепе,— почав він неголосно, мимоволі озирнувшись на двері, пойнятий вічним страхом, що дружина підслухає, як він розводиться про свої мистецькі вподобання.— Уяви собі... що ця жінка роздяглася, і я малюю її такою, якою вона є...

Котонер засміявся. Його обличчя стало в цю мить схоже на обличчя лукавого ченця.

— Чудова думка, Маріано; ти створив би справжній шедевр. Але нічого в тебе не вийде. Ця жінка не захоче роздягтися — я певен,— хоча, звичайно, роздягалась вона не перед одним чоловіком.

Реновалес аж руками замахав від обурення.

— Але чому, чому вони цього не хочуть? Яке невігластво! Яка вульгарна забобонність! — вигукнув він, докірливо звівши очі на портрет.

У своєму егоїзмі митця він уявляв, що світ створено для художників, і решті людства визначено бути їм за натуру, а тому щиро обурювався з цієї безглуздої сором'язливості. Гай-гай! Де тепер знайдеш красунь-еллінок, які так безтурботно позували славетним скульпторам? Венеціанок із бурштиново-білим тілом, що їх малював Тіціан? Граційних фламандок Рубенса і тендітних та пікантних вродливиць Гойї? Краса навіки сховалася за одіж лицемірства та облудної сором'язливості. Жінки дають дивитися на них сьогодні одному коханцеві, завтра — іншому; дозволяють незліченним кавалерам куди більше, ніж помилуватися їхньою наготою, і, незважаючи на це, червоніють, згадуючи про жінок давніх часів, куди доброчесні-

ших, ніж вони, але які не боялися показувати всім довершене творіння богове, цнотливі форми голого тіла.

Реновалес знову сів на диван, відкинувся назад і з напівтемряви довірчо заговорив до Котонера, стишуючи голос та раз у раз косячи очима на двері, мов боявся, що його підслухають.

Уже давно він мріє про велику картину. Обміркував її й вивершив у своїй уяві до найдрібніших деталей. Заплющує очі й бачить картину так ясно, ніби вже намалював її. Там буде зображена Фріна, славетна афінська красуня, що показується голою прочанам, які з'юрмились на дельфійському узбережжі. Уся недужа людність Греції стеклася сюди на берег моря до знаменитого храму, шукаючи божественного заступництва й полегшення своїх страждань: розслаблені з покрученими руками й ногами; прокажені, вкриті бридкими пухлинами; хворі на водянку з роздутими тілами; змучені жіночими хворощами бліді прочанки; тремтячі діди; юнаки, скалічені ще в утробі матері. Величезні голови, зведені судомою обличчя, кощаві, як у скелетів, руки, спотворені слоновою хворобою ноги; тут зібралися всі покидьки Природи, всі муки й страждання відбивалися на цих залитих слізьми і перекошених від розпачу обличчях. Побачивши на березі, над самою водою, славу Греції — Фріну, чия краса була національною гордістю, прочани спиняються й дивляться на неї, повернувшись спинами до храму, що його мармурові колони біліють на тлі темно-брунатних гір. А прекрасна гетера, зворушена процесією бідолах, хоче полегшити їхні страждання, сипнути на ці жалюгідні нивки жменю краси й здоров'я, і зриває з себе одіж, щоб подати їм царську милостиню своєї наготи. Біле осяйне тіло з плавно вигнутим животом і півкулями тугих персів чітко вирізняється на тлі темно-синього моря. Розметані вітром коси золотими зміями звиваються по плечах, ніби виточених із слонової кості; хвилі падають красуні до ніг і обдають її бризками білого шумовиння — від бурштинової шиї до ніжнорожевих п'ят. На вологому піску,— гладенькому і блискучому,— мов у дзеркалі, відбивається божественна нагота; перекинута й розмита, вона розпливається хвилястими лініями, що губляться вдалині, переливаючись кольорами веселки. Охоплені святобливим екстазом, прочани падають навколішки і простягають до смертної богині руки, вірячи, що це їм явилася сама Краса, сама Тілесна Гармонія.

Описуючи свою майбутню картину, Реновалес аж підвівся від хвилювання. Він схопив Котонера за руку, і друг, неабияк вражений цією розповіддю, серйозно сказав:

— Дуже гарно... Прекрасно, Маріаніто!

Та маестро вже охолов від збудження і знов похмуро впав на диван.

Цей задум дуже важко здійснити. Треба їхати до Середземного моря; знайти безлюдний куточок, десь на валенсійському або каталанському узбережжі, поставити намет біля того місця, де хвилі накочуються на пісок, розсипаючись на блискучі бризки, і приводити туди жінок,— сотню, якщо буде треба,— роздягати кожну й дивитися, як відбивається її білота на синяві моря, аж поки пощастить знайти таку, що матиме тіло омріяної Фріни.

— Ой як важко,— зітхнув Реновалес.— Повір мені — це дуже й дуже непросто. Скільки труднощів довелося б долати!..

Котонер з довірчим виразом кивнув головою.

— А до всього іншого ще й дружина маестро,— мовив він, стишивши голос і боязко оглянувшись на двері.— Навряд чи Хосефіна буде в захваті, коли довідається про цю картину та про тлум натурниць, яких до неї треба.

Маестро похнюпився.

— Якби ти тільки знав, Пепе! Якби ти бачив, що мені доводиться терпіти!..

— Я знаю,— урвав його Котонер.— Вірніше, про все здогадуюсь. Не треба розповідати мені нічого.

У тій поквапності, з якою він урвав сумні звіряння друга, була велика частка егоїзму, небажання клопотати собі голову чужими прикрощами, що цікавили його дуже мало.

Реновалес довго сидів мовчки, потім заговорив. Він часто запитує себе, чи повинен одружуватися художник, чи не краще йому жити самому. Мабуть, тільки люди слабкої і нерішучої вдачі не можуть обійтися без подруги життя, без родини. Йому завжди любо згадувати перші місяці свого подружнього життя; але потім воно стало душити його, мов важкий ланцюг. Ні, він не заперечує кохання: звичайно, добре мати коло себе ніжне й лагідне жіноче створіння, але не постійно, бо таке спільне життя — це в'язниця, з якої немає виходу. Він переконаний, що митцям, таким як він, треба жити самим.

— Ех, Пепе! Коли б я був на твоєму місці, повним господарем свого часу і своїх справ, не думаючи, що скаже

моя дружина, коли побачить, як я малюю те або інше — які шедеври міг би я створити!

Старий невдаха вже був розкрив рота для відповіді, але в ту саму мить двері в студію розчинилися — і зайшов слуга Реновалеса, червонощокий мордатий чоловічок з тоненьким голосом, який, на Котонерову думку, був схожий на прислужника в жіночому монастирі.

— Сеньйора графиня,— повідомив він.

Котонер одним стрибком підхопився з крісла. Такі пан турниці не полюбляють, коли в студії є хтось сторонній Куди б утекти?.. Реновалес допоміг другові знайти капелюх, пальто та ціпок, які той зі своєю звичною неуважністю розкидав по різних кутках студії, і показав на двері що виходили в сад. Залишившися сам, підбіг до старого венеціанського дзеркала і якусь мить дивився в його сиюватий бездонний простір, пригладжуючи рукою жорстке, посріблене сивиною волосся.

V

Графиня зайшла до студії, зашелестівши шовками й мереживом. З кожним її дрібненьким кроком шурхотіла вся її одежа й накочувалася хвиля духмяних пахощів, що ніби линули з екзотичного саду.

— Добривечір, mon cher maître! [1]

Дама дивилась на художника крізь черепаховий лорнет що висів у неї на золотому ланцюжку, і її бурштиново-сірі очі зухвало поблискували за скельцями. Вони світилися якимсь дивним виразом — водночас лагідним і глузливим.

О, хай він вибачить їй за спізнення. Вона щиро жалкує що так часто змушує його чекати, але ж вона найзаклопотаніша жінка в Мадріді! От і сьогодні, чого тільки не встигла зробити після другого сніданку!.. Переглянула і попідписувала купу паперів із секретаркою жіночої ліги дала відповідні розпорядження тесляреві та майстрові (ті мугиряки так і пасли її очима), яких найнято поставити трибуни для великого концерту на користь покинутих чоловіками робітниць; зробила візит голові кабінету міністрів, ще молодому, незважаючи на всю його поважність сеньйорові, який прийняв її з виглядом кавалера доби рококо і поцілував їй руку, як у менуеті.

[1] Мій любий маестро *(франц.)*.

— Сьогоднішній день ми втратили, правда, maitre? Працювати вже немає коли, сонце ось-ось сховається. До того ж я не взяла з собою донсельї [1] і не можу перевдягтися...

Графиня показала лорнетом на двері кімнати, що правила натурницям за туалетну та роздягальню — там зберігалися сукня de soirée [2] і плащ вогненного кольору, в яких вона позувала.

Реновалес, потай кинувши швидкий погляд на двері студії, гордо випнув груди і поглянув на неї з галантним і хвалькуватим виразом, як дивився на жінок у Італії за часів своєї безтурботної й одчайдушної юності.

— Нехай це вас не турбує, Кончо. Якщо дозволите, я заміню вам донселью.

Графиня дзвінко й весело засміялася, закинувши назад голову. Груди її підскочили вгору, а білосніжна шия аж затремтіла від бурхливих веселощів.

— Ах, яка люб'язність! Який же наш маєстро сміливий!.. Але ви нічого в цьому не тямите, Реновалесе, не маєте практики... Ви вмієте лише малювати...

В голосі її прозвучала іронія і мало не співчуття до художника, що живе відлюдником, цураючись простих радощів, бо ж про його подружню вірність було відомо всім. Реновалес, мабуть, образився. Він узяв палітру і, готуючи фарби, майже грубо кинув графині, що їй можна й не перевдягатись; той недовгий час, поки ще буде світло, він малюватиме тільки голову.

Кончa скинула капелюшок, стала перед тим самим венеціанським дзеркалом, у яке дивився художник, і заходилася поправляти зачіску. Руки графині вигнулися дугою навколо копиці золотого волосся, а Реновалес тим часом милувався її привабливими округлостями, водночас бачачи у дзеркалі обличчя й груди. Причісуючись, вона щось наспівувала, втупившись у своє зображення, і ніщо не могло відвернути її уваги від цього важливого діла.

Митець бачив, що це золоте волосся, яке аж мерехтіло осяйним блиском, трохи підфарбоване. Але від того вона не здавалася йому менш чарівною. Фарбувалися в золотий колір і красуні, зображені на картинах давніх венеціанських художників.

---

[1] Донселья — служниця, що прислуговує вельможній дамі.
[2] Вечірня *(франц.)*.

Графиня сіла в крісло, яке стояло майже впритул до мольберта. Вона почуває себе стомленою, а що він малюватиме сьогодні лише обличчя, то нехай не буде таким жорстоким і не змушує її стояти на ногах, як у дні великих сеансів. Реновалес у відповідь буркнув щось нерозбірливе і знизав плечима. Гаразд, нехай буде так: все одно багато вже сьогодні не зробиш. Пропало цілих півдня! Він трохи попрацює, малюючи тільки чоло та зачіску. Вона може розслабитись і дивитися куди хоче.

Маестро також не відчував особливої охоти до праці. В ньому клекотів глухий гнів — він був роздратований насмішкуватим тоном графині. Вона, бачте, вважає його диваком, винятковим створінням, нездатним на те, на що здатні оті світські йолопи, які упадають за нею і багато з яких, згідно з чутками, були її коханцями. Химерна жінка — зухвала й водночас холодна! Художника поривало кинутися на неї з усією лютістю ображеного самця і побити її, як б'ють повій, щоб вона відчула його чоловічу силу.

Ще жодна світська дама, чиї портрети він малював, не хвилювала Реновалеса так, як ця. Коли вона приходила, він забував про спокій. Йому подобалися шалені й грацийні вихватки графині, її майже дитяча безпосередність, і водночас він ненавидів її за той співчутливий тон, яким вона з ним розмовляла. Для неї він був вайлом, простачиськом, якого примхлива Природа наділила хистом живописця.

Реновалес теж платив графині зневагою, лаючи її подумки найпослідущими словами. Ох і штучка ця де Альберка! Недаремно стільки розповідають про неї всякого. Прибігає до студії завжди пізно, завжди засапана, ніби щойно була в обіймах якогось світського хлюста, з тих, що крутяться навколо неї роєм, кожен сподіваючись поживитися з її квітучої і щедрої зрілості.

Але досить було Кончі заговорити з ним лагідно й приязно, поскаржитись, як їй, мовляв, сумно на серці, звірити йому якусь таємницю, наче їх поєднувала давня дружба, і маестро відразу змінював свою думку. Ні, це жінка розумна і благородна, ідеальна душа, змушена жити в нікчемному аристократичному світі. Усе, що про неї пашіптують,— то плітки, брехня й обмова заздрісників. Їй би стати подругою чоловіка високих помислів, такого, як він,— митця.

Реновалес знав дещо про її життя; він пишався, що графиня де Альберка не раз по-дружньому звіряла йому свої думки й почуття. Конча була єдина дочка вельможного сеньйора, поважного юрисконсульта і поміркованого консерватора, міністра в найреакційніших кабінетах правління Ісабелли Другої. Навчалася вона в тій самій школі, що й Хосефіна, яка, хоч і старша на чотири роки, не раз згадувала свою веселу подругу. «Ох і штукарка була Кончіта Саласар. Чортеня, а не дівчина!» Від Хосефіни Реновалес уперше й почув про Кончу. Згодом, переселившись із Венеції до Мадріда, художник та його дружина дізналися, що Конча змінила прізвище і тепер зветься графиня де Альберка — вона вийшла заміж за сеньйора, який годився їй у батьки.

То був старий придворний, що дуже ревно ставився до обов'язків іспанського гранда та служби при королівському дворі. Він плекав заповітну мрію бути нагородженим усіма європейськими відзнаками, і щоразу, коли отримував якусь, замовляв свій портрет і позував у формі одного з традиційних військових орденів, обвішаний стрічками та хрестами. Дружина завжди сміялась, коли бачила, як він стоїть, низенький, лисий і врочистий, у високих ботфортах, із шаблею до землі, випнувши вкриті блискучими цяцьками груди і тримаючи в руці, біля своєї коротенької ноги, шолом, увінчаний білими перами.

Під час усамітненого і злиденного життя, яким жили Реновалес та його дружина, газети доносили до вбогої оселі художника відлуння тріумфів, «чарівної графині де Альберка». Не було жодного звіту про світський бал, у якому б у перших рядках не згадували її ім'я. Окрім усього, графиню де Альберка називали «високоосвіченою», розводилися про її літературний хист, про класичне виховання, яке вона завдячувала своєму «високовченому небіжчику батькові». А водночас із цими офіційними відомостями на шурхітливих крилах мадрідських пересудів долітали до художника й інші чутки: нібито графиня де Альберка весело втішається, спокутуючи помилку, якої припустилася, вийшовши за старого діда.

Через цю славу присутність графині де Альберка в королівському палаці вважалась небажаною, хоча чоловік її не пропускав жодного придворного балу або прийому, бо ж далеко не щодня йому траплялася нагода з'явитись на люди, начепивши всі свої почесні брязкальця. Але дружина завжди залишалася вдома, проклинаючи ті церемо-

нії. Реновалес не раз чув, як, розкішно вбрана, сяючи коштовними сережками та діамантовими підвісками, вона запевняла, ніби сміється зі світського товариства, в якому їй доводиться обертатись. У неї, мовляв, є свої таємниці... вона — анархістка! Слухаючи такі зізнання, він сміявся, як сміялися й усі інші чоловіки з цих, за їхнім виразом, «химер» графині де Альберка.

Коли Реновалес досяг тріумфу і як славетний маестро знову з'явився в тих салонах, де вже бував замолоду, він одразу попав у сферу тяжіння графині, яка грала роль «інтелектуальної» дами і мала звичай оточувати себе знаменитими чоловіками. Хосефіна не захотіла товаришити чоловікові у цьому його поверненні до вищого світу. Почувала себе хворою, і її стомлювало щодня бачити тих самих людей, бувати в тих самих місцях. Їй несила було навіть поїхати в якусь подорож, хоча лікарі давно це їй радили.

Графиня де Альберка принадила Реновалеса до свого почту й ображалася, якщо він не з'являвся в її домі якогось вечора, коли вона приймала друзів. Яка невдячність — адже вона палка шанувальниця його хисту! І їй так приємно показувати його подругам, мов нову прикрасу! «Це художник Реновалес — славетний маестро».

Одного такого вечора до художника підійшов граф з виразом людини, стомленої від незліченних почестей, якими вшановано її на цьому світі.

— Кончa бажає, щоб ви намалювали її портрет, а я ні в чому не хочу їй відмовляти. Призначте день, коли зможете почати. Сама вона боїться звернутися до вас із таким проханням і доручила мені. Я вже знаю, скільки ви берете за роботу. Намалюйте її добре... Щоб була задоволена...

Помітивши, що Реновалес роздратований нецеремоністю цього великого пана, зробив мимовільний рух протесту, граф додав, наче виявляв художникові хтозна-яку ласку:

— Якщо зумієте догодити Кончі, то потім намалюєте й мене. Я лиш чекаю, коли мені вручать Велику хризантему Японії. В уряді обіцяють, що орден надійде найближчими днями.

Реновалес почав малювати портрет графині. Робота затягувалася з вини цієї навіженої, що завжди спізнювалася, посилаючись на свою заклопотаність. Нерідко за

цілий день художник не робив жодного мазка: час минав у теревенях. Іншими днями маестро лише мовчки слухав, зате Конча торохтіла без упину, висміювала своїх подруг, розповідала про їхні приховані вади, їхні найінтимніші звички, таємні любовні пригоди — і з такою втіхою, ніби всі жінки були їй ворогами. Не раз песеред якоїсь розповіді вона раптово замовкала і казала з удавано соромливим виразом і дошкульною іронією в голосі:

— Таж я, мабуть, страшенно бентежу вас, Маріано!.. Ви ж бо такий взірцевий сім'янин, доброчесний чоловік, батько родини!

У такі хвилини Реновалесові кортіло задушити її. Вона глузувала з нього, вважала його чоловіком неповноцінним, таким собі ченцем живопису. Бажаючи дошкулити їй, відповісти ударом на удар, він одного разу безцеремонно урвав потік її єхидного торохтіння і кинув:

— Але ж і про вас дещо розповідають, Кончо. Розказують історії... не дуже приємні для графа.

Він чекав спалаху обурення, гнівного протесту, а натомість у тиші студії пролунав сміх — веселий, трохи безсоромний, той сміх дзвенів і дзвенів, уривався на якусь мить і дзвенів знову. Насміявшись, графиня раптом посмутніла, на її обличчі з'явився лагідний і журливий вираз, притаманний жінкам, що їх «ніхто не розуміє». Вона дуже й дуже нещаслива. Йому можна відверто в цьому признатися, адже він її щирий друг. Заміж вийшла ще дівчинкою: то була жахлива помилка. Чари багатства, блиск розкоші та графська корона, яка так схвилювала юну школярку,— це зовсім не головне в житті.

— Людина має право на дрібку кохання; а як не кохання, то хоча б радості. Ви зі мною згодні, Маріано?

Ще б пак не згоден!.. І він подивився на Кончу такими стривоженими очима, аж вона не витримала й засміялася з його наївності, насварившись на нього пальцем.

— Стережіться, маестро. Хосефіна — моя подруга, і якщо ви спіткнетеся, я їй усе розповім.

Реновалеса дратувала легкодумність цієї пташки, завжди неспокійної, стрибучої і примхливої, яка то сідала поруч, зігріваючи його теплом інтимності, то пурхала оддалік, тривожачи його і глузливо піддражнюючи.

Іноді Конча приходила в агресивному настрої і намагалась дошкулити художникові вже з перших слів, як сталось і цього вечора.

Якийсь час обоє не озивалися; він малював з неуважним виразом, а вона занурилася в крісло і не ворушилася, дивлячись, як ковзає по полотну пензель.

Але графиня де Альберка була нездатна довго мовчати. Слово за словом, вона розговорилась і почала, за звичкою, свої нескінченні розповіді, не звертаючи уваги на те, що художник не озивається; головне для неї було оживити сміхом та розмовою монастирську тишу студії.

Реновалес вислухав оповідь про її діяльність на посаді голови жіночої ліги, про її великі плани у святому ділі емансипації слабкої статі. Але й тут вона не відступила від своєї звички висміювати жінок і дотепно глузувала зі своїх помічниць у благородній справі: нікому не відомих письменниць, учительок, пригнічених своєю негарністю, художниць, що малювали квіточки й голубів. То ціла юрма бідних жінок в екстравагантних капелюшках та спідницях, мов почеплених на кілок; бунтівлива й розгнівана на свою долю жіноча богема, яка пишається, що її очолює вельможна дама, і всі вони мають звичку за кожним словом величати її «графинею», щоб зайвий раз полестити собі честю такої дружби. Кінчу невимовно тішив цей її почет палких шанувальниць. Вона весело сміялася з їхньої войовничості та грандіозних задумів.

— Атож, я знаю, чого ви домагаєтесь,— озвався Реновалес, уперше порушуючи свою тривалу мовчанку.— Ви хочете стерти нас на порох. Підкорити собі ненависних чоловіків.

Графиня, сміючись, згадувала про люту непримиренність декотрих своїх помічниць. Оскільки вони здебільшого дуже негарні, то ненавидять жіночу вроду і вважають її ознакою слабості. Хочуть, щоб жінка майбутнього була без округлих стегон і персів, гладенька, кощава і мускуляста, здатна до будь-якої фізичної праці, визволена з-під гніту кохання та необхідності народжувати дітей. Вони оголошують війну жіночності.

— Який жах! Ви зі мною згодні, Маріано? — провадила графиня.— Жінка пласка, мов дошка,— і ззаду, і спереду,— з підстриженим волоссям і загрубими руками, жінка, що змагатиметься з чоловіком у всіх сферах його діяльності! І це називають емансипацією! Гадаю, ви не стали б цього терпіти! Одразу почали б наставляти нас на добрий розум ляпасами.

Ні, вона не з таких. На її думку, жінка досягне повного тріумфу лиш коли стане ще привабливішою і знадливі-

шою. Якщо забрати у неї вроду,— що ж їй тоді лишиться? Нехай жінка зрівняється з чоловіком розумом, але вона повинна переважати його чарами своєї краси.

— Я не відчуваю ненависті до чоловіків, Маріано. Я дуже жіночна і знаходжу в коханні велику втіху... Який сенс це приховувати?

— Я знаю, Кончо, знаю,— лукаво мовив художник.

— Що ви можете знати!.. Брехню та вигадки плітка-рок, лютих на мене, бо ж я не лицемірка і не щодня ходжу з похмурим обличчям.

І вона знову заговорила, як їй тяжко жити на світі, бо, як і всі жінки сумнівної слави, прагнула співчуття. Адже Реновалес знайомий із графом і знає, що то за чоловік: добрий сеньйор і трохи маніяк, схиблений на своїх почесних брязкальцях. Він піклується про неї, дбає про її добробут, але як чоловік нічого для неї не означає. Він не може дати їй ні кохання, ні ніжності — а для жінки це головне.

Вона дивилася вгору і говорила таким замріяним голосом, що всякий інший на місці Реновалеса давно засміявся б.

— Отож нічого дивного,— протягло мовила графиня, і очі її заволоклися глибоким сумом,— що жінка в такому становищі шукає щастя всюди, де воно їй увижається. Але я дуже безталанна, Маріано; я не знаю, що таке кохання, я ніколи по-справжньому не кохала.

А як вона завжди мріяла з'єднати свою долю з чоловіком високих помислів, стати подругою великого художника або вченого. Чоловіки, які упадають за нею в салонах, молодші і гарніші, ніж бідолашний граф, але розумово не можуть зрівнятися навіть із ним. Звичайно, вона не така вже цнотливиця, що правда — то правда. Реновалес їй друг, і вона йому брехати не стане. Були й у неї свої маленькі пригоди, свої примхи, не більше, ніж у тих жінок, що мають репутацію цнотливих і непогрішних; але щоразу її захоплення виявлялось гіркою помилкою, завжди вона відчувала потім тільки розчарування й огиду. Багато жінок тішаться коханням, вона це знає, але сама вже й не сподівається спізнати коли-небудь таке щастя.

Реновалес перестав малювати. Денне світло вже не проникало крізь вікно. Шибки стали мовби непрозорі, потемніли, прибравши бузкового відтінку. Студію затопили сутінки, і в напівтемряві, наче іскри з погаслого вогнища,

тьмяно поблискували різні речі: там — ріжок рами, там — старе золото гаптованої корогви, в одному кутку — ефес шпаги, в іншому — перламутрові стінки вітрини.

Художник сів поруч з графинею і весь поринув у атмосферу парфумів, що охоплювала Кончу як німб, змішана з п'янкими пахощами жіночої зваби.

Він також нещасливий. Маріано відверто в цьому признався, наївно повіривши в щирість меланхолійних просторікувань дами. В його житті чогось бракує: він зовсім самотній на цьому світі. І, помітивши на обличчі графині подив, з почуттям ударив себе кулаком у груди.

Атож, він дуже самотній. Він здогадується, що вона хоче йому сказати. Мовляв, у нього є дружина, дочка... Про Міліту нема чого казати: він палко її любить, це його єдина радість. Досить йому обняти дочку, коли змагає втома від праці, і його поймає відчуття блаженного спочинку. Але він ще не такий старий і не може вдовольнятися тільки радощами батьківської любові. Хочеться чогось більшого, а подруга життя не спроможна дати йому нічого — завжди хвора, завжди до краю знервована. До того ж дружина не розуміє його, не розуміла й ніколи не зрозуміє: усе життя вона висить на ньому важким тягарем, вона занапастила його талант.

Їхній союз тримається лише на дружбі, на взаємних спогадах про пережиті разом злигодні. Він також помилився в своїх почуттях; йому здалося, що він закохався, а то була просто юнацька симпатія. А він же прагне глибокої пристрасті; жадає мати поруч душу, що була б віддзеркаленням його душі; кохати жінку високих поривань, яка розуміла б його й заохочувала на сміливі пошуки, яка вміла б жертвувати своїми міщанськими вподобаннями заради мистецтва.

Він говорив палко й пристрасно, невідривно дивлячись у очі графині, які блищали в тьмяному світлі, що сотало крізь вікно.

Але Реновалесову сповідь урвав сміх — іронічний, жорстокий. Графиня рвучко відкинулася назад у кріслі, наче відсовуючись від художника, що нахилявся ближче й ближче до неї.

— Ой, Маріано, таж ви ступаєте на слизьку стежку! Що я бачу, що чую! Ще трохи — і ви освідчитеся мені в коханні... Господи, ну й клопіт з тими чоловіками! Просто неможливо розмовляти з ними по-дружньому, довіритись їм у чомусь — відразу ж переведуть усе на любощі. Якщо

вас не спинити, то за хвилину ви скажете, що я ваш ідеал... що ви обожнюєте мене.

Реновалес відхилився від неї і знову замкнувся в собі. Його прикро вразив цей глузливий сміх, і він тихо сказав:

— А якби й так?.. Якби справді я покохав вас?..

Графиня знову зайшлася сміхом, але якимось силуваним, фальшивим, з різким призвуком, що аж дряпав художникові груди.

— Так я і знала! Довгоочікуване освідчення! За сьогоднішній день це вже третє. Невже з чоловіком не можна розмовляти ні про що інше?..

Вона підхопилась на ноги й шукала очима свій капелюшок, бо забула, куди поклала його.

— Я вже йду, cher maître. Залишатися тут небезпечно. Намагатимусь приходити раніше й раніше йти, щоб нас із вами не захоплювали сутінки. Це година непевна: людина в цей час здатна на великі дурниці.

Художник став просити Кончу побути ще. Нехай зачекає хоч кілька хвилин, поки прибуде її карета. Він обіцяв поводитися спокійно; не розмовлятиме, якщо їй це неприємно.

Графиня залишилась, але сідати в крісло не схотіла. Пройшлася по студії і зрештою відкрила кришку фісгармонії, яка стояла біля вікна.

— Потішмо себе музикою — це заспокоює... Ви, Маріано, сидіть смирненько в кріслі і не підходьте. Ну ж бо, будьте хорошим хлопцем!

Її пальці лягли на клавіші, ноги натиснули на педалі, і студію затопила чарівна мелодія,— Largo religioso Генделя — сумна, містична, мрійлива. Музика розтеклася по всьому нефу, що вже поринув у сутінки. Просочувалася крізь килими, шаруділа невидимими крильми в інших двох студіях; здавалося, це гуде в безлюдному соборі орган, торканий невидимими пальцями у таємничу годину смеркання.

Конча розхвилювалася, охоплена поривом чисто жіночої сентиментальності, тієї неглибокої і примхливої чуттєвості, через яку друзі вважали її великою артисткою. Музика зворушувала графиню де Альберка, і вона докладала неабияких зусиль, щоб не заплакати; очі її набігли слізьми, вона сама не знала чому.

Нараз графиня перестала грати і стривожено обернулася. Художник стояв у неї за спиною; вона відчула, як

його дихання лоскоче їй шию. Кончa хотіла розгніватись, безжально засміятися, як вона вміла, і цим змусити його повернутися на своє місце, але не змогла.

— Маріано,— прошепотіла вона,— ідіть сядьте. Ну, будьте ж добрим і слухняним хлопцем. А то я справді розсерджуся!

Але своєї пози не змінила: сиділа на стільчику, напівобернувшись і спершись ліктем на клавіатуру, й дивилася на темне вікно.

Запала довга мовчанка. Кончa не ворушилася, а Реновалес стояв і дивився на її обличчя, яке в щодалі густіших сутінках здавалося розмитою білою плямою.

На чорному тлі тьмяно світилося матово-синє вікно. Гілля дерев у саду мережало шибки покрученими рухливими лініями, ніби наведеними чорнилом. Було чутно, як поскрипують меблі: у темряві й тиші дерево, порох та всякі речі, як відомо, оживають і дихають.

Художник і графиня були зачаровані таємничістю вечора; здавалося, зі смертю дня згасають і їхні думки. Обоє відчували, що поринають у якийсь невимовно солодкий сон.

По тілу графині пробіг любострасний дрож.

— Маріано, відійдіть від мене,— сказала вона млявим голосом, немовби їй коштувало великих зусиль говорити.— Мені якось дуже приємно... Таке враження, ніби я купаюся... купаюся не тільки тілом, а й душею. Але це негарно, маєстро. Світло, увімкніть світло! Негоже так...

Маріано не слухав. Він нахилився і взяв Кончу за руку, холодну й безживну, що ніби зовсім не відчула доторку його пальців. Під напливом раптового почуття художник поцілував ту руку і ледь стримався, щоб не вгородити у неї зуби.

Графиня паче прокинулась і підхопилась на ноги, гордовита, ображена.

— Це хлоп'яцтво, Маріано. Ви зловживаєте моєю довірою.

Але, побачивши, як збентежився Реновалес, знову засміялась своїм безжальним сміхом, у якому, проте, бриніло щось схоже на співчуття.

— Вважайте, маестро, що ваш гріх відпущено. Поцілунок у руку нічого не означає. Це звичайний вияв люб'язності... Я дозволяю таке багатьом.

Байдужість графині прикро вразила маестро, бо він вва-

жав свій поцілунок запорукою того, що ця жінка йому належатиме.

А вона все мацала рукою в темряві й повторювала роздратованим голоском:

— Світло, увімкніть же світло! Де тут вимикач?

Світло спалахнуло, хоча ні Маріано не ворухнувся, ні Конча не знайшла жаданої кнопки. Під стелею студії загорілися три електричні лампи, і сліпучі вінчики білих дротинок вихопили з пітьми позолочені рами, барвисті килими, мерехтливу зброю, розкішні меблі, яскраві фарби на картинах.

Обоє примружилися, засліплені цим раптовим спалахом.

— Добривечір,— почувся від дверей медоточивий голос.

— Хосефіна!..

Графиня кинулася до подруги і палко її обняла, цмокнувши в обидві запалі червонясті щоки.

— Вам, мабуть, було темно? — провадила Хосефіна з посмішкою, яку Реновалес так добре знав.

Конча оглушила її зливою слів. Славетний маестро не захотів увімкнути світло. Йому подобаються сутінки — химери митця! Її карети досі немає, і вони оце якраз говорили про любу Хосефіну. Не вмовкаючи ні на мить, Конча раз у раз цілувала кволу жіночку, трохи відхилялася, щоб краще її роздивитися, і захоплено повторювала:

— Яка ж ти сьогодні гарна! Ти так покращала, відколи я тебе востаннє бачила, три дні тому.

Хосефіна все посміхалася. Спасибі, спасибі... Карета вже біля дверей. Їй це сказав слуга, коли вона спустилася вниз, почувши музику.

Графиня заквапилася йти. Несподівано згадала про тисячу невідкладних справ; перелічила людей, які на неї чекають. Хосефіна допомогла їй надіти капелюшок, і навіть крізь вуаль Конча ще кілька разів цмокнула подругу на прощання.

— До побачення, ma chére [1]. До побачення, mignonne [2]. Ти пам'ятаєш школу? Ах, які ми були там щасливі!.. До побачення, maître.

Вже у дверях вона обернулася, востаннє цмокнула Хосефіну і сумно поскаржилася, немов просила, щоб її пожаліли:

---

[1] Моя люба *(франц.)*.

[2] Любонько *(франц.)*.

— Я так тобі заздрю, chère. Ти принаймні щаслива: ти зустріла чоловіка, який палко тебе кохає... Піклуйтеся про неї, маестро,.. Плекайте її, щоб вона завжди була такою гарненькою. Бережіть її, а то ми з вами посваримося.

VI

Реновалес, за своїм звичаєм, переглянув у ліжку вечірні газети і, перш ніж погасити світло, глянув на дружину. Вона не спала. Лежала, натягши простирадло до підборіддя, й вороже дивилась на нього широко розплющеними очима. З-під мереживного нічного чепчика вибивались жалюгідні пасма рідкого волосся.

— Ти не спиш? — ніжно спитав художник. У його голосі бриніли нотки тривоги.

— Не сплю.

І повернулась до нього спиною.

Реновалес погасив світло і лежав у темряві з розплющеними очима, трохи занепокоєний, бо його лякало це тіло, з яким вони були накриті однією ковдрою; воно лежало зовсім поруч, але щулилося від огиди, не бажаючи до нього торкатися.

Бідолашна!.. Добряга Реновалес відчув пекучі докори сумління. Його совість зненацька прокинулась і, розгнівана й невблаганна, вчепилась у нього, мов лютий звір. Але ж те, що сталося цього вечора, було дрібничкою: якась мить забуття — і більше нічого. Нема сумніву, що графиня вже про все забула, а він, зі свого боку, не збирається починати знов.

Нічогеньке становище для батька родини, для чоловіка, чия юність давно минула,— ганьбити себе любовними походеньками, впадати на смерканні в меланхолійний настрій і цілувати білу жіночу ручку, наче закоханий світський хлюст! Святий боже! Як би сміялися друзі, побачивши його в такій позі!.. Треба гнати від себе цей «романтичний» настрій, що опановує його подеколи. Кожна людина мусить скорятися своїй долі, приймати життя таким, яким воно є. Він народився, щоб бути доброчесним; отож повинен берегти відносний спокій свого сімейного життя, втішатися його рідкими радощами і вважати їх винагородою за моральні муки, яких завдає йому хвороблива подруга. Віднині він задовольнятиметься лише грою своєї уяви, жадібно впиватиметься красою тільки на тих ілюзорних бенкетах, які іноді влаштовуватиме собі в дум-

ках. Триматиме свою плоть у шорах подружньої вірності, а це те саме, що добровільно зректися всіх утіх. Сердешна Хосефіна! Каяття за хвилинну слабкість, що здавалася йому тепер злочином, спонукало Реновалеса підсунутися до дружини, ніби, торкнувшись її теплого тіла, він сподівався дістати німе прощення.

Гаряче тіло, спалюване повільним вогнем лихоманки, відсахнулося від нього і скулилося, наче якийсь із тих полохливих молюсків, що ховаються в мушлю від найлегшого доторку... Вона не спала. Лежала в непроглядній темряві, майже не дихаючи, наче померла. Але чоловік виразно бачив в уяві її широко розкриті очі, її насуплене чоло і відчував страх, який охоплює людину в чорній пітьмі перед незнаною небезпекою.

Реновалес теж не ворушився, остерігаючись торкатися до дружини, що мовчки його відштовхнула. Утішав себе тим, що твердо покаявся і вже ніколи не дозволить собі забути про дружину, дочку, про честь доброго сім'янина.

Він попрощається назавжди зі своїми юнацькими жаданнями, з веселою безтурботністю, притлумить у собі гострий голод до життєвих радощів. Його долю визначено: він житиме як і досі жив. Малюватиме портрети і все те, що йому замовляють, догоджатиме публіці, зароблятиме ще більше грошей. Спробує пристосувати своє мистецтво до ревнивих вимог дружини — нехай вона живе спокійно. Сміятиметься з примарної мрії людського марнолюбства, що її називають славою. Пхе, слава! Лотерея, виграти в якій можливо тільки знаючи смаки людей, які ще й не народилися! А хто спроможний угадати, які будуть у майбутньому мистецькі вподобання? Може, люди колись вихвалятимуть і вважатимуть за чудове те, що сьогодні він робить з огидою, і зневажливо сміятимуться з того, що йому так хочеться малювати. Єдине, чого варто прагнути,— це прожити якомога більше років у мирі та спокої. Його дочка вийде заміж. Може, чоловіком її стане його улюблений учень Сольдевілья, отой вихований і гречний юнак, адже він до нестями закоханий у пустотливу Міліту. А як не він, то, скажімо, Лопес де Соса, молодий шаленець, залюблений в автомобілі, він подобається Хосефіні дужче, ніж його учень, бо ж не грішний тим, що має талант і хоче присвятити життя мистецтву. Отож Міліта народить йому онуків, він посивіє і стане величний, як боготець, а з ним доживе до глибокої старості й Хосефіна. Невблаганні роки притлумлять її жіночу вразливість

і, оточена його увагою, підбадьорена атмосферою ласки, вона помалу заспокоїться, забуде про свої нерви.

Ця картина тихого родинного щастя тішила самолюбство художника. Він покине світ, не покуштувавши найсолодших плодів життя, зате збереже душу від спустошливого вогню суєтних пристрастей.

Заколисаний цими мріями, художник незчувся, як задрімав. Уві сні побачив себе самого в розквіті тихомирної старості, такого собі дідугана з рум'яним зморшкуватим обличчям і сріблястим чубом, а поруч — стареньку бабусю, веселу, жваву і миловидну, з гладенько зачесаним білосніжним волоссям, і навколо цілий гурт дітлахів — одні колупалися в носі, інші, мов грайливі кошенята, качалися по підлозі, а найстарші, з олівцями в руках, малювали карикатури на немічну пару, і всі хором вигукували тоненькими, ніжними голосочками: «Дід і бабця старенькі! Які ж чепурненькі!»

Зрештою ця картина розпливлася і стерлась у його сонній уяві. Він уже не бачив ні старих, ні малечі, але дзвінкий дитячий крик усе лунав і лунав у його вухах, помалу віддаляючись.

Потім знову почав наближатися, ставав гучніший і гучніший, але водночас робився якимось жалібним, схожим на уривчастий плач, на розпачливий зойк тварини, що відчуває на горлі ніж різника.

Нажаханому художникові здалося, ніби поруч із ним заворушилася невідома страшна звірюка, якесь нічне чудовисько, що лоскотало його своїми вусиками і дряпало твердими гострими суглобами.

Він прокинувся, але мозок його ще був затуманений сном, і від страху й подиву в нього аж мороз пішов поза шкірою. Невидиме страховисько лежало біля нього і смикалося в агонії, дригало лапами, дряпало його пазурями й било своїм кощавим тілом. Моторошний, уриваний передсмертним харчанням зойк шматував темряву.

Від страху сон миттю розвіявся, і Реновалес прокинувся остаточно. Кричала Хосефіна. Його дружина качалася на ліжку, лементувала й хрипіла.

Клацнув вимикач. Сліпуче біле світло впало на жіночку, яка металася в нервових корчах: її худі руки та ноги були зведені судомою, очі — страхітливо вирячені, каламутні й закочені, ніби в умирущої; з кутиків перекривленого від плачу рота скапувала скажена піна.

Приголомшений від такого пробудження, чоловік спро-

бував обняти дружину, ніжно пригорнути її, зігріти теплом свого тіла і заспокоїти.

— Облиш мене!..— похлинаючись риданнями, закричала вона.— Пусти... Я тебе ненавиджу...

Кричала, щоб він пустив її, а сама вчепилася в нього, вп'ялася пальцями йому в горло, ніби хотіла задушити його. Реновалес, який майже не відчув болю, бо її кволі руки не могли завдати ніякої шкоди його могутній шиї, прошепотів лагідно й сумно:

— Дави, дави!.. Не бійся, мені не боляче. Може, від цього тобі полегшає...

Стомившися марно стискувати мускулясту чоловікову шию, вона зрештою відірвала від нього руки, прикро розчарована. Нервовий напад ще тривав, але на зміну йому вже прийшов плач; вона лежала й не ворушилася, ніби розчавлена розпачем, без інших ознак життя, крім хрипкого віддиху та сліз, що двома струменями лилися з її очей.

Реновалес схопився з ліжка і заходив по кімнаті у своєму чудернацькому нічному вбранні; він вазирав у всі кутки, ніби чогось там шукав і бурмотів якісь ласкаві заспокійливі слова.

Хосефіна вже не кричала, і крізь хрипіння стали прориватися окремі розбірливі звуки. Вона щось говорила, обхопивши руками голову. Художник спинився, дослухаючись, і був вражений, почувши, яка брудна лайка зривається з уст його Хосефіни; мабуть, страждання збурило її душу до самого дна — і на поверхню поспливали всі непристойності та брутальні слова, почуті на вулиці і відкладені в глибині пам'яті.

— Туди її...— і з такою природністю вигукувала класичну лайку, ніби повторювала її все життя.— Безсоромна хвойда! Потіпаха!

Вона викрикувала непристойність за непристойністю, і художник вухам своїм не вірив, приголомшений, що чує таке від своєї дружини.

— Але на кого це ти кричиш? Хто вона?

Хосефіна, мовби тільки й чекала цього запитання: вона підібгала ноги і звелась на постелі навколішки, поводячи головою на тонкій шиї і вп'явшись у нього поглядом. Кістки випинали в неї крізь шкіру, гладенькі пасемця короткого волосся стирчали в усі боки.

— Про кого ж, як не про неї! Про де Альберку!.. Про оту пишну паву! А ти здивований! Ти нічого не знаєш! Бідолашний!

Реновалес був готовий до цього; підкріплений благими намірами, він гордовито випростався, театрально підніс руку до серця і відкинув назад свою гриву, не помічаючи, який безглуздий у нього вигляд, відбитий у всіх дзеркалах спальні.

— Хосефіно,— урочисто виголосив він, переконаний, що каже щиру правду,— присягаюся тобі всім найдорожчим для мене, що твої підозри безпідставні. З Кончею в мене нічого нема. Присягаюся нашою донькою!

Жіночка розлютилася вкрай.

— Не присягайся! Не бреши!.. І не згадуй моєї доньки! Крутій! Лицемір! Усі ви однакові.

Чи він вважає її дурною? Їй добре відомо, що діється навколо неї. Він розпусник і зрадливий чоловік; вона його розкусила вже за кілька місяців по одруженні. Богемник без ніякого виховання, волоцюга, що водиться з такими самими розбещеними приятелями. І його подруга теж добра штучка. Найперша повія в Мадріді — недаремно ж усі сміються з графа... Маріано й Конча швидко порозумілися... Одне одного варте... Глузують із неї в її власному домі, милуються потемки в студії.

— Вона твоя любка,— повторювала Хосефіна з холодною люттю.— Ну ж бо, чоловіче, признайся. Повтори ще раз свої непристойності щодо права на кохання і права на радість. Ти ж про це щодня розводишся з приятелями в студії, виправдовуючи цим паскудним і лицемірним базіканням свою зневагу до родини, до шлюбу... до всього. Твої слова гидкі, а твої вчинки ще гидші!

Лайливі слова шмагали Реновалеса, мов батоги, а він стояв геть приголомшений і, приклавши руку до серця, терпляче повторював з виразом людини, яку несправедливо образили:

— Я невинний. Присягаюся тобі. Між нами нічогісінько не було.

Потім зайшов з другого боку ліжка і знову спробував обняти Хосефіну, сподіваючись, що тепер зможе її заспокоїти, бо лють її немовби трохи вгамувалась, і потоки гнівних докорів раз у раз уривались плачем.

Але ці спроби ні до чого не призвели. Тендітне тіло вислизало у нього з рук, дружина відштовхувала чоловіка з виразом жаху й огиди:

— Пусти мене. Не чіпай. Ти мені осоружний.

Він помиляється, коли думає, що вона ненавидить Кончу. Пхе! Вона добре знає жінок і навіть ладна повірити —

оскільки він весь час про це торочить,— що між ними справді нічого нема. Але тільки тому, що графиня стомилася від поклонників і не хоче отруювати життя Хосефіні, пам'ятаючи про їхню давню дружбу. Це Конча не захотіла, а він би ще й як захотів!

— Я знаю тебе як облупленого. Та й для тебе не таємниця, що я вгадую твої думки, по очах читаю. Ти зберігаєш вірність тільки через боягузтво, та й нагоди досі тобі не траплялося. Але голова твоя завжди напхана розпусними думками; в душі у тебе сама бридота.

Він навіть не встиг заперечити, бо дружина накинулася на нього знову і за одним разом вилила усі свої спостереження над поведінкою свого чоловіка, обтяжівши кожне його слово та вчинок витонченими домислами хворої уяви.

Вона помічала все: і з яким захватом дивився він на вродливих жінок, що сідали перед його мольбертом позувати для портрета, і як вихваляв, в однієї — шию, у другої — плечі; а в якому майже святобливому екстазі милується він голими красунями на фотографіях та гравюрах, зроблених із картин інших художників, котрих він мріє наслідувати в їхньому розпусному малюванні.

— Якби я тебе покинула, якби раптом кудись пощезла, твоя студія перетворилася б на дім розпусти! Туди не змогла б зайти жодна пристойна особа. Там завжди виверталася б перед тобою яка-небудь гола потіпаха, щоб ти малював її соромітні принади.

І голос Хосефіни аж тремтів від гніву та гіркого розчарування, бо чи ж легко було їй весь час бачити, як він поклоняється культові краси, як постійно вихваляє жіночу вроду, не помічаючи, що його дружина — завчасно постаріла, негарна, хвора і змарніла — усе це бачить і чує, що кожне його захоплене слово ранить її, мов докір, нагадуючи, яка прірва розверзлася між її зів'ялою жіночністю та ідеалом, що заполонив думки чоловіка.

— Гадаєш, я не знаю, про що ти думаєш?.. Я сміюся в твоєї вірності... Брехня! Лицемірство! Що старіший ти стаєш, то дужче мордує тебе шалена хіть. Якби ти міг, якби мав досить мужності, то ганявся б, як навіжений, за тими бестіями з гарним тілом, що їх так вихваляєш... Ти просто грубий, неотесаний селюк і не маєш у собі нічого духовного. Тільки й думаєш що про форму, про людське тіло. І таку людину вважають митцем?.. Краще я вийшла б за якогось шевця, за одного з тих простих

і добрих чоловіків, що в неділю водять свою бідну жіночку до таверни і кохають її, не знаючи жодної іншої.

Реновалес почав дратуватись. Його лаяли вже не за вчинки, а за думки. Це було гірше, ніж трибунал святої інквізиції. Отже, вона шпигує за ним щохвилини, не випускає його з-під нагляду ні на мить; помічає його найвипадковіші слова чи жести; проникає в його мозок, знаходить підстави для ревнощів у його помислах та вподобаннях.

— Замовкни, Хосефіно... Це ганебно. Я так не зможу думати, не зможу творити... Ти шпигуєш за мною і переслідуєш мене навіть у моєму мистецтві.

Вона презирливо знизала плечима. Пхе, мистецтво! Чого воно варте — оте мистецтво?

І заходилася паплюжити живопис та гірко каятись, що поєднала свою долю з художником. Такі, як він, не повинні одружуватися з порядними жінками, з тими, кого називають жінками домашнього вогнища. Доля таких, як він,— залишатись одинаками або жити з дівчатами без сорому й совісті, закоханими в своє тіло і ладними розгулювати голяка по вулиці, хизуючись своєю наготою.

— Я кохала тебе, ти знаєш? — провадила вона холодно.— Колись кохала, а тепер ні. Спитаєш чому? Бо знаю, що ти не будеш мені вірний, навіть якби присягався в цьому стоячи навколішки. Може, й не відходитимеш від мене, але думкою будеш далеко, дуже далеко, голубитимеш тих безсоромниць, яких так обожнюєш. У твоїй голові цілий гарем. Я нібито живу з тобою одна, та коли подивлюся на тебе, наш дім зразу наповнюється жінками, вони аж кишать навколо, набиваються в кожен закутень, глузують з мене; і всі гарні, мов служниці сатани, і всі голі, як диявольські спокуси... Залиш мене, Маріано. Не підходь, я не бажаю бачити тебе! Погаси світло.

А що художник не ворухнувся, то вона сама повернула вимикач і, захрускотівши в темряві кістками, натягла на себе простирадла та ковдри.

Реновалес залишився в густій пітьмі. Він напомацки підійшов до ліжка і теж ліг. Більше не умовляв дружину; мовчав, ледь стримуючи глухе роздратування. Ніжне співчуття, яке допомагало йому витримувати первові напади Хосефіни, розвіялось. Чого їй ще від нього треба?.. Чи буде коли цьому край?.. Він живе як аскет, притлумлюючи в собі пристрасті здорового чоловіка, з пошани і за звичкою зберігаючи цнотливу вірність дружині і шукаю-

чи полегшення в полум'яних видіннях своєї уяви... І навіть це вона вважає за злочин! Своєю хворобливою думкою пронизує чоловіка наскрізь, угадує його помисли, невідступно стежить за ним і зриває завісу, за якою в годині самоти він утішається бенкетами ілюзій. Навіть у його мозок проникає цей всевидющий погляд. Неможливо витерпіти ревнощі цієї жінки, пригніченої втратою своєї привабливості!

Хосефіна знову зайшлася плачем. Схлипувала в темряві, захлиналася слізьми, груди її хрипіли й важко здіймалися, ворушачи простирадла.

Спересердя чоловік зробився печутливим і черствим.

«Стогни, голубонько! — думав він майже зловтішно.— Хоч ти й лусни від плачу, більш не почуєш від мене й слова».

Хосефіна, не витримавши його мовчанки, стала між риданнями викрикувати й слова. З неї глузують люди! Це не життя, а мука!.. Як, мабуть, сміються друзі славетного маестро та дами, що приходять до нього в студію, коли чують, з яким захватом він розводиться про красу в присутності своєї хворої й замученої дружини! Хто вона така в цьому домі, в цьому моторошному склепі, оселі журби? Нещасна ключарка, що охороняє художникове майно! А пан ще й вважає, ніби виконує свій обов'язок, бо не утримує, бачте, коханки, і мало виходить із дому! Наче це не він щодня ображає її своїм базіканням і виставляє на глум перед усім світом! О, якби ще жила її мати!.. Якби її брати не були егоїстами, що мандрують світом від посольства до посольства і зовсім не відповідають на її сповнені нарікань листи! Вони, бачте, цілком задоволені зі свого життя і вважають її божевільною — чого б то, мовляв, страждати, маючи знаменитого чоловіка і бувши такою багатою!..

Реновалес, невидимий у темряві, аж затулив обличчя долонями — так його розлютило це бубніння, у якому не було й крихти правди.

«Твоя мати!..— подумав.— Нехай буде пухом земля цій нестерпучій дамі. Твої брати! Безсоромні жевжики, які канючать у мене гроші, щоразу як мене бачать... О господи!.. Дай мені снагу витерпіти цю жінку; дай смирення і спокій, щоб я залишився холодним, щоб поводився, як личить чоловікові!»

Він обзивав її подумки найзневажливішими словами, щоб якось дати вихід своїй люті і зберегти показну

незворушність. Пхе! Вона вважає себе за жінку... ця калі-ка! Кожна людина повинна нести свій хрест, і його хрест — Хосефіна.

Але дружина, ніби вгадавши думки цього чоловіка, з яким ділила ліжко, перестала плакати і заговорила тягучим голосом, що аж тремтів від зловтіхи й іронії.

— Від графині де Альберка ти не сподівайся нічого,— мовила вона зненацька з чисто жіночою непослідовністю.— За нею упадають десятки чоловіків, щоб ти знав. А молодість та елегантність для жінки важать куди більше, аніж талант.

— А мені що до того? — заревів у темряві Реновалес голосом, що зривався від люті.

— Я тобі це кажу, щоб ти не плекав даремних ілюзій... Маестро, тут ви приречені на невдачу... Ти вже старий, чоловіче,— не забувай, роки минають... Такий старий і негарний, що якби я познайомилася з тобою тепер, то не вийшла б за тебе, незважаючи на всю твою славу.

Завдавши цього удару, вона відразу втішилась і заспокоїлась; перестала плакати і, здавалося, заснула.

Маестро не ворушився. Випроставшись і підклавши руки під голову, він лежав горілиць і широко розкритими очима дивився в темряву, в якій раптом закружляли червоні цятки, потім стали розпливатися, утворювати вогняні кружальця. Від гніву нерви його напружилися до краю; останні дошкульні слова Хосефіни не давали йому заснути. Самолюбству художника було завдано глибокої рани, яка нила, проганяла від нього сон. Йому здавалося, що поруч лежить його найзаклятіший ворог. Він люто ненавидів це миршаве висмоктане хворобою тіло, якого міг торкнутися, простягши руку; йому здавалося, що воно зібрало в собі жовч усіх ворогів, з якими він будь-коли стикався в своєму житті.

Старий! Нікчемний! Невже ж він гірший за отих хлопчаків, що упадають за графинею де Альберка, він — чоловік, відомий усій Європі, той, на кого, бліднучи від хвилювання, дивляться захопленими очима всі сеньйорити, які розписують віяла та малюють акварелями пташок і квіти!

«Ми з тобою поговоримо про це згодом, сердешна жінко,— думав він, і губи його кривилися в невидимій у темряві злісній посмішці.— Ти ще побачиш, чи слава чогось варта, і чи справді мене вважають за такого старого, як ти гадаєш».

З хлоп'ячою радістю відновив він у пам'яті все, що відбулося в сутінках у його студії: згадав, як поцілував графині руку і як вона сиділа в солодкому забутті, згадав її слабкий опір і доброзичливість, що давали йому надію на більше. Він смакував ці спогади, втішаючись уявною помстою.

Потім, перевертаючись у ліжку, мимохіть торкнувся тіла Хосефіни, яка, здавалося, спала, і відчув майже огиду, ніби зачепив якусь тварюку.

Вона йому ворог: вона знівечила його талант, отруїла особисте життя, збила його на манівці як художника. Він певен, що створив би небачені шедеври, якби не спіткався з цією жіночкою, котра каменем повисла йому на шиї. Її німий осуд, її невсипуще стеження, її вузьколоба й нікчемна мораль добре вихованої панни обплутали його, мов путами, збили з обраного шляху. Її гнів та нервові вихватки приголомшували його, принижували, відбивали в нього всяку охоту до праці. Невже він має мучитись отак усе життя? Реновалес із жахом подумав про довгі роки, які йому лишаються ще прожити, уявив собі свою життєву дорогу — одноманітну, закурену, нерівну і кам'янисту, уявив, що по ній доведеться іти й іти, напружуючи всі сили, не маючи змоги ні постояти, ні посидіти в прохолодному затінку, не маючи права ні на захоплення, ні на пристрасть, іти, тягнучи за собою важкий ланцюг обов'язку, на другому кінці якого волочитиметься завжди сварливий, завжди несправедливий ворог, що з хворобливою егоїстичною жорстокістю не спускатиме з нього інквізиторського погляду, пильнуючи кожну мить, коли ослабне активність розуму, коли прийде сон, коли він припуститься найменшої необачності, щоб викрасти його найінтимніші думки і потім пожбурити їх йому в обличчя з нахабством задоволеного своїм чорним ділом злодія. Оце таким має бути його життя!.. Господи!.. Ні, краще померти.

І тоді в темних закапелках його мозку голубою іскрою сяйнула моторошна думка. Реновалеса затопило жагуче бажання — таке несподіване, аж у нього мороз пішов поза шкірою від розгубленості та подиву. «От якби вона вмерла!..»

А чом би й ні?.. Завжди хвора, завжди сумна, вона, здавалося, затінювала його крильми своєї душі, чорними крильми крука, що зловісно кружляв над ним і кружляв. Він має право вирватися на волю, розбити на собі кайдани — адже він зрештою сильніший. Усе своє життя він

прагнув слави, а слава — це омана, коли вона не є чимось більшим, аніж холодна пошана публіки, коли вона не дає митцеві справжньої творчої радості. Перед ним ще багато років діяльного життя; він ще не втратив змоги порозкошувати на грандіозному бенкеті втіхи; він ще зможе пожити, як декотрі художники, що ними він так захоплюється, ті, хто щодня п'яніє від насолоди, хто працює в атмосфері буйної волі.

«О, якби вона вмерла!..»

Йому згадалися якісь прочитані книжки, де інші, вигадані люди також бажали чужої смерті, щоб мати змогу вільно задовольняти свої вподобання і пристрасті.

Зненацька він ніби прокинувся від жаского сну, вирвався з обіймів кошмару і відчув глибоке хвилювання. Сердешна Хосефіна!.. Він жахнувся своїх думок; його охопило похмуре бажання розпекти своє сумління, щоб воно розжарилося, мов залізо в горні, яке шкварчить і сипле іскрами від найлегшого доторку. Не ніжність спонукала його знов пожаліти дружину, зовсім ні, він і тепер злився на неї. Але раптом подумав про роки злигоднів, що їх вони пережили разом; про те, як вона без жодної скарги, без жодного слова протесту пішла на великі жертви, щоб підтримати чоловіка в його боротьбі; подумав про її тяжкі пологи, нелегке материнство; про те, що вона вигодувала груддю їхню дочку, їхню Міліту, яка, здавалося, висмоктала всю снагу з материного тіла, і, мабуть, тому воно так знікчемніло. Який це жах — бажати її смерті!.. Нехай живе! Він усе витерпить, до кінця виконає свій обов'язок. Не треба, щоб вона вмирала, нехай краще помре він сам.

Але марно силкувався Реповалес знищити в собі ту думку. Жорстоке і страхітливе бажання, що прокинулося на дні свідомості, тепер опиралося, не хотіло відступати, сховатися й розчинитися в покручених борозенках мозку, звідки виповзло. Марно картав художник себе за ницість, ганьбив за жорстоку думку, прагнув розчавити її, стерти навіки. Здавалося, в ньому зродилась інша людина, позбавлена всякої совісті, нечутлива й черства до жалості та каяття, і це його друге «я» не хотіло нічого слухати; владне і незалежне, воно наспівувало й наспівувало йому у вуха так весело, ніби обіцяло невимовну втіху.

«Якби вона вмерла... Чуєш, маестро?.. От якби вона вмерла!»

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Коли настала весна, Лопес де Соса — «безстрашний спортсмен», як називав його Котонер,— став щодня приходити пополудні в дім Реновалеса.

На вулиці, за штахетною огорожею, залишався стояти його автомобіль з мотором на сорок кінських сил. Цей величезний лімузин, покритий зеленим лаком, Лопес де Соса придбав нещодавно і надзвичайно пишався ним. Поки він ішов садом до будинку художника, шофер ще довго вибирав місце, де б поставити машину: то проїжджав трохи вперед, то давав задній хід.

В синьому дорожньому костюмі, у кашкеті з блискучим дашком, Лопес де Соса заходив у студію, де працював Реновалес; дивлячись рішучим поглядом капітана, що вирушає у кругосвітню подорож, він казав:

— Добривечір, доне Маріано... Я прийшов по дам.

І спускалася сходами Міліта в білому капелюшку з довгою синьою вуаллю, у довгому, аж до п'ят, сірому пальті. За нею з'являлася мати в такому самому вбранні, маленька й непомітна поруч із цією стрункою високою дівчиною, що пашіла квітучим здоров'ям.

Реновалес ставився до цих прогулянок дуже схвально. Віднедавна Хосефіна скаржилась на біль у ногах; подекуди почувала себе такою кволою, що днями не підводилася з крісла. Оскільки всякий інший рух завдавав їй болю, вона радо каталася в автомобілі, в якому можна було сидіти й не ворушитись і водночас долати великі відстані; заїжджати далеко від Мадріда і при цьому не докладати ніяких зусиль, ніби й не виходячи з дому.

— Веселої вам прогулянки,— казав художник, у душі радий, що залишається сам-один і якийсь час не відчуватиме на собі ворожих поглядів дружини.— Доручаю їх вам, Рафаеліто. Щоб ніяких безумств, гаразд?

На обличчі Рафаеліто з'являвся вираз обурення — навіщо йому це казати? На нього можна цілком звіритися.

— А ви з нами не поїдете, доне Маріано? Облиште свої пензлі хоч на часинку. Ми прокатаємось тільки до Пардо.

Художник просив вибачення: в нього багато роботи. Та й він чудово знає, що таке їзда в автомобілі, ганяти так швидко йому зовсім не до вподоби. Він не любить

поглинати простір з майже заплющеними очима, нічого навколо не бачачи, бо все розпливається від стрімкого руху, ховається за хмарами куряви та піску. Йому куди приємніше дивитись на краєвид спокійно, без поквапу, мовчки й замислено, як людина, що хоче збагнути навколишній світ. Та й не годен він звикнути до речей, які належать не до його часу; він уже старий, і всі ці незвичайні новинки йому не до душі.

— До побачення, тату.

Міліта піднімала вуаль і цмокала батька своїми чуттєвими устами, показуючи в усмішці рівні гарненькі зуби. Після цього поцілунку був другий — церемонний, холодний; вони обмінювалися ним цілком байдуже, за давньою звичкою, тільки тепер Хосефіна кривила рот і намагалась уникнути найлегшого доторку до чоловікових губів.

Усі троє виходили. Мати спиралася на руку Рафаеліто і мляво пересувала ноги, ніби їй було дуже важко волочити своє хирляве тіло. На її блідому як смерть обличчі не було помітно й сліду хоча б слабенького рум'янцю.

Залишаючись сам у студії, Реновалес радів, як хлопчисько, що вирвався на волю. Працював весело й легко, голосно співав, з приємністю слухаючи, як відлунює його голос у нефах студій. Коли в такий час приходив Котонер, Маріано часто дивував його, з безсоромною легковажністю заводячи якусь непристойну пісеньку, з тих, що навчився у Римі, і портретист найсвятіших пап весело підтягував другові, посміхаючись, мов старий фавн, а в кінці вітав ці сороміцькі пустощі оплесками.

Угорець Теклі, що не раз складав їм компанію, повернувся на батьківщину з копією «Фрейлін». Прощаючись, він кілька разів розчулено притуляв до свого серця руку Реновалеса, захоплено називав його maestrone [1]. Портрета графині де Альберка в студії вже не було. Оправлений у розкішну раму, він висів тепер у салоні чарівної дами, милуючи зір її численних поклонників.

Не раз пополудні, коли дами виходили зі студії і глухе шарудіння автомобільних коліс та пронизливі гудки віддалялися, маестро та його старий друг розмовляли про Лопеса де Сосу. Непоганий хлопець; правда, трохи навіжений, але порядний і щирий — ось якої думки були Реновалес та його друг. Юпак пишався своїми вусами, що робили його трохи схожим на німецького кайзера, а сідаю-

[1] Великий майстер *(італ.)*.

чи, завжди стежив, щоб його руки були на виду. Клав їх собі на коліна — нехай усі бачать, які вони в нього великі й сильні. З простодушною гордістю землекопа хлопець виставляв на загальний огляд свої набряклі вени та міцні пальці. Він тільки й розмовляв що про атлетичні розваги, і так хизувався перед двома художниками, немов належав до зовсім іншої породи людей: хвалився своїми подвигами у фехтуванні, перемогами на дуелях, розповідав, що легко піднімає важезні гирі і може скочити на коня, навіть не черкнувши об сідло. Не раз, коли двоє художників захоплено говорили про якогось великого митця, Лопес де Соса несподівано втручався до розмови і повідомляв, що такий-то автомобіліст переміг у перегонах і виграв якийсь кубок. Він знав напам'ять імена всіх європейських чемпіонів, що вкрили себе лаврами безсмертя, бігаючи, стрибаючи, полюючи на голубів, гамселячи один одного кулаками або підкидаючи пудові гирі.

Якось пополудні юнак зайшов у студію до Реновалеса дуже схвильований. Сяючи, він показав художникові телеграму.

— Доне Маріано, тепер у мене буде «мерседес». Ось повідомлення, що мені його надіслали.

Художник подивився на хлопця, нічого не розуміючи. Про кого це він говорить, і чому в того чоловіка жіноче ім'я? Елегантний Рафаеліто поблажливо усміхнувся.

— «Мерседес» — найкраща марка автомобіля. Краща навіть за «панъярд», це ж усьому світу відомо! Машина німецького виробництва, коштує шістдесят тисяч франків. Іншої такої ні у кого в Мадріді не буде.

— Ну що ж, вітаю.

І художник, байдуже знизавши плечима, повернувся до своєї картини.

Лопес де Соса був багатий. Його батько, відомий фабрикант консервів, залишив синові чималий спадок і не можна сказати, щоб хлопець бездумно його розтринькував, бо ж він не грав у азартні ігри — цього ніколи не дозволяв собі,— не мав коханок — йому бракувало часу для таких пустих забавок,— і єдиною його розвагою був спорт, який зміцнює тіло. Хлопець мав власний каретник, де тримав свої розкішні екіпажі та автомобілі, з гордістю показуючи їх друзям. Це був його музей. Окрім того, Лопес де Соса володів кількома запрягами коней, бо пишні захоплення не змусили його цілком забути про колишні вподобання, і він пишався не тільки своїм високим

хистом автомобіліста, а й славою першокласного візниці. Коли в дні корид або з якоїсь іншої урочистої нагоди на іподромі відбувалися великі перегони, він не раз здобував перший приз на змаганнях колісниць, правуючи шестериком низеньких коней, обвішаних китичками та бубонцями, які під час бігу, здавалося, роздзвонювали про славу й багатство свого хазяїна.

Він пишався, що живе доброчесно, не дозволяючи собі жодної нерозважної витівки, жодної любовної пригоди, що життя його цілком присвячене спорту та хизуванню. Його прибутки були нижчі за витрати. Численна обслуга гаража-стайні, коні, бензин та костюми поглинали добру частку його маєтності. Але Лопес де Соса дивився на все це крізь пальці, хоча, звичайно, розумів, що так і розоритися можна, бо ж був хлопець розважливий і ощадливий, незважаючи на своє марнотратство. Усе це безумства молодості; коли він одружиться, то відразу обмежить витрати. Цілими ночами він читав, не можучи спокійно заснути, поки не перегляне свою «класику» — спортивні часописи, каталоги автомобілів,— і щомісяця купував за кордоном нову машину, викидаючи тисячі й тисячі франків і як чоловік серйозний постійно нарікаючи на зростання вексельного курсу валюти, на надмірні права митниць, на тупість поганих урядів, що гальмують поступ своїх країн. Кожен автомобіль при перевезенні через кордон значно дорожчав. І після всього цього політики ще сміють галасувати про відродження та прогрес!..

Він дістав освіту в отців-єзуїтів в Деустському університеті і мав звання адвоката. Але, незважаючи на таке виховання, релігійним не був. Вважав себе вільнодумцем і любив модерн. Йому не до вподоби лицемірство та фанатизм. Він назавжди попрощався з добрими отцями, тільки-но помер його батько, який дуже перед ними схилявся. Проте Лопес де Соса зберігав до них певну пошану за те, що вони були його вчителями, до того ж він вважав їх усіх великими вченими. Та сучасне життя — це зовсім інше. Він багато читав, читав усе, що трапиться під руку, мав навіть власну бібліотеку — близько сотні французьких романів. Купував кожну книжку, яка надходила з Парижа і на обкладинці якої красувалася знадлива жінка, а всередині, під приводом ілюстрування розповідей про грецькі, римські або єгипетські звичаї, було намальовано безліч гарненьких голих дівчат та ефебів без

іншого вбрання, крім пов'язок на волоссі або шапочок на головах.

Він був палким прихильником свободи, цілковитої волі і поділяв усіх людей на дві касти: особи достойні і ті, що такими не є. До перших зараховував своїх друзів з обраного товариства, старих завсідників казино, а також деяких персонажів, чиї прізвища з'являлися в газетах і журналах, що незаперечно свідчило про їхні високі чесноти. Усі інші для нього були просто набрід, який кишить повсюди: на вулицях міст — нікчемні людці з претензією на елегантність; на дорогах — бридкі печеми і грубіяни, що лаються найнепристойнішими словами і погрожують тобі смертю, тільки-но якийсь хлопчисько кидається під колеса автомобіля з явним наміром, щоб пристойна людина його переїхала і вскочила через нього в халепу; а то котрась жіночка в білій блузці не хоче зійти з дороги, бо вдає, ніби глуха й не чує автомобільних гудків,— ну й дістає доброго штурхана, і теж кляне тебе на всі заставки... Людина, що заробляє всього дві песети, вважає себе, бачте, ціннішою за машину, яка коштує багато тисяч франків! Який же наш народ темний і неотесаний! А всякі йолопи ще й базікають про рівність та революцію!..

Котонер, якому коштувало неймовірних зусиль підтримувати свій костюмчик у стані, придатному для візитів та званих обідів, був приголомшений різноманіттям уборів Лопеса де Соси.

— Скільки краваток маєте ви тепер, Рафаелю?

Близько семисот; він оце саме нещодавно порахував. І засоромлений, що досі не має жаданої тисячі, сказав, що збирається поповнити свій гардероб у Лондоні, куди скоро поїде на змагання кращих британських автогонщиків, які розігруватимуть відомий кубок. Чоботи собі Лопес де Соса замовляв у Парижі, але шведському майстрові, тому самому, який обслуговує англійського короля Едуарда; штанів у нього були десятки, і він ніколи не вдягав одних більше ніж вісім-десять разів; білизну носив один день, після чого дарував її своєму камердинерові; всі капелюхи шили йому в Лондоні. Щороку він замовляв собі вісім сюртуків — деякі виходили з моди, так і не вдягані; вони були в нього всі різного кольору, залежно від того, за яких обставин і в яку пору дня він носив їх. Один був особливо урочистий — темний, з довгими фалдами, похмурий і строгий; він замовив його по іноземних ілюстраціях, що зображували дуелі, як уніформу для урочистих нагод,

тобто вдягав його лиш тоді, коли хтось із друзів у клубі звертався до нього як до людини надзвичайно авторитетної в питаннях честі і просив бути його секундантом.

Кравець Лопеса де Соси був у захваті від талапту свого замовника, його вміння з першого ж погляду вибрати підхожу тканину і серед безлічі моделей відразу вказати крій. Загалом, юнак витрачав на одяг близько п'ятьох тисяч дуро на рік і цілком серйозно казав двом художникам:

— Чи ж може витрачати менше людина, яка хоче мати пристойний вигляд?..

Лопес де Соса став бувати в домі Реновалеса після того, як художник намалював його портрет. Незважаючи на свої автомобілі та елегантні костюми, на те, що намагався обертатись лише серед людей, наділених шляхетними титулами, він так і не зумів пустити коріння в товаристві, яке називав вищим світом. Знав, що поза очі його називають «Красунчик у маринаді», натякаючи на батькове ремесло, і що сеньйорити, які нібито вважають його своїм другом, і в думці не припускають, щоб вийти заміж за «Консервованого хлопчика» (ще одне його прізвисько).

Своєю дружбою з Реновалесом Лопес де Соса дуже пишався. Він домігся, щоб славетний художник намалював його, заплатив не торгуючись, бо хотів побачити свій портрет на Виставці. Це був нічим не гірший за інші спосіб набути популярності, спосіб пропхати свою нікчемну особу поміж більших чи менших знаменитостей, яких малював художник. Після цього Лопес де Соса заприятелював з маестро і став повсюди говорити «мій друг Реновалес» таким тоном, ніби вони один без одного жити не можуть. Ця дружба неабияк підносила його в очах знайомих. До того ж він захоплювався художником цілком щиро — бо якось увечері, коли юнак довго й нудно розводився про свою вправність у фехтуванні, Реновалес відклав пензлі, зняв зі стіни дві старі шпаги і показав хлопцеві, що й він дещо вміє. От вам і дон Маріано! Як володіє він кількома прийомчиками, що їх навчився колись у Римі!..

Часто буваючи в домі художника, Лопес де Соса зрештою відчув інтерес до Міліти, побачивши в ній дівчину, з якою можна б і одружитися. За браком гучніших титулів, бути зятем Реновалеса — це вже не абищо. Та й ходила слава, що художник дуже багатий; говорили й про його величезні гонорари, а він же працюватиме ще чимало років, збільшуючи своє багатство, яке колись перейде до дочки.

Лопес де Соса почав упадати за Мілітою, вдаючись до своїх найдійовіших засобів: щодня з'являвся в новому костюмі, щоразу під'їздив до брами або в розкішному екіпажі, запряженому баськими кіньми, або в якомусь із своїх автомобілів. Елегантний юнак зумів здобути прихильність матері, а це було вже щось! Такий чоловік годиться для її дочки. Тільки б не віддати її за художника! І бідолашний Сольдевілья даремно чіпляв на шию найяскравіші краватки, даремно красувався в жилетах скандального крою; суперник його затьмарював, а найгірше, що дружина маестро, яка раніше ставилася до нього майже з материнською ніжністю і казала йому «ти», бо ж знала його ще змалечку, тепер завжди була з ним холодна і стримана, наче давала зрозуміти, щоб він не мав ніяких надій на Міліту.

А дівчина, завжди весела й насмішкувата, була однакова з обома залицяльниками. Здавалося, вона не віддає переваги жодному. Доводила до розпачу молодого художника, товариша свого дитинства, то глузуючи з нього, то обдаровуючи його щирою приязню і довірою, як за часів, коли вони разом гралися, і водночас вихваляла витонченість Лопеса де Сосси, сміялася в його товаристві, і Сольдевілья навіть мав підозру, що вони листуються між собою, немов уже заручені.

Реновалес тішився, бачачи, як дочка морочить голову обом хлопцям, що крутилися біля неї, переймаючись то розпачем, то надією. Не дівчина — вогонь! Хлопець у спідниці, більше схожа на чоловіка, ніж котрий-будь із її кавалерів.

— Я знаю її, Пепе,— казав він Котонерові.— Їй треба дати волю — однаково вона вчинить по-своєму. Як тільки вибере того або того, слід негайно її одружити. Міліта не така, що зможе чекати. Якщо не видати її заміж відразу і за кого їй схочеться, вона може втекти зі своїм обранцем.

Батько виправдовував цю нетерплячку Міліти. Бідолашна! Чого тільки не набачилась вона вдома!.. Завжди хвора мати, що постійно лякає її сльозами, криками та нервовими зривами, батько, який вічно працює в студії, і єдине товариство — неприваблива «міс». Треба дякувати Лопесові де Соса, що він возить їх на прогулянки, та й Хосефіна після карколомної їзди повертається ніби трохи заспокоєна.

Реновалес волів би мати зятем свого учня. Цього хлопця він любив, як рідного сина, свого часу витримав великі битви, домагаючись для нього стипендій та призів. Щоправда, останнім часом Сольдевілья трохи розчарував його, ніби зрадив у чомусь, бо відтоді як завоював для себе певне ім'я, став хизуватися своєю незалежністю, вихваляючи за плечима маестро все те, що той відверто гудив. Але однаково приємно було думати, що Сольдевілья міг би одружитися з його дочкою. Зять — художник; онуки — художники; кров Реновалеса передалася б цілій династії живописців, що осяяли б Історію сліпучим промінням слави.

— Але навряд чи так буде, Пепе! Боюся, дівчина обере другого. Зрештою, вона жінка! А жінки цінують тільки те, що впадає в очі: елегантність, молодецтво, юність.

І в словах маестро прозвучав сум, так ніби він говорив про одне, а думав зовсім про інше.

Потім Реновалес завів мову про чесноти Лопеса де Соси, неначе той уже належав до його родини.

— Добрий хлопчина, правда, Пепе?.. Як на нас, щоправда, трохи дуркуватий. Неможливо слухати його більше десятьох хвилин, не позіхаючи... Чудовий хлопець... але не нашої закваски.

Майже із зневагою Реновалес заговорив про сучасну молодь — хлопців дужих, наділених могутнім здоров'ям і незайманим, мабуть, без жодної борозенки, мозком; вони вриваються нині в життя з великим галасом, повсюди ними аж кишить. Що за люди! Захоплюються гімнастикою, фехтуванням, ганяють величезного м'яча, гасають на конях, влаштовують шалені автомобільні перегони; від короля до нащадка найнікчемнішого міщанського роду — усі кидаються сторчголов у цей вир дитячих розваг, наче покликання людини лише в тім, щоб накачувати собі м'язи, обливатися потом або пильно стежити за тією чи іншою грою. Мозок робиться млявим, а діяльність зосереджується в кінцівках тіла. Ці нові люди дужі, але розум у них анітрохи не розораний, окутаний туманом дитячої наївності. Таке враження, що все життя вони будуть чотирнадцятирічними; їм не треба йти далі, їм досить тієї втіхи, яку дає рух і гра м'язів. Багато з цих хлоп'яг залишаються дівчатами або майже дівчатами до того віку, в якому за давніх часів чоловік уже пересичувався коханням і байдужів до плотських радощів. Уся їхня увага спрямована на те, щоб бігти невідь-куди й невідь по що, їм нема

коли спиннтися й подумати про жінку. Кохання відступило перед могутнім натиском спорту. Юнаки живуть окремо, лише в чоловічому товаристві, атлетичні розваги дають їм досить втіхи, і вони нітрохи не цікавляться іншими радощами життя. Це великі діти з дужими руками; такий не побоїться вийти проти бика, але злякається, побачивши, що до нього підходить жінка. Вся їхня життєва снага витрачається на силові вправи. Так ніби розум цілком перейшов у руки, а череп залишився порожнісінький. Куди прямує сучасна молодь?.. Можливо, ми є свідками того, як утворюється нове людство,— здоровіше, сильніше,— людство, що не знатиме ні кохання, ні кипіння пристрастей, не знатиме іншої близькості, крім тієї, що спричинена сліпим інстинктом розмноження. А може, навіть це схиляння перед силою, це життя, коли чоловіки постійно перебувають у товаристві чоловіків, роздягаючись то для тих, то для інших атлетичних розваг, милуючись бугрями м'язів та іншими окрасами здорового чоловічого тіла, розвинеться в огидне збочення, і все те, що ми нині бачимо, сприятиме відродженню античних звичаїв, коли атлети зневажали жінку і водночас принижували себе, наслідуючи її пасивність.

— Ми були зовсім іншої породи, правда Пепе? — казав Реновалес, лукаво підморгуючи.— Ми менше плекали своє тіло, але давали йому змогу втішатися. Хоч і не такі цнотливі, ми, зате, прагнули чогось вищого, ніж автомобіль чи спортивний кубок: у нас були свої «ідеали».

Потім митець знову заводив мову про хлопця, що хотів стати їхнім родичем, і сміявся з його розумових здібностей.

— Якщо Міліта обере його, я перечити їй не стану. Аби вони тільки порозумілися між собою. Він добрий хлопчина; мабуть, піде під вінець невинним. Але боюся, що коли мине відчуття новизни, він знов повернеться до своїх захоплень, і бідолашна Міліта стане ревнувати чоловіка до всієї отієї машинерії, що поглинає добру частку його маєтності.

Уже не раз вечорами Реновалес ще завидна відпускав натуру, якщо її мав, відкладав пензлі і виходив із студії. Повертався в пальті й капелюсі.

— Ходімо прогуляймося, Пепе.

Котонер добре знав, де закінчиться ця прогулянка.

Вони йшли попід огорожею Ретіро, неквапно спускалися вулицею Алькала. Там завжди прогулювалися групи

людей — дехто, проминувши маестро, обертався й показував на нього пальцем. «Отой вищий — художник Реновалес». За кілька хвилин Маріано починав виявляти ознаки нервової нетерплячки; він замовкав і прискорював ходу; Котонер похмуро плентав за ним, щось мугикаючи крізь зуби. Коли доходили до мосту Кібели, старий художник уже знав, що мета їхньої прогулянки близько.

— До завтра, Пепе. Мені сюди. Маю навідатись до графині.

Одного з таких вечорів він не обмежився цим лаконічним прощанням. Відійшовши на кілька кроків, раптом обернувся і, трохи заникуючись, сказав товаришеві:

— Послухай-но... Як Хосефіна спитає, куди я ходжу, ти нічого їй не кажи... Я знаю, ти вмієш тримати язик за зубами, але з моєю дружиною треба бути насторожі, бо мені хотілося б уникнути зайвих непорозумінь. Ці дві пе дуже між собою ладнають... Жінки є жінки!

II

На початку весни, коли мадрідці вже були повірили, що настала тепла погода і найнетерплячіші почали шукати літні капелюхи та капелюшки, раптово повернулася зима; вона підкралася підступною ходою, затягла хмарами небо, покрила сніговим саваном висохлу й потріскану від яскравого сонця землю, сади, в яких уже розбруньковувалися листочки й розпускалися перші квіти.

У салоні де Альберка знову запалав камін, перед яким грівся цілий гурт сеньйорів, що складали товариство «прекрасній графині» в ті дні, коли вона «залишалася вдома», тобто не головувала ні на яких зборах і не робила візитів.

Прийшовши одного такого вечора в салон графині, Реновалес захоплено став оповідати, який чудовий вигляд має Монклоа під сніговим покривалом. Він оце якраз звідти — ох і прегарне ж видовище! Ліс, що вже був почав нуртувати першими весняними соками, тепер стоїть занурений у глибоку зимову тишу, зненацька накритий білим саваном. Як шкода, що в тому лісі блукає стільки диваків, охоплених фотографічною манією: швендяють зі своїми апаратами по всіх закутках і плямують чистий сніг!

Графиня виявила палку дитячу цікавість. Вона хоче побачити це видовище: завтра ж неодмінно там побуває.

Марно друзі намагалися відрадити її, запевняючи, що погода ось-ось зміниться. Завтра вигляне сонце, і сніг розтане; ці несподівані завірюхи цілком залежать від непостійності примхливого мадрідського клімату.

— Ну й нехай,— уперто мовила Конча.— Однаково я забрала собі в голову побувати в Монклоа. Скільки років я вже туди не навідувалась. Таке життя — нема коли й угору глянути!..

Отже, завтра вранці вона поїде в Монклоа дивитись, як тане сніг... Ні, вранці, мабуть, не зможе. Встає вона пізно, та й треба ж прийняти всіх отих дам-активісток, що приходять до неї радитися з питань жіночого руху. Отже, пополудні: вона вирушить туди зразу після другого сніданку. Шкода, що маестро Реновалес о цій порі працює і не зможе товаришити їй! Він же так чудово вміє бачити природу своїми очима митця і стільки разів розповідав їй, яке гарне призахідне сонце, коли дивитися на нього, стоячи біля палацу Монклоа; мовляв, це майже те саме, що милуватися надвечірнім Римом з вершини Монте Пінчіо!.. Художник відповів галантною усмішкою. Він знайде можливість вибратися завтра в Монклоа; там вони й зустрінуться.

Графиня була явно стурбована цією обіцянкою і стривожено поглянула на доктора Монтеверде, прагнучи побачити, що її картають за легковажність і непостійність. Але прекрасній дамі довелося зазнати розчарування: той залишився байдужим.

Щасливчик доктор! Як ненавидів його маестро Реновалес! То був дуже вродливий молодик, тендітний, як порцелянова статуетка; усе в ньому було аж надміру гарне, і через це його обличчя здавалося якимось несправжнім, ніби намальованим. Чорний, як вороняче крило, аж із синім полиском чуб, розчесаний на проділ, облямовував біле чоло; очі ніжнооксамитові, трохи звужені, з гладенькими білками кольору слонової кістки, що ледь рожевіли в кутиках — справжні очі одаліски; губи — дві ясно-червоні смужки під кущиками їжакуватих вусів; обличчя матове, як пелюстки камелії, а зуби мерехтливо-блискучі, мов разки перламутру. Конча дивилася на доктора Монтеверде з побожним захватом; розмовляючи, не відводила від нього очей, ніби в усьому радилася з ним поглядом, нарікала в душі, що він не досить деспотичний, бо жадала бути його рабинею, прагнула, щоб він завжди її осаджував,

сварив за кожну примху, за непостійність і легковажність.

Реновалес зневажав цього молодика, висловлював сумніви щодо його чоловічої снаги, відпускав на його адресу найдошкульніші слівця зі свого грубого лексикону.

Монтеверде був доктор наук і чекав, коли в Мадріді звільниться якась кафедра, щоб узяти участь у конкурсі на вакансію. Графиня де Альберка виявляла йому свою високу протекцію, захоплено розповідаючи про Монтеверде всім поважним сеньйорам, які мали вплив в університетському світі. Палко вихваляла вона доктора і перед Реновалесом. Це, мовляв, великий учений, і вона страшенно рада, що його вченість не заважає йому вдягатися з витонченою елегантністю і бути вродливим, як ангел.

— Я не бачила гарніших зубів, ніж у доктора Монтеверде,— казала графиня при всьому товаристві, дивлячись на красеня у лорнет.

Часом вона до того заглиблювалася в свої думки, що могла перебити розмову найнедоречнішим зауваженням:

— А чи помітили ви, які в доктора руки? Ще витонченіші, ніж мої! Зовсім як жіночі.

Художник обурювався з таких вихваток Кончі, що часто траплялися в присутності її чоловіка.

Його приголомшувала незворушність цього обвішаного стрічками та орденами сеньйора. Чи він геть сліпий? А граф, із батьківською теплотою в голосі, завжди казав одне й те саме:

— Ох і Конча! Що на думці, те й на язиці. Не зважайте на неї, друже Монтеверде. Моя дружина часом буває пустотлива, як мала дівчинка.

Доктор лиш усміхався — йому явно лестила атмосфера поклоніння, якою оточувала його графиня.

Він написав книгу про еволюцію живих організмів — чарівна дама була в захваті від цього геніального твору. Художник з подивом і заздрістю спостерігав, як змінюються її смаки. Вона геть забула і про музику, і про поезію, і про пластичні мистецтва, які колись так впливали на її пташиний розум, приваблюваний усім, що блищить або дзеленчить. Тепер вона дивилася на будь-яке мистецтво як на приємну, але непотрібну забавку, що могла розважати людство лише в добу його дитинства. Часи міняються, і треба бути серйозними. Наука, наука і ще раз наука — тож вона й стала покровителькою, доброю подругою і порадницею ученого. І Реновалес не раз бачив на

столах та кріслах різні наукові трактати з багатьма нерозрізаними сторінками; гарячково їх погортавши і нічого не розуміючи, графиня швидко знуджувалась і втрачала до них усяку цікавість.

Завсідники її салону, здебільшого літні вже сеньйори, приваблювані сюди красою графині і безнадійно в неї закохані, лише посміхалися, слухаючи, як поважно розводиться вона про науку. Ті, хто мав ім'я в політиці, простодушно захоплювалися й дивувались. Скільки всього знає ця жінка! Знає багато такого, про що вони навіть не чули. Інші її поклопники — відомі лікарі, професори університету, вчені, які давно закинули науку — також ставилися до розбалакувань графині з певною поблажливістю. Для жінки, зрештою, не так уже й погано. А вона, раз у раз підносячи до очей лорнет, щоб помилуватися вродою свого доктора, з педантичною некваплістю говорила про протоплазму, про розмноження клітин, про зажерливість фагоцитів, про антропоїдних і пітекоїдних мавп, про дископлацентарних ссавців та пітекантропа, з премилою самовпевненістю розводилася про таємниці життя, вимовляючи химерні наукові слівця не менш упевнено, ніж імена осіб із світського товариства, з якими вчора обідала.

Вродливий Монтеверде, на її думку, був перший серед найславетніших учених. Книжки світил, що ними так захоплювався доктор, навіювали на неї смертельну нудьгу, і марно силкувалася вона проникнути в таємницю їхніх рядків. Зате безліч разів перечитала книжку Монтеверде, чудесний твір, придбати який радила всім своїм подругам, хоча вони ніколи не читали чогось серйознішого за романи, друковані в журналах мод.

— Це великий учений,— заявила графиня одного вечора, коли вони розмовляли з Реновалесом наодинці.— Він лише починає, але я його підштовхну, і він стане генієм. Який блискучий розум! Шкода, що ви не прочитали його книги!.. Про Дарвіна чули? Невже ні? То Монтеверде геніальніший за Дарвіна, куди геніальніший!

— Охоче вірю,— мовив художник.— Цей Монтеверде гарненький, як немовля, а Дарвін, мабуть, був потворний дід.

Графиня завагалася — розсердитись чи засміятись — і зрештою тільки насварилася на Реновалеса лорнетом.

— Краще мовчіть, лихий чоловіче... Ви просто нестерпні, маестро! Вам годі збагнути, що таке ніжна дружба,

чисті взаємини і братня любов, яка грунтується на спільному захопленні наукою.

З якою гіркотою сміявся маестро над цими чистими взаєминами і братньою любов'ю! Він усе чудово бачив, та й Конча не надто стереглася й не приховувала своїх почуттів. Монтеверде був її коханцем, як раніше один музикант,— і за тих часів графиня тільки й говорила що про Вагнера та Бетховена, та так, ніби вони щодня приходили в її дім,— а ще раніше юний і вродливий герцог, який влаштовував для своїх гостей кориди, вбиваючи безневинних молодих бичків і вітаючи закоханим поглядом графиню де Альберка, що сиділа в ложі у білій мантильї і з гвоздиками на грудях. Її любовні взаємини з доктором ні для кого не були таємницею. Тому поважні сеньйори, які складали товариство графині, щовечора завзято перемивали йому кісточки, казали, що він неук, а його книжка — то костюм арлекіна, набір клаптів із чужих творів, грубо зшитих зухвалістю невігласа. Усіх їх мучили люті заздрощі. Страждаючи від мовчазного старечого кохання, завсідники салону графині де Альберка аж трусилися, бачачи тріумф цього хлопчиська, що викрав у них божество, поклоняючись якому, вони звеселяли свою самотню старість.

Реновалес гнівно себе картав. Та марно силкувався перебороти звичку, яка щовечора приводила його в дім графині.

«Більше я туди не піду,— люто повторював він подумки, коли знов опинявся у своїй студії.— Нічогеньку роль обрав ти собі, Маріано! Підспівуєш любовному дуетові у хорі всіх отих старих йолопів... Ох і штучка ж ця графиня!»

Але назавтра знову йшов до неї. Згадував, як зверхньо й пихато тримається Монтеверде, з яким зневажливим виразом приймає вияви захвату від своєї коханки, і в серці його оживала надія. Незабаром Кончі обридне ця лялька з вусиками, і вона зверне очі на нього, на справжнього чоловіка.

Художник відчував, як змінився його характер. Він був тепер зовсім інший і докладав чималих зусиль, щоб удома не помітили цієї його переміни. Розумів, що закохався, і в душі радів, як завжди радіє в таких випадках людина в зрілому віці, вбачаючи в цьому повернення молодості, розбруньковування другого життя. Його вабило до Кончі, бо він палко прагнув порушити нудне одноманіття свого існування, стати таким, як інші, покуштувати терпкого

трунку певірності, вирватися на мить за суворі й високі мури, що замикали пустище його шлюбу, яке дедалі більше заростало будяками та бур'яном. Опір, який чинила йому графиня, дратував його, розпалював у ньому жадання. Він не міг збагнути до пуття, що саме відчуває: може, то був просто фізичний потяг, а може, поранене самолюбство, гірке розчарування від того, що ним знехтували, коли він спустився з верховин доброчесності, на яких так довго сидів з дикою гордістю, вірячи, що проміння його слави осяває весь світ і досить тільки простягти руки, як усі земні насолоди стануть йому приступні.

Він почував гірке приниження від своєї невдачі; аж кипів від глухого гніву, коли порівнював себе, вже літнього сивочубого чоловіка, з тим гарненьким хлопчиком від науки, який, здавалося, звихнув графиню з розуму. Ох, жінки, жінки! Ще й вихваляються своїми інтелектуальними захопленнями, маніряться у захваті перед знаменитостями!.. Усе брехня! Якщо вони й люблять талант, то лише в належній оправі, у молодому й гарному тілі...

Проте Реновалес був упертий і твердо постановив подолати опір графині. Він без каяття згадував про сцену, яка відбулася між ним і дружиною уночі в спальні, коли та зневажливо заявила, що з графинею в нього нічого не вийде. Презирливе пророкування Хосефіни тільки підохочувало його не звертати з обраного шляху.

Конча манила і відштовхувала його водночас. Не було сумніву, що закоханість маестро лестить її марнославству. Вона сміялася з його пристрасних освідчень, обертаючи їх на жарт, відповідала завжди в одному тоні: «Будьте ж серйозні, маестро! Це вам аж ніяк не личить. Ви велика людина, ви — геній. Полиште цей вираз закоханого студента для хлопчаків». Але коли він, розлютований цим витонченим глузуванням, присягався собі, що більш ніколи сюди не повернеться, вона, здавалося, вгадувала його думки і ставала ласкавою, виявляла до нього жвавий інтерес, пробуджуючи в художника надію на близький тріумф.

Коли він ображено замовкав, графиня сама заводила розмову про кохання, про вічну пристрасть, яка поєднує високоінтелектуальні натури, пристрасть, що грунтується на гармонії думок; і правила ці небезпечні теревені, аж поки маестро підбадьорювався і знов переходив у наступ, пропонуючи своє кохання і дістаючи у відповідь ту саму доброзичливу й водночас іронічну посмішку — немов

графиня дивилась на нього як на велику нерозумну дитину.

Отак і жив маестро між надією і розпачем, то підбадьорюючись, то занепадаючи духом, але ніяк не міг визволитись від цієї жінки, що наче заворожила його. З випахідливістю закоханого школяра він шукав зустрічей віч-навіч, вигадував приводи, щоб з'явитися до графині в незвичний час, коли не було жодного із завсідників її салону, і бліднув від гніву, застаючи в неї вродливого доктора і відчуваючи навколо себе ту порожнечу, яка завжди огортає непроханого гостя в момент його пожданої появи.

Непевна надія зустрітися з графинею в Монклоа, провести з нею цілих півдня, не маючи перед очима отого гурту нестерпних сеньйорів, що крутились навколо неї зі своєю слинявою закоханістю, не давала йому заснути всю ніч і весь наступний ранок, наче й справді його чекало любовне побачення. Чи ж вона прийде? Чи не була її обіцянка миттєвою примхою, яку вона відразу й забула?.. Він послав записку колишньому міністрові, з якого писав портрет, щоб той не приходив сьогодні до студії, і відразу після другого спіданку взяв візника, звелівши, щоб той поганяв щодуху, щоб летів, а не їхав...

Він наче боявся спізнитись, хоча добре знав, що її доведеться чекати ще не одну годину, якщо взагалі вона з'явиться; але художника охопила шалена і безглузда нетерплячка. Невідь-чому він раптом повірив, що чим раніше він буде в призначеному місці, тим скоріше приїде туди графиня.

Митець зійшов на майдані в Монклоа, перед невеликим палацом. Візник поїхав назад до Мадріда широкою алеєю, яка збігала на пагорб і губилася за аркою безлистого гілля.

Реновалес став прогулюватися сам-один по майдану. На синьому клаптику неба, на який накочувалися хвилі хмар, яскраво сяяло сонце. Там, куди не досягали його промені, було холодно. З гілля скапували краплі, по стовбурах стікали темні прозорі цівки, а внизу, під деревами, дзюркотіли струмочки — стояла відлига і все навкруг сочилося водою. Здавалося, ліс плаче від приємного лоскоту під пестливими променями сонця, яке зривало з дерев останні клапті білого покривала.

У величній тиші, посеред якої опинився Реновалес, мовчки нуртували могутні сили полишеної на саму себе Природи. Під поривами вітру сосни, здавалося, бриніли, мов струни велетенської арфи. Майдан був затоплений

крижаною тінню дерев. Угорі, над фронтоном маленького палацу, літало кілька голубів — вони кружляли спіраллю навколо старої щогли для прапора та почорнілих від негоди класичних бюстів, прагнучи піднятися над верхівками сосон і погрітися в сонячному промінні. Стомившись літати, птахи лопотіли крильми й сідали на іржаві поручні залізних балконів, прикрашаючи стару будівлю тремтливим білим візерунком, гірляндою з шурхотливого пір'я. Посеред майдану пускав угору струмінь води мармуровий лебідь з круто вигнутою до неба шиєю — від дзюркотливого фонтану, здавалося, віє по затінених місцях крижаним холодом.

Реновалес прогулювався туди-сюди. Там, куди не проникали сонячні промені, під його ногами хрускотіла льодова кірка. Він сперся на чавунну балюстраду, що півколом охоплювала майдан. Поміж переплетеним чорним гіллям, на якому вже повитикалися перші бруньки, митець побачив гірське пасмо, що замикало обрій: то були Гвадаррамські гори, снігові примари, які зливалися з кучугурами хмар. Трохи ближче чітко вирізнялися гори Пардо з темними, покритими сосновим бором вершинами, а ліворуч простягалися гребені Каса де Кампо, на схилах яких уже зеленіла, відливаючи жовтавим полиском, перша весняна травичка.

Під ногами в художника розстелялися поля Монклоа, садочки, розбиті на старовинний лад, деревця розсадника, який тягся понад берегом річки. По дорогах, що зміїлися внизу, котили розкішні карети — віддзеркалене на їхніх лакованих стінках сонце здавалося вогненним клубком. Луки, листя дерев — усе було омите й блищало від талого снігу. Одвічна зелена нота мінилася безліччю варіацій — від чорного кольору до жовтого — і всміхалася, відчувши пестливий доторк сонця після холодної сніжної купелі. Вдалині, лунко розкочуючись у надвечірній тиші, раз у раз гриміли постріли з рушниць. То полювали в Каса де Кампо. Поміж колонадами стовбурів і на залених килимах лук мерехтіла призолочена сонцем вода: світлі плями ставків, канали, що де-не-де проглядали крізь розриви зеленої скатертини, калюжки після відлиги — здавалося, то лежать у траві довжелезні блискучі шпаги.

Реновалес ледь чи й дивився на краєвид; сьогодні він нічого навколо себе не помічав. Голова його була заклопотана зовсім іншим. Побачив, як алеєю наближається елегантний берлін, і відступив від балюстради, щоб вийти

назустріч. Це вона! Але берлин проминув його, не спиняючись, і велично й неквапно покотив далі, а за віконцем екіпажа він побачив закутану в хутра стару сеньйору із запалими очима й проваленим ротом — голова її аж тряслася від старості влад із погойдуванням карети. Берлин проїхав до невеличкої церкви, що стояла біля палацу, і художник знову лишився сам.

Ох, мабуть, вона не приїде! Серце почало підказувати, що він чекає даремно.

По майдану забігали якісь дівчатка в розлізлих черевичках; гладеньке волоссячко спадало їм на шиї й блищало масляним полиском. Реновалес не помітив, звідки вони взялися. Мабуть, то були діти сторожа палацу.

Алеєю ішов доглядач парку з рушницею за плечима і мисливським рогом на поясі. Ще далі з'явився чоловік, весь у чорному, схожий на лакея; обабіч нього йшли два величезні пси, два датські доги, сірі із синім полиском; вони ступали з гідністю, стримані й поважні, але горді, що мають такий грізний вигляд. Карети ніде не було видно. О господи!..

Маестро сів на кам'яну лавочку і зрештою витяг невеличкий альбом, який завжди носив із собою. Він став малювати дівчаток, що гасали довкола фонтана. Це був спосіб згаяти час, щоб чекання не здавалося таким довгим. Одну за одною намалював він усіх дівчаток; потім став спостерігати, як вони збираються групками, але незабаром діти зникли за палацом і побігли вниз до Глибокого Каналу. Реновалес, не маючи чим розважитись, підвівся з лави і кілька разів пройшовся туди-сюди, притупуючи ногами. Вони в нього дуже змерзли; холод і даремне чекання геть зіпсували йому настрій. Походивши, він сів на іншу лаву, неподалік від лакея в чорному. Собаки нерухомо сиділи на задніх лапах біля його ніг. Велично спочивали, мов якісь поважні особи; їхні сірі очі світились розумним блиском, мружачись і поглядаючи на сеньйора, що пильно на них дивився і водив олівцем у розгорнутому зошиті, покладеному на коліно. Художник намалював собак у кількох різних позах і так захопився цією роботою, що зрештою забув навіть, чого, власне, сюди прийшов. Ох і гарні ж звірюги! Реновалес любив тварин, в яких краса поєднувалась із силою. Якби жив сам і міг робити все, що заманеться, то перетворив би свій дім на звіринець.

Лакей з собаками нарешті пішов геть, і художник знов залишився сам. Неквапною ходою пройшли кілька паро-

чок — вони звертали за палац і зникали в садочках на схилі гори. Потім — гурт семінаристів у розмаяних рясах, що лишали за собою той специфічний запах здорової, цнотливої і брудної плоті, який чути по казармах та монастирях... А графині нема й нема!..

Художник знову сперся ліктями на балюстраду. Почекає ще з півгодини, не більше. День хилився до вечора; сонце ще було височенько, але краєвид раз у раз ніби огортався тінню. Хмари, що скупчилися в оборах на видноколі, зрештою вирвалися на волю і тепер мчали небесними луками, схожі на якихось казкових звірів, штовхаючись і випереджаючи одна одну в шаленій гонитві, немовби хотіли проглинути вогняну кулю, що повільно ковзала вниз по чистому клаптику синього склепіння.

Зненацька Реновалес відчув, як його ніби шпигнуло у спину, в тому місці, де серце. Ніхто до нього не торкнувся; це так попереджали його нерви, що якось по-особливому напружились і аж тремтіли від шаленої нетерплячки. Він відчував, що вона вже близько, ось-ось буде. Й, обернувшися, справді її побачив. Вона йшла по алеї, вся в чорному, в підбитій хутром шкіряній жакетці. Руки були сховані в невеличкій муфті, обличчя прикрите вуаллю. Її висока і стрункa постать чітко вирізнялася на жовтавій землі, ніби ковзала від стовбура до стовбура. Карета поверталася назад, мабуть, щоб чекати її нагорі, біля агрономічного училища.

Вони зустрілися посеред майдану. Графиня простягла йому долоньку в рукавичці, зігріту в муфті, й обоє попрямували до балюстради.

— Я така зараз люта... Мене аж тіпає від злості. Не думала, що з'явлюся сюди; зовсім про вас забула, маестро, слово честі. Згадала тільки коли вийшла з дому голови кабінету міністрів і, знаючи, що зустріну вас тут, приїхала, щоб ви розвіяли мій поганий настрій.

Крізь вуаль Реновалес побачив, що її очі сердито блищать, а в кутиках гарненьких уст залягли злі складки.

Графиня швидко заговорила, прагнучи вилити гнів, що клекотів у неї в душі; вона нічого навколо себе не помічала — наче була в своєму салоні, де все їй знайоме.

Оце щойно зробила візит голові кабінету міністрів, щоб переговорити з ним про «свою справу»: бідолашний Пако — її чоловік — мріє про Золоте Руно, і від здійснення цього бажання залежатиме його щастя. Лише цього йому бракує, щоб вивершити піраміду хрестів, почесних

ключів та орденських стрічок, яку він нагромадив навколо своєї особи, від черева до шиї, покривши цією славною мантією весь тулуб і не залишивши вільним жодного квадратного міліметра. Отримати Золоте Руно — і можна вмирати!.. Чому б не зробити таку приємність Пако, чоловікові доброму, нездатному скривдити навіть муху? Щó їм варто нагородити його цією іграшкою, аби він став щасливим?..

— Уже не існує на світі друзів,— гірко мовила графиня.— Цей перший міністр — тупий бевзь, що забув про давню дружбу, тільки-но побачив себе на чолі уряду. А як він колись зітхав біля мене, наче тенор у сарсуелі, як упадав за мною (повірте, я не вигадую) і хотів заподіяти собі смерть, бачачи, що я його не терплю, вважаю за вульгарного хлюста і йолопа!.. Сьогодні та сама історія: раз у раз потискує мені руку та закочує очі, «ах, люба Кончо», «ах, чарівна Кончо» та інші улесливі слова — так само він щебече і в парламенті, цей старий канарок. Коротше кажучи, з Руном нічого не вийде: йому, мовляв, дуже шкода, але уряд не дає згоди.

І графиня, ніби вперше помітила, де вона є, спрямувала свій розгніваний погляд на темні пагорби Каса де Кампо; там і далі гриміли постріли.

— І після цього вони ще й сміють ставити людині на карб, коли в неї з'являються бунтівні думки. Я анархістка — ви мене чуєте, Маріано? Щодалі більше почуваю себе революціонеркою. Не смійтеся, я не жартую. Бідолашний Пако, цей агнець божий, аж тремтить від страху, коли я висловлюю перед ним свої погляди. «Жінко, подумай, хто ми з тобою такі. Нам треба бути в злагоді з урядом». Але я бунтую, бо надто добре знаю ту компанію: ватага циніків. Чому не дати моєму Пако Золотого Руна, якщо бідоласі так хочеться його мати? Чи повірите, маестро, мене лютить ця країна, така боягузлива і покірна. Треба, щоб тут настав дев'яносто третій рік, як у Франції. Якби я була вільна, а не обтяжена всякими дурницями: високим походженням, становищем у світі,— то сьогодні неодмінно вчинила б щось відчайдушне. Бомбу кинула... Ні, бомбу не кидала б; краще б узяла револьвер і...

— Бах-бах-бах! — гукнув художник, весело засміявшись.

Конча відступила від нього на крок.

— Не жартуйте, маестро,— мовила вона сердито.— Чи ви хочете, щоб я пішла?.. Або дала вам ляпаса?.. Мої сло-

ва куди серйозніші, ніж вам здається. Сьогодні мені не до жартів!

Але вдача в графині була мінлива, і після цих сердитих слів вона раптом усміхнулася, немов згадала щось дуже втішне.

— Проте не в усьому я зазнала сьогодні невдачі,— мовила вона після тривалої мовчанки.— Не з порожніми руками звідти пішла. Перший міністр не хоче нажити в моїй особі ворога й, оскільки з Руном нічого не вийде, запропонував мені компенсацію. Одне депутатське місце на перших же часткових виборах.

Реновалес широко розкрив від подиву очі.

— І навіщо воно вам, те депутатське місце? Кого ви вбираєтесь на нього посадити?

— Кого! — передражнила Конча з награнім здивуванням.— Кого!.. Кого ж я можу посадити на нього, нерозумний ви чоловіче?.. Не вас же, який нічого в цьому не тямить, а вміє тільки махати пензлем... Це місце для доктора Монтеверде, і він там звершить великі діла.

У тиші над майданом пролунав гучний регіт художника.

— Дарвін — депутат більшості! Дарвін говоритиме «так» або «ні»!..

І ще довго сміявся, напустивши на себе вираз комічного жаху.

— Смійтеся, смійтеся, лихий чоловіче, роззявляйте ширше рота, трусіть своєю апостольською бородою... Який же ви дотепник! Ну що в цьому такого дивного?.. Але годі, більше не смійтеся. Чи ви хочете, щоб я зараз пішла? А таки піду, як не замовкнете!..

Деякий час обоє мовчали. Графиня відразу ж і забула про свій клопіт, у її пташиному мозку жодне враження не затримувалося надовго. Розглянулася навколо зневажливим поглядом, бажаючи дошкулити художникові. То ось чим він так захоплювався? Тільки й того?

Прогулюючись, вони неквапом попрямували до старих садків, що росли на терасах косогору, за палацом. Спускалися пологою стежкою, що в'юнилася між чорних скель, обминаючи обліплені мохом урвища.

Тиша була глибока-глибока. Плюскотіла вода з розталого снігу, стікаючи по стовбурах дерев і утворюючи внизу струмочки, які петляли косогором, майже невидимі під травою. В деяких затінених місцях збереглися схожі на клубки білої вовни снігові кучугури, яких ще не здолала відлига. Пронизливо щебетали якісь пташки, ніби десь

дряпали алмазним різцем по склу. Обіч сходів видніли постаменти з надкришеного почорнілого каменю, нагадуючи про статуї та квіткові вази, які колись на них стояли. Невеликі садочки, обмежені геометрично правильними лініями, розстеляли над кожною терасою темний грецький орнамент свого гілля. На відкритих місцях дзюркотіла вода, стікаючи в ставки, обгороджені іржавими балюстрадами, або падаючи в потрійні чаші високих фонтанів, що пожвавлювали пустку своїм безперервним плюскотом. Дзюркотлива, крижана вода була і в повітрі, і на землі, вона ще дужче охолоджувала цей і так холодний краєвид, над яким висіло неяскраве сонце, схоже на червоний мазок, що не має в собі ні крихти тепла.

Вони йшли під зеленими арками поміж величезних і мов неживих дерев, обплутаних до самих верхівок покрученими пагонами плюща, ішли, торкаючись столітніх стовбурів з позеленілою і пожовтілою від вологи корою. З одного боку стежки круто піднімався вгору схил пагорба, з вершини якого долинало дзеленчання невидимого бубонця, і коли-не-коли на синьому тлі неба виринав силует корови. З другого боку — тягся старий парапет зі стовпчиків, пофарбованих у білий колір, а за парапетом, далеко внизу, видніли темні квітники, де в сумній самотині, посеред пустки й занедбаності день і ніч плакали цівками сліз старі фонтани. На косогорах, поміж деревами, тяглися ожинові хащі. Стрункі кипариси, прямі, елегантні сосни з гінкими стовбурами утворювали колонаду, своєрідні штахети, крізь які сочилися сонячні промені, урочисте сяйво апофеозу, що мережало землю золотими смугами та довгими тінями.

Художник захоплено вихваляв навколишній краєвид. Це єдиний куточок у Мадріді, гідний уваги митця. Тут колись працював великий дон Франсіско. Так і здається, що за поворотом стежки вони побачать Гойю: він сидить перед мольбертом і супить чоло, невдоволено поглядаючи на вродливу герцогиню, свою натурницю.

Сучасні костюми, на думку Реновалеса, не пасували до цього тла. Він вважав, що серед такого краєвиду потрібне строге вбрання; блискучий камзол, напудрена перука, шовкові панчохи і щоб поруч ішла жінка у вузенькій сукні з високою, під самими грудьми, талією.

Графиня всміхалася, слухаючи художника. Розглядалася навколо з великою цікавістю: ні, прогулянка не така вже й погана. Їй здається, вона бачить усе це вперше.

Дуже гарно! Але, на жаль, вона не створена, щоб жити на природі.

Для неї найкращий краєвид — це крісла якогось салону, а щодо дерев, то їй більше до вподоби декорації лісу в Королівському театрі, які з'являються під акомпанемент музики.

— За містом мені стає нудно й сумно, маестро. Природа, полишена на саму себе, нецікава і примітивна.

Вони вийшли на галявинку, де був ставок з низенькими пілястрами, що залишилися від колишньої балюстради. Вода, яка була врівень із берегами, від розталого снігу ще підпялася і тепер переливалася через кам'яну закрайку, розтікалася навкруги тоненькою плівкою і дзюркотіла вниз косогором. Графиня спинилася, боячись замочити ноги. Намагаючись ступати там, де сухіше, художник вийшов уперед і взяв графиню за руку, щоб провести її. Вона слухняно пішла за ним, сміючись і підбираючи шлейф сукні.

Коли вийшли на суху стежку, Реновалес не випустив цієї тендітної долоньки, відчуваючи крізь рукавичку її ніжне тепло. Конча не відсмикувала руки, ніби не помічала, що художник її тримає, але на устах у неї майнула ледь помітна посмішка, а в очах — вираз лукавства. Маестро здавався збентеженим. Він вагався, ніби не знаючи, з чого почати.

— Ніякої надії? — спитав він слабким голосом.— Ви, як і раніше, анітрошки мене не кохаєте?

Графиня засміялася — гучно й весело.

— Ну от, починається. Так я і знала. Недаремно вагалася, чи приходити. У кареті кілька разів повторювала собі: «Ти робиш дурницю, дівчино, що їдеш у Монклоа. Ти згинеш там від нудьги. Тебе чекає тисяча перше освідчення».

Потім змінила тон і вдавано суворо стала вичитувати йому:

— Але ж, маестро, хіба не можна розмовляти з вами ні про що інше? Чому ми, жінки, такі нещасливі, чому кожен чоловік, з яким хочеш просто погомоніти, вважає за свій обов'язок освідчитися тобі в коханні?

Реновалес запротестував. Нехай вона говорить так про когось іншого, але не про нього, бо він справді в неї закоханий. Може заприсягнутися, може повторити їй це навколішках, щоб повірила,— закоханий до нестями! Але

графиня глузливо передражнила його, притуливши руку до серця і безжально засміявшись.

— Так, так... Я цю пісеньку знаю — краще не марнуйте сили, повторюючи її. Знаю напам'ять. «У грудях наче вулкан... Не можу без тебе жити... Якщо не покохаєш, заподію собі смерть...» Усі ви кажете одне й те саме. Ані натяку на щось оригінальне... Маестро, заклинаю вас богом! Не виставляйте себе вульгарним залицяльником. Ви ж велика людина, а белькочете такі дурниці!..

Реновалес аж розгубився — такої рішучої і глузливої відсічі він не сподівався. Але Конча, ніби їй стало жаль художника, поквапно додала з ніжністю в голосі:

— Яка вам потреба закохуватись у мене? Чи гадаєте, я мепше вас шануватиму, як ви не зробите того, що вважають за свій обов'язок усі чоловіки з мого оточення?.. Я вас люблю, маестро, і бачити вас — для мене радість. Мені буде дуже прикро, як ми посваримось. Я люблю вас як друга, найщирішого і найближчого свого друга. Люблю за те, що ви такий добрий; величенна дитина, бородатий хлопчисько, який не знає анічогісінько про життя, але має великий-великий хист!.. Я хотіла зустрітися з вами сам на сам, щоб мати час спокійно поговорити і сказати те, що оце кажу. Я люблю вас, як нікого іншого. Ні з ким не почуваю себе так добре, як з вами. Будьмо ж друзями; або братом і сестрою — як хочете... Але не чіпляйте ви на себе цю трагічну машкару! Розвеселіться хоч трошки, славетний маестро! Засмійтеся своїм гучним сміхом, що завжди так веселить мою душу!

Але маестро лишався похмурим, дивлячись у землю і люто кошлатячи густу бороду.

— Усе це брехня, Кончо,— грубо відповів він.— Правда в тому, що ви закохана, що ви без тями від отого блазня Монтеверде.

Графиня всміхнулася, наче груба мова художника їй полестила.

— Ну що ж, Маріано, це правда. Ми кохаємо одне одного. Мені здається, я ще так не кохала жодного чоловіка. Нікому досі я не казала цього. Ви перша людина, якій я довірилася, бо ви мій друг, бо коли я з вами, то просто не знаю, що зі мною коїться, бо вам я розповідаю про себе все. Ми кохаємо одне одного; власне, це я кохаю його, кохаю куди палкіше ніж він мене. Моє кохання — це водночас і вдячність. Я не плекаю ілюзій, Маріано. Тридцять шість років! Тільки вам наважуюсь сказати про

свій вік. Поки що я маю досить пристойний вигляд — зуміла себе зберегти. Але ж він набагато молодший: ще кілька років, і я могла б йому бути матір'ю.

Вона замовкла на мить, ніби налякана такою різницею в літах між своїм коханцем і собою; але відразу ж додала з несподіваною самовпевненістю:

— Він також кохає мене, я знаю. Я для нього порадниця, я надихаю його; каже, що коли він зі мною, то відчуває, як у ньому зроджуються нові сили для наукових пошуків; що завдяки мені стане великою людиною. Але я кохаю його сильніше, набагато сильніше. У почуттях різниця між нами, мабуть, не менша, ніж у літах.

— Але чому, чому не покохаєте ви мене? — спитав художник із сльозами в голосі.— Я вас обожнюю — от ролі і поміняються. Я вас оточу довічним поклонінням, а ви тільки дозволятимете кохати вас, дозволятимете дивитись на вас як на богиню, завжди бути біля ваших ніг.

Конча засміялася знову, комічно передражнивши глухий голос, палкі рухи і жагучий погляд художника.

— «Але чому, чому не покохаєте ви мене?..» Маестро, ну не будьте ж дитиною! Про таке не запитують: у коханні ми над собою не владні. Я не люблю вас так, як вам хочеться, бо цього просто не може бути. Задовольніться тим, що ви мій найближчий друг. Знайте, що з вами я, мабуть, відвертіша, ніж із самим Монтеверде. Атож, вам я розповідаю про такі речі, про які йому ніколи не розповіла б...

— Що мені з того! — люто вигукнув художник.— Я жадаю вас, жадаю впиватись красою вашого тіла, жадаю кохання...

— Заспокойтеся, маестро,— мовила вона з награною сором'язливістю.— Ох який же ви! Нащо говорите мені всі ті непристойності, що спадають вам на думку, коли ви роздягаєте поглядом жінку!.. Не хочу, не хочу вас слухати!..

Потім додала з материнськими нотками в голосі, немов вичитувала маестро за нерозважливість:

— Не така вже я навіжена, як мене вважають, і завжди думаю про наслідки, до яких можуть призвести мої вчинки... Маріано, подивіться на себе як слід, огляньтеся на своє оточення. Ви маєте дружину, маєте дочку, яка не сьогодні-завтра вийде заміж і зробить вас дідусем. А ви ще думаєте про всякі безумства! Я не здалася б на ваші умовляння, навіть якби кохала вас... Який жах! Обманювати Хосефіну, свою шкільну подругу! Сердешна жінка — така

лагідна, така добра... і завжди недужа. Ні, Маріано,— ніколи цього не буде. На таке можна зважитися лише коли чоловік вільний. Я не змогла б знайти в собі мужність кохати вас. Я пропоную вам тільки дружбу — не більше...

— Не треба мені вашої дружби! — сердито вигукнув Реновалес.— Більше я не з'являтимусь у ваш дім, зроблю неможливе й забуду вас. Ця мука нестерпна. Мені житиметься спокійніше, як я перестану вас бачити.

— Ви мене не покинете,— мовила Конча лагідно, і в її голосі прозвучала впевненість у силі свого чару.— Ви залишитеся поруч зі мною, коли справді мене кохаєте, і станете моїм найкращим другом... Не будьте дитиною, маестро, ви ще побачите, яку втіху можна мати з нашої дружби, хоча тепер ви цього й не розумієте. Для вас я берегтиму те, чого не знатимуть інші: інтимність, довіру.

І вона поклала на лікоть художника свою тендітну ручку, сперлася на нього якось особливо невимушено і подивилася йому прямо в очі; в її зіницях світилося щось загадкове і таємниче.

До них долетів протяжний гудок; почулося глухе шарудіння коліс, які підминали під себе дорогу, і внизу під ними стрімко промчав автомобіль. Реновалес спробував роздивитися на людей-ляльок, що були в машині, здалеку схожій на іграшкову. Можливо, за кермом сидить Лопес де Соса, а оті дві жінки у вуалях — його дружина й дочка.

Художник відчув гострий напад каяття, подумавши, що саме в ту мить, коли він, про все забувши, благав кохання, повз них, можливо, проїхала Хосефіна і нічого не побачила, нічого не помітила.

Вони довго стояли нерухомо, спершись на балюстраду, і мовчки дивились крізь колонаду дерев на блискуче сонце, густо-червоне, як стигла черешня, що заходило, осяваючи обрій спалахами пожежі. Багряні хмари, бачачи, що воно вмирає, підступно підкрадались до нього і жадібно всмоктували його світло.

Конча в захваті милувалася заходом сонця, як милується людина видовищем, що його бачить лише врядигоди.

— Погляньте, маестро, на оту величезну хмару — яка ж вона чорна! Схожа на дракона... Ні, мабуть, на бегемота; подивіться, які в нього товсті ноги — мов башти. Він біжить до сонця і зараз його проглине! Уже роззявив пащу! Проковтнув, проковтнув!

Красвид відразу потемнів. Сонце зникло в череві страховища, яке затулило весь небокрай. Його горбата спина їжилася срібними шпичаками, а черево, ніби не можучи втримати в собі розжарену кулю, бризкало дощем блідого проміння. Так і не змігши перетравити вогняний клубок, воно зрештою згоріло й розвіялось димом, розлетілось чорними клаптями, і знову над обрієм викотився червоний диск, омивши золотом небо й землю, сипнувши в тихі води ставків табунці вогняних рибок.

Реновалес, спершись на балюстраду, торкався ліктем графині і вдихав її пахощі, відчував тепло її пругкого тіла.

— Вертаймося, маестро,— мовила вона з якоюсь тривогою в голосі.— Мені холодно... Та й з таким супутником, як ви, ніколи не почуваєш себе спокійною.

І квапливо рушила назад до майдану, бо, добре знаючи чоловіків, відчувала, як небезпечно залишатися з Реновалесом насамоті. На його блідому і схвильованому обличчі вона помітила наближення вибуху, відчайдушного і брутального.

На терасі біля Глибокого Каналу художник і графиня проминули двійко закоханих, що неквапно спускалися вниз, тулячись одне до одного; вони ще не наважувалися обнятись, мабуть, чекали, коли звернуть на першу стежечку. Юнак ніс перекинутий через руку згорнутий плащ, хизуючись, мов кавалер з античної комедії; тендітна і бліда дівчина, не обдарована іншою красою, крім краси юності, куталася в благеньку мантилью і йшла, не відриваючи від свого супутника наївного й закоханого погляду.

— Якийсь студент із своєю модисточкою,— мовив Реновалес, коли юнак із дівчиною їх проминули.— Вони щасливіші, ніж ми з вами, Кончо. Їхня прогулянка дасть їм куди більше втіхи.

— Ми вже з вами старі, маестро,— відказала вона з фальшивим сумом у голосі, явно не маючи на увазі себе, а тільки свого супутника.

Реновалес обурився — це був останній спалах його пристрасті.

— Але чому, чому не можу я бути таким щасливим, як той хлопчак? Хіба не маю я на це пра́ва?.. Кончо, ви не знаєте, хто я такий. Ви звикли ставитись до мене як до хлопчиська і забуваєте, що я художник Реновалес, славетний маестро. Мене знають у всьому світі.

І з грубою нескромністю став розводитись про свою славу, і що більше говорив, то дужче дратувала його холодність цієї дами; він хизувався своїм славетним ім'ям, мов осяйним плащем, який має засліплювати жінок. І такий чоловік, як він, мусить терпіти, коли його відтручує отой нікчемний докторисько?

Графиня посміхалася з виразом жалості. В її очах спалахували іскорки співчуття. Дурненький! Мала дитина! До чого ж наївними бувають ці генії!

— Атож. Ви великий художник, маестро. Тому я пишаюся вашою дружбою. Навіть визнаю, що вона підносить мене в очах світу і в моїх власних... Я люблю вас і захоплююсь вами.

— Не треба мені захоплення, Кончо! Я жадаю кохання!.. Щоб ми належали одне одному! Кохання без меж...

Вона все сміялася.

— Ох, чоловіче! Йому треба кохання!..

Її очі іронічно блищали і, здавалося, промовляли до нього. Таж він анітрохи не знає жінок. Коханню байдуже до таланту, воно на цьому не розуміється і навіть пишається своїм невіглаством! Його вабить лише аромат молодості, духмяні пахощі розквітлого життя.

— Будьмо друзями, Маріано, тільки друзями. Ви звикнете, і наші взаємини даватимуть вам глибоку втіху... Не будьте таким «матеріалістом» — аж не віриться, що ви митець. Вам бракує ідеалізму, маестро, дуже бракує.

У такому тоні — поблажливому й співчутливому — графиня говорила аж поки вони розлучилися біля карети, що вже чекала на неї.

— Ми друзі, Маріано. Тільки друзі... зате справжні.

Коли стало сутеніти, Конча поїхала, а Реновалес вирішив пройтися пішки; він вимахував руками і гнівно зціплював кулаки. Опинившися сам, відчув новий напад люті і подумки лаяв графиню найпослідущими словами, адже тепер його не сковувала її присутність. Як вона потішається з нього! Як сміялися б вороги, побачивши його таким слухняним і безвільним у руках жінки, яка мало не щодня міняє коханців! Але він мусить завоювати її, нехай навіть ціною дальших принижень. Для нього це справа честі — заволодіти нею бодай один раз, а потім помститися, відштовхнувши її. Вона плазуватиме біля його ніг, а він гордо скаже: «Так я роблю з усіма, хто мені чинить опір!»

Але відразу ж усвідомив своє безсилля. Завжди він скорятиметься цій жінці, яка так холодно до нього ставиться, ніколи не втрачає самовладання і вважає його простачиськом. Охоплений глибоким розчаруванням, він став шукати заспокоєння у думках про свій дім, про хвору дружину, про подружній обов'язок, який приковує його до неї, і відчув гірку втіху людини, що жертвує собою, покірливо несучи свій хрест.

Отже, вирішено. Він утече від цієї жінки. І ніколи більше її не побачить.

III

І він перестав бачитись із графинею — два дні не ходив до неї. А на третій йому принесли певеличкого голубого листа у вузенькому конверті. Від тонкого аромату парфумів, якими був напахчений лист, художник аж затремтів.

Графиня нарікала, що він не приходить, і ласкаво йому вичитувала. Їй конче треба його бачити, так багато йому сказати. Справжній любовний лист, який митець поквапився сховати, боячись, що, перечитуючи його, повірить у те, в чому ще не було ніякої певності.

Реновалес удавано обурився.

«Я піду до неї,— думав він, ходячи по студії,— але тільки для того, щоб сказати їй правду в очі, щоб покінчити з цим раз і назавжди. Якщо вона гадає, ніби мене можна морочити, то помиляється. Вона не знає, що я коли схочу, стаю твердий, мов граніт».

Бідолашний маестро! Тим часом як в одному куточку його мозку формувалися горді фрази «гранітного чоловіка», в іншому — солодкий облудний голос наспівував:

«Іди негайно — користайся нагодою. Мабуть, вона вже кається, що відштовхнула тебе. Вона чекає на тебе і буде твоєю».

І художник, охоплений нетерплячкою, помчав до графині. Та нічого не змінилося. Вона стала ласкаво йому докоряти. Чому він так довго не приходив? Хіба не знає, як вона його любить? Після тієї розмови в Монклоа вона ніяк не могла заспокоїтись, гадаючи, що він образився. Й отак за розмовами вони просиділи години дві у кімнаті, що була графині за кабінет, аж поки пополудні почали сходитися її поважні друзі, постійне товариство пімих обожнювачів, а останнім з'явився Монтеверде з безтурботним спокоєм коханця, якому ніхто не загрожує.

Художник пішов від графині, не досягши майже нічого. Єдине, що вона йому дозволила — це двічі поцілувати їй руку. Звичайний вияв світської чемності. Щоразу, як він пробував просунутись далі, торкнутися губами вище ліктя, чарівна дама владно спиняла його.

— Далебі, я розгніваюся, маестро, і більше не прийматиму вас наодинці!.. Ви порушуєте нашу умову!

Реновалес заперечував. Вони ні про що з нею не умовлялись. Але Конча осаджувала його, то розпитуючи про Міліту і вихваляючи її вроду, то цікавлячись, як почуває себе бідолашна Хосефіна, така лагідна, така мила жінка; вона, Конча, мовляв, дуже піклується її здоров'ям і днями її навідає. Маестро ніяковів, мучився докорами сумління і не зважувався наступати далі — чекав, поки розвіється прикре почуття.

Після цього візиту Реновалес знову прийшов до графині, потім ще й ще. Він відчував потребу бачити її, звик щодня слухати, як ці чарівні уста палко вихваляють його талант.

Не раз шалена вдача митця бунтувала, і він відчував бажання скинути з себе ці ганебні кайдани. Ця жінка наче причарувала його. Кликала до себе з будь-якого дріб'язкового приводу, здавалось, тішилася з його страждань; гралася ним, мов іграшкою. Зі спокійним цинізмом розводилась про Монтеверде та їхнє кохання, говорила про це так, ніби доктор був її чоловіком. Їй кортіло розповідати комусь про своє таємне життя, вона відчувала той нездоланний потяг до відвертості, який часом охоплює злочинця і змушує його в усьому зізнатись. Поступово стала звіряти маестро усі свої любовні таємниці, розповідала, не червоніючи, про найінтимніші подробиці побачень із Монтеверде, що часто відбувалися в її ж таки домі. Вони безсоромно зловживали сліпотою графа, який наче схибнувся після невдачі з Руном. Страх бути спійманими на гарячому сповнював коханців відчуттям якоїсь хворобливої втіхи.

— Вам я розповідаю про все, Маріано. Не знаю, що зі мною коїться, коли я з вами. Люблю вас, як брата. Ні, не брата... Скоріше, як подругу, котрій у всьому можна звіритись.

Залишаючись наодинці з собою, Реновалес відчував огиду, коли згадував про відвертість Кончі. Вона й справді така, якою її вважають: дуже принадна, дуже вродлива, але геть аморальна жінка. Ну, а себе самого він лаяв най-

непристойнішими словами, яких навчився за часів богемного життя у Римі, і порівнював себе з усіма рогатими тваринами, що їх міг пригадати.

«Більше не піду до неї. Це ж ганьба... Нічогеньку собі роль обрав ти, маестро!»

Але досить було йому не прийти до графині два дні, як з'являлася Марі, покоївка-француженка сеньйори де Альберка, з напахченим листом, а іноді лист прибував поштою, скандально вирізняючись серед іншої художникової кореспонденції.

«Ну що за жінка! — вигукував Реновалес, поквапно ховаючи яскравий конверт, що так і впадав у вічі.— Яка необережність! Рано чи пізно Хосефіна зверне увагу на ці листи».

У своєму схилянні перед геніальним другом Котонер вважав, що перед ним не може встояти жодна жінка — тож і сеньйора де Альберка, звичайно, без тями закохана в маестро. Старий богемник сумно хитав головою.

— Це погано скінчиться, Маріано. Ти мусиш порвати з цією сеньйорою. Подумай про спокій свого домашнього вогнища! Бачу, не минути тобі лиха.

Листи завжди були однакові. Нескінченні нарікання на короткі перерви в його візитах. «Cher maître, сьогодні вночі я не могла заснути, думаючи про вас...», а в кінці неодмінний підпис: «Ваша шанувальниця і добра подруга Coquillerosse» [1]— таке войовниче прізвисько обрала вона для листування з художником.

Писала вона безладно, в найнесподіваніші години дня, скоряючись примхам своєї уяви та постійно збуджених нервів. Кілька разів схоплювалася з ліжка навіть опівночі або вдосвіта: ніяк не могла заснути і щоб якось розважити себе у безсонні заповнювала чотири аркуші дрібненьким почерком, звертаючись до доброго друга: у всіх подробицях розповідала йому про графа, про те, що чула від подруг, повідомляла останні плітки про людей з «великого палацу», нарікала на збайдужіння свого доктора. А іноді це були тільки чотири рядки — лаконічні, розпачливі. «Приходьте негайно, любий Маріано. Дуже пильна справа»,— тривожно волали літери.

І маестро кидав свою роботу й одразу біг до графині, яка приймала його, лежачи в ліжку, у своїй пропахченій

---

[1] Лиха черепашка *(франц.)*.

парфумами спальні, куди вже багато років не заходив сеньйор, схиблений на орденах.

Художник з'являвся стривожений,— напевне, сталося щось жахливе,— а Конча, неспокійно крутячись під гаптованими ковдрами та відгортаючи з чола золоті пасма, які вибивалися з-під мереживного чепця, говорила і говорила; слова злітали у неї з уст безладно, мов пташине щебетання, так наче від нічної тиші вона захворіла на недорікуватість. Їй спали на думку геніальні ідеї; наснилася страшенно оригінальна наукова теорія — Монтеверде буде в захваті. І з поважним виглядом викладала своє відкриття маестро, який кивав головою, не розуміючи жодного слова і дратуючись, що такий гарненький ротик — і верзе такі нісенітниці.

Іншим разом графиня починала розповідати, яку промову готує вона на урочисті збори жіночої ліги —це, мовляв, буде справжній шедевр красномовства. Висовувала з-під простирадел руки кольору слонової кістки і, ніби й не помічаючи, як збуджується Реновалес, спокійно брала з нічного столика кілька почеркапих олівцем аркушиків. Добрий друг має сказати їй, хто найбільший художник у світі, бо вона залишила у своїй промові чисте місце для цього імені.

Протеревепивши годину, а то й більше під жагучим поглядом художника, вона нарешті переходила до термінової справи, до розпачливого волання, через яке маестро покинув свою роботу і примчав до неї. Це завжди були питання життя або смерті: ішлося не більше, не менше, як про її честь. То він мав намалювати щось на віялі тієї чи іншої сеньйори-чужоземки, котра мріяла вивезти з Іспанії хоч якийсь малюночок великого маестро. Та дама попросила Кончу про це вчора ввечері на дипломатичному рауті, знаючи про її дружбу з Реновалесом. А то графиня кликала його, щоб попросити якийсь «малюночок», ескізик, будь-яку дрібничку з тих, що валяються по всіх кутках його студії, для добродійницької лотереї, організованої жіночою лігою на користь бідолашних дівчат, які втратили незайманість і яких графиня та її подруги заповзялися вивести на шлях доброчесності.

— Не кривіться, маестро; не будьте таким скнарою. Це тільки маленькі жертви, що їх вимагає дружба. Усі гадають, ніби я маю на славетного маестро великий вплив і надокучають мені проханнями, змушуючи давати сотні

обіцянок... Ніхто ж бо вас добре не знає; ніхто не уявляє, який ви розбещений, неслухняний і лихий чоловік!

І ласкаво дозволяла поцілувати себе в руку, посміхаючись майже співчутливо. Але щойно відчувала лоскіт бороди і доторк гарячих уст до своєї білої пухкенької ручки вище ліктя, відразу відштовхувала його, сміючись і соваючись під ковдрою.

— Пустіть мене, Маріано! А то закричу! А то покличу Марі! Більше я не прийматиму вас у спальні. Ви не заслуговуєте такої довіри... Спокійно, маестро, спокійно, а то розповім про все Хосефіні!

Не раз, стривожено прибігши на поклик графині, Реновалес знаходив її блідою, з синцями під очима, наче вона всю ніч плакала. Побачивши маестро, Конча заливалася слізьми. Вона така нещаслива в коханні, байдужість Монтеверде завдає їй нестерпних мук. Вона не бачить його цілими днями — він уникає побачень з нею. Ох, ці вчені! Договорився до того, що заявив їй, ніби жінка — це велика перешкода для серйозних наукових студій. А вона ж кохає його безумно, скоряється йому, мов рабиня, терпить усі його химери, любить його так палко, як може любити тільки жінка, яка набагато старша від свого коханця і розуміє, що вона йому не рівня.

— Ох, Реновалесе! Не закохуйтеся ніколи. Це пекло! Ви навіть не уявляєте, який ви щасливий, що нічого не знаєте про такі речі.

Але маестро не зворушували сльози графині, а її відвертість тільки дратувала його. Вимахуючи руками, він ходив по спальні, ніби був у себе в студії, і говорив до Кончі з грубою прямотою, як до жінки, що вже відкрила йому всі свої таємниці і слабості. Сто чортів! Йому нема ніякого діла до всього цього. То вона покликала його лиш для того, щоб він вислуховував таку маячню?.. Графиня схлипувала, мов дитина, скулившись під ковдрами та простирадлами. Вона сама як палець на цьому світі і страшенно нещасна. У неї нема іншого друга, крім маестро — він для неї і батько, і брат. Кому ж, як не йому, може розповісти вона про своє горе? В один із таких моментів, побачивши, що художник мовчить, уже трохи зворушений її слізьми, Конча осміліла і сказала, чого від нього хоче. Він повинен піти до Монтеверде і добре вичитати йому, сказати напрямки, щоб поводився по-людському й не примушував її страждати. Доктор схиляється перед художником. Це один із найпалкіших його шанувальників. Вона певна,

що досить маестро сказати Монтеверде кілька слів, і той повернеться до неї покірний, мов ягнятко. Треба йому показати, що вона не сама, що є кому її захистити, що ніхто не зможе безкарно насміятись з неї.

Але Конча навіть не встигла викласти своє прохання до кінця. Художник зціпив кулаки і широкими кроками заходив по кімнаті, несамовито лаючись. Він аж кипів від люті.

— Прокляття! Цього тільки й бракувало! Скоро ви попросите, щоб я почистив вам черевики. Чи ви з глузду з'їхали, сеньйоро? За кого ви мене маєте? Я не бажаю терпіти ваші витребеньки... Для цього у вас є граф. Дайте мені спокій.

Але вона уткнулась головою в подушки і невтішно заплакала. Отже, на цьому світі більше немає друзів! Маестро такий самий, як і всі інші: не догодиш усім його забаганкам, то й дружба для нього не дружба. Стільки слів, стільки обіцянок, а на ділі він не здатен навіть на малесеньку жертву.

Нараз вона опанувала себе і трохи підвелася на ліжку,— насуплена, розгнівана, холодна, мов ображена королева,— світячи крізь мережива таємничою білістю прегарного тіла. Ну що ж, їй тепер усе ясно: вона помилилася, розраховуючи на нього. А коли Реновалес, розгубившись від цього спалаху гніву, хотів щось сказати на своє виправдання, вона суворо й гордовито спитала:

— То ви згодні чи не згодні? Рахую до трьох: один... два...

Гаразд, він виконає її прохання. Він уже впав так низько, що може скотитися ще трохи — нічого від цього не зміниться. Прочитає докторові напучення, скаже йому у вічі, що тільки йолоп може нехтувати таким щастям. (Ці слова художник вимовив щиро, і голос йому аж затремтів від заздрощів). Чого ще хоче від нього його чарівна мучителька? Нехай просить сміливо, він усе зробить. Як треба, викличе на дуель графа з усіма його орденами і вб'є його, щоб вона стала вільною і могла поєднатися зі своїм докторисько.

— Жартівник! — вигукнула Конча, переможно всміхаючись.— Ви милий, як ніхто в світі, але й дуже-дуже лихий. Підійдіть-но до мене, злюко.

І, відгорнувши рукою пасмо чуприни, схоже на віття плакучої верби, поцілувала художника в чоло, весело засміявшись, коли той весь затремтів від цієї ласки. Рено-

валес відчув, як ноги йому підгинаються, а руки самі хапають у обійми це тепле, духмяне тіло, що так і вислизало з тонкої сорочки.

— Я ж поцілувала вас тільки в чоло! — закричала Кончa.— Як сестра брата, Маріано! Спокійно!.. Ви робите мені боляче!.. Я подзвоню!

І таки подзвонила, бо відчула, що слабне й ось-ось поступиться, не зможе вирватися з цих палких і владних обіймів. У лабіринті коридорів та кімнат задзеленчав електричний дзвоник, двері в спальню відчинилися, і зайшла Марі — вся в чорному, з накрученим волоссям, тактовна й мовчазна. Її бліде усміхнене личко говорило, що вона звикла бачити все, здогадуватися про все, завжди зберігаючи незворушний вираз.

Графиня простягла Реновалесові руку, спокійна і люб'язна, так ніби прихід покоївки урвав їхнє прощання. Шкода, що він уже йде; увечері вона сподівається зустріти його в Королівському театрі.

Коли художник опинився на вулиці, ковтнув свіжого повітря й відчув себе серед людей, йому здалося, ніби він прокидається від жаского сну. На душі було страшенно гидко. «Ну й відзначився ж ти, маестро!» Він з відразою подумав, як принижує свою гідність, скоряючись усім забаганкам графині; а тепер навіть скотився до такої ганьби, що погодився стати посередником між нею та її коханцем. Але на чолі він і досі відчував ніжний доторк Кончиних уст; і досі був окутаний атмосферою спальні, наповненої пахощами її духмяного тіла. Похмурі думки поволі розвіялись, і митець підбадьорився. Не так уже й погано посуваються справи; хоча цей шлях і неприємний, він приведе його до мети.

Не раз вечорами Реновалес ішов до Королівського театру, скоряючись Кончі, яка хотіла бачити його там, і майже всю виставу просиджував у її ложі, розмовляючи з нею. Міліта сміялася з такої переміни батькових звичаїв — адже колись він лягав увечері рано і вже вдосвіта вставав працювати. А що мати вічно була недужа, то тепер Міліта виконувала обов'язки господині й виряджала маестро з дому; весело кривляючись і сміючись, вона допомагала батькові вдягти фрак, причісувала його, поправляла йому краватку.

— Татуню, я тебе не впізнаю: ти став світським хлюстом. Коли візьмеш мене з собою?

Батько виправдовувався, напустивши на себе поважний вираз. Цього вимагає його професія; художникам треба жити світським життям. Ну, а її він із собою візьме, неодмінно візьме... іншим разом. Бо сьогодні мусить іти сам: у нього справи, він має переговорити у театрі з багатьма людьми.

Сталася з ним іще одна зміна, яку теж відразу помітила насмішкувата, весела Міліта. Тато помолодшав.

Під безжальними ножицями його патли з кожним тижнем коротшали, а борода зрештою перетворилася на дрібний підлісок тих дрімучих хащів, що колись надавали йому суворого й дикого вигляду. Він не хотів зробитися таким, як усі; мусив щось зберегти від своєї артистичної зовнішності, бо ж люди, зустрічаючи великого Реновалеса, повинні впізнавати його. Але в межах цього бажання митець намагався не дуже впрізнятися серед елегантної, вишукано вбраної молоді, яка оточувала графиню.

Ця переміна не залишилася непоміченою й для інших. Студенти Академії образотворчих мистецтв показували на нього пальцем з райка Королівського театру, а ввечері спинялися серед вулиці й дивились, як він іде в блискучому шовковому циліндрі, що увінчував підкорочену гриву, і в розстебнутому пальті, між розгорнутими полами якого виднів елегантний жилет вечірнього костюма. В захопленій уяві студентів великий маестро завжди стояв з пензлем у руці у своїй студії, вергаючи громи перед мольбертом, дикий, розлючений і неприступний, як Мікеланджело. Отож, побачивши художника зовсім іншим, юнаки проводжали його заздрісними очима. «Ох і розважається наш маестро!» Вони щиро вірили, що за нього змагаються всі світські красуні, бо, на їхню думку, жодна жінка не здатна встояти перед чоловіком, який так гарно малює.

Вороги Реновалеса — титуловані художники, котрі ніде не могли за ним устигнути — в розмовах між собою кляли його на всі заставки: «Блазень! Егоїст! Мало йому тих грошей, які заробляє, то він тепер хизується поміж аристократів! Хоче набрати ще замовлень на портрети і загребти собі геть усе».

Котонер, який іноді залишався на вечір, щоб скласти товариство дамам, дивився, як Реновалес виряджається з дому, і сумно всміхався, хитав головою. «Ох, Маріано! Надто рано ти одружився! В юності, охоплений жагою слави, тільки й думав що про мистецтво, а тепер, на порозі

старості, хочеш надолужити прогаяне». Багато людей уже сміялися з маестро, здогадуючись про характер його взаємин із графинею де Альберка, про безнадійну закоханість, що змушувала митця не відходити від Кончі та Монтеверде, вдаючи з себе некорисливого посередника, терплячого й доброго батька. Скинувши із себе свою дику машкару, славетний маестро обернувся на бідолашного невдаху, про якого всі говорили з жалістю; його порівнювали з Гераклом у жіночому вбранні, що пряде біля ніг прекрасної спокусниці.

Мимоволі зустрічаючись із Монтеверде біля графині, художник зрештою подружився з ним. Уже не вважав його за дуркуватого й неприємного молодика. Бачив у ньому щось від своєї коханої і любив бути в його товаристві. Ставився до Монтеверде з тією спокійною приязню, без нотки ревнощів, з якою декотрі коханці ставляться до чоловіка своєї полюбовниці. Вони сиділи разом у театрі, прогулювались удвох, по-дружньому розмовляючи, і доктор часто приходив до художника в його студію. Своєю дружбою вони збивали з пуття людей, і ті вже не знали напевне, хто ж із двох є володарем сеньйори де Альберка, а хто лише претендує на цю роль, і зрештою погодилися на тому, що, напевне, внаслідок мовчазної згоди, двоє чоловіків мирно змінюють один одного, і вся трійця живе щасливо і безтурботно.

Монтеверде був палким шанувальником маестро, і той як людина славетна і багато старша ставився до доктора з батьківською поблажливістю. Він сварив його, коли графиня була ним незадоволена.

— Ох ці жінки! — казав доктор, знуджено махаючи рукою.

— Ви не знаєте, що це таке, маестро. Вони тільки перешкода на шляху до слави. Ви досягли тріумфу, бо не дали їм узяти над собою гору, бо ніхто ніколи не бачив, щоб ви мали коханку, бо ви чоловік по-справжньому сильний і мужній. Я захоплююсь вами!

«Мужній чоловік» пильно дивився в очі Монтеверде, чи той, бува, не глузує з нього. Йому кортіло відшмагати цього хлопчиська, який так зневажливо ставиться до того, про що сам він палко й нестямно мріє.

Конча звіряла маестро свої найпотаємніші думки. Признавалася в тому, в чому ніколи не наважилася б признатись докторові.

— Вам я розповідаю геть усе, Маріано. Не можу тепер жити, щоб вас не бачити. Знаєте, що я думаю? Доктор — це ніби мій чоловік, а ви — обранець мого серця... Не робіть такого обличчя... Сидіть спокійно, а то подзвоню... Я кажу це щиро... Надто люблю вас, щоб миритися з тими брутальними намірами, які ви плекаєте.

Подеколи Реновалес заставав її страшенно збуджену і знервовану. Тоді голос її звучав хрипко, а тонкі пальці ворушилися, наче вона хотіла вгородити у когось нігті. Це були жахливі дні, коли графиня перекидала все в домі догори дном. Марі бігала своєю нечутною ходою із салона в салон, переслідувана безперервним дзеленчанням дзвінків; граф тікав на вулицю, мов переляканий школяр. Конча нудилася, усе їй остогидало — у такі хвилини вона ненавиділа своє життя. Коли з'являвся художник, графиня мало не кидалася йому в обійми.

— Заберіть мене звідси, Маріаніто. Я помираю з нудьги. Від цього життя так і кортить накласти на себе руки. Мій чоловік!.. тут і сказати нічого. Мої подруги!.. дурепи, що перемивають мені кісточки, тільки-но я одвернуся. Мій доктор!.. непостійний і легковажний вітрогон. А поклонники, що збираються в моєму салоні!.. Які то йолопи й дурні! Пожалійте ж мене, маестро. Заберіть звідси куди-небудь далеко. Ви повинні знати інший світ, ви ж бо митець...

Ох, якби вона не жила на такій видноті, якби маестро не був відомий усьому Мадріду! Збуджена до краю, графиня складала найбезумніші плани. Вони вийдуть уночі під руку з Реновалесом, вона — закутана в шаль, він — у плащі та капелюсі з опущеними крисами. Маріано буде її чуло [1]. Вона граційно вихилятиметься й стукатиме підборами, як це роблять жінки з простолюду, й обоє підуть, мов два нічні голубки, у якесь найогидніше кубло; там нап'ються і зчинять бійку, він хоробро її захищатиме, а ніч перебудуть у поліційному відділку.

Художник обурювався. Що за безглузді примхи? Але вона хилила на своє.

— Смійтеся, маестро, смійтеся... Роззявляйте рота... страховище ви патлате! Що такого в моїх словах? Хоч ви й носите артистичну гриву та богемне вбрання, а проте ви звичайнісінький міщанин, пліснява душа... Ви просто нездатні утнути для розваги щось справді оригінальне.

[1] Чуло — мадрідський чепурун із простолюду.

Згадуючи двійко закоханих, які зустрілися їм у Монклоа того пам'ятного вечора, Конча ставала меланхолійною й сентиментальною. Їй також хотілося б «побути гризеткою»; прогулюватися під руку з маестро, ніби вона модисточка, а він якийсь дрібний службовець, і закінчити прогулянку в шинку; потім він колихатиме її на зеленій гойдалці, вона скрикуватиме від радості, літаючи то вгору, то вниз, і спідниця метлятиметься навколо її ніг... Це, маестро, ніяке вам не безумство. Звичайна собі розвага... але така буколічна!..

Як шкода, що їх обох так добре знають! Але вони зроблять принаймні ось що: якось уранці перевдягнуться й вирушать у передмістя; підуть на Растро, ніби парочка молодят, яка хоче обставити собі дім: такі собі «компаньйон» і «компаньйонка», як кажуть у народі. На тій околиці Мадріда їх ніхто не впізнає. Згода, маестро?

Кінець кінцем художник з усім погоджувався. Але коли приходив наступного дня, Конча здавалася збентеженою, кусала губи і зрештою голосно реготала, згадуючи, які дурниці вчора верзла.

— Ото, мабуть, ви сміялися з мене!.. Бувають дні, коли я сама не своя, роблюся як божевільна.

Реновалес охоче погоджувався. Атож, вона таки божевільна. Але це божевілля, що проявлялося то в шалених вихватках, то в скороминущих нападах нудьги і сповнювало його то розпачем, то надією, було куди приємніше, ніж те, яке чатувало на нього вдома; тягуче, мовчазне, невблаганне, воно ховалося у глибині хворобливо блискучих, завжди заплаканих очей, що дивилися на нього з відразою, але повсюди стежили за ним; а коли з жалості чи каяття він пробував виявити хоча б найменшу ніжність, у тих очах спалахувала ворожість, і вони робились гострі, як ножі...

О, яка то була нестерпна й тяжка комедія! Перед дочкою та друзями їм доводилося розмовляти між собою, і він, відводячи погляд убік, щоб не зустрітися з дружиною очима, намагався бути уважним, лагідно докоряв їй, що вона нехтує порадами лікарів. Спершу в неї знаходили тільки неврастенію, потім виявили ще й діабет. Маестро нарікав, що хвора чинить пасивний опір будь-якому лікуванню. Кілька днів виконує приписи, а потім із незмінною байдужістю усе кидає. Не така вона вже й хвора, як гадають. Від її недуги ліків немає.

Уночі в спальні між подружжям западала мертва мовчанка, а між їхніми тілами ніби виростав свинцевий мур. Їм уже не треба було прикидатися, і вони дивились одне на одного з глухою ворожістю. Нічне життя стало для них мукою, але ні він, ні вона не зважувалися покинути спільне ложе. Давня звичка добровільно приковувала їх до цього помешкання, до меблів, що нагадували обом про щасливі часи молодості.

Реновалес засинав глибоким сном здорової стомленої від праці людини. Його останні думки були про графиню. Він бачив її в тумані, що клубочиться десь на межі несвідомості; засинаючи, думав, що скаже їй завтра; а уві сні збувалася його давня мрія: Конча стояла перед ним на високому п'єдесталі, гордовита, гола й прекрасна, затьмарюючи сяйвом свого живого тіла найславетніші мармурові статуї. Раптово прокинувшись, він простягав руки і доторкався до тіла дружини — миршавого, твердого, то спалюваного вогнем лихоманки, то холодного, як крига. Відчував, що вона не спить. Цілу ніч не склеплювала очей, але не ворушилася, немовби вся її життєва сила зосереджувалась у погляді, яким вона невідривно дивилась на щось у темряві. Лежала, як мрець. Для художника вона була мов камінь на шиї, мов важезна свинцева гиря; вона з'являлась страшною примарою і проганяла видіння другої жінки в ті рідкі хвилини, коли та починала вагатись, схилялася до нього і була готова впасти йому в обійми... І знову прокидалось у душі маестро жахливе бажання, страховинною потворою виринала з глибин свідомості зловісна думка, нагадуючи, що не вмерла, що тільки сховалась у якомусь куточку мозку, щоб з'явитися ще жорстокішою, ще невблаганнішою.

«А чом би й ні?»— озивався в ньому немилосердний демон, і солодкі ілюзії починали кружляти в його уяві, мов рої золотих метеликів.

Він ще спізнає і кохання, і славу, і радість, відродиться до нового життя як митець і омолодиться, як доктор Фауст — аби тільки жаліслива смерть прийшла йому на поміч і обрубала ланцюг, що приковує його до печалі й хвороби.

Але на такі думки в ньому відразу ж озивався голос протесту. Хоча Реновалес жив, не думаючи про бога, релігійне почуття жевріло в його душі не згасаючи, й у важкі хвилини життя він завжди звертався до надлюдських, чудотворних сил. «Господи, збав мене від цієї жах-

ливої думки. Оборони від лихої спокуси. Не доведи, щоб моя дружина померла. Нехай вона живе, навіть якщо мені судилось загинути».

І назавтра, змучений докорами сумління, він ішов проконсультуватися до когось із своїх друзів-лікарів. Перевертав догори дном весь дім, організовуючи лікування згідно з ретельно розробленим планом, розподіляв по годинах ліки. І тільки тоді заспокоювався й повертався до живопису, до своїх чоловічих проблем, не згадуючи більше про хвору, переконаний, що тепер її життя поза всякою небезпекою.

Якось після другого сніданку Хосефіна з'явилась до нього в студію, і художник, побачивши її, відчув якийсь неспокій. Давно вже не заходила вона сюди в той час, коли він працював.

Сісти не захотіла. Стала перед мольбертом і, не дивлячись на чоловіка, заговорила тихим смиренним голосом. Реновалеса аж страх пробрав від такої незвичної поведінки.

— Маріано, я прийшла поговорити з тобою про дівчину. Пора її видати заміж. Рано чи пізно це має статися — і чим скоріше, тим краще. Вона, Хосефіна, незабаром помре, і їй буде легше розлучитися з життям, знаючи, що дочка добре влаштована.

Реновалес запротестував — палко й бурхливо, як людина, котра не дуже вірить у те, що каже. Дурниці! До чого тут смерть? І навіщо їй помирати? Адже зараз вона почуває себе краще, ніж будь-коли! Треба тільки слухатись лікарів.

— Я скоро помру,— сухо повторила жінка.— І тобі відразу стане легше жити. Ти це чудово знаєш.

Художник хотів був ще дужче обуритись, але, зустрівши холодний погляд дружини, лише покірно знизав плечима. Не варт сперечатися; йому треба зберегти спокій. У нього багато роботи, пополудні він, як завжди, має піти в дуже важливих справах.

— Ну гаразд, кажи далі. Міліта збирається заміж — але за кого?

Бажаючи підтримати свій батьківський авторитет, виявити якусь ініціативу, а ще тому, що дуже любив свого учня, художник заговорив про нього. Чи не Сольдевілья обранець їхньої доньки? Непоганий хлопчина і з перспективами на майбутнє. Міліту він кохає без тями — он який ходить засмучений, бідолаха, коли дівчина не

дуже з ним привітна. Кращого чоловіка для Міліти годі й бажати.

Хосефіна урвала чоловікові розбалакування, кинувши сухо й різко:

— Я не хочу, щоб моя донька одружувалася з художником — ти це чудово знаєш. Досить нам і того, який дістався матері.

Міліта одружиться з Лопесом де Соса. Дівчина не заперечує. Хлопець уже говорив з нею, дістав згоду і тепер звернеться до батька.

— А чи ж кохає вона його? Ти гадаєш, Хосефіно, що такі справи можна вирішувати на твій смак?

— Атож, вона його кохає і хоче заміж. А втім, дочка вдалася в тебе: так само погодилася б вийти й за другого. Чого вона прагне — це волі, їй не терпиться якомога скоріше втекти од вічно хворої і сумної матері. Вона цього не каже і, мабуть, сама не розуміє, що в неї на думці, але я про все здогадуюсь.

Хосефіна піднесла до очей руку і мовчки витерла сльози, ніби, згадавши дочку, на якусь мить забула про свою ворожість до чоловіка.

Щоб скоріше покінчити з цією тяжкою сценою, Реновалес заговорив сердито й різко. Усе це нісенітниці, вигадки її хворобливої уяви. Вона повинна думати насамперед про те, як вилікуватись, а не про всякі дурниці. До чого ці сльози? Їй хочеться видати дочку за отого панича з його автомобілями? Гаразд, хай буде так. Не хочеться? То хай дівчина залишається з ними.

Це її справа, і ніхто перечити їй не збирається. Весілля, так весілля,— хоч і завтра! Він до цього не має ніякого діла, і з ним зовсім не обов'язково радитися. І годі про це, в нього клопоту досить й без того.

Зрештою Хосефіна пішла зі студії, щоб спокійно виплакатися десь-інде, а він з полегкістю зітхнув, радий, що тяжка розмова позаду.

Лопес де Соса йому подобається. Чудовий хлопець!.. Зрештою це справа Міліти — обрати собі нареченого. Йому нема коли надто заглиблюватися в такі справи. У нього інші турботи.

Переговоривши з майбутнім зятем, Реновалес став залишатися вечорами вдома, щоб надати родинним посиденькам більш-менш патріархального вигляду. Міліта та її наречений розмовляли в кутку вітальні. Котонер блаженно перетравлював ситий обід і весело базікав, сил-

куючись викликати кволу посмішку на обличчі дружини маестро, що сиділа в іншому кутку й тремтіла від холоду. Реновалес, у халаті, читав газети, заколисуваний атмосферою мирного домашнього вогнища. Побачила б його таким графиня!..

Одного вечора у вітальні пролунало ім'я графині де Альберка. Міліта з дитячою жадібністю перебирала в пам'яті світських дам — друзів їхнього дому,— які неодмінно відзначать її скоре весілля коштовним дарунком.

— Конча не приходить до нас,— мовила дівчина.— Давненько ми її тут не бачили.

Запала важка мовчанка, ніби ім'я графині війнуло на всіх холодом. Котонер щось замугикав крізь зуби, вдаючи, мовби нічого не чув; Лопес де Соса заходився шукати на кришці фортепіано якісь ноти і заговорив про них, намагаючись звернути розмову на іншу тему. Відчувалося, що він теж про все знає.

— Вона не приходить, бо не має в цьому потреби,— озвалася зі свого кутка Хосефіна.— Твій батько щодня бігає до неї, щоб вона нас не забувала.

Реновалес обурено підняв голову, наче йому перебили присмний сон. Хосефіна дивилася прямо на нього, але без гніву. Як і тієї ночі, коли між ними відбулася тяжка сцена, в очах дружини світилася безжальна зневага. Вона не сказала більше нічого — але в її погляді маестро прочитав:

«Дарма стараєшся, чоловіче. Ти геть схибнувся через ту жінку, ходиш за нею, мов тінь, але вона не для тебе — для інших. Я добре знаю її... І знаю, як тобі там доводиться. Ти зробився посміховиськом для людей! Та й для мене... Як я тебе зневажаю!..»

IV

Весілля Реновалесової дочки з елегантним Лопесом де Соса відбулося на початку літа. Газети присвятили цій події не одну шпальту, оглядачі світського життя розводилися про те, що «слава та блиск мистецтва поєдналися з престижем аристократизму й багатства». Ніхто вже не згадував про прізвисько «Красунчик у маринаді».

Маестро Реновалес не поскупився на витрати. Міліта — його єдина донька, і він видасть її заміж із королівською пишнотою. Щоб увесь Мадрід, уся Іспанія знали про цю

подію, щоб і на Міліту впав промінь з ореолу батькової слави.

Список весільних подарунків був довгий. У ньому фігурували всі знайомі маестро: світські дами, високі політичні діячі, славетні митці і навіть особи з королівської родини — кожне зі своїм приношенням. Дарами можна було заповнити велику крамницю. Обидві студії для почесних гостей перетворилися на ярмаркові павільйони з безліччю столів, завалених усякими речами — справжня виставка тканин та коштовностей, яку відвідали всі, навіть давно забуті Мілітині подруги, котрі, бліднучи від заздрощів, приходили її привітати.

Графиня де Альберка також прислала подарунок — коштовний і яскравий. Мабуть, вона не хотіла лишитись непоміченою поміж друзями дому. Навіть доктор Монтеверде подарував якусь дрібничку, хоча ніколи не бачив ні молодого, ні молодої, і ніщо не поєднувало його з цією родиною, крім дружби з маестро.

Вінчання мало відбутися вдома — для цього в одній студії обладнали щось подібне до каплиці. Усі справи, пов'язані зі шлюбною церемонією, взявся залагодити Котонер, щасливий показати, який вплив він має серед духовних осіб.

Реновалес заходився коло вівтаря — він хотів, щоб навіть у дрібницях тут було видно руку художника. На тлі старовинних гобеленів повісив давній триптих і поставив середньовічний хрест; витерті від пороху та павутиння предмети культу, що досі правили за декоративні прикраси студії, мали тепер на короткий час сповнитися своєї релігійної значущості.

Весь дім славетного маестро барвистими хвилями затопило море квітів. Реновалес хотів, щоб квіти були всюди, і замовив їх із Валенсії та Мурсії в необмеженій кількості; квітами були прикрашені всі одвірки й карнизи, на столах та по кутках студій громадилися величезні букети, перед фасадом будинку тяглися від колони до колони різнобарвні гірлянди, збуджуючи цікавість натовпу, що юрмився потойбіч штахетної огорожі: жінки в шалях та хлопчаки з великими кошиками на головах, пороззявлявши роти, витріщалися на це диво, стежили, як виходять і заходять слуги, заносячи в будинок пюпітри для нот та контрабаси у лакованих футлярах, і чекали, що ж відбудеться далі на цьому незвичайному весіллі.

Реновалес ходив по дому з раннього ранку, за всім

наглядаючи. На його маніжці красувалися дві орденські стрічки, а на грудях сяяло сузір'я мерехтливих золотих світил. І Котонер почепив на себе кілька відзнак — орденів папського двору. Маестро задоволено видивлявся на себе в усі дзеркала, милувався і своїм другом. Їм треба бути чепурними: таке свято, як сьогодні, буває раз у житті. Він не давав товаришеві спокою, знов і знов розпитуючи, як ідуть приготування до церемонії — чи не забули вони чогось. Оркестром диригуватиме маестро Педраса, великий друг Реновалеса. Гратимуть усі найкращі музиканти Мадріда — здебільшого оркестранти Королівської опери. Хор буде непоганий, але з відомих співаків пощастило залучити лише тих, хто постійно живе в столиці. На жаль, театральний сезон уже закінчився...

Котонер дав господареві звіт у своїй діяльності. Точно о десятій прибуде нунцій його святості монсеньйор Орланді, Котонерів великий друг: ще молодий красень-прелат, з яким художник заприязнився в Римі. Досить було Котонерові сказати йому два слова, щоб він погодився виявити маестро Реновалесові високу честь — власноручно обвінчати молодят. На те й друзі, щоб при нагоді до них звертатись. Радіючи, що зумів піднятися над власною незначущістю, портретист найсвятіших отців повів друга від салону до салону, показуючи, як ведуться приготування; маестро схвалював усі його розпорядження.

В оцій студії розміститься оркестр і буде влаштовано lunch [1]. Два інші нефи — для гостей. Чи, бува, чогось не бракує?.. Двоє художників оглянули вівтар з його канделябрами і тьмяними гобеленами, раками [2] та хрестами із старого матового золота, що, здавалося, всмоктує в себе світло, зовсім не віддзеркалюючи його. Усе начебто як годиться. Стіни були обвішані старовинними картинами, вінками та гірляндами квітів, що затуляли барвисті етюди пензля маестро та його незакінчені полотна світського змісту, які порушували б скромну і підкреслено благочестиву обстанову цього нефу, перетвореного на каплицю. Підлога була почасти застелена яскравими килимами, перськими й мавританськими. Перед вівтарем — два стільчики для молитви навколішках, а за ними — всі розкішні сидіння, які знайшлися в студії,— для найпочесніших гостей: білі крісла XVIII століття з вигаптуваними

[1] Легка закуска, ленч *(англ.)*.

[2] Рака — кам'яна гробниця, в якій зберігаються «святі мощі».

пасторальними сценками, складані грецькі стільчики, дубові різьблені трони, венеціанські крісла, темні стільці з довжелезними бильцями. Справжня антикварна колекція — строката й химерна.

Зненацька Котонер вражено ступив крок назад. Яка неуважність! Ото знеславилися б, якби він не додивився!.. У глибині студії, якраз навпроти вівтаря, що почасти затуляв вітражне вікно, височіла гола мармурова жінка. Осяяна денним світлом, яке лилося крізь шибки, вона прикривала однією рукою лоно, а другою — перса. Цю прекрасну статую — Венеру Медіцейську — Реновалес привіз із Італії. Сліпуче біла антична краса гордо сяяла на тлі мертвотної жовтизни святих речей, розставлених під протилежною стіною. Звикши весь час бачити статую, обидва художники уже кілька разів пройшли сьогодні повз неї, не звертаючи уваги на її наготу, що стала ніби ще зухвалішою й прекраснішою, коли студія обернулась на молитовню.

Котонер зайшовся сміхом.

— Ото був би скандал, якби вона так і залишилась тут!.. Що сказали б дами! А мій друг Орланді подумав би, що ти зробив це навмисне, бо він тебе вважає трохи вільнодумцем... Нумо, хлопче, до діла; давай-но поміркуємо, чим цю даму прикрити.

Після довгих пошуків вони знайшли в якійсь із студій, де все було поперекидано й попереставляно, великий клапоть індійської бавовняної тканини, розмальованої слонами та квітами лотоса; накинули це покривало на голу богиню, закутали її аж до п'ят, і тепер вона стояла, ніби якийсь таємничий сюрприз, приготований для гостей.

Почали з'їжджатися запрошені. Перед брамою цокотіли кінські копита і скрипіли, розчиняючись та зачиняючись, дверці карет. Екіпажі підкочували один за одним, гомін людських голосів щодалі наростав. У передпокої шаруділи по підлозі довгі шлейфи шовкових суконь і сновигали туди-сюди слуги — забирали в гостей плащі та пальта, давали за них номерки, як у театрах, і відносили одежу в кімнату, що тепер правила за гардеробну. Усі слуги були у фраках якогось невиразного кольору, чисто поголені, з довгими бакенбардами. Керував челяддю Котонер, а Реновалес тим часом зустрічав гостей: чемно кланявся й усміхався дамам у білих та чорних мантильях, потискував руку чоловікам, декотрі з яких були в яскравих, обшитих регаліями мундирах.

Дивлячись на цей парад, що проходив церемоніальним маршем через його студії та салони, маестро відчував глибоке хвилювання. Солодкою музикою відбивалось у його вухах шарудіння шлейфів, шелестіння віял, якими обмахувалися дами, слова гостей, що вітали митця з весіллям доньки та вихваляли його художній смак. Гості прибували радісно збуджені, охоплені тим самим бажанням подивитися на людей і показати себе, з яким з'являлися на театральні прем'єри та на світські бали. Їх тішила і гарна музика, і те, що в церемонії братиме участь сам папський нунцій, і приготування до грандіозного ленчу, а надто впевненість, що завтра їхнє ім'я неодмінно надрукують у якійсь газеті, в розділі світської хроніки, а може, ще й дадуть фотографію. Весілля Емілії Реновалес було неабиякою подією.

У натовпі елегантного люду, що накочувався хвилями, затопивши весь дім, кілька юнаків поквапно встановлювали фотоапарати. Отже, робитимуть знімки! Ті, хто мав зуб на художника, згадуючи, яку купу грошей він злупив за портрет, тепер великодушно прощали його жадібність. Цей маестро живе як вельможа... А Реновалес ходив і ходив, обертався на всі боки, потискував руки, говорив люб'язності, розмовляв про се про те і сам не знав, куди піде наступної миті. Вийшовши в передпокій, він на хвилину спинився перед вікном і побачив осяяний сонцем куточок саду, дерева, квіти, а за огорожею — чорне з'юрмисько: веселий натовп милувався незвичайним видовищем. Митець вдихнув пахощі троянд та жіночих парфумів і відчув, як роздимає йому груди солодка радість. Чудова це штука — життя. Дивлячись на простолюд, який юрмився на вулиці, Реновалес із гордістю подумав, що батько його був сільський коваль. Святий боже! Як високо він піднявся!..

Художник відчув вдячність до багатого бездіяльного люду, що підтримував його добробут, а сьогодні зійшовся на весілля його дочки; митець хотів догодити цьому добірному товариству і надокучав Котонерові всякими порадами. Старий друг огризався на маестро з гордовитою самовпевненістю людини, яка розуміється на своєму ділі. Твоє місце, мовляв, у домі, серед гостей. Дай мені спокій, я й без тебе чудово знаю, що мені робити. І, повернувшись до Маріано спиною, Котонер давав розпорядження слугам та показував дорогу всім, хто заходив, з першого

погляду визначаючи, до якого стану належать новоприбулі. «Прошу сюди, сеньйори».

З'явилася група музикантів, і він провів їх через чорних хід, щоб вони могли зразу пройти до своїх пюпітрів, не змішуючись із гостями. Потім заходився лаяти кухарчуків, які загаялися з приготуванням до ленчу і тепер проштовхувались крізь натовп, несучи над головами гостей великі кошики із закусками.

Раптом Котонер побачив над сходами плюшевий капелюх із китицями, а під ним — бліде обличчя над шовковою, підперезаною ліловим фахіном [1] сутаною з ліловими гудзиками, яка посувалася вгору між двома простими чорними рясами. Старий художник покинув свій пост і кинувся назустріч отцям:

— Oh, monsignore! Monsignore Orlandi! Va bene? Va bene? [2]

Зігнувшись у шанобливому поклоні, він поцілував прелатові руку, з гарячим зацікавленням спитав про його здоров'я, ніби забувши, що бачився з ним тільки вчора, і рушив попереду, прокладаючи шлях крізь натовп гостей, який вирував у салонах.

— Нунцій! Нунцій його святості папи римського!

Чоловіки з поважністю достойних людей, які вміють шанувати осіб, наділених владою, переставали сміятись та розмовляти з дамами, схилялися у поштивому поклоні і на ходу хапали витончену й бліду, мов у античної красуні, руку, щоб поцілувати величезний діамант персня... Жінки піднімали голови й зволоженими очима дивились на монсеньйора Орланді, славетного прелата, дипломата церкви, аристократа із старовинного римського роду — високого, худорлявого, з білим, як облатка лицем, чорним волоссям і владним поглядом палахкотючих очей.

Кожен його рух був сповнений гордовитої грації, як у тореадора на арені. Жінки жадібно припадали устами до його руки, а він дивився на шеренгу схилених перед ним у шанобливому поклоні чарівних голівок непроникним і таємничим поглядом. Котонер ішов попереду, прокладаючи дорогу крізь натовп і пишаючись своєю роллю. Яку повагу викликає його друг, «красень-прелат»! Яка це велич — релігія!..

---

[1] Фахін — шовковий пояс, відзнака військових і вищого духовенства.

[2] О монсеньйоре! Монсеньйоре Орланді! Усе гаразд? Усе гаразд? *(Італ.)*

Він провів монсеньйора Орланді до ризниці, тобто до кімнатки, в якій перевдягалися натурники й натурниці. Котонер тактовно залишився за дверима; однак щомиті до нього виходив хтось із домашніх священиків нунція, жвавих юнаків із гнучким дівочим станом, напахчених тонкими парфумами. Вони ставилися до старого художника шанобливо, вважаючи його за високу персону, і раз у раз просили, щоб signore Котонер допоміг їм знайти ту або іншу річ, яку монсеньйор велів доставити сюди вчора; щоб уникнути дальших розпитувань, богемник зрештою зайшов у натурницьку і став допомагати своєму знаменитому другові обрядитися для священної церемонії.

Море людей у салонах раптом завирувало; розмови стихли, і всі з'юрмилися біля одних дверей. Потім розступилися, утворивши прохід.

Спираючись на руку статечного сеньйора, що був весільним батьком, з'явилася наречена, вся в білому: біла, з кремовим відтінком сукня, сніжно-біла вуаль, перламутрово-білі квіти. Яскріли тільки уста й здоровим рум'янцем пашіли щоки. Дівчина всміхалася на всі боки, не відчуваючи ні скутості, ні соромливості, задоволена, що на неї звернена загальна увага. За нею йшов наречений під руку з Хосефіною, яка здавалася ще меншою, ніж була. Оглушена цим гамірним торжеством, що порушило болісний спокій її життя, вона вся зіщулилась у своїй бальній сукні, яка висіла на ній мішком.

Реновалеса не було на церемонії виходу молодих; він забігався, вітаючи та зустрічаючи гостей. В одному з кутків салону, за віялом, яке майже затуляло обличчя дами, несподівано почувся мелодійний сміх. Хтось торкнув художника за плече і, обернувшись, він побачив бундючного графа де Альберка під руку з дружиною. Граф висловив своє захоплення студіями: який артистичний смак! Графиня весело й трохи насмішкувато привітала митця з цією урочистою подією, такою важливою у його житті. Отже, настав момент, коли він має відступити в тінь, назавжди попрощатися з молодістю.

— Вас відтручують, любий маестро. Скоро вас називатимуть дідом.

І весело засміялася, побачивши, як збентежився й почервонів художник. Він збирався щось відповісти графині, але в цю мить Котонер сіпнув його за рукав і потяг за собою. Що він собі думає? Молоді уже стоять перед аналоєм, монсеньйор Орланді приступає до виконання

своїх обов'язків, а місце батька досі порожнє. Реновалес пішов за ним і цілих півгодини страшенно нудився, неуважно спостерігаючи за священнодійством прелата...

Удалині, в останній студії, гучним акордом озвалися струнні інструменти, і полилася музика — світська, але таємнича, містична; вона котилася мелодійними хвилями від зали до зали, бриніла в повітрі, напоєному пахощами прив'ялих троянд...

І відразу ж приємний голос під акомпанемент кількох інших голосів, грубіших, заспівав молитву, пронизану любострасними ритмами італійської серенади. Над гостями, здавалося, прокотилась хвиля глибокого зворушення. Котонер, який стояв неподалік аналоя і стежив, щоб монсеньйорові нічого не бракувало, неабияк розчулився, слухаючи музику, споглядаючи цей натовп високих гостей і милуючись театральною урочистістю, з якою виконував вінчальний обряд римський вельможа. Дивлячись на Міліту, що стояла навколішках, така вродлива у своїй білосніжній вуалі, старий богемник аж закліпав, стримуючи сльози. Дарма, що був бездітний, він так хвилювався, ніби видавав заміж власну дочку.

Реновалес витягував шию і поверх білих та чорних мантилей шукав поглядом очі графині. Подеколи вони дивились на нього, насмішкувато поблискуючи; а то назорювали Монтеверде в натовпі сеньйорів, що стояли біля дверей.

Потім на якусь мить художник захопився церемонією обряду. Ох і довгий же він!.. Музика нарешті стихла. Монсеньйор повернувся до вівтаря спиною і ступив кілька кроків до молодих, простягши перед собою руки і показуючи, що збирається говорити. Запала глибока тиша, і над головами принишклих гостей зазвучав голос італійця — м'який і співучий. Іноді прелат заникувався і заміпював іспанські слова іншими, зі своєї рідної мови. Нагадавши молодому подружжю про шлюбні обов'язки, він з ораторським натхненням став вихваляти їхнє високе походження. Про молодого монсеньйор Орланді сказав небагато: він, мовляв, належить до касти привілейованих, з якої походять проводирі людства — отже, його обов'язки очевидні. Що ж до молодої, то вона спадкоємиця художника із світовою славою, дочка митця.

На згадку про мистецтво римський прелат розпалився і заговорив так красномовно, наче був художником, а не священнослужителем, у словах його бринів захват і гли-

бока перекопаність людини, яка весь вік прожила серед прекрасних, майже античних розписів та скульптур Ватікану. «Після бога — немає нічого вищого за мистецтво...» Цими словами прелат дав зрозуміти, що наречена шляхетніша за багатьох із тих, хто дивиться тепер на неї. Потім він став звеличати її батьків. У високих і зворушливих виразах згадав про узи чистого кохання і християнської вірності, які поєднують Реновалеса та його дружину на порозі старості і які, звичайно, поєднуватимуть їх до самої смерті. Художник опустив голову, боячись зустрітися з глузливим поглядом Кончі. Хосефіна сховала обличчя в мереживо своєї мантильї й глухо ридала. Котонер визнав за доречне тактовно кивати головою на знак схвалення прелатових слів.

Потім оркестр гучно заграв «Шлюбний марш» Мендельсона. Гості засовали стільцями та кріслами, дами ринули потоком до нареченої і, одна поперед одної, стали її вітати; ті, хто відстав, вигукували свої поздоровлення через голови, намагаючись перекричати тих, що прибігли першими. Знявся такий гамір, аж у ньому потонули звуки духових інструментів та бренькіт струн. Монсеньйор, закінчивши обряд, відразу втратив свою значущість, і гості більше не звертали на нього уваги. Майже ніхто не помітив, як він рушив зі своїми священиками до натурницької. Наречена тільки розгублено всміхалася, опинившись у тісному колі жінок, що обіймали її й цілували. На Мілітиному обличчі застиг вираз подиву. Як усе просто! То вона вже одружена?..

Раптом Котонер побачив Хосефіну. Вона проштовхувалася крізь натовп і шукала когось поглядом. Її обличчя було рожеве від збудження. Інстинкт розпорядника підказав старому художникові, що пахне небезпекою.

— Берись за мою руку, Хосефіно. Ходім ковтнемо свіжого повітря. Тут і задихнутися можна.

Вона взяла Котонера під руку, але замість іти за ним, сама потягла його за собою, пропхалася крізь натовп гостей, що з'юрмилися навколо дочки, і спинилася, побачивши нарешті графиню де Альберка. Обачний друг аж затремтів од страху. Так він і думав: вона шукала суперницю.

— Хосефіно!.. Хосефіно!.. Не забувай — ми на весіллі Міліти!..

Але його застереження було зайве. Побачивши давню подругу, Конча сама підбігла до неї. «Люба моя! Як давно

ми з тобою не бачились! Дай-но поцілую тебе... Ще разочок». І лунко цмокала хирляву жіпочку, мов у пориві щирої радості. Хосефіна спробувала була опиратися, але відразу й здалася; звичка та виховання перемогли, і вона тільки всміхалася — сумно й знічено. Навіть сама поцілувала графиню у відповідь, правда, холодно й байдуже. До Кончі в неї не було ненависті. Якби чоловік не упадав за нею, то упадав би за якоюсь іншою; справжня її суперниця, грізна й недосяжна, жила в його уяві.

Щасливі й трохи стомлені від зливи привітань, наречені взялися за руки, пройшли крізь натовп гостей і, під музику тріумфального маршу, зникли.

Оркестр перестав грати, і люди посунули до столів, заставлених пляшками, холодними закусками та солодощами, а навколо розгублено метушилися слуги, не знаючи, що робити, бо безліч рук миттю розхапали тарілки з підрум'яненими біфштексами та ножики з перламутровими колодочками, що лежали біля кожної страви. Після обряду вінчання гості, здавалося, відчули нестерпний голод, і тепер ці чемні й добре виховані люди, усміхаючись, штурхали одне одного ліктями, наступали дамам на шлейфи суконь, а взявши штурмом столи, розпорошилися по студіях — збуджені і веселі, кожен із тарілкою в руках; молоді люди самі хапали зі столів пляшки з шампанським і ходили по залах, наливаючи дамам у келихи. З тактовною безтурботністю гості швидко спустошували столи. Слуги квапливо їх накривали, проте піраміди сендвічів, фруктів і солодощів зменшувались на очах, пляшки миттю зникали. Ляскання корків, що вилітали з пляшок, не вщухало ні на мить.

Реновалес мотався, наче служник, розносив тарілки та келихи знайомим дамам, що сиділи далеко від столів. Сеньйора де Альберка поводилась, як господиня дому, і ганяла художника в усі кінці з безперервними дорученнями.

Під час одного такого рейду художник здибався з Сольдевільєю, своїм улюбленим учнем, якого давно не бачив. Хлопець здавався сумним, хоча знаходив якусь розраду в тому, що його жилет — з гаптованого квітами чорного оксамиту і з золотими гудзиками — викликав справжній «фурор» серед молоді.

Реновалесові захотілося втішити свого улюбленця. Бідолашний хлопчина! Уперше маестро дав зрозуміти, що знає його «таємницю».

— Я хотів би для своєї дочки іншої пари, та, на жаль, не судилося. Працювати, Сольдевілья! Вище голову! Ми повинні віддавати всю свою любов самому тільки мистецтву!

І повернувся до графині, задоволений, що так великодушно втішив сердешного хлопця.

Опівдні свято закінчилося. Молодята з'явилися знову, вже в дорожніх костюмах: він — у лисячій шубі (незважаючи на спеку), у шкіряному шоломі й високих гетрах; вона — в довгому плащі і в тюрбані з густих вуалей — ніби одаліска, яка втекла з гарему.

Біля дверей на них чекав новісінький автомобіль з потужним мотором, що його жених придбав саме для весільної подорожі. Заночують вони за кілька сотень кілометрів звідси, в центрі Старої Кастилії, в маєтку, який дістався Лопесові де Соса в спадок від батьків і в якому він ще не був жодного разу.

«Модерний шлюб» — як висловився Котонер; подружня інтимність прямо в дорозі, за тактовною спиною шофера. Завтра вони вирушать у мандри по Європі. Заїдуть аж до Берліна, а може, й далі.

Лопес де Соса міцно потиснув усім руки з виразом капітана, що вирушає в кругосвітню подорож, і пішов оглянути перед дорогою автомобіль. Міліта дала себе обняти, і на її вуалях залишилися краплини материних сліз.

— До побачення! Нехай щастить тобі, доню!..

Так закінчилося весілля.

І Реновалес та його дружина залишилися самі. Без дочки вони відчули себе ще самотнішими, а прірва між ними стала ще глибшою. Ходили сумні, похмурі й дивились одне на одного як чужі. Раніше, коли в домі дзвенів Мілітин голос, вони, розмовляючи з дочкою, іноді перекидалися словом і між собою. А тепер їхнє життя стало схоже на життя скутих одним ланцюгом каторжників, що ненавидять одне одного, але змушені день і ніч бути разом.

В пошуках порятунку від цієї самотності, яка сповнювала їх страхом, вони просили молодих оселитися з ними. Будинок великий, місця вистачило б на всіх. Але Міліта висловилася проти, лагідно, однак рішуче, і чоловік підтримав її. Вони повинні жити біля його каретника й гаража. Та й чи дозволив би йому тесть розмістити в цьому домі зібрану ним велику колекцію бичачих голів і закривавлених костюмів славетних тореадорів, дорогоцінні експонати, які викликають цікавість і захват не тільки у його друзів, а й у багатьох чужоземців?..

Коли художник і Хосефіна залишилися самі, їм здалося, що за один місяць вони постаріли на багато років; їхній будинок раптом став схожий на занедбаний стародавній храм — зовсім порожній, наповнений лункою тишею. Реновалес хотів, щоб Котонер перебрався до них, але богемник рішуче відмовився. Він приходитиме в їхній дім їсти, проводитиме з ними більшу частину дня. Реновалеси — його єдина родина, але він хоче зберегти свободу; в нього багато друзів, йому щодня доводиться в когось бувати — а жити якось інакше він просто не може.

Як настали по-справжньому теплі дні, маестро умовив дружину поїхати в те місце, куди вони вибиралися щоліта: то був безлюдний і мало кому відомий куточок андалуського узбережжя, де стояло маленьке рибальське село. Свого часу художник намалював там чимало картин. У Мадріді Реновалес пудився, бо графиня де Альберка поїхала з чоловіком у Біарріц і потягла за собою й доктора Монтеверде.

Отож художник з дружиною вибралися до моря, але прожили там не більше місяця. Маестро встиг намалювати лише дві картини. Хосефіна почувала себе погано. Біля моря їй спершу навіть покращало. Вона пожвавішала і цілими годинами сиділа на піску, засмагаючи на сонці і дивлячись на море безвиразними очима хворої, що знудьгувалася за теплом. Чоловік малював поряд, завжди оточений купкою якихось обшарпанців. Хосефіна повеселішала, вона іноді співала, а то й усміхалася до маестро, ніби прощала йому й бажала про все забути. Але несподівано знову засумувала і відчула велику слабість у тілі. Сонячний пляж і приємне життя на свіжому повітрі раптом стали пригнічувати її, вона відчула ту огиду, яку хворі подеколи відчувають до світла й шуму і ховаються від усього цього під ковдрою. Хосефіна занудьгувала за своєю сумною мадрідською домівкою. Там їй краще, там її оточують бодай спогади, і вона почуває себе впевненіше, не так боїться гнітючого страху, що невідступно скрадається за нею. А ще — їй хочеться побачитися з дочкою. Реновалес мусив давати зятеві телеграму. Годі вже їздити по Європі — мати хоче бачити Міліту.

Реновалес і Хосефіна повернулися до Мадріда в кінці вересня, а невдовзі прибули й молодята, задоволені своєю мандрівкою, а ще дужче тим, що опинилися в знайомому середовищі. Лопес де Соса зазнав гіркого розчарування, познайомившись з людьми, які були від нього багатші і

засліплювали його своїми розкішними екіпажами й автомобілями. Його дружина прагнула обертатися в колі своїх подруг: нехай захоплюються її багатством та високим становищем у світському товаристві. Міліту прикро вразило, що в тих країнах, де вони мандрували, нею ніхто не цікавився, усім було до неї байдужісінько.

Побачивши дочку, Хосефіна, здавалося, ожила. Міліта навідувала їх часто, приїжджаючи пополудні і хизуючись своєю елегантністю, яка ще більше впадала в очі серед літа, коли весь вищий світ Мадріда роз'їхався по курортах. Міліта забирала матір і катала її на автомобілі, виїжджаючи за місто і здіймаючи хмари куряви на дорогах. Траплялося, що й Хосефіна зусиллям волі долала свою кволість і виряджалася до дочки — та мешкала в будинку, що виходив фасадом на вулицю Олосага. Мати милувалася там модерним комфортом, яким була оточена тепер Міліта.

Маестро вочевидь нудився. Ще наповнений світлом і яскравими барвами середземноморського узбережжя, він нічого не міг робити у цю пору в Мадріді, та й замовлень на портрети не було. До того ж Реновалесові бракувало товариства Котонера: той вирядився в одне глухе кастільське містечко, відоме своїми історичними пам'ятками, і з кумедною пихою тішився там почестями, що їх виявляли йому як генію, жив у палаці прелата і нищив своєю нездарною реставрацією розписи в соборі.

Самотність розбудила в Реновалесові сум за графинею де Альберка. Та й вона не давала йому забути про себе, щодня надсилаючи листа за листом. Писала йому в село на андалуському узбережжі, а потім у Мадрід: розпитувала, як він тепер живе, цікавилась найнезначнішими подробицями, а про себе розповідала стільки, що в кожному конверті надходила ціла повість.

Кончине життя поставало перед очима художника хвилина за хвилиною, ніби він постійно був поруч із нею. Вона розповідала йому про «Дарвіна» — називаючи так Монтеверде; нарікала на його холодність та байдужість — він, мовляв, відповідає на її палкі почуття лише жалістю. «Ох маестро, я дуже й дуже нещаслива!» Іноді листи були тріумфальні й оптимістичні: графиня нетямилася від щастя, і художник читав між рядками про її втіху, про жагуче сп'яніння після одного із зухвалих побачень у її домі під самим носом у довірливого графа. Та й не тільки між рядками, бо часто вона з безсоромною відвертістю

розповідала йому геть усе, наче своїй близькій подрузі, наче не вважала Реновалеса за чоловіка.

В останніх листах Конча була сама не своя від радості. Граф вирядився в Сан-Себастьян, куди його викликало королівське подружжя. На нього покладено високу дипломатичну місію, хоча він і не обіймає ніякої урядової посади. Але його обрали як одного з найродовитіших іспанських грандів, щоб він вручив князькові якоїсь крихітної німецької держави Золоте Руно. Бідолашний сеньйор, який сам марно домагався цієї відзнаки, мав утішитися тепер тим, що з помпезною урочистістю вручить її іншому. Реновалес угадав у всьому цьому руку графині. З її листів струменіла радість. Тепер вони залишаться з «Дарвіном» тільки вдвох, бо ж благородний сеньйор повернеться не скоро. Її чекає подружнє життя з доктором — без ризику, без тривог!..

Реновалес читав ці листи з простої цікавості. Кончині звіряння більше не бентежили його, і він анітрохи не хвилювався, бо звик уже до свого становища довіреної особи; бажання його охололо через відвертість цієї жінки, що знайшла такий певний спосіб розхолодити його: звіряла йому всі свої таємниці. Реновалесові лишалося пізнати ще тіло Кончі, бо ж душу її він знав, як жоден з її коханців, і це вже починало навіювати на нього нудьгу. Відстань і розлука сповнили художника холодною байдужістю. Прочитавши чергового листа, він щоразу думав одне й те саме: «Схиблена жінка... Ну навіщо мені її таємниці?»

Минув тиждень, протягом якого Реновалес не отримав із Біарріца жодного листа. Газети докладно повідомляли про місію вельможного графа де Альберка. Він уже був у Німеччині з усім своїм почтом, готуючись почепити почесну відзнаку через князівське плече. Здогадуючись, чому мовчить графиня, Реновалес не відчував ні хвилювання, ні заздрощів, і лише зловтішно посміхався. Без графа вона, звичайно, аніскілечки не нудьгує.

Нарешті він отримав від неї звістку, та ще в найнесподіваніший спосіб. Якось надвечір, коли сонце вже торкалося обрію, Реновалес вийшов з дому, збираючись піти прогулятися біля іподрому, щоб помилуватися з того узвишшя Мадрідом. Та не ступив він і кілька кроків по вулиці, як перед ним постав хлопець у червоній лівреї, розсильний якогось агентства, і простяг йому листа. Художник здивовано підняв брови, пізнавши графинин

почерк. Усього чотири рядки — квапливих, нерівних. Сьогодні ополудні прибула експресом із Франції зі своєю покоївкою Марі. Тепер сама вдома. «Приходьте... Негайно... Жахливі новини — я помираю». І маестро побіг до графині, хоча звістка про її близьку смерть не справила на нього особливого враження. Обійдеться чимось легшим. Він давно звик до фантастичних перебільшень Кончі.

У великому палаці графа де Альберка стояли сутінки, лунка тиша, і на всьому лежав шар пилюки, як завжди буває в покинутих надовго будинках. З усієї челяді залишався тільки воротар. Перед сходами гралися його діти, ніби ще не знали про повернення сеньйори. Меблі нагорі були в сірих чохлах, а бронза та дзеркала потьмяніли під товстим шаром пороху. Марі відчинила перед художником двері й повела його темними салонами із застояним повітрям; штор на зачинених вікнах та балконних дверях не було, і крізь жалюзі соталося слабеньке світло.

В одній із кімнат валялося кілька нерозпакованих дорожніх валіз, кинутих і забутих у поспіху раптового приїзду.

Пройшовши майже навпомацки через увесь безлюдний дім, Реновалес побачив пляму світла біля дверей у спальню графині — єдине помешкання, в якому помітно було ознаки життя і куди вливалося останнє проміння призахідного сонця. Конча сиділа у глибокому кріслі біля вікна, осяяна помаранчевими барвами надвечір'я. Чоло її було нахмурене, в очах розпач.

Побачивши художника, вона випросталась, мов розправлена пружина, схопилася на ноги, простягла руки і кинулась до нього, наче за нею хтось гнався.

— Маріано! Маріано! Він утік!.. Він покинув мене назавжди!..

То був жалібний зойк. Конча обняла художника і схилила голову йому на плече. З очей її крапля за краплею закапали на бороду маестро сльози.

Ошелешений Реновалес лагідно відсторонив графиню і посадив її знову в крісло.

— Стривайте, стривайте! Хто втік?.. Говоріть ясніше... «Дарвін», чи що?

Еге ж, він. Усе скінчено. Графиня насилу вимовляла слова — болісна гикавка не давала їй говорити. Розлютована, що її покинуто, а самолюбство її розтоптано, вона тремтіла всім тілом. Він утік від неї, та ще в найщасливіші

для них дні, коли Конча була певна, що міцно його тримає, коли вони втішалися свободою, якої досі не знали. Сеньйорові, бачте, набридло. Він, мовляв, ще кохає її — як писав у листі,— але бажає бути вільним, щоб мати змогу продовжити свої наукові студії. Мовляв, покидає її, глибоко вдячний за те, що вона була до нього такою доброю. Він, бачте, переситився її палким коханням, хоче оселитися десь за кордоном, стати великим ученим і більше не думати про жінок. Так він пише в тих кількох рядках, які надіслав їй на прощання. Брехня, все брехня! Вона здогадується: тут зовсім інше. Нікчема втік з однією повією, на яку накинув оком на пляжі у Біарріці. Справжня мацапура, але обдарована відьомським чаром. Мабуть, вона зводить чоловіків з розуму хитромудрими тонкощами гріха. Пристойні жінки, бачте, вже не задовольняють цього розбещеного панича. А може, образився, що не дали йому кафедри, що не обрали його депутатом. Господи! Хіба ж вона в цьому винна? Хіба не зробила усе від неї залежне?..

— Ох, Маріано! Мабуть, я таки помру. Це вже не кохання, а люта ненависть! Мене спопеляє гнів. О якби той красунчик попав зараз у мої руки... я б його задушила! Подумати лишень — скільки дурниць я вчинила заради нього!.. Господи, де були мої очі?

Довідавшись, що її покинуто, вона відчула тільки одне бажання: якнайскоріше зустрітися зі своїм добрим другом, порадником, «братом»; їхати в Мадрід, щоб побачити Реновалеса й висповідатись перед ним! Розповісти йому геть усе, навіть таке, про що не може згадувати, не червоніючи.

Вона не має в світі нікого, хто б любив її некорисливо, нікогісінько, крім маестро; раптом їй здалося, що вона сама-самісінька серед пустелі, а навколо непроглядна ніч — і тоді вона щодуху кинулася шукати його, просити в нього тепла й розради.

Тепер, коли художник був поряд, Кончі ще нестямніше захотілося знайти в нього захист. Вона знов підбігла до Реновалеса, рвучко обняла його, забилася в істериці й заголосила, ніби їй загрожувала хтозна-яка небезпека.

— Маестро, крім вас, у мене немає нікого. Маріано, ви моє життя! Ви ніколи мене не покинете? Завжди будете моїм братом?..

Реновалес усе ще не міг отямитися від несподіванки. Адже ця жінка досі завжди його відштовхувала, а тепер

сама кинулася йому в обійми, знеможено повисла в нього на шиї. Художник спробував випручатися з її рук, але вони чіпко його тримали.

Коли минув перший подив, він відчув, що залишився незворушний. Цей розпач ураженого самолюбства був йому неприємний — адже Копча страждала через іншого чоловіка.

Ось вона перед ним — його жадана, його омріяна жінка, б'ється в істериці й тулиться до нього, можливо, навіть не усвідомлюючи, що робить, у глибокому забутті, в розпачі; але в цю вирішальну мить художник несподівано відчув чи то страх, чи то гостру нехіть, засмучений, що його мрія збувається не з добровільної згоди жінки, що не пристрасть, а гірке розчарування штовхнуло графиню в його обійми.

Конча горнулася до нього, прагнула відчути себе під захистом цього сильного чоловіка.

— Маестро! Друже! Ви не покинете мене ніколи! Ви добрий!

Вона уже не плакала, а цілувала його в шию, зволоженими очима дивилась йому в обличчя. Вони майже не бачили одне одного; у кімнаті стояв таємничий присмерк, усі речі розпливалися, мов уві сні. Небезпечна гра — як і тоді, коли вони сиділи вдвох у Реновалесовій студії і вперше відчули взаємний потяг.

Зненацька Конча з жахом випручалася й утекла від маестро у найгустішу темряву, рятуючись від його жадібних рук.

— Ні, ні, не треба! Це принесе нам нещастя! Залишимося друзями... тільки друзями... і навіки!

Вона вигукувала ці слова щиро, але голос її звучав слабко, ледь чутно: то був голос жертви, яка не здається й хоче боронитися, але не має на це сили. Художник, якого в сутіні було майже не видно, відчув тваринну втіху варвара, що довго голодував, а тепер грабує взяте приступом багате місто.

Коли він прокинувся, була вже ніч. На шибках вікон мерехтіли червоні відблиски вуличних ліхтарів.

Художник здригнувся, наче від холоду. Мав таке враження, ніби виринає з духмяної хвилі, яка давно-давно накрила його з тихим плюскотом. Почував себе знеможеним і кволим, неспокійним, наче хлопчисько, який накоїв шкоди.

Поруч нього зітхала графиня. Яке безумство! Усе сталося проти її волі, вона передчуває, що це принесе їм великі нещастя. Страх Кончі бентежив Реновалеса, пробуджував його з приємного забуття, напоєного солодкою млостю вдоволеного бажання.

Вона перша опанувала себе. Підвелася на ліжку, відбившись чорним силуетом на світлому тлі вікна, й озвалася до художника, що присоромлено мовчав, принишкнувши в темряві.

— Зрештою... це мало статися,— спокійно сказала графиня.— Ми гралися в небезпечну гру, й інакше скінчитися вона не могла. Тепер я розумію, що завжди тебе кохала, що ти єдиний, кого я можу кохати.

Реновалес теж сів на ліжку, і їхні дві тіні злилися в одну на мерехтливому тлі вікна. Вони обнялися міцно-міцно — наче прагнули розчинитися одне в одному.

Кончині руки ласкаво відгорнули з художникового чола пасма його буйного волосся... Вона подивилась на нього закоханими очима, легенько поцілувала його в уста і ніжно зашепотіла:

— Маріано, владарю мого серця... Я кохаю тебе, обожнюю. Буду твоєю рабинею... Не кидай мене ніколи... А як покинеш, я всюди поповзу за тобою навколішках... Ти не знаєш, як я тебе кохатиму!.. Тепер ти мій — ти ж бо цього хотів... мій любий генію... страхопуде коханий... велетню... ідоле мій!

V

Якось — було це наприкінці жовтня — Реновалес помітив, що його друг Котонер чимось стурбований.

Маестро жартівливо розпитував про його роботу реставратора в старовинній церкві. Старий художник повернувся до Мадріда гладшим, веселішим, він весь аж лиснів якимось ситим попівським полиском. «Ти привіз од своїх каноніків міх здоров'я» — сказав йому Реновалес. Єпископський стіл, заставлений смачними стравами, був для Котонера солодким спомином. Він з усіма подробицями розповідав, що на ньому було, і на всі лади вихваляв тих добрих сеньйорів, котрі, як і він, не мучаться від суєтних жадань і знають одну тільки пристрасть: смачно й вишукано попоїсти. Маестро сміявся з простодушності добрих отців, уявляючи, як пополудні, після відправи, вони збираються біля риштувань і милуються роботою Кото-

нера; а з якою, мабуть, шанобою ловили кожне слово з уст дона Хосе домашні священики та інші мешканці єпископського палацу, й дивувалися, що художник, який дружив з кардиналами і вчився живопису в самому Римі, може бути таким простим і добродушним.

Того дня, після другого сніданку, Котонер здався Реновалесові надто серйозним та мовчазним, і маестро став допитуватися в друга, що його непокоїть. Комусь не сподобалася його реставрація? Чи, може, йому треба грошей?.. Котонер заперечливо похитав головою. Йдеться не про нього. Його турбує стан здоров'я Хосефіни. З нею щось негаразд — хіба це не помітно?

Реновалес тільки знизав плечима. Те саме, що й завжди: неврастенія, діабет, усі оті задавнені хвороби, від яких вона не хоче лікуватись, нехтуючи приписи лікарів. Вона ще більше схудла, але стала ніби трохи спокійніша. Плаче менше — щоправда, майже не розмовляє і, здається, прагне одного — забитися в якийсь куток і сидіти, сумно дивлячись перед собою й нічого не бачачи.

Котонер знов похитав головою. Воно й не дивно, що Реновалес нічого не помічає.

— Ти живеш дуже дивним життям, Маріано. Коли я повернувся зі своєї подорожі, то не впізнав тебе — ти зовсім змінився. Раніше не міг жити, щоб не малювати, а тепер цілими тижнями пензля не береш до рук. Куриш, співаєш, ходиш по студії і раптом вибігаєш із дому і мчиш... сам знаєш куди. І я знаю, і дружина твоя, мабуть, здогадується... Отже, розважаємося, маестро?.. А до іншим нам нема ніякого діла! Та пора тобі, чоловіче, спуститися з хмар. Подивися, що робиться коло тебе, вияви хоч крихту уваги до хворої.

І добрий Котонер став сердито вичитувати маестро. Хіба можна так поводитися, як він? Раз у раз аж спалахує, ніби від нетерплячки, вибігає з дому, а коли повертається, то на устах у нього грає усмішка, очі замріяні — одразу видно, куди й чого ходив.

Старий художник був стривожений тим, що Хосефіна віднедавна тане просто на очах, хоча, здавалося б, куди вже їй далі худнути? Бідолашна кашляє, і цей якийсь поганий кашель — то глухий, то хрипкий і надривний,— від якого її всю аж трусить, турбував Котонера.

Треба показати її лікарям.

— Лікарям! — вигукнув Реновалес.— А навіщо? Цілий факультет медицини побував у цьому домі! — і яка

в того користь? Вона нікого не хоче слухати, відмовляється від будь-якого лікування — можливо, навмисне, щоб подратувати мене. Нічого страшного з нею не коїться — ти просто її не знаєш. Хоча від неї справді лишилися самі кістки та шкіра, а побачиш — вона ще переживе і тебе й мене.

Голос художника аж тремтів од гніву. Мабуть, для нього стала зовсім нестерпна похмура атмосфера цього будинку, в якому він не знає іншої втіхи, крім спогадів про радощі, які спізнав у чужому домі.

Котонер таки домігся, щоб Реновалес покликав лікаря — той був його давнім другом.

Хосефіна роздратувалася, зрозумівши, що стан її здоров'я викликає тривогу. Вона почуває себе добре. Застудилася — тільки й того, восени вона завжди застуджується. І в її сердитому, ображеному погляді художник прочитав, що дружина вважає його піклування чистісіньким лицемірством.

Коли хвору було оглянуто, художник і лікар вийшли в студію, щоб поговорити сам на сам. Здавалося, лікар не знав, що сказати. Робити якісь певні висновки рано... Важко вгадати справжні можливості цього змученого організму, що так чіпко хапається за життя... Тож лікар удався до ухильних рекомендацій, як часто роблять люди його фаху. Треба б вивезти її з Мадріда... подихати чистим повітрям... змінити спосіб життя...

Реновалес заперечив. Куди ж вони поїдуть на початку зими, їй і серед літа захотілось додому! Лікар знизав плечима і виписав рецепт. З виразу його обличчя було ясно, що він вважає себе зобов'язаним щось написати, не може піти, не залишивши хоч якогось папірця. Він порадив чоловікові постійно стежити за станом хворої і розтлумачив йому, яких симптомів слід остерігатися. Перед тим як піти, ще раз знизав плечима, засвідчивши цим свою цілковиту розгубленість.

— Зрештою... Хто знає... Буває по-всякому! Організм людини здатний на несподівані реакції, він таїть у собі чудові резерви для самозахисту...

Ці загадкові втішання стривожили Реновалеса, і він почав пишком спостерігати за Хосефіною. Прислухався до її голосу, пильно дивився на неї, коли вона його не бачила. Вони вже не спали разом. Після одруження Мілі ти батько переселився в доччину кімнату, і вони розбили

ланцюг, що приковував їх, наче рабів, до спільного ложа, де вони вже давно не могли спокійно відпочивати. Але Реновалес вважав за свій обов'язок щоранку провідувати дружину.

— Тобі добре спалося? Може, чогось треба?

Вона дивилась на нього вороже, відчуженим поглядом.

— Нічого мені не треба.

А для більшої переконливості ще й поверталась до нього спиною.

Художник сприймав її неприховану ворожість із лагідним смиренням. Це його обов'язок — ану ж вона скоро помре! Але така можливість анітрохи не хвилювала його, він лишався байдужим і лютував на самого себе. Немилосердно картав себе за бездушність, за цілковиту байдужість до стану хворої, за те, що не відчуває до дружини нічого, крім скоминущих докорів сумління.

Якось пополудні, в домі графині де Альберка, після зухвалих розваг, якими коханці ніби кидали виклик священному спокою гранда, що вже повернувся з подорожі, художник боязко заговорив про свою дружину.

— Я тепер приходитиму рідше — хай це тебе не дивує. Хосефіна дуже хвора.

— Справді дуже? — перепитала Конча.

І в очах її замиготіли зловтішні вогники, які здалися Реновалесові знайомими: ті самі, що не раз танцювали перед ним у темряві, турбуючи його совість, мов відблиски пекельного полум'я.

— Важко сказати. Але, думаю, якось обійдеться.

Він відчував потребу брехати. Утішав себе, применшуючи серйозність хвороби. Сподівався розвіяти цією брехнею та самооманою гостру тривогу, яка шпигала його, мов голками. У такий спосіб він намагався знайти собі виправдання, поводився як людина, що дурить сама себе, вдаючи, ніби не усвідомлює всієї ваги свого злочину.

— Нічого страшного,— казав він дочці, яка, стривожена виглядом матері, щовечора приходила ночувати з нею.— Нежить, зимова простуда. Коли потепліє — все минеться.

Він звелів топити в усіх кімнатах; у будинку стало жарко, як у печі. Не відчуваючи найменшого хвилювання, художник раз у раз голосно повторював собі, майже викрикував, що в дружини тільки застуда, а тим часом

внутрішній голос твердив: «Брехня! Вона помирає. Помирає, і ти це знаєш!»

Симптоми, про які казав йому лікар, з'являлися з моторошною закономірністю, нанизувались один на один. Спершу він помічав тільки, що Хосефіну майже весь час трясе, як у лихоманці, а надвечір її аж судомило. Потім вона стала жахливо пітніти — від рясного поту простирадла на її ліжку були вранці мокрі як хлющ. Це жалюгідне тіло прямо на очах тоншало, усихало, мовби згорало на невидимому вогні. Вона кашляла безупину, тяжко хрипіла і скаржилася на постійний біль під грудьми. Дочка годувала її, мов дитину, з ложечки, але через кашель і блювоту Хосефіна не могла нічого ковтнути. Язик у неї став зовсім сухий. Вона жалілася, що всередині їй пече як вогнем.

Так проминув місяць. Реновалес, у своєму оптимістичному завзятті, намагався переконати себе, що хвороба далі не зайде.

— Вона не помре, Пепе,— заявляв він рішуче, ніби був готовий зчепитися з кожним, хто наважиться йому заперечити.— Правда ж, не помре, лікарю? Ви згодні зі мною?

Лікар, як завжди, тільки знизував плечима. «Хто знає... Цілком можливо». А що хвора рішуче відмовлялася від будь-якого обстеження, то він довідувався про розвиток хвороби лише по симптомах, із розповідей дочки й чоловіка.

Незважаючи на те, що з Хосефіни лишились самі кістки та шкіра, її тіло раптом почало набрякати. Збільшився живіт, одна нога розпухла, а друга навпаки — зовсім висохла.

Реновалес раз у раз надокучав лікареві розпитуваннями. Що він думає про всі ці симптоми? Лікар опускав голову. Він не знав. Треба почекати — природа багата на несподіванки. Але якось таки набрався духу і, під приводом того, що йому треба виписати рецепт, зайшов у студію поговорити з чоловіком хворої віч-на-віч.

— Мушу вам сказати правду, Реновалесе... Мені несила далі витримати цю комедію милосердя...— може, вона й добра для інших, але ж ви чоловік мужній... У вашої дружини скоротечні сухоти. Можливо, їй залишилося жити всього два-три дні, можливо — ще кілька місяців. Але вона помирає, і я не знаю від цього ліків. Якщо хочете, пошукайте іншого лікаря.

Помирає!.. Реновалеса як громом ударило. Він не міг отямитися, наче ніколи не вірив у можливість такого кінця. Помирає!..

Коли лікар вийшов твердою ходою людини, яка щойно скинула з себе важкий тягар, художник подумки повторив це слово, але воно не справило на нього ніякого враження. Його огорнула тупа байдужість. Помирає! Невже й справді може померти ця вічно хвороблива жіночка, що так знівечила йому життя?..

Він і незчувся, як заходив по студії, голосно вигукуючи:

— Вона помирає! Вона помирає!

Він повторював це, щоб схвилювати себе, щоб застогнати і заридати від горя, але не відчув нічого.

Хосефіна скоро помре, а він спокійнісінький! Йому хотілося заплакати, умитися гіркими слізьми, він мучився, як мучиться людина, що відчуває гостру потребу виконати свій обов'язок і не може цього зробити. Заклипав очима, набрав повні груди повітря і стримав віддих, намагаючись уявити собі всю глибину свого нещастя. Але очі його залишились сухими, а думка вперто не хотіла пройматись розпачем. Він прикидався перед самим собою, лише вдавав, що жаліє смертельно хвору дружину. Щось вигукував, ходив по студії, але й далі нічого не відчував, мовби так і не повірив у можливість цієї смерті.

Йому стало нестерпно соромно, він здавався самому собі справжнім страховищем. Охоплений поривом, який колись змушував святих самітників накладати на себе тяжку покуту за грішні мисли, пригнічений гірким каяттям, Реновалес дав собі слово не відходити від хворої. Він більше не вийде з її кімнати, витримає її мовчазну зневагу, буде з нею до останньої миті, забувши про сон і голод. Він аж холонув від страху, думаючи про свою черствість, і палко бажав спокутувати її великодушними й благородними вчинками.

Тепер Міліта вже не сиділа ночами біля постелі матері і повернулась додому, не надто потішивши цим чоловіка, який дуже зрадів, коли несподівано дістав змогу знов зажити парубоцьким життям.

Котонер приходив щодня і йшов додому тільки опівночі. Реновалес не лягав спати. Він мовчки блукав по яскраво освітлених кімнатах; раз у раз заходив до спальні й дивився на Хосефіну, що лежала зрошена потом,

тіпаючись від жахливого кашлю, занурена в передсмертну дрімоту і така висхла, така маленька, що її жалюгідне тіло здавалося під укривалами тільцем дитини. Решту ночі маестро просиджував у кріслі, багато курив. Очі його були розплющені, але мозок затуманювався, поринав у сон.

Думки художника витали далеко. Марно він картав себе за жорстокість: здавалося, його заворожила таємнича сила, куди могутніша, ніж докори сумління. Він забував про хвору і запитував себе, що зараз робить Конча; в уяві бачив її зовсім голу, знеможену від любощів; з усіма подробицями згадував їхні побачення — ніжний шепіт, жагучі слова, палкі обійми. А коли зусиллям волі проганяв від себе ці видіння, то підходив, наче для покути, під самі двері кімнати, в якій лежала хвора і прислухався до її уривчастого дихання; болісно кривив обличчя, але так і не міг заплакати, не відчував суму, хоч як прагнув його відчути.

На третій місяць хвороби Хосефіна вже не могла лежати в постелі. Легко, наче пір'їнку, дочка піднімала її, садовила в крісло, і хвора сиділа в ньому — малесенька, непомітна, з незнайомим кощавим личком, на якому, здавалося, не було нічого, крім глибоких очниць та гострого носа.

Котопер, дивлячись на Хосефіну, ледь стримував сльози.

— Сама тінь від неї лишилася! — казав він. Ніхто б її тепер не впізнав!

Коли хвора кашляла, здавалося, вона бризкає навколо себе отрутою смерті. На губах їй виступала піна. Зіниці раптом збільшувалися, і очі спалахували дивним світлом, наче дивилися кудись у далеч крізь людей і речі. Ох, її очі! Як боявся їх Реновалес!

Якось пополудні вони вп'ялися в нього, і він аж похолов. Ці очі пропікали йому чоло, бентежили і жахали його.

Реновалес і Хосефіна були самі. Міліта поїхала до себе додому. Котопер спав у кріслі в студії. Хвора, здавалося, трохи ожила і заговорила, поглядаючи мало не з жалем на свого чоловіка, який сидів перед нею.

Вона помирає; нема сумніву — смерть її близько. І Хосефіна заплакала — чи не востаннє спалахнув у ній вогник життя, перед тим як навіки згаснути.

Реновалес запротестував із гарячковістю людини, яка

знає, що говорить нещиро. Помирає?.. Нехай навіть про це не думає!.. Вона житиме — попереду в неї ще багато щасливих років.

Хосефіна всміхнулася майже співчутливо. Не треба брехати, адже вона все чудово знає; вона вже бачить, як витає навколо неї смерть — невідчутна й невидима. Говорила Хосефіна тихо, але урочисто — так звучить голос, що скоро навіки замовкне, так висловлюється душа, що має ось-ось покинути тіло.

— Помру я, Маріано, і це станеться навіть раніше, ніж ти гадаєш... але пізніше, ніж хотілося б мені. Помру, і ти заживеш спокійно.

То вона такої про нього думки! Та чи ж він бажає її смерті?.. Від несподіванки й щирого каяття Реновалес підхопився на ноги й обурено замахав руками, заметушився так, немовби з нього грубо зірвали одежу і він опинився голий перед людьми.

— Ти мариш, Хосефіно... заспокойся... Ради бога, не верзи такої нісенітниці!

Дружина посміхалася. Її жалюгідне личко болісно скривилося, але раптом воно погарнішало і полагідніло, як буває з людиною, коли вона вмирає, не марячи, при повній ясності розуму. Хосефіна заговорила до чоловіка з глибоким співчуттям, з неземною жалістю людини, яка споглядає каламутний потік життя, уже виходячи з його вод, уже ступивши ногою на берег вічної темряви, вічного спокою.

— Я не хотіла б покинути цей світ, не сказавши тобі: мені відомо все. Сиди спокійно... не заперечуй. Ти добре знаєш, яку владу маю я над тобою. Не раз помічала, як ти лякався, коли бачив, що я легко прочитала твої думки... Ось уже багато років, як я переконала себе, що між нами все скінчено. Жили ми з тобою останнім часом ніби й по-божому — разом їли, разом спали, з необхідності допомагали одне одному; але я заглядала у твою душу, у твоє серце і... нічогісінько там не бачила — жодного спогаду, жодної іскри кохання! Я була для тебе дружиною, доброю подругою, яка дбає про дім і звільняє чоловіка від дрібних життєвих турбот. Ти багато працював, щоб створити для мене добробут, щоб я задовольнилася і дала тобі спокій. Але кохання?.. Його не було... Багато людей живуть, як жили ми... дуже багато... майже всі. Але я так не могла... Я уявляла собі життя зовсім іншим... І тому мені не шкода з ним розлучатися... Не

дратуйся і не кричи. Ти ж не винен, бідолашний Маріано... Ми обоє зробили помилку, що одружилися.

Вона лагідно просила в нього прощення, і з якоюсь майже ангельською добротою говорила про безжальну жорстокість життя, що з ним мала скоро розлучитися. Такі чоловіки, як він,— це люди виняткові; вони повинні жити самі, окремо від усіх, наче великі дерева, що висмоктують із грунту всі соки, і там, де розповзлося їхнє коріння, не може рости ніщо інше. Вона ж не могла залишатись самотньою; була слабка, потребувала ніжності, любові. Їй би поєднати свою долю із звичайним чоловіком, таким, як і вона, людиною з нормальними людськими вподобаннями. А художник заманив її на свій невторований шлях, і вона впала серед дороги, постаріла ще замолоду, не маючи снаги товаришити йому в цій непосильній для неї подорожі.

Реновалес метушився коло дружини і раз у раз вигукував:

— Годі тобі молоти дурниці! Ти мариш! Я завжди кохав тебе, Хосефіно. І тепер кохаю...

Її погляд дивно затьмарився, а в зіницях блиснули вогники гніву.

— Замовкни і не бреши! Я знаю, яка купа листів лежить у тебе в студії, за книжками на одній з полиць. Я прочитала їх усі до одного, я підстерігала, коли їх приносили. Знайшла твою схованку ще коли там було тільки три листи. Ти вже знаєш, що я бачу тебе наскрізь, читаю твої думки. Отож даремно ти від мене ховався. Твої любовні походеньки мені відомі...

Голова в Реновалеса пішла обертом, і підлога мало не вислизнула з-під його ніг. Яке незбагненне чаклунство!.. Ця жінка з її непомильним чуттям знайшла навіть листи, які він так старанно ховав.

— Брехня! — вигукнув він, щоб приховати своє збентеження.— То не кохання! Якщо ти прочитала листи, то знаєш це не гірше за мене. Ми з Кончею тільки друзі. То листи жінки-приятельки, яка трошки несповна розуму!

Хвора сумно всміхнулася. Атож, спочатку була тільки дружба, ба навіть менше: лукава гра примхливої жінки, яка розважалася, морочачи славетного митця й розбуджуючи в ньому почуття закоханого підлітка. Хосефіна добре знала свою шкільну подругу і була певна, що далі цього не піде; тому й висловлювала зневажливе співчут-

тя цьому безпорадному велетню, який закохався, наче останній йолоп. Але потім сталося щось надзвичайне, щось для неї незрозуміле, і її передбачення не збулися. Тепер її чоловік і графиня де Альберка — коханці.

— Не заперечуй, немає сенсу. Я знаю напевне, і ця впевненість мене й убиває. Я здогадалася про все, побачивши, який ти буваєш іноді неуважний; ні з того ні з сього щасливо всміхаєшся, ніби смакуєш спогади. Я здогадалася про це, почувши, як весело ти вранці наспівуєш, а коли вертаєшся додому, то весь пахтиш парфумами. Далі можна було й не читати ваших листів... Ти, бідолашний чоловіче, приходиш додому і гадаєш, що все лишається за дверима, а її пахощі летять за тобою, викривають тебе... Вони тривожать мене навіть зараз.

І вона роздимала ніздрі, з болісним виразом втягуючи в себе повітря, заплющувала очі, ніби хотіла сховатися від видінь, які розбуджували в ній ці пахощі. Чоловік уперто заперечував, зрозумівши, що інших доказів його невірності в дружини немає. Усе брехня, вигадки її хворої уяви!..

— Ні, Маріано,— прошепотіла хвора.— Вона в тобі, вона заполонила твою уяву: я ж усе бачу. Раніше в голові у тебе витали тисячі безглуздих фантазій — усе голі жінки, розпусниці, якими ти завжди мариш. А тепер ти тільки про Кончу й думаєш; вона — твоє бажання, втілене в плоть... Залишайтеся ж і будьте щасливі. А я піду... на цьому світі місця для мене немає.

На мить вона замовкла, і в очах її знов заблищали сльози на згадку про перші роки їхнього подружнього життя.

— Ніхто не любив тебе так, як я, Маріано,— мовила вона з тужливою ніжністю.— Тепер же дивлюся на тебе, як на чужого, без любові, але й без ненависті. А проте жодна жінка не кохала свого чоловіка так пристрасно й палко!

— Я обожнюю тебе, Хосефіно. Люблю тебе, як і тоді, коли ми вперше зустрілись. Ти пам'ятаєш?

Але в голосі його звучала фальш, незважаючи на всі зусилля говорити з щирим почуттям.

— Не силкуйся, Маріано, нічого в тебе не вийде. Все скінчено. Ти мене не кохаєш, та й мої почуття вже давно мертві...

На її обличчі промайнув вираз глибокого подиву. Невже справді вона так спокійно прощає і така байдужа на порозі небуття до чоловіка, який стільки змушував її

страждати? Їй уявився величезний квітучий сад. Квіти здавалися вічними, але ось настала зима, і вони зів'яли й осипались. А думка Хосефіни полинула далі, долаючи холод і смерть. Сніги почали танути, і знов засяяло сонце: прийшла нова весна, а з нею нове кохання, і голі віти вкрилися зеленню, розпустили листячко.

— Хто знає! — прошепотіла хвора з заплющеними очима.— Можливо, ти ще згадаєш про мене, коли я помру... Можливо, відчуєш хоч крихту любові і вдячності до жінки, яка тебе так кохала. Людина завжди прагне того, що для неї навіки втрачене...

Знесилена від перенапруги, хвора замовкла й поринула в тяжку дрімоту, іншого спочинку вона тепер не знала. Після цієї розмови Реновалес відчув, що він жалюгідний нікчема у порівнянні зі своєю дружиною. Вона прощає чоловікові, хоча знає геть усе про його любовну пригоду: читала лист за листом, стежила, як змінюється вираз його обличчя, стежила за кожною його усмішкою, викликаною спогадами про зрадливе кохання, вдихала майже невловний запах парфумів, який струмів від нього, і, мабуть, цілими ночами мучилася у виснажливому безсонні, уявляючи собі квітуче тіло суперниці. І Хосефіна мовчала! І помирає без жодного слова осуду! І він не впав їй у ноги, вимолюючи прощення! І навіть не зітхнув, не зронив хоча б однієї сльозинки!

Він тепер боявся бути з нею наодинці. Міліта знов перебралася в батьківський дім, щоб доглядати матір. Маестро ховався в студії і прагнув за роботою забути про це жалюгідне тіло, яке лежало під одним дахом із ним і в якому помалу згасав вогник життя.

Але марно накладав він на мольберт фарби, брав у руку пензель і готував полотна. Далі мазанини справа не посувалася; здавалося, він зовсім розучився малювати! Раз у раз стривожено обертався, бо йому вчувалося, ніби Хосефіна заходить до студії, щоб продовжити ту розмову, в якій так проявилася її душевна велич і його нікчемність. А то Реновалеса охоплювало нездоланне бажання подивитися, як там дружина, і він підступав навшпиньках до спальні, зазирав у двері і бачив, як Хосефіна, схожа на живий кістяк, туго обтягнений жовтою шкірою, слухає дочку і посміхається моторошною посмішкою живого мерця.

Хоча тіло її зовсім висохло, вона худнула й далі, танула на очах.

Часом вона поринала в болісне марення, і дочка, стримуючи сльози, погоджувалася на фантастичні подорожі, які задумувала мати; вони поїдуть з Мілітою далеко-далеко й оселяться в чудовому саду, де немає чоловіків, немає художників... Жодного художника!

Хосефіна прожила ще майже два тижні. Охоплений жорстоким егоїзмом, Реновалес нарікав на таке життя, не міг дочекатися, коли ж нарешті можна буде відпочити. Якщо дружина однаково мусить померти, то чом не помре якомога скоріше і не поверне спокій усім у домі?

Сталося це надвечір; маестро лежав на дивані, у студії, і перечитував напахченого листа, сповненого ніжних докорів. Скільки днів уже вона, Конча, не бачила його! Як здоров'я хворої? Вона розуміє, що його обов'язок бути вдома; почалися б усякі розмови, якби він до неї приходив. Але як їй тяжко від цієї вимушеної розлуки!..

Художник не дочитав листа до кінця, бо в студію зайшла Міліта. Вона була схвильована, а в очах застиг переляк; такий моторошний жах охоплює кожну людину, коли вона чує, як зовсім поруч прошелестіла смерть, навіть якщо її появи давно чекають.

Голос Міліти уривався риданнями. Мама... вона саме розмовляла з нею, втішала її, обіцяла, що скоро вони вирушать у далеку подорож... і раптом хрипіння... голова її стала хилитись і впала на плече... одна мить... і все скінчено... як пташенятко!

Реновалес кинувся в спальню, зіткнувшись із Котонером, який вибіг йому назустріч з їдальні. Вони побачили Хосефіну в кріслі — скулену, зморщену. Здавалося, що смерть зібгала це тіло і на кріслі лежить тільки згорток одежі.

Дужій Міліті довелося підхопити батька на руки, виявити мужність людини, яка в критичний момент зберігає спокій і самовладання. Реновалес здався на волю дочки; ще тримаючи в руці лист графині, він уткнувся обличчям у плече Міліти, охоплений награнним розпачем артиста.

— Тримайся, Маріано! — зі сльозами в голосі утішав його Котонер.— Будь чоловіком... Міліто, відведи батька в студію... Щоб не бачив її...

Маестро дав себе повести. Він тяжко зітхав, але марно силкувався заплакати. Сльози не виступали. Він не міг навіть зосередитись на своєму горі: його увагу відвертав внутрішній голос, голос великих спокус.

Хосефіна померла, і він нарешті вільний. Сам собі хазяїн, без ярма на шиї. Ніхто тепер не гнутиме його до землі, і він піде своєю дорогою. Спізнає всі радощі, які є на світі: втішатиметься коханням, не знаючи ні страху, ні докорів сумління, грітиметься в променях слави!..

Для нього починалося нове життя.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Лише на початку наступної зими повернувся Реновалес до Мадріда. Смерть дружини приголомшила його, і здавалося, він ніяк не міг повірити, що це сталося, що тепер він сам собі господар. Всяке бажання працювати в нього пропало, і він цілими днями бездумно лежав у студії на дивані, ніби снив наяву. Котонер пояснив собі цей стан друга, як мовчазне, глибоко затаєне горе. Але старого художника сердило, що тільки-но померла Хосефіна, як графиня стала вчащати до Реновалеса — провідувати славетного маестро та «свою любу» Міліту.

— Поїдь куди-небудь,— порадив другові старий богемник.— Ти тепер вільний, і тобі однаково, де жити: тут чи десь-інде. Тривала мандрівка піде тобі на користь. Це розважить тебе.

І Реновалес подався в мандри, радіючи, немов студент, який уперше вирвався з-під батьківської опіки. Самотній, багатий, ні від кого не залежний, він вважав себе найщасливішою людиною в світі. Його дочка була заміжня, мала тепер свою окрему сім'ю. Він тішився приємною незалежністю, його ніщо не турбувало, в нього не було ніяких обов'язків, крім солодкого обов'язку прочитувати безліч невимовно ніжних листів Кончі, що летіли йому назустріч у його мандрах. Яке це щастя — свобода!..

Він трохи пожив у Голландії, уперше побував у музеях цієї країни. Потім, почуваючи себе вільним, як птах, скорився раптовій забаганці і вирушив до Італії, де кілька місяців тішився безтурботним життям: нічого не робив, гостював по студіях різних художників і отримував почесті, належні знаменитому маестро, там, де колись долав життєві злигодні, убогий і нікому не відомий. Після Італії

поїхав до Парижа, а потім здався на умовляння графині, що кликала його в Біарріц, де проводила з чоловіком літо.

Кончині листи ставали чимраз наполегливішими: їхня розлука надто затяглася, і вона не дочекається, коли вони знов будуть разом. Час йому повертатися — досить уже мандрувати світом. Вона страшенно нудьгує, бо кохає його й не може без нього жити. А для більшої переконливості ще й посилалася на свого чоловіка; сліпий, як завжди, граф де Альберка сам наполягав, щоб дружина запросила митця пожити якийсь час у їхньому домі, в Біарріці. Бідолашний маестро, ставши вдівцем, мабуть, дуже сумує, і добрий вельможа щиро прагнув утішити художника в його самотності. Тут він розважиться; вони стануть для нього новою родиною.

Отож більшу половину літа й усю осінь Маріано прожив у цьому затишному будинку, де почував себе, як дома. Вгадуючи в Реновалесові справжнього господаря, слуги ставилися до нього з пошаною. Знудьгувавшися за коханцем, графиня віддавалася любощам з таким шалом, що художник змушений був стримувати її, умовляв не забувати про обережність. Благородний граф де Альберка оточив гостя приязню й співчуттям. Сердешний славетний друг! Яке це горе — втратити кохану дружину! І в палкого любителя орденів з'являвся на обличчі вираз щирого жаху, коли він пробував уявити й себе вдівцем, без своєї любої дружини, яка так його ощасливила.

На початку зими Реновалес повернувся в Мадрід. Знов опинившись у своєму домі, він не відчув ані найменшого хвилювання. Тепер, коли в тиші лунали лиш його кроки, то студії, зали й кімнати здавалися йому якимись надто просторими, холодними і лункими. Нічого не змінилося, ніби він не був тут лиш кілька днів, а не цілий рік. Друг Котонер приходив у дім і наглядав за роботою воротаря, воротаревої жінки та старого служника, який прибирав у студіях — єдиних слуг, що зосталися в Реновалеса. Не видно було пороху на речах і не відчувалося затхлості, якою завжди просякнуте повітря в помешканнях, що тривалий час стоять замкнені. Все було чисте, блискуче, немовби життя не уривалося в цьому домі й на мить. Вливаючись потоками у вікна, сонце й повітря розвіяли атмосферу хвороби, що панувала в домі, коли Реновалес вирушив у свою подорож, атмосферу, в якій йому вчувалося шарудіння невидимого плаща смерті.

Це був наче новий будинок, зовні подібний до колишнього, але весь просякнутий свіжістю і лунний, ніби зовсім порожній. Ніщо не нагадало Реновалесові про небіжчицю — ні в його студії, ні в інших кімнатах. А в спальню він просто не схотів заходити — не спитав навіть, у кого від неї ключ. Спати ліг у колишній доччиній кімнаті, на її дівочому ліжку, з приємністю думаючи, що відтепер житиме у цьому схожому на розкішний палац будинку життям тверезим і скромним. Поснідав у їдальні, сидячи скраєчку столу, пригнічений пишнотою цієї зали, що здавалася йому тепер величезною й непотрібною. Неуважно подивився на крісло біля каміна, в якому часто сиділа небіжчиця. Крісло ніби чекало, щоб прийняти в свої обійми те малесеньке, як у пташеняти, тільце. Але художник не відчув ніякого хвилювання. Не міг навіть чітко уявити Хосефініного обличчя. Воно в неї так часто змінювалося!.. Найвиразніше згадувалося йому останнє — ота жахлива машкара живого мерця; але він гнав ту примару від себе з егоїзмом щасливого й дужого чоловіка, який не бажає засмучувати себе прикрими спогадами.

Ніщо в домі не нагадувало йому про неї. Вона пішла звідси навіки і не лишила по собі жодного сліду — ні на стінах, об які вона так часто спиралася, знесилена, ні на підлозі, до якої ледь торкалася своїми маленькими ніжками. Усе зникло, розвіялось. У Реновалесовій душі лишилося від довгих років їхнього шлюбу тільки прикре й болісне почуття, неприємний спогад, який спонукав його ще нестямніше віддаватися радощам свого нового життя.

Його перші дні, прожиті в порожньому домі, були днями гострих і досі не звіданих насолод. Після другого сніданку він лягав на дивані в студії і спостерігав за блакитними колечками диму, що піднімалися від його сигари. Повна воля! Сам-один на світі! Усе його життя належить тільки йому — життя без турбот, без страху. Він може робити що йому заманеться, іти куди завгодно, і ніякі очі не стежитимуть за ним, нічий гірко скривлений рот не тривожитиме своїми докорами його блаженного спокою. І ці двері студії, на які він завжди поглядав зі страхом, уже ніколи не впустять ворога. Він може зачинити їх і відгородитися від світу; може відчинити і впустити до студії галасливу і строкату юрму, усіх, кого забажає: безліч голих красунь, що позуватимуть йому для грандіозної вакханалії; чорнооких загадкових баядерок з оголеними животами, які танцюватимуть на килимах студії у млосному

забутті; він утілить тепер у життя всі свої розвихрені фантазії і бажання, усе те, чим досі тішився тільки в уяві, про що палко мріяв, коли страждав у рабстві... І ніхто, ніхто не стане йому на заваді!

Проте щасливе відчуття свободи чомусь не надихало Реновалеса на працю, а, навпаки, тримало його в стані солодкої бездіяльності; він тішився, що може робити тепер усе, що захоче, але, хоч як дивно, нічого робити йому не хотілося. Колись він шаленів від люті, нарікаючи на свої кайдани. Думав, які створив би шедеври, коли б йому воля! Яку скандальну славу здобув би своїми сміливими пошуками! Аби тільки порвати ланцюг, що приковує його до жалюгідної міщаночки, яка хоче пристосувати мистецтво до своїх нікчемних запитів, переробити його на свій смак,— щоб воно стало «бездоганним» і сповненим пустої пихи, як її світські візити,— впорядкувати його, як упорядковують домашні витрати!..

Та ось міщаночки не стало на світі, а митець поринув у якусь приємну дрімоту; він дивився на незакінчені картини, початі ще рік тому, на покинуту палітру, як дивиться боязкий закоханий на предмет своїх мрій, і говорив собі з награною самовпевненістю: «Нікуди воно від мене не дінеться. Почну завтра».

Наставало завтра, минало півдня, Реновалес з'їдав другий сніданок, а все ніяк не міг узятися за пензель. Читав іноземні газети та журнали з мистецтва, з професійним інтересом стежив, що́ виставляють і над чим працюють відомі європейські живописці. Іноді його навідував хтось із колег, художників-невдах, і тоді він розводився про зухвалість творчої молоді, про її непоштивий наступ на авторитети; в його словах відчувався черствий егоїзм уславленого митця, який починає старіти і гадає, що з ним закінчується епоха геніїв, що ніхто не прийде йому на зміну. Потім його розбирала сита дрімота, як це завжди траплялося з Котонером, і він відчував приємну млявість у тілі, ліниву втіху від солодкого неробства. У нього досить багатства, щоб жити, не знаючи горя. Дочка, єдина спадкоємиця, отримає по його смерті навіть більше, ніж сподівається. Він добре попрацював і має повне право відпочити. Живопис, як і всі інші мистецтва,— це тільки красива брехня, а наївні люди, щоб досягти на цій ниві успіху, хвилюються й метушаться, мов очманілі, і навіть починають люто ненавидіти один одного. Яка дурість! Чи ж не краще завжди зберігати безтурботність і спокій,

втішатися невибагливими людськими радощами, відчувати, що ти живеш? Чого він досягне, написавши ще кілька картин, які потім виставить у одному з величезних палаців, заповнених понівеченими за довгі століття полотнами, на яких, можливо, не збереглося жодного мазка, покладеного їхніми авторами? Чи ж не однаковісінько для людства, яке кожен десяток століть спостерігає великі переселення народів і не раз бачило, як розсипаються на порох величні монументи, витесані з мармуру або граніту, що такий собі Реновалес створить кілька гарних іграшок із полотна та фарб, які може спалити один недокурок сигарети або знищити сильний протяг за кілька років чи вода, що крапля за краплею просочуватиметься крізь стіну?..

Але він одразу забував про ці песимістичні міркування, коли бачив своє ім'я в газеті або журналі, чув, як його називають «славетним маестро», або хтось із учнів чи шанувальників цікавився, що він тепер малює.

Поки що відпочиває, приходить до тями після пережитого горя. Бідолашна Хосефіна!.. Але плани в нього грандіозні, він відчуває в собі нові сили і готовий створити куди кращі полотна, ніж досі творив. Після таких урочистих запевнень маестро і справді відчував шалений потяг до праці і почипав перелічувати картини, які виплекав у своїй уяві, обіцяв, що створить абсолютно оригінальні речі. Він зараз обмірковує сміливі колористичні експерименти, нові прийоми в техніці живопису, до яких нещодавно додумався. Але всі ці нахваляння так і залишалися словами, ніколи не втілювалися на полотні. Щось сталося з його волею, колись такою могутньою. Він тепер не страждав і тому нічого не прагнув. Давши йому змогу витати в емпіреях самовдоволення й безтурботності, небіжчиця забрала з собою його гарячковий потяг до роботи, його творчий неспокій.

Коли Реновалесові щастило подолати солодку, схожу на приємне сп'яніння млявість, що не давала йому й ворухнутись, він ішов пополудні навідати дочку, коли та була в Мадріді, бо Міліта часто вирушала з чоловіком в автомобільні мандри. Потім прямував у дім де Альберка, де нерідко затримувався до півночі.

Обідав він там майже щодня. Слуги ставились до дона Маріано з пошаною, вгадуючи, яке місце займає він біля їхньої пані. Граф звик до товариства художника і прагнув бачити його не менше, ніж графиня. Раз у раз заводив

розмову про портрет, який Реновалес намалює з нього і який буде до пари портретові Кончі. Він позуватиме трохи згодом, коли отримає ще кілька іноземних орденів, яких бракує в його колекції нагород. Слухаючи простодушну мову доброго сеньйора, маестро мимоволі відчував докори сумління, а тим часом графиня з непристойним зухвальством закохано дивилася гостеві в очі, нахилялася до нього мало не падаючи йому в обійми і під столом тулилася ногою до його ноги.

А тільки-но граф виходив, як вона палко обіймала Маріано, не звертаючи уваги на слуг. Їй здавалося солодшим кохання, оточене небезпеками. І митець дозволяв голубити себе, гордий і самовдоволений. Адже це він на початку їхньої пригоди домагався кохання і благав взаємності, і тепер йому було приємно з поблажливою зверхністю приймати поклоніння Кончі, пристрасної й переможеної.

Не відчуваючи ніякого потягу до праці, Реновалес, щоб підтримати свій авторитет, вирішив домагатися офіційних почестей, якими вшановують заслужених маестро. З дня на день відкладав ту мить, коли візьметься за велике творіння, що викличе навколо його імені нову хвилю захвату. Почне свою знамениту картину, яка зображуватиме Фріну на березі моря, коли настане літо і він зможе податися у якийсь безлюдний куточок на узбережжі, прихопивши із собою красуню, що буде йому позувати. Можливо, пощастить умовити графиню. Хто знає!.. Вона завжди всміхається так задоволено, коли чує з його уст хвалу своїй прекрасній наготі.

Але поки що маестро хотів, щоб люди шанували його ім'я за колишні заслуги, захоплювалися картинами, які він уже створив. Він сердився, коли газети вихваляли молодих, а про нього згадували лише мимохідь як про метра живопису, як про давно померлого художника, чиї картини скоро будуть виставлені в музеї Прадо. Його поймав глухий гнів актора, який помирає від заздрощів, коли на сцені з успіхом виступають інші.

Він хоче працювати, ось-ось візьметься до роботи. Та час минав, а Реновалес не робив анічогісінько: в голові була порожнеча, руки не слухалися, і він соромився признатись у цьому навіть найближчим людям, згадуючи, як легко колись йому малювалося.

«Це мине»,— запевняв він себе з переконаністю людини, що не сумнівається в своєму таланті.

Якось, віддавшись на волю примхливої уяви, художник порівняв себе із собакою: коли той голодний — то гавкає, а коли ситий — то лагідно виляє хвостом. Так і йому бракує невдоволеності й неспокою, як було за тих часів, коли він стільки всього жадав і був завжди знервований; коли, роздратований до краю родинними прикрощами, накидався на полотно, як на ворога, і малював у якійсь нестямі, не відчуваючи в руці пензля. Навіть коли він забагатів і став славетним, йому ще було чого прагнути: «Якби я мав спокій! Якби я був господарем свого часу! Коли б жив сам-один, без турбот, без родини, як має жити справжній митець!..»

І ось тепер мрії його збулися — чого йому ще чекати? Але художник почував себе млявим і знесиленим, йому нічого більше не хотілося, немовби тривога й неспокій були для нього тими внутрішніми острогами, які підстьобували його натхнення.

Реновалеса мучила жадоба слави. Йому здавалося, він гине в невідомості, коли кілька днів про нього ніде не згадували. Мав таке враження, що молодь відвернулась від нього, зарахувавши його до «корифеїв», і дивиться в інший бік, захоплюється іншими маестро. Самолюбство митця змушувало його прагнути популярності з жадібністю початківця. Він, той, хто свого часу так глузував з офіційних почестей та з академій, порівнюючи їх з оборами для худоби, раптом згадав, що кілька років тому, після чергового тріумфу, його обрали членом Академії образотворчих мистецтв.

Котонер був неабияк здивований, побачивши, що Маріано став надавати такої ваги цій почесті, якої не домагався і з якої завжди кепкував.

— То були жарти молодості,— поважно мовив маестро.— Життя не можна вічно сприймати за смішки. Час і посерйознішати, Пепе; ми вже старі, і нам не личить глузувати з того, що в своїй основі заслуговує пошани.

До того ж він, Реновалес, виявив велику нечемність. Оті поважні люди, яких художник так часто порівнював з найрізноманітнішими особинами тваринного світу, мабуть, прикро вражені, що минуло стільки років, а він не потурбувався зайняти своє законне місце. Треба з'явитись на академічну сесію. І Котонер, за дорученням Реновалеса, став провадити підготовку до цієї події. Він мав залагодити все: починаючи з оповіщення, яке треба було надіслати отим шановним панам, щоб вони призначили дату

врочистої церемонії, і кінчаючи промовою нового академіка. Бо ж Реновалес майже зі страхом довідався, що повинен виголосити промову... Ще б пак не боятися! Таж він і пера тримати в руці не вміє — звик тільки до пензля. У дитинстві він майже не вчився — і тому навіть у листах до графині де Альберка мав звичай висловлювати свої палкі почуття за допомогою гарненьких малюночків, а не слів!

Старий богемпик розвіяв побоювання друга. Він добре знає свій Мадрід. Життя за лаштунками світу, що проявляє себе на шпальтах газет і журналів, не становить для нього ніякої таємниці. Реновалес виголосить промову, і не менш блискучу, ніж будь-котрий з академіків.

Отож якось пополудні Котонер привів до студії такого собі Ісідро Мальтрану, приземкуватого й негарного молодика з величезною головою і зухвалим виразом обличчя, який спершу справив на Реновалеса найнеприємніше враження. Лацкани його досить пристойного пальта були притрушені попелом від цигарки, а комір — лупою з голови. Художник відчув, що від гостя тхне горілчаним перегаром. Спочатку Мальтрана заговорив пишномовно і називав Реновалеса «маестро», але незабаром уже фамільярно звертався до нього на прізвище. Він походжав по студії, як у себе вдома, ніби бував тут щодня, і не звертав найменшої уваги на прегарні статуї та декоративні оздоби.

Він готовий узятися за написання промови. Це його професія. Академічні сесії та замовлення депутатів конгресу — для нього головне джерело прибутку. Зрозуміло, що маестро не обійдеться без його допомоги. Він же тільки художник!..

І славетний Реновалес ствердно кивнув головою — цей нахабний Мальтрана почав йому навіть подобатись. Якби йшлося про те, щоб намалювати для цього торжества картину, він би знав, що робити. Але промова!..

— Гаразд, ви матимете промову,— сказав Мальтрана.— Це для мене неважко: я знаю, що писати. Поговоримо про здорові традиції: полаємо недосвідчену молодь за всякі витівки та невиправдані експерименти, що двадцять років тому, коли ви самі починали, здавалися вам доречними, а тепер — передчасними... Ви ж захочете, гадаю, дати прочухана модернізмові?

Реновалес усміхнувся. Йому сподобалася відвертість, з якою цей молодик говорив про його майбутню промову,

і він значуще повів рукою туди-сюди. Звичайно! Але щоб не дуже... Найкраще — це золота середина.

— Зрозуміло, Реновалесе. Полестити старим і не посваритися з молоддю. Ви таки справжній маестро, відразу видно. Будете задоволені зі своєї промови.

Тільки-но Реновалес зібрався заговорити про винагороду, як гість сам, з невимушеністю ділової людини, оголосив ціну. Це коштуватиме дві тисячі реалів; він уже казав Котонерові. Тариф невисокий, він бере за ним лише з людей, яких дуже шанує.

— Треба якось жити, Реновалесе... У мене дитина.

На ці слова голос його споважнів, а негарне цинічне обличчя навіть прибрало благородного виразу, освітившись турботливою батьківською любов'ю.

— У мене дитина, любий маестро, заради якої я нічим не гребую. Як доведеться, то й красти му. Дитя — єдине, що я маю на цьому світі. Його бідолашна мати померла в лікарні... Я мріяв чогось досягти в житті, але малюк не дає думати про дурниці. Коли доводиться обирати між надією стати знаменитим і певністю заробити на хліб... я заробляю на хліб.

Та розчулився чоловічок лише на мить, і на його обличчі знову з'явився зухвалий вираз гендляра, який пробивається крізь життя, закутий у панцер цинізму, у всьому зневірившись і оцінюючи на готівку кожен свій вчинок. Отже, про ціну домовились: гроші він отримає, як принесе промову.

— Ви, звичайно, захочете опублікувати її,— мовив Мальтрана, перш ніж піти,— і тоді я вичитаю верстку, без додаткової оплати. Це тільки для вас, бо я щирий шанувальник вашого таланту.

Кілька тижнів Реновалес клопотався лише церемонією свого вступу до академії, наче це мало стати найважливішою подією в його житті. Графиня й собі дуже цікавилась приготуваннями. Вона подбає, щоб усе було урочисто й вишукано, як на сесіях Французької Академії, описаних у газетах і романах. Будуть присутні всі її подруги. Великий художник прочитає свою промову під доброзичливими поглядами публіки, під шелестіння віял і зацікавлений шепіт. Він матиме грандіозний успіх, і багато митців, які прагнуть пробитись у вищий світ, показяться від заздрощів.

За кілька днів до урочистої церемонії Котонер приніс другові невеликий пакуночок. То була його промова, ви-

друкувана красивим шрифтом — і вже оплачена. Спонукуваний інстинктом актора, що хоче справити на сцені якнайкраще враження, Реновалес півдня ходив сягнистими крокамп по всіх трьох студіях і голосно читав промову; в одній руці він тримав зошита, а другою енергійно вимахував за кожною фразою. А таки знає своє діло цей нахабний хлопчисько Мальтрана! Його витвір вразив уяву простодушного митця, який щось тямив тільки в живопису: один за одним ішли блискучі й дзвінкі, ніби звуки сурми, фрази, щедро начинені імепами — безліччю імен; вихваляння в риторичному тремоло [1]; історичний екскурс — такий повний, такий завершений, ніби від початку світу людство жило тільки думаючи про Реновалесову промову і впорядковуючи свої діяння так, щоб той потім міг об'єднати їх у стрункy систему.

Митець аж тремтів од піднесення, повторюючи низку славетних грецьких імен, багато з яких «звучали» просто чудово, хоч він і не знав до пуття, чи то були великі скульптори, чи поети-трагіки. Натрапивши далі на імена Данте й Шекспіра, Реновалес одразу почув себе впевненіше. З цими він знайомий куди ближче; знає, що вони нічого не малювали, але їх конче треба згадати в будь-якій поважній промові. Ну, а коли прочитав рядки, де йшлося про сучасне мистецтво, то відчув під собою твердий грунт і посміхнувся майже поблажливо. Той вискочень Мальтрана не дуже-то тямить у цьому ділі — й оцінки його поверхові. Але пише просто чудово, і він, Реновалес, однаково не зміг би висловитися краще...

Художник читав і читав уголос свою промову, аж поки вивчив багато абзаців напам'ять. А ще він хотів навчитися правильно вимовляти важкі імена; за відповідними роз'ясненнями звертався до друзів, яких вважав інтелектуалами.

— Я хочу справити добре враження,— відверто признавався він.— Я, звичайно, тільки художник, але однаково не бажаю виставляти себе на посміх.

У день прийому він поснідав набагато раніше звичайного. Ледь чи й торкнувся їжі; академічна церемонія, якої він досі ніколи не бачив, викликала в нього певний неспокій. До цієї тривоги домішувався ще й клопіт, який він завжди мав, коли кудись вибирався і треба було подбати про свій зовнішній вигляд.

[1] Т р е м о л о *(муз.)* — швидкий повтор одного звука.

За довгі роки подружнього життя він звик не турбуватися дрібними повсякденними потребами. Якщо йому доводилось іти кудись у святковому, парадному вигляді, його вдягала дружина або дочка. Хосефіна пильно стежила за порядком у домі і звільняла чоловіка від буденних турбот навіть тоді, коли між ними запала глибока ворожнеча і вони майже перестали розмовляти.

Когонера якраз не було; слуга поніс графині запрошення, які вона попросила в останню мить для кількох своїх подруг. Реновалес вирішив одягтися сам. О другій годині мають з'явитися зять і дочка. Лопес де Соса неодмінно хотів підвезти тестя до академії в автомобілі, мабуть, сподіваючись, що в такий спосіб і на нього впаде промінчик офіційної слави, якою мають ушанувати художника.

Кінець кінцем Реновалес таки зладнав із дрібними труднощами, що доймали його з незвички, і вдягся. Рухи його були незграбні, як у дитини, що вдягається без допомоги матері. Вже у фраці і з пов'язаною краваткою він задоволено подивився на себе в дзеркало й полегшено відітхнув. Нарешті!.. Лишилося начепити ордени та перев'язь. Де ж їх шукати, ці почесні іграшки?.. Після Мілітиного весілля він жодного разу їх не чіпляв; бідолашна небіжчиця тримала всі його відзнаки в себе. Як він їх тепер знайде? Реновалес подумав, що час уже, мабуть, пізній, ось-ось з'являться дочка із зятем, а він досі не готовий, і квапливо став шукати свої нагороди, бігаючи з кімнати в кімнату, засапавшись і лаючись від нетерплячки; шукав навмання, з розгубленістю людини, яка нічого не пам'ятає. Зайшов до кімнати, яка правила дружині за гардеробну. Можливо, його відзнаки лежать десь тут. Рвучко й нервово повідчиняв двері великих шаф, що стояли під усіма стінами... Одяг, одяг і одяг...

До смолистого запаху дерева, який нагадував про величну лісову тишу, додавалися якісь тонкі й таємничі пахощі: пахощі років, мертвої краси, згаслих спогадів — схоже відчуття охоплює людину, коли вона нюхає засушені квіти. Ці пахощі струміли від розвішаної в шафах одежі: від безлічі костюмів та суконь — білих, чорних, рожевих, синіх, темно- і світло-сірих,— від пожовклих мережив, що зберегли ледь чутні пахощі жіночого тіла, до якого колись торкалися. Усе життя небіжчиці було пов'язане з якимись речами в цих шафах. Дбайливо і майже забобонно берегла вона тут усе вбрання, яке будь-коли мала.

Художник дивився на цю одежу і хвилювався, як хвилюється людина, коли перед нею несподівано з'являються давно забуті друзі. Рожева спідниця нагадала йому про щасливу пору життя у Римі; синій костюм пробудив в уяві площу Святого Марка, і Реновалесові здалося, ніби над ним зашелестіли крила голубиної зграї, а десь далеко-далеко загриміли бурхливі ритми валькірій, що мчать у бій. Дешеві темні костюми, які Хосефіна носила в Мадріді, коли їм доводилося жити в злиднях, висіли в глибині однієї з шаф і скидалися на вбрання черниці, що зреклася радощів життя. З високої полиці всміхався йому солом'яний капелюх, прикрашений червоними квітами, пагінцями винограду та пшеничними колосками — веселий, як шепіт літнього лісу. О, він теж добре йому знайомий! Скільки разів дряпали йому чоло ці зубчасті солом'яні криси, коли на заході сонця вони гуляли з Хосефіною околицями Рима, і він нахилявся, обхоплював свою жіночку за стан і шукав її уста, що тремтіли від приємного лоскоту, а тим часом удалині, в блакитному тумані, дзеленчали бубонці овечих отар і грали на сопілках пастухи.

Про щасливе минуле, про давні радощі оповідав художникові цей запах молодості, що довго пробув в ув'язненні і тепер струменів із шаф, як струменить із запорошеної пляшки старе благородне вино. П'янкі пахощі залоскотали Реновалесові в ніздрях, і він аж затремтів. Мав таке відчуття, ніби впав у запашне озеро, і хвилі стрімко накочуються на нього, кидають його в усі боки, мов уламок дерева. Це був запах юності, яка ніби поверталась до нього, ледь чутний фіміам, що пробуджував у серці тугу за колишнім щастям. Це були пахощі шовковистих і м'яких кущиків, які відкрилися під пахвами у чарівної жінки, що заклала руки за голову; пахощі нерозпуклих магнолій кохання, пахощі прегарного білого тіла, що світилося перламутровим сяйвом того незабутнього вечора в Римі, коли він глибоко зітхнув і захоплено мовив:

— Я обожнюю тебе, Хосефіно. Ти прекрасна, як маха з картини Гойї... Ти моя маха гола!

Стримуючи дихання, як нирець під водою, він поринав у глиб шаф і розпачливо витягував перед собою руки, ніби бажав піднятися звідти, якомога скоріше опинитися на поверхні, ковтнути свіжого повітря. Натикався на якісь картонні коробки, на згортки зі стрічками й мереживами, але ніяк не міг знайти те, що шукав. Його тремтячі руки відгортали старий одяг, і від сколихнутих шлейфів суконь

прямо йому в обличчя, мов дим, текли давні пахощі, такі тонкі, що він відчував їх скоріше уявою.

Реновалеса охопило бажання негайно тікати звідси. Однаково його відзнак у шафах немає. Мабуть, вони десь у спальні. І вперше після смерті дружини він наважився повернути у дверях ключ. Запах минулого, здавалося, полетів за ним, окутав його щільною хмарою. Художникові раптом здалося, ніби з нескінченності простяглися довжелезні руки й ніжно обняли його. Він уже не боявся зайти до спальні.

Увійшов і став навпомацки шукати в темряві вікно. Зарипіли дерев'яні віконниці, і до кімнати зненацька хлюпнуло сонце, аж художник замружився і закліпав. А коли очі його звикли до світла, він побачив, що до нього всміхаються блискучі венеціанські меблі — ніжно і наче боязко.

Прегарна спальня митця! Художник не заходив сюди цілий рік і тепер мимоволі замилувався чудовими меблями; на великій шафі, мов три ясні місяці, блищали голубим сяйвом три дзеркала — такі вміють виготовляти лише майстри Мурано; чорне дерево було оздоблене тонкими перламутровими інкрустаціями та коштовними камінцями; у всьому відчувався творчий геній давньої Венеції, що постійно спілкувалася з народами Сходу. Ця обстанова була найкоштовнішим набутком Реновалесової юності; примхою закоханого, який хотів оточити свою подругу королівською пишнотою, примхою, що її потім довелося оплачувати кількома роками напруженої праці.

Ця розкішна спальня супроводжувала їх усюди, вони не розлучалися з нею навіть у ті часи, коли їм доводилось особливо сутужно. У ті нелегкі роки він малював на горищі, а Хосефіна сама куховарила; їм бракувало навіть стільців, їли вони з однієї миски, і Міліта гралася ганчір'яними ляльками; але в побіленій крейдою злиденній кімнатці, неторкані й оточені священною шанобою, стояли ці меблі, що колись належали білявій догаресі — стояли як надія на щасливе майбутнє, як запорука кращих часів. Бідолашна Хосефіна щодня протирала їх і милувалася ними, з простодушною вірою чекаючи, коли все чудодійно зміниться, і вони перевезуть їх до палацу.

Художник окинув спальню досить спокійним поглядом. Він не помітив тут нічого незвичайного, і ніщо його надто не схвилювало. Обачний Котонер заховав крісло, у якому вмерла Хосефіна.

Величне ліжко з монументальними, оздобленими художнім різьбленням і блискучою мозаїкою, бильцями з чорного дерева мало звичайнісінький вигляд: на ньому купою були складені ковдри. Реновалес засміявся із самого себе, з того, що досі боявся переступати поріг спальні і навіть жодного разу не відмикав її. Смерть не залишила тут ніякого сліду. Ніщо не нагадувало про Хосефіну. У кімнаті стояв важкий дух, запах пилюки й вологи, що стоїть у всіх приміщеннях, які довго не провітрюються.

Час минав, і треба було шукати ордени. Реновалес, уже звикнувши до помешкання, відчинив шафу, сподіваючись знайти їх там.

Зарипіли, відчиняючись, дерев'яні дверці, і відразу ж потекли пахощі, схожі на ті, які розливалися в сусідній кімнаті. Тільки тут вони були ще тонші, ще невловніші і якісь далекі-далекі.

Реновалес подумав, що чуття обманюють його. Але ж ні; із глибини шафи таки плинув ніби прозорий невидимий дим, окутував його і, здавалося, ніжно голубив. Тут не було одягу, і художник відразу помітив на поличці футляри, які так довго шукав. Але навіть не простягнув руку, щоб їх узяти — стояв і не ворушився; він дивився на тисячі дрібничок, які належали Хосефіні, і, здавалося, забув про все на світі.

Дружина знову постала перед ним, як жива, ще відчутніша, ніж у гардеробній, серед свого старого одягу. Її рукавички ніби берегли тепло та обриси пальців, які колись пестливо куйовдили густу чуприну митця. Її комірці нагадали йому про ніжну, наче виточену із слонової кості шию: на ній були ледь помітні ямочки, які він любив лоскотати губами.

З болісною цікавістю він торкався то тієї речі, то іншої. Ось старе, акуратно згорнуте віяло — але як воно схвилювало його! На протертих складках видніли потьмянілі фарби — голова, яку він намалював на прохання сеньйорити де Торреальта, ще коли вони були тільки друзями. В одній коробці мерехтіли таємничим блиском дві величезні перлини в оправі, оздобленій діамантами: міланська коштовність, перший по-справжньому цінний подарунок, який він купив Хосефіні на площі перед собором святого Марка. Він тоді саме отримав поштовий переказ від свого римського повіреного і зразу ж витратив усі гроші на цю коштовну дрібничку, яку його дружина прийняла, радісно

почервонівши й подивившись на нього глибоко вдячним поглядом.

Пальці схвильованого художника нишпорили серед усяких коробочок, стрічок, хустинок та рукавичок, і раз у раз перед його очима поставав якийсь спогад, так чи інак пов'язаний з ними. Бідолашна небіжчиця жила для нього, тільки для нього, ніби її власне життя було нічого не варте, ніби воно набирало значущості лише в поєднанні з його життям. Серед стрічок та картонних коробочок, наче святі реліквії, зберігалися фотографії, зроблені в місцях, де минала його юність: руїни античного Риму, гори цієї стародавньої священної країни, канали Венеції — пам'ятки з минулого, що були для неї, безперечно, дуже дорогі, бо нагадували їй про чоловіка. А між фотографіями він побачив сплющені крихкі пелюстки: там були і пишні троянди, і скромні польові квіти, цілий гербарій невідомих Реновалесові і ніби позбавлених змісту спогадів, але він відчував, що за кожною пелюсткою ховається щось дуже важливе, що вони нагадували Хосефіні про якісь щасливі хвилини з їхнього життя, хвилини, що давно стерлися з його пам'яті.

Портрети художника — і зовсім юного, і вже у зрілому віці — лежали скрізь: пообмотувані стрічками, поховані під стосами тонких хусточок. Потім митець натрапив на кілька пачок старих листів — чорнило від давності поруділо, а почерк викликав у Реновалеса якусь бентежну тривогу. Щось у ньому було знайоме, невиразно пов'язане з минулим, як обличчя людини, чиє ім'я ніяк не спадає на пам'ять. Ото йолоп!.. Та це ж його власний почерк, кривий і коструватий почерк хлопця, що вправно орудував лише пензлем. На цих пожовклих згорнутих аркушах зберігався цілий життєпис, вони були свідками його інтелектуальних зусиль висловлюватись «красиво», як ті, хто пише романи. Не бракувало жодного з його листів: були тут і написані відразу по тому, як вони з Хосефіною заручилися і звіряли паперу те, чого ще не зважувались вимовити уста; і листи з італійськими марками, що ряснілн пишномовними запевняннями в коханні — тоненькі аркушики, які він надсилав їй, коли в товаристві друзів-митців вирушав на кілька днів до Неаполя або оглянути якесь мертве місто в папських володіннях; і листи з Парижа, що надходили до старовинного венеційського палацу, в яких він з тривогою розпитував про здоров'я малої Міліти.

Отож його листи були тут усі до одного. Сповнені кохання, перев'язані стрічечками, вони зберігалися, мов святі реліквії, мов чиєсь муміфіковане життя — просякнуте бальзамом і сповите бинтами. Хосефінині листи мали іншу долю. Її кохання, звірене паперу, давно розвіялось, перетворилося на ніщо; якісь листи позалишалися в кишенях його старих костюмів, інші згоріли в полум'ї готельних камінів, ще інші, можливо, потрапили в чужі руки, і чужі люди жорстоко сміялися з наївних і ніжних слів. Реновалес зберігав лише кілька листів, та й ті від іншої жінки і, подумавши про це, художник відчув пекучі докори сумління, глибоке каяття людини, яка усвідомлює, що вчинила дуже погано.

Він розгортав пожовклі аркуші і прочитував по кілька рядків із кожного: читав із подивом і простодушним захопленням, ніби ті листи писав не він, а хтось інший. Скільки в них пристрасті! Аж не віриться, що він міг так висловлюватись, так кохати свою Хосефіну!.. Просто неймовірно, що така палка ніжність згасла і в останні роки вони геть збайдужіли одне до одного. Реновалес уже не згадував, які прикрощі отруювали їхнє подружнє життя і знову бачив свою дружину юною і привабливою: вона лагідно всміхалась і дивилася на нього закоханими очима.

Він читав і читав, листа за листом, і ніяк не міг відірватись від них. Захоплювався сам собою, дивувався, що серед буяння плотської жаги прожив молодість так цнотливо; атож, він кохав тільки свою дружину, його почуття до неї завжди було невинним і чистим. І Реновалес відчував тепер гостру втіху, пронизану легким сумом, немов старий дід, що дивиться на свій давній портрет і спогадує весну свого життя. Он яким він, виявляється, був! І здалося йому, що з глибини його душі озвався докірливий голос: «Авжеж, колись ти був добрим і чесним».

Він так поринув у читання, що геть забув про час. Раптом у ближньому коридорі затупотіли кроки, зашаруділа сукня й озвався доччин голос, а на вулиці пролунав автомобільний гудок: то квапив Реновалеса його зять. Художник злякано здригнувся — він не хотів, щоб дочка спіймала його на гарячому; поквапно витяг із футлярів ордени та стрічки і зачинив шафу.

Академічна церемонія скінчилася для Реновалеса майже провалом. Графині він видався дуже показним — блідий від хвилювання, на грудях — сузір'я коштовних

світил, біла маніжка перетнута кількома кольоровими смугами. Серед загальної цікавості він підвівся і, тримаючи в руці зошит, став читати свою промову. Але незабаром у залі знявся гомін, що зрештою майже заглушив його голос. Читав він глухо, з поквапністю школяра, який прагне якомога скоріше відбубоніти урок, не замислюючись, що говорить. Здавалося, він бурмоче монотонну й нудну молитву. Наче й не було довгих тренувань у студії, коли він так домагався виразності звучання і ретельно відпрацьовував ефектні театральні жести! Мабуть, його думки витали десь-інде, далеко, дуже далеко від цієї урочистої церемонії, а його очі не бачили нічого, крім літер. Елегантна публіка розійшлася, задоволена з того, що була зібралася зайвий раз. З промови нового академіка сміялося багато уст за газовими віялами — дами раділи, що хоч так можуть дошкулити своїй любій подрузі графині де Альберка.

— Просто жах, голубонько! Як же нудно він бубонів!

II

Прокинувшись наступного ранку, маестро Реновалес відчув владне бажання подихати свіжим повітрям, опинитися на світлі, на просторі, і вийшов з дому прогулятися. Не спиняючись, пройшов проспектом Кастельяна аж до безлісих пагорбів, які починалися за виставочним палацом.

Учора ввечері він обідав у домі де Альберка, де на честь його вступу до академії влаштували невеличкий бенкет. На ньому були майже всі поважні сеньйори, постійні гості графині. Господиня дому сяяла радістю, наче святкували її власний тріумф. Граф виявляв до славетного маестро знаки глибокої шани, бо ж той щойно зробив найбільший крок до вершин мистецької слави. Відчуваючи глибоку повагу до всіх відзнак, граф замилувано видився на медаль академіка, мабуть, єдину, якої він ніколи не зміг би приєднати до своєї колекції нагород.

Спав Реновалес уночі дуже погано. Шампанське, випите на банкеті в графині, не розвеселило його,— навпаки, він став ще сумніший. Повернувся додому з якимось страхом, наче там на нього чекало щось незвичайне, щось таке, чого він не міг збагнути своїм стривоженим розумом. Скинув святковий костюм, у якому промучився кілька годин, і ліг у постіль, дивуючись, звідки могло взятися те невиразне почуття страху, що турбувало його по до-

розі додому. Нічого надзвичайного в себе він не побачив, кімната мала такий самий вигляд, як і вчора або позавчора. Стомлений після академічної церемонії, отупілий і розм'яклий від з'їденого та випитого на банкеті, художник спав міцно і за всю ніч не прокинувся жодного разу; але сон його був важкий, тривав цілу вічність і часто уривався кошмарами.

Уже пізно вранці його розбудили кроки слуги, який прибирав у сусідній кімнаті. Побачивши розкидану й зім'яту постіль, відчувши краплі холодного поту на чолі і слабість у всьому тілі, він зрозумів, що спав погано і цілу ніч перевертався з боку на бік.

Голова його була важка, і він ніяк не міг пригадати, що ж йому примарилося. Знав тільки, що сон був сумний, і, може, навіть уві сні він плакав. Пам'ятав, що з темряви, яка клубочилася на межі підсвідомого, знов і знов виринало чиєсь бліде обличчя. То була не Хосефіна; обличчя ніби її, але воно світилося якимось неземним виразом.

Та поки Реновалес умивався, вбирався, поки слуга допомагав йому одягти пальто, в голові йому помалу прояснилося, і, доклавши чималих зусиль, він таки зібрав нічні спогади докупи і вирішив, що то могла бути й вона... Атож, мабуть, таки вона. Тепер йому ясно згадалося, що й уві сні він відчував пахощі, ті самі, які огортали його з учорашнього дня, які полетіли за ним в академію і збивали його, коли він читав промову, а потім потекли за ним на банкет і густим серпанком зависли між ним та Кончею, отож хоч він і дивився на неї, але не бачив її.

Вранішнє повітря освіжило голову художника, а неозорий краєвид, що відкривався з пагорбів за Виставкою, миттю стер із його пам'яті нічні видіння.

Над невеличким плато поблизу іподрому завивав вітер, який зривався з гірських верхів'їв. Реновалес ішов проти вітру, і йому вчувався шум далекого моря. На обрії, над дахами червоних будиночків та верхівками голих, як вініки, зимових тополь, чітко виділялося на синьому небі блискуче пасмо Гвадаррамських гір; над засніженими гребенями здіймалися високі вершини, схожі здалеку на велетенські кристали солі. З протилежного боку, в глибокій улоговині, темніло шатро Мадріда; поміж чорними дахами та шпичастими вежами мерехтів серпанок, у якому далекі будівлі здавалися синіми, як гори на обрії.

Вкрите миршавою рідкою рослинністю, помережане рівчаками з твердими закам'янілими стінками, плато де-не-де яскраво виблискувало під сонцем. Уламки кахлів, битий посуд, консервні бляшанки мерехтіли й мінилися, мов дорогоцінне каміння, розсипане поміж чорними круглими памятинками, які всіювали землю там, де пройшли отари овець.

Реновалес стояв тепер за виставочним палацом і якийсь час дивився на нього. Жовті стіни з червоним цегляним орнаментом угорі ледь виднілися з-поза пагорбів, плаский цинковий дах блищав, мов поверхня спокійного озера, а посередині здіймала в небо своє чорне черево величезна опукла баня, схожа на готовий злетіти аеростат. Від одного крила палацу долинала музика сурм, ритмічна мелодія, яка звучить під цокіт кінських копит, коли скачуть строєм кавалеристи, здіймаючи хмари куряви. Перед якимись дверима палацу поблискували на сонці шаблі та лаковані трикутні капелюхи.

Художник усміхнувся. Збудовано той палац для митців, а оселилися в ньому жандарми. Мистецтво входило туди лише раз у два роки, витісняючи на якийсь час охоронців порядку та їхніх коней. Статуї виставлялися в залах, де пахло ячменем і солдатськими черевиками. Але це тривало недового; незабаром маневри європейської культури закінчувалися, непроханого гостя виганяли, й у виставочному палаці залишалося тільки справжнє, тільки національне: охоронці даної богом влади зі своїми росінантами, які щодня з'являлися на вулицях Мадріда, охороняючи священний спокій цієї клоаки.

Маестро перевів погляд на чорний купол, і в його уяві постали дні, коли в палаці відбувалася виставка. Він побачив стовписько патлатих і галасливих молодиків — і смирних та підлесливих, і роздратованих та непримиренних,— що з'їжджаються сюди з усіх міст Іспанії, прихопивши свої картини і плекаючи найсміливіші честолюбні мрії. Митець усміхнувся, подумавши, скільки прикрощів довелося йому витерпіти під цим дахом, як важко іноді було вирватися з оточення бунтівливого плебсу від мистецтва, що не давав йому проходу, вихваляючи його не так за картини, як за становище впливового члена журі. В очах цієї молоді, що дивилася на Реновалеса зі страхом і надією, він був тим, хто розподіляє призи. Того дня, коли виносилося рішення, звістка про появу Реновалеса викликала незвичайне пожвавлення, назустріч йому вибігали цілими юрмами, штовхалися

в галереях, вітаючи його з підкресленою шанобливістю. На очах у багатьох аж сльози виступали — так кортіло їм сподобатись великому маестро. Декотрі йшли попереду нього, і, вдаючи, ніби його не бачать, гучно викрикували: «Реновалес? Та це ж найславетніший художник усіх часів! Після Веласкеса...» А надвечір, коли в ротонді вивішували на колонах два аркуші зі списками премійованих, маестро обачно зникав, знаючи, чим усе це закінчиться. У душі кожного митця є щось дитяче, і тому молоді «генії» не могли спокійно пережити краху своїх сподівань. Тепер уже ніхто не прикидався, кожен виявляв, який він є насправді. Одні ховалися десь за статуями, розгублені, пригнічені,— і плакали, розтираючи, кулаком сльози. Думали, що доведеться повертатися в свою глушину, що марно стільки витерпіли і вистраждали задля надії, яка так і не справдилася. Інші, з червоними вухами та побілілими губами, кокошилися, мов півні, і гнівним поглядом дивилися на двері виставочного палацу, наче сподівалися побачити крізь них такий собі претензійний особняк біля Ретіро із грецьким фасадом та золотими літерами вгорі. «Шахрай!.. Яка ганьба, що долю талановитої молоді вручили цьому нездарі, цьому блазневі, який давно себе вичерпав!» Гай-гай! Звідси починалися всі неприємності, всі прикрощі, які траплялися у творчому житті маестро. Щоразу, коли він дізнавався про якусь несправедливу образу, брутальний випад або жорстоку і несправедливу статтю на шпальтах тієї чи іншої дрібної газетки, яка шпетила його на всі заставки, він згадував про ротонду Виставки, про обурений рев мальовничої юрми молодиків перед двома аркушами, де був написаний їхній вирок. З подивом і співчуттям думав Реновалес про сліпоту отих юнаків, які зневірювалися у житті через одну невдачу і ладні були пожертвувати радощами, безтурботністю, віддати здоров'я за сумнівну славу своєї картини, славу ще недовговічнішу, ніж нетривке полотно. Кожна медаль була для них сходинкою нагору, а призи — чимось на зразок військових погонів... І сам він був колись молодим! І теж змарнував кращі роки життя в цих битвах інфузорій, які запекло воюють у краплі води, гадаючи, що підкоряють собі неозорий світ!.. Яке відношення до вічної краси має честолюбство молодиків, котрі мріють здобути собі офіцерську нашивку і претендують бути суддями його творчості!.

Маестро повернувся додому. Прогулянка допомогла йому забути про нічні марення. Розслаблене і мляве тіло, здавалося, ожило й відчуло могутній приплив енергії. У ногах приємно лоскотало, кров пульсувала в скронях, і по всьому тілу розливалася хвиля тепла. Він тішився, що почуває себе так бадьоро й весело, що організм його працює безвідмовно і гармонійно.

Ідучи своїм садом, Реновалес стиха наспівував. Усміхнувся воротарці, коли вона відчинила йому хвіртку, і негарному жвавому песику, що підбіг із радісним скавулінням і лизнув йому ногу. Прочинив скляні двері і з гамірного зовнішнього світу потрапив у звичну глибоку тишу. Ноги грузли в м'яких килимах: не чутно було нічого, крім таємничого шарудіння картин, які вкривали стіни від підлоги до стелі, похрускування невидимої шашелі в рамах та ледь чутного шелестіння протягів. Тут, на нижньому поверсі, висіли всі етюди, що їх будь-коли намалював художник, малюнки, виконані під напливом скороминущого натхнення,— завершені й незавершені,— а також картини та ескізи декотрих його друзів — відомих художників або улюблених учнів. Міліта, коли була дівчинкою, любила гратися серед цих декорацій, що тяглись далеко в глиб темних коридорів.

Почепивши капелюх на вішалку й поставивши ціпок, маестро раптом прикипів очима до акварелі, що висіла неподалік і чомусь ніби вирізнялася серед інших картин. Він неабияк здивувався, чого це раптом звернув на неї увагу, адже досі завжди проминав її, не помічаючи. Малюнок був непоганий, але зроблений недосить упевнено, явно недосвідченою рукою. Хто ж його автор? Напевне, Сольдевілья. Але, підступивши зовсім близько і роздивившись акварель, митець посміхнувся... Та це ж його власний малюнок! Чимало відтоді збігло води!.. Він спробував пригадати, коли й де намалював цю річ. Щоб допомогти своїй пам'яті, невідривно дивився на зображену на акварелі чарівну жіночу голівку з очима, повитими мрійним серпанком. Хто ж це був йому за натуру?

Зненацька на обличчя художникові набігла тінь. Він відчув збентеження й сором. Ото йолоп! Та це його дружина в юності, Хосефіна, якою він так часто милувався і яку з радістю малював!

Він склав провину за свою неуважність на Міліту і вирішив, що накаже прибрати звідси цей етюд. Портретові його дружини не місце в передпокої, біля вішалки.

Після сніданку він сказав служникові, щоб той зняв акварель і повісив її в одному з салонів. Той поглянув на нього з подивом.

— Таж портретів сеньйори у домі безліч!.. Ви стільки разів її малювали!

Реновалес роздратовано перебив слугу. Стільки разів! Якби ж то він знав, скільки разів малював її... Охоплений несподіваною цікавістю, художник не зразу пішов у студію, а заглянув спершу до вітальні, де колись Хосефіна приймала гостей. Він знав, що там висить на найпочеснішому місці великий портрет дружини, який він намалював у Римі: гарненька жіночка в мереживній мантильї, у чорній спідниці з потрійним воланом, а в руці — черепахове віяло. Справжнісінький Гойя. Якусь мить він дивився на привабливе личко, затінене чорним мереживом: бліде аристократичне чоло, темні, поїняті східною млостю очі. Якою гарною була тоді Хосефіна!

Щоб краще роздивитися на портрет, художник підняв штору. Світло розлилося по темно-червоних стінах, заблищало на рамах інших, менших картин.

І тоді художник з подивом побачив, що гойєподібний портрет тут не один — були й інші. Обличчя дружини виринало з усіх куточків вітальні, дивилося на нього з кожної стіни. Воно проступало на маленьких етюдах, де були зображені простолюдинки або вельможні дами XVIII сторіччя; на акварельних портретах мавританок; у гречанок із застиглими суворими обличчями, ніби перенесених із картин на архаїчні сюжети Альма-Тадеми. Усе, що висіло у вітальні, усе, що він намалював, було Хосефіною, мало її обличчя або відтворювало її риси в нечітких лініях спогадів.

Він перейшов до салону навпроти, і звідти теж випливло йому назустріч обличчя дружини поміж обличчями багатьох його друзів.

Але коли ж він усе це створив? Не міг згадати і дивом дивувався, що так багато намалював цілком несвідомо. Здавалося, все життя він тільки те й робив, що писав Хосефіну.

Художник пройшов усіма коридорами, побував у кожній залі, у кожній кімнаті, де висіли картини, і скрізь бачив дружину, в найрізноманітніших образах: і похмуру, й усміхнену, і вродливу, і з сумним хворобливим обличчям. Бачив її на ескізах, на простих рисунках вуглиною, помічав начерки її голови в куточках незавершених

полотен; і з кожного малюнка вона дивилася на нього пильним і невідривним поглядом, позначеним то сумною ніжністю, то виразом гіркого докору. Де ж були його очі? Він жив посеред усього цього й нічого не помічав; щодня минав Хосефіну і не звертав на неї уваги. Тепер дружина ніби воскресла; тепер вона сідатиме з ним за стіл, лягатиме в ліжко, ходитиме по дому, і він завжди відчуватиме на собі погляд очей, які колись проникали йому в саму душу.

Небіжчиця не померла; воскрешена його рукою, вона дивилась на нього з усіх боків. Хоч куди він ступав, куди повертався — всюди бачив її обличчя; вона вітала його мало не в кожних дверях, кликала з глибини кімнат.

У трьох студіях чекала на нього ще більша несподіванка. Тут було все, що він малював під напливом натхнення, тільки для себе, а не для продажу, і все це нагадувало про небіжчицю. Картини, які мали вражати уяву гостей, були нижче, на рівні людського зросту; стояли на мольбертах або висіли на стінах поміж розкішними меблями; а вище до самої стелі тяглися ряди давніх етюдів, полотен без рам, давніх і забутих картин; і з першого ж погляду Реновалес побачив, як з цієї мішанини живопису виринає те саме загадкове обличчя.

Звикши до всього, що його оточувало, він жив досі, не підводячи вгору очей, неуважно ковзаючи по стінах поглядом і нічого не бачачи, не вглядаючись в отих зовні несхожих жінок, що дивилися на нього з однаковим виразом. Не раз приходила сюди ввечері і графиня, приваблена інтимною атмосферою студії. Але навіть перська ширма, яка висіла на списах перед глибоким диваном, не могла сховати коханців від сумних і пильних очей, що, здавалося, множились на стінах під стелею!..

Щоб заглушити в собі голос сумління, він заходився рахувати картини, з яких дивилося привабливе личко дружини. Їх було дуже багато: в них відбилося ціле життя художника. Переводячи погляд на нову картину, він щоразу намагався згадати, де й коли намалював її. У ту пору, коли він ще палко кохав дружину, то постійно відчував потребу й бажання зображувати на полотні те, чим милувався з глибокою ніжністю і любов'ю. Згодом він прагнув полестити їй, огорнути її пестливою оманою, переконати, що вона — єдиний предмет його мистецького поклоніння, і малював її лише туманно схожою на себе, окутував її риси, вже позначені руйнівною печаттю хво-

роби, легким серпанком ідеальності. Жити — для нього означало малювати, і, як більшість художників, він брав за натуру тих, хто завжди був поряд із ним. Дочка забрала у свій новий дім цілу купу живопису: усі картини, ескізи, малюнки та акварелі, що зображували її й у тому віці як вона ще гралася з котом, сповиваючи його в ганчір'я, мов у пелюшки, і вже гордовитою дівчиною, за якою упадали Сольдевілья та її нинішній чоловік.

Мати ж залишилася вдома, і ось тепер, після смерті, її багатоликий образ несподівано огорнув митця, мов густий туман. Усі навіть незначні події життя ставали для Реновалеса сюжетами картин та малюнків. Він згадував, як щоразу радів, коли бачив дружину в новому вбранні. Колір змінював її, і вона ставала для нього зовсім іншою жінкою; коли він схвильовано казав їй про це, дружина сприймала його слова як вияв захвату, а насправді то була тільки радість бачити перед собою нову натуру.

Усе Хосефінине життя було відтворене чоловіковим пензлем. На одному полотні вона йшла лукою, у білій сукні, замріяна і неуважна, як Офелія; на іншому — стояла в крислатому капелюшку з перами і вся в коштовностях — схожа на багату і самовдоволену міщаночку. Чорна ширма правила за тло її декольтованого бюсту з ледь помітними рисками ключиць над мереживною крайкою і гордо випнутими персами, маленькими й округлими, мов яблука кохання. Ще на іншому полотні вона була в блузці з короткими рукавами, в довгому, до землі, білому фартусі, насуплене чоло прорізала тоненька зморшка стурбованості та втоми, і весь вигляд цієї жінки свідчив про те, що їй нема коли дбати про свою зовнішність. Намальований у часи, коли їм жилося скрутно, цей портрет був образом дбайливої господині, мужньої подруги, яка, не маючи служниці, усе робила сама, своїми делікатними руками, прагнучи, щоб митцеві нічого не бракувало на їхньому сумному горищі, щоб його не обсідали дрібні прикрощі, поки він докладає відчайдушних зусиль, намагаючись пробити собі дорогу.

Цей портрет зворушив Реновалеса і глибоко засмутив. Такий сум людина відчуває, коли серед розкошів і достатку раптом згадує, як тяжко їй колись жилося. Вдячність до вірної подруги знов розбудила в ньому докори сумління.

«О Хосефіно! Бідолашна моя Хосефіно!»

Коли прийшов Котонер, він побачив, що маестро лежить долілиць на дивані, обхопивши голову руками, ніби спить. Старий художник спробував розворушити друга, заговоривши про вчорашню церемонію. Великий успіх. Усі газети пишуть про нього та про його промову, визнають за ним справжній літературний хист і твердять, що в письменстві він міг би досягти не меншого, ніж у живописі. Читав він про це чи ні?..

Реновалес у відповідь лише знуджено махнув рукою. Виходячи врапці на прогулянку, він переглянув газети на столі, де лежала пошта. Побачив свій портрет між вузенькими шпальтами промови, але читати вихваляння не став — відклав на потім. Усе це мало його цікавить. Він думає про інше... сумно йому.

І на стривожені розпитування Котонера, який подумав, що товариш захворів, тихо проказав:

— Зі мною все гаразд. Це просто меланхолія, нудьга від неробства. Хочу працювати, а сили чогось нема.

Несподівано він замовк і показав рукою на портрети Хосефіни, ніби то були його нові, щойно намальовані картини.

Котонер здивувався... Таж вони тут висять хтозна-відколи. Він що, вперше їх бачить?

Маестро поділився з другом своїм недавнім відкриттям. Він жив серед оцих портретів і зовсім не помічав їх: тільки дві години тому роздивився, що вони тут.

— Ти трохи «схиблений», Маріано. Живеш, нічого навколо себе не бачачи. Навіть не знаєш, що Сольдевілья одружився з дуже багатою дівчиною. Бідолашний хлопець хтозна-як засмутився, що вчитель не прийшов до нього на весілля.

Реновалес знизав плечима. Що йому до всього цього? Запала довга мовчанка, маестро був замислений і сумний. Раптом він поривчасто підвів голову.

— Що ти скажеш про ці портрети, Пепе?— стривожено запитав він.— Це вона? Я не помилявся, коли малював її? Може, я бачив її не такою, якою вона була в житті?..

Котонер засміявся. А таки справді маестро «схиблений». Отаке запитувати! Таж ці портрети — просто чудо, як і все інше, що він малює. Але Реновалес, охоплений сумнівом, правив своєї. Він же не про те питає — про схожість! Хоче знати, чи така була Хосефіна в житті, як на цих малюнках!

— Точнісінько така,— відповів богемник.— Таж твої портрети, чоловіче, тим і вражають, що люди на них, як живі.

Котонер говорив упевнено, хоча в душі його ворушився сумнів. Атож, це Хосефіна, але якась не зовсім звичайна, ідеалізована. Риси обличчя її, та вони мовби світяться внутрішнім сяйвом, від чого здаються гарнішими. Цю ваду Хосефініних портретів Котонер зауважив давно, але мовчав.

— А якою Хосефіна тобі здавалась?— провадив маестро.— Гарна вона була? Подобалася тобі як жінка? Скажи мені, Пепе, відверто... по щирості. Дивина, та й годі — але я не можу згадати, якою вона була.

Котонер розгубився від цих розпитувань і відповідав трохи збентежено. Що це на нього раптом найшло? Хосефіна була просто чудова. Не жінка — ангел, він завжди згадуватиме її з глибокою вдячністю. Він плакав за нею, як за рідною матір'ю, хоча вона майже годилася йому в дочки. Адже небіжчиця так любила бідолашного богемника, так щиро піклувалася про нього.

— Таж я не про це,— урвав його маестро.— Я питаю, якою Хосефіна тобі здавалася? Вона справді була вродлива?

— Так, чоловіче,— рішуче відповів Котонер.— Вона була вродлива... вірніше, симпатична. Тільки перед смертю її трошки спотворило... Клятуща хвороба. А взагалі, вона була ангел.

Заспокоєний цими словами, маестро довго дивився на свої витвори.

— Атож, вона була гарна,— мовив він, розтягуючи слова і не відводячи погляду від портретів.— Тепер я бачу це й розумію. Яка дивина, Пепе; здається мені, я сьогодні зустрів Хосефіну, повернувшись із далекої подорожі. Я забув про неї і вже не пам'ятав як слід її обличчя.

Знову запала довга мовчанка, а тоді маестро спитав у друга з тривогою в голосі:

— А як вона ставилася до мене?.. Чи справді мене кохала? Ти гадаєш, це від кохання вона іноді поводилася... так дивно?

На це запитання Котонер відповів одразу, не вагаючись.

— Чи кохала вона тебе!.. Таж вона тобою марила, хлопче! Жодного чоловіка так не кохали, як кохала тебе

Хосефіна! Усе що було між вами — то тільки ревнощі, від надміру почуттів. Я знаю це краще, аніж будь-хто; таким друзям, як я, що вільно заходять у дім, мов домашні собаки, жінки мають звичай довірятись у всьому, розповідають їм таке, чого ніколи не сказали б чоловікові... Повір мені, Маріано, ніхто ніколи так тебе не кохатиме. Роздратування та примхи — то були хмаринки, які швидко розвіюються. Я певен, ти вже й не пам'ятаєш про них. А любила вона тебе завжди, це почуття ніколи в ній не згасало. Можеш мені вірити, я це кажу напевне; сам знаєш, таємниць від мене Хосефіна не мала, і я був єдиною людиною, кого вона могла терпіти в свої останні дні.

Ці слова явно втішили Реновалеса, і він аж наче повеселішав.

Надвечір вони вийшли вдвох прогулятися і неквапом рушили до центру Мадріда. Реновалес говорив про свою юність, про їхнє життя в Римі. Сміявся, нагадавши Котонерові про його славнозвісний асортимент пап; у пам'яті художника зринали веселі витівки в студіях, гамірні банкети, а згодом — товариські вечірки в маленькій затишній їдальні їхньої квартири на Віа Маргутта, коли він повернувся до Рима одружений; згадував, як приходив богемник та інші друзі художники на чашку чаю до молодого подружжя; як галасливо сперечалися вони про живопис, викликаючи невдоволення сусідів, як боязко всміхалася до всіх його Хосефіна, ще не звикнувши до ролі господині дому, не звикнувши бачити себе без матері й у чоловічому товаристві.

Ці галасливі молодики, патлаті й грізні, мов розбійники, наївні і прискіпливі, як діти, здавалися їй напрочуд цікавими й милими.

— Чудові то були часи, Пепе!.. Надто пізно ми розуміємо, яке це щастя — молодість!

Гуляючи без якоїсь певної мети, вони так захопилися розмовою та спогадами, що й незчулись, як опинилися на площі Пуерта дель Соль. Уже смеркало, засвітились електричні ліхтарі, і перед вітринами крамниць замерехтіли на тротуарі жовті відблиски.

Котонер подивився на годинник на будинку міністерства.

Чи маестро сьогодні піде до графині де Альберка?

Реновалес ніби прокинувся. Атож, треба йти. На нього там чекають... Але так і не пішов. Друг подивився на нього-

го майже обурено, наче не міг збагнути своїм розумом дармоїда, як це можна відмовитись від запрошення на обід.

Художник відчував, що сьогодні неспроможний пробути цілий вечір із Кончею та її чоловіком. Подумав про графиню майже з відразою; вона таки коли-небудь урве його терпець своїми зухвалими пестощами, з якими постійно до нього чіпляється, і рано чи пізно в нападі відвертості він про все розповість графові. Ганебно й непорядно жити отак «утрьох», а для цієї вельможної дами, здається, нема більшої втіхи.

— Вона мені обридла,— мовив Реновалес, відповідаючи на здивований погляд друга.— Несила її терпіти; липне до мене, як смола, ні на мить не дає спокою.

Ніколи досі він не розмовляв із Котопером про свої любовні взаємини з графинею де Альберка. Але другові цього й не треба було, він усе розумів і без слів.

— Зате вона красуня, Маріано,— сказав він.— Диво, а не жінка. Ти знаєш, я від неї просто в захваті. Для твоєї грецької картини хіба знайдеш кращу натуру?

Маестро подивився на нього співчутливо — як можна верзти таку нісенітницю! Він відчув гостре бажання висміяти графиню, принизити її і в такий спосіб виправдати свою байдужість до неї.

— Гарний фасад, більше нічого... обличчя й тіло...

І, нахилившись до друга, тихо прошепотів, ніби відкриваючи страшну таємницю:

— Знаєш, які в неї гострі коліна... А вдає з себе казна-що.

Котонер роззявив рота й зареготав сміхом сатира, аж вуха затремтіли. Так може сміятися лише старий парубок, якому стали відомі приховані вади недосяжної для нього красуні.

Маестро не відпустив товариша. Йому хотілося побути сьогодні з ним; дивився на нього з ніжною приязню, бо знаходив у ньому щось від небіжчиці. Ніхто краще не знав Хосефіни, як оцей їхній друг. У тяжкі хвилини вона звіряла йому душу, а коли нерви доводили її до божевілля, слова цього розважливого чоловіка знімали напругу, і вона виливалася потоками сліз. З ким же й поговорити про неї, як не з ним?..

— Ходімо пообідаємо разом, Пепе. Підемо до італійців, влаштуємо собі римський банкет: замовимо равіолі [1],

[1] Равіолі — італійська страва, схожа на пельмені.

пікатту [1] — все, що захочеш, і пляшчину або дві к'янті, скільки зможемо випити. А потім хильнемо шипучого asti, воно краще за шампанське. Згода, друзяко?

Вони взялися за руки і пішли з високо піднятими головами, усміхаючись, ніби двоє юних художників-початківців, що зуміли продати картину і прагнуть відсвяткувати цю велику подію добрим обідом, забувши на короткий час про свою вбогість.

Реновалес поринув у спогади і говорив, не змовкаючи. Чи пам'ятає Котонер оту тратторію в одному з провулків Рима, трохи далі за статую Паскіно, але не доходячи до Governo Vecchio [2]. Ту корчму держав колишній кухар одного кардинала, і в ній було тихо, немов у церкві. На вішалках там завжди чорніли капелюхи священнослужителів. Веселий художник трохи обурював своєю легковажністю поважних і статечних відвідувачів тратторії: священиків — службовців папських установ або тих, які приїздили до Рима клопотатися про підвищення; крутіїв-адвокатів у засмальцьованих сюртуках, що приходили сюди з папками паперів із Палацу правосуддя, який стояв поряд.

— А які там були макарони! Ти пам'ятаєш, Пепе? Як смакували вони Хосефіні!

Друзі приходили до тієї корчми увечері, веселою компанією. Маріано й Хосефіна, яка тримала чоловіка під руку, а з ними палкі шанувальники таланту молодого художника, чия слава зароджувалася вже тоді. Хосефіна страшенно любила розгадувати кулінарні таємниці й усякі традиційні секрети святкового столу князів церкви, які приходили на цю вулицю посидіти в затишній тратторії під аркадами. На білій скатертині бурштиновою плямою мерехтіло вино з Орвієто у пузатій пляшці з тоненькою шийкою. То була золотава й густа, по-церковному солодка рідина; улюблений трунок старезних пап, що обпікав, мов полум'я, і не раз ударяв у голови, покриті тіарою.

Якщо ніч була місячна, то, вийшовши з тієї тратторії, вони прямували до Колізею помилуватися громаддям залитих голубим сяйвом руїн. Тремтячи від страху, Хосефіна спускалася в чорні тунелі, навпомацки пробиралась між обваленим камінням, поки не опинялася на уступах

---

[1] Пікатта — смажена телятина з петрушкою.

[2] Старий палац уряду *(італ.)*.

амфітеатру перед мовчазною ареною, що, здавалося, була гробницею усього римського народу. Хосефіна бачила в уяві, як стрибають по цій арені грізні хижаки, люто озираючись навсібіч. Зненацька лунав моторошний рик, і з темного вомітерію вискакувало чорне страховисько. Хосефіна злякано зойкала і хапалась за чоловіка, а всі інші сміялися. То був Сімпсон, північно-американський художник, що згинав удвоє свій довжелезний тулуб і бігав навкарачки, з лютим ревом стрибаючи на товаришів.

— Ти пам'ятаєш, Пепе? — за кожною фразою перепитував Реновалес.— Які то були часи! Як нам було весело! Якою чудовою подругою була сердешна, поки її не вразила недуга!

Вони пообідали, розмовляючи про дні молодості і за кожним словом згадуючи небіжчицю. Потім аж до півночі гуляли вулицями, і Реновалес знов і знов повертався в розмові до тих часів, говорив і говорив про Хосефіну, ніби все своє життя не переставав кохати її й на мить. Зрештою Котонерові обридло слухати про одне й те саме, і він попрощався з маестро. Що це в того за нова манія?.. Сердешна Хосефіна була премила жінка, але ж цілий вечір вони розмовляли тільки про неї, неначе на цьому світі більш нема про що говорити.

Реновалес повертався додому, охоплений якоюсь дивною петерплячкою; навіть узяв візника, щоб прибути якомога скоріше. Він хвилювався, йому здавалося, ніби вдома хтось чекає на нього. Ніби в його палаці-будинку, досі холодному і порожньому, тепер оселився невловний і невидимий дух, кохана душа, що духмяними пахощами розтеклася по всьому дому.

Коли заспаний слуга відчинив двері, митець одразу кинув погляд на акварель і радісно всміхнувся. Йому хотілося сказати «добривечір» отій голівці, що ласкаво дивилась на нього.

Так само усміхаючись, вітався він подумки з усіма Хосефінами, які виходили йому назустріч із темряви, коли він умикав світло в залах та коридорах. Ці обличчя, на які вранці він дивився з подивом і страхом, уже не лякали художника. Вона його бачить, знає, про що він думає, і, звичайно, прощає його. Хосефіна завжди була така добра!..

На якусь мить він став і завагався. Йому раптом закортіло піти в студію і засвітити всі люстри. Він побачить Хосефіну на повен зріст, у всій її привабливості;

поговорить із нею, попросить у неї прощення в глибокій, як у храмі, тиші... Але маестро опанував себе. Що за нісенітниці спадають йому на думку? Чи він геть схибнувся?.. Провів долонею по чолу, ніби хотів стерти свої дивацькі примхи. Це, напевне, asti так задурманило йому голову. Спати!..

Уклавшись на доччиному ліжку і вимкнувши світло, він відчув себе зле. Ніяк не міг заснути, перевертався з боку на бік. Його охопило несамовите бажання втекти з цієї кімнати й повернутися до подружньої спальні, ніби там лише міг він знайти спочинок і сон. О, їхнє венеціанське ліжко, розкішне ложе білявої догареси, яке знає всю історію Хосефініного життя! На ньому стогнала вона від кохання, на ньому проспали вони безліч ночей, на ньому він звіряв їй пошепки свої мрії про славу й багатство, на ньому народилася їхня донька!..

З відчайдушною рішучістю, яку вкладав у всі свої вчинки, маестро знов одягнувся і рушив у спальню, скрадаючись і намагаючись ступати якомога нечутніше, ніби боявся розбудити слугу, що спав неподалік.

Обережно, наче злодій, повернув у дверях ключ і навшпиньках попрямував до ліжка. Зі старовинного ліхтаря, що висів під стелею, якраз посередині кімнати, лилося неяскраве рожеве світло. Він акуратно поклав на ліжко матраци. Не було ні простирадел, ні подушок, ні жодного укривала, а в давно нежилому помешканні стояв холод. І все ж таки яка щаслива чекає на нього ніч! Як добре йому тут спатиметься! Під голову можна покласти й тверді диванні подушки. Він накрився пальтом і ліг одягнений. Погасив світло, щоб нічого не бачити, щоб помріяти, населивши темряву солодкими вигадками уяви.

На тих матрацах спала Хосефіна, тут лежало її тендітне тіло. Він бачив дружину не такою, якою вона була незадовго до смерті — худа, хвора, висмоктана недугою. Уява митця прогнала цей сумний образ і замінила його прекрасною ілюзією. Він милувався зовсім іншою Хосефіною — гарненькою юною жінкою, і то не такою, якою вона була насправді, а такою, якою він її бачив очима закоханого і якою малював.

Його пам'ять переносилася через довгий проміжок часу, темний і бурхливий, як розхвильоване море; від сьогоднішньої туги він повертався прямо в щасливу молодість. Реновалес не хотів згадувати про тяжкі роки, коли вони з дружиною запекло воювали, похмурі і дратівливі, неспро-

можні прямувати далі однією стежкою... Життєві прикрощі розтанули, як дим. Думав він лише про часи, коли вона кохала його, згадував її усмішку, доброту, згадував, яка вона була лагідна і слухняна. Яка глибока ніжність поєднувала їх напровесні життя, коли вони лежали, обнявшись, на цьому ліжку, де тепер він скулився один — самотній і сумний!..

Митець тремтів від холоду, бо пальто, яким він укрився, не могло замінити ковдру. Гострі зовнішні відчуття розбуджували спогади, і уламки минулого виринали із глибин пам'яті. Холод нагадав йому про сльотаві ночі у Венеції, коли над вузенькими провулками та пустельними каналами годинами лилася з неба вода, і в глибокій урочистій тиші міста, що не знало ні цокання кінських копит, ні торохтіння коліс, ляпотіли й ляпотіли по мармурових сходах краплі дощу... Вони з Хосефіною лежали в цьому ліжку, під теплою ковдрою, а навколо були ті самі меблі, що й тепер угадувалися йому в темряві...

Крізь шибки великого вікна з різьбленою рамою проникало тьмяне сяйво від ліхтаря, що висів над ближнім каналом. По стелі бігла світляна смуга, а на ній тремтіли відблиски води, наче снували одна за одною чорні поперечні нитки. Міцно обнявшись, вони дивилися на стелю і милувалися цією грою світла й води. Уявляли, як холодно й вогко на водяній вулиці, горнулися одне до одного й тішилися взаємним теплом, радіючи, що вони разом,— а тиша була така глибока, ніби враз настав кінець світу і тільки їхня спальня залишилася оазою серед холоду й темряви.

Подеколи тишу розтинав моторошний крик: «А-о-о-о!» То застережливо кричав гондольєр, перед тим як звернути в бічний канал. Мерехтіла на стелі світляна смуга, по ній ковзала тінь гондоли, схожої на мініатюрну іграшку, а на кормі, занурюючи у воду весло, згиналась і розгиналась істота завбільшки з муху. І двоє закоханих, думаючи про тих, хто пливе зараз під дощем та пронизливим вітром, відчували ще глибшу, ще любострасніщу втіху, палко горнулись одне до одного під м'якою пестливою ковдрою, і зливалися устами, щоб порушити спокій цього затишного кубельця безтурботними розвагами молодості й кохання...

Реновалесові вже не було холодно. Він неспокійно крутився на матрацах. Металеві закрайки диванної подушки впиналися йому в обличчя,а він простягав у темряву руки,

і в глибокій тиші лунав його жалібний безпорадний стогін: то був плач дитини, яка вимагає неможливого, яка просить, щоб їй подали з неба місяць.

— Хосефіно! О Хосефіно!

III

Одного ранку маестро написав Котонерові і попросив його негайно прийти. Старий друг з'явився відразу, налякáний терміновістю виклику.

— Нічого такого не сталося,— заспокоїв його Реновалес.— Я тебе покликав, щоб ти показав мені, де похована Хосефіна. Хочу її побачити.

Ця забаганка визрівала в ньому протягом кількох ночей, у ті нескінченні години, коли він не міг заснути і лежав у темряві з розплющеними очима.

Ось уже понад тиждень, як він переселився до великої спальні. Слуги були вражені, побачивши, як він порпається в постільній білизні і вибирає для себе найзношеніші простирадла. Їхня вишивка будила в ньому давні спогади, і хоча ці простирадла не поширювали таких бентежних пахощів, як одяг у гардеробній, вони багато разів торкалися коханого тіла і зберегли в собі щось від нього...

Реновалес сказав Котонерові про своє бажання спокійно й рішуче, але визнав за потрібне якось виправдатись. Ганьба, звичайно, що він досі не знає, де похована Хосефіна і жодного разу її не навідав. Смерть коханої дружини так його приголомшила, що він забув про все інше... А потім поїхав у мандри...

— Ти клопотався всім, Пепе; ти дбав про похорон. Покажи мені її могилу. Поведи до неї.

Досі Реновалес був байдужісінький до могили небіжчиці. Він згадав про свою награну тугу в день похорону, про те, як сидів у кутку студії, сховавши обличчя в долоні. Близькі друзі в жалобному вбранні підходили до нього з сумними обличчями, брали його руку і з почуттям потискували її: «Тримайся, Маріано! Кріпись, маестро!» А на вулиці, перед будинком, безперервний цокіт кінських копит; за чорними штахетами — густий натовп; подвійна вервечка екіпажів губиться вдалині; газетярі ходять від групи до групи, занотовуючи імена.

Весь Мадрід був на похороні... А потім її повезли геть — повільно сунув катафалк, колихались од вітру пишні султани на кінських гривах, ішли лакеї смерті в білих пору-

ках та з золотими палицями в руках,— і він так і не згадав більше про неї, йому й на думку не спало подивитися, де ж той горбочок на цвинтарі, під яким вона навіки від нього сховалась. Ох, лиходій! Ох, нікчема! Отак образити пам'ять дружини — навіть не поцікавитися, де її поховано!..

— Покажи мені, де вона лежить, Пепе... Ходімо до неї — я хочу її побачити.

Голос його звучав благально. Охоплений пекучим каяттям, він прагнув бачити могилу дружини негайно, зараз же. Почував себе, як грішник, котрий відчуває наближення смерті і боїться, що йому не встигнуть відпустити гріхи.

Котонер відразу погодився повести друга. Хосефіну поховано на кладовищі Альмудена, давно закритому. Ховають на ньому лише тих, хто має спадкове право на клаптик тієї землі. Котонер домігся, щоб сердешну Хосефіну поклали біля її матері, в тій самій огорожці, де стоїть покрита тьмяною позолотою гробниця, в якій поховано «дочасно померлого генія дипломатії». Старий друг вирішив, що небіжчиці буде приємніше спочивати серед своїх.

Дорогою Реновалес відчув, як його охоплює неспокій. Він дивився у віконце карети бездумним поглядом сновиди. Мимо пропливали міські вулиці, потім коні стали спускатися крутим схилом і за шибкою потяглися занедбані сади, де під деревами спали якісь волоцюги або сиділи жінки, розчісуючи коси і гріючись на сонечку. Переїхали місток, проминули злиденні халупи передмістя і покотили дорогою, що петляла з пагорба на пагорб, аж поки побачили кипарисовий гай за вальованим муром, а поміж деревами — вершки мармурових надгробків, крилатих ангелів із сурмою, великі хрести, канделябри, підвішені на триногах; а вгорі висіло густо-синє прозоре небо, яке, здавалося, велично й байдуже сміється з цієї схвильованої мурашки, на ім'я Реновалес.

Він хотів побачитися з дружиною; відчути під ногами землю, що стала для неї останнім укривалом; ковтнути повітря, у якому, можливо, він відчує тепло небіжчиці, легкий подих її душі. Що ж він їй скаже?..

Заходячи на кладовище, художник подивився на сторожа — потворного чолов'ягу з похмурим обличчям, жовтавим і масним, як воскова свічка. Ось хто весь час живе поруч із Хосефіною!.. У пориві вдячності Реновалес хотів був віддати сторожеві всі гроші, які мав при собі, і не зробив цього лише тому, що посоромився Котонера.

У глибокій тиші було чутно тільки човгання ніг, і здавалося, що це занедбаний сад, у якому альтанок і статуй більше, аніж дерев. Друзі пройшли під зруйнованим портиком. Їхні кроки якось моторошно відлунювали поміж колонами; земля глухо стогнала — то озивалися під ногами порожні могильні склепи.

Мертві, які тут спочивали, були таки справді мертві, вони не воскресали навіть у спогадах і лежали в цілковитому забутті, розкладаючись на первісний порох, безіменні, назавжди відлучені від життя, бо майже ніхто не приходив сюди з недалекого людського мурашника, щоб плачем або приношеннями підтримати ефемерне буття мерців, хоча б якось оживити примарні істоти, від яких лишилися тільки імена, викарбувані над могилами.

На деяких хрестах висіли вінки — пообламувані, чорні, густо вкриті якимись комахами. Не топтана нічиїми підошвами буйна рослинність вільно розповзалася всюди, вона розколювала корінням могильні плити, підважувала тесані брили кам'яних сходів. Крізь щілини вглиб просочувалися дощові води, призводячи до обвалів та зсувів. Гробниці тріскались, і не в одній зяяли глибокі розколини, звідки пахло вогкістю і тхнуло гнилизною.

Здавалося, лунка порожниста земля може щомиті провалитися під ногами; доводилося йти дуже обережно, обминаючи ями, яких було на кладовищі безліч; нерідко біля проваленого надгробка із потьмянілими золотими літерами та фамільним гербом виднілися тоненькі кістки скелету та невеличкий череп — жалюгідні останки жіночої голівки з чорними провалинами очниць, крізь які, наче крізь браму, снували туди-сюди ланцюжки мурашок.

Художник ішов, здригаючись, засмучений і глибоко розчарований. Усі його рожеві мрії зненацька здалися йому абсурдними. То ось воно яке, наше життя!.. Ось де знаходить свій кінець краса людська! Ось де лежатиме вмістище прекрасних почуттів, яке він носить на плечах, ось тут буде воно закопане з усією своєю гординею!..

— Вона отам,— мовив Котонер, і художники звернули у вузенький прохід між двома рядами хрестів; вони йшли, вачіпаючи зотлілі вінки, які від доторку розпадалися.

Могила була досить скромна і скидалася на труну з білого мармуру, що виступала над землею п'яді на дві. На одному з кінців здіймався надгробок, схожий на вильце ліжка і вивершений хрестом.

Реновалес залишився холодний. Але ж тут лежить Хосефіна!.. Він кілька разів прочитав напис, наче ніяк не міг цьому повірити. Атож, це могила його дружини; літери подавали її ім'я та коротеньку епітафію невтішного чоловіка, яка здалася митцеві позбавленою всякого почуття, фальшивою, просто ганебною.

Він ішов сюди, здригаючись від тривоги перед страшною миттю, коли побачить останнє ложе своєї Хосефіни. Сяде поруч із нею, ходитиме по землі, що зберігає есенцію її тіла! Ця трагічна картина весь час стояла в нього перед очима; він плакатиме, як дитина, впаде навколішки й ридатиме, охоплений смертельною тугою...

І ось він перед могилою, а його очі зовсім сухі, розглядаються навколо холодно й байдуже.

Хосефіна тут!.. Доводилося вірити запевненням друга та оцій епітафії з її пишномовними й пустими фразами; але ніщо не вказувало Реновалесові на присутність небіжчиці. Він анічогісінько не відчував, із цікавістю роздивлявся ближні могили, і в його душі зроджувалося блюзнірське бажання зареготати, бо смерть раптом видалась йому блазнем, що з'являється у фіналі вистави життя, ощирившись у сардонічній посмішці.

По один бік Хосефініної могили, під нескінченним каталогом титулів і нагород, спочивав якийсь вельможний сеньйор: ще один граф де Альберка, котрий упокоївся, сподіваючись, що ось-ось засурмить ангел і він зможе урочисто з'явитися перед господом з усіма своїми грамотами й хрестами. По другий — лежав генерал, що гнив під брилою мармуру з викарбуваними на ній гарматами, рушницями та прапорами, ніби цей вояка хотів залякати смерть. У якому сміховинному товаристві лягла Хосефіна на вічний спочинок! Соки всіх цих тіл змішувалися крізь товщу землі, і люди, за життя незнайомі, тепер поєднувалися й зливалися в безповоротному цілунку небуття. Оці два сеньйори стали останніми володарями Хосефінного тіла, її вічними й уже незмінними коханцями; заволоділи нею назавжди, і їм байдужісінько до його почуттів, ефемерні тривоги живих їх не обходять. Ох смерте! Яка ж ти невблаганна насмішниця!

Від усвідомлення людської нікчемності Реновалес відчував обурення, сум, огиду... але не плакав. Очі художника вбирали лише зовнішнє, матеріальне: переважно форму, в яку він був залюблений усе своє життя. Єдине прикре почуття, якого він зазнав, побачивши могилу

дружини — це сором, що надгробок такий скромний і непримітний. Це ж його Хосефіна — дружина видатного митця!

Він подумав, що всі найвідоміші скульптори — його друзі; варто лише сказати їм, і вони вирізьблять величний монумент із статуями, які проливатимуть сльози,— символами подружньої вірності, ніжності та кохання. То буде пам'ятник, гідний подруги великого Реновалеса... Оце й усе, що думалося художникові; його уява не могла пробитися крізь твердь мармуру і досягти схованої під ним таємниці. Могила була порожня, німа, і ніщо в ній не оживалося до душі Маріано.

Він нічого не відчував, анітрохи не хвилювався і бачив кладовище таким, яким воно було зовні — похмурим, сумним і огидним місцем, просякнутим духом гнилизни. Реновалесові вчувалося, що з вітром, під яким гнулись гостроверхі кипариси та шаруділи старі вінки й трояндові кущі, долітає солодкавий трупний запах.

Художник майже вороже подивився на мовчазного Котонера. Це товариш у всьому винен, бо в його присутності він бентежиться, стримується від щирого вияву почуттів. Пепе усе-таки чужий, хоч і друг, він затесався між ними двома і не дає їм поговорити відверто, обмінятися безмовними словами любові й прощення, про що так мріяв Реновалес. Він ще повернеться сюди сам, без нікого, і, може, тоді відчує те, чого не може відчути зараз.

І митець таки повернувся сюди — уже наступного дня. Сторож з радістю привітав його, збагнувши, що від цього відвідувача можна чекати щедрих подачок.

Осяяне вранішнім сонцем, кладовище здалося Маріано більшим, величнішим. Розмовляти тепер не було з ким, і тільки його кроки порушували мертву навколишню тишу. Він піднімався сходами, проминав підземні галереї і відчував дедалі більший неспокій. Тривожно думав, що з кожним кроком віддаляється від світу живих, що вхідна брама з потворним цвинтарним сторожем уже далеко і він тут єдине живе створіння, єдиний, хто здатен мислити і боятись у цьому моторошному місті, у цьому куточку загробного світу — чорного, бездонного провалля, з якого віє жахом і в якому знемагають тисячі й тисячі примарних істот, огорнутих таємницею небуття.

Підійшовши до Хосефінини могили, художник скинув капелюха.

Нікого. Навкруги, скільки сягало око, розгойдувались

од вітру дерева та трояндові кущі, тяглися ряди гробниць. Прямо над головою художника тихо шелестіло гілля акації, а в ньому щебетали пташки, і цей голос життя трохи заспокоював митця, розвіював дитячий страх, який опанував його відразу, тільки-но він ступив на лункі кам'яні плити.

Він довго стояв, невідривно дивлячись на мармурову плиту; одна її половина, осяяна сонцем, була золотого кольору, а друга — біла, підсинена тінню. Раптом художник здригнувся, наче прокинувшись від чийогось голосу... свого власного. Скоряючись нездоланному пориву вимовити вголос свої думки, порушити мертву цвинтарну тишу, він несподівано заговорив:

— Хосефіно, це я... Ти мене прощаєш?..

Реновалеса охопило палке дитяче бажання почути голос із того світу, голос, що пролив би на його душу бальзам прощення, він хотів принизитися, плазувати навколішки, плакати, щоб Хосефіна почула його, щоб усміхнулася в безодні небуття, побачивши, як змінився її чоловік. Прагнув сказати — і казав це їй подумки,— що вона воскресла в його помислах і що, втративши дружину навіки, він став кохати її так палко, як ніколи не кохав за життя. Почував себе винним, що так неоднаково склалися їхні долі, що він досі живе на світі і почуває себе ще дужим і молодим, що провів її в останню путь байдужий і холодний, думаючи про іншу жінку, що злочинно прагнув смерті своєї дружини, а тепер безумно закохався в її примарний образ. Нікчема! І він залишився жити. А вона, така лагідна, така добра, зникла назавжди, загубилася й розтанула у бездонних глибинах вічності!..

Реновалес заплакав: сльози полилися з його очей — щирі й гарячі,— і він відчув, що вони з Хосефіною тепер зовсім близько одне до одного, що вони майже разом і їх розділяє тільки мармурова плита і тонкий шар грунту. Тепер він любив її спокійною і втихомиреною любов'ю, очищеною від земної марноти. О якби він міг зараз зірвати цю біломармурову плиту! Реновалес уже не бачив кладовища; не чув ні пташиного щебету, ні шелесту гілля; мав таке відчуття, ніби його огорнуло хмарою і в густому тумані він бачить лише білу могилу, оцю мармурову плиту, під якою навіки впокоїлося кохане тіло.

Хосефіна прощала його; поставала перед ним такою, якою була в юності, якою залишилася на його малюнках і картинах. Дивилася йому в очі проникливим погля-

дом — як за часів їхнього кохання. Він чув її голос, що звучав так само по-дитячому дзвінко, як тоді, коли вона сміялася з усяких дрібниць у їхню щасливу пору. Це було воскресіння; небіжчиця стояла перед ним, як жива, мабуть, зіткана з невидимих випарів її життєвої есенції, які ще витали над могилою, ніби сумно прощалися зі своєю матеріальною оболонкою, перш ніж полинути в нескінченність.

Художник розпачливо плакав у тиші, рясні сльози давали йому солодке полегшення; налякані його тужними зітханнями, пташки замовкли. «Хосефіно! Хосефіно!» — ридав він, та відповідала йому тільки луна — володарка цього заставленого лункими плитами кладовища.

Скоряючись нездоланному пориву, митець переступив через обліплений мохом ланцюг, який огороджував могилу. Відчути її зовсім поруч! Подолати коротку відстань, яка розділяє їх! Насміятися над смертю поцілунком воскреслої любові, глибокої вдячності за прощення!..

Маестро упав на білу плиту й обхопив її руками, наче хотів відірвати від землі і забрати з собою. Він гарячково припав устами до того місця, під яким мало бути обличчя мертвої, і став обціловувати твердий мармур, тужливо стогнучи і б'ючись об плиту головою.

Губи відчули доторк напеченого сонцем каменю, і художника аж занудило від присмаку гарячого мармуру та пилюки. Реновалес підхопився на ноги, наче пробудився від сну, наче раптово перед ним виникло кладовище, доти невидиме. Ледь чутний трупний запах залоскотав йому ніздрі.

Він знову бачив могилу такою, як учора, і вже не плакав. Глибоке розчарування осушило сльози, хоча душа його ридала. Жахливе пробудження!.. Хосефіни тут немає — навколо нього лише небуття. Марно шукати минуле у володіннях смерті, у цій холодній землі, в надрах якої кишить хробачня і шумує, розкладаючись, матерія. А він прийшов сюди, женучись за своїми ілюзіями! На оцьому смердючому гної хотів виплекати троянди спогадів!..

Митець виразно уявив під цією важкою брилою мармуру маленький череп із глузливо ощіреними зубами, крихкі кістки, обгорнуті зотлілим лахміттям шкіри, але в душі його нічого не ворухнулося. Що йому до тих жалюгідних останків людського тіла? Хосефіни тут немає. Вона померла насправді, і якщо йому й пощастить коли-небудь із нею побачитись, то не біля її могили.

Він знову заплакав, але без сліз. Нарікав на свою гірку самотину, на те, що не може перемовитися з дружиною жодним словом. А йому ж треба сказати їй так багато!.. Коли б якась чародійна сила оживила її хоч на мить!.. Він благав би в неї прощення, кинувся б їй у ноги і каявся б у тому, що сам себе ошукав, залишаючись за життя байдужим до неї і тішачись облудними й пустими ілюзіями, а тепер ось ридає, спалюваний безумною пристрастю, безнадійно закохавшись у мертву, після того як знехтував живу. Тисячу разів присягнувся б їй у вірності цієї посмертної любові. Тільки б звірити коханій дружині свою змучену душу, а потім він би знову поклав Хосефіну на її вічне ложе і пішов заспокоєний, з чистим сумлінням.

Але це неможливо. Мовчанка між ними запала назавжди. Він приречений вічно носити своє каяття в собі, гнутись під його нестерпним тягарем. Хосефіна покинула цей світ, охоплена гнівом і розпачем; вона забула про його кохання і ніколи не знатиме, що воно знову розквітло по її смерті.

Неможливо оглянутися назад; Хосефіна не існує й уже ніколи не існуватиме. Хоч би як він страждав, хоч би як ніжно кликав її безсонними ночами, хоч би як благально дивився на її портрети, нічого цього вона не знатиме. А коли зрештою помре й він, глуха прірва між ними тільки поглибшає. Слова, які він так і не зміг їй сказати, згаснуть разом із ним, обоє вони зотліють у землі, чужісінькі одне одному, і його жахлива помилка розтягнеться на всю вічність, бо вже ніколи вони з Хосефіною не побачаться і не перемовляться, приречені розчинитися в моторошному небутті.

Митець аж закипів гнівом від усвідомлення свого безсилля. Чому доля така невблаганна? Чому так жорстоко й немилосердно глузує вона з людей: зводить їх докупи, а потім розлучає навіки — навіки! — і не дає їм змоги обмінятися бодай одним словом, бодай поглядом прощення?..

Брехня й омана завжди витають довкола людини, вони огортають її начє хмарою, коли вона простує своїм шляхом крізь порожнечу життя. Брехня й оця могила з її епітафією; тут немає його дружини, у цій ямі лише людські останки, і ніхто не зміг би впізнати, чиї вони.

У розпачі митець підняв голову і втупився в чистий осяйний простір. Пхе, небо! Ще одна брехня, тільки й усього. Ота прозора голубінь, змережана золотими променями та примхливими візерунками білих хмарин — це

всього-на-всього тонесенька плівка, ілюзія нашого зору. А за цією оманливою павутиною, що обснувала землю, розпростерлося справжнє небо, неосяжний простір, затоплений чорною непроглядною темрявою, де сяють вогненні краплі безлічі світів, ці лампади вічності, у світлі яких живуть інші рої ефемерних мислячих атомів, що теж, мабуть, тішать себе вигадками про безсмертя душі.

Усе це омана, і смерть безжально її розвіює, перехоплюючи людину на вимощеному ілюзіями шляху і скидаючи її в провалля з тією самою байдужістю, з якою він зараз чавить ногами вервечки мурашок, що сновигають у всіяній кістками траві.

Реповалес відчув, що треба звідси тікати. Чого він тут не бачив, у цьому тоскному й безлюдному куточку? Він піде й більш ніколи сюди не повернеться. Але йому схотілося вирвати тут якусь квіточку або хоча б травинку, щоб узяти із собою на спомин. Ні, Хосефіни тут, звичайно, нема, це він знає напевне; але його охопило бажання, яке відчуває кожен закоханий: мати при собі якусь дрібничку, що її торкалась кохана жінка.

У ногах могили густо росли польові квіти, але він вирвав кілька ще нерозпуклих під самим хрестом. Адже вони, можливо, дістають корінням обличчя мертвої і в цих пелюстках є щось від її очей, від її уст.

І Реновалес повернувся додому — сумний, розчарований, без жодної думки у голові й зі смертю в душі.

Але щойно митець переступив поріг своєї оселі, як кохана небіжчиця вийшла йому назустріч; він побачив її зовсім поруч, вона всміхалася йому з портретів, стояла на повен зріст на великих картинах. Реновалес відчув, як його овіяло духом спогадів — невловні пахощі минулого струмили скрізь. Там, за містом, на цвинтарному пагорбі, залишилася жалюгідна оболонка його дружини, тлінна кора. Він туди більше не піде. Навіщо? Адже Хосефіна тут, навколо нього. Те, що лишилось від неї на цьому світі, зберігається в стінах дому, як зберігається запах парфумів у розбитому флаконі... А втім, вона навіть не в домі, а в ньому самому, як оті мандрівні душі з казок, що оселяються в чужому тілі. Недарма прожили вони стільки років разом, поєднані спершу коханням, а потім — звичкою. Їхні тіла спліталися в обіймах, притуляючись одне до одного, разом провалювались у сон. Небіжчиця забрала з собою в могилу частку художникового життя, і він постійно відчував, як йому бракує цього тіла,

що було поєднане з його тілом, а тепер розтануло в небутті.

Реновалес зачинився в своєму будинку, мовчазний і такий похмурий, що слуга став боятись його. Коли з'являтиметься сеньйор Котонер, велено казати йому, що пана немає вдома. Якщо приходитимуть листи від графині, то нехай слуга кидає їх у старовинну вазу в передпокої, куди раніше складали візитні картки. Якщо прибуде вона сама, нехай зачинить перед нею двері. Художник нікого не хоче бачити: він працюватиме і не бажає, щоб хтось відривав його від роботи. Їсти щоб приносили йому в студію.

І заходився малювати, сам-один, без натури; не відступав від полотна до смеркання. Заходячи надвечір у студію, слуга бачив, що сніданок стоїть на столі неторканий. Надолужував Реновалес прогаяне аж уночі, коли в порожній їдальні мовчки й жадібно від'їдався за цілий день. Але він навіть не помічав, що їсть, бо дивився кудись у простір.

Трохи ображений незвичним наказом, що забороняв йому доступ у студію, Котонер приходив пізно ввечері і марно намагався зацікавити товариша новинами із зовнішнього світу. Старий друг помічав, що очі в маестро блищать якимсь хворобливим блиском і бігають, мов у божевільного.

— Як там твоя картина?..

Реновалес у відповідь невиразно махав рукою. Він покаже її трохи згодом.

Коли Котонер починав розмову про графиню де Альберка, Маріано, здавалося, й не слухав його. Старий художник розповідав, як стривожилася ця дама, як вразила її поведінка маестро. Вона покликала богемника до себе і стала розпитувати про Маріано та нарікати із сльозами на очах, що той до неї не приходить. Графиня вже двічі приїздила до Реновалеса, але не змогла увійти до будинку. Графиня лаяла і слугу, й оту таємничу картину. Принаймні міг би їй написати, відповісти бодай на один лист — графиня й гадки не мала, що вони лежать забуті й нерозпечатані в купі пожовклих паперів.

Митець вислухав усе це, байдуже знизуючи плечима, ніби йшлося про події на якійсь далекій планеті.

— Ходімо, провідаймо Міліту,— сказав він.— Сьогодні ввечері вона не йде в театр.

Бажання бачити дочку й розмовляти з нею було єдине, що пов'язувало тепер Реновалеса із зовнішнім світом.

Здавалося, він став любити її якось по-новому. Вона вийшла з лона його Хосефіни, була плоть від її плоті. Щоправда, силою та здоров'ям дочка вдалася в нього й анітрохи не була схожа на матір, але ж уродилась жінкою, і вже тому її образ завжди поєднувався в батьковій уяві з образом коханої небіжчиці.

Він слухав свою Міліту, радісно всміхаючись, потішений, що дочка турбується станом його здоров'я.

— Ти, бува, не захворів, татупю? Ти дуже змарнів. І погляд твій мені не подобається... Забагато працюєш.

Але художник хвацько випинав груди і недбало махав рукою. Нехай дочка не турбується. Ніколи ще він не почував себе так чудово. І з уважною зацікавленістю доброго батька слухав оповідь про маленькі прикрощі доччиного життя. Чоловік днює і ночує з друзями: вона нудиться і знаходить розвагу лише у візитах та ще іноді вибирається до крамниць. А потім завжди одна й та сама скарга, яку батько вгадував з її перших слів. Лопес де Соса ставиться до неї як егоїст і скнара. Він тринькає гроші лише на себе, для власної втіхи і намагається заощаджувати на витратах своєї дружини. Незважаючи на все це, вона його таки любить: зрештою, Рафаель не заводить коханок, не дозволяє собі навіть легкого флірту — стала б вона терпіти! Але гроші знаходить тільки для своїх коней та автомобілів, і вона має навіть підозру, що знедавна він приохотився до картярства, а бідолашна дружина мусить ходити в обносках і мало не з плачем просити в чоловіка грошей щоразу, коли їй приносять рахунок за якусь дрібничку на тисячу або дві песет.

Батько вислуховував ці нарікання з поблажливою усмішкою. Він був ладен кинути їй до ніг усе, що наскладав за довгі роки праці. Головне, що Міліта кохає свого чоловіка — тож нехай живе щасливо! Її турботи викликали в художника зневажливу посмішку. Гроші! Донька Хосефіни сумує через такі дрібниці, тоді як у нього в домі сила-силенна цих папірців,— брудних, заяложених, нікчемних,— заради яких він стільки трудився, а тепер геть збайдужів до них!.. Коли після таких побачень митець збирався додому, здоровенна донька рвучко хапала батька в обійми й осипала градом лупких поцілунків, крутячи його в своїх руках, мов малу дитину. В цей спосіб вона висловлювала бурхливу радість.

— Татуню, який ти добрий!.. Як я тебе люблю!

Одного вечора, вийшовши з Котонером від дочки, Реновалес мовив із таємничим виразом:

— Приходь завтра вранці. Покажу тобі «оте». Я ще не закінчив, але хочу, щоб ти побачив... Тільки ти. Ніхто не оцінить краще.

І самовдоволено додав:

— Раніше я малював тільки те, що бачив... Тепер можу й більше, хоч це далося мені нелегко!.. А що вийшло — оціниш сам.

В його голосі звучала радість митця, який здолав великі перешкоди і впевнений, що створив шедевр.

Котонер, якого розбирала цікавість, не забарився з'явитись наступного дня і зайшов до студії, що останнім часом була для всіх зачинена.

— Дивись! — мовив маестро, гордо показуючи рукою.

Друг подивився. Якраз навпроти вікна він побачив мольберт, а на ньому — полотно, покрите сірим тлом, поверх якого виднілися нечіткі обриси людського тіла — мабуть, художник не раз перемальовував його. Збоку видніла барвиста пляма і якраз на неї вказував рукою маестро: жіноча голова, що яскраво вирізнялася на тьмяному полотні.

Котонер страшенно здивувався. Невже це малював великий митець? Де ж рука майстра? Хоча художник із Котонера був поганенький, та він мав пильне око і ясно бачив, що ці лінії виказують нерішучість живописця, який наче силкувався ухопити щось нереальне, а воно втікало від нього, ніяк не хотіло входити в контури форми. Впадала в око неправдоподібність зображеного обличчя, умисна перебільшеність: очі величезні до потворності; рот малесенький, як крапка; шкіра бліда, аж світиться, неприродного кольору. Лише в зіницях було щось справді варте уваги: погляд линув звідкись іздалеку і світився незвичайним блиском — здавалося, він наскрізь пропалює полотно.

— Мені це далося ой як нелегко! Над жодною картиною я так не мучився... Поки що виходить тільки голова, її виписати простіше! Потім я намалюю й тіло; це буде справді божественна нагота — такої ще ніхто ніколи не бачив. І лиш тобі я її покажу, тільки тобі!

Богемник уже не дивився на картину. Він зачудовано втупив очі в художника, приголомшений цим творінням, збентежений його таємницею.

— Ти ж бачиш, я малював без натури, не маючи перед собою нічого реального,— провадив маестро.— Між

дивитися тільки «на них». Але це моє найкраще творіння, моє останнє слово.

«На них» — означало на всі портрети небіжчиці, зняті зі стін і розкладені на мольбертах та на стільцях, що стояли навколо початого полотна.

Друг не міг далі стримати подиву, не міг прикидатися — такий був ошелешений.

— Он воно що! То ти... то ти хотів намалювати Хосефіну!

Реновалес відступив назад, украй здивований. Звісно, Хосефіну — кого ж іще? Чи він осліп? І обпалив Котонера гнівним поглядом.

Той знову почав роздивлятись голову. Атож, це таки Хосефіна. Куди гарніша, ніж у житті, але краса її мов не від світу сього; якась підкреслена, одухотворена, так ніби ця жінка зуміла піднятися над буденними потребами людського існування. Котонер придивився до давніх портретів і побачив, що обличчя на новій картині справді перемальоване з них, але було воно ніби осяяне внутрішнім світлом, і тому здавалося зовсім іншим.

— Нарешті ти впізнаєш її! — мовив маестро, що стривожено стежив, яке враження справляє його витвір на друга.— То ти згоден, що це вона? Такою Хосефіна була в житті чи ні?

Котонерові стало шкода Реновалеса, і він збрехав. Так, так, це справді вона. Тепер він бачить... Але набагато гарніша, ніж у житті... Хосефіна такою не була ніколи.

Тепер уже Реновалес подивився на товариша з подивом і жалістю. Сердешний Котонер! Бідолашний невдаха, парія від мистецтва, неспроможний піднятися над безликою юрбою, здатний по-справжньому відчувати тільки шлунком!.. Що він тямить у таких речах! Який сенс із ним радитись!

Він не впізнав Хосефіни, а тим часом це полотно — найкращий її портрет, найточніший з усіх.

Реновалес носить її в душі; напружує уяву, і вона постає перед ним як жива. Отож ніхто не знає її краще, ніж він. Інші про неї забули. А він бачить її такою... значить, такою вона й була.

IV

Одного вечора графиня де Альберка таки проникла в студію маестро.

Слуга побачив, що, як і завжди, вона під'їхала каретою, пройшла через сад, піднялася сходами і зайшла до вітальні, збуджена і рішуча. Видно було, що сьогодні вона твердо вирішила дістатися до мети. Слуга спробував шанобливо її затримати і перепинив їй шлях, не даючи звернути вбік і обминути себе. Сеньйор працює! Сеньйор сьогодні не приймає! Йому, слузі, суворо наказано нікого не впускати, нікого!.. Але дама пішла прямо на служника. Брови її були насуплені, а в очах блищав холодний гнів. Здавалося, вона зараз дасть служникові ляпаса, а то й переступить через його труп.

— Ану, дайте мені пройти, чоловіче.

І такі владні нотки прозвучали в голосі цієї дами, гордовитої і розгніваної, що бідолашний служник весь затремтів і зрозумів, що сьогодні йому доведеться-таки відступити перед цим натиском пишних шлейфів та міцних парфумів. Обминаючи слугу, прекрасна сеньйора наскочила на столик, прикрашений італійською мозаїкою, і її погляд несамохіть ковзнув на дно античної вази.

Це тривало одну лише мить, але досить, щоб вона встигла помітити своїм гострим жіночим зором сині конвертики з білою закрайкою, які стриміли з купи візитних карток, помітити, що вони нерозклеєні. То он воно що!.. Її біле обличчя побіліло ще дужче, аж позеленіло, і дама рушила вперед з такою рішучістю й гнівом, що слуга не зміг її спинити і залишився в неї за спиною — розгублений, збентежений і наляканий. Ох і перепаде ж йому від хазяїна!

Почувши лунký перестук підборів по дерев'яному паркету та шарудіння шлейфів, Реновалес підступив до дверей, і саме в ту мить графиня прочинила їх і з театральною ефектністю зайшла до студії.

— Це я.

— Ви!.. Ти!..

Від несподіванки маестро промурмотів щось нерозбірливе. Ця зустріч бентежила і лякала його.

— Сідай,— холодно мовив він.

Графиня опустилася на диван, а митець залишився перед нею стояти.

Вони перегляпулися, мов чужі, ніби не впізнали одне

одного по кількох тижнях розлуки, які здавалися Реповалесу роками.

Він дивився на графиню холодно й байдуже, не відчуваючи до неї найменшого потягу, дивився як на незвану гостю, що її треба якнайскоріше спекатись. Він не пам'ятав, щоб коли бачив її такою: бліда, аж зелена, з перекошеним обличчям і гнівно стиснутими губами, очі палають, ніс загнувся, мало не торкаючись кінчиком верхньої губи. Вона була розлючена, та коли глянула на нього, очі її полагідніли.

Непомильний жіночий інстинкт підказав графині, що побоювання її даремні. У цьому усамітненні художник також видався їй зовсім іншим. Розпатланий, борода сплутана — отже, йому байдужісінько до свого зовнішнього вигляду. Мабуть, його цілком поглинула якась невідчепна думка, і він забув про все інше.

Її ревнощі відразу розвіялись, зникла гірка підозра, що Маріано закохався в іншу жінку — адже митці такі непостійні в своїх почуттях. Конча знала, який вигляд мають закохані, знала, що в таких випадках чоловік завжди прагне чепуритися, бути привабливим, пильно стежить за своєю зовнішністю.

Вона знову з радістю відзначила подумки, що він геть занехаяний; брудна одіж, давно немиті руки з довгими заляпаними фарбою нігтями, і ще безліч дрібних прикмет свідчили про цілковиту байдужість до своєї особи. Отже, йдеться тільки про скороминущий напад мистецького божевілля, про шалену забаганку повністю віддатися малюванню. Його очі світилися гарячковим блиском, але в них не було того, чого вона найдужче боялась.

Незважаючи на це заспокійливе відкриття, Конча вирішила заплакати; бо плакати вона наготувалась давно, і сльози вже нетерпляче тремтіли на її повіках. Отож затулила обличчя долонями і з трагічним виглядом сіла на краєчок дивана. Вона дуже нещаслива, вона так страждає. Пережила кілька жахливих тижнів. Що з ним коїться? Чому він зник — нічого не пояснивши, без жодного слова, і це тоді, коли вона відчуває, що кохає його, як ніколи, коли їй страшенно хочеться махнути на все рукою, влаштувати грандіозний скандал і перейти жити до нього, стати його подругою, його рабинею... А листи, її розпачливі листи, адже він їх навіть не розпечатував! То ж не якісь там надокучливі прохання, а листи від жінки, яка палко кохає його, яка не може склепити очей до ранку, поки

не виллє на папір свою душу!.. І в голосі графині прозвучала гіркота, мало не розпач від того, що зневажено її літературний хист, що скніють у забутті всі красиві фрази, які вона записувала після тривалих і напружених роздумів, задоволено посміхаючись... Ох, чоловіки! Які ж вони всі жорстокі, які егоїсти! Яка це дурість — кохати їх!

Вона плакала й плакала, а Реновалес дивився на неї, мов на зовсім незнайому жінку. Його тільки смішило це горе, від якого її незворушне обличчя гарненької ляльки кривилося, ставало майже бридким.

Він почав вибачатися, але досить мляво, без бажання переконати, просто щоб не здатися надто жорстоким у своїй мовчанці. Він багато працює, час уже йому повернутися до колишнього життя, сповненого напруженої творчої праці. Вона забуває, що він митець, маестро з ім'ям, який має певні зобов'язання перед публікою. Він не якийсь там світський хлюст або закоханий юний паж, що можуть цілими днями сидіти біля її ніг.

— Треба бути серйозними, Кончо,— додав він повчальним тоном.— Життя — не гра. Я мушу працювати і працюю. Ось уже скільки днів не виходжу звідси.

Вона сердито схопилась на ноги, відірвала від очей руки й обпекла його гнівним поглядом. Брехня, він виходив із дому, не раз порушував своє добровільне ув'язнення, але йому навіть на думку не спало заскочити бодай на мить до неї.

— Нехай би тільки привітався й пішов собі... щоб я могла побачити тебе, Маріано. Якусь мить, більше мені не треба... Аби переконатися, що ти такий самий, що кохаєш мене, як раніше... Ти ж бо не раз виходив — тебе бачили. У мене своя поліція, і мені доповідають про все. Ти надто відома особа, щоб тебе могли не помітити... Не раз ти приходив уранці до музею Прадо. Бачили, як ти стовбичив цілими годинами, ніби схиблений, перед картиною Гойї, на якій зображено голу жінку. Ти знову згадав про свою манію, Маріано!.. А щоб навідатися до мене — про це й не подумав, не відповів на жоден мій лист. Сеньйор запишався, що його кохають, і дозволяє поклонятись собі, мов ідолу, певний, що чим брутальніше він поводитиметься, тим дужче його любитимуть... Ох, ці чоловіки! Ох, митці!..

Вона схлипувала, але в голосі її вже не чулося того гніву, яким вона кипіла в перші хвилини. Певність, що

їй не треба змагатися з іншою жінкою, пом'якшувала її гордість, і графиню опанувало гірке й водночас солодке смирення жертви, яка прагне принести себе на олтар.

— Але ж сядь! — вигукнула вона, схлипуючи, і показала рукою на диван поруч себе.— Не стій отак на ногах; здається, ти не можеш дочекатися, коли я піду...

Художник сів, але з певним острахом, уникаючи торкатися її тіла, ухиляючись від рук, які підсвідомо тяглися до нього й шукали тільки приводу, щоб схопити його. Він угадував її бажання поплакати на його плечі й усе простити йому, усміхаючись крізь сльози. Так не раз траплялося раніше, але тепер Реновалес, добре знайомий з правилами цієї гри, рішуче відсунувся. Це не повинно початися знову; минуле вже не повернеться, навіть якби він хотів. Треба сказати правду, нехай там що; покінчити з усім раз і назавжди, скинути з пліч цей тягар.

Реновалес заговорив, заникуючись і втупившись у підлогу, бо відчував, що Конча невідривно на нього дивиться, а він боявся зустрітися з нею поглядом.

Він уже давно збирався їй написати. Та все боявся, що не зуміє чітко висловити свої думки!.. Тому й відкладав листа з дня на день і радий, що вона сама до нього прийшла. Зрештою, навіть добре, що служник не посмів зачинити перед нею двері.

Вони мають поговорити, як добрі приятелі, разом подумати про майбутнє. Пора кінчати з безумствами. Вони стануть друзями, просто добрими друзями — адже колись Конча хотіла цього сама. Вона — жінка вродлива і ще зберегла чари молодості. Але час не минає безслідно, і він уже почуває себе старим; споглядає життя ніби здалеку, як споглядають з високого берега води річки.

Конча слухала Реновалеса з подивом, відмовляючись розуміти його слова. Куди це він хилить, звідки в нього така розважливість? Після кількох туманних фраз художник покаянним голосом заговорив про свого друга графа де Альберка, чоловіка, гідного пошани вже за одну його доброту. Йому й подумати совісно, що цей поважний сеньйор щиро захоплюється ним, вважає його своїм другом. Просто ганьба так нахабно дурити доброго графа у його власному домі. Йому вже несила так жити далі. Вони мають очиститись від минулого, стати лише добрими друзями. Забути, що вони були коханцями, не гніваючись одне на одного, а навпаки: плекаючи взаємну вдячність за колишнє щастя.

Зненацька його мову урвав Кончин сміх — зневажливий, нервовий, глузливий. На саму думку про те, що причиною цього розриву є її чоловік, вона розвеселилась і розлютилася водночас. Її чоловік!.. І графиня знову презирливо зареготала, показуючи цим, що граф для неї ніщо. Адже вона його аніскілечки не шанує і звикла жити як заманеться, їй байдужісінько, що скаже чи подумає її чоловік. Він для неї просто не існує; ніколи вона його не боялася, ніколи навіть не припускала, що той може стати їй на заваді, а коханець раптом заговорив про нього!

— Мій чоловік! — раз у раз повторювала графиня в паузах між вибухами жорстокого сміху.— Дай йому спокій — він тут ні до чого... Не бреши, не будь боягузом. Говори відверто — у тебе інше на думці. Я не знаю, що саме, але відчуваю, угадую, в чім тут річ. О, якщо ти закохався в іншу жінку! О, якщо ти закохався!..

У словах графині прозвучала глуха погроза, але відразу ж вона й замовкла. Досить було глянути на художника, і ставало ясно, що про кохання і мови не може бути; весь вигляд Маріано свідчив, що плоть його спочиває, що він не відчуває ні пристрастей, ні жадань. Може, він відштовхує її, скоряючись якійсь скороминущій забаганці, можливо, в нього просто негаразд із головою. Підбадьорена таким припущенням, Конча забула про свій гнів, забула про все і заговорила з ним ласкаво й ніжно; у її палких, сповнених кохання словах забриніли материнські нотки.

Реновалес не встиг опам'ятатися, як вона вже присунулася до нього, обхопила його руками за шию і з насолодою занурила пальці в розпатлану чуприну митця.

Вона не горда; чоловіки поклоняються їй, але своє серце й тіло, усю себе вона віддає своєму художникові, віддає оцьому невдячному, що так мало заслуговує на її кохання, що стільки завдав їй прикрощів — аж вона постаріла від горя... Охоплена раптовим нападом ніжності, Конча цілувала його в чоло, цнотливо й лагідно. Сердешний! Стільки працює! Перевтомлюється, хвилюється — ну навіщо йому стільки картин? Він повинен закинути свої пензлі і просто жити, кохати її, тішитися щастям — нехай спочине оце чоло; завжди воно нахмурене, завжди змережане рухливими зморшками, наче завіса, за якою ховається інший світ.

— Дай-но я поцілую твоє любе чоло, щоб замовкли і поснули духи, які живуть у тебе в голові.

І знову, й знову ніжно цмокала «любе чоло», опукле й нерівне, мов гірське плато, вкрите застиглою вулканічною лавою.

Її ласкавий, награно шепелявий, як у дитини, голос довго-довго муркотів у тиші студії. Вона ревнує його до живопису, що геть одібрав глузд у її бідолашного хлопчика. Одного чудового дня, славетний маестро, ваша Конча підпалить студію з усіма картинами. Вона пригортала його, вдавала, ніби хоче посадити собі на коліна й заколисати, як малу дитину.

— Ну ж бо, доне Маріаніто, засмійтеся до своєї Кончіти... Засмійтеся, негіднику!.. Засмійся, а то вдарю!

Художник сміявся, але сміх його був силуваний; ці дитячі пустощі, колись такі для нього приємні, тепер лише стомлювали його, і він тільки й думав, як би відсунутися від неї. Залишався нечутливим до її рук та уст; це тепле тіло, що так палко горнулося до нього, не збуджувало в ньому найменшого хвилювання. Невже й справді колись він кохав цю жінку, заради неї вчинив страхітливий і непоправний злочин, через який вічно тягтиме за собою ланцюг покути!.. Які несподіванки готує для нас життя!..

Байдужість художника зрештою передалася й графині. Здавалося, вона прокинулась від омани, в яку сама себе завела. Відсунулась від коханця, втупила в нього погляд, і в її очах знову спалахнула гордість.

— Скажи, що мене кохаєш! Скажи негайно! Я так хочу!

Але марно підвищувала вона голос, марно намагалась говорити владно й категорично; марно зазирала Реновалесові в очі, ніби прагнула заглянути йому в саму душу. Митець мляво посміхався, мурмотів ухильні слова, але її вимозі не скорявся.

— Скажи мені це, ні, прокричи, щоб я чула... Скажи, що кохаєш мене. Назви мене Фріною, як тоді, коли ти стояв переді мною навколішках, обціловуючи мене всю.

Реновалес не сказав нічого. Здавалося, йому стало соромно на згадку про той випадок, і він похилив голову, щоб не бачити Кончі.

Графиня схопилася на ноги в нападі первового шалу. Не тямлячи себе від люті, стала посеред студії і заломила руки. Її нижня губа тремтіла, очі метали зелений вогонь. Їй кортіло щось розтрощити, впасти на підлогу й забитися в корчах. А може, жбурнути на підлогу найближчу арабську амфору? Чи вгородити нігті в оту похнюплену голову? Нікчема! І вона ще любила цього невдячного! Лю-

бить навіть тепер, мов прикута до нього самолюбством і звичкою!..

— Скажи, що кохаєш мене! — крикнула вона.— Скажи негайно!.. Ну ж бо!..

Відповіді не було. Мовчанка ставала обтяжливою. Графиня знов подумала, що художник закохався в іншу жінку. Але хто вона? Як це взнати? Жіночий інстинкт підказав їй, що треба обернутися й поглянути в розчинені двері. Крізь них вона побачила суміжну студію, а за нею — останню, яка й була майстернею, де працював художник. Скоряючись велінню таємничої інтуїції, графиня кинулася туди. Суперниця там!.. Позаду чулися квапливі кроки маестро. Побачивши, як вона зірвалася з місця, він пробудився зі свого похмурого забуття і майже побіг за нею, охоплений жахом. Конча відчула, що зараз узнає істину; жорстоку істину, яка постане перед нею в усій невблаганності раптово розкритої таємниці. Посеред студії графиня спинилася мов укопана і, насупивши брови від розумового зусилля, вп'ялася очима в картину на великому мольберті, що вирізнялася з-поміж інших, незважаючи на сіру пустку цього полотна.

Маестро побачив, як на Кончиному обличчі з'явився той самий вираз сумніву й подиву, що й у Котонера. Хто вона, ця жінка?.. Але сумнівалась графиня недовго; ображене жіноче самолюбство загострило її відчуття. Вона відразу побачила, що за тією загадковою картиною півколом розташувались давні портрети, немов охороняючи її.

Який глибокий подив відбився в її очах! Вони вп'ялися в художника з холодним зачудуванням і вражено зміряли його з голови до ніг...

— Це Хосефіна?

Митець похилив голову, мовчки підтверджуючи її слова. Але мовчати здалося Реновалесові боягуздом, йому раптом закортіло прокричати перед портретами дружини те, чого він не наважився сказати в іншому місці. Цим він сподівався полестити мертвій, вимолити в неї прощення, зізнавшись у своєму безнадійному коханні.

— Так, Хосефіна.

Кажучи це, він з викликом ступив крок уперед і подивився на Кончу, ніби на ворога. Вона збагнула, що означає цей погляд.

Нічого більше не було сказано. Графиня не знаходила слів. Несподіванка перейшла межі правдоподібного. Людина просто не здатна цього збагнути.

Закохався в свою дружину... та ще й після того, як вона вмерла! Замкнувся в чотирьох стінах, мов схимник, і хоче намалювати її такою гарною, якою вона не була навіть у юності... Життя багате на всякі несподіванки, але такого, мабуть, ще ніхто ніколи не бачив.

Графиня мала відчуття, що впала у якусь прірву і, долетівши до дна, стала іншою жінкою. Їй уже не було прикро, не відчувала вона ні суму, ні болю, і все, що її оточувало, нараз здалося їй чужим і дивним: і кімната, і цей чоловік, і картини. Те, про що вона довідалась, було для неї незбагненне. Якби вона захопила тут жінку, то плакала б і ридала з горя, качалася б по підлозі у муках ревнощів, кохала б маестро ще палкіше. Але зіткнутися з мертвою суперницею! Мертвою... та ще й дружиною коханця!.. Випадок здавався їй безглуздим понад усяке людське розуміння: їй страшенно хотілося зареготати. Але графиня стрималася, згадавши, яким безумним поглядом скинув на неї митець, коли вона зненацька зайшла до студії. Їй здалося, що й тепер у його очах мерехтять вогники божевілля.

Нараз її опанував страх. Страх від лункої тиші, що огорнула студію; страх перед цим зовсім незнайомим чоловіком, який мовчки на неї дивився.

Вона ще спромоглася на співчутливий погляд, адже кожна жінка здатна відчути жаліть, навіть коли нещастя спіткало зовсім чужу людину. Сердешний Маріано! Отже, між ними все скінчено. Вона не стала називати його на «ти». Не скидаючи рукавички, величним жестом світської дами подала йому пальці правої руки. Якийсь час обоє стояли мовчки — розмовляючи тільки очима.

— Прощайте, маестро, і будьте обачним!.. Не завдавайте собі клопоту проводжати мене, я сама знаю дорогу. Працюйте далі... Малюйте собі, малюйте...

Її підбори востаннє зацокотіли по навощеній підлозі студії, і пахощі парфумів відлетіли за розмаяним довгим шлейфом...

Залишившися сам, Реновалес зітхнув із полегкістю. Отже, назавжди покінчено з великою помилкою його життя. Від цієї останньої зустрічі в нього не лишилося ніякого прикрого відчуття, крім згадки про те, як завагалася графиня перед портретом. Вона впізнала Хосефіну скоріше, ніж Котонер, але теж не зразу. Усі забули небіжчицю, тільки він береже в пам'яті її образ.

Котонер ще не прийшов, коли до маестро, того самого

вечора, завітала друга гостя — його дочка. Реновалес упізнав її ще до того, як вона переступила поріг — веселу й життєрадісну Міліту можна було почути здалеку.

Вона прийшла до батька, бо ж давно обіцяла його провідати. Художник поблажливо усміхнувся, згадавши, як нарікала вона на свою долю під час їхнього останнього побачення. Отже, прийшла тільки його провідати?

Міліта вдала, ніби недочула, і стала розглядатися по студії, в якій уже давно не була.

— Таж це мама! — вигукнула вона.

Дивилася на портрет з деяким подивом, але митець зрадів, що вона одразу впізнала матір. Дочка усе ж таки! Одна кров!.. Бідолашний маестро не завважив, як молода жінка миттю окинула поглядом інші портрети. Вони й дали їй ключ до розгадки.

— Тобі подобається? Ти впізнаєш її? — спитав він боязко, мов художник-початківець.

Міліта відповіла досить ухильно. Атож, це мама; хіба що трохи гарніша, ніж була в житті. Вона ніколи її такою не знала.

— Не знала,— підтвердив маестро.— Ти ж не бачила матір у її кращу пору,— тебе ще тоді не було на світі. Твоя бідолашна мати була дуже вродлива.

Але дочка не виявила особливого хвилювання перед портретом. Він здавався їй якимось дивним. А чому голова не вгорі, а збоку на полотні? Він щось хоче домалювати? Що означають оці лінії?.. Маестро трохи почервонів і, охоплений батьківською соромливістю, відповів ухильно, побоявшись поділитися з дочкою своїми намірами. Він ще не вирішив, як малюватиме далі; має подумати, яке вбрання найкраще їй пасуватиме. Нараз очі його заволожилися, і він ніжно поцілував дочку.

— Ти її пам'ятаєш, Міліто?.. Правда ж, вона була дуже добра?

Дочці передався сумний батьків настрій, але тільки на якусь мить. Її сила, здоров'я і життєрадісність відразу здолали журливі думки. Атож, мама була дуже добра, і вона часто згадує її. Можливо, Міліта й правду казала. Але ці спогади не були для неї ні глибокими, ні сумними: смерть здавалася їй чимось надто безглуздим, подією далекою і нестрашною, що не могла порушити її фізичного та душевного спокою.

— Бідолашна мама! — додала вона, ніби виголошуючи надгробне слово.— Для неї було справжньою втіхою

упокоїтись. Завжди хвора, завжди сумна! Краще померти, аніж так жити!..

І в словах молодої жінки прозвучала гіркота; напевне, вона згадала своє дитинство та юність, що минули біля тієї вічно хворої і вічно роздратованої жінки, в атмосфері холодної ворожості, з якою ставились одне до одного батьки. А втім, на Мілітиному обличчі не відбилось особливого хвилювання. Усі ми колись помремо; тож нехай слабкі покинуть світ раніше, нехай дадуть місце сильним і дужим. Це був підсвідомий і жорстокий егоїзм, властивий людям, що мають квітуче здоров'я. Реновалес ніби зазирнув у душу своєї дочки крізь цю шпарку її відвертості. Небіжчиця таки добре знала їх обох. Міліта справді вдалася в нього, тільки у нього. Він також був наділений цим егоїзмом сильного, тому й не захистив слабке створіння, яке жило з ним поруч. Але тепер він покаявся і вічно пам'ятатиме свою кохану Хосефіну. А для інших вона ніби й не жила на світі. По її смерті навіть дочка сумувала недовго.

Міліта повернулася до портрета спиною. Вона вже забула і про матір, і про батькову картину. Манія художника, більш нічого! Вона прийшла не по те.

Дочка сіла поруч із батьком, майже на те саме місце, де кілька годин тому сиділа інша жінка. Заговорила лагідним і пестливим голосом, лащилася й муркотіла, мов кицька. Тату, татуню... вона дуже нещасна... Прийшла побачитися з ним, розповісти про свої прикрощі.

— Знаю, знаю, тобі треба грошей,— урвав дочку маестро, трохи сердитий, що Міліта з такою байдужістю говорила про матір.

— Справді, татуню, треба. Я вже казала тобі про це, коли ти мене провідував. Але прийшла я не тільки тому. Рафаель... мій чоловік... Це не життя!..

І заходилася розповідати батькові про свої дрібні прикрощі. Щоб не стати замолоду вдовою, вона змушена супроводжувати чоловіка в його автомобільних мандрах, вдавати, ніби ці подорожі дуже її цікавлять. Колись вони справді здавалися їй розвагою, але тепер вона просто ненавидить їх.

— Життя, як у найгіршого волоцюги, татуню. Завжди в дорозі, завжди ковтаєш пилюку та рахуєш кілометри. А я ж так люблю Мадрід — помираю з нудьги, коли я не в місті!

Вона вмостилася батькові на коліна і говорила, заглядаючи йому в очі, кошлатячи буйну чуприну, смикаючи за вуса, мов пустотлива дівчинка... майже так само, як жінка, що була тут трохи раніше.

— До того ж Рафаель скнара. Через нього я ходжу казна в чому. Усе йому здається зайвим... Татуню, вирятуй мене з цієї біди: треба лише якихось дві тисячі песет. Цими грішми я обійдуся і більше не стану тобі докучати... Ну ж бо, татуню, любий. Гроші мені потрібні негайно: я не хотіла тобі набридати і звертаюся до тебе в останню мить.

Реновалес крутився і совався, бо дочка його була нівроку важкенька; така розкішна дама, а вовтузиться на ньому, мов дитя. Мілітині звіряння чогось дратували художника, а пахощі, які від неї струміли, нагадали йому про інші, про ті, що турбували його ночами, розтікаючись у порожніх кімнатах. Здавалося, дочка успадкувала материну плоть.

Він відштовхнув її майже сердито. Побачивши батька розгніваного, Міліта подумала, що він не хоче дати їй грошей. Обличчя її посмутніло, на очах заблищали сльози, і митець одразу ж розкаявся у своїй грубості. Його дивує, чого вона так часто просить у нього грошей. Навіщо вони їй?.. Нагадав про багаті весільні дарунки, про гори всякого вбрання та коштовностей, які лежали тут-таки в студіях. Чого ж їй бракує?.. Але Міліта дивилася на батька з подивом. Таж відтоді минуло більше року. Воно й видно, що тато в цьому нічого не тямить. Чи ж може вона так довго вдягати ті самі сукні, ті самі капелюшки, ті самі прикраси? Більш як дванадцять місяців! Який жах! Яка вбогість! Коли Міліта уявила собі цю жахливу картину, на очах у неї знов проступили сльози, аж маестро розчулився...

Заспокойся, Міліто, годі плакати. Тобі треба грошей?.. Завтра він пришле їй скільки вона просить. Удома в нього майже нічого немає, треба звертатися в банк. Вона на цьому не розуміється... Але Міліта, підбадьорена перемогою, правила своєї з розпачливою впертістю. Він дурить її, завтра і не згадає про неї. Вона добре знає свого батька. До того ж гроші їй потрібні негайно; їй треба сплатити борг честі, і вона боїться, щоб подруги не дізналися, в якій вона скруті (Міліта сказала це так поважно, ніби йшлося про хтозна-яку небезпеку).

— Дай мені грошей, татуню, зараз же. Не будь таким злюкою; тобі, мабуть, подобається мене дражнити. Я певна, що в тебе їх ціла пака. Може, навіть у кишені... Ану, лихий таточку, дай-но я тебе обшукаю, дай-но подивлюся в твій гаман... Не кажи, що в тебе його немає. Він у цій кишені... атож, у цій кишені!

Міліта засунула руку під батькову робочу куртку, розстебнула її і стала грайливо лоскотати його, намацуючи внутрішню кишеню. Реновалес відпихав її, але досить мляво. Дурненька, тільки марнує час. Де вона знайде той гаман?.. Він ніколи не носить його в цьому костюмі.

— Тут він, тут, обманщику! — весело гукнула дочка, засунувши нарешті руку в кишеню батькової куртки.— Я намацала його!.. Ось він, поглянь!

І справді. Художник уже встиг забути, що вранці оплачував якийсь рахунок і потім неуважно засунув гамана в кишеню своєї вельветової куртки.

Міліта розкрила гаман із такою жадібністю, що батькові стало не по собі. Ох ці жіночі руки, які аж тремтять, коли хапають гроші! А втім, дарма! Він же наскладав чимале багатство, так чи так воно колись дістанеться дочці і, можливо, врятує її від небезпеки, на яку вона наражає себе, прагнучи жити серед розкоші та облудного блиску, бути рабинею жіночого марнославства.

Міліта миттю вихопила паку банкнотів, і великих, і маленьких, скрутила їх у жмут і міцно затиснула в жмені.

Реновалес запротестував:

— Віддай гаман, Міліто, не будь дитиною. Ти залишаєш мене без грошей. Завтра я тобі пришлю скільки треба, а цих не чіпай... Це грабунок.

Але дочка не слухала його. Вона схопилась на ноги й відскочила, високо піднявши руку, щоб урятувати здобич. Міліта радісно реготала, що так легко домоглася свого... Вона не поверне йому жодного папірця! Не знає, скільки тут є, порахує вдома; сьогодні якось викрутиться, а завтра візьме в нього решту.

Маестро кінець кінцем також засміявся, заразившись її буйною радістю. Він удавано погнався за Мілітою, кричав на неї з награною суворістю, обзивав її злодійкою, гукав: «Рятуйте, грабують!» — і так вони побігли через усі три студії. На мить Міліта затрималась у останніх дверях і суворо підняла палець у білій рукавичці:

— Завтра решту, щоб мені не забув. Гляди, татуню, це дуже серйозно. До побачення. Вранці чекаю на тебе.

І зникла, на якийсь час розвеселивши батька своїми пустощами.

Сутеніло. Реновалес зажурено сидів перед портретами дружини, споглядаючи оту до абсурду прекрасну голову, яка здавалася йому найсхожішим із портретів. Його думки поринали в темряву, що насувалася з кутків і огортала картини. Тільки на шибках, помережаних чорним плетивом гілля, ще тремтіло тьмяне вечірнє світло.

Самотній... самотній навіки. Може, трохи любить його ота дівчина, яка щойно звідси пішла, весела й нечутлива до всього, що не лестить її жіночому самолюбству, її квітучій і здоровій красі. Має він також друга, відданого йому, як старий пес, але й Котонер ділить свою прихильність між ним та іншими друзями, ревниво оберігаючи свою богемну свободу.

Оце й усе... А більш у нього немає жодної близької душі.

Він уже стоїть на порозі старості, і в кінці пустельної й безрадісної дороги, що стелиться перед ним, чекає на нього смерть, осяяна якимось зловісним червоним світлом. Смерть! Ніхто не може її уникнути. Вона — єдина достовірність; а втім, майже все своє життя людина про неї не згадує, не бачить її.

Смерті не бояться, як не бояться страшної пошесті, що лютує в якійсь далекій країні. Про неї говорять як про щось неминуче, але зовсім не страшне. Вона, мовляв, ще хтозна-де і з'явиться сюди нескоро.

Реновалес часто згадував смерть; але цілком бездумно, бо завжди відчував себе живим, міцно прив'язаним до життя ілюзіями та бажаннями.

Смерть дожидає нас у кінці шляху; ніхто не може уникнути з нею зустрічі, але кожен довго не хоче помічати її. Амбіції, бажання, любов, невблаганні буденні потреби відвертають увагу людини під час її мандрівки до смерті; це ніби гаї, долини, блакитне небо і дзеркальні смуги річок, що розважають подорожнього, ховаючи від нього фатальний обрій — чорне бездонне провалля, куди сходяться всі шляхи.

Йому, Реновалесові, залишилося пройти небагато. Стежка його життя ставала пустельною й невеселою; більше не росли обіч неї високі розлогі дерева, а тільки вбогі лишайники, рідкі й миршаві. Він уже бачив удалині чорну прірву, відчував на собі її крижаний подих, неухильно прямував до тієї страшної пащі. Широкі простори з осяйними

вершинами ілюзій на обрії залишились позаду, а повернутися було неможливо. Це подорож, з якої нема вороття.

Він змарнував половину життя, домагаючись слави й багатства, сподіваючись, що слава потім щедро заплатить йому за все... Померти! Хто ж про це думав? Смерть тоді була для нього загрозою далекою і невідчутною. Реновалес вірив, що наділений високою місією і смерть не посміє його забрати, не прийде, аж поки він не завершить своєї роботи. А йому так багато треба було зробити... Ну от, тепер усе зроблено, і йому вже немає чого бажати. У нього все є... Уже не здіймаються перед ним надхмарні замки, які треба штурмувати. Не видніє на обрії жодної перешкоди, лише найостанніша з них... раніше невидима... смерть.

Він не хотів її бачити; ще стелилася перед ним життєва дорога, і по ній можна іти й іти, аби тільки сила. А сила у нього є.

Та леле! Іти роки й роки, не відриваючи погляду від чорної прірви, постійно бачити її на обрії і знати, що її не обминеш — це нелюдська мука, яка зрештою змусить його побігти, покінчити з усім якомога скоріше.

Оманливі хмари, що затуляєте небокрай і ховаєте невблаганну правду, через яку хліб у роті здається гірким і яка змушує людину проклинати безглуздя своєї появи на світ!.. Облудні і приємні міражі, що сяєте над похмурою пустелею нашої мандрівки до смерті! Рятівні ілюзії, поверніться до мене!

І засмучений маестро спрагло милувався останнім міражем, який засяяв на його життєвій дорозі — образом коханої небіжчиці. Він палко жадав вдихнути в нього нове життя, віддавши йому частку свого. Замішував на щасливих спогадах глину минулого і ліпив із того образу величний монумент, щоб він піднявся до самого неба і до останньої миті затуляв своїм громаддям чорну прірву на обрії.

V

Поведінка маестро Реновалеса дивувала і навіть обурювала його друзів.

Графиня де Альберка розповідала всім, що її поєднує з художником тільки дружба — і то досить холодна.

— Він божевільний,— казала графиня.— То людина пропаща. Від колишнього Реповалеса лишилася сама тінь.

Вірний у дружбі Котонер сердився, коли чув, які небилиці розповідають про славетного маестро.

— Він не п'є. Усі ці балачки про нього — брехня. Вічна легенда про знаменитостей...

Котонер мав свою думку про Маріано. Він вважав, що той прагне надолужити прогаяне в юності і бодай у зрілому віці пізнати всі таємниці того бурхливого життя, про яке стільки наслухався і в яке досі не зважувався поринути.

Котонер дивився на витівки маестро поблажливо. Нещасний!

— Ти поводишся, як отой «грішник» на відомих лубкових малюнках,— казав він другові.— Скидаєшся на людину, яка до старості жила доброчесно, а потім розкаялась у цьому і жадібно кинулася шукати втіх. Ти виставляєш себе на посміховисько, Маріано.

Але як вірний товариш Котонер не покинув Реновалеса напризволяще в його новому житті. Кінець кінцем здався на умовляння і переселився до нього. Зайняв з усіма своїми вбогими пожитками одну кімнату й піклувався про Реновалеса, як рідний батько. Богемник майже співчував другові. Звичайна історія. Як-то кажуть: «Хто аж надто добре починає, той може погано скінчити». Отож і Реновалес після аж надто серйозного, сповненого напруженої творчої праці життя, мов хлопчисько, кинувся у вир безпутних розваг і втішається ницими радощами, вбираючи їх у звабливі шати ілюзій.

Не раз Котонер сердито бурчав на товариша. Навіщо покликав його жити до себе?.. Він же не буває вдома цілими днями... Реновалес любив вирушати у свої мандри самодин, а друга залишав у будинку як довіреного мажордома. Одначе старий богемник знав про товариша геть усе. Студенти Академії образотворчих мистецтв, що збирались увечері групками біля порталу свого навчального закладу, часто бачили, як художник іде вулицею Алькала, закутавшись у плащ. Його показна таємничість тільки привертала загальну увагу.

— Он пішов Реновалес. Отой, у плащі.

Усім було цікаво, чого це раптом такий славетний чоловік ходить туди-сюди тротуаром, нечутно кружляє, як голуб у небі, немовби когось очікує. Подеколи, мабуть, стомившись блукати по вулиці, він заходив до кав'ярні, і захоплені погляди проводжали його й туди, до віконних шибок припадали обличчя цікавих. Бачили, як він стомлено опускається на табурет, зажурений, розчарований,

і сидить, неуважно втупившись у келих із коньяком. Нарешті маестро одним духом випивав коньяк, розплачувався і поквапно виходив із виразом людини, яка прийняла сильнодіючі ліки. Затуляв обличчя полою плаща і знову прогулювався туди-сюди, позираючи жадібними очима на всіх жінок, які проходили самотою, раптово обертався і пильно дивився навздогін якимось скособоченим підборам та заляпаній багнюкою спідниці. Трохи повагавшись, рішуче зривався з місця і швидко зникав, мало не наступаючи жінці на п'яти. Юнаки знали, кому надає перевагу великий митець: жіночкам дрібненьким, хворобливим, тендітним — обличчя їхні завжди були бліді, як пелюстки зів'ялої квітки, а очі — великі й сумні.

Навколо нього стала ширитися легенда про дивне збочення. Її розповідали один одному в своїх студіях вороги маестро, і ще з більшою насолодою гомонів про витівки художника Реновалеса простолюд, який завжди вважає, що славетний чоловік не може жити, як усі, і неодмінно мусить бути примхливим, дивакуватим і розбещеним.

По всіх закладах, де торгують людським тілом,— від таємних кімнат у досить пристойних будинках, що стоять на цілком респектабельних вулицях, до вогких і смердючих кишел, які ночами викидають свій товар на вулицю Жахіть,— ходила історія про такого собі сеньйора, повсюди викликаючи гучний регіт: він з'являвся закутаний у плащ, таємничий, слідом за вбогими накрохмаленими спідницями, що метлялися й шаруділи перед ним. Майже боязко заходив у похмурий під'їзд, піднімався покрученими сходами, які, здавалося, смерділи покидьками життя; увійшовши до кімнатки, квапив жінку, щоб скоріше роздягалася, сам зривав із неї одіж, так наче страшенно квапився, наче боявся, що вмре, перш ніж задовольнить свою хіть; спочатку нещасне створіння мало не з острахом дивилося на клієнта, в чиїх очах світився хижий голод, але потім, коли він безсило падав у крісло і втуплювався в неї очима, жінка ледь стримувалася від сміху. Гість сидів нерухомо і мовчки дивився, а повія лаяла його на всі заставки, бо ж не розуміла, чого йому від неї треба. Змерзнувши і геть розлютившись, вона зрештою хапалась за свою одіж, і тоді клієнт мов пробуджувався від сну. «Ще хвилиночку, ще»,— казав він. Майже завжди після такої сцени гидливо кривився, прикро розчарований у своїх сподіваннях. Іншим разом живі манекени помічали в його очах вираз глибокого смутку, здавалося, він ось-ось за-

плаче. Кінець кінцем дивакуватий сеньйор закутувався в плащ і втікав; охоплений пекучим соромом, він присягався подумки більш ніколи сюди не вертатись, здолати в собі демона невситимої цікавості, що заохочував його роздягати всіх жінок, які стрічались йому на вулиці.

До Котонера теж доходило відлуння цих чуток. Маріано! Маріано! Старий художник не зважувався відверто вичитувати другові за його нічні походеньки — боявся, що маестро вибухне шаленим гнівом, адже вдача в нього крута. Навертати його на путь істини треба обережно. Але найдужче старий друг картав Маріано за те, що той оточував себе тепер усяким набродом.

Почуваючи себе юним, маестро шукав товариства молоді, і Котонер згадував усіх чортів, коли по закінченні якоїсь театральної вистави бачив товариша в тій чи іншій кав'ярні серед гурту нових друзів, що всі годилися йому в діти. То були здебільшого художники-початківці: декотрі мали сякий-такий хист, інші не мали за душею нічого, крім лихого язика, але всі тішилися, що дружать із великим митцем, хизувалися, що можуть бути з ним запанібрата, сміятися з його слабостей. Святий боже! Найзухваліші з них навіть осміловалися вважати себе рівнею маестро і зверталися до нього на «ти», вважаючи митця славетною руїною і дозволяючи собі порівнювати його картини з тими, що їх створили б вони самі, якби, мовляв, захотіли. «Мистецтво, Маріано, тепер прямує новими шляхами».

— Як тобі не соромно! — вигукував Котонер.— Ти схожий на шкільного вчителя, оточеного дітьми. Це ж принизливо, щоб така людина, як ти, спокійно терпіла нахабні вихватки отих шмаркачів!

Реновалес добродушно заперечував. Вони дуже милі, і йому з ними весело. В їхньому товаристві він почуває себе молодим. Вони ходять разом у театри та мюзик-холи, знайомляться з жінками, довідуються, де можна знайти добрих натурниць. З цими хлопцями він може з'явитися де завгодно, а сам він подекуди зайти не наважився б. Серед безтурботної молоді він забував, що вже старий і негарний.

— Вони мені потрібні,— казав митець, лукаво підморгуючи.— З ними весело, і вони мені багато чого показують... Адже тут не Рим і натурниць знайти нелегко, а ці хлопці знають, де їх шукати.

І вкотре починав розводитися про свої творчі плани: про оту картину, на якій він намалює Фріну, божествен-

но прекрасну у своїй наготі — ця думка знову не давала йому спокою; про дорогий його серцю портрет, що й далі стояв на мольберті,— художник так і не намалював там нічого, крім голови.

Реновалес не працював. Колись він не міг жити, щоб не малювати, а тепер уся його бурхлива енергія виливалася в словах, переходила в палке бажання все побачити, познайомитися з «новими сторонами життя».

Коли вряди-годи в студію приходив Сольдевілья, маестро надокучав йому дивними проханнями.

— Ти мусиш знати гарних жінок, голубе; з таким гарненьким личком, як у тебе, ти, мабуть, добре погулював... Я піду з тобою, і ти мене познайомиш...

— Схаменіться, маестро! — вражено вигукував юнак.— Адже ще й півроку не минуло, як я одружився. Я нікуди не виходжу ввечері з дому!.. Навіщо так жартувати?

Реновалес відповідав йому зневажливим поглядом. Ото вже нікчема, цей Сольдевілья! Ні юнацької безтурботності... ні веселості! Тільки й думає, що про свої строкаті жилети та високі комірці. І яке ж воно скупе та практичне! Не зміг упіймати в свої тенета дочку маестро — то одружився на дівчині з багатої родини. А який невдячний! Як від учителя вже нема чого сподіватися, то злигався з його ворогами. Реновалес зневажав свого колишнього улюбленця. Даремно він стільки для нього зробив, витерпів стільки неприємностей, щоб вивести його в люди. Це не митець.

І маестро відчував ще більший потяг до своїх нічних приятелів, до тієї веселої молоді, нешанобливої й лихої на язик. Усіх їх він вважав талановитими хлопцями.

Слава про незвичайне життя Реновалеса разом із могутнім відлунням, якого набуває кожне слово, що шкодить славетній людині, досягла і його дочки.

Міліта супила брови, насилу стримуючи сміх. Ну й дивовижна переміна! Її батько зробився гультяєм!

— Тату!.. Тату! — обурювалася дочка, суплячи брови.

Тато червонів і просив пробачення, наче пустотливий хлопчисько, який накоїв шкоди. Його збентеження ще дужче розвеселяло Міліту.

Лопес де Соса ставився до свого славетного тестя поблажливо. Бідолашний сеньйор! День і ніч працював, та ще й мав хвору дружину, щоправда, жінку лагідну й милу, але ж вона отруювала йому життя! Добре вона зробила,

що вмерла, і добре робить митець, що хоч якось надолужує згаяний час.

Сповнений цієї поблажливості, властивої людям, які живуть легко й приємно, спортсмен захищав і підтримував тестя; завдяки своїм новим звичкам, той здавався хлопцеві симпатичнішим, ближчим. Не вічно ж маестро сидіти, замкнувшись у студії, і з гнівним виразом пророка говорити про речі, що їх мало хто розуміє.

Тесть і зять зустрічалися вечорами на театральних прем'єрах, на концертах мюзик-холів, де публіка гучним ревом і громом оплесків вітала дівчат, що співали веселих пісеньок та високо підкидали ноги. Вони віталися, батько запитував про здоров'я Міліти, обидва приязно всміхалися один одному, як добрі друзі, і кожен приєднувався до своєї компанії: зять — до колег із клубу, які сиділи в ложі, ще у фраках, бо прийшли сюди прямо з якогось світського рауту, а художник у товаристві кількох патлатих молодиків, що складали його почет, прямував у партер.

Реновалесові було приємно бачити, як Лопес де Соса вітається з найелегантнішими і найдорожчими кокотками, як по-дружньому усміхається до модних співачок.

У хлопця чудові знайомства, і Реновалес пишався його успіхами, наче своїми власними.

Не раз маестро виривав Котонера з його орбіти смачних обідів у поважному й благочестивому товаристві, на які старий художник ходив і далі, щоб не втратити свого єдиного капіталу — впливових друзів.

— Сьогодні ввечері ти підеш зі мною,— казав йому Реновалес таємничим тоном.— Пообідаємо, де хочеш, а потім я тобі щось покажу... сам побачиш...

І вів його до театру дивитись якусь виставу; сидів неспокійно, з нетерпінням чекаючи, коли на сцену вийдуть артисти. Тоді штурхав ліктем Котонера, який сидів із широко розплющеними очима, але куняв, запурений у солодку дрімоту, що завжди змагала його після ситої їжі.

— Поглянь-но... Придивися гарненько: третя справа... Ота невисока у жовтій шалі.

— Ну, бачу, і що з того? — сердито озивався друг, роздратований, що йому не дають подрімати.

— Придивись добре... На кого вона схожа? Чи не нагадує тобі когось?

Котонер у відповідь байдуже пирхав. На свою матір схожа, на кого ж іще? Чи йому не однаково? Але коли Реновалес казав, що та дівчина дивовижно схожа на

Хосефіну й обурювався, що товариш цього не помітив, старий художник від подиву забував і про сон.

— Схаменися, Маріано, де твої очі? — вигукував він уїдливо.— Що спільного між отією тичкою з голодним обличчям і бідолашною небіжчицею?.. Ти бачиш якусь жалюгідну дівку і називаєш її Хосефіною... Тут і говорити нема про що.

Хоча в першу мить Реновалес сердився й обзивав друга сліпим, та зрештою давав себе переконати. Виходить, він помилився, якщо Котонер не помічає схожості. Той мусить пам'ятати небіжчицю краще: його спогади не скаламучені пристрастю.

Та минало кілька днів, і маестро знову підступав до Котонера з таємничим виглядом. «Щось таке покажу тобі... щось таке...» І, покинувши товариство веселих ефебів, котрі так дратували старого друга, вів його до мюзик-холу й показував іншу вульгарну жіночку, яка високо підкидала худющими ногами або ворушила животом і в якої прозирало з-під машкари рум'ян висмоктане малокровне обличчя.

— А як тобі ця? — запитував маестро благально й боязко, ніби не вірив своїм очам.— Адже в ній щось таки є, правда?.. Ти згоден зі мною?..

Друг вибухав гнівом:

— Ти збожеволів! Що може бути спільного між сердешною Хосефіною — такою доброю, такою ніжною, такою благородною, й оцією... лахудрою?

Після кількох невдач, що змусили Реновалеса засумніватися у своїй пам'яті, він уже не зважувався надокучати другові. Тільки-но згадував, що хоче повести його на нову виставу, як Котонер глузливо кидав:

— Ще одне відкриття?.. Годі тобі, Маріано, викинь ці химери з голови. Як узнають люди, подумають — ти схибнувся.

Але одного вечора маестро, незважаючи на гнів Котонера, уперто став наполягати, щоб той пішов із ним подивитись на «Чарівну Фреголіну», дівчину-іспанку, яка співала в одному театрику в бідняцькому передмісті — її звучне прізвисько, виписане метровими літерами, красувалося на всіх перехрестях Мадріда. Ось уже два тижні Реновалес щовечора ходив на її виступи.

— Для мене дуже важливо, щоб ти її побачив, Пепе. Один лише погляд... Благаю тебе... Я певен, цього разу ти не скажеш, що я помилився.

Кінець кінцем Котонер здався на умовляння друга. Вони досить довго чекали появи «Прекрасної Фреголіни», дивлячись на виступи танцюристів та слухаючи пісеньок, що виконувалися під рев публіки. Оте чудо приберігали на завершення. Нарешті натовп у залі схвильовано загомонів і оркестр урочисто заграв добре відому всім шанувальникам цієї популярної співачки мелодію; на маленьку сцену бризнув сніп рожевого світла, і з'явилась «Чарівна».

Це була невисока, але стрункa дівчина, така тендітна, що здавалася виснаженою від голоду. Найдужче впадало в очі її досить гарне личко, сумне і ніжне. З-під чорної, розшитої сріблястими нитками сукні, схожої на широкий дзвін, виглядали тоненькі худі ніжки. Над газовим декольте ледь випинали білосніжні опуклості, а над ними проступали туго обтягнені шкірою гострі ключиці. Її очі так і вабили до себе — великі, прозорі, невинні і водночас хтиві. Пломінчики любострастя, що миготіли в них, ніби й не порушували їхнього наївного виразу. Стояла вона, як черниця, притиснувши руки до стану й відставивши лікті, і в цій позі боязкої соромливої дівчини співала фальцетом жахливі непристойності, що різко суперечили її скромній зовнішності. У цьому й полягала незвичайність «Чарівної Фреголіни», і тому публіка вітала кожне її лайливе слівце радісним ревом і з пошани до святобливої постави співачки не вимагала, щоб вона задирала ноги або ворушила животом.

Побачивши її, Реновалес штовхнув друга ліктем і завмер, тривожно чекаючи присуду. Краєм ока він стежив, як Котонер роздивляється співачку.

Друг цього разу зласкавився:

— А й справді... щось таки є. Очі... постать... вираз обличчя... Схожа і навіть дуже схожа... Але ж поглянь, як по-мавпячому вона скривилася!.. А слівця!.. Ні, вона поводиться так, що всяка схожість зникає.

І ніби розгніваний, що ця безголоса і безсоромна дівуля така схожа на милу небіжчицю, він іронічно й замилувано став повторювати непристойні вирази, якими закінчувався кожен її куплет.

— Дуже гарно! Просто чудово!

Але Реновалес мовби й не чув глузувань друга. Вп'явшись очима у «Фреголіну», він раз у раз штурхав його й шепотів:

— Це вона, правда?.. Як викапана... І знаєш, Пепе, ця дівчина таки має хист і дуже мила.

Котонер насмішкувато похитував головою. Так, так, дуже мила. А коли по закінченні вистави Маріано сказав, що хоче залишитися на наступний сеанс і не підвівся, друг вирішив його покинути. Але зрештою зручно вмостився в кріслі і зібрався подрімати під музику та гомін публіки.

Нетерпляча рука маестро пробудила його з приємного забуття.

— Пепе!.. Пепе!..

Старий художник мотнув головою і сердито розплющив очі.

— Чого тобі?

Реновалес посміхався — солодко й лукаво. Зараз він простодушно запропонує якусь дурницю.

— Я подумав, а що як ми сходимо за лаштунки? Побачимо її зблизька...

Друг обурився. Маріано, мабуть, вважає себе молодим півником, не розуміє, на кого схожий. Ця артисточка лише посміється з них. Прикинеться цнотливою Сусанною, на яку напали двоє дідів...

Реновалес замовк, але за мить знову розбуркав товариша.

— Може, ти сходив би сам, Пепе? Ти краще розумієшся на цих речах і сміливіший за мене. Скажеш, що я хочу намалювати її. Це ж не абищо, портрет моєї роботи!..

Котонер засміявся. Князівська простодушність, з якою маестро давав йому це доручення, щиро потішила старого богемника.

— Дякую, сеньйоре. Ваша довіра — для мене велика честь, але я не піду... Як можна бути таким йолопом, Маріано! Невже ти гадаєш, ніби ця дівчина знає, хто такий Реновалес, чи хоча б чула коли-небудь твоє ім'я?..

Маестро по-дитячому здивувався:

— Ну знаєш, усе ж таки моє ім'я... стільки писали про мене в газетах... про мої портрети... Скажи, що ти не хочеш, та й годі.

І він замовк, образившись, що товариш йому відмовив, та ще й запевняє, ніби його слава не досягла цього закутня. Друзі часом платять нам невдячністю, хоч як прикро це усвідомлювати.

Коли вистава скінчилася, маестро відчув: він не може піти просто так, «Чарівна Фреголіна» повинна знати, що він був тут. Отож купив у квіткарки весь барвистий

кошик, який вона несла додому, засмучена невдалою торгівлею, і попросив негайно віднести квіти сеньйориті... «Фреголіні».

— Знаю, це Пепіті,— відразу уточнила жінка, наче йшлося про її подругу.

— І скажіть їй, що це від сеньйора Реновалеса... художника Реновалеса.

Жінка кивнула головою, повторивши ім'я. Гаразд, вона їй скаже: від Реновалеса. З таким самим виразом вона повторила б і всяке інше ім'я. Й анітрохи не здивувалася, коли митець подав їй аж п'ять дуро.

— П'ять монет!.. Зовсім здурів!— буркнув друг, втрачаючи до маестро всяку пошану.

Більше добрий Котонер не дав затягти себе в той театрик. Марно Реновалес щодня захоплено розводився про співачку, чудувався, що вона може так змінюватись. Тепер виходить на сцену в світло-рожевій сукні, дуже схожій на деякі з тих, що зберігаються в нього вдома, у шафах. На голові в неї капелюх, прикрашений квітами та черешнями, трохи завеликий і подібний до солом'яного капелюшка небіжчиці, який теж лежить десь у шафі. Ох, як та дівчина нагадує йому сердешну Хосефіну!.. Щовечора розбуджує в ньому щасливі спогади.

Оскільки Котонер відмовлявся супроводжувати його, Реновалес ходив дивитися на «Чарівну» в супроводі молодиків зі свого богемного почту. Ці хлоп'яки говорили про divette [1] захоплено і трохи зневажливо, мов лисиця з відомої байки, яка дивилася на недосяжний виноград і втішалася тим, що він дуже кислий. Вони бачили співачку тільки здалеку і вважали її гарненькою; її «лілейна», за їхнім виразом, врода променилася божественним сяйвом гріха. Ця дівчина була не для них; вона носила коштовні прикраси і, згідно з їхніми відомостями, мала могутніх покровителів, цілий гурт молодих сеньйорів у фраках, які віднедавна заповнювали ложі, а після вистави чекали «Фреголіну» на виході, щоб повезти її вечеряти.

Реновалес згорав від нетерплячки, не знаючи, як підступитися до неї. Щовечора посилав їй кошик квітів або великий букет. Співачка, мабуть, знала, від кого ці подарунки, бо шукала очима серед публіки отого негарного й уже немолодого сеньйора, обдаровуючи його ласкавою усмішкою.

---

[1] Співачка *(франц.)*.

Одного вечора маестро побачив, що з його куплетисткою привітався Лопес де Соса. Отже, зять зможе їх познайомити. Пристрасть додала художникові сміливості, і він дочекався Рафаеля на виході, щоб викласти йому своє прохання.

Він хотів би намалювати цю дівчину; годі знайти кращу натурницю для картини, яку він давно замислив. Кажучи це, митець червонів і заникувався, але зять посміявся з його боязкості й охоче взявся допомогти.

— А! Пепіта!.. Славна жіночка, хоча її кращі часи минули. Личко невинне, як у школярки, але подивилися б ви на неї десь-інде!.. П'є, як москіт... А вдачею тигриця!..

Потім споважнів і сказав, що є деякі перешкоди. Нині вона має «друга»— то один з його приятелів, хлопець із провінції, який прагне популярності. Він уже програв половину свого статку в казино, а тепер спокійно дивиться, як другу половину поглинає ця дівчина, бо завдяки їй він зажив певної слави. Лопес де Соса пообіцав, що поговорить із нею — вони давні друзі. У вас же наміри цілком невинні — еге ж, тату?.. Умовити її неважко. Ця Пепіта має потяг до всього незвичайного. Вона трохи тее... романтична. Він розтлумачить дівчині, що, беручи її за натуру, славетний художник виявляє їй дуже високу честь.

— Не забудь за гроші,— збентежено пробелькотів маестро.— Я дам, скільки вона попросить. Не бійся видатись надто щедрим.

Якось уранці Реновалес гукнув Котонера і, не тямлячи себе від радості, сказав йому:

— Вона прийде! Пополудні буде тут!

Старий пейзажист запитально підняв брови:

— Хто прийде?

— «Чарівна Фреголіна»... Пепіта. Зять попередив мене, що домовився з нею, і сьогодні ж, о третій годині, сам її приведе.

Митець у розпачі окинув поглядом свою творчу майстерню. Ось уже відколи вона була геть занедбана. І слуга та двоє художників квапливо заходилися давати лад у просторому нефі.

Тремтячими руками маестро позносив Хосефінині портрети та полотно, на якому малював її голову, в куток і поставив їх лицем до стіни. Навіщо ці примари, коли з'явиться сама дійсність?.. Натомість він приладнав посеред студії велике чисте полотно, дивлячись на його

незайману поверхню очима, сповненими надії. О, що він сьогодні створить! Яку снагу відчуває в собі, яке бажання малювати!..

Незабаром двоє художників залишилися самі, але Реновалес ніяк не міг заспокоїтись, йому не подобалося то се, то те, а то раптом починало здаватися, ніби чогось бракує для цього візиту, про який він думав, здригаючись від тривоги. Квітів! Треба негайно принести квітів. Заповнити ними всі античні вази, щоб по студії розтеклися духмяні пахощі.

І Котонер, покликавши на поміч слугу, побіг у сад. Нещадно пограбувавши la serre [1], він повернувся з оберемком квітів. Старий богемник був слухняний і покірний, як справжній друг, але очі його іронічно поблискували. Стільки приготувань заради «Чарівної Фреголіни»! Маестро хвилювався страшенно, здавалося, він раптово впав в дитинство. Чекав, не міг дочекатися цього візиту, сподіваючись нарешті задовольнити своє нестямне, майже безумне бажання.

Квіти було поставлено у вази, але й на цьому Реновалес не заспокоївся. Треба щоб на якомусь столику в студії лежали цукерки і стояло шампанське, найкраще, яке трапиться Котонерові. Той сказав, що нехай усе це купує слуга, а з нього, мовляв, досить; він і так набігався, готуючись до візиту отієї дівчини, що цнотливо притискує лікті до стану, невинно всміхається і виспівує жахливі непристойності.

— Ні, Пепе,— заперечив маестро з благанням у голосі.— Сходи сам. Я не хочу, щоб слуга про це знав. Ану ж проговориться... Моя дочка завжди доймає його розпитуваннями.

Котонер не став сперечатися далі й пішов. Повернувшися за годину, він побачив, що Реновалес перекидає в натурницькій якийсь одяг.

Старий друг поклав на столик пакунки. Висипав солодощі на античні тарелі, розмотав загорнені пляшки.

— Сеньйорові все подано,— повідомив він з іронічною шанобливістю.— Може, сеньйор бажає чогось іще?.. Уся родина на ногах, готуючись до візиту цієї високої дами: твій зять її привозить, я виконую обов'язки служниці... Залишилося покликати твою дочку, щоб вона допомогла їй роздягнутись.

---

[1] Оранжерея (франц.).

— Дякую, Пепе, дуже дякую!— вигукнув маестро з щирим почуттям, анітрохи не образившись.

До другого сніданку маестро вийшов акуратно зачесаний, охайно вбраний, з підкрученими вусами. У петельці його найкращого костюма червоніла троянда. Богемник голосно зареготав. Що далі — то краще!.. Маріано таки збожеволів, виставляє себе на посміховисько.

Реновалес ледь чи й торкнувся їжі. Підвівшися з-за столу, пішов до студії і став насамоті схвильовано міряти її кроками. Як повільно тягнеться час!.. Дійшовши до стіни й рушаючи назад, він щоразу окидав поглядом усі три студії та дивився на стрілки старовинного годинника в оправі з саксонської порцеляни, що стояв на столику з кольорового мармуру, відбиваючись у глибокому венеціанському дзеркалі.

Ось і третя година. Маестро з тривогою подумав, що дівчина може і не прийти. Чверть на четверту... пів на четверту. Ні, таки не прийде — час уже минув. Ох ці жінки, завжди вони зв'язані якимись обіцянками та домовленостями, жодна хвилина їхнього життя не належить їм!

Раптом почулися кроки, і зайшов Котонер.

— Вона вже приїхала, ти її маєш... Вітаю, маестро!.. Розважайтеся! Ти вже досить мене поганяв і, сподіваюсь, не вимагатимеш, щоб я ще й лишився вам за компанію.

Він іронічно махнув на прощання рукою, і незабаром Реновалес почув голос Лопеса де Соси, що лунав ближче і ближче,— зять щось розповідав Пепіті про картини та меблі.

Вони зайшли в студію. В очах «Чарівної Фреголіни» світився подив; мабуть, її трохи лякала велична тиша, що панувала в цьому будинку, такому просторому, пишному і несхожому на всі ті, в яких їй досі доводилося бувати!.. Усе тут старовинне, показне, історичне, а меблі такі дивовижні — аж острах бере!.. Співачка подивилася на Реновалеса з пошаною. Він здався їй шляхетнішим, ніж сеньйор, якого вона мигцем бачила в залі свого театрика. «О, це велика людина,— подумала Пепіта.— Він зовсім не схожий на тих чоловіків, з якими я досі мала справу!» До її тривоги домішувалось захоплення. Скільки, мабуть, грошей у цього пана, що живе в таких розкошах!..

Реновалес і собі дивився на співачку, схвильований, що бачить її так близько.

У першу мить його охопив сумнів. Чи справді вона схожа на Хосефіну?.. Його збентежило її наквацьоване обличчя, що виднілося крізь вуаль, схоже на машкару із блідих рум'ян, на якій чорніли довгасті плями очей. Бо небіжчиця не малювалася. Але, заглянувши в очі Пепіти, митець знов страшенно схвилювався; схожість здалася йому разючою, і під товстим шаром рум'ян він помалу розгледів кожну рисочку Хосефініного обличчя.

Divette роздивлялася картини, що висіли на стінах. Які гарні! Невже їх намалював цей сеньйор? Пепіті закортіло побачити й себе на картині — гордовитою і вродливою, як оті дами. То він її малюватиме? І вона аж випросталася від гордощів, пишаючись, що її вважають красунею, тішачись не знаною досі радістю побачити себе на портреті, зробленому славетним художником.

Лопес де Соса попросив у тестя пробачення. Вони спізнилися через неї, бо з такими жінками хіба кудись устигнеш вчасно. Лягла спати аж на світанні, і він застав її ще в ліжку...

Зять відразу й попрощався, розуміючи, що він тут зайвий. Пепіта дівчина добра; зараз вона геть приголомшена його розповіддю та розкішним виглядом будинку. Тесть може робити з нею все, що захоче.

— Ну, дитино, я тебе залишаю... Цей сеньйор — мій тато, я тобі вже казав. Дивися ж, будь слухняною дівчинкою!

І він пішов, а Пепіта й Реновалес силувано засміялися. Хоч які обоє були збентежені, їх розвеселило це батьківське напучування.

Запала довга, ніякова мовчанка. Від страху та хвилювання маестро геть розгубився, не знав, що сказати. Дівчина здавалася не менш схвильованою. Цей занурений у глибоку тишу величний неф, що так вражав своїми розмірами та витонченою розкішшю, лякав Пепіту — адже досі вона не бачила нічого подібного. Дівчина відчувала той невиразний страх, який охоплює людину перед небезпечною операцією. Крім того, її непокоїв жагучий погляд цього чоловіка, що невідривно дивився на неї; щоки його тремтіли, а губи, здавалося, пересохли від нестерпної жаги...

Пепіта швидко заспокоїлась. Вона була звична до цієї сором'язливої мовчанки, коли вперше зустрічаються насамоті двоє незнайомих людей. Знала, що такі побачення

завжди так починаються, а кінчаються бурхливими пестощами.

Вона розглянулася довкола і професійно всміхнулася, бажаючи якомога скоріше покінчити з ніяковим становищем.

— То що, почнімо? Де мені роздягтися?

Почувши її голос, Реновалес здригнувся, ніби не чекав, що цей образ здатен говорити. Його вразила також прямота дівчини, здивувало, що вона нічого не розпитує.

Зять заздалегідь про все потурбувався: розтлумачив їй, що й до чого, підготував до всяких несподіванок.

Художник провів Пепіту в натурницьку і делікатно залишився за дверима, відвертаючись, сам не розуміючи чому, щоб не бачити її крізь прочинені двері. Настала тиша, потім зашаруділа, падаючи на підлогу, одежа, почулося клацання кнопок та застібок. Раптом маестро почув голос Пепіти — приглушений, далекий, трохи боязкий:

— А панчохи?.. Їх теж скидати?

Реновалесові була добре знайома ця нехіть роздягатися, властива всім жінкам, які позували вперше. Лопес де Соса, щиро прагнучи догодити тестеві, сказав їй, що доведеться позувати голою, і Пепіта тепер мовчки роздягалася, зі спокоєм людини, яка погодилась на всі умови: вона вважала, що безглуздо було б кликати її сюди для чогось іншого!

Художник пробудився зі своєї мовчанки і стривожено крикнув їй, що не треба роздягатися догола. В натурницькій є для неї одежа, хай перевдягнеться. Не повертаючи голови, він просунув у прочинені двері руку і навмання показав їй, що для неї приготував. Там була рожева сукня, капелюшок, черевички, панчохи, сорочка...

Подивившись на цю одіж, Пепіта запротестувала; вона гидувала вдягати спідню білизну, яка здалася їй уже ношеною.

— І сорочку? І панчохи?.. Навіщо? Досить буде й сукні.

Але маестро став її умовляти. Треба одягти все; це необхідно для картини. Тривала мовчанка, яка запала по цих словах, свідчила, що дівчина переборола огиду й натягає на себе ту стару білизну.

Вийшовши з натурницької, вона поблажливо всміхнулася, ніби глузувала сама з себе. А зворушений витвором своєї фантазії Реновалес аж поточився. В очах йому по-

темніло, у скронях загупало, а картини та меблі заворушились, мов збиралися закружляти навколо нього.

Сердешна «Фреголіна»! Миле створіння з наквацьованим личком!.. Вона ледве стримувалася від сміху, уявивши, яким оглушливим ревом вітала б її публіка, коли б вона вийшла на сцену в такому вигляді. А як сміялися б її друзі, коли б вона з'явилася вечеряти, вирядженa в ці шати двадцятирічної давності! Дівчина не знала, коли така одежа була в моді, але, мабуть, дуже давно.

Маестро схвильовано відкинувся на спинку крісла.

«Хосефіна! Хосефіна!»

Перед ним стояла його юна дружина. Ось такою жила вона в його пам'яті; такою була того незабутнього літа в горах неподалік Рима — у своїй рожевій сукні та простому капелюшку, що надавав їй премилого вигляду опереткової селянки. Ті моди, з яких молодь тепер сміялася, були для Реновалеса найгарнішими, найартистичнішими витворами вигадливого жіночого смаку — вони ж бо нагадували про весну його життя.

«Хосефіна! Хосефіна!»

Реновалес сидів і мовчав; ці вигуки зроджувались і завмирали лиш у його думках. Він не зважувався ні ворухнутись, ні заговорити, немов боявся сполохати це примарне видіння. Пепіта всміхалася, потішена, що її поява так схвилювала художника і, побачивши себе в дзеркалі, визнала, що в цьому химерному вбранні вона досить таки гарненька.

— Що мені робити? Сісти? Стояти?

Маестро насилу здобувся на голос і відповів їй хрипко, ледь чутно. Нехай влаштовується як хоче...

Тоді Пепіта сіла в крісло і прибрала позу, в якій завжди сиділа у костюмерній свого театрика і яку вважала надзвичайно елегантною: підперла щоку долонею й закинула ногу на ногу, виставивши напоказ рожеву ажурну панчоху. Ту саму шовкову панчоху, яку вдягала колись інша, кохана жінка.

Це Хосефіна! Він бачить її перед собою в плоті, вдихає пахощі любого тіла.

Підсвідомо, скоряючись давній звичці, він узяв палітру і вмочив пензель у чорну фарбу, щоб спершу накидати контури цього обличчя. О, рука старого, рука невправна й тремтяча! Куди поділася колишня легкість, його художній почерк, його майстерність, яка всіх вражала? Невже він умів колись малювати? Чи це він, художник

Реновалес?.. Відчув, що в голові у нього порожнеча, рука не хоче йому коритись, а від білого полотна війнуло жахом незнаного... Він не вміє малювати, він просто не може. Марні всі зусилля. Думка його згасла. Можливо... іншим разом...

У голові в нього дзвеніло, обличчя зблідло. Вуха почервоніли, в роті пересохло, і йому здавалося, він помирає від спраги...

«Чарівна Фреголіна» побачила, що художник впустив палітру на підлогу і, як божевільний, кинувся до неї.

Але страху дівчина не відчула: надто часто вона бачила ці спотворені від жаги обличчя. Напад шалу, безперечно, входив у сьогоднішню програму; вона була готова до цього, ще коли тільки збиралася сюди йти, після дружньої розмови з Лопесом де Соса. Зрештою цей сеньйор такий поважний, такий величний, нічим не відрізняється від інших чоловіків, що їх вона досі знала; в ньому нуртують ті самі брутальні бажання.

Він схопив її в обійми й міцно пригорнув до себе. Потім упав перед нею навколішки і глухо застогнав. Тоді Пепіта, дівчина добра і жалісліва, захотіла його підбадьорити. Вона нахилила голову й підставила йому губки, професійно скорчивши милу гримаску.

Від цього поцілунку маестро зовсім утратив тяму.

«Хосефіна!.. Хосефіна!»

Від одягу її линули ніжні пахощі щасливих часів, огортали жадане тіло. Перед ним Хосефінина сукня, Хосефінина плоть! Художник ладен був померти в ногах у цієї жінки. Він задихався від нестямної пристрасті. Це вона... Ті самі очі... Хосефінині очі! І митець зазирнув у них, прагнучи побачити своє відображення в цьому тремтливому дзеркалі... Та з-під примружених повік на нього з професійною цікавістю дивилися очі байдужі й холодні; іронічно й безтурботно милувалися вони цим сп'янінням плоті, цим божевіллям, які змушувало чоловіка шаленіти і стогнати від жаги.

Реповалеса аж морозом обсипало; руки й ноги його ослабли, а очі затьмарилися імлою гіркого розчарування.

Чи справді він тримає в обіймах свою Хосефіну?.. Це її тіло, її пахощі, її вбрання, її бліда краса зів'ялої квітки... Але це таки не вона. Які чужі очі!.. І даремно вони раптом полагідніли, засяяли ніжністю — налякана виразом його обличчя Пепіта зрозуміла, що треба прикинутись — а їй це було зовсім неважко. Полуда вже спала з очей Ре-

новалеса, і він бачив у блискучих зіницях дівчини саму порожнечу. Душі його коханої дружини там не було. П'янкі пахощі більше не хвилювали митця — вони йому тільки примарились. Він справді бачив перед собою улюблену вазу, але з неї вже не курився запашний фіміам.

Реновалес звівся на ноги і поточився, дивлячись на жінку, яка сиділа перед ним, нажаханими очима. Потім упав на диван і затулив обличчя долонями.

Почувши, що він ридає, дівчина перелякалась і побігла в натурницьку. Скоріше б скинути із себе це вбрання й утекти! Цей сеньйор, напевне, божевільний.

Маестро плакав... Прощай молодість! Прощайте жадання! Прощай ілюзіє, сирено-чарівнице, ти втікаєш від мене назавжди! Марно він ганявся за щастям, марно шукав порятунку від гнітючої самоти. Смерть не віддасть йому своєї жертви — і тільки вона зможе поєднати його з Хосефіною. Він уже не зустріне нікого, хто зумів би так оживити спогад про небіжчицю, як оця куплена жінка, яку він щойно тримав у обіймах... І все ж таки вона не Хосефіна!

У ту саму мить, коли він сподівався спізнати райське блаженство, під грубим доторком дійсності розвіялася солодка ілюзія, і він збагнув, що це не тіло Хосефіни — його голої махи, яку він кохав у щасливу пору своєї юності.

Крижаним спокоєм віяло від цієї жінки, і моторошне гнітюче розчарування захлюпнуло душу художника...

Розпадіться ж високі вежі ілюзій! Розсиплеться надхмарні замки, які він вибудував у своїй уяві, щоб не бачити жахливого обрію, щоб зробити приємною свою земну подорож!.. Тепер перед ним дорога рівна й пустельна. І немає сенсу сідати на узбіччі й вичікувати — однаково доведеться рушати далі. Що частіше він спочиватиме, то надовше розтягуватиме муки страху. Бо віднині йому судилося дивитись і бачити кінцеву мету своєї мандрівки — і не заступлять її більше ні хмари, ні ілюзії... дивитись і бачити свою останню оселю, з якої нема вороття... пащу чорної прірви... смерть.

Мадрід. Лютий — квітень 1906 року.

КРОВ І ПІСОК

Роман

І

Як і завжди в дні кориди, Хуан Гальярдо поснідав рано. З'їв він тільки кусень смаженого м'яса, а вина навіть не пригубив — пляшка так і стояла перед ним неторкана. Сьогодні йому треба зберегти свіжу голову. Випив дві чашки міцної чорної кави, запалив величезну сигару і сидів нерухомо, поставивши лікті на стіл, спершись підборіддям на долоні та знічев'я поглядаючи на постояльців готелю, що один за одним сходилися в їдальню.

Ось уже кілька років, відколи вперше виступив як матадор[1] на мадрідській арені, Хуан завжди зупинявся тільки в цьому готелі на вулиці Алькала, де власник із дружиною ставилися до нього як до рідного сина, а всі офіціанти, швейцари, кухарчуки та старі покоївки любили його і вважали славою свого закладу. Вже двічі йому доводилось лишатися тут надовго — після поранень, коли він лежав весь забинтований у важкому, просякнутому випарами йодоформу та цигарковим димом повітрі. Але ці прикрі спогади не хвилювали Гальярдо. Як південець і людина, котра постійно наражається на небезпеку, він був забобонний і вважав, що цей готель для нього «щасливий». Поки він тут зупинятиметься, нічого страшного з ним трапитися не може. Хіба що якісь дрібниці, неминучі в їхньому ремеслі — подертий костюм або подряпина на тілі. Але ж це не те що впасти на арені й більше не підвестися, як уже сталось не з одним його товаришем — спогади про них тривожили Гальярдо навіть у найрадісніші хвилини.

У дні кориди він любив поснідати якомога раніше, а потім сидіти в їдальні й дивитися, як сновигають туди-сюди гості готелю — чужоземці або люди з далеких провінцій Іспанії; вони проходили з байдужими обличчями, навіть не поглянувши на нього, та відразу ж зацікавлено оберталися, коли слуги казали їм, що отой чисто поголений, чорноокий, ошатно вбраний хлоп'яга не хто інший, як сла-

---

[1] Матадор — головний учасник кориди. Його обов'язок убити бика наприкінці бою.

ветний тореадор[1] Хуан Гальярдо, якого тут усі по-дружньому називають просто Гальярдо[2]. У цій атмосфері загальної цікавості він сидів, аж поки настав час вирушати до цирку — так йому легше було згаяти тривожні хвилини очікування. Як нестерпно повільно тягнувся час! Йому здавалися нескінченними ці години непевності, найнеприємніші в його ремеслі, коли з глибини душі піднімався невиразний страх і тореро починав сумніватись у своїх силах. Виходити на вулицю Гальярдо не хотів, знаючи, що на кориді його чекає нелегка праця і треба добре відпочити, щоб почувати себе бадьорим і спритним. Не міг він також смачно й досхочу попоїсти, чи навіть розтягти сніданок на довший час — виступати на арені слід із необтяженим шлунком.

Сидів Гальярдо у самому кінці довгого столу, оповитий хмарою запашного диму. Підперши щоки долонями, він раз у раз самовдоволено поглядав на кількох дам, що з цікавістю дивились на славетного тореро.

Він звик бути улюбленцем натовпу і не сумнівався, що у звернених на нього поглядах світиться глибока шана й захват, що жінки милуються його вродою та елегантністю. На якусь мить Гальярдо забув навіть про свою тривогу і, спонукуваний інстинктом, притаманним кожному чоловікові, звиклому хизуватися перед публікою, підвівся, струсив нігтем сигарний попіл з манжет і поправив широкий, майже на півпальця перстень — його величезний діамант вигравав усіма барвами веселки і здавався прозорою краплею, всередині якої палахкотить чарівний вогонь.

Він окипув задоволеним поглядом свій ошатний костюм, шапочку, в якій ходив по готелю і яка тепер лежала на сусідньому стільці, тонкий золотий ланцюжок на жилеті, від кишеньки до кишеньки, перлину в краватці, що своїм молочним сяйвом, здавалося, пом'якшувала темний колір його смаглявого обличчя, черевики з російської шкіри, шовкові шкарпетки, які виглядали з-під коротеньких штанів, ажурні й гаптовані, мов панчохи кокотки.

Відчуваючи на собі цікаві жіночі погляди, Гальярдо несвідомо прибирав гордовитої й величної постави. Від його

---

[1] Тореадор, тореро — учасник бою биків.

[2] Тореадорам часто дають прізвиська. В даному випадку прізвисько («Гальярдо» ісп. мовою означає — «красень», «сміливець») збігається зі справжнім прізвищем матадора.

вбрання, від чорного лискучого волосся, хвилями начесаного на скроні, струміли ніжні пахощі тонких англійських парфумів, якими матадор щедро себе кропив. Як для тореро в нього не такий уже й поганий вигляд, подумав Гальярдо. Хто з них уміє триматися з такою гідністю, так засліплювати й чарувати жінок?

Але нараз матадора знов охопив неспокій, очі його потьмяніли, і він, як і перше, сперся підборіддям на руки, смокчучи сигару і втупившись у хмару тютюнового диму. Думав він про сьогоднішній вечір і палко жадав, щоб вечір цей настав якомога скоріше; думав про те, як повернеться сьогодні з арени, стомлений і спітнілий, але щасливий, як людина, котра щойно уникла великої небезпеки; як прокинеться у нього вовчий апетит і шалений потяг до розваг — адже попереду буде кілька спокійних і безтурботних днів. Коли бог не відступиться від нього й сьогодні, то після кориди він досхочу попоїсть, трохи вип'є і потім знайде оту співачку з мюзик-холу, з якою познайомився під час свого минулого приїзду, але не встиг натішитися її прихильністю. З його безпритульним життям, постійними мандрами по всій Іспанії, часу не лишалося ні для чого.

В їдальню стали заходити друзі-шанувальники, які хотіли побачитися з матадором, перш ніж податись додому снідати. Це були старі любителі кориди, що вважали за обов'язок мати власного кумира, навколо якого можна згуртуватись, і обрали «своїм матадором» молодого Гальярдо. Вони давали йому безліч мудрих порад, повсякчас нагадуючи, що колись захоплювалися високим мистецтвом Лагартіхо і Фраскуело [1]. З поблажливою фамільярністю вони казали еспаді [2] «ти», а той, розмовляючи з ними, навпаки, ставив перед кожним прізвищем «дон», дотримуючись традиційного етикету класової нерівності, яка існує між тореро, котрий вийшов із суспільних низів, та його шанувальниками. Ці люди завжди охоче вдавалися до спогадів, щоб молодий матадор відчув, яку перевагу дає людині вік і досвід. Говорили про «стару» мадрідську арену, на якій можна було бачити тільки «справжніх» биків і «справжніх» тореро, а наближаючись до сучасності,

---

[1] Лагартіхо і Фраскуело — прізвиська відомих тореро Рафаеля Моліни (1841—1900) і Санчеса Поведано (1842—1898).

[2] Еспада — буквально: «шпага». Так інакше називають матадора.

схвильовано згадували про Чорного [1]. Цим «чорним» був Фраскуело.

— Бачив би ти його!.. Але в ті часи ти і твої перевесники ще смоктали цицьку або й на світ не з'явилися.

Заходили до їдальні й інші любителі, обшарпані, з голодними очима, а також нікому не відомі оглядачі газеток, що писали тільки про тореадорів, одних вихваляючи, інших — паплюжачи. Почувши про появу Гальярдо, як завжди збігалися до готелю люди якихось сумнівних професій, надокучаючи еспаді своїми лестощами та проханнями дістати квиток на кориду. Спільне захоплення рідиило їх із поважними сеньйорами,— багатими комерсантами або високими урядовцями,— які палко обговорювали з цим набродом усілякі тонкощі бою биків, не бентежачись жебрацьким виглядом співрозмовників.

Усі ці люди, підходячи до еспади, обіймали його, потискували йому руку, галасували, надокучали розпитуваннями:

— Вітаю, Хуанільйо!.. Як там твоя Кармен?

— Добре, дякую.

— А матуся, сеньйора Ангустіас?

— Чудово, дякую. Вона в «Рінконаді».

— А сестра й небожата?

— Усе гаразд, дякую.

— А ота мармиза, твій шуряк?

— Що йому станеться? Править теревені, як і завжди.

— А на збільшення родини якась надія є?

— Нема... Аніякої...

Кусаючи ніготь, Гальярдо енергійно й заперечливо хитав головою, а тоді в свою чергу починав розпитувати гостя, про чиє життя не знав анічогісінько, крім того, що його співрозмовник — любитель кориди.

— А як там ваша родина? Усе гаразд?.. Повірте, я дуже радий. Може, вип'єте чогось?

Потім розпитував про биків, з якими за кілька годин мав зустрітися на арені, бо всі ці друзі з'явилися в готель прямо з цирку, куди ходили дивитися, як відлучають і заганяють у корралі [2] тварин для кориди. Гальярдо виявляв також професійний інтерес до розмов, що точилися сьогодні в кафе «Англійському», де збиралося багато любителів.

---

[1] «Чорними» у тогочасній Іспанії називали лібералів.

[2] К о р р а л ь — загін для биків.

Це була перша корида весняного сезону, і шанувальники Гальярдо покладали на нього великі надії, згадуючи, скільки писали в газетах про його недавні тріумфи на інших аренах Іспанії. На цього тореро контракти так і сипалися. Починаючи від великодньої кориди в Севільї (якою, власне, відкривався сезон), Гальярдо не знав спочинку: мандрував від арени до арени, вбиваючи биків. А як наставали серпень і вересень, йому доводилося щоночі трястися в поїзді, і щодня — виступати. Його повіреного в Севільї закида́ли листами й телеграмами, і в того голова йшла обертом, бо він не знав, як задовольнити стільки замовлень на контракти — адже сезон не триватиме вічно.

Тільки вчора пополудні Гальярдо виступав на арені Сьюдад-Реаля і, навіть не встигши перевдягнутись, сів у поїзд, щоб наступного дня бути уже в Мадріді. Цілу ніч він майже не склепив очей і спав уривками, скорчившись на краєчку лави; пасажири посунулися, даючи змогу хоч трохи відпочити цьому чоловікові, який завтра важитиме життям.

Шанувальники захоплювалися витривалістю Гальярдо та відчайдушною сміливістю, з якою він кидався вперед, коли наставав момент заколоти бика.

— Ану, подивимось, як ти покажеш себе сьогодні,— вигукували вони з палкою вірою.— Любителі покладають на тебе великі надії. Ти маєш заткнути чимало пельок... Гляди, щоб виступив не гірше, ніж у Севільї.

Один за одним шанувальники прощалися і поспішали додому снідати. Кожен прагнув прийти на кориду якомога раніше. Незабаром Гальярдо лишився сам і вже хотів повернутись у свій номер, бо від нервового перенапруження не міг усидіти на місці. Але в цю мить у скляних дверях їдальні з'явився якийсь чоловік, що тримав за руки двох дітей. Не звертаючи уваги на окрики слуг, гість відшукав очима тореро, блаженно всміхнувся і рушив до нього, тягнучи малих за собою. Він не відривав погляду від свого божества і йшов, не помічаючи, куди ступає. Гальярдо впізнав його.

— Як вам ведеться, куме?

Вони обмінялися звичними розпитуваннями про здоров'я родичів, а тоді гість повернувся до хлопчаків і поважно сказав:

— Оце він і є перед вами. Ви ж бо стільки про нього розпитували... Такий самий, як на портретах.

Двоє малюків із побожним захватом дивилися на героя, якого щодня бачили на газетних та журнальних вирізках, що прикрашали стіни їхньої вбогої хати; вони милувались казковим богатирем, чиїми подвигами та багатством почали захоплюватись, тільки-но вибралися з колиски і стали щось розуміти.

— Хуанільйо, поцілуй руку хрещеному батькові.

Меншенький хлопчик припав до правиці тореро розпашілою мордочкою, яку заради цього візиту мати старанно вимила. Гальярдо неуважно погладив його по голівці. Скільки в нього тих хрещеників по всій Іспанії! Шанувальники просили його хрестити своїх дітей, гадаючи, що в такий спосіб забезпечують їхнє майбутнє. У міру того як зростала слава матадора, йому все частіше доводилось кумувати то на одних хрестинах, то на інших. Цей хрещеник нагадав Гальярдо про нелегкі часи, коли він лише починав як тореро, і тепер матадор відчув до батька цього малюка вдячність за те, що той повірив у його майбутню славу, коли майже ніхто в неї не вірив.

— Ну як вам живеться, куме? — спитав Гальярдо.— Просвіток якийсь є?

Шанувальник скривився. Сяк-так перебивається, працюючи маклером на ринку, на площі Себада: заробляє на шматок хліба — і то добре. Гальярдо співчутливо подивився на скромне вбрання бідняка, який причепурився по-святковому.

— Ви, мабуть, хочете подивитись кориду, еге ж, куме?.. Підніміться в мій номер, і нехай Гарабато дасть вам квиток. До побачення, славний хлопче!.. Ось нате, купіть собі що-небудь.

Хрещеник знову поцілував Гальярдо правицю, а лівою рукою матадор тим часом тицьнув дітям кілька дуро. Батько схопив своїх нащадків за руки й потяг до виходу, дякуючи та вибачаючись, проте з його плутаних слів годі було зрозуміти, що його дужче втішило: чи подарунок дітям, чи квиток на кориду, який мав йому дати матадорів слуга.

Гальярдо посидів ще трохи, бо не хотів знову здибатись у себе в номері з цим шанувальником та його дітьми. Потім глянув на годинник. Тільки перша! Скільки ще часу до кориди!..

Коли він вийшов з їдальні й попрямував до сходів, з комірчини швейцара вибігла жінка, запнута старою

шаллю. Вона спинила тореро з рішучою фамільярністю, не зважаючи на сердиті окрики готельної обслуги.

— Хуанільйо!.. Хуане! Ти впізнаєш мене?.. Я Каракола, тітка Долорес, мати нещасного Лечугеро.

Гальярдо усміхнувся до старої: вона була чорна, маленька і зморшкувата, з відьомськими очима, що палали, немов жарини, балакуча і метушлива. Знаючи, чим закінчиться її торохтіння, тореро потягся рукою до жилетної кишені.

— Убогість, сину! Такі злидні, що й жити не хочеться!.. Почула я, що ти сьогодні виступаєш та й кажу собі: «Піду побачуся з Хуанільйо, він не міг забути матері свого нещасного товариша...» Ох, який же ти гарний, цигане! Недарма так упадають за тобою жінки, чортів сину... А я живу зовсім кепсько, хлопче. Навіть сорочки на тілі не маю. Зранку ще й ріски не було в роті, лише випила ковточок касальї. Мене тримають із жалості в домі Пепони, ми ж бо з нею землячки... з одного села. Заклад у неї дуже пристойний — по п'ять дуро беруть. Приходь до нас, тебе там зустрінуть із радістю. Я причісую дівчат та виконую всякі доручення сеньйорів... Ох, якби був живий мій нещасний синок! Ти пам'ятаєш Пепільйо?.. Пам'ятаєш той день, коли він загинув?

Гальярдо тицьнув у суху долоньку Караколи дуро і не знав, як спекатися цієї балакучої старої, чий голос уже затремтів од стримуваного плачу. Клятуща відьма! Перед самою коридою прийти нагадати йому про бідолашного Лечугеро, давнього товариша, якого бик штрикнув рогом у серце — і той помер прямо на його очах, на арені містечка Лебріха, коли вони виступали там удвох як новільєро! [1] Стара віщунка лиха! Гальярдо відштовхнув жінку, але та з легковажністю пташки вже забула про своє горе і голосно та весело заходилася вихваляти хоробрих хлопців, мужніх тореро, які забирають у публіки гроші, а в жінок — серця.

— Ти гідний самої іспанської королеви, красунчику. Нехай сенья [2] Кармен пильнує... А то вхопить тебе якась дівчина та й не відпустить... Дав би ти мені квиточок на сьогодні, Хуанільйо! Ох і кортить побачити, як ти уб'єш бика, мій любчику!

---

[1] Новільєро — учень тореро, що виступає в кориді з молодими бичками і ще не має офіційного звання матадора.

[2] Сеньйо́, сенья — діалектні андалуські форми для «сеньйор», «сеньйора».

Крики старої та її підлесливі вихваляння насмішили всю обслугу готелю і зламали сувору заборону, яка утримувала під дверима на вулиці юрмисько цікавих та волоцюг, що збіглись подивитися на тореро. Відтрутивши слуг, до вестибюля ринув цілий натовп жебраків, усяких нероб та продавців газет.

Малі шибеники з паками друкованого паперу під рукою зривали з голови кашкета і фамільярно вигукували:

— Оле Гальярдо! Слава героям!

Найсміливіші хапали його за руку, міцно потискували її і довго трясли, намагаючись якомога довше торкатися до великого національного героя, чиї портрети не раз бачили в газетах і журналах. Потім, прагнучи, щоб промені слави упали й на товаришів, умовляли їх галасливо й нецеремонно:

— Потисніть йому руку! Він не розсердиться. Ви ж бачите, який це чудовий хлопець!..

У своєму шанобливому захваті вони ладні були впасти перед матадором навколішки. Волоцюги з густою щетиною на обличчях, в обшарпаних, колись ошатних, костюмах поводилися інакше: вони човгали навколо свого божества розлізлими черевиками, скидали перед ним засмальцьовані капелюхи і, звертаючись до нього майже пошепки, називали його доном Хуаном, щоб відрізнити себе від охопленого бурхливим захватом непоштивого наброду. Нарікаючи на свою бідність, вони просили в Гальярдо подачку, а найзухваліші,— вдаючи з себе любителів,— квиток на кориду, з наміром відразу ж його продати.

Гальярдо сміючись відбивався від цієї навали, що притиснула його до стіни. Готельна обслуга була безсила визволити тореро, до того ж вони відчували майже страх і мимовільний захват перед такою популярністю. Гальярдо нишпорив у кишенях і навмання тицяв монети в жадібно простягнені руки, аж поки в нього не лишилося жодного мідяка.

— Нема уже нічого! Скінчилося вугіллячко!.. Пустіть мене, розбишаки!

Він прикинувся сердитим, хоча насправді його тішила така популярність, легко проштовхався своїми дужими плечима крізь натовп і кинувся навтіки, стрибаючи вгору сходами зі спритністю, властивою всім тореро. А тим часом готельні слуги, яких уже ніщо не стримувало, випхали гурт цікавих за двері.

Проминаючи кімнату, яку займав його слуга, матадор побачив крізь прочинені двері, що Гарабато вже порпається в скринях та валізах, готуючи вбрання для кориди.

Коли Гальярдо опинився сам у своєму номері, де й поділося веселе збудження, викликане в ньому навалою шанувальників. Попереду найтривожніші години, останні години перед виходом на арену, коли його завжди змагає непевність. Міурині [1] бики і мадрідська публіка!.. Коли небезпека була зовсім поруч, вона ніби п'янила Гальярдо, і він ставав ще відважніший, але тепер, наодинці з собою, його, як завжди, охопила гнітюча тривога, якийсь первісний невиразний страх.

Він почував себе геть розбитим, наче на нього раптом навалилася вся втома безсонної минулої ночі. Хотів був упасти на одне з ліжок, що стояли в глибині кімнати, але тривога перед близькою небезпекою, незнаною і таємничою, зразу ж і розвіяла сонливість.

Гальярдо неспокійно заходив по кімнаті, припаливши нову гаванську сигару від недопалка щойно викуреної.

Сьогодні для нього починається мадрідський сезон... Яким він буде? Що казатимуть вороги? Як виступлять суперники-матадори?.. Він уже заколов чимало міурців — зрештою, нічого надзвичайного в них немає, бики як бики. Так-то воно так, але майже всі його товариші, котрі полягли на арені, стали жертвами биків із цього стада. Клятущі міурці! Недарма ж і він, і всі інші матадори завжди вимагають на тисячу песет більше, коли в контракті вказано, що треба битися з цими биками.

Він ходив і ходив по кімнаті нервовими кроками. Спинявся, тупо дивився на якусь річ із свого спорядження, і знову падав у крісло, мов підкошений раптовим нападом слабості. Кілька разів поглядав на годинника. Ще нема другої. Як повільно тягнеться час!

Гальярдо знав, що зможе заспокоїтись, лише коли почне вбиратися, а надто, коли вже вирушить на арену, і тому бажав, щоб цей час настав якомога скоріше. Галасливий людський натовп, звернені на нього цікаві погляди, бажання бути на очах у публіки спокійним і веселим, а насамперед наближення небезпеки, реальної і відчутної, миттю розвіють тривогу і страх, що охоплюють його наодинці з самим собою.

---

[1] Тобто бики відомого скотаря Едуардо Міури, що славилися своєю лютістю.

Щоб спекатися цих думок, він засунув руку у внутрішню кишеню піджака і витяг звідти разом із гаманом конвертик, від якого струміли ніжні духмяні пахощі. Підійшовши до вікна, крізь яке проникало тьмяне світло з патіо, Гальярдо став уважно роздивлятися конверт — цього листа передали йому, коли він прибув до готелю. Адресу було написано гарним і рівним почерком.

Потім тореро витяг із конверта згорнений аркушик і з насолодою понюхав його. Який аромат! О, ці вельможні жінки, що стільки мандрували світом... як уміють вони виявляти своє благородство навіть у дрібницях!..

Гальярдо любив щедро напахчуватись парфумами — здавалося, він хотів забити гострий сморід колишніх злиднів, що в'їлися йому до кісток. Вороги глузували з цього атлетичного хлоп'яги, який у своїй пристрасті забував про всяку міру і чоловічу гідність. Шанувальники лише поблажливо всміхалися, згадуючи про це дивацтво, але не раз мимоволі одверталися, рятуючись від запаморочливих пахощів, що огортали матадора. Їздячи по країні, Гальярдо возив із собою цілу парфюмерну крамничку, і на арені, поміж мертвих коней, випущених кишок та залитих кров'ю кізяків, від його тіла линули духмяні жіночі пахощі. Кокотки, його шанувальниці, з якими він познайомився, виступаючи на аренах Південної Франції, навчили Гальярдо секретів змішування та поєднування деяких рідкісних парфумів. Але що могло зрівнятися з ароматом цього листа, ароматом жінки, яка писала його! Це були загадкові, тонкі й незбагненні пахощі, що їх Гальярдо називав «пахощами вельможної дами».

Блаженно й гордо всміхаючись, він став захоплено перечитувати листа. Нічого особливого: всього п'ять-шість рядків. Вітання із Севільї, побажання великих успіхів у Мадріді, упевненість, що вже тепер можна заздалегідь поздоровити його з тріумфом. Якби такий лист навіть попав у чужі руки, він не скомпрометував би жінку, що підписала його. На початку: «Друже Гальярдо», виведене такими гарними літерами, що тореро ніяк не міг намилуватися ними, а в кінці — «Ваша подруга Соль». Тон листа дружній, але стриманий, звертання на «ви», слова люб'язні з відтінком поблажливості, наче їх адресовано не рівному собі, а кинуто як милостиню з недосяжної височини.

Тореро милувався листом із захопленням простолюдина, мало обізнаного з грамотою, а проте не міг уникнути прикрого відчуття, що до нього ставляться з погордою.

— Ну й жінка! — пробурмотів він.— Спробуй-но розкуси її!.. Подумати лишень, вона мені каже «ви»... Ви!.. Хто ж я такий для неї?

Та відразу напливли приємні спогади, і тореро самовдоволено посміхнувся. Стриманість і холодність — це тільки для листів: звичка світської дами, обережність сеньйори, яка побачила світа. Прикре почуття змінилося захватом.

— Ця жінка знає, що робить! Така здобич не кожному попадається!..

І в його посмішці проглянула професійна гордість приборкувача, який вимірює свою славу силою укоськаного звіра.

Поки Гальярдо милувався листом, його слуга Гарабато заходив і виходив, заносив одяг і валізи, які ставив на одне з ліжок.

Цей хлопчина робив усе швидко, вправно, але мовчки, ніби й не помічав матадора. Ось уже кілька років він супроводжував Гальярдо в усіх його турне як «носій шпаг». Колись у Севільї він виступав одночасно з Гальярдо у коридах із молодими бичками, влаштовуваних для початківців; але удари рогів діставалися лиш йому, а успіхи та слава — товаришеві. Гарабато був смаглявий хлопчина, низенький на зріст і кволий; його зморшкувате й зів'яле, як у старого діда, обличчя перетинав кривий, погано зарубцьований шрам, схожий на білий крюк. То був слід від бичачого рогу, що мало не спровадив хлопця на той світ на одній сільській арені. Крім цієї жахливої рани, були в Гарабато й інші, сховані під одежею.

Він якимсь дивом залишився живий після своїх аматорських виступів на арені, відбувшись шрамами, які посмугували йому все тіло. Найгірше, що люди тільки сміялися з невдач Гарабато, ніби їм було приємно дивитися, як бики топчуть його ратицями та підкидають рогами. Кінець кінцем постійні нещастя зламали хлопцеву впертість, і він задовольнився роллю супутника та довіреного слуги товариша своєї юності. Гарабато був найпалкішим шанувальником Гальярдо, хоча, користуючись становищем близького друга, не раз дозволяв собі осудливі й критичні зауваження. Мовляв, якби він був у шкурі маестро, то впорався б із тим чи тим биком куди краще. Друзі Гальярдо досить часто підсміювалися над крахом честолюбних сподівань носія шпаг, але Гарабато не зважав на глузи. Він тореро і ніколи не перестане ним бути. Свято

зберігаючи пам'ять про своє минуле, хлопець змащував ріденький чуб брильянтином, начісував волосся на вуха і, так само як у юності, заплітав на потилиці довгу кіску — священну колету, професійну ознаку, яка вирізняє тореро з-поміж інших смертних.

Коли Гальярдо сердився на слугу, його бурхливий гнів завжди виливався на цей жмутик волосся.

— І ти ще смієш носити колету, безсоромнику?.. Зараз я тобі відчикрижу цей щурячий хвостик, нахабна пико!

Гарабато вислуховував такі нахваляння спокійно, але потім за все помщався, замикаючись у зневажливій мовчанці та байдуже знизуючи плечима, коли після щасливої кориди маестро повертався надвечір радісно збуджений і запитував з дитячою самовтіхою:

— Ну як тобі здалося? Здорово я себе показав?

Як друг молодості, Гарабато володів привілеєм звертатися до хазяїна на «ти». Розмовляти з маестро інакше слуга просто не міг, але своє «ти» він завжди вимовляв з дуже поважним виразом і глибокою шанобливістю. З такою самою товариською простотою колись ставилися до мандрівних рицарів їхні вірні зброєносці.

По потилиці — тореро, а в усьому іншому Гарабато мав у собі щось від кравця й камердинера. У лацканах його костюма з англійського сукна, хазяїнового подарунка, стриміло безліч усяких шпильок, а в рукаві — кілька голок із просиленою ниткою. Його сухі темні руки виконували всяку дрібну роботу з чисто жіночою вправністю.

Виклавши на ліжко все необхідне для одягання маестро, Гарабато перевірив, чи, бува, чогось не бракує. Потім став посеред кімнати і, не дивлячись на Гальярдо, ніби говорив сам до себе, хрипким голосом повідомив:

— Друга година!

Гальярдо рвучко підвів голову, наче тільки тепер помітив слугу. Засунув листа до кишені і знехотя рушив у глиб кімнати. Здавалося, він хоче відтягти момент одягання.

— Усе готово?

Та зненацька його бліде обличчя спалахнуло шаленим гнівом. Очі широко розкрилися, ніби побачили щось жахливе.

— Який костюм ти мені приніс?

Гарабато показав рукою на ліжко, але сказати нічого не встиг, бо маестро вже поливав його лютою лайкою.

— А хай йому чорт! Ти що, нічого не тямиш у нашому ділі? Може, на косовицю мене виряджаєш?.. Корида в

Мадріді, Міурині бики, а ти подаєш червоний костюм, такий самий, який був на нещасному Мануелеві Еспартеро!.. Чи ж ти мені ворог, безсоромна пико? Чи бажаєш моєї смерті, мерзотнику?..

Яскраво уявивши, до якого непоправного лиха могла призвести ця необачність, Гальярдо розлютився вкрай. Таж це однаково, що самому собі наврочити! Вийти на мадрідську арену в червоному костюмі після того, що сталося!.. У зіницях Гальярдо палахкотів вогонь, ніби він щойно дістав підступний удар у спину; очі йому налилися кров'ю і, здавалося, матадор ось-ось кинеться на бідолашного Гарабато й почне молотити слугу своїми здоровенними кулачиськами.

Несміливий стук у двері урвав цю прикру сцену.

— Заходьте.

Увійшов юнак у світлому костюмі й червоній краватці; у руці в нього був кордовський фетровий капелюх, на пальцях блищали персні з великими діамантами. Гальярдо впізнав гостя відразу; він легко запам'ятовував обличчя — як людина, постійно оточена натовпом.

Матадор миттю притлумив свій гнів і привітно всміхнувся, так наче страшенно зрадів несподіваному візиту. Це був друг із Більбао, палкий любитель кориди і шанувальник Гальярдо. Оце й усе, що тореро міг пригадати. Але як його ім'я? Стільки тих знайомих та друзів! Як же все-таки його звуть?.. Проте Гальярдо знав напевне, що має казати гостеві «ти», бо вони з ним давні друзі.

— Сідай... Яка приємна несподіванка! Коли ти приїхав? Як родина — усе гаразд?

Шанувальник опустився в крісло, охоплений тим блаженством, яке відчуває релігійна людина, опинившись у святилищі свого божества. Він був сповнений рішучості не виходити звідси до останньої миті; з насолодою слухав, як маестро каже йому «ти», і сам через кожні два слова називав матадора Хуаном, щоб і меблі, і стіни, і всі, хто проходитиме коридором, дізналися, який він друг славетному чоловікові. Приїхав із Більбао сьогодні вранці і завтра повертається додому. Невеличка подорож, тільки щоб побачити Гальярдо. Читав про його успіхи: він добре розпочинає сезон. Сьогодні пополудні буде чудова розвага. Вранці ходив поглянути, як заганяють у корралі цирку биків, і накинув оком на одного бурого — ото буде втіха помилуватися, що він витворятиме, коли за нього візьметься Гальярдо...

Але маестро нараз урвав пророкування любителя.

— Пробач, я на хвилиночку, зараз вернуся.

Він вийшов з кімнати і попрямував до дверцят без номера у самому кінці коридора.

— Який костюм дістават? — гукнув йому навздогін Гарабато. Він намагався говорити покірливо, і від цих зусиль голос його став ще хрипкішим.

— Зелений, тютюнового кольору, синій... який хочеш.

І Гальярдо зник за дверцятами, а слуга, знаючи, що хазяїн його не бачить, посміхнувся із мотивим лукавством. Він добре знав, що означає ця раптова втеча перед одяганням. «Страх сечу гонить»,— як кажуть люди їхнього ремесла. І в посмішці слуги блиснула втіха, ніби йому приємно було зайвий раз переконатися, що й великі майстри тавромахії, славетні і відважні матадори, страждають від тієї самої, спричиненої хвилюванням пекучої потреби, що колись мучила і його перед виходом на арену в якомусь глухому селі.

Гальярдо не було досить довго, а коли нарешті він повернувся в кімнату, тепер готовий убратися в бойовий костюм тореро, то побачив у себе нового гостя, доктора Руїса. Цей лікар ось уже тридцять років підписував медичні акти про нещасні випадки на кориді і лікував усіх тореро, поранених на мадрідській арені.

Гальярдо щиро любив доктора Руїса, вважаючи його найпершим ученим світу, хоча й дозволяв собі по-дружньому кепкувати з його добродушної вдачі та недбалості, з якою той ставився до свого зовнішнього вигляду. Захоплення Гальярдо було захопленням простолюдина, який вважає, що вчені неодмінно мусять вирізнятися з-поміж інших смертних своєю незугарністю та дивацтвами.

Доктор Руїс був низенький чоловічок із круглим черевцем, широким обличчям, трохи приплюснутим носом і широкою бородою, від вуха до вуха,— сивою, з брудно-жовтим відтінком. Усе це надавало йому деякої схожості із Сократом. Коли він стояв, його чималий живіт обвисав під просторим жилетом і колихався за кожним словом; коли сідав, живіт підіймався вище запалих грудей. Костюм на лікареві одразу ставав засмальцьованим і старим, не встигне він його й поносити, і завжди метлявся, ніби знятий з чужого плеча, на цьому недоладному тілі, опасистому і водночас такому рухливому.

— Він святий,— казав Гальярдо.— І мудрець... Доктор Руїс — чоловік добрий, як хліб, дивак, що ніколи не ма-

тиме за душею й несети... Усе, що має, роздає, а бере лише стільки, скільки йому захочуть дати.

Дві великі пристрасті осявали життя доктора Руїса: революція і бій биків. Революцію він уявляв як щось таємниче і грандіозне, як бурю, що прогримить над Європою і не залишить каменя на камені від старого світу. Лікар сам до пуття не знав, які в нього політичні переконання і вважав себе водночас і республіканцем, і анархістом. Він ніколи не завдавав собі клопоту чітко сформулювати свої погляди і висловлювався ясно тільки в нищівних випадах проти тогочасного суспільного ладу. Тореро любили його, як рідного батька; усіх їх він називав на «ти», і щойно надходила телеграма з того чи того кінця Півострова, добрий лікар негайно сідав на поїзд і вирушав рятувати когось із своїх «хлопчиків», пораненого бичачим рогом, зовсім не думаючи про винагороду.

Він не бачив Гальярдо дуже давно і радісно обняв його, притулившись м'яким черевом до могутнього, наче вилитого з бронзи тіла. Оле́, хоробрі хлоп'ята!

Лікар сказав, що в матадора просто чудовий вигляд.

— А як справи з республікою, докторе? Чи скоро вона настане? — спитав Гальярдо з лукавою андалуською посмішкою.— Насйональ [1] запевняє, ніби старий лад не сьогодні-завтра впаде.

— А тобі хіба не однаково, лобуряко? Дай спокій бідолашному Насйоналеві. Хай думає не про республіку, а про те, як краще вгороджувати бикам бандерильї. А тобі слід цікавитись лише коридою — щоб і далі убивав биків, як сам господь бог... Гарна має бути сьогодні забава! Мені казано, що бики...

Але тут лікаря перебив другий гість. Адже він бачив, як заганяли биків у корралі, і тепер прагнув поділитися враженнями, розповісти про бурого, на якого відразу «накинув оком»,— о, той бик напевне себе покаже! Двоє чоловіків, які досі лише привітались, а потім довго просиділи вдвох у кімнаті мовчки, чекаючи повернення господаря, тепер заговорили між собою, і Гальярдо подумав, що треба б їх познайомити. Але як же звати оцього друга,

---

[1] Насйональ — тобто службовець національної міліції — прізвисько бандерильєро з квадрильї Гальярдо. (Квадрилья — трупа учасників кориди. Бандерильєро — тореро, який, щоб роздражнити бика, всаджує йому в шию бандерильї — дротики, завдовжки 60—70 см з гачком на кінці).

з яким він на «ти»?.. Гальярдо пошкріб потилицю, наморщивши чоло й напружено міркуючи, але вагався недовго.

— Послухай-но... Як тебе звуть? Ти пробач... стільки щодня людей!..

Гість поблажливо всміхнувся, насилу приховуючи розчарування,— виходить, матадор забув його — і назвав своє ім'я. Гальярдо відразу ж усе пригадав і трохи пом'якшив неприємне враження від своєї забудькуватості, додавши після імені: «багатий шахтовласник із Більбао». Потім рекомендував «знаменитого доктора Руїса», і двоє чоловіків, захоплені спільною пристрастю, стали гомоніти про биків, яких загнали в корралі для сьогоднішньої кориди, немов були знайомі все життя.

— Сідайте отуди,— мовив Гальярдо, показуючи на диван у глибині кімнати.— Там ви зможете спокійно поговорити. Не звертайте на мене уваги — я мушу вбиратися. Врешгою, ми всі тут чоловіки...

Він скинув костюм і залишився в спідній білизні. Сів у крісло, якраз під аркою, що відокремлювала маленький салон від спальні і віддав себе в руки Гарабато. Слуга розкрив саквояж із російської шкіри і витяг звідти щось подібне до жіночого несесера,в якому зберігалися туалетні речі маестро.

Хоча Гальярдо був гладенько поголений, Гарабато знов намилив йому обличчя і став водити бритвою по щоках зі спритністю людини, яка звикла щодня виконувати одну й ту саму роботу. Потім Гальярдо вмився і знов сів у крісло. Слуга намастив йому волосся брильянтином, побризкав парфумами і начесав пасмами на чоло та скроні: далі заходився коло професійної ознаки — священної колети.

Він шанобливо розчесав довге пасмо, що спадало з потилиці маестро, заплів його в косу й заколов двома шпильками на маківці голови, відклавши остаточне впорядкування колети на потім. Тепер треба було зайнятись ногами. Слуга скинув з тореро панчохи, і той залишився тільки в спідній сорочці та шовкових панталонах.

Атлетичні м'язи Гальярдо випинали під тонкою білизною. На стегні було помітно глибокий шрам — ріг видер там цілий шматок тіла. На смаглявій шкірі рук біліли плями — сліди давніх ран. На темних безволосих грудях схрещувалися два ламані лілові рубці — теж пам'ять про криваві сутички на арені. На литці видніла кругла, ніби видавлена монетою заглибина фіолетового кольору. Від цього могутнього торсу воїна пахло чистим здоровим тілом і духмяними жіночими парфумами.

Гарабато опустився навколішки біля ніг маестро з цілим оберемком бинтів та вати.

— Справжнісінький античний гладіатор,— мовив доктор Руїс, уриваючи розмову з любителем із Більбао.— Ти схожий на римлянина, Хуане.

— Старію, докторе,— сумовито відповів еспада.— Коли я бився не тільки з биками, а й з голодом, то й без усього цього мав ноги, як валізні, стояв на арені як укопаний.

Гарабато повсовував поміж пальці маестро жмутки вати; потім обклав ступні знизу і зверху цією м'якою прокладкою і став туго обмотувати їх бинтом, як у давнину обмотували мумії. Далі висмикнув із рукава голку з просиленою ниткою й акуратно зшив докупи краї бинтів.

Гальярдо тупнув об підлогу сповитими ступнями. У цій м'якій обгортці вони мов затвердли, і ноги матадора стали ніби ще дужчими й моторнішими. Слуга натягнув на них високі, до середини стегон, панчохи, товсті й еластичні, як гетри, вони були єдиним захистом для ніг під шовком бойового костюма.

— Порозправляй зморшки... Пильнуй, Гарабато, я не люблю, щоб костюм висів на мені мішком.

Матадор звівся на ноги й крутнувся перед дзеркалом, щоб самому подивитись на себе, нахилився й провів руками по ногах, розгладжуючи складки. Зверху на білі панчохи Гарабато натягнув ще одні — шовкові, рожеві. Потім Гальярдо сунув ноги в черевики, вибравши з кількох пар, що їх Гарабато виставив на велику валізу,— усі з білими підошвами, нові-новісінькі.

Власне, одягання почалося тільки тепер. Слуга подав тореро коротенькі панталони. Гальярдо встромив ноги в шовкові холоші тютюнового кольору, гаптовані золотом. Товсті шнури із золотими китицями звісилися додолу. Ці шнури туго стягували холоші панталонів під коліньми і викликали штучний приплив крові до ніг. Тореро називали їх «застібами».

Гальярдо напружив м'язи ніг і наказав слузі, щоб той не боявся затягнути шнури якомога тугіше. Ця операція дуже важлива. «Застіби» в матадора мають бути добре затягнуті. Гарабато вправно й швидко обмотав шнури навколо ніг, напустив на них холоші, і довгі шнури перетворилися на коротенькі підвіски.

Маестро одягнув батистову сорочку, яку подав йому слуга, тонку й прозору, мов жіноча білизна, з гофрованою манішкою. Гарабато застебнув на ній гудзики, а тоді

дбайливо пов'язав довгу краватку, що червоною смугою розділила груди аж до пояса. Тепер лишалося найважливіше — намотати фаху, широку шовкову стрічку завдовжки понад чотири метри, яка, здавалося, заповнила всю кімнату, коли слуга зі звичною спритністю розгорнув її.

Еспада відійшов у протилежний куток, де сиділи його друзі, й закріпив на поясі один кінець фахи.

— Ну, починай. Але будь уважним,— наказав він слузі.— Зроби так, як ти це вмієш робити.

І тореро став неквапно обкручуватись на підборах, в кожним обертом наближаючись до слуги, який тим часом туго натягував фаху, що акуратно намотувалася на стан Гальярдо, надаючи йому довершеної граційності. Легкими і вправними рухами Гарабато раз у раз змінював положення шовкової стрічки. Вона накручувалась на матадора то складаючись удвоє, то розгортаючись, але щоразу прилягала до стану щільно й гладенько, кільця ніби зливалися в один сувій, без жодної зморшки. Гальярдо завжди був дуже уважний до своєї зовнішності, ось і тепер він не раз невдоволено спинявся й розкручувався на два або три оберти назад, щоб виправити якусь похибку.

— Погано лежить,— казав він сердито.— Нехай їй чорт!.. Не лови гав, Гарабато!

Після багатьох зупинок, Гальярдо нарешті добувся кінця своєї подорожі, і вся шовкова стрічка уклалася на його поясі. Спритний слуга позшивав голкою і посколював шпильками окремі одежини, перетворивши їх на одне ціле, на бойовий костюм матадора. Тепер тореро не зміг би вибратися зі свого вбрання без ножиць та чиєїсь допомоги. Аж поки вернеться до готелю, він не зуміє скинути з себе нічого, хіба що йому допоможе в цьому бик на арені, а остаточно його роздягнуть тоді на лікарняній кушетці.

Гальярдо знову сів, і Гарабато заходився біля колети. Він визволив її від шпильок і вплів у неї чорний бант із кокардою — колись, за найдавніших часів тавромахії, сюди вплітали сіточку.

Маестро ліниво потягнувся, ніби прагнучи віддалити ту мить, коли доведеться цілком убратися в бойовий костюм, і попросив Гарабато подати йому сигару, яку залишив на своєму нічному столику. Потім запитав, котра година, переконаний, що всі годинники поспішають.

— Ще рано... Та й хлопці не приїхали... Не люблю з'являтися до цирку заздалегідь. Яка то нудьга — стовбичити там без діла!..

Службовець готелю повідомив, що екіпаж із квадрильєю вже чекає на вулиці.

Тепер пора. Більше немає приводу відтягувати хвилину від'їзду. Гальярдо вдягнув поверх фахи жилет, прикрашений золотими китицями, а на жилет накинув яскраву куртку, оздоблену осяйним гаптуванням — важку, наче панцир, і сліпучу, як полум'я. Шовк тютюнового кольору виднів тепер лише на внутрішній частині рукавів та двох трикутних вирізах на спині. Майже вся куртка блищала золотими кружальцями та золотими квітами, вінчики яких були з дрібнесеньких самоцвітів. З гаптованих золотом наплічників звисали золоті китиці. Від найменшого поруху мерехтіли й переливалися густі золоті торочки по краях куртки. З облямованих золотом кишень стриміли ріжки двох шовкових носовичків, таких самих червоних, як фаха й краватка.

— Берет!

Гарабато обережно дістав з овальної скриньки головний убір матадора — чорний ворсистий берет із двома китичками, що звисали вниз, мов позументні вуха. Гальярдо надів його на голову, простеживши, щоб заплетений у колету бант залишився відкритим і звисав на спину, якраз посередині.

— Плащ!

Гарабато зняв зі спинки крісла й подав маестро так званий святковий або парадний шовковий плащ, справжню королівську мантію, того самого кольору, що й костюм, і теж оздоблену золотим гаптуванням. Гальярдо перекинув плащ через плече, подивився на себе в дзеркало й лишився задоволений своїм виглядом. Непогано, зовсім непогано!.. Можна рушати!

Двоє друзів квапливо попрощалися — обидва поспішали найняти екіпаж, щоб поїхати за матадором. Гарабато сунув під пахву великий червоний згорток, з якого виглядали вістря та руків'я шпаг.

Коли Гальярдо спустився у вестибюль готелю, то побачив крізь прямокутний отвір відчинених дверей, що на вулиці юрмиться люд, ніби щойно сталася якась незвичайна подія. До нього долинув також глухий гомін величезного натовпу, якого не було видно.

Хазяїн готелю і вся його родина проводжали матадора й махали йому руками, ніби той вирушав у далеку дорогу.

— Нехай вам щастить! Щоб усе було добре!

Від захвату й хвилювання готельні слуги забули про

дистанцію, що відділяла їх від матадора, і теж потискували йому руку.

— Хай щастить вам, доне Хуане!

Тореро з усмішкою обертався на всі боки, мов і не помічаючи переляканих жіночих облич.

— Дякую, щиро дякую. До скорої зустрічі,

Гальярдо став невпізнанний. Як тільки накинув на плече свій осяйний плащ, обличчя його освітилося веселою усмішкою. Він був хворобливо блідий, на чолі блищали росинки поту, але сміявся, задоволений, що живе на світі, що йде до публіки. Матадор перейнявся новим настроєм і легкістю людини, якій потрібна поза, щоб з'явитися перед натовпом.

Він ішов, гордо вихиляючись і посмоктуючи сигару, яку тримав у лівій руці; стегна його так і грали під розкішним плащем, ступав він твердо і поглядав навколо із самовдоволеністю вродливого хлопця.

— Годі вам, кабальєро... дайте пройти. Дякую... щиро дякую.

Проштовхуючись до карети, він намагався вберегти костюм від доторків брудних рук, бо під самими дверима готелю юрмився натовп обшарпанців, які палко вітали славетного матадора і, не маючи грошей, щоб купити квиток на кориду, прагнули бодай потиснути руку уславленому Гальярдо або хоча б торкнутися його вбрання.

Карета стояла біля тротуару — запряжена четвериком мулів, у пишній збруї, з китичками та бубонцями. Гарабато уже вмостився на передку з оберемком мулет [1] та шпаг. У кареті сиділи троє тореро з плащами на колінах, у яскравих костюмах, гаптованих так само пишно, як і костюм маестро, тільки що не золотом, а сріблом.

Допомагаючи собі ліктями, Гальярдо насилу пропхався крізь охоплену бурхливим захватом юрму. Дістався до сходинок екіпажа, він відчув, як його грубо, але приязно підштовхують у спину і піднімають угору руки захоплених шанувальників.

— Добридень, кабальєро,— коротко привітався Гальярдо до своєї квадрильї.

Він сів позаду, біля самих дверцят, щоб усі могли його бачити, всміхнувся й кивнув головою, відповідаючи на ві-

[1] Мулета — червоний трикутний клапоть на палиці, яким матадор користується, щоб відвернути увагу бика і змусити його нахилити голову.

тальні вигуки якихось бідно вбраних жінок, на оплески малих розносників газет.

Дужі мули смикнули карету, і вона покотилася, наповнивши вулицю веселим передзвоном бубонців. Натовп розступився, даючи запряжці дорогу, але багато людей кинулись до екіпажа з таким шалом, ніби хотіли лягти під колеса. У повітрі замелькали ціпки й капелюхи, над юрмою прокотилася хвиля ентузіазму; таке буває, коли однакове почуття водночас охоплює безліч людей і всі вони немов навісніють, кричать — самі не знаючи чого.

— Оле, сміливцю!.. Слава Іспанії!..

Блідий, але усміхнений, Гальярдо кивав головою і раз у раз повторював «щиро дякую», зворушений цим спалахом народної любові, гордий, що його ім'я поєднують з ім'ям батьківщини.

Ватага обшарпаних хлопчаків та розпатланих дівчаток щодуху бігла за каретою, так ніби в кінці цих шалених перегонів їх чекала незвичайна винагорода.

Ось уже годину вулицею Алькала котив густий потік екіпажів, затиснутий, наче між берегами, між двома натовпами пішоходів, які сунули на околицю міста. У цій гуркотючій лавині були представлені всі види транспорту — від старовинних диліжансів до найновіших автомобілів. Трамваї їхали напхом напхані, з підніжок звисали грона людей. На розі вулиці Севільї чекали на пасажирів омнібуси, і кондуктори горлали згори громовими голосами: «До цирку! До цирку!» Весело подзвонюючи бубонцями, трюхикали обвішані китицями мули, запряжені у відкриті коляски, в яких сиділи жінки в білих мантильях з червоними квітами у волоссі; щохвилини то там, то там лунав вигук жаху, коли з-під коліс із мавпячою спритністю вискакував якийсь хлопчак і вистрибцем перебігав вулицю, анітрохи не зважаючи на стрімкий потік карет та машин. Гуділи сирени автомобілів, кричали машталіри; продавці газет голосно вихваляли свій товар, вимахуючи аркушами з фотографіями биків та розповідями про них, портретами й біографіями славетних тореро; раз у раз глухий гомін юрми перекривали вигуки подиву або захвату. Поміж кінними жандармами в темних мундирах проїздили барвисто вбрані верхівці на худих жалюгідних шкапах. Вони були в жовтих гетрах, у гаптованих золотом куртках та крислатих касторових капелюхах з тов-

стою китицею на зразок кокарди. То були пікадори [1], грубі й дикі на вигляд вершники. На крупах їхніх коней, за високим мавританським сідлом, наче якісь чорти в червоному, сиділи так звані «учені мавпи», служники цирку, що приводять шкап до дому пікадора.

Квадрильї їхали у відкритих каретах, і золото на костюмах тореро яскраво сяяло в променях надвечірнього сонця, засліплюючи натовп і сповнюючи його захватом. «Ото Фуентес». «А це Бомба». Бурхливо радіючи, що впізнали своїх улюбленців, роззяви невідривно стежили, як віддаляються екіпажі, ніби чекали якогось чуда і боялись його прогавити.

З найвищого місця вулиці Алькала було видно всю залиту сонячним промінням широку пряму дорогу, дві шеренги дерев, що вже зазеленіли під подихом весни, чорні від люду балкони і бруківку, вкриту розвихреним людським мурашником та екіпажами, які котилися згори до фонтана Кібели. Звідси вулиця знову піднімалася вгору між рядами дерев та високих будинків, а ще далі тріумфальною аркою здіймалася брама Алькала — її біле громаддя з отвором посередині чітко вирізнялося на тлі синього неба, по якому пропливали, мов поодинокі лебеді, клапті білих хмарин.

Гальярдо мовчки сидів у кареті, відповідаючи юрбі застиглою усмішкою. Привітавшися зі своїми бандерильєро, він після того не зронив жодного слова. Вони теж сиділи бліді й мовчазні, охоплені тривогою перед певідомим. У своєму товаристві тореро не вдавалися до показних веселощів, необхідних на очах у публіки.

Здавалося, якийсь таємничий голос попереджав натовп про появу останньої квадрильї, що їхала до цирку. Шибеники, які мчали за екіпажем, вигукуючи: «Гальярдо! Гальярдо!» — давно відстали, розпорошилися поміж карет та машин, але люди все одно повертали голови, наче відчували в себе за спиною наближення славетного матадора; вони стишували ходу і ставали вздовж тротуару, щоб подивитись на нього.

Жінки в каретах, що котили попереду, теж оберталися, почувши дзеленчання бубонців на прудких мулах. То там, то там люди спинялися цілими групами і кричали щось нерозбірливе — мабуть, вітали Гальярдо. Одні вимахували капелюхами, інші — ціпками.

[1] Пікадор — учасник кориди, що виступає верхи на коні, озброєний списом.

На всі вигуки Гальярдо відповідав своєю завченою усмішкою, але сам, здавалося, поринув у задуму й нічого не помічав. Поруч нього сидів Насіональ, його помічник і відданий друг, бандерильєро, старший за матадора на десять років, суворий чоловік із насупленими бровами й поважним обличчям. Серед тореро він був відомий своєю добротою, порядністю та пристрастю до політики.

— На Мадрід тобі нема чого нарікати, Хуане,— озвався Насіональ.— Он як публіка казиться...

Але Гальярдо пропустив слова бандерильєро повз вуха і висловив уголос думку, яка, мабуть, давно його непокоїла:

— Чує моє серце — сьогодні станеться лихо.

Перед самим фонтаном Кібели карета зупинилась. Від Прадо до бульвару Кастельяна розтяглася довга похоронна процесія, перепинивши шлях потокові машин та екіпажів по вулиці Алькала.

Гальярдо зблід ще дужче, дивлячись сполоханими очима, як пропливає перед ним хрест і проходить ціла вервечка священнослужителів, що затягли заупокійну молитву, поглядаючи, одні — з осудом, інші — із заздрістю, на величезний натовп цих забутих богом людей, які поспішали в місце розваг.

Матадор поквапно скинув берет, і те саме зробила уся квадрилья — крім Насіоналя.

— А щоб тобі! — гукнув Гальярдо.— Скинь шапку, каторжнику!

Він глянув на товариша так люто, ніби збирався вдарити його; якесь невиразне передчуття підказувало Гальярдо, що це блюзнірство накличе на нього велику біду.

— Гаразд... я скину,— мовив Насіональ, схитрувавши, як уперта дитина, бо побачив, що хрест уже пронесли.— Я скину шапку... але тільки перед покійником.

Вони простояли досить довго, пропускаючи нескінченний кортеж.

— Лиха прикмета,— прошепотів Гальярдо. Голос його аж зривався від люті.— Якому йолопові спало на думку пронести мерця через цю дорогу?.. Прокляття! Казав же я, що сьогодні станеться лихо!

Насіональ усміхнувся і знизав плечима:

— Забобони і марновірство... Богові, тобто природі, байдуже до таких речей.

Ці слова, від яких Гальярдо скипів ще дужче, навпаки, розвіяли сумний тривожний настрій інших тореро. Вони

почали сміятися з товариша — як завжди, коли той виголошував своє улюблене «бог, тобто природа».

Нарешті дорога стала вільною, мули рвонули з місця, і карета покотила щодуху, випереджаючи інші екіпажі та машини, які стікалися до цирку. На площі перед цирком вони звернули ліворуч і рушили до Конюшенної брами, яка вела до корралів та стаєнь. У густому натовпі доводилося просуватись повільно. Коли Гальярдо вийшов з екіпажа у супроводі своєї квадрильї, знову прокотилася хвиля вітальних вигуків. Знову треба відбиватися руками й ліктями, рятуючи костюм від брудних доторків, привітно усміхатися й ховати правицю, яку всі хотіли потиснути.

— Дайте пройти, кабальєро! Дякую, щиро дякую!

Просторе подвір'я між амфітеатром та муром, що огороджував службові будівлі, було заповнене людьми; перш ніж сісти на свої місця, вони хотіли роздивитися на всіх тореро вблизька. Над головами натовпу височіли на конях пікадори та альгвасіли у костюмах сімнадцятого сторіччя. По один бік двору тягся довгий ряд одноповерхових кам'яних споруд — ціле селище будиночків із обплетеними виноградною лозою дверима, з горщиками квітів на підвіконнях: контори, майстерні, стайні, хатини, в яких мешкали конюхи, теслі та інша обслуга цирку.

Матадор насилу пробивав собі дорогу крізь густий натовп. Його ім'я передавалося від уст до уст, викликаючи бурхливий захват.

— Гальярдо!.. Той самий Гальярдо! Оле! Слава Іспанії!

Сп'янілий від такого поклоніння, тореро йшов гордовитою і граційною ходою, незворушний, як господь бог, веселий і щасливий, ніби присутній на святі, влаштованому на його честь.

Чиїсь руки обхопили матадора за шию, і в ніздрі йому вдарило гострим духом винного перегару.

— Молодчага!.. Красень! Слава відважним хлопцям!

Це був пристойний на вигляд сеньйор, якийсь заможний міщанин, що поснідав сьогодні в компанії друзів і втік з-під їхнього нагляду. А ті стояли трохи осторонь і, сміючись, дивилися на нього. Шанувальник поклав голову матадорові на плече і завмер, ніби збирався в цій позі заснути. З допомогою друзів захмелілого любителя еспада випручався з цих чіпких обіймів. Побачивши, що його відтягують від кумира, п'яний став крикливо вихваляти Гальярдо. Слава справжнім чоловікам! Нехай зійдуться сюди

всі народи, нехай помилуються на такого тореадора і помруть від заздрощів.

— Вони мають кораблі... мають гроші... але все те — облуда! Немає в них ні биків, ні відважних хлопців, що виходять з ними на бій. Оле, мій сину! Слава нашій батьківщині!

Гальярдо перейшов велику побілену залу, порожню, без меблів, де вже зібралися його товариші по ремеслу, оточені групами шанувальників. Проштовхавшись між людьми, що з'юрмилися перед одними дверима, він зайшов у вузьку темну кімнату, в глибині якої блимали вогники. То була каплиця. Передню частину вівтаря займав старовинний образ так званої богоматері з голубом. На столику горіли чотири свічки. У простих фаянсових вазах стояли гілочки штучних квітів — запорошених, поїдених міллю.

У каплиці було повно народу. Сюди набивалися любителі з бідняків, які прагнули побачити зблизька великих матадорів. Люди сиділи в сутіні з непокритими головами, одні — навпочіпки в передніх рядах, інші — на стільцях та лавах. Майже всі вони повернулися до богоматері спиною і жадібно дивилися на вхід. Тільки-но в дверях з'являвся чоловік у гаптованому золотом убранні, як десятки голосів вигукували його ім'я.

Бідолахи бандерильєро та пікадори, що важили життям не менше, ніж їхні маестро, викликали при своїй появі лише ледь чутний шепіт. Тільки найзавзятіші любителі знали їхні прізвиська.

Раптом знявся глухий гомін, усі уста повторювали одне ім'я:

— Фуентес!.. То Фуентес!

До вівтаря підійшов стрункий, елегантний і гожий тореро з плащем, перекинутим через плече; він театрально опустився на одне коліно, відкинувши назад гнучке, граційне тіло, і в білках його циганських очей затанцювали вогники свічок. Прочитавши молитву й перехрестившись, Фуентес звівся на ноги і позадкував до дверей, не відриваючи погляду від святого образа, схожий на тенора, що сходить зі сцени, кланяючись публіці.

Гальярдо був простіший у вияві своїх почуттів. Він зайшов з беретом у руці, зі згорнутим плащем, ступаючи так само гордо, як і Фуентес. Але, опинившись перед образом, став навколішки і поринув у молитву, не думаючи про сотні втуплених у нього очей. Його нелукава християнська душа тремтіла від страху та каяття. Він просив

захисту з палкою вірою простої людини, що постійно дивиться смерті в очі й вірить у всілякі лихі прикмети та в заступництво надприродних сил. Уперше за сьогоднішній день Гальярдо подумав про дружину й матір. Бідолашна Кармен, як вона чекає там, у Севільї, його телеграми! А сеньйора Ангустіас, мабуть, спокійно годує курей на подвір'ї Рінконади і навіть не знає, де, на якій арені б'ється з биком її син!.. А в нього жахливе передчуття, що сьогодні неодмінно скоїться лихо!.. Свята діво з голубом! Захисти мене і помилуй. Я буду добрим, не піддаватимуся диявольським спокусам, житиму згідно з божими заповідями.

Укріпивши свій забобонний дух цією невиразною обітницею, Гальярдо вийшов із каплиці глибоко схвильований, очі його затягло вологим серпанком, і він майже не бачив людей, які юрмилися навколо нього.

У залі, де збиралися перед виходом на арену тореро, з Гальярдо привітався чисто поголений сеньйор у чорному костюмі, що здавався пошитим на когось іншого.

— Лиха прикмета! — пробурмотів тореро, пройшовши далі.— Недаремно я казав, що сьогодні добра не буде!..

Це був цирковий священик, палкий любитель кориди. Ховаючи під сюртуком святе миро, він приїздив сюди з кварталу Просперідад з кимось із своїх сусідів, що прислуговував йому як пономар у подяку за місце, звідки він міг подивитись кориду. Уже багато років цей панотець воював з однією парафією в центрі Мадріда, яка претендувала на релігійне обслуговування арени. У дні кориди він наймав карету, яку оплачувала дирекція цирку, засовував під полу чашу зі святими дарами, обирав з-поміж своїх друзів чи парафіян щасливця, що сидітиме на місці, призначеному для пономаря, і рушав до амфітеатру, де йому залишали два місця в першому ряду, біля самих воріт, якими випускають на арену биків.

З виглядом хазяїна священнослужитель зайшов до каплиці й був обурений поведінкою публіки: хоч шапки усі поскидали, але розмовляли на повен голос, а дехто навіть курив.

— Кабальєро, тут вам не кав'ярня. Будьте ласкаві вийти. Корида вже починається.

На цю звістку каплиця миттю спорожніла. Священик тим часом переклав святі дари в розмальовану дерев'яну скриньку; похапцем закрив її і побіг на своє місце в амфітеатрі, щоб встигнути до виходу квадрилей.

Глядачів на подвір'ї вже не було. Там стояли тільки тореро, вбрані в гаптований шовк, жовті вершники в крислатих касторових капелюхах, альгвасіли верхи на конях, та служники в синій, розшитій золотом, уніформі.

Тореро звично й швидко шикувалися неподалік від так званої Конюшенної брами, під аркою, що виходила на арену: попереду матадори, за ними — на значній відстані — бандерильєро, а в ар'єргарді топтався посеред подвір'я ескадрон закутих у залізо вершників-пікадорів; вони сиділи на худющих шкапах, що мали на одному оці пов'язку і пахли гарячою шкірою та кізяками. Позаду цього війська, ніби обоз, стояли запряжені по троє норовисті й дужі мули з лискучою шерстю, призначені витягувати з арени туші вбитих биків. Їхня збруя була обвішана китичками й бубонцями, а в хомутах стриміли прапорці національних кольорів.

Під склепінням арки, над дерев'яними ворітьми, що загороджували тільки нижню половину отвору, виднів клапоть навислого над ареною яскраво-синього неба і сектор амфітеатру, щільно заповнений схожою на розтривожений мурашник юрмою, над якою, мов барвисті метелики, тріпотіли віяла та газети.

З-під арки виривався могутній подув — здавалося, то дихають за ворітьми велетенські легені. Повітря тихо бриніло і доносило на своїх хвилях гармонійне гудіння — десь далеко грала музика; вухо скоріше вгадувало її, ніж чуло.

По краях воріт, під аркою, виглядали людські голови, безліч голів. Глядачам, що сиділи на ближніх лавах, не терпілось якомога скоріше подивитися на героїв.

Гальярдо став у ряд з двома іншими матадорами; усі троє привітали один одного поважним кивком. Вони не розмовляли і не всміхалися. Кожен думав про щось своє, мандруючи уявою десь далеко, або й зовсім не міг думати від хвилювання. Зовні їхній неспокій виявлявся лише в тому, що вони раз у раз поправляли плащ, ніколи не вдовольняючись наслідком; перекидали його через плече, а кінці обкручували навколо стану, якраз над моторними і струнками ногами, затягненими в шовк і золото. Обличчя в матадорів були бліді, але не матовою блідістю, а блискучою і мертвотною, на гладенькій, ніби полакованій шкірі блищали росинки поту. Вони думали про ще невидиму для них арену, і їх змагав непереборний страх перед тим, що відбувається потойбіч муру, страх перед невідомою небезпекою, яка чигає на них сьогодні. Як закінчиться день?

Позаду квадрилей зацокотіли кінські копита, і під зовнішніми аркадами цирку з'явилися альгвасіли у своїх коротких чорних плащах та капелюхах, схожих на капелюхи священиків, тільки прикрашених червоними й жовтими перами. Вони щойно об'їхали арену, очистили її від цікавих і тепер скакали зайняти своє місце на чолі квадрилей.

Нарешті ворота під аркою і ворота внутрішнього бар'єру водночас розчинилися. Перед очима тореадорів відкрилася простора кругла арена, великий майдан, де зараз відбудеться трагедія для забави чотирнадцяти тисяч збуджених глядачів. Невиразне мелодійне гудіння наростало, аж поки загриміло веселою і бадьорою музикою, тріумфальним маршем дзвінкої міді, від якого руки самі стали ритмічно розгойдуватись, а ноги зрушили з місця. Уперед, славні хлопці!..

І тореадори, кліпаючи від яскравого світла, вийшли з тіні на сонце, з тиші, що панувала під аркою, назустріч ревінню амфітеатру, на уступах якого перекочувалися хвилі охопленого цікавістю натовпу. Щоб краще бачити, усі посхоплювалися на ноги.

Тореро вийшли на широку арену і відразу здалися меншими. Тепер вони скидалися на блискучі ляльки в золотих одежинах, розцвічених усіма барвами веселки. Люди милувалися їхніми зграбними рухами і дивилися на них, як дивиться дитина на чудову іграшку. Над розбурханим амфітеатром промчав вихор шалу, який завжди налітає несподівано і доводить до нестями величезні маси людей. Глядачі плескали в долоні, найзапальніші і найзбудженіші кричали, гриміла музика, а посеред цього сум'яття, що прокотилося по всьому амфітеатру, від вихідної брами до президентської ложі, урочисто й повільно ішли квадрильї — тореро ступали дрібними кроками, але кожен порух їхнього тіла, кожен помах рук милував око вишуканістю й елегантністю. Під синім склепінням неба, що нависало над ареною, шугали білі голуби, ніби налякані могутнім ревом, який виривався з цього кам'яного кратера.

Вийшовши на арену, тореадори відчули себе іншими людьми. Вони важили життям за щось більше, аніж гроші. Їхня невпевненість і страх перед невідомою небезпекою залишилися потойбіч брами. Тепер вони на арені, перед публікою — починалося справжнє життя. В їхніх суворих і простих душах прокинулася жадоба слави, прагнення піднестися над товаришами; вони відчували себе дужими і спритними, і це відчуття засліплювало їх,

проганяло страх, сповнювало їхні серця відчайдушною хоробрістю.

Гальярдо був невпізнанний. Він ішов, високо тримаючи голову, прагнучи здаватися якомога вищим; у кожному його порусі проступала гордість переможця, він дивився на всі боки з таким виразом, ніби обох його товаришів не існувало. Усе належало йому: і арена, і публіка. У цю мить він відчував, що здатен убити всіх биків, які випасалися на луках Андалусії та Кастілії. Усі оплески призначались йому — він був певен. Тисячі жіночих очей під білими мантильями, у ложах та в перших рядах амфітеатру, дивились лише на нього — Гальярдо не мав щодо цього найменшого сумніву. Він був улюбленець публіки, тож усміхався з такою гордістю, ніби й справді сьогодні вітали тільки його, ковзав поглядом по найближчих до арени рядах, знаючи, що там сидять найбільші групи його шанувальників, і вдавав, ніби не помічає тих секторів, де гуртувалися прихильники інших матадорів.

Скинувши берети, тореадори привітали президента [1], і блискучий кортеж розпався, піші та верхівці рушили в різні боки. Поки альгвасіл ловив у капелюх кинутий президентом ключ, Гальярдо підійшов до перших рядів, де вібралися найпалкіші його прихильники, і віддав їм на збереження свій парадний плащ. Безліч рук підхопили розкішну мантію, й вона повисла на парапеті, мов прапор, мов священна корогва ордену гальярдистів.

Найнетерплячіші шанувальники посхоплювались на ноги і махали руками й палицями, вітаючи матадора та викрикуючи свої побажання. Ану, покажи себе, сину Севільї!..

Спершись на бар'єр, Гальярдо задоволено всміхався.

— Дякую, щиро дякую. Зроблю все, що можу,— раз у раз повторював він, упевнений у своїй силі.

Та не тільки шанувальники Гальярдо дивилися на нього з надією. Уся публіка не зводила очей зі славетного матадора, сподіваючись, що сьогодні він дасть їм похвилюватися. Цей тореро здатен на справжні «фокуси», як висловлювалися старі любителі; фокуси, що майже неминуче закінчуються лікарняним ліжком.

Усі були переконані, що Гальярдо судилося загинути на арені під рогами бика, і саме через те аплодували йому

---

[1] Президент — офіційна особа, що наглядає за проведенням кориди.

з кровожерливим захватом, з дикунською цікавістю,— з такою самою цікавістю пильно стежить за кожним рухом приборкувача мізантроп, боячись прогавити, коли звірі роздеруть того на шматки.

Гальярдо сміявся зі старих любителів кориди, з поважних докторів тавромахії, котрі вважали, що бик не може поранити тореро, поки той дотримується всіх правил мистецтва. Правила!.. Він не мав про них найменшого уявлення і не збирався вивчати їх. Мужність і відчайдушність — ось що треба для перемоги. І майже наосліп, керуючись тільки відвагою і звіряючись лише на спритність свого тіла, він зробив карколомний злет до слави, вражаючи і приголомшуючи публіку сміливістю, що межувала з безумством.

Він піднімався на вершину не дрібними кроками, як інші матадори, що спершу довгі роки працювали підручними або виступали як бандерильєро поруч із відомими матадорами. Ріг бика не лякав його. «Найстрашніші роги — це роги голоду»,— казав Гальярдо. Він хотів піднятися швидко і зразу став виступати як матадор, досягши за кілька років величезної популярності.

Гальярдо був улюбленцем публіки саме тому, що його загибель вважали неминучою. Зневага, з якою він ішов назустріч смерті, розбуджувала в глядачів ниці пристрасті. До нього ставилися з такою самою увагою і піклуванням, якими оточують у каплиці засудженого на смерть. Цей тореро не з тих, хто бережеться: він віддає публіці все, навіть власне життя. Він вартий грошей, які йому платять. І юрба, зі звірячою втіхою людей, що споглядають небезпеку з безпечного місця, захоплювалася героєм і заохочувала його. Обачні хитали головами, дивлячись на подвиги Гальярдо; вони вважали його самогубцем, якому довго щастить, і бурмотіли: «Поки що тримається...»

Загриміли литаври та сурми, і на арену вибіг перший бик. Гальярдо, перекинувши через руку робочий плащ, без жодної оздоби, спокійно стояв біля бар'єра, неподалік від гурту своїх шанувальників, застигши в гордовитій позі, упевнений, що всі глядачі дивляться тільки на нього. Цей бик призначений для іншого матадора. Він, Гальярдо, покаже себе коли настане його черга. Але оплески, якими публіка нагороджувала інших тореро, наче розбудили Гальярдо, і він таки не витримав — підступив до бика і кілька разів махнув перед ним плащем, виявивши більше відваги, ніж майстерності. Весь амфітеатр

вибухнув оплесками — публіці подобалася його відчайдушність.

Коли Фуентес убив першого бика й рушив до президентської ложі, вітаючи глядачів, Гальярдо аж побілів — його смертельно ображав кожен вигук захвату, призначений не для нього. Тепер його черга: зараз вони побачать щось надзвичайне. Він і сам не знав до ладу, що збирається показати, але твердо постановив приголомшити публіку.

Тільки-но з'явився другий бик, як Гальярдо, охоплений бажанням вразити глядачів, метнувся йому назустріч і, здавалося, заповнив собою всю арену. Його плащ маяв під самісінькою мордою тварини. Коли пікадор із квадрильї Гальярдо, на прізвисько Потахе, гримнувся з копя і його тіло розпласталося під самими рогами, матадор ухопив бика за хвіст і смикнув до себе з геркулесовою силою, відвернувши небезпеку від поваленого верхівця. Публіка шалено аплодувала.

Коли настала черга бандерильєро, Гальярдо відійшов і став між бар'єрами, чекаючи сигналу на вихід матадора. Насіональ із двома дротиками в руці дражнив бика в центрі арени. В його рухах не було ні витонченості, ні відчайдушної сміливості. «Головне — заробити на хліб». У Севільї на нього чекають четверо малюків, і вони не знайдуть собі іншого батька, як він загине. Насіональ виконував обов'язок — більш нічого: устромляв бандерильї з ретельністю поденника тавромахії, не прагнучи оплесків і уникаючи по змозі освистувань.

Коли він устромив першу пару, дехто з глядачів зааплодував, а інші глузливо закричали, натякаючи на погляди бандерильєро:

— Тримайся далі від політики і ближче до бика!

А Насіональ, здалеку не чуючи, що кричать, відповідав з усмішкою, як і маестро:

— Дякую, щиро дякую!

Коли загриміли литаври й сурми, оголошуючи вихід матадора, і Гальярдо знов з'явився на арені, публіка схвильовано загомоніла. Це був її матадор. Зараз він дасть їм похвилюватися.

Гальярдо взяв у руку згорнуту мулету, яку Гарабато подав йому через бар'єр, вибрав у слуги шпагу, потім дрібними кроками рушив до президентської ложі і став перед нею з беретом у руці. Усі повитягували шиї, прикипівши очима до свого улюбленця, але ніхто не почув, що він каже. Щоб надати більшої ваги своїм словам, тореро

перегнув стрункий стан і відкинув могутній торс трохи назад, і ця його гордовита поза справила на публіку не менше враження, ніж найблискучіша промова. Закінчивши говорити, він напівобернувся і кинув берет на землю, а весь амфітеатр вибухнув оплесками та криками захвату. Оле, син Севільї! Зараз ми побачимо справжню кориду!.. І глядачі мовчки перезиралися, очима обіцяючи одне одному неймовірні чудеса. По рядах прокотилася хвиля збудження, усі чекали чогось надзвичайного.

Зненацька оплески стихли. Натовп охопило таке хвилювання, що запала глибока тиша. Здавалося, в амфітеатрі — нема ні душі. Тисячі людей тільки дивилися — наче ніхто й не дихав.

Гальярдо повільно рушив назустріч бикові. Він тримав мулету лівою рукою, уперши держално в живіт, а правою — шпагу. Її кінчик коливався в такт його крокам, як маятник.

Обернувшись на мить, він побачив за собою Насіоналя та ще одного бандерильєро зі своєї квадрильї; вони йшли з перекинутими через руку плащами — допомогти матадорові.

— Всі з арени!

Голос Гальярдо лунко продзвенів у глибокій тиші, досяг найдальших рядів, і публіка у відповідь вибухнула криками захвату. «Всі з арени!.. Ви чули — він наказав, щоб усі покинули арену! Оце чоловік!»

Матадор підійшов до бика сам-один, і знову запала тиша. Він спокійно розмотав мулету, розгорнув її і ступив уперед ще кілька кроків — спинившись майже перед самою мордою бика, приголомшеного й розгубленого від такої зухвалості.

Публіка не зважувалась розмовляти, боялася навіть дихнути, але в усіх очах світився щирий захват. Який молодець! Іде прямо на роги!.. Тореро нетерпляче тупнув ногою, заохочуючи бика до нападу, і величезна тварина, наставивши свої гострі списи, з ревом кинулась на людину. Роги пройшли під самою мулетою і черкнули по китицях та торочках матадорового костюма, а той навіть ногою не ворухнув, лише граційно відхилився назад. Юрма відповіла на цей вишуканий прийом схвальним ревом. Оле!..

Тварина повернулася й знову кинулась на людину з червоним клаптем, і Гальярдо під могутній рев публіки повторив свій маневр. Бик, усе дужче лютуючи після кожного обману, кидався й кидався на матадора, а той щоразу

махав перед рогами мулетою і обкручувався на місці, розпалений близькою небезпекою, сп'янілий від захоплених вигуків натовпу.

Гальярдо відчував на собі гарячий подих бика, бризки слини попадали йому на обличчя та праву руку. Він уже звик бачити перед собою цю могутню тварину і дивився на бика, як на свого доброго друга, що дасть убити себе заради його слави.

На якусь мить бик став як укопаний, ніби стомився від цієї гри; він похмуро й підозріливо втупився в людину та в червоний клапоть, невиразно здогадуючись своїм темним розумом, що його дурять, що з кожним промахом він наближається до загибелі.

А Гальярдо відчув порив шаленої відваги, як траплялося з ним завжди перед блискавичним і точним ударом. Пора!.. Крутячи держалном, він змотав мулету, потім підняв на рівень очей праву руку зі шпагою і спрямував її вістря в загривок бика.

Публіка захвилювалась, почулися невдоволені крики:

— Не бий! — загукали тисячі голосів.— Не треба!

Було ще рано. Бик «погано стояв», міг будь-якої миті кинутися на матадора і настромити його на ріг. Гальярдо діяв усупереч усім правилам тавромахії. Але що цьому одчайдухові до правил, щó йому до власного життя?..

Зненацька матадор кинувся зі шпагою вперед і водночас рвонувся йому назустріч бик. Зіткнення було страшним, нещадним. На мить людина і звір злилися докупи. Годі було збагнути, хто переможець: людина опинилася між рогами, а бик біг далі, мотаючи головою і марно силкуючись настромити на роги строкату золоту лялькy, що вислизала з-під них.

Нарешті злита докупи маса розпалась. Пошматована на клапті мулета впала на арену, а матадор із порожніми руками відступив на кілька кроків назад. Він заточувався від удару, але зрештою віднайшов рівновагу і став твердо. Його костюм був розхристаний, жилет подертий рогом, краватка висмикнулась.

Бик з розгону помчав далі, не стишуючи бігу. На його могутньому загривку червоніла ледь помітна цятка вгородженої по саме руків'я шпаги. Нараз тварина спинилася, зігнула в колінах передні ноги, ніби в болісному поклоні, і майже тицьнулася мордою в пісок, жалібно заревівши. І нарешті важко впала й засмикалася в передсмертних корчах.

Здавалося, що стіни амфітеатру раптово обвалилися, що з гуркотом сиплеться каміння, а охоплена панікою публіка зараз кинеться навтіки: це глядачі, усі, як один, посхоплювались на ноги. Бліді, тремтячі, вони нестямно вимахували руками. Бик мертвий!.. Який удар! Була мить, коли всі подумали, що бик настромив матадора на роги. Чекали, що ось-ось тореро впаде, закривавлений, на арену, а побачили його на ногах. Він стояв ще оглушений від удару, але уже всміхався. Тепер, після пережитого хвилювання, публіка нетямилася від захвату.

— Звір, а не чоловік! — кричали глядачі, не знаходячи інших слів, щоб висловити своє захоплення.— Який одчаюга!

На арену полетіли капелюхи, і, здавалося, по рядах залопотів густий град — то покотилася за матадором хвиля оплесків, коли він пішов понад бар'єром до президентської ложі.

Перед ложею Гальярдо широко розвів руки, вітаючи президента. В амфітеатрі знялася справжня буря. Усі кричали, вимагаючи, щоб матадора вшанували найвищою відзнакою — піднесли йому вухо. Хто-хто, а він цього заслуговує. Такі удари шпагою побачиш нечасто. І знову крики, знову овація, коли служитель цирку підніс тореро темний трикутник, волохатий і закривавлений: кінчик бичачого вуха.

На арену вже вибіг наступний бик, а вигуки та оплески на честь Гальярдо усе не вщухали, ніби публіка ніяк не могла отямитися від подиву і вважала, що на кориді уже не відбудеться нічого вартого уваги.

Інші тореро, бліді від заздрощів, з усієї сили намагалися здобути прихильність публіки. Оплески лунали, але рідкі і досить мляві порівняно з недавньою овацією. Подвиги Гальярдо довели глядачів до нестями, і тепер їх охопила якась солодка знемога, вони ледь чи й дивилися на те, що відбувалося на арені далі. В рядах амфітеатру спалахували палкі суперечки. Заспокоївшись після першого пориву, що захопив усіх глядачів до одного, прихильники інших матадорів тепер виправдовувались за свій мимовільний захват і гудили Гальярдо. Атож, він дуже хоробрий, справжній сміливець і смерті не боїться — але то не мистецтво. Та матадорові шанувальники, які захоплювалися відвагою Гальярдо тим палкіше, що й самі були одчайдухами, не давали огудникам і рота розкрити; вони кидались у суперечку з шалом релігійного фанатика,

котрий нікому не дозволить засумніватись у чудотворній силі свого святого.

Увагу публіки весь час відвертали сутички, що виникали то там, то там. Раз у раз у якомусь секторі амфітеатру зчинялася колотнеча, глядачі схоплювалися на ноги, повернувшись спиною до арени, над головами мелькали ціпки та руки. Решта публіки переставала стежити за коридою і вдивлялася в той бік, де спалахувала бійка, намагаючись розібрати намальовані на стіні другого бар'єру великі цифри, що позначали сектори амфітеатру.

— Б'ються в секторі три! — весело кричали глядачі.— А тепер зчепилися в п'ятому!

Скоряючись стадному почуттю, усі збуджено схоплювались на ноги, намагаючись що-небудь роздивитися через голови сусідів, але бачили тільки поліцаїв, які розштовхували юрму і піднімалися уступами амфітеатру, прямуючи до гурту, в якому кипіла бійка.

— Сядьте! — кричали найрозважливіші, що хотіли дивитися на арену, де й далі виступали тореро, але бачили перед собою тільки голови та спини людей, які посхоплювалися на ноги.

Помалу хвилі розбурханого людського моря вляглися; ряди голів знову підрівнялися по концентричних дугах амфітеатру, і корида тривала. Але нерви в публіки були ще збуджені, і її мінливий настрій виливався то в несправедливій ворожості до деяких тореро, то в зневажливій мовчанці.

Після пережитого хвилювання усе, що відбувалося тепер на арені, здавалося глядачам прісним і нецікавим. Щоб розвіяти нудьгу, вони стали випивати й закусувати. Між рядами забігали торговці, з дивовижною спритністю вони кидали покупцям свої товари. Мов червоні м'ячики, летіли аж до найвищих рядів сектора апельсини, прокреслюючи від руки продавця до руки котрогось із глядачів таку пряму лінію, ніби котилися по туго натягнутій нитці. Ляскали, вилітаючи з пляшок, корки. У склянках пінилися шипучі напої й іскрилося розтоплене золото андалуських вин.

Нараз по уступах амфітеатру прошелестіла хвиля цікавості. Фуентес рушив до бика з бандерильями, і всі чекали від нього чудес спритності і грації.

Він вийшов на середину арени сам, тримаючи обидві бандерильї в одній руці, незворушний, спокійний. Ішов некваплно, ніби збирався почати якусь гру. Бик зацікавле-

но стежив за його рухами, здивований, що бачить тільки одну людину після недавньої метушні, коли перед ним метлялося кілька плащів, списи боляче вгороджувалися йому в загривок, а коні крутилися під самими рогами, ніби напрошувалися, щоб він їх буцнув.

Чоловік мов гіпнотизував звіра. Підійшов до нього так близько, що майже торкнувся загривка кінчиками бандерилей. Потім кинувся підтюпцем утікати і бик потрюхикав слідом, ніби тореро умовив його перебігти за ним на другий кінець арени. Здавалося, матадор видресирував бика і той повторює всі його рухи. Та ось Фуентес вирішив, що пора кінчати гру. Він розвів руки — у кожній по бандерильї,— звівся навшпиньки, витягшись усім своїм гнучким тендітним тілом, з величним спокоєм рушив уперед і встромив барвисті дротики в шию розгубленого бика.

Тричі він повторив свій номер під захоплені вигуки й оплески глядачів. Ті, що вважали себе знавцями, тепер відігралися за вибух ентузіазму, викликаний подвигами Гальярдо. Оце справжній тореро! Оце чисте мистецтво!..

Гальярдо стояв біля бар'єра і витирав з обличчя піт рушником, який йому подав Гарабато. Потім випив води, повернувшись до арени спиною, щоб не бачити подвигів товариша по ремеслу. Поза цирком він шанував своїх суперників, ставився до них з братньою любов'ю, що поєднує людей, які наражаються на одну й ту саму небезпеку, але тільки-но виходив на арену, всі вони ставали його ворогами, а їхні успіхи він сприймав як образу. Ось і тепер овація публіки здавалася Гальярдо грабунком — вона відбирала в нього частину його тріумфу.

Коли вибіг п'ятий бик, призначений для нього, Гальярдо стрімко кинувся на арену, прагнучи знову приголомшити публіку своєю відвагою й спритністю.

Тільки-но падав з коня котрий-небудь пікадор, як Гальярдо стрибав на бика з розгорнутим плащем і заманював його в протилежний кінець арени. Там він заморочував бика такими стрімкими помахами, що ошелешена тварина завмирала на місці. Тоді Гальярдо торкався до морди ногою або клав між роги свій берет. Іншого разу, користуючись із розгубленості бика, він зухвало підставляв йому свої груди або ставав перед ним навколішки. Здавалося, він ось-ось ляже під самі роги.

Старі любителі нишком обурювались. Блазнювання!.. У давнину не стали б терпіти таких вихилясів!.. Але оглушливі крики захвату змусили їх замовкнути.

Коли прозвучав сигнал на вихід бандерильєро, здивовані глядачі раптом побачили, що Гальярдо взяв у Насіопаля його дротики й попрямував до бика. Залунали вигуки протесту. Навіщо йому ті бандерильї?.. Усі знали, що в цьому ділі Гальярдо майстер такий собі. Воно для тих, хто пройшов усі сходинки на шляху до кар'єри, хто, перш ніж стати матадором, багато років виступав як бандерильєро у квадрильях знаменитих маестро; а Гальярдо відразу почав із кінця — став убивати биків, тільки-но вийшов на арену.

— Не треба, не треба! — горланила публіка.

Доктор Руїс, що сидів за другим бар'єром, також закричав і замахав руками.

— Облиш це, хлопче! Роби справжні речі — які ти вмієш!.. Бий шпагою!

Та коли Гальярдо охоплював порив відваги, він не зважав на публіку і не слухав, що йому кричать. Під гучні вигуки матадор спокійно підійшов до бика і — бац! — устромив йому бандерильї — той навіть поворухнутись не встиг. Обидва дротики попали не туди, куди слід, стриміли криво, а коли тварина здивовано труснула головою, один із них упав на землю. Але це вже не мало ваги. Натовп завжди ставиться до своїх кумирів поблажливо, прощає і виправдовує їхні вади, і глядачі сміхом вітали сміливий вчинок тореро. А він, ще дужче розпалившись, узяв нову пару бандерилей і встромив їх, ніби й не чуючи протестів публіки, яка боялася за його життя. Пішов він з бандерильями на бика і втретє, знову невміло, але з такою безстрашністю, що в амфітеатрі знялася буря овацій, хоча когось іншого на його місці давно освистали б. Який сміливець! Як щастить отому одчайдухові!..

У загривку бика стриміли лише чотири бандерильї з шістьох, та й ті ледве трималися — мабуть, тварина зовсім не відчувала болю.

— Цілий-цілісінький! — кричали любителі, показуючи на бика.

Тим часом Гальярдо надів берет, узяв шпагу, а в другу руку — мулету, і спокійно й гордо рушив до бика. Він вірив у свою зірку.

— Всі з арени! — знову крикнув він.

Але матадор відчув, що хтось не послухався його наказу і йде за ним. Обернувшись, він побачив за кілька кроків позаду Фуентеса. Той ішов за Гальярдо з плащем на руці, вдаючи, ніби залишився на арені з неуважності, але го-

товий у будь-яку мить кинутись товаришеві на допомогу. Здавалося, він передчуває біду.

— Залиште мене, Антоніо,— мовив Гальярдо сердито і водночас шанобливо, наче звертався до старшого брата.

І так подивився на нього, що Фуентес тільки знизав плечима, ніби знімаючи з себе всяку відповідальність, одвернувся й повільно рушив геть, переконаний, що з хвилини на хвилину його допомога все ж таки знадобиться.

Гальярдо розгорнув мулету під самою мордою в бика, і той рвонувся вперед, проскочивши під червоним клаптем. «Оле!» — ревнули шанувальники. Але тварина миттю обернулась і знов кинулась на матадора, вибивши рогом мулету у нього з рук. Обеззброєному тореро довелось утікати до бар'єра, бик погнався за ним, але в цю мить перед звіром майнув плащ Фуентеса, відвернувши його увагу. Гальярдо відчув, що бик за ним уже не женеться і не став перестрибувати через бар'єр: він тільки прихилився до загорожі і якийсь час дивився на свого ворога. Поразка обернулася перемогою, і глядачі палко привітали тореро за його зневагу до небезпеки.

Гальярдо підняв мулету і шпагу, акуратно розгорнув червоний клапоть і знову став перед биком, але вже не такий спокійний. Його охопила жадоба вбивства, він прагнув якомога скоріше порішити цю тварюку, що змусила його втікати на очах у тисяч шанувальників.

Махнувши червоною шматиною лише один раз, він вирішив, що цього досить. Опустивши мулету, підняв руків'я шпаги на рівень очей і наготувався завдати смертельного удару.

Публіка, боячись за його життя, знов закричала:

— Не бий! Не треба!.. А-а-а!

По рядах амфітеатру прокотився переляканий зойк. У єдиному пориві чоловіки посхоплювались на ноги з широко розкритими від жаху очима, а жінки затуляли руками обличчя або судорожно хапалися за лікоть сусіда.

Коли матадор ударив бика шпагою, лезо наскочило на кістку. Через це Гальярдо не встиг ухилитися, і бик дістав його рогом. Вродливий, дужий і атлетичний хлопець заметлявся на кінчику гострого рога, мов жалюгідна ганчір'яна лялька; нарешті могутня тварина мотнула головою і віджбурнула його на кілька метрів. Матадор важко впав на арену, розчепіривши руки й ноги, схожий на жабу, вбрану в золото й шовк.

— Убитий! Удар у живіт! — кричали глядачі.

На арену збіглися люди з плащами, щоб прикрити Гальярдо від бика і винести його з арени. Але матадор сам підвівся на ноги. Він усміхався. Обмацав себе і знизав плечима, показуючи публіці, що не поранений. Удар був добрячий, але обійшлося подертою на клапті фахою. Ріг застряв у цій обгортці з цупкого шовку і не дістав до тіла.

Гальярдо знову зібрав свої «знаряддя вбивства», але ніхто не хотів сідати — усі розуміли, що тепер сутичка буде блискавичною і нещадною. Матадор рушив на бика, як одержимий, ніби вибравшися цілим з-під рогів, більше не вірив у їхню силу. Він був сповнений рішучості або вбити свого ворога, або вмерти, і то негайно, без найменшого зволікання, без остороги. Або бик, або він! Усе перед ним злилося в червону пляму, ніби очі його запливли кров'ю. Як із того світу долинали до нього крики глядачів, що радили йому зберігати спокій.

Гальярдо лише двічі змахнув мулетою і раптом кинувся на бика,— із швидкістю думки, із стрімкістю розправленої пружини,— завдавши удару, який його шанувальники порівнювали з ударом блискавки. Матадор так далеко витягнув руку, що не встиг відскочити, і його знову черкнуло рогом; хитаючись, він поточився на кілька кроків, проте втримався на ногах, а бик шалено промчав через усю арену й упав на передні ноги, уткнувшись мордою в пісок. З'явився пунтільєро [1] й добив тварину.

Публіка ошаліла від захвату. Яка чудова коридa! Скільки хвилювань! Цей Гальярдо не задурно бере гроші: за квиток на таке видовище не шкода було б заплатити й більше. Тепер любителям днів на три буде про що розмовляти за столиками в кав'ярнях. Який сміливець! Який одчаюга!.. І найцалкіші прихильники Гальярдо з войовничим азартом озирались довкола, ніби назорюючи ворогів:

— Найперший матадор світу!.. А хто з цим не згоден, тому доведеться мати справу зі мною.

На інші виступи майже ніхто не дивився. Після подвигів Гальярдо усе здавалося прісним і сірим.

Коли останній бик упав на пісок, на арену ринув натовп хлопчаків, любителів із простолюду, учнів тореро. Вони утворили навколо Гальярдо почесний ескорт, що урочисто рушив від президентської ложі до вихідної брами. Шанувальники штовхались біля свого кумира, кожен

[1] Пунтільєро — тореро, який добиває пораненого бика.

хотів потиснути матадорові руку, доторкнутись до його костюма, і, нарешті, найзавзятіші, не звертаючи уваги на стусани Насіоналя та інших бандерильєро, підхопили маестро, підняли його на плечі й через арену та галереї понесли до виходу з цирку.

Любителі зустрічали Гальярдо оплесками, а він вітав їх, скинувши берет. Загорнувшись у свій розкішний плащ, величний і нерухомий, як божество, славетний матадор плив над морем кордовських капелюхів та мадрідських кашкетів, з-під яких гриміли крики захвату.

Потім Гальярдо сів у екіпаж до своєї квадрильї, і вони рушили вниз по вулиці Алькала. Дорогою матадора гучно вітав величезний натовп людей, що не були на кориді, але вже начулися про його подвиги. На зрошеному потом обличчі тореро, ще блідому від пережитого збудження, сяяла гордовита і самовпевнена посмішка.

Насіональ, що не забув, як бик підчепив маестро рогом і пожбурив його на арену, спитав, чи той не поранений і чи не покликати доктора Руїса.

— Пусте, трохи полоскотав рогом... Ще не народився той бик, який мене вб'є.

Але ось у голові сп'янілого від гордощів тореро промайнув спогад про недавній страх, і йому здалося, ніби Насіональ іронічно всміхається.

— Таке зі мною буває лиш перед виходом на арену,— сказав Гальярдо.— Трохи паморочиться в голові, як у жінки. Але як ото ти кажеш, Себастьяне... Як же пак ти кажеш?.. А, згадав: «бог, тобто природа»... Так от, «богові, тобто природі» нема чого втручатися у справи тореро. Тут кожен викручується як уміє, і не поможуть йому ні земля, ні небо, а тільки власна спритність і відвага... Ти здібний чоловік, Себастьяне. Якби ти зміг учитися, то пішов би далеко...

Радість від пережитого тріумфу зробила Гальярдо поблажливим, і він тепер дивився на бандерильєро, як на вченого, забувши, що досі завжди глузував з його плутаних розумувань.

У вестибюлі готелю вже юрмилося безліч шанувальників, які прагнули обняти тореро. Тут розповідали справжні чудеса про його подвиги — на короткому шляху від арени до готелю людський поголос перебільшив і змінив їх до невпізнання.

Нагорі, в кімнаті, Гальярдо, було повно друзів. Усі ці сеньйори казали йому «ти» і, наслідуючи говірку

андалуських пастухів та селян, вигукували, поплескуючи його по плечах:

— Ох і гарний же ти був сьогодні... Ох і гарний!

Гальярдо не став довго слухати цих захоплених вихвалянь, гукнув Гарабато і вийшов з ним у коридор.

— Сходи дай моїм телеграму. Ти знаєш яку. «Усе, як завжди».

Гарабато став відмовлятись. Він же має роздягнути маестро. Нехай телеграму пошле хтось із обслуги.

— Ні, краще ти. Я почекаю... І дай ще одну телеграму. Ти знаєш кому... Отій сеньйорі, доньї Соль... Слова ті самі: «Усе, як завжди».

II

Коли в сеньйори Ангустіас помер чоловік, відомий швець Хуан Гальярдо, який працював у підворітті одного з будинків Ярмаркового передмістя Севільї, вона невтішно поплакала, як личить у таких випадках, але водночас відчула у глибині душі радість, що її відчуває людина, коли після тривалої й нелегкої подорожі може нарешті скинути з пліч тяжку ношу.

— Мій ріднесенький, мій сердешний! Царство йому небесне! Такий був добрий!.. Такий працьовитий!

За двадцять років спільного життя чоловік не завдав їй багато прикрощів — лише ті, що їх терпіли всі жінки їхнього передмістя. З трьох песет, які іноді йому щастило заробити за день, одну він віддавав сеньйорі Ангустіас на господарство та утримання родини, а дві залишав собі — на розваги та витрати честі. Не міг же він залишатися в боргу перед друзями, коли ті чемно запрошували його на чарку горілки або склянку вина, адже андалуське вино — це справді райський трунок і коштує дорого. Мусив він також ходити на бій биків, бо як не пити й не ходити на кориду, то нащо тоді на світі жити?

Отож сеньйорі Ангустіас, щоб прогодувати себе, чоловіка та двох дітей, Енкарнасйон і Хуанільйо, доводилося добре сушити голову і крутитися як муха в окропі. Вона працювала поденно, прислуговуючи в найзаможніших родинах передмістя, шила для сусідок, перепродувала за дорученням знайомої тандитниці коштовності й одяг і набивала цигарки, згадавши своє давнє ремесло, яке робила, коли була молода і сеньйор Хуан, її ніжний і ласкавий наречений, зустрічав її біля воріт тютюнової фабрики.

Вона не могла поскаржитися, що небіжчик зраджував її або погано до неї ставився. По суботах, коли швець приходив додому пізно вночі, повиснувши п'яний на руках у друзів, він завжди був веселий і ніжний. Сеньйорі Ангустіас доводилося силоміць тягти чоловіка в хату, бо він упирався, хапався за одвірок, плескав у долоні і, бульбкаючи слиною, співав любовних пісеньок на честь своєї опасистої подруги. А коли двері за ним таки зачинялися, позбавляючи сусідів потішного видовища, і «сеньйо» Хуан у нападі п'яного розчулення неодмінно хотів подивитися на дітей, які вже спали, цілував їх, поливав рясними сльозами і повторював свої серенади на честь сеньйори Ангустіас (оле! найпершої красуні світу!), сердиті зморшки на чолі в доброї жінки розгладжувались, вона не витримувала і сміялась, роздягаючи чоловіка та вкладаючи його в ліжко, мов хвору дитину.

Інших вад у бідолахи не було. Ні жінок, ні карт — анінні! Хоча заробіток він розподіляв явно несправедливо і прагнув добре вдягатися, тим часом як дружина та діти ходили в лахмітті, але цей свій егоїзм швець загладжував великодушними вчинками. Сеньйора Ангустіас із гордістю згадувала, як на великі свята Хуан просив її нарядитися у свою весільну мантилью з манільського мережива, надівав на голову білий кордовський капелюх, брав ціпок із срібною головкою і, пустивши дітей наперед, вони прогулювалися по бульвару Делісіас, наче родина якихось заможних торговців із вулиці Змій. У дні дешевих корид чоловік завжди піддобрювався до неї і, перш ніж рушити до цирку, пригощав її мансанільєю на вулиці Кампана або кавою на Новій площі.

Ці радісні хвилини залишилися в пам'яті бідолашної жінки як невиразний і щасливий спогад.

Сеньйор Хуан захворів на сухоти, і цілих два роки дружина доглядала його. Тепер їй доводилося працювати по наймах ще більше, щоб заробити несету, яку раніше вона отримувала від чоловіка. Зрештою той помер у лікарні, змирившись з долею, переконаний, що життя без мансанільї та бою биків нічого не варте. Перед тим як навіки склепити очі, він обдарував дружину ніжним і вдячним поглядом, наче хотів востаннє сказати: «Оле! Ти найперша красуня світу!..»

Коли сеньйора Ангустіас залишилася сама, становище її не погіршилось; навіть навпаки, тепер вона зітхнула з полегкістю, адже останні два роки з чоловіком їй було

більше клопоту, ніж із дітьми. Жінка завзята й рішуча, вона відразу ж обрала для дочки та сина життєвий шлях. Енкарнасйон, якій виповнилось сімнадцять років, пішла працювати на сигаретну фабрику; подруги материної молодості, що вже стали майстринями, допомогли їй туди влаштуватись. Хуанільйо, згідно з волею сеньйори Ангустіас, мав навчитись шевського ремесла, адже малим він цілими днями просиджував у підворітті Ярмаркового передмістя, дивлячись, як працює батько. У дванадцять років мати забрала його зі школи, де він навчився сяк-так читати, й віддала в науку до одного з найкращих шевців Севільї.

Отоді й почалися страждання бідолашної жінки.

Не хлопець, а чисте горе! І подумати тільки — син таких порядних батьків!.. Мало не щоранку, замість іти в майстерню шевця, він приєднувався до ватаги шибеників, які збирались на бульварі Геркулеса і звідти вирушали на різницю. На превелику втіху пастухів і різників зухвалі хлопчаки дражнили волів червоною ганчіркою, не раз дістаючи удар рогом або попадаючи під ратиці. Сеньйора Ангустіас, яка часто до пізньої ночі сиділа з голкою, щоб син мав змогу з'явитися до вчителя-шевця в пристойному вигляді, не раз, відчинивши двері, бачила його на порозі у подертих штанях, вимазаній багнюкою курточці, в гулями та подряпинами на обличчі. До хати хлопець вайти боявся, але й не тікав — був дуже голодний.

До синців, наставлених рогами підступного вола, додавалися нові — од материних рук. Але герой різниці мужньо витримував ляпаси та удари віником, знаючи, що потім його все ж таки нагодують. «Бий, але дай чогось попоїсти». Після пережитих за день пригод голод мучив його нестерпно, і він з вовчим апетитом наминав черствий хліб, гнилу квасолю, протухлу тріскý — браковані продукти, які працьовита жінка вишукувала по крамницях, щоб прогодувати родину на свої мізерні заробітки.

З ранку до вечора сеньйора Ангустіас шкребла підлогу в чужих будинках і лише вряди-годи могла урвати хвилинку і збігати до шевця, щоб довідатись про успіхи юного підмайстра. Повертаючись звідти, вона задихалась од гніву, вигадувала найстрахітливіші покарання, які могли б напутити шибеника-сина на добрий розум.

Найчастіше він навіть не заглядав до майстерні. Зранку йшов на різницю, а пополудні стовбичив на розі вулиці Змій у гурті малих безпритульників, що витріщалися на тореро, які залишилися без контрактів; охайно вбрані,

в новеньких капелюхах, але без копійки в кишені, ті мали звичай сходитися сюди і розводитися про свої подвиги.

Хуанільйо дивився на них, як на істот незрівнянно вищих, ніж прості смертні; він заздрив їхнім елегантним і невимушеним манерам, тій легкості, з якою вони говорили люб'язності незнайомим жінкам. Хлопець аж тремтів від шанобливого захвату, думаючи, що кожен із них має вдома розкішне, гаптоване золотом вбрання матадора, у якому з'являється на арені під музику і бурхливі оплески глядачів.

Серед малих обшарпанців син сеньйори Ангустіас був відомий як Сапатерін [1], і хлопець неабияк пишався, що дістав прізвисько, як усі славетні тореадори. Він поцупив у сестри червону хусточку й пов'язував її на шию, носив шапчину, схожу на берет матадора, а волосся змочував слиною й начісував густими пасмами на вуха. Любив, щоб курточки, які йому шили з грубої бавовняної матерії, були якраз до пояса і закінчувалися складками. Коли сеньйора Ангустіас викроювала йому штани із старого батькового одягу, він просив, щоб пояс був високо, стегна туго обтягувались, а холоші вільно спадали трохи нижче колін. Якщо ж мати не зважала на його прохання і робила по-своєму, хлопець гірко плакав.

Його заповітною мрією був справжній плащ матадора — тоді йому не доводилося б випрошувати на кілька хвилин омріяний червоний клапоть у щасливчиків-товаришів!.. Якось Хуанільйо знайшов у коморі старий матрац без набивки. Вовну з нього сеньйора Ангустіас давно продала, коли родині було особливо сутужно. Одного дня мати пішла працювати до якогось каноніка, а Сапатерін цілий ранок просидів удома. З винахідливістю людини, що врятувалася з затонулого корабля, опинилася на безлюдному острові і все мусить робити своїми руками, Хуанільйо викроїв із прілого й подертого клаптя матерії плащ тореадора. Потім закип'ятив у чавунці воду, вкинув туди жменю червоної анілінової фарби, купленої в аптеці, й занурив у цей розчин стару лахманину. Хлопець не міг намилуватися своєю роботою. Тепер у нього буде яскраво-червоний плащ — ото заздритимуть хлопці на сільських капеях!..[2] Залишалося тільки висушити його, і Хуан

[1] Сапатерін (від ісп. zapaterín) — маленький швець.

[2] Капея — корида, переважно з молодими бичками, що влаштовується в містечках та селах, нерідко прямо на центральному майдані, і в якій биків не вбивають, а лише дражнять плащами.

повісив свій витвір на шворку, де сушилася білизна сусідок.

Знявся вітер, і червона ганчірка, з якої капала фарба, повимазувала все, що висіло поряд. На винуватця посипався град погроз і прокльонів; жінки сердито вимахували кулаками і з такою лютістю кляли і малого бешкетника, і його матір, що Сапатерін поквапно схопив свій дорогоцінний плащ і чимдуж кинувся навтіки, весь заляпаний червоною фарбою, ніби щойно когось зарізав.

Сеньйора Ангустіас, жінка опасиста, дужа й вусата, яка не боялась чоловіків і за свою рішучу та незалежну вдачу була в пошані серед жінок, почувала себе безпорадною перед упертістю сина. Що з ним робити?.. Її рука погуляла по всіх частинах хлопцевого тіла; не один віник вона поламала на ньому, і все даремно. «Цей ледащо,— казала мати,— терпить палицю, як пес». Звикнувши на різниці до ударів молодих бичків, до безжальних коров'ячих ратиць, до дрючків погоничів та різників,— а ці люди не церемонилися з хлопчаками, схибленими на тавромахії,— Хуан сприймав материнські стусани як щось неминуче в своєму житті бродяги, як плату за харчування, і поки мати кляла його та духопелила, він наминав кусень черствого хліба, аж за вухами лящало, і навіть гадки не мав виправлятись.

Погамувавши голод, хлопець негайно тікав із дому, користаючись із того, що сеньйора Ангустіас майже завжди була на якійсь роботі і не могла його затримати.

На вулиці Кампана, цьому форумі, де збираються любителі кориди і куди миттю долітають усі новини про бій биків, Хуан зустрічався зі своїми приятелями і не раз чув од них слова, які сповнювали його хвилюванням і радістю.

— Завтра корида, Сапатеріне.

У провінційних містечках на храмові свята завжди влаштовувалися капеї. Ось туди й виряджалися малі тореро, заздалегідь уявляючи, як потім вихвалятимуться перед товаришами своїми подвигами на аренах Аснальколь'яра, Больюльйоса чи Майрена. Вирушали ще звечора, влітку — перекинувши плащ через плече, взимку — кутаючись у нього, і дорогою безупину розповідали один одному всякі історії про биків.

Якщо подорож тривала кілька днів, ночували просто неба або просилися на сінник до якогось заїзду. Ох і діставалося ж виноградникам, баштанам та смоковницям,

які траплялися на їхньому шляху в кінці літа!.. Єдине, що непокоїло хлопчаків, це загроза зустрітися з іншою ватагою, такою самою «квадрильєю», якій могло спасти на думку прийти в те саме село і скласти їм нещадну конкуренцію.

Дістався до мети своєї подорожі,— стомлені, з пилюкою на бровах і в роті, зі збитими до крові ногами,— хлопці йшли прямо до алькальда: найсміливіший брав на себе обов'язки імпресаріо і починав вихваляти високу майстерність «своїх людей»; юні шукачі пригод були просто щасливі, коли місцева влада великодушно пускала їх ночувати у стайню сільського заїзду; а іноді ще й дарувала їм чавунець ольї [1], який вони спорожняли за одну мить. Наступного ранку сільський майдан обгороджували возами та лавами й випускали на цю арену старих биків. То були справжні гори тугого тіла, увінчані величезними рогами з гострими скалками, посмуговані шрамами та рубцями. Ці «заслужені ветерани» багато років виступали на коридах, улаштованих з нагоди місцевих свят і, образно кажучи, «знали латину» — такі були хитрющі й утаємничені в усі тонкощі тавромахії.

Прилаштувавшись у безпечному місці, сільські парубки підколювали биків гаррочами [2], але людей цікавили не так бики, як «тореро з Севільї». Хлопчаки махали перед биком червоними клаптями, ноги в них тремтіли від страху, але приємно обтяжений шлунок додавав бадьорості. Бик змахував рогами, і горе-тореадор летів беркицьма на радощі публіки. А коли якийсь із гастролерів, перелякання на смерть, хотів перелізти через загорожу, безжальні селяни зустрічали його лайкою, били по руках, як він хапався за дошки, шмагали по ногах дубцями й кричали: «Куди, безсоромна пико! Ану, повернися лицем до бика, боягузе!..»

Бувало й так, що «тореадора» виносили з арени; обличчя його було біле, наче папір, очі осклілі, голова безживно звисала на груди, що хрипіли, як подертий ковальський міх. Прибігав сільський коновал і, не бачачи крові, заспокоював глядачів. Хлопець просто знепритомнів від сильного струсу, адже він кілька метрів пролетів у повітрі і гепнув на землю, як лантух з борошном. Іншим разом

[1] Олья — народна іспанська страва: м'ясо, тушковане з овочами.

[2] Гарроча — спис завдовжки до чотирьох метрів, яким пікадори штрикають биків, щоб їх роздражнити.

«тореро» попадав під ратиці важезної тварини й теж мало не віддавав богові душу. На голову йому бурхали цебро холодної води, і коли він приходив до тями, відпоювали касальєю [1]. Одне слово, доглядали як принца.

І знову на арену. А коли пастухи загапяли до обори останнього бика і починало смеркати, двоє з квадрильї розгортали найкращий плащ, брали його за кінці й ходили від лави до лави, збираючи винагороду. Якщо селяни були задоволені виступом гастролерів, на червоний клапоть дощем падали мідяки. Коріда закінчувалась, і хлопці рушали назад до міста, бо знали, що в місцевому заїзді кредит для них уже закрито. Дорогою ділили зав'язані в хустинці монети, і не раз доходило до бійки.

Потім цілий тиждень вони розповідали про свої подвиги, тішачись захопленими поглядами друзів, які не брали участі в експедиції. Розводилися про вероніки в Ель Гарробо, про наварри [2] в Лорі, про жахливе поранення в Ель Педросо, наслідуючи при цьому манери та жести справжніх тореро, що за кілька кроків від них вештались по Кампані, нудилися від вимушеного неробства й утішалися вихваляннями та брехнею.

Якось сеньйора Ангустіас цілий тиждень не мала жодної звістки про сина. Нарешті дійшли до неї чутки, ніби його поранено на капеї в селі Тосіна. Святий боже! Де воно те село? Як до нього дістатися?.. Гадаючи, що син неживий, мати поплакала і хотіла все ж таки їхати до нього. Та коли вже зовсім зібралася в дорогу, на порозі хати з'явився її Хуанільйо. Блідий і кволий, він як справжній чоловік недбало розповів про свою пригоду.

Нічого страшного, ріг зачепив і трохи роздер сідницю. З безсоромністю переможця хлопець показував рану всім сусідам і давав переконатися, що в неї можна застромити цілого пальця — така вона глибока. Він пишався гострим запахом йодоформу, який поширювався від нього, розповідав, як дбайливо доглядали його в тому селі, для Хуана — найкращому в усій Іспанії. Найзаможніші селяни, вся місцева «аристократія», цікавилися станом його здоров'я. Сам алькальд прийшов навідати пораненого, а потім дав йому на дорогу грошей. У Хуановій кишені ще

[1] Касалья — знаменита іспанська горілка, яку виробляють у андалуському містечку Касалья де ла Сьєрра.

[2] Вероніка, наварра — особливо складні прийоми кориди, що вимагають від тореро великої мужності і холоднокровності.

лежало три дуро, і з щедрістю, притаманною великим людям, він тут-таки віддав їх матері. У чотирнадцять років — і така слава! Хлопець і зовсім запишався, коли на Кампані на нього звернули увагу деякі тореро (найсправжнісінькі тореро!) і стали розпитувати, як гоїться його рана.

Після того випадку Хуан уже ні разу не заглянув у майстерню вчителя-шевця. Тепер він добре знає, що таке корида: рана тільки додала йому сміливості. Він буде тореро — тільки тореро! Сеньйора Ангустіас облишила всякі спроби напоумити хлопця — однаково все намарне. Вона змирилася з думкою, що сина в неї нема. Коли вночі Хуан з'являвся додому і мати та сестра якраз вечеряли, вони мовчки ставили перед ним миску, намагаючись убити його своєю зневагою. Та це анітрохи не впливало на апетит хлопця. Коли ж Хуан приходив зовсім пізно, в домі не лишалося для нього ні крихти, і він знову йшов на вулицю, так і не повечерявши.

Ночами Хуанільйо блукав по бульвару Геркулеса в товаристві хлопчаків з лукавими очима, схожих на неповнолітніх злочинців або майбутніх тореро. Сусідки не раз бачили, як він розмовляв на вулиці з юнаками, яким жінки сміються просто в обличчя, або з поважними кабальєро, яким поговір дає жіночі імена. Подеколи він продавав газети, а на великодні свята розносив на таці льодяники дамам, які сиділи на площі святого Франсіска. У будні крутився біля готелів і чатував на якогось «англійця»,— бо для нього кожен турист був англійцем,— сподіваючись, що той візьме його за гіда.

— Я тореро, мілорде!— кричав він, побачивши екзотичну постать, певний, що ця професія є для чужоземця найкращою рекомендацією.

На підтвердження своїх слів хлопець скидав кашкетик і відкидав назад колету, кіску завдовжки в п'ядь на маківці голови.

Найближчим другом Хуана був Чіріпа, його ровесник, низенький лукавий хлопчина, круглий сирота, що бродяжив по вулицях Севільї, відколи себе пам'ятав. Завдяки своєму досвідові він мав на Хуанільйо великий вплив. Усю щоку йому перетинав шрам від рога, і ця позначка здавалася Сапатерінові куди почеснішою, аніж власна, схована від людського ока рана.

Коли якась туристка, жадібна до «місцевої екзотики», заводила біля дверей готелю розмову з малими тореро,

милуючись їхніми колетами та слухаючи розповіді про рани, що їх вони дістали в боях із биками, а потім діставала гаманець, Чіріпа намагався її розчулити:

— Йому не давайте, бо в нього є мати, а я сам на світі, як палець. Той, хто має матір, не розуміє, яке то щастя!

І Сапатерін, на мить відчувши докори сумління, дозволяв товаришеві заволодіти всіма грішми.

— Це правда... це правда,— сумно бурмотів він.

А втім, такі спалахи синівської ніжності не заважали Хуанільйо жити й далі життям безпритульника. В домі сеньйори Ангустіас він з'являвся лише вряди-годи і раз у раз вирушав із Севільї в далекі подорожі.

Чіріпа був справжній професор бродячого життя. До яких тільки військових хитрощів не вдавався він у дні кориди, сповнений рішучості проникнути з товаришем у цирк! Хлопці перелазили через мур, прослизали в натовпі глядачів, ховаючись за спинами, або розчулювали контролерів приниженими благаннями — вони, мовляв, самі тореро, то невже їх не пропустять подивитися кориду!.. Коли в жодному з ближніх сіл не було капеї, Хуан з товаришем ішли на пасовища Таблади і дражнили там червоним клаптем молодих бичків. І все ж таки життя в Севільї, хоч яке цікаве, уже не задовольняло їхніх шанолюбних поривань.

Чіріпа чимало тинявся світом і розповідав товаришеві про всякі дивовижі, що їх бачив у далеких провінціях. Він був великий майстер подорожувати «зайцем», умів непомітно пролазити у вагон поїзда. Мов зачарований, слухав Сапатерін його розповіді про Мадрід, місто їхньої мрії. Столичний цирк уявлявся Хуанові величезним храмом, справжнім святилищем тавромахії.

Щоб посміятися з хлопців, якийсь молодий сеньйор сказав їм біля дверей кав'ярні на вулиці Змій, ніби в Більбао вони зможуть заробити купу грошей, бо там тореро куди менше, ніж у Севільї. І Сапатерін та Чіріпа вирушили в далеку подорож, без копійки в кишені і без іншого спорядження, крім подертих, зношених плащів; щоправда, ті плащі були справжні і колись належали відомим тореро — хлопці придбали їх за кілька реалів у крамниці якогось тандитника...

Вони нишком прослизали у вагон і ховалися під сидіннями, але голод та інші потреби зрештою таки виганяли їх звідти; пасажири ставилися до юних мандрівників співчутливо, сміючись із їхнього химерного вигляду, їхніх

колет та плащів, і підгодовували хлопців рештками своїх припасів. Коли на зупинках за ними ганялися залізничники, Хуан та Чіріпа перебігали з вагона у вагон або лізли на дах і, сховавшися там, перечікували, поки поїзд рушить далі. Не раз їх ловили і, надававши ляпасів та носаків, стягували за вухо на перон якоїсь глухої станції, а тим часом поїзд віддалявся, мов утрачена мрія.

Влаштувавшися просто неба, хлопці чекали іншого поїзда, а коли помічали, що за ними стежать, рушали пішки безлюдними полями до дальшої станції, вірячи, що там їм пощастить більше... Після кількох днів такої подорожі, сповненої всяких пригод, зробивши не одну вимушену зупинку і накуштувавшись стусанів, хлопці добралися до Мадріда. На вулиці Севільї та площі Пуерта дель Соль вони досхочу надивилися на тореро, що залишилися без контрактів і не знали, куди згаяти час; юні мандрівники спробували навіть випросити у цих легендарних героїв грошей на дальшу дорогу,— та марно. Один прибиральник мадрідського цирку, родом із Севільї, пожалів хлопців і пустив їх переночувати до стайні. Крім того, він подарував їм велику радість, давши змогу подивитися кориду з молодими бичками на арені славетного цирку, що, проте, здався їм меншим від севільського.

Налякані власною зухвалістю і бачачи, що до мети їхньої подорожі все ще дуже далеко, хлопці вирушили назад до Севільї в той самий спосіб, яким прибули. Але відтоді вони приохотились подорожувати у поїздах «зайцями». Як тільки до них доходила чутка, що в тому чи іншому глухому андалуському містечку з нагоди місцевого свята влаштовують капею, вони відразу рушали в путь. Їм траплялося добиратись аж до Ламанчі й Естремадури; а коли не щастило й доводилось іти пішки, вони просились на ночівлю до селян, людей довірливих і веселих, які дивувалися з юності та відваги мандрівників і вірили всім їхнім хвалькуватим розповідям, приймаючи хлопчаків за справжніх тореро.

Необхідність задовольняти свої потреби під час такого бродячого життя навчила хлопців усяких хитрощів, властивих первісним людям. Підходячи до якогось хутірця, вони непомітно підповзали під саму хату і крали городину. Цілими годинами підстерігали якусь курку, і коли необережна птаха підходила близько й давала себе зловити, скручували їй шию і рушали далі, щоб десь опівдні назбирати хмизу, розпалити вогнище і, обсмаливши

здобич, проглинути її майже сирою з жадібністю малих дикунів. Сільських собак хлопці боялися дужче, аніж биків. З цими звірами битись було непросто; ощиривши ікла, собаки гналися за чужаками, наче їх дратував екзотичний вигляд малих волоцюг, наче вони нюхом чули, що це вороги власності.

Не раз, коли, чекаючи поїзда, хлоп'яки засинали просто неба поблизу якоїсь станції, на них натрапляв жандармський патруль. Та, помітивши під головами малих безпритульників згорнуті червоні плащі, охоронці порядку відразу заспокоювались. Обережно скидали з сонних хлопців беретики і, побачивши заплетене в кіску пасмо волосся, посміюючись ішли геть. Далі можна й не дивитися, і так ясно, що це не злодюжки, а любителі корид, які добираються на капею. Така терпимість жандармів пояснювалась і глибокою любов'ю, яку почуває кожен іспанець до великої національної розваги, і схиляннм перед незвіданістю майбутнього: адже цілком можливо, що котрийсь із цих обшарпаних шолудивих хлоп'ят невдовзі стане «зіркою арени», великим матадором, який убиватиме биків на честь короля, житиме, мов принц, а про його подвиги та багатство щодня писатимуть у газетах!..

Та настав день, коли в одному невеликому естремадурському селі Сапатерін утратив друга. Щоб приголомшити простодушних селян, які захоплено вітали славетних тореро, що прибули «прямо з Севільї», хлопці вирішили встромити бандерильї в шию лютого старого бика. Хуанільйо успішно вгородив свої дротики тварині в загривок і відступив до лав, тішачись захватом глядачів, які поплескували його по плечах грубезними долонями і пригощали вином. Несподіваний крик жаху протверезив сп'янілого від слави Хуана. Він глянув на сільський майдан і не побачив Чіріпи: там валялися в пилюці лише його бандерильї, черевик та берет. А бик, наштрикнувши на ріг якийсь згорток, схожий на ганчір'яну ляльку, бігав по майдану, ніби хотів спекатися несподіваної мороки. Він кілька разів шалено мотнув головою: жмут ганчір'я підлетів угору, бризнувши червоною цівкою, але на землю не впав, бо тварина підхопила його на другий ріг і знову стала несамовито трясти. Нарешті розтерзаний згорток покотився в пилюку і залишився там лежати, розшарпаний і нерухомий; кров цебеніла з нього, як вино з проштрикнутого міха.

Ніхто не зважувався наблизитись до бика, поки з'явився пастух, налигав його й відвів до обори. А бідолашного Чіріпу перенесли в сільську управу і поклали на ліжко в комірчині, що була там за в'язницю. Хуан подивився на товариша й побачив біле, як крейда, обличчя, пригаслі очі і тіло, залите кров'ю, яку марно намагалися спинити, прикладаючи до ран, за браком чогось іншого, ганчірки, намочені в розведеному оцті.

— Прощай, Сапатеріне! Прощай, Хуанільйо!— прошепотів нещасний.

І замовк навіки.

Ледь живий од страху Хуан вирушив назад до Севільї. Хлопця аж тіпало, і він весь час бачив перед собою осклілі очі вмирущого, чув його передсмертний стогін. Якби зараз йому зустрілася смирна корова, він би дременув від неї. Згадав про матір, про її мудрі поради. Справді, чи не краще шити чоботи й жити спокійно?.. Але ці думки трималися в Хуановій голові лише поки він був наодинці з собою.

Опинившись у Севільї, він одразу відчув вплив середовища. Збіглися друзі і стали просити, щоб він розповів з усіма подробицями про загибель бідолашного Чіріпи. На вулиці Кампана до нього підходили з розпитуваннями навіть тореро-професіонали — вони пам'ятали хлопчика зі шрамом на щоці, який часто виконував усілякі їхні доручення. Підбадьорений такою увагою, Хуан дав волю своїй фантазії і став розписувати, як, побачивши, що бик підняв на роги бідолаху Чіріпу, він кинувся на арену й ухопив розлюченого звіра за хвіст, як учинив ще багато подвигів, але, мовляв, так і не зміг урятувати друга від смерті.

Де й подівся недавній страх. Він буде матадором; матадором — або ніким. Якщо інші б'ються з биками, то чом не може цього робити й він? Хуан згадав про тухлу квасолю та черствий материн хліб; згадав, ціною яких принижень діставалися йому кожні нові штани; згадав про голод, нерозлучного товариша своїх мандрів. Його невтримно вабили розкоші і блиск багатого життя. Він заздрісно дивився на карети та верхових коней; спинявся перед брамами палаців і, роззявивши рота, милувався крізь штахети пишними патіо [1] в мавританському стилі, оздобленими мозаїкою аркадами, мармуровими плитами

[1] П а т і о — внутрішнє подвір'я.

і дзюркотливими фонтанами, що вдень і вночі розсипали пригорщі перлів над величезними чашами, обрамленими зеленим листям. Отже, долю його визначено. Він убиватиме биків або загине на арені. Стане багатим і доб'ється, щоб про нього писали в газетах, щоб люди палко його вітали, навіть якщо задля цього доведеться пожертвувати життям. Хуан зневажав усі нижчі щаблі тавромахії. Він бачив, як бандерильєро дивляться смерті в очі нарівні з матадорами, а отримують за кориду якихось тридцять дуро і, проживши нелегке суворе життя, дістався безліч ран, на старість тільки й можуть що відкрити на свої мізерні заощадження жалюгідну крамничку або викануючити місце різника на бойні. Більшість із них просили милостиню в молодших товаришів по ремеслу, не один помирав у притулку для бідняків. Ні, він і чути не хоче про бандерильї, не збирається гаяти довгі роки, скоряючись усім забаганкам маестро. Він убиватиме биків з першого свого виступу, відразу вийде на арену як матадор.

Загибель бідолашного Чіріпи піднесла Хуана в очах ровесників, і, зібравши кількох обшарпанців, він створив власну квадрилью, яку водив на сільські капеї. Дорослі ставилися до нього з пошаною, бо він був найвідважніший і найкраще вдягався. Кілька дівчат легкої поведінки, приваблені мужньою вродою Сапатеріна, якому вже пішов вісімнадцятий рік, та його колетою тореро, мало не билися за честь піклуватися про юного красеня. Крім того, у Хуана з'явився «хрещений батько», що опікувався ним, відставний урядовець, який відчував слабість до вродливих тореро. Поведінка цього старого вкрай обурювала сеньйору Ангустіас, і вона щедро сипала найнепристойнішими слівцями, яких колись навчилася на тютюновій фабриці.

Сапатерін красувався тепер у костюмах із англійського сукна, що чудово облягали його стрункe тіло, і в новісіньких капелюхах. «Подруги» пильно дбали, щоб комірці та манїжки юного тореро були бездоганно білими, а в окремі дні на його жилеті блищав подвійний золотий ланцюжок, майже такий самий, які носять багаті сеньйори; цю оздобу, що вже була прикрашала груди одного «юного початківця», давав Хуанові поносити його поважний друг.

Юнак заприятелював із справжніми тореро і навіть міг дозволити собі пригощати вином старих служителів цирку, які розповідали йому про подвиги славетних

матадорів. Ходили чутки, що меценати уже зацікавилися «здібним хлопцем» і лише чекають нагоди, щоб влаштувати йому дебют на арені Севільї — у кориді з молодими бичками.

На той час Сапатерін став уже матадором. Якось у містечку Лебріха на арену випустили моторного бичка, і товариші стали заохочувати Хуана: «Ну як, не побоїшся заколоти його?» Хуан не побоявся і заколов бичка. Підбадьорений легкістю, з якою вийшов із першого випробування, він намагався відтоді не пропускати жодної капеї, де треба було вбити молодого бичка, і з'являвся на всіх фермах, де перед забоєм рогатої худоби влаштовували кориду.

Господар багатого маєтку Рінконада страшенно любив кориду. Він мав на подвір'ї невеличку арену і годував та пускав ночувати до своєї стодоли всіх голодних шукачів пригод, що обіцяли повеселити хазяїна ферми, б'ючись із його биком. Якось у тяжкі дні Хуанільйо зібрав свою квадрилью і повів товаришів до Рінконади, сподіваючись досхочу попоїсти за столом гостинного сільського ідальго, нехай навіть задля цього доведеться скуштувати рогів і беркицьнутись кілька разів на землю. Хлопці вирушили в дорогу пішки і за два дні прибули на місце. Побачивши закурену ватагу із згорнутими плащами, землевласник урочисто пообіцяв:

— Тому, хто найкраще себе покаже, я дам грошей на квиток до Севільї.

Два дні просидів господар маєтку на балконі, над своєю ареною; він покурював і дивився, як севільські хлопці дражнять його бичків, не раз даючи сторчака та опиняючись під ратицями.

— Е, ні, шибенику, так не годиться!— кричав він при кожному невдалому помаху плащем.— Ану, мерщій підводься, боягузе!.. Дайте йому вина, нехай очуняє від переляку,— наказував землевласник, коли парубійко попадав під ратиці й лежав не ворушачись.

Сапатерін убив бичка і так догодив господареві, що той посадив його за хазяйський стіл. Хуанові товариші всілися на кухні разом із пастухами та наймитами і заходилися черпати роговими ложками смачну юшку, над якою здіймалась пахуча пара.

— Ти заробив собі на квиток, хлопче. Як і далі будеш такий сміливий — підеш далеко. Здібний ти парубійко.

Квадрилья поплентала до Севільї пішки, а Сапатерін

їхав у вагоні другого класу і думав, що для нього починається нове життя; жадібними очима дивився він на неозорі угіддя маєтку: широкі оливняки, лани, засіяні житом і пшеницею, вітряки, безкраї луки, на яких паслися тисячі кіз і лежали, ремигаючи, бики й корови. Яке багатство! А може, й він колись придбає собі такий маєток!..

Слава про подвиги Хуанільйо на сільських новільядах [1] досягла Севільї, і на нього звернули увагу любителі, люди невгамовні й вічно невдоволені, які завжди чекають, що ось-ось зійде нове світило й усіх затьмарить.

— Хлопчина ніби путящий,— казали вони, дивлячись, як Хуанільйо, гордо вигнувши стан, неквапом прогулюється по вулиці Змій.— Цікаво, як він покаже себе у справжньому ділі.

А «справжні діла»— і на думку любителів, і на думку Сапатеріна — відбувалися лише на арені севільського цирку. І невдовзі заповітне бажання юного тореро здійснилося — він вийшов на омріяну арену. Задля цієї нагоди «хрещений батько» купив Хуанові трохи поношений бойовий костюм з плеча якогось невідомого матадора. Мала відбутися корида з молодими бичками, влаштовувана з добродійницькою метою, і впливові любителі, прагнучи нових вражень, домоглися, щоб Хуанільйо включили в список тореро. Він виступить як матадор, хоча й без винагороди.

Син сеньйори Ангустіас не погодився з'явитися на афішах як «Сепатерін». Не треба йому ніяких прізвиськ, він не бажає більше чути про скромне ремесло свого батька. Він виступатиме під власним прізвищем, буде просто Хуаном Гальярдо, і тоді ніщо не нагадуватиме про його низьке походження тим благородним сеньйорам, з якими він невдовзі заприятелює.

Усе Ярмаркове передмістя посунуло на кориду, бурхливо вітаючи земляка. Жителі кварталу Макарена також не залишились байдужими, а за ними потяглися люди з інших околиць. У Севільї з'явився новий матадор!.. Квитків на всіх охочих не вистачило, і перед цирком хвилювалося море людей, що занепокоєно чекали новин з арени.

Гальярдо виступив, заколов одного бичка, другий збив його з ніг, проте не поранив. Своїми відчайдушними ви-

[1] Новільяда — корида з молодими бичками.

хватками, що майже завжди закінчувались успішно, юний матадор тримав публіку в постійному напруженні. Глядачі вітали його схвальними вигуками, а впливові й авторитетні любителі задоволено усміхались. Новачкові треба ще багато вчитися, але в нього є і мужність, і бажання — а це головне.

— Хлопець не тікає від рогів і кидається на бика зі шпагою як належить справжньому матадорові.

Веселі дівчата, подруги юного тореро, нетямилися від захвату; вони смикалися, наче в істериці, проливали сльози, бризкали слиною і серед білого дня викрикували жагучі, пристрасні слова, які мали звичай шепотіти вночі. Одна пожбурила на арену свою шаль, друга, щоб перевершити подругу, зірвала з себе ще й блузку та корсет, третя скинула спідницю, і глядачі, сміючись, стали хапати дівчат за руки, щоб вони, бува, не кинулись на арену або не залишилися в самих сорочках.

На протилежному боці амфітеатру сидів старий урядовець і лагідно всміхався в сиву бороду, захоплюючись відвагою хлопця. А як гарно лежить на ньому костюм матадора! Коли бик повалив Хуана, «хрещений батько» відкинувся назад і мало не зомлів од страху.

Сидячи за другим бар'єром, самовдоволено пиндючився чоловік Енкарнасйон, Хуанової сестри, лимар, який держав невелику крамничку; цей розважливий чоловік, ворог неробства, був причарований вродою юної сигаретниці й одружився на ній, але спершу зажадав, щоб вона порвала всякі взаємини зі своїм ледацюгою братом.

Ображений таким ставленням шуряка, Гальярдо жодного разу не переступив порога його крамнички, що стояла на околиці кварталу Макарена, а коли вряди-годи зустрічав його в домі сеньйори Ангустіас, то був з ним тільки на «ви».

— Піду погляну, як закидають гнилими апельсинами твого безсоромного брата,— сказав лимар дружині, вирядившись на кориду.

І ось тепер він крикливо вітав матадора, кликав його «Хуанільйо», називав на «ти» й аж розквітнув від задоволення, коли юний тореро нарешті почув крики шуряка, обернувся й салютував йому шпагою.

— Це мій свояк,— хвалився лимар, крутячись на всі боки.— Я завжди вірив, що хлопець стане матадором. Ми з дружиною стільки допомагали йому!

Повернення додому вилилося для Хуанільйо в справжній тріумф. Охоплена шаленим захватом, юрма ринула на героя, ніби хотіла роздерти його на шматки. Виручив лимар, що невідомо як опинився поруч. Він прикрив Хуана своїм тілом, проштовхався крізь натовп, і вони вдвох сіли у коляску візника.

Коли під'їхали до хатини сеньйори Ангустіас у Ярмарковому передмісті, за коляскою сунув величезний натовп. Це була справжня народна маніфестація. Приваблені гучними криками, з усіх будинків висипали на вулицю люди. Звістка про тріумф випередила юного матадора, і сусіди збіглися поглянути на героя, потиснути йому руку.

Сеньйора Ангустіас із дочкою стояли на порозі хати. Лимар мало не на руках виніс Хуана з коляски. На правах родича він нікого не підпускав до нього, кричав і відпихав шанувальників, наче свояк погано себе почував і його не можна було турбувати.

— Ось маєш свого брата, Енкарнасйон,— мовив лимар, підштовхнувши хлопця до дружини.— Перевершив самого Роже де Флора!

Енкарнасйон і без дальших пояснень зрозуміла, що сталося, адже її чоловік, невиразно пригадуючи прочитану колись книжку, приписував цьому історичному героєві найдивовижніші подвиги і згадував його ім'я лише в тих випадках, коли відбувалося щось надзвичайне.

Сусіди, які повернулися з кориди, стали захоплено вихваляли сеньйору Ангустіас і навіть милуватись її чималеньким черевом.

— Хай буде благословенна мати, що спородила такого сміливця!..

Подруги протуркали сусідці вуха своїми вітаннями. Яке щастя! Таж її син тепер загрібатиме гроші лопатою!..

В очах бідолашної жінки світився неприхований подив. Невже люди з таким галасом збіглися сюди тільки заради її Хуанільйо?..

Але раптом мати кинулася до сина, ніби в одну мить розвіялося минуле; ніби всі прикрощі, яких вона натерпілася через Хуана, були тільки сном, і вона тепер гірко каялася в своїй помилці. Її пухкі величезні руки обхопили тореро за шию, і вона змочила його щоку сльозами.

— Синочку ріднесенький! Хуанільйо!.. Як би зараз радів твій сердешний батько!

— Не плачте, мамо... Сьогодні в нас такий радісний день. Ось побачите, як усе буде добре. Коли господь

пошле мені щастя, я збудую для вас новий дім, ви їздитимете в кареті й носитимете розкішну манільську шаль... Ваші подруги показяться від заздрощів...

Лимар схвально кивав головою,— мовляв, як Хуан говорить, так усе й буде,— а його приголомшена дружина ніяк не могла отямитися від такої раптової переміни в настрої чоловіка. Так, так, Енкарнасйон, це правда; твій брат піде далеко, якщо захоче... Він здатен на чудеса. Перевершив самого Роже де Флора!

Увечері по всіх тавернах та кав'ярнях севільського передмістя тільки й розмов було що про Гальярдо.

— З цього тореро будуть люди. Ох і спритний же, ох і сміливий!.. Він заткне за пояс усіх кордовських халіфів.

У цих вихваляннях бриніли гордощі жителів Севільї, міста, що постійно змагалося з Кордовою, яка теж славилася своїми тореро.

Від того дня життя Гальярдо цілком змінилося. Молоді сеньйори віталися з ним і запрошували його за свій столик на терасу кав'ярні. Веселі дівчата, які колись підгодовували юного тореро і дбали про його одяг, тепер були безжально забуті. І навіть «хрещений батько» зрозумів, що він уже не потрібний, і розважливо відступив у тінь, звернувши свою ніжну приязнь на інших початківців.

Імпресаріо цирку стали часто запрошувати Гальярдо і всіляко лестили молодому тореро, ніби він був уже знаменитістю. Коли на афішах стояло його ім'я, народ валом валив до цирку. Простолюд захоплено вітав «сина сеньї Ангустіас», про його відвагу розповідали легенди. Слава Гальярдо поширилася по всій Андалусії, і лимар, хоча ніхто його не просив, стромляв свого носа всюди, самочинно взявши на себе роль захисника Хуанових інтересів.

Вважаючи себе чоловіком розважливим і досвідченим у справах, лимар вирішив, що віднині і його шлях у житті визначено.

— Твій брат,— казав він дружині, укладаючись спати,— потребує допомоги практичного чоловіка, який захищав би його інтереси. Ти думаєш, він прогадає, взявши мене за повіреного? Я для нього справжня знахідка. Сам Роже де Флор не зробив би для нього стільки, скільки можу зробити я! А для нас це було б...

Лимар підраховував майбутнє багатство Гальярдо, водночас думаючи про своїх п'ятьох дітей і про тих, які ще

з'являться в нього, бо він був чоловік невтомний і плодючий у своїй подружній вірності. Адже цілком можливо, що всі гроші матадора колись дістануться його племінникам!..

Півтора року Хуан убивав молодих бичків на найкращих аренах Іспанії. Його слава зрештою досягла й Мадріда. Навіть любителі з королівського оточення захотіли подивитися на «сина Севільї», про якого стільки писали газети і стільки розповідали андалуські знавці.

У супроводі цілого гурту друзів земляків, що жили в Мадріді, Гальярдо гордовито прогулювався вулицею Севільї, неподалік кафе «Англійського». Вуличні кралі всміхалися у відповідь на його люб'язності і пасли очима товстий золотий ланцюжок на грудях тореро та великі діаманти на пальцях — коштовності, що їх Гальярдо поспішив придбати на свої перші заробітки і в рахунок майбутніх. Матадорові не личить шкодувати гроші на вбрання та прикраси, і він мусить також щедро пригощати друзів і знайомих. Якими далекими здавалися Хуанові ті дні, коли вони з бідолахою Чіріпа блукали цією самою вулицею, ховаючись від поліцаїв, милуючись на тореро і підбираючи за ними недокурки!..

Виступ Гальярдо в Мадріді мав успіх. У нього з'явилося багато нових друзів, а ціла група ласих на все нове любителів проголосила його «тореро майбутнього» і стала домагатися, щоб йому дали нарешті альтернативу [1].

— Він загрібатиме гроші лопатою, Енкарнасйон,— казав шуряк.— Наживе мільйони, якщо з ним не стане-ться лиха...

Життя родини теж змінилося. Гальярдо, який тепер приятелював із молодими сеньйорами Севільї, не хотів, щоб мати його й далі жила в халупі, як за часів, коли вони терпіли тяжкі злидні. Йому кортіло перебратися на найкращу вулицю Севільї, але сеньйора Ангустіас залишилася вірною Ярмарковому передмістю. Старим людям, як відомо, завжди любі ті місця, де проминули їхні молоді роки.

Мати з сином переселились у набагато кращий будинок. Сеньйора Ангустіас більше не бігала по заробітках, сусідки в усьому допомагали їй, знаючи, що добра жінка і їх завжди виручить у скрутну годину. Крім блискучих

[1] «Дати альтернативу» — надати новільєро право виступати як матадор у справжніх коридах.

масивних коштовностей, які прикрашали його пальці та груди, Хуан придбав те, чим особливо пишається кожен тореро: баского верхового коня рудої масті, розкішне сідло і попону з барвистими китицями. Він гарцював вулицями Севільї з єдиною метою: похизуватися перед друзями, які вітали ошатного верхівця гучними криками «оле!»— це тішило його марнославство. Іноді, напередодні великої кориди, Гальярдо приєднувався до блискучої кавалькади молодих сеньйорів, і вони вирушали на луки Таблади подивитися на биків, яких мали завтра вбити інші матадори.

— Коли мені дадуть альтернативу...— повторював Гальярдо за кожним словом, пов'язуючи з цією подією усі плани на майбутнє.

На той час він відкладав цілу низку задумів, збираючись приголомшити матір, хоча бідна жінка й так була налякана несподіваним добробутом і не могла навіть уявити, що можна бажати чогось більшого.

Нарешті настав довгожданий день, коли Гальярдо дали альтернативу, тобто визнали його матадором.

Посеред арени Севільї славетний маестро вручив йому шпагу й мулету, і публіка ошаліла від захвату, коли він майстерним ударом заколов першого «справжнього» бика, якого випустили проти нього. За місяць це його звання «доктора тавромахії» було урочисто підтверджене на арені Мадріда, де інший не менш уславлений еспада передав йому шпагу з бою з Міуриними биками.

Ось так із новільєро Гальярдо перетворився на матадора, і його ім'я стали згадувати нарівні з іменами відомих тореро, якими він колись так захоплювався і які здавалися недосяжними богами бідному парубійкові, що виступав тільки в сільських капеях. Хуанові згадалося, як на маленькій станції поблизу Кордови він наважився попросити грошей в одного з цих славетних матадорів, коли той проїздив у поїзді зі своєю квадрильєю, і того дня йому пощастило поїсти, бо всіх людей з колетою об'єднує почуття братерства, і багатий, як принц, еспада завжди подасть монету й цигарку обшарпаному хлопчакові, який лиш починає виступати у своїх перших капеях.

На нового матадора дощем посипалися запрошення. Охоплені цікавістю, любителі жадали бачити його на всіх аренах Півострова. Професійні газети раз у раз друкували портрети Гальярдо і розповідали всілякі романтичні

небилиці з його життя. Жодного еспаду не запрошували на стільки корид. Гроші так і попливуть до нього.

Обурений Антоніо, Хуанів шуряк, шукав співчуття у дружини й тещі.

Яка невдячність! Так роблять усі, хто надто стрімко підноситься вгору. Адже він, Антоніо, із шкури пнувся, відстоюючи Хуанові інтереси в переговорах з імпресаріо цирків, коли влаштовував для нього кориди з молодими бичками!.. А тепер, як хлопець став маестро, він узяв за повіреного такого собі дона Хосе, що з ним познайомився лиш недавно; він же ніякий не родич Хуанові і причарував його тим, що має славу старого любителя корид і знавця всіх тонкощів тавромахії.

— Він ще каятиметься,— ображено провадив шуряк.— Де він знайде собі іншу родину? Хто його так любитиме, як любимо ми, люди, що піклувались про нього змалечку? А він цього не розуміє. Під моєю опікою він почував би себе, як...

Але тут Антоніо замовкав і ковтав славетне ім'я, бо знав, що його одразу візьмуть на глузи бандерильєро та шанувальники, які тепер часто бували в домі Гальярдо і зрештою помітили лимареву прихильність до історичного персонажа.

З великодушністю переможця Гальярдо вирішив утішити розчарованого шуряка, доручивши йому нагляд за будівництвом нового дому, яке надумав розпочати. Може витрачати скільки захоче. Зачарований легкістю, з якою сипалися на нього гроші, еспада винагородив шуряка за відмову взяти його повіреним, давши йому погріти руки на цьому ділі.

Хуан здійснював своє давнє бажання — будував для матері дім. Бідолашна жінка усе життя мила підлогу в багатіїв, тож нехай тепер у неї буде власний будинок із прегарним патіо, вистеленим мармуровими плитами, з мозаїчним фризом, з розкішно вмебльованими кімнатами. А ще в неї буде багато служниць, що все за неї робитимуть. Як і мати, Гальярдо відчував, що його доля міцно пов'язана з передмістям, де минуло його злиденне дитинство. Йому подобалося приголомшувати своїм багатством тих людей, у яких колись мати мила підлогу, і вряди-годи тицьнути жменю песет котромусь із бідаків, що замовляли його батькові черевики або давали малому Хуанові кусень черствого хліба, коли він мучився з голоду. Гальярдо купив на злам кілька старих будинків,

серед них і той, у підворітті якого працював старий швець, і на розчищеному місці почав споруджувати справжній палац із білими стінами, з пофарбованими в зелений колір віконницями, з обличкованим кахлями передпокоєм і чавунними гратчастими дверима з гарними візерунками, крізь які буде видно фонтан посеред патіо, мармурові колони, а вгорі між ними — золоті клітки із співучими пташками.

Радість шуряка Антоніо, що дістав цілковиту свободу по нагляду за будівництвом та використанням коштів, невдовзі затьмарилася від жахливої новини.

Виявилося, що в Гальярдо є наречена. Стояло літо, і він їздив по всій Іспанії, вбивав биків на аренах і зривав оплески; проте не забував майже щодня писати листи одній дівчині з їхнього передмістя, а коли випадало кілька вільних днів між двома коридами, Хуан кидав товаришів, сідав на поїзд і приїздив до Севільї, щоб простояти всю ніч під вікном нареченої, розмовляючи з нею крізь грати — так велів давній звичай.

— Ви таке бачили?— кричав обурений лимар біля «домашнього вогнища», як він любив казати, тобто в товаристві дружини й тещі.— Має наречену, а родині — ні слова! Ні слова про це найріднішим людям! Сеньйор надумав женитися! Ми йому, бачте, набридли... Ні сорому в нього, ні совісті!

Енкарнасйон поділяла справедливе обурення чоловіка, про що свідчив гнівний вираз її досить гарного, але грубого обличчя. Вона була рада цій нагоді осудити щасливчика-брата, до якого відчувала глухі заздрощі. Атож, такий він і є; ще змалку не мав ні сорому, ні совісті.

Але мати була іншої думки.

— Е, ні, цього не кажіть. Його наречену я знаю з самого малечку. Добре знала і її небіжчицю матір — ми з нею працювали разом на фабриці. Дівчина чиста, як золото, скромна, лагідна, вродлива. Я сказала Хуанові, щоб одружувався... і чим скоріше, тим краще.

Дівчина була сирота і жила в дядька з тіткою, що держали в їхньому передмісті продуктову крамничку. Батько, колишній торговець горілкою, залишив дочці у спадок два будинки на околиці кварталу Макарена.

— Це небагато,— провадила сеньйора Ангустіас,— а все ж таки дівчина виходить заміж не з порожніми руками — дещо має... А скільки у неї вбрання!.. Боже праведний! У Кармен справді золоті руки. Як гарно вона вишиває, як дбайливо готує собі посаг...

Гальярдо невиразно пригадував, що малими вони гралися вдвох біля підворіття, в якому працював швець, поки їхні матері розмовляли. Те дівча скидалося на ящірку — худе, смугляве, з циганськими оченятами: наче дві чорнильні плями розпливлися на синюватих з рожевими кутиками білках. Бігала вона легко й прудко, ніби хлопчисько — миготіли тонкі, як очеретини, ніжки, чорними змійками звивалися неслухняні кучерики. Потім він довго її не бачив і зустрів лише через багато років, коли вже почав здобувати собі славу як новільєро.

Було свято тіла господнього, один із небагатьох днів, коли жінки Севільї, ці полонянки східної млості, виходять на вулицю в мереживних мантильях і з гвоздиками на грудях, наче мавританки, що вирвалися на волю. Гальярдо побачив високу стрункy дівчину, у повному розквіті юної вроди: туге, мов налите, тіло, тонкий, перехоплений поясом стан, опуклі перса, пишні стегна. Коли вона побачила тореро, її бліде матове личко зарум'янилося, а блискучі очі сховалися під довгими віями...

«Красулечка мене знає,— самовдоволено подумав Гальярдо.— Напевне, бачила на арені».

Він рушив слідом за дівчиною, яка йшла зі своєю тіткою, і коли довідався, що це Кармен, подруга його дитинства, то відчув подив і майже захват перед таким чудесним перетворенням. Невже перед ним оте смугляве дівчисько, схоже на чорну ящірку?

Вони стали нареченими, і всі сусіди тільки про це й говорили, вважаючи, що їхні взаємини додають нової слави Ярмарковому передмістю.

— Такий-бо я є,— з виразом доброго принца казав Гальярдо в колі шанувальників.— Нехай інші матадори одружуються з сеньйоритами, що носять капелюшки з перами та шлярки на сукнях. Мені до вподоби прості дівчата: на плечах розкішна шаль, стан стрункий, не йде, а пливе!.. Оце для мене!

Друзі захоплено вихваляли дівчину. Справжня королівна, а яке тіло. Її принади хоч кого зведуть з розуму. Однак тореро невдоволено супився. Він не бажає слухати таких розмов... Що менше буде балачок про Кармен, то ліпше.

Вечорами, коли Хуан розмовляв з нею біля вікна, дивлячись на її мавританське личко, що виднілося між кущами квітів, з ближньої таверни виходив офіціант, несучи перед собою велику тацю, на якій стояла пляшка ман-

санільї. Його посилали взяти «плату за місце» з наречених, які розмовляють крізь грати вікна,— такий був давній севільський звичай.

Тореро випивав келишок мансанільї, частував наречену і казав хлопцеві:

— Передай сеньйорам, що я дуже їм вдячний і як тільки наречена мене відпустить, зайду до таверни... А Монтаньєсові скажи, нехай ні з кого не бере грошей, Хуан Гальярдо платить за все.

Отож, закінчивши розмову з Кармен, матадор ішов у таверну, де на нього чекала компанія, що посилала офіціанта з вином. Іноді то були друзі шанувальники, іноді — зовсім не знайомі люди, які хотіли розпити з тореро пляшечку.

Повернувшись із своєї першої поїздки по країні як матадор-професіонал, Гальярдо всі зимові вечори вистоював під вікном Кармен; на ньому був гарний плащ із короткою пелериною й пишними складками — на зеленому сукні темніли вигадливі арабески та виноградні листочки, вишиті чорним шовком.

— Мені казали, ти багато п'єш,— зітхала Кармен, притулившись обличчям до залізних грат.

— Дурниці!.. Друзі іноді частують, ну й мені доводиться... Розумієш, тореро... є тореро, і він не може жити, як чернець.

— Мені казали, ти знаєшся з поганими жінками.

— Брехня!.. Це було давно, коли я тебе не знав... Ох же й люди! Хай їм чорт! Хотів би я знати, яка тварюка приносить тобі ці плітки...

— Коли ж ми поберемося?— питала Кармен, щоб урвати лайку нареченого.

— Тільки-но буде готовий будинок — а як на мене, то хоч би й завтра! Та цей бовдур, мій шуряк, наче й не збирається його кінчати. А куди йому квапитись? Він же розуміє, де його вигода.

— Коли ми одружимося, Хуанільйо, я наведу лад, ось побачиш. Усе буде гаразд. І твоя мати мене полюбить.

Отак вони розмовляли вечір за вечором, чекаючи свого весілля, про яке гомоніла уся Севілья. Дядько й тітка Кармен говорили про це з сеньйорою Ангустіас при кожній зустрічі, але сам тореро майже не з'являвся в домі нареченої, ніби вхід туди було йому суворо заборонено. Наречені воліли дотримуватися стародавнього звичаю: бачитися біля загратованого вікна.

Цими зимовими днями Гальярдо часто сідав на коня і їхав полювати на мисливських угіддях знайомих сеньйорів, що поблажливо називали його на «ти». Йому треба було постійно тренуватися, щоб не втратити до сезону корид сили й спритності — головних якостей тореадора.

Найвідданішим шанувальником Гальярдо був дон Хосе, сеньйор, який виконував обов'язки його повіреного. Він називав Хуана «мій матадор» і невтомно вихваляв його хист. Дон Хосе втручався в усі справи Гальярдо, вважаючи, що має більше право давати йому поради, ніж родичі тореро. Жив він на ренту і тільки те й робив, що розмовляв про бій биків та про тореадорів. Він вважав, що, крім корид, на світі немає нічого цікавого, і поділяв усі народи на два табори: на обранців долі, які мають у своїх країнах арени для бою биків, і на безлику масу зледолених націй, що не знають ні сонця, ні радості, ні доброї мансанільї, і все ж таки вважають себе могутніми та щасливими, хоча ніколи не бачили навіть поганенької кориди з молодими бичками.

Дон Хосе віддавався своїй пристрасті із завзяттям воїна й фанатизмом інквізитора. Він був русявобородий, ще молодий — але вже гладкий і лисий. У повсякденному житті веселий і жартівливий, цей шанований батько родини, проте, навіснів од люті, коли в амфітеатрі сусід по лаві не погоджувався з його думкою. Він міг зчепитися з усією публікою, боронячи честь друга тореро, нетямився від гніву, коли глядачі вітали оплесками матадора, який не здобув його прихильності.

Дон Хосе служив колись у кавалерії —більше з любові до коней, ніж до військової справи. Через ранню опасистість та своє захоплення коридою він зрештою вийшов у відставку і відтоді проводив літо в амфітеатрах цирків, а зиму — в нескінченних розмовах про бій биків... От би стати добрим порадником і повіреним якогось еспади!.. Коли в дона Хосе виникло таке бажання, всі матадори вже мали своїх імпресаріо, і поява Гальярдо стала для нього великим щастям. Найменший сумнів у високому хисті улюбленого тореро змушував дона Хосе червоніти від гніву, кожну суперечку з питань тавромахії він сприймав як зазіхання на честь Гальярдо. З гордістю людини, яка вчинила подвиг, розповідав дон Хосе про те, як побив ціпком у одній кав'ярні двох безчесних любителів, бо ж

ті посміли ганити «його матадора» — мовляв, він надто вже чепуриться.

Донові Хосе здавалося, що в газетах недосить прославляють Гальярдо. Отож не раз сонячного зимового ранку він спинявся на розі вулиці Змій і чатував на друзів, які там прогулювались.

— Ні, іншого такого в усьому світі нема! — міркував він уголос, ніби розмовляючи сам із собою і вдаючи, що не помічає тих, хто підходив до нього.— Найперший матадор світу! Нехай-но спробує хто сказати, що це не так!.. Рівних йому нема!

— Кому? — насмішкувато питали друзі, ніби не здогадувалися, про кого йдеться.

— Як це кому?.. Звичайно, Хуанові.

— Якому Хуанові?

Гнів і подив відбивалися на обличчі дона Хосе.

— Та ви що, з глузду з'їхали? Нібито існує кілька Хуанів!.. Хуанові Гальярдо, кому ж іще!

— Схаменися! — казав дехто.— Ти закоханий у нього, мов жінка. Може, ти хочеш з ним одружитися?

— І одружився б, так він не захоче,— не замислюючись, відповідав дон Хосе, охоплений майже побожним захватом.

А помітивши, що наближаються інші друзі, він одразу забував про насмішників і знову правив своєї:

— Ні, іншого такого у цілому світі нема... Він найперший... А хто з цим не згоден, нехай тільки писне... я з ним поговорю!

Весілля Гальярдо стало подією, що надовго всім запам'яталась. Воно збіглося з новосіллям у новому будинку, яким надзвичайно пишався лимар. Він показував гостям патіо, колони та мозаїку з таким виглядом, ніби зробив усе те власними руками.

Вінчалися молодята в церкві святого Хіля, перед образом богоматері, що подає надію, відомої під ім'ям святої діви Макаренської. Коли процесія вийшла з храму, замерехтіли в сонячному промінні екзотичні квіти та барвисті птахи на сотнях китайських шалей, що покривали плечі подруг нареченої. Весільним батьком був депутат кортесів. Над морем білих і чорних фетрових капелюхів здіймалися блискучі циліндри повіреного та інших багатих сеньйорів, шанувальників Гальярдо. Усі вони радісно всміхалися, щасливі, що можуть пройтися поруч із тореро і ніби прилучитися до його слави.

Біля дверей будинку цілий день роздавали милостиню. На це бучне весілля тяглися жебраки не лише з усього міста, а й з навколишніх сіл.

У патіо гримів бенкет на всю губу. Клацали апаратами кілька фотографів: робили знімки для мадрідських газет. Весілля Гальярдо вважали за національне свято. До пізньої ночі бриніли гітари й звучали меланхолійні мелодії під виляски долонь і клацання кастаньєт. Піднявши руки, дівчата притупували на мармурових плитах маленькими ніжками, шлейфи спідниць і барвисті шалі метляли навколо стрункіх станів, що розгойдувалися в ритмі севільян. Ляскали корки, вилітаючи з десятків пляшок, і струмками лилися чудові андалуські вина; з рук у руки переходили келихи з вогнистим хересом, пекучою монтільєю [1], світлою і запашною мансанільєю із Санлукара. Усі понапивалися, але то було сп'яніння ніжне, тихе й сумне, що виражалося тільки в млосних зітханнях та співах, коли кілька чоловік водночас затягували тужливої пісні, в якій говорилося про в'язницю, про смерть, про бідолашну матір — вічні теми народної андалуської лірики.

Опівночі розійшлися останні гості й молодята залишилися самі з сеньйорою Ангустіас. Виходячи зі своєю дружиною, лимар у розпачі махнув рукою. Він був п'яний і лютий, бо за цілий день ніхто навіть не подивився на нього. Наче він порожнє місце! Не близький родич, а казна-хто!..

— Нас виганяють із дому, Енкарнасйон. Ця дівчинка з личком мадонни стане тут повновладною господинею, і нам нема на що сподіватися. Ось побачиш, діти в них так і посиплються.

Думаючи про майбутнє потомство еспади, плодючий батько родини щиро обурювався,— адже діти Гальярдо з'являться на світ тільки щоб нашкодити його дітям.

Час ішов. Минув уже рік, а пророцтво сеньйора Антоніо не справджувалося. Гальярдо з'являвся з дружиною на всіх святах, обоє вирядженні й веселі, як і належить багатому і знаменитому подружжю: вона красувалася в шалях, що викликали в убогих жінок крики захвату; він ходив весь у діамантах і завжди був готовий витягти гаманець і пригостити своїх шанувальників чи подати

---

[1] Монтілья — містечко в провінції Кордова. Там виробляють уславлене вино з такою ж назвою, схоже за смаком на херес.

милостиню жебракам, які стікалися до нього юрмами. Схожі на відьом циганки, смугляві і балакучі, надокучали Кармен радісними віщуваннями. Господь благословить її сином, хлопчиком прекрасним, як сонце! Це видно по білках її очей. Дитя вже напівдорозі...

Але марно червоніла від щастя Кармен, соромливо опускаючи очі; марно еспада прибирав гордовитого і хвацького вигляду, вірячи, що ось-ось діждеться сподіваного нащадка. Дитини не було.

Минув ще рік, а надії молодого подружжя усе не справджувалися. Сеньйора Ангустіас дуже засмучувалась, коли при ній згадували про розчарування, яке спостигло Хуана й Кармен. Вона вже мала онуків, дітей Енкарнасйон, що за наказом лимаря з ранку до вечора крутилися в домі бабусі, намагаючись у всьому догоджати багатому дядькові. Але бідолашній жінці, яка палко любила Хуана і мріяла якось спокутувати свою провину перед ним, хотілося мати онука від сина. Як би вона ніжно піклувалася про малого, віддала б йому всю любов, якої не могла дати своєму Хуанільйо в його злиденному дитинстві.

— Я знаю, в чому причина,— сумно казала старенька.— Сердешна Кармен дуже хвилюється. Подивилися б ви на неї, коли Хуан їздить по світу.

Узимку, коли корид не було і тореро сидів удома чи то їздив за місто дивитися молодих бичків або полювати, усе йшло гаразд. Кармен була щаслива, знаючи, що чоловікові не загрожує небезпека. Вона сміялася з найменшого приводу, їла з апетитом, на обличчі її жеврів рум'янець здоров'я. Але ось наставала весна, Хуан знову починав їздити по Іспанії, від арени до арени, і бідолашна жінка блідла й худнула, очі її від журби робилися великі-великі, і вона готова була заплакати від найменшої згадки про Хуанове ремесло.

— Цього року він має сімдесят дві кориди,— казали друзі, підраховуючи контракти еспади.— Жодного матадора не запрошують так часто, як його.

Кармен гірко всміхалася. Отже, попереду сімдесят два дні нестерпної тривоги, коли вона почуватиме себе, як засуджений на смерть у каплиці в ніч перед стратою, чекаючи вечірньої телеграми і водночас боячись її як вогню. Сімдесят два дні жаху, сповнених забобонним передчуттям, що одне пропущене в молитві слово може вплинути на долю відсутнього чоловіка. Сімдесят два дні

болісного подиву, що вона живе в мирному домі, щодня бачить одних і тих самих людей, відчуває, як ліниво й безтурботно минають дні, немов у світі не відбувається нічого незвичайного; так само як і завжди галасують у патіо малі племінники, з вулиці долинають протяжні крики продавця квітів, а тим часом десь дуже-дуже далеко, в якомусь чужому незнайомому місті її Хуан на очах у тисяч людей б'ється з розлюченими биками, дражнить їх червоним клаптем і за кожним помахом бачить, як мелькає смерть під самими його грудьми.

Ох, ці дні кориди, святкові дні, коли небо здається прекраснішим, ніж звичайно, коли по їхній глухій вуличці шарудять кроки вбраних по-недільному перехожих, і в таверні на ближньому перехресті бринять гітари, люди співають і плескають у долоні!.. Одягшись якомога скромніше, Кармен опускає на очі мантилью, виходить з дому і, наче рятуючись від жаского сну, шукає притулку в церкві. Її нехитра віра, яка під впливом страху стає забобонною, жене її од вівтаря до вівтаря, а розум весь час зважує заслуги та чудотворну силу того чи того образа. Кармен заходить у глибоко шановану простолюдом церкву святого Хіля, яка бачила найщасливіший у її житті день, падає навколішки перед богоматір'ю Макаренською і просить запалити кругом свічки, якомога більше свічок; у їхньому червонястому світлі молода жінка дивиться на смагляве обличчя статуї з чорними очима й довгими віями — люди кажуть, ніби воно дуже схоже на обличчя Кармен. Дружина матадора палко вірить у чудотворну силу цієї статуї, недарма ж її називають богоматір'ю, що подає надію. У цю годину вона напевне охороняє Хуана своєю божественною могутністю.

Та незабаром у змучену душу Кармен закрадаються страх і сумнів. Адже свята діва — жінка, а жінки можуть так мало!.. Їхня доля — страждати й плакати, як плаче зараз вона за своїм чоловіком, як плакала мати божа за сином. Треба пошукати когось могутнішого, звернутися до надійнішого заступника. І без найменшого вагання Кармен покидає святу діву Макаренську; з егоїзмом людини, котра у хвилину горя забуває про друга, від якого не сподівається ніякої користі, вона біжить до церкви святого Лаврентія і вклякає перед образом Ісуса Христа — могутнього владики, богочоловіка з терновим вінцем на чолі, з важезним хрестом на спині. Цю статую вирізьбив скульптор Монтаньєс. На зрошеному потом і залитому

слізьми обличчі застигла нестерпна мука — аж страшно дивитися.

Дивлячись на пригніченого сумом назареянина, що спотикається на камінні під тягарем хреста, бідолашна дружина тореро трохи втішалася. Господь — могутній владика!.. Цей невиразний і величний титул впливав на неї заспокійливо. Аби тільки бог, вбраний у ліловий, гаптований золотом оксамит, захотів її вислухати! Гірко зітхаючи, Кармен скоромовкою белькотіла молитви, похлиналася словами, намагаючись втиснути їх якомога більше у короткий проміжок часу, і зрештою починала вірити, що її Хуан вийде живим з арени, на якій у цю мить б'ється з биком. Потім давала пономареві грошей, щоб той запалив багато свічок, і годинами стояла навколішки перед образом, дивилася на осяяне миготючими червоними відблисками чоло, і їй здавалося, що на лакованому обличчі, яке то світлішало, то знов поринало в тінь, мелькає ласкава усмішка розради, провіщаючи для неї щасливу новину.

І господь — могутній владика — не обманював Кармен. Повернувшись додому, вона бачила блакитний папірець телеграми, тремтячою рукою розгортала її й читала: «Усе, як завжди». Нарешті нещасна жінка могла зітхнути з полегкістю, могла поспати — як злочинець, котрому відклали страту. Але за два-три дні знову муки непевності, моторошний страх перед невідомістю.

Хоча Кармен любила чоловіка, не раз вона відчувала напади гіркого каяття. Якби знала до одруження, що на неї чекає!.. Подеколи її охоплювало бажання розділити з кимось свою муку, і тоді вона йшла до дружин тореро з Хуанової квадрильї, так ніби ті могли повідомити їй щось певне.

Дружина Насйоналя, яка держала таверну в їхньому передмісті, зустрічала Кармен спокійно, не поділяючи її страху. Вона давно звикла до такого життя. Від чоловіка нема ніякої звістки — отже, усе гаразд. Телеграми дорого коштують, а заробітки в бандерильєро мізерні. Якщо продавці газет не кричать про нещасливий випадок, значить, нічого не сталося. І жінка спокійнісінько йшла обслуговувати відвідувачів таверни. Отупівши від злиднів, вона, здавалося, не знала, що таке страх.

Іноді Кармен переходила через міст і йшла у квартал Тріана, де в жалюгідній, схожій на курник халупі мешкала дружина пікадора Потахе, смуглява, як циганка,

завжди оточена виводком замурзаних дітлахів, на яких вона покрикувала різким голосом. Прихід дружини маестро сповнював її гордістю, але страх Кармен викликав у неї лише сміх. Чого їй боятися? Адже матадор виступає на своїх ногах, а не верхи, і йому простіше простого ухилитися від бика, та ще такому спритникові, як сеньйор Гальярдо. Щоб бик заколов когось рогом — таке рідко буває. Найжахливіше — це впасти з коня. Відомо ж бо, як кінчають усі пікадори, ті, хто майже щодня гримається на землю. Одні вбиваються і здихають прямо на арені, інші доживають віку в божевільні. Не уникне цієї долі й бідолашний Потахе... Стільки терпіти за жменьку дуро, тоді як інші...

Хто ці інші, вона ніколи не говорила, але в очах її палахкотів гнів проти несправедливої долі, проти отих красенів, котрі хизуються зі шпагою в руці і привласнюють собі всі оплески, славу та гроші, а ризикують не більше, ніж бідолахи пікадори й бандерильєро...

Помалу Кармен стала звикати до свого нового життя. Нестерпну тривогу, що мучила її в дні кориди, ходіння по церквах, страшні передчуття —усе це вона сприймала тепер як неминуче зло. До того ж чоловікові завжди щастило, а вдома постійно точилися розмови про всякі випадки на арені, і зрештою Кармен майже перестала боятись. Грізний бик перетворився в її уяві на добродушного і благородного звіра, який з'являється на світ лише для того, щоб принести гроші й славу матадорові, котрий його вб'є.

Кармен ніколи не була на справжній кориді і лише раз ходила на новільяду, де й побачила юного тореро, що згодом став її чоловіком. Відтоді вона більше не з'являлась у цирку. Відчувала, що їй не стане мужності дивитись на бій биків, навіть якщо Гальярдо й не виступатиме. Вона зомліла б від жаху, побачивши, як дивляться смерті в очі чоловіки, вбрані так само, як і Хуан.

Через три роки після одруження Гальярдо спіткало нещастя: на арені Валенсії бик підняв матадора на роги. Кармен дізналася про це не зразу. Телеграма з трьома звичними словами «Усе, як завжди» надійшла вчасно. Про це подбав повірений дон Хосе. Він щодня приходив до них і, вдаючись до всяких хитрощів, так спритно ховав газети, що молода жінка цілий тиждень нічого не знала про нещастя, яке сталося з чоловіком.

Коли необережні сусідки все вибовкали Кармен, вона зібралась негайно їхати до Хуана, бо в її уяві він десь валявся покинутий, зовсім без догляду. Але еспада випередив її і з'явився додому сам; нога його не ворушилась, він дуже зблід від великої втрати крові, але весело всміхався, щоб заспокоїти дружину й матір.

Від того дня їхній дім став ніби святилищем; щодня в патіо бували сотні людей, які приходили привітати Гальярдо, «першого матадора світу», що сидів у плетеному кріслі, поклавши ногу на табурет, і спокійно курив, ніби геть забув про свою жахливу рану.

Не минуло й місяця, як доктор Руїс, який супроводжував пораненого матадора до Севільї, оголосив його цілком здоровим, дивуючись залізному організмові свого пацієнта. Легкість, з якою одужували тореро, була для лікаря таємницею, незважаючи на його велику хірургічну практику. Вимазаний кров'ю та кізяками ріг, часто роздроблений на тонесенькі гострі скалки, глибоко проникав у тіло, роздирав м'язи, руйнував тканину. І все ж таки ці страшні рани гоїлися куди скоріше, ніж звичайні.

— Не знаю, в чім тут річ — справжня загадка,— з подивом казав старий хірург.— Або на цих хлопцях рани гояться, як на собаці, або ріг, хоч який він брудний, має не відомі нам цілющі властивості.

Незабаром Гальярдо знову вийшов на арену, і поранення анітрохи не остудило його відваги, як пророкували недоброзичливці матадора.

На п'ятому році подружнього життя еспада приготував для дружини та матері чудовий сюрприз. Він придбав землю — справжній великий маєток з неозорими угіддями, оливняками, млинами, чередами худоби; такий самий маєток, якими володіють найбагатші сеньйори Севільї.

Як і всі тореро, Гальярдо мріяв стати поміщиком, володіти табунами коней і чередами худоби. Багатства городянина — цінні папери та інше — не приваблюють тореадорів, вони в цьому нічого не тямлять. Бики нагадують їм про зелені луки; коні — про широкі простори. Тореро конче треба постійно рухатись і тренуватись, виїздити взимку на полювання та верхові прогулянки, і тому кожен із них мріє про власну землю.

Для Гальярдо багатієм був лише господар маєтку, той, хто має багато коней і худоби. Ще в часи його убогої юності, коли він мандрував пішки повз оливняки і бачив навколо безкраї простори, зародилося в ньому палке

бажання володіти широченними ланами, які належали б тільки йому, які він міг би огородити колючим дротом і не пускати туди нікого.

Повірений Хуана знав про цю мрію. Дон Хосе розпоряджався всіма прибутками Гальярдо, отримував гроші за його виступи і провадив підрахунок. Але марно намагався він розтлумачити своєму матадорові, як стоять його справи.

— Я не розуміюся на цій музиці,— казав Гальярдо самовдоволено.— Моє діло — вбивати биків. Робіть як знаєте, доне Хосе. Я довіряю вам, адже ви тільки про мою користь і дбаєте.

І дон Хосе, що геть занедбав свої власні справи, яким сяк-так давала лад дружина, клопотався тільки про маєтність матадора, виявляв справжній хист лихваря, вкладаючи його гроші під великі проценти.

Одного дня він весело сказав своєму підопічному:

— Я вже знайшов якраз те, що тобі треба. Величезний маєток, і до того ж дуже дешевий: справжня знахідка. На тому тижні підпишемо купчу.

Гальярдо спитав, де розташований і як називається цей маєток.

— Називається він Рінконада.

Так здійснилася найзаповітніша Хуанова мрія.

Коли Гальярдо з дружиною та матір'ю приїхав у Рінконаду, щоб вступити у володіння маєтком, він показав їм стодолу, де колись ночував з друзями по бродяжництву, кімнату, в якій обідав разом із господарем, і маленьку арену, де заколов бичка, уперше в своєму житті заслуживши право їхати в поїзді, не ховаючись під лавою.

III

Взимку, якщо Гальярдо не був у Рінконаді, в їдальні його міського дому щовечора збиралась компанія друзів.

Першими звичайно приходили лимар та його дружина — двоє їхніх малюків постійно жили в домі еспади. Кармен хотіла, щоб найменшенькі діти зовиці були коло неї — тиша великого будинку пригнічувала молоду жінку, нагадувала про власну безплідність. Малята любили її і почасти від щирого почуття, почасти скоряючись напучуванням батьків, щохвилини лащилися до вродливої тітки та доброго знаменитого дядька, цілували їх і горнулися до них, мов кошенята.

Енкарнасйон була гладка, як і її мати. Від безперервних пологів живіт у неї одвис, на верхній губі з роками з'явилися вусики. Вона раз у раз облесливо посміхалася до зовиці та вибачалася, що тій доводиться терпіти з її дітьми стільки клопоту.

Та перш ніж Кармен встигала відповісти, втручався лимар:

— Облиш, жінко. Ці двоє так люблять своїх дядька та тітку. Маленька жити не може без любої тітусі Кармен...

І двійко небожат жили тут, мов у себе вдома. Своїм лукавим дитячим розумом вони вгадували, чого сподіваються від них батьки, й осипали ніжними пестощами багатих родичів, про яких усі говорять з такою пошаною. Повечерявши, вони цілували руку сеньйорі Ангустіас та своїм батькам, кидались на шию Гальярдо й Кармен і йшли спати.

Бабуся сиділа на чільному місці за столом. Коли в еспади збиралися гості, майже завжди люди з певним становищем, старенька відмовлялася сідати на почесному місці.

— Е, ні,— заперечував Гальярдо.— Ви, матусю, в нас голова. Сідайте сюди, а то не будемо їсти.

І, взявши її під руку, ласкаво вів до столу, ніби своєю пошаною і любов'ю хотів винагородити матір за все те горе, якого завдав їй за роки бродяжницького дитинства.

Коли увечері приходив Насйональ,— завжди з таким виглядом, ніби навідувати маестро входило в його обов'язки бандерильєро,— товариство одразу веселішало. Гальярдо, який сидів з непокритою головою і начесаною майже на чоло колетою, схожий у своїй дорогій хутряній куртці на багатого поміщика, весело вітав гостя. Ну, що там чувати в колах любителів? Які ходять плітки?.. Чи скоро буде в нас республіка?

— Гарабато, налий Себастьянові вина.

Але Себастьян, на прізвисько Насйональ, відмовлявся від частування. Не треба йому вина, він не п'є. Через пияцтво робітничий клас скніє в темряві. На ці слова товариство вибухало реготом, хоча чуло їх майже щодня. Бандерильєро вже осідлав свого коника.

Тільки лимар не сміявся, дивлячись на Себастьяна ворожим поглядом. Він ненавидів Насйоналя, вбачаючи в ньому суперника. Бандерильєро був зразковий сім'янин і теж багатодітний, у його таверні крутився навколо материної спідниці цілий рій малечі. Двох найменших

хрестили Гальярдо та його дружина, отже, еспада й бандерильєро стали кумами. Лицемір! Щонеділі приводить у дім Гальярдо обох хрещеників у святкових костюмчиках, щоб ті поцілували руку хрещеним батькам. Щоразу як Насйоналеві діти отримували якийсь подарунок, лимар бліднув від обурення. Таж вони грабують його дітей! Чи не сподівається бандерильєро, що якась частина майна еспади дістанеться в спадок хрещеникам? Злодій! Яке він має відношення до їхньої родини?..

Лимар завжди зустрічав слова Насйоналя ворожою мовчанкою і лютим поглядом, а часом відверто висловлював свою ненависть, заявляючи, що, якби його воля, він би постріляв усіх тих, хто баламутить народ і підбурює всякий набрід проти порядних людей.

Насйональ був на десять років старший за свого маестро. Коли Гальярдо тільки починав виступати в капеях, той уже повернувся з Америки, де вбивав биків на арені Ліми і брав участь як бандерильєро в уславлених квадрильях. На початку своєї кар'єри, коли Насйональ був молодий і спритний, він досяг певної популярності. Якийсь час його навіть вважали «тореро майбутнього», і севільські любителі покладали на нього великі надії, сподіваючись, що він затьмарить матадорів з інших провінцій. Але невдовзі ці надії розвіялись. Повернувшись з Америки, окутаний туманною славою далеких подвигів, Насйональ виступив на арені Севільї як матадор. Люди валом посунули на нього дивитись, багатьом не дісталося квитків. Але у вирішальний момент «йому зрадила мужність», як висловлювались любителі. Бандерильї він устромляв майстерно, з упевненістю досвідченого й сумлінного трудівника, який чесно виконує свій обов'язок, але коли пролунав сигнал убити бика, інстинкт самозбереження виявився сильнішим за волю і не дав матадорові наблизитися до рогів, отож він так і не зміг скористатися перевагами свого чималого зросту та дужої руки. І Насйональ свідомо відмовився від високих почестей у тавромахії, змирився з долею ремісника. Він буде бандерильєро — і тільки. Слугуватиме іншим тореро, молодшим за нього. Цього досить, щоб прогодувати родину, а також відкласти якісь копійки і згодом розпочати своє маленьке діло. Доброта і чесність Насйоналя стали приказкою серед людей з колетою. Дружина Гальярдо дуже любила бандерильєро і вірила, що він як ангел-охоронець збереже для неї чоловікову вірність. Коли влітку

квадрилья виступала в якомусь провінційному містечку і ввечері Гальярдо з усіма своїми людьми йшов у кафе-шантан, прагнучи захмеліти й повеселитися після важкого дня, мовчазний і суворий Насіональ сидів серед наквацьованих співачок у прозорих халатиках, немов чернець-пустельник у колі александрійських куртизанок.

Він не обурювався, а тільки з сумом згадував свою дружину та малят, які чекають на нього в Севільї. Усі вади людські, усю розбещеність, яка панує в світі, він вважав наслідком неосвіченості народу. Звичайно ж, оті бідолашні дівчата зовсім не вміють грамоти. Він і сам людина неосвічена й темна. А що Насіональ пояснював своє невігластво і невміння мислити браком освіти, то був схильний приписувати цій же таки неосвіченості усю підлість людську і всі нещастя, які спостигають людей.

Колись, ще в юності, Себастьян працював ливарником і був активним членом Інтернаціоналу трудящих. Він любив слухати товаришів по роботі, які були щасливіші за нього, бо могли читати вголос газети, що боронили інтереси народу. За часів національного ополчення він грався в солдати й був у загонах, що носили червону шапку — символ федералістської непримиренності. Цілими днями простоював він перед спорудженими на майданах трибунами, де і вдень і вночі мітингували різні клуби, а оратори, змінюючи один одного, з чисто андалуською велемовністю розводилися про божественне походження Ісуса та про зростання цін на предмети першої необхідності. Потім настали часи репресій, і після страйку він опинився у скрутному становищі робітника, затаврованого як бунтівник,— таких ніде на роботу не брали.

Себастьян любив кориду і, не знаходячи для себе іншого ремесла, став у двадцять чотири роки тореро. Проте він багато чого навчився і з осудом говорив про звичаї сучасного йому суспільства — бо ж недаремно стільки років слухав грамотіїв, які читали вголос газети. Чи ж не безглуздя хоча б те, що він, чорнороб на арені, заробляє більше і живе краще, ніж кваліфікований робітник?

Люди, які знали Себастьяна ще коли він ходив із гвинтівкою в загоні народного ополчення, прозвали його Насіоналем.

Про своє ремесло тореро Себастьян завжди говорив, ніби каючись і виправдовуючись, хоча й виступав на арені уже багато років. Комітет його району постановив виключити з партії усіх тих, хто ходить на кориди, затаврував-

ши їх варварами й ретроградами, але для Насйоналя було зроблено виняток і збережено за ним право ухвального голосу.

— Я знаю,— казав він, сидячи в їдальні Гальярдо,— що бій биків — це явище реакційне... Щось подібне відбувалося за часів інквізиції — не знаю, чи ясно я говорю. Людям як хліб потрібна грамота, і недобре, що на нас витрачають гроші, тим часом як шкіл бракує. Так пишуть у брошурах — ми їх отримуємо з Мадріда... Але товариші шанують мене. Сам дон Хоселіто виступив з промовою на мій захист, і комітет ухвалив залишити мене в партійних списках.

Він спокійно й незворушно вислуховував глузування та вдавано обурені вигуки, якими відповідали йому матадори та його друзі, і аж сяяв від гордощів, що товариші зробили для нього такий почесний виняток.

Районний комітет партії очолював дон Хоселіто, красномовний і запальний учитель початкової школи. Цей юнак єврейського походження провадив політичну боротьбу з шаленістю Маккавеїв. Він був задоволений, що його смугляве негарне обличчя поцятковане віспою — адже це надавало йому деякої схожості з Дантоном. Насйональ завжди слухав дона Хоселіто, мов зачарований.

Коли дон Хосе, повірений Гальярдо, та інші друзі маестро починали після вечері весело громити погляди бандерильєро, висуваючи найбезглуздіші заперечення, бідолашному Насйоналеві доводилося сутужно, і він розгублено шкріб потилицю.

— Ви всі сеньйори і навчалися різних наук, а я не вмію ні читати, ні писати. Нам, простим людям, бракує освіти, і через те ми тупі, мов барани. Але якби тут був дон Хоселіто!.. Ото голова! Ви б його послухали — говорить, як той ангел!..

І щоб укріпитися в своїй вірі, трохи похитнутій закидами насмішників, він ішов наступного дня до дона Хоселіто. Нащадок гнаного народу, здавалося, зазнавав гіркої втіхи, показуючи Себастьянові свій так званий «музей страхіть». Повернувшись на батьківщину предків, цей єврей зібрав в одному із шкільних класів колекцію речей, які колись належали святій інквізиції, вишукуючи їх із мстивою ретельністю втеклого в'язня, що намагається скласти з окремих кісток скелет свого тюремника. У шафі стояли рядочком пергаментні книги — звіти про аутодафе та запитальники для допитів під тортурами. На стіні висів

розгорнутий білий прапор із грізним зеленим хрестом. По кутках лежали цілими купами знаряддя катувань, страхітливі інструменти, якими ламали кістки, розрубували, рвали і розтягували людське тіло. Дон Хоселіто знаходив усі ті гаки та щипці серед залізного брухту в крамничках тандитників і відразу визначав їхню приналежність до знарядь святої інквізиції.

Добряга Насйональ, з його простою і вразливою душею, не міг без гніву дивитись на іржаве залізяччя та зелені хрести.

— Який жах! І знаходяться такі, що кажуть... Присягаюся життям!.. Привів би я сюди декого — нехай подивиться!

З палкою вірою новонаверненого він висловлював свої погляди при будь-якій нагоді, незважаючи на глузи товаришів. Але й у цьому він був добродушний і ніколи не дратувався. Люди, що лишалися байдужими до долі батьківщини й не належали до партії, були для нього «нещасними жертвами неграмотності народу». Порятунок у тім, щоб навчити народ читати й писати. Сам Насйональ скромно відмовлявся брати участь у цьому відродженні, вважаючи себе вже надто тупим і нездатним учитися, але провину за своє неуцтво він складав на весь світ.

Коли влітку квадрилья мандрувала від провінції до провінції, Гальярдо часто приходив у вагон другого класу, в якому їхали «його хлопці». Траплялося, на якійсь станції до них підсідав сільський священик або двійко ченців.

Бандерильєро штурхали один одного ліктями і підморгували, поглядаючи на Насйоналя, який перед лицем ворога ставав ще поважнішим і величнішим. Пікадори Потахе і Трагабучес, хлопці задерикуваті й брутальні, любителі сварок і колотнечі, що відчували якусь підсвідому неприязнь до людей у попівських рясах, нишком під'юджували Себастьяна:

— Тепер він твій!.. Заходь справа... Ану встроми йому в загривок гостре слівце!

Маестро обертався й суворо дивився на Насйоналя. Під цим владним поглядом бандерильєро не зважувався розкрити рота — начальникові квадрильї треба коритись. Але в простій душі Себастьяна завжди нуртувало палке бажання проповідувати. Воно було сильніше за всякий послух, і незабаром Насйональ чіплявся до якогось випадкового слова і заводив з подорожніми суперечку,

прагнучи відкрити їм істину. А істиною для нього були темні й плутані уривки з промов дона Хоселіто.

Тореро перезиралися між собою, вражені ученістю бандерильєро. Цим простим і грубим чоловікам було приємно, що їхній товариш здатен сперечатися з такими поважними особами і навіть заганяти їх у глухий кут, бо священнослужителі нечасто можуть похвалитися освіченістю.

Ошелешені палкими й безладними доводами Насйоналя та сміхом його товаришів, святі отці зрештою вдавалися до крайнього й найпереконливішого аргументу. Невже люди, які щодня дивляться смерті в очі, можуть забувати про бога й вірять у такі речі? А як, мабуть, зараз моляться за них їхні дружини та матері!..

Тореро з Хуанової квадрильї відразу переставали сміятись; у серця їм закрадався страх, і вони згадували про ладанки та образки, пришиті жіночими руками до їхнього бойового вбрання перед від'їздом із Севільї. А матадор, у якому прокидалася вся його забобонність, сердито вичитував Насйоналеві, ніби вбачав у товаришевій безбожності загрозу для свого життя.

— Замовкни і не верзи казна-що! Ви пробачте йому. Він чоловік добрий, але голова в нього геть задурена всякими брехнями. Сиди, кажу, мовчки! А хай тобі трясця! Я таки колись заткну твою нечестиву пельку...

І Гальярдо щедро обкладав бандерильєро лайкою та погрозами, прагнучи заспокоїти святих отців, котрі, як він гадав, могли розпоряджатися їхньою долею.

Насйональ замикався у зневажливій мовчанці. Повсюди неуцтво й марновірство: а все тому, що люди не вміють читати й писати. Його переконань ніщо не могло схитнути, він тримався за них з упертістю простодушної людини, яка знає всього дві-три ідеї і не зречеться їх, хоч би що їй казали. Тому невдовзі він знову починав суперечку, незважаючи на гнів матадора.

Насйональ залишався безбожником навіть на арені, куди інші бандерильєро та пікадори виходили після палкої молитви перед образами в каплиці, сповнені глибокої віри, що святі реліквії, пришиті до їхніх костюмів, порятують від небезпеки.

Коли назустріч Насйоналеві вибігав важкий, чорний, як смола, бик із могутньою шиєю, бандерильєро широко розводив руки з гострими дротиками і рушав на ворога, глузливо гукаючи:

— А йди-но сюди, панотче!

«Панотець» люто кидався вперед. Спритно ухилившись, Насйональ угороджував йому в загривок бандерильї і радісно й переможно гукав:

— Це тобі пожертва на святу церкву!..

Гальярдо не міг довго сердитись на товариша за його дивацькі вихватки і часто сміявся.

— Ти мене виставляєш на посміховисько,— казав він.— Скоро про нашу квадрилью стануть розповідати всякі небилиці, казатимуть, що ми банда єретиків. А публіці таке може й не сподобатися, ти ж знаєш. Наше діло — битися з биками, а не корчити з себе розумників.

Але він дуже любив свого бандерильєро і завжди пам'ятав про його відданість, яка іноді доходила до самопожертви. Насйопаля анітрохи не хвилювало, коли публіка освистувала його. Якщо бик здавався Себастьянові небезпечним, він устромляв бандерильї абияк, прагнучи скоріше його спекатись. Слава була йому непотрібна, він виступав заради заробітку. Та коли Гальярдо виходив зі шпагою проти «підступного» бика, бандерильєро завжди тримався поруч, готовий щомиті прийти на допомогу і важким плащем та дужою рукою приборкати могутнього звіра. Двічі доводилося Гальярдо падати на арену під самі роги, й обидва рази Насйональ кидався на бика, забувши і про своїх дітей, і про дружину, і про шинок, і про все на світі, готовий умерти, але врятувати маестро.

Коли вечорами Насйональ приходив у дім Гальярдо, його завжди зустрічали, як рідного. Сеньйора Ангустіас любила бандерильєро з тією щирістю, з якою горнуться одне до одного бідняки, що опинилися в незвичному для них середовищі, серед багатіїв.

— Сідай біля мене, Себастьяне. Може, чогось вип'єш?.. Дарма відмовляєшся. Ну як вам торгується в шинку? Тереса та малюки здорові?

Насйональ перелічував усе, що продано за останні дні, казав, скільки келихів вина з місцевих виноградників доставлено покупцям додому. Старенька слухала його дуже уважно: адже вона у свій час натерпілась лиха і добре знає ціну грошей, заробленних по сентимо.

А Себастьян провадив, що було б непогано розширити торгівлю. Скажімо, продавати в їхньому шинку ще й тютюнові вироби — це відразу підняло б виторг. Еспада міг би виклопотати для нього дозвіл, скориставшись

своїми зв'язками, але з деяких міркувань Насіональ не може на це погодитись.

— Бачте, сеньє Ангустіас, монопольна торгівля на користь урядові, а в мене інші погляди; я федераліст, належу до партії і навіть входжу до комітету. Що скажуть мої ідейні товариші?..

Старенька щиро обурювалась. Про які там погляди він торочить? Його обов'язок думати лиш про те, як заробити на хліб. Сердешна Тереса! З таким виводком дітлахів!..

— Не будь йолопом, Себастьяне! Викинь з голови весь отой мотлох... Мовчи, не перебивай... Не хочу я слухати нісенітниць, що їх і так наслухалась від тебе цими вечорами. Не блюзни, бо завтра я йду до меси в церкву богоматері Макаренської!..

Але Гальярдо та дона Хосе, які курили й потягували коньяк на другому кінці столу, розважали Насіоналеві розумування, і, щоб піддражнити бандерильєро, вони починали лаяти дона Хоселіто; той шахрай, мовляв, навмисне збиває з пуття таких невігласів, як Себастьян.

Проте бандерильєро спокійнісінько вислуховував глузливі закиди матадора та його повіреного. Брáти під сумнів дона Хоселіто!.. Це було так безглуздо, що Насіональ не міг навіть обуритись. Однаково, що заявити, ніби Гальярдо, якого бандерильєро теж божествив, не вміє вбивати биків.

Та коли до насмішників приєднувався лимар, який викликав у Себастьяна непереборну відразу, бандерильєро уривався терпець. Як сміє дзявкати на нього цей нікчема, що сидить на шиї в його маестро!.. Спересердя Насіональ забував і про сеньйору Ангустіас, і про Кармен, і про Енкарнасйон, яка, наслідуючи свого чоловіка, копилила вусату губу і зневажливо поглядала на бандерильєро, забував про все на світі і сторчголов кидався в суперечку, з таким шалом викладаючи свої погляди, ніби виступав на засіданні комітету. За браком кращих аргументів, він починав громити вірування насмішників.

— Біблія?.. Химери! Світ створено за шість днів?.. Химери! Байка про Адама та Єву?.. Ще одна химера! Усе брехня й марновірство!

І слово «химери», яке він десь почув і відтоді застосовував до всього, що вважав брехливим або нікчемним (аби не вживати іншого, непристойного слова), набирало в його устах відтінку найглибшої зневаги.

«Байка про Адама та Єву» була для нього невичерпним джерелом глузливих дотепів. На цю тему він багато й довго розмірковував у нічні безсонні години, коли квадрилья переїздила з одного міста в інше, і власним розумом дійшов незаперечного висновку. Хотів би він знати, як це можуть усі люди бути нащадками єдиної пари?..

— Мене звуть Себастьян Венегас, це всім відомо. А тебе, Хуанільйо, кличуть Гальярдо, і ви, доне Хосе, також маєте своє прізвище, і кожна людина має своє, а однакові прізвища бувають тільки в родичів. Якби ж усі ми були Адамові нащадки, й Адама, приміром, звали Пересом, то й усі ми мали б прізвище Перес. Адже так?.. Проте в кожного з нас є своє прізвище, отож виходить, що Адамів було багато і попи втовкмачують нам у голови... химери! Ми скніємо у невігластві й забобонах, нам бракує освіти — от вони нас і дурять... Мені здається, я висловився ясно.

Гальярдо сміявся, відкинувшись усім тілом назад, і вітав промову свого бандерильєро, мукаючи, як бик на арені. Дон Хосе з андалуською поважністю потискував Насйоналеві руку.

— Щиро вітаю! Ти сьогодні просто чудовий. Справжній Кастелар!

Сеньйора Ангустіас, як стара жінка, що відчуває наближення смерті, обурювалася, чуючи в своєму домі такі розмови:

— Замовкни, Себастьяне. Стули свою нечестиву пельку, антихристе, а то вишговхаю за двері. Не смій верзти в моєму домі таку єресь, чортове насіння... Якби ж я тебе не знала! Якби не була певна, що ти чоловік порядний!

Зрештою старенька все прощала бандерильєро, знаючи, як він любить Хуана, згадуючи, скільки разів рятував її сина від смертельної небезпеки. Окрім того, і для неї, і для Кармен було справжнім полегшенням знати, що в квадрильї є такий поважний, витриманий і порядний чоловік, зовсім не схожий на інших «хлопців» та й на самого матадора, який, відчувши себе на волі, любив розважитись і похизуватися перед жінками.

Ворог церковників та Адама з Євою не видавав таємниці свого маестро, але через те завжди ставав мовчазний і похмурий, коли бачив його вдома, з матір'ю та Кармен. Якби ці жінки знали те, що відомо йому!..

Хоча кожен бандерильєро мусить ставитись до свого матадора з глибокою пошаною, Насіональ якось зважився поговорити з Гальярдо по щирості — адже він чоловік набагато старший, та й дружба у них з маестро давня.

— Глядн, Хуанільйо, у Севільї вже знають усе! Тільки про це й говорять, і коли чутка дійде до твоїх, почнеться таке, що й небові жарко стане... Сенья Ангустіас репетуватиме, як мати скорбна біля хреста, а Кармен такого наробить гвалту!.. Згадай-но, скільки було галасу через оту співачку — а тепер чекай гіршого. Ця тварюка куди нахабніша, куди небезпечніша.

Гальярдо вдав, ніби нічого не розуміє. Він дратувався, але водночас і тішився на думку, що все місто знає про його любовну пригоду.

— Яка тварюка? І до чого тут гвалт у домі — кажи ясніше.

— Та яка ж іще, як не донья Соль? Ота пишна дама, що про неї стільки розмов. Племінниця маркіза де Морайми, багатія-скотовласника.

Еспада мовчав і всміхався. Те, що в Насіоналя такі точні відомості, лестило його самолюбству, а бандерильєро тим часом провадив з виглядом пророка, який таврує мирську марноту.

— Одружений чоловік повинен дбати насамперед про спокій у своєму домі. Пхе, жінки!.. Усі вони однакові, усі мають одне й те саме в тому самому місці, і тільки дурень може псувати собі життя, перескакуючи від однієї до іншої. Я ось прожив зі своєю Терезою двадцять чотири роки і за весь цей час жодного разу не скочив у гречку, навіть у думці, а я ж тореро, знав колись і кращі часи, і не одна дівчина накидала на мене оком.

Кінець кінцем Гальярдо став сміятися з бандерильєро. Читає проповідь наче той отець настоятель. А чи ж не він хотів би живцем пожерти усіх попів?..

— Не будь йолопом, Насіоналю. У кожного своя голова на в'язах, і я так вважаю: якщо жінка сама до тебе липне, було б безглуздо гнати її геть. Треба жити, поки живеться!.. Не сьогодні-завтра мене можуть винести з арени ногами вперед... Та й не розумієш ти, що це таке — справжня сеньйора. Коли б ти бачив, яка то жінка!..

І, мов бажаючи заспокоїти Насіоналя, що стояв перед ним обурений і засмучений, додав із щирою перекопаністю:

— Я дуже люблю Кармен, розумієш? Люблю, як і раніше. Але й ту другу також люблю. Це зовсім інше... не знаю, як тобі пояснити. Зовсім не те!

Оце й усе, чого домігся бандерильєро в розмові з Гальярдо.

Донью Соль матадор уперше побачив кілька місяців тому, на початку осені, коли вже закінчився сезон корид. Це сталося в церкві святого Лаврентія.

Він тоді відпочивав у Севільї, збираючись невдовзі поїхати з родиною в Рінконаду. Коли восени закінчувався сезон, найбільшою радістю для матадора була можливість пожити вдома, забути про постійну тряску в поїздах. Сотня вбитих за рік биків, безліч труднощів і небезпек на арені не так виснажували його, як багатомісячні мандри по всій Іспанії, в самому розпалі літа, під спекотним сонцем. Дах старих вагончиків, що торохтіли по рейках через випалені рівнини, здавалося, розпікався до білого жару. Великий глек, який возила з собою квадрилья, наповнювали водою на кожній станції, але цього не вистачало, щоб погамувати спрагу. Вагони завжди були напхом напхані пасажирами, усі їхали до міста, в якому відзначалося храмове свято і давали кориду. Не раз, щоб не спізнитися на поїзд, Гальярдо квапився вбити на арені свого останнього бика і мчав із цирку прямо на станцію, навіть не скинувши бойового костюма. Мов сліпучий метеор, пролітав він поміж екіпажами та юрмами людей на пероні і перевдягався уже в купе першого класу на очах у попутників, щасливих, що їдуть із такою знаменитістю. Ніч перебував, скорчившись на м'якому сидінні,— пасажири шанобливо тіснилися, щоб дати якомога більше місця цьому чоловікові, котрий завтра подарує їм стільки гострих переживань без ніякої небезпеки для них самих.

Коли, вимучений і стомлений, Гальярдо виходив з поїзда й опинявся на вулицях святкового міста, прикрашених прапорцями та арками, йому доводилося ще й витерпіти муки урочистої зустрічі. Шанувальники чекали його й проводжали аж до готелю. Ці люди, які добре виспалися й були в чудовому настрої, весело плескали матадора по плечах, тиснули йому руку і хотіли бачити його радісним і балакучим, немовби зустрівшися з ними, він мав зазнати найвищої втіхи.

Дуже часто в місті давали не одну кориду, і Гальярдо мусив виступати три або й чотири рази підряд. У такі

дні змучений втомою матадор, не можучи заснути після щойно пережитого збудження, махав рукою на умовності і сідав у самій сорочці на порозі готелю подихати свіжим повітрям. «Хлопці» з квадрильї, що мешкали в тому самому заїзді, мов слухняні школярі, не відходили від маестро. Часом хтось із найсміливіших просив дозволу прогулятися по залитих вогнями вулицях та по ярмарковому майдану.

— Завтра Міурині бики,— казав еспада.— Знаю я, чим закінчуються такі прогулянки. Повернешся аж уранці, хильнувши зайвого, або підхопиш якусь кралю та й утратиш силу. Ні, не ходи нікуди. Нагуляєшся, коли закінчимо.

І після останньої кориди — як ще лишалося кілька днів до найближчого виступу в іншому місті — квадрилья не квапилася з переїздом, і починалася весела гульня. Закинуті далеко від родин, тореро складали честь і вину, й жінкам у товаристві шанувальників, які інакше й не уявляли життя своїх богів.

Оскільки кориди відбувалися тільки в дні місцевих свят, матадорові доводилося робити багато безглуздих переїздів. Виступивши в якомусь місті, він їхав на протилежний кінець Іспанії, а через чотири дні повертався назад і виходив на арену в сусідньому селищі. У літні місяці, коли кориди відбувалися найчастіше, він, по суті, жив у поїздах, роз'їжджаючи в усі кінці Півострова; вдень — убивав на аренах биків, а вночі — куняв у вагонах.

— Якби витягти в одну лінію усе, що я наїздив за літо! — казав Гальярдо.— Можна було б добратися до Північного Полюса, а то й далі.

На початку сезону він завжди вирушав у мандри з радістю, думаючи про любителів, які розмовляли про нього цілий рік і тепер нетерпляче чекають його приїзду; про несподівані знайомства; про пригоди, що їх обіцяла йому властива жінкам цікавість; про готелі з їхньою різноманітною їжею, про неспокій, тривоги і хвилювання, яких він не знав протягом безтурботних днів, прожитих у Севільї або в сільській самотині Рінконади.

Та минало кілька тижнів цього запаморочливого життя, коли за кожну кориду Гальярдо отримував по п'ять тисяч песет, і він починав нарікати, наче відлучена від батьків дитина.

— Як прохолодно зараз у моєму домі в Севільї! Як там затишно й чисто — бідолашна Кармен стежить, щоб усе блищало, як у срібній чаші! А як смачно готує мама!..

Він забував про Севілью лише тоді, коли випадав вільний вечір — бо наступного дня не було кориди — й уся квадрилья в супроводі любителів, які прагнули, щоб у тореро залишилися найкращі спогади про їхнє місто, рушала в кафешантан, де матадорові належало все: і жінки, і пісні, і танці.

Повернувшись додому на зимовий відпочинок, Гальярдо відчував радість принца, що відмовляється від високих почестей заради втіх простого життя.

Прокидався пізно, не думаючи, що спізнюється на поїзд, не відчуваючи ніякого хвилювання на згадку про бій биків. Нічогісінько не треба робити ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра! Усі його подорожі обмежуватимуться вулицею Змій та площею Сан Фернандо. Настрій у домі був тепер зовсім інший. Знаючи, що ці кілька місяців Хуан житиме дома, в повній безпеці, дружина й мати ставали невпізнанні, здавались веселими і щасливими.

Помахуючи ціпком із золотою головкою, Гальярдо виходив на денну прогулянку — фетровий капелюх збитий набакир, на пальцях сяють великі бриллянти. У передпокої завжди чекало на нього кілька чоловіків, що тулилися до гратчастих дверей, крізь які виднілося біле, блискуче патіо, чисте й прохолодне. Від цих засмаглих людей у брудних сорочках і подертих крислатих капелюхах плинув терпкий запах поту. Серед них були наймити, що мандрували в пошуках роботи і, проходячи через Севілью, не соромилися попросити допомоги в славетного матадора, якого називали «сеньйор Хуан». Інші прохачі жили в місті, вони зверталися до еспади на «ти» і кликали його «Хуанільйо». Цих Гальярдо легко впізнавав і теж називав їх на «ти» — як людина, що постійно спілкується з безліччю народу, він мав добру пам'ять на обличчя. Здебільшого то були друзі його дитинства — по школі або по бродяжництву.

— Доводиться сутужно, еге?.. Усім тепер живеться нелегко.

І, не чекаючи, поки підбадьорений його привітністю прохач почне по-дружньому оповідати йому про свою скруту, матадор обертався до Гарабато, що стояв, тримаючись за ручку дверей.

— Скажи сеньйорі, нехай дасть по кілька песет на кожного.

І виходив на вулицю, насвистуючи якусь пісеньку, пишаючись своєю щедрістю, радіючи, що життя таке гарне.

З дверей ближньої таверни вибігали діти шинкаря Монтаньєса та завсідники. Вони всміхалися й витріщалися на тореро з такою цікавістю, ніби бачили його вперше.

— Вітаю вас, кабальєро!.. Щиро дякую, але я не п'ю,— і Гальярдо чемно відводив рукою повний по вінця келих, якого підносив йому котрийсь із шанувальників.

Матадор ішов далі, аж поки, вже на іншій вулиці, його не спиняли старі жінки, материні подруги, і якась обов'язково просила, щоб він хрестив у неї онука. Її донька ось-ось народить, а зять, переконаний «гальярдист», що вже не раз встрявав у бійки біля цирку, захищаючи честь улюбленого матадора, не зважується попросити його про це.

— А хай йому абищо! Чи я вам нянька?.. У мене вже тих хрещеників, як у сирітському притулку.

Щоб відкараскатись від жінок, він посилав їх до своєї матері. Як вона скаже, так він і зробить. І рушав далі, не спиняючись уже до самої вулиці Змій, з ким — просто вітався, а з ким і пройтися не гордував, щоб знайомий міг похизуватися його дружбою під заздрісними поглядами перехожих.

Потім Гальярдо заходив до клубу Сорока п'ятьох — подивитися, чи там немає його повіреного; це було аристократичне товариство з обмеженою кількістю членів, як свідчила його назва, де розмовляли тільки про биків та коней. Воно складалося із заможних любителів кориди і скотовласників — найшанованішим серед них був маркіз де Морайма, якого в клубі завжди слухали, наче оракула.

Під час однієї з таких прогулянок, у четвер пополудні, Гальярдо, прямуючи, як звичайно, до вулиці Змій, відчув бажання зайти в церкву святого Лаврентія.

На майдані, перед папертю, вишикувались у ряд розкішні екіпажі. Кращі люди міста молилися того дня перед чудотворним образом Ісуса Христа, могутнього владики. З карет виходили дами у чорних сукнях та гарних мантильях; приваблені таким напливом жінок, набивалися в церкву й чоловіки.

Гальярдо зайшов і собі. Тореро не повинен пропускати жодної нагоди потертися серед високих осіб. Син сеньйори

Ангустіас відчував гордість переможця, коли його вітали багаті сеньйори, а дами показували на нього очима й шепотіли його ім'я.

До того ж Гальярдо щиро вірував у Ісуса, могутнього владику. Він без особливого гніву терпів розбалакування Насйоналя «про бога, тобто природу», бо всевишній був для нього чимось дуже невиразним, таким собі поважним папом, про якого можна базікати що завгодно, адже ніхто ніколи його не бачив і кожен знає про нього тільки з чуток. Але богоматір, що подає надію, та Ісуса, могутнього владику, Хуан бачив змалечку і нікому не дозволив би їх образити.

Цей простий і дужий хлопець мав чуле серце і не міг без хвилювання дивитися на театральні муки Ісуса з важезним хрестом на спині; мертвотно бліде обличчя сина божого, зрошене краплями поту й перекошене від лютого болю, нагадувало Хуанові обличчя товаришів, яких виносили на ношах з арени. Ні, з могутнім владикою треба жити по-доброму і, стоячи перед образом, Гальярдо з почуттям проказав кілька отченашів. Червоні вогники свічок відбивалися в його африканських очах.

Силкуючись налагодити взаємини з надприродними силами і виблагати собі їхнє заступництво у своєму сповненому небезпек житті, матадор забув про все на світі. Аж раптом жінки, які молилися перед ним навколішках, збуджено заворушилися.

Привертаючи до себе загальну увагу, поміж молільницями пройшла надзвичайно гарна, висока і стрункa дама у світлому костюмі. Під кришталим капелюхом з перами сяяло блискуче, як золото, пишне волосся.

Гальярдо упізнав даму. То була донья Соль, племінниця маркіза де Морайми, «Посланниця» — як прозвали її в Севільї. Вона пройшла поміж жінками, ніби й не помічаючи загальної цікавості, але задоволена, що всі на неї дивляться; вона, мабуть, звикла відчувати на собі захоплені погляди, чути зацікавлений шепіт і сприймала все це як щось цілком природне.

Екзотичний костюм і кришталий капелюх дами яскраво вирізнялися серед темних мантилей. Вона опустилась навколішки і на кілька хвилин схилила голову, ніби молилася, а потім спокійно обвела церкву зеленаво-синіми очима, в яких мерехтіли золоті іскорки. Здавалося, вона в театрі й роздивляється на публіку, шукаючи знайомих. Дама ледь помітно всміхалася, коли бачила якусь подругу,

потім дивилася далі, ще далі і врешті зустріла втуплений у неї погляд Гальярдо.

Матадор не був скромником. Звикши під час кориди відчувати на собі тисячі поглядів, він щиро вірив, що там, де з'являється він, усі мають дивитися тільки на нього. Чимало жінок у хвилини відвертості розповідали йому, яка схвильованість, цікавість і жага охоплювали їх, коли вони вперше бачили його на арені.

Зустрівши погляд тореро, донья Соль не відвела очей; навпаки, вона пильно подивилася на нього з холодною байдужістю вельможної дами, і матадор, що ставився до багатіїв з пошаною, сам опустив очі.

«Яка жінка! А чом би цій кралі не стати моєю?» — подумав Гальярдо із самовпевненістю героя натовпу.

Коли матадор вийшов з церкви, то відчув, що не може піти, не побачивши її ще раз, і став поблизу виходу. Серце його завмирало в передчутті надзвичайного, як у ті дні, коли він особливо вдало виступав на арені. Відчував, як охоплює його та сама безумна відвага, що змушувала його стрімголов кидатись уперед, не слухаючи протестів публіки, і завдавати блискавичного удару.

Вийшовши з церкви, донья Соль знову подивилася на Гальярдо без ніякого подиву, наче знала, що він чекатиме її на паперті. Потім сіла з двома подругами у відкритий екіпаж, і коли машталір натягнув віжки, обернулась і з ледь помітною усмішкою поглянула на матадора ще раз.

Гальярдо до самого вечора ходив під враженням цієї зустрічі. Він згадував про свої колишні любовні пригоди, про те, з яким захватом і цікавістю дивились на нього жінки, приваблені його мужньою зовнішністю тореро; досі він пишався цими перемогами, вірячи, що жодна жінка не може перед ним встояти, а тепер, думаючи про свою самовпевненість, відчував мало не сором. Йому б отаку світську даму, багату сеньйору, що об'їздила півсвіту, а тепер живе у Севільї, мов королева, скинута з трону. Ото була б перемога! До захвату перед красою доньї Соль додавалася глибока пошана, яку колишній обшарпанець почував до багатих, адже в Андалусії родовитість і заможність завжди ставились над усе. Якби йому пощастило здобути прихильність цієї жінки — ото був би тріумф!..

Повірений Гальярдо, близький друг маркіза де Морайми і своя людина у вищому товаристві Севільї, уже не раз розповідав матадорові про донью Соль.

Після багаторічної відсутності вона кілька місяців тому повернулася до Севільї, викликавши бурхливий захват серед аристократичної молоді. Донья Соль довго жила за кордоном і тепер жадібно тяглася до місцевої екзотики, захоплювалася народними звичаями — усе їй здавалося таким цікавим, таким... «театральним». Вирушаючи на кориду, вона вдягала старовинний костюм махи, наслідуючи у манері вбиратися граційних дам із картин Гойї. Донья Соль уміла чудово їздити верхи і любила всілякі спортивні розваги. Люди не раз бачили, як вона мчала на коні околицями Севільї, вбрана в чорну амазонку і чоловічий жакет із червоною краваткою, в білому касторовому капелюсі на буйному волоссі. Іноді, з гаррочею поперек сідла, в супроводі цілої кавалькади друзів зі списами в руках, вирушала вона на пасовище, де тішилася дикою, небезпечною грою, ганяючись за биками і валячи їх на землю.

Донья Соль була вже не дівчинка. Гальярдо туманно пригадував, що бачив її в дитинстві, на бульварі Делісіас; вона тоді сиділа поруч із матір'ю, вся в білому мереживі, мов гарненька лялька на вітрині, а він, жалюгідний малий обшарпанець, гасав поміж колесами екіпажів, збираючи недокурки. Вони з нею десь одного віку: їй уже, звичайно, близько тридцяти, але яка ж вона гарна! Як відрізняється від інших жінок!.. Донья Соль здавалася матадорові екзотичним пернатим створінням, райською пташкою, що залетіла на пташарню й опинилася поміж відгодованих, лискучих від жиру курей.

Дон Хосе, повірений Гальярдо, знав багато про цю даму... Відчайдушна голова ота донья Соль! Звучне, як у героїні романтичної драми ім'я [1] дуже пасує до її примхливої і незалежної вдачі.

По смерті матері донья Соль отримала чималий спадок і незабаром вийшла в Мадріді заміж за чоловіка набагато старшого — зате він був дипломат і представляв Іспанію в столицях найбільших держав. Дівчині, яка прагнула блискучого життя і постійної зміни вражень, це давало приємну можливість помандрувати світом.

— Ох і повеселилося це дівча, Хуане! — казав повірений.— Скількох чоловіків звела вона з розуму за десять років у всіх кінцях Європи! Це не жінка, а географічний атлас із таємними позначками на кожній сторінці. Я певен,

[1] Sol *(ісп.)* — сонце.

вона може поставити на карті хрестики біля кожної з великих столиць. Дівчинка націлялася високо. А бідолашний посол зрештою помер — напевне, з пудьги, бо кінець кінцем йому вже не було куди їхати. Посилають доброго сеньйора представляти нас до якоїсь столиці, і не минає й року, як королева чи імператриця тієї країни пише в Іспанію і просить відкликати посла з його жахливою дружиною. Газети називали її «іспанською чаклункою». Скільки коронованих голів вона заморочила!.. Королеви боялися її приїзду, немов холери. І настав час, коли для бідолашного посла не лишилося жодного місця, де він міг би виявити свій хист, окрім американських республік. А що був він благородний сеньйор, прихильник монархії і чоловік твердих принципів, то вирішив за краще померти... Проте не думай, ніби дівчинка цікавилася тільки особами, які їдять і танцюють у королівських палацах. Чого лише не розповідають про неї!.. Вона не терпить середини — їй подавай або все, або нічого. То злітає під саме небо, то шукає собі розваги, длубаючись у землі. Мені розповідали, ніби в Росії вона закохалася в одного з тих патлатих, що кидають бомби, такого собі хлопчика з жіночим личком, який не зважав на неї, бо вона відривала його від діла. Проте дівчинка все бігала за ним і бігала, аж поки його повісили. А ще кажуть, ніби в Парижі у неї був роман із художником, і той навіть намалював її в чім мати спородила, а щоб не впізнали хто це, вона, коли позувала, затуляла обличчя долонею, і потім ту картину начебто сфотографували і використали як етикетку для сірникових коробок. Та це, мабуть, брехня: люди звикли перебільшувати. А от те, що вона була у великій дружбі з одним німцем, який пише опери, скидається на правду. Коли б ти чув, як вона грає на фортепіано!.. А як співає! Не гірше за тих артисток, що приїздять на великдень у театр Сан Фернандо. І не думай, ніби співає вона тільки по-італійському. Ця жінка розмовляє якою хочеш мовою: французькою, англійською, німецькою. Її дядько, маркіз де Морайма, чоловік, як ми з тобою знаємо, досить неотесаний, якось сказав у клубі Сорока п'ятьох, що не здивувався б, якби вона заговорила латиною... Яка дамочка, га, Хуанільйо? Правда ж цікава жінка?

Дон Хосе говорив про донью Соль із щирим захватом. Він вважав незвичайними й гідними подиву геть усі пригоди цієї дами — і вигадані, й не вигадані. Її аристо-

кратичне походження і багатство навіювали йому не меншу пошану, аніж Гальярдо. Обидва розмовляли про маркізову небогу, схвально всміхаючись, захоплюючись тими вчинками, які викликали б у них цілий потік нешанобливих зауважень, коли б ішлося про іншу жінку, що її вони, звичайно, порівняли б із рудою пишнохвостою хижачкою, оспіваною в байках.

— У Севільї,— провадив повірений,— вона живе зразковим життям. Тому я гадаю, що в цих розповідях про її пригоди за кордоном — чимало брехні. Наклепи молодиків, яким не пощастило поласувати виноградом — от вони й кричать, що він зелений!

З веселим сміхом розповідав дон Хосе про витівки цієї жінки, яка не раз показувала себе хороброю і рішучою, мов чоловік. Повірений поділився з Гальярдо чутками, що ходили по клубах вулиці Змій. Як «посланниця» приїхала до Севільї, то, мовляв, уся аристократична молодь утворила її почет.

— Та воно й не дивно, Хуанільйо. Раптом з'являється елегантна жінка, яких тут зроду не бачили — вбрання й капелюшки замовляє в Парижі, парфуми — в Лондоні, та ще й дружить із королями... Як сказали б у нас — позначена таврами кращих скотарень Європи... Ті хлоп'ята бігають за нею, мов очманілі, і дівчинка дещо їм дозволяє, бо хоче, щоб до неї ставились як до чоловіка. Але дехто зрозумів це хибно, сприйнявши товариську фамільярність за інше, і, не знайшовши слів, дав волю рукам... Ну й дістав ляпаса, а то й гірше. Цієї жінки слід стерегтися. Кажуть, вона чудово володіє холодною зброєю, боксує, як англійський матрос і навіть знає прийоми японської боротьби джіу-джітсу. Тобто досить християнинові легенько до неї торкнутись, і вона, навіть не дуже розсердившись, хапає його своїми прекрасними ручками і миттю робить із нього ганчірку. Тепер її остеріга́ються, але вона нажила ворогів, які поширюють про неї всякі плітки. Одні вихваляються тим, чого не було, а інші навіть заперечують, що вона гарна.

За словами повіреного, доньї Соль страшенно подобалося в Севільї. Довго проживши у туманних і холодних краях, вона просто в захваті від густо-синього неба, від світло-золотого зимового сонця і раз у раз повторює, як добре у цій країні, такій... мальовничій.

— Вона знай вихваляє простоту наших звичаїв, мов ті англійки, що приїздять сюди на великдень. Можна

подумати, вона бачить Севілью вперше, а не тут народилася! Тепер донья Соль має намір жити за кордоном лише влітку, а взимку — тут. Каже, їй остогидли королівські палаци та придворний етикет! Коли б ти бачив, з якими людьми вона тут водиться!.. Домоглася, щоб її прийняли в найубогіше братство,— братство Христа, пресвятого немовляти, що в передмісті Тріана, і вже витратила купу грошей на мансанілью для братів. А то напустить увечері повен дім гітаристів і танцюристок — кличе всіх севільських дівчат, що навчаються співати або танцювати. З дівчатами приходять їхні вчителі, батьки і навіть деякі родичі, усіх щедро пригощають ковбасами, оливами та вином, а тоді донья Соль сідає в крісло, мов королева на трон, і вимагає, щоб їй показували танець за танцем і щоб усі були андалуські. Так вона просиджує не одну годину і каже, що має не менше втіхи, ніж той, не пригадую, який саме король, котрий змушував ставити опери для себе одного. Лакеї у фраках, яких вона привезла з собою, пихаті і статечні, мов лорди, розносять танцюристкам вино на великих тацях, а дівчата, перепившись, скубуть лакеїв за бакенбарди і стріляють їм у очі оливковими кісточками. Які невинні й веселі розваги!.. Останнім часом донья Соль щоранку бере уроки гри на гітарі у старого цигана Лечусо, одного з найвідоміших знавців андалуської народної музики. Коли Лечусо приходить, то застає її або з гітарою на колінах, або з апельсином у руці. Скільки апельсинів з'їла ця сеньйора, відколи сюди приїхала! І чи повіриш — вони й досі їй не обридли!

Отаке розповідав дон Хосе своєму матадорові про витівки доньї Соль.

А за чотири дні після зустрічі в церкві він підійшов до Гальярдо, що сидів у кав'ярні на вулиці Змій, і з таємничим виглядом сказав:

— Ну, хлопче, ти таки щасливчик. Знаєш, хто про тебе запитував?

І, нахилившись, голосно прошепотів на вухо тореро:

— Донья Соль!

Вона розпитувала в дона Хосе про його матадора і просила, щоб він представив їй Гальярдо. «Такий своєрідний, чисто іспанський тип!»

— Каже, що бачила тебе кілька разів на арені: у Мадріді й десь іще. Вона аплодувала тобі — вважає тебе сміливцем... Ану ж тобі пощастить устромити їй банде-

рильї! Яка честь! Гляди, породичаєшся з усіма королями європейської карточної колоди!

Гальярдо опустив очі і скромно всміхнувся, але водночас так самовпевнено випнув груди, що було ясно: він не вбачає у сміливому припущенні свого повіреного нічого неможливого чи важко здійсненного.

— Але не слід плекати ніяких ілюзій, Хуанільйо,— провадив дон Хосе.— Подивитися зблизька на тореро доньї Соль просто цікаво — як і брати уроки в цигана Лечусо. Місцева екзотика — й більше нічого. «Приведіть його післязавтра в Табладу»,— попросила мене вона. Ти вже знаєш, про що йдеться: валятимуть биків із череди Морайми. Маркіз влаштовує цю розвагу, щоб повеселити свою небогу. Поїдемо разом — мене запрошено теж.

І через два дні матадор та його повірений, спорядившись як гаррочисти-любителі, виїхали пополудні з Ярмаркового кварталу. Люди виглядали у двері, збирались купками на тротуарах і проводжали їх цікавими поглядами.

— Їдуть у Табладу,— повідомляли вони один одному.— Там сьогодні биків валятимуть.

Повірений сидів верхи на сухоребрій білій кобилі. На ньому була груба куртка, суконні панталони з жовтими гетрами, а поверх них — шкіряні штани, які називалися сахони. Матадор задля цієї урочистої нагоди убрався в химерний костюм, у яких колись красувалися тореро, поки нові звичаї не змусили їх одягатися так само, як усі смертні. На ньому був оксамитовий капелюх із загнутими догори крисами та гофрованим наголовником, стягнутий біля підборіддя ремінцем; сорочка без краватки, застебнута на шиї двома діамантовими запонками — а ще два діаманти, більші, блищали на брижуватій маніжці; оксамитова куртка й жилет винного кольору, оздоблені торочками та декоративними чорними гудзиками; червона шовкова фаха; чорні плетені панталони, які туго обтягували стрункі мускулясті ноги тореро і зав'язувалися під коліньми шнурками з чорними китицями; гетри бурштинового кольору із шкіряними торочками; черевики того самого кольору, прикрашені великими срібними острогами і наполовину сховані в широких арабських стременах. Через сідельну луку був перекинутий яскравий хересанський плащ з пишними торочками, а поверх нього лежала простора сіра куртка з чорними нашивками та червоною підкладкою.

Кожен вершник тримав під рукою, мов спис, гаррочу в пружного й міцного дерева; на вістря, з обачності, були настромлені ганчір'яні м'ячики. Коли матадор та його повірений скакали передмістям, навздогін їм лупали вітальні вигуки. Оле, молодці! Жінки махали руками.

— З богом, красеню! Веселої вам розваги, сеньйоре Хуане!

Вершники підострожили коней, щоб відірватися від ватаги хлопчаків, які бігли за ними, і підковані копита лунко зацокотіли по вистелених синіми кругляками провулках, затиснутих між білими стінами.

Будинок, у якому жила донья Соль, стояв на тихій вулиці серед інших багатих особняків з опуклими віконними гратами та великими засклепими балконами. Перед воротьми вже зібрався цілий гурт верхівців з гаррочами, що нерухомо сиділи на конях, спершись на свої списи. Усі ці молоді сеньйори були родичами або друзями прекрасної дами. Вони по-дружньому привітали тореро, задоволені, що він братиме участь у їхній розвазі.

З будинку вийшов маркіз де Морайма й відразу скочив на коня.

— Дівчинка зараз буде. Ви ж бо знаєте... жінки збираються довго.

Кожне слово маркіз вимовляв так поважно і так повчально, ніби виголошував пророцтво. Це був високий кощавий дід з буйними сивими бакенбардами, але очі його та уста зберігали якусь дитячу наївність. Гречний і стриманий у розмові, невимушений у поводженні, скупий на усмішку, маркіз де Морайма був справжнім сеньйором давніх часів. Він завжди ходив у простому костюмі і драгувався, коли світські обов'язки, коритись яким маркіза зобов'язувало високе становище, затримували його в Севільї, бо жити в місті він не любив. Йому подобалося товариство пастухів, до яких він ставився просто й по-дружньому. Писати маркіз майже розучився за відсутністю практики, але тільки-но розмова заходила про худобу, про розведення биків та коней або про сільськогосподарські роботи, як очі його спалахували і він говорив з упевненістю справжнього знавця.

Раптом освітлені сонцем білі стіни по один бік вулиці потемніли й поблякли. Дехто з вершників подивився вгору. По синій доріжці, між двома лініями дахів, котилася прямо на сонце велика хмара.

— Не бійтеся,— поважно мовив маркіз.— Коли я виходив з дому, то побачив, як за вітром летів клаптик паперу. Коли віє в тому напрямку, дощу бути не може.

І всі одразу заспокоїлись. Адже маркіз де Морайма сказав, що дощу не буде — отже, його не буде. Він угадував погоду, як старий пастух, і ніколи не помилявся.

А маркіз уже заговорив до Гальярдо.

— Цього року я влаштую для тебе кілька чудових корид. Які бики! Побачимо, чи зумієш ти спровадити їх на той світ по-божому. Ти знаєш, що торік я не завжди бував тобою задоволений. Бідолахи заслуговували на краще.

Нарешті з'явилася й донья Соль. Однією рукою вона підтримувала довгий шлейф чорної амазонки, з-під якої виглядали халяви високих чобіт із сірої шкіри. На ній була чоловіча сорочка з червоною краваткою, оксамитова куртка та жилет лілового кольору, а на пишних кучерях — оксамитовий капелюх із загнутими догори крисами, граціозно збитий набакир.

Незважаючи на знадливу повноту свого прегарного тіла, вона вискочила на сідло напрочуд легко й узяла з рук у слуги гаррочу. Привіталася з друзями, попросивши пробачення за затримку, і відразу знайшла очима Гальярдо. Повірений дав остроги коневі, щоб під'їхати до дами й представити свого матадора, але донья Соль випередила його і сама рушила до тореро.

Гальярдо неабияк збентежився, побачивши її так близько. Яка жінка! Що він їй скаже?..

Дама простягла йому гарненьку руку, від якої струміли райські пахощі, і розгублений від несподіванки матадор не додумався до чогось кращого, як міцно потиснути її своїм ручиськом, що одним ударом валило на арену биків. Але біло-рожева лапка не затремтіла під цим мимовільно брутальним потиском, від якого інша жінка зойкнула б від болю, а напружилася й легко вивільнилася з кліщів.

— Спасибі, що приїхали. Мені приємно познайомитися з вами.

Геть розгубившись і розуміючи, що треба відповісти на привітання, Гальярдо бовкнув, ніби звертався до котрогось із шанувальників:

— Дякую. Ну як родина — усі здорові?..

Донья Соль стримано засміялась і пустила коня клусом. Лунко зацокотіли по бруківці підкови, й чоловіки рушили слідом за дамою, мов почесний ескорт. Засором-

лений Гальярдо трюхикав у хвості. Він ніяк не міг отямитись від розгубленості і невиразно здогадувався, що змолов дурницю.

Вони проминули околиці Севільї і поскакали берегом річки; залишилася позаду Золота вежа; потяглися тіняві сади з алеями, посипаними жовтим піском, а далі дорога, край якої стояли обабіч заїзди й таверни.

Наблизившись до Таблади, вершники побачили багато екіпажів. Біля загорожі, яка відділяла пасовище від обори, де була худоба, на зеленій рівнині чорнів величезний натовп.

Петляючи луками, котив свої води Гвадалквівір. На стрімкому протилежному березі височіла увінчана руїнами старого замку гора, а на її крутих схилах тулилося село Сан Хуан де Аснальфараче. Сільські хатини біліли поміж тьмяним сріблом оливняків. На другому кінці широкого обрію, де по синьому небі пливли білі пухнасті хмарини, видніла Севілья — безкрає море дахів, над яким здіймалося громаддя собору й височіла красуня Хіральда, забарвлена вечірнім сонцем у ніжний рожевий колір.

Вершники насилу протиснулись крізь густий натовп. Заінтриговані дивацькими вихватками доньї Соль, сюди з'їхалися майже всі дами Севільї. Сидячи в екіпажах, подруги вітали чарівну амазонку і захоплювалися, яка вона гарна у своєму чоловічому вбранні. Були тут і маркізові дочки — двоюрідні сестри доньї Соль,— і дівчата, і заміжні, що приїхали сюди з чоловіками. Вони радили їй бути обачною. На бога, Соль! Не лізь прямо на роги!..

Верхівці в'їхали в загороду. Простолюд, який зібрався помилуватися незвичайним видовищем, вітав їх оплесками.

Побачивши здалеку і зачувши нюхом ворога, коні стали рватися з рук, іржати й ставати дибки під дужою правицею вершників, що туго натягували повіддя.

Бики розташувалися посеред загороди. Одні спокійно паслися або, підігнувши ноги й опустивши морду, нерухомо лежали на зеленій трохи пожовклій траві зимового лугу. Інші, не такі спокійні, раз у раз зривалися бігти до річки, і тоді мудрі й шановані ватажки, дзеленькаючи бубонцями, підвішеними на шиї, кидались утікачам навперейми; пастухи допомагали завертати непослухів — вони жбурляли камінці з метавок, цілячись у роги.

Верхівці довго стояли на місці, ніби про щось радилися. Глядачі хвилювалися, чекаючи чогось незвичайного.

Перший помчав уперед маркіз з одним зі своїх друзів. Обидва вершники під'їхали до самої череди. Спинивши коней, вони звелися на стременах і стали вимахувати гаррочами та гучно кричати, намагаючись наполохати тварин. Чорний бик з могутніми рогами відділився від інших і потрюхикав у глиб загону.

Недаремно маркіз так пишався своїми табунами. Вони складалися лише з добірних, виведених за допомогою селекції тварин. Це була не та худоба, що відгодовується на м'ясо,— з брудною, грубою і зморщеною шкірою, з широкими ратицями, з опущеною головою, з довжелезними розчепіреними рогами. Це були бики прудкі й жваві, могутні й дужі. Коли вони бігли, окутані хмарою куряви, земля двигтіла в них під ногами. Це були справжні красені: шерсть тонка й лискуча, як у породистого скакуна; вогнисті очі; могутня, гордо вигнута шия; короткі ноги; хвіст тоненький і гнучкий; граціозні роги — гострі і гладенькі, наче відполіровані; маленькі ратиці, заокруглені і тверді, як криця,— вони зрізали траву, мов косою.

Двоє вершників погналися за биком, який відбіг від череди, завертаючи його кожен зі свого боку й намагаючись не підпустити до річки. В якусь мить маркіз дав остроги коневі, вирвався вперед і наблизився до бика майже впритул; наставивши гаррочу, він угородив її біля хвоста і щосили натиснув на ратище; від могутнього поштовху, подвоєного стрімким бігом коня, тварина втратила рівновагу й перекинулась догори черевом; ноги її задерлися, а роги сколупнули землю.

Побачивши, з якою силою і спритністю скотовласник повалив на землю бика, глядачі вітали його бурхливими оплесками та криками. Оле, старий сміливцю! Ніхто так добре не розуміється на биках, як маркіз. Він доглядає їх, наче рідних дітей, піклується про кожного, тільки-но той народжується в череді, і потім проводжає його на арену вмирати, мов героя, гідного найкращої долі.

Інші вершники теж захотіли спробувати щастя і здобути оплески натовпу, але Морайма заперечив: зараз черга його племінниці. Якщо вона бажає взяти участь у розвазі, то ліпше робити це відразу, поки бики ще не опаліли від гонитви.

Донья Соль підострожила свого коня, який весь час ставав дибки, стривожений близькістю табуна. Маркіз хотів супроводжувати небогу, але та відмовилась. Ні, нехай

краще поїде з нею Гальярдо, адже він тореро. Де ж Гальярдо? Матадор, досі відчуваючи сором за свою недорікуватість, мовчки став поруч із дамою.

Обоє помчали галопом у саму гущу череди. Кінь доньї Соль кілька разів круто ставав дибки, виставивши черево, ніби відмовлявся бігти далі, але дужа амазонка приборкувала його. Гальярдо вимахував гаррочею і ревів та мукав, як робив на арені, коли треба було роздражнити бика.

Їм досить легко пощастило відлучити від череди одну тварину — білого бика з бурими плямами, могутньою, вигнутою шиєю та гострими, як списи, рогами. Він так хутко помчав у глиб загороди, наче там була його керенсія [1] і йому нестримно кортіло повернутись туди. Донья Соль поскакала за биком. Еспада тримався неподалік.

— Пильнуйте, сеньйоро,— кричав Гальярдо.— То старий бик, він заманює вас!.. Глядіть, щоб не повернув назад.

Так воно й сталося. Коли донья Соль наготувалася повторити прийом свого дядька і відвернула коня, щоб ударити гаррочею бика в зад і повалити його, той, немов відчувши небезпеку, миттю обернувся і став як укопаний, погрозливо наставивши на загонщиків роги. Кінь промчав мимо, бо донья Соль не змогла його стримати — надто швидко він біг,— і бик погнався за ним, перетворившись з переслідуваного на переслідувача.

Але дама не збиралася втікати. Здалеку на неї дивилися тисячі людей, і вона із страхом подумала, як потім сміятимуться подруги, як співчуватимуть їй чоловіки — отож натягла повіддя і повернула коня назустріч бикові. Тримаючи гаррочу під рукою, як пікадор, вона вгородила її в шию тварини, що сунула на неї, мукаючи й низько опустивши голову. З могутнього загривка чвиркнула кров, але бик нестримно посувався вперед, мов і не відчуваючи, як поглиблюється рана, аж поки устромив роги коневі в черево й відірвав його від землі.

Під тисячоголосий зляканий крик амазонка вилетіла з сідла. Кінь, зісковзнувши з рогів, кинувся тікати, мов ошалілий; на череві у нього проступили плями крові, підпруги лопнули, і сідло метлялося на спині.

---

[1] Керенсія — місце на арені, де любить стояти бик,— наприклад, біля здохлого коня,— і куди він повертається після кожного нападу на тореро.

Бик кинувся за ним навздогін, але в ту саму мить побачив ближчого ворога. То була донья Соль. Замість лежати й не ворушитись, вона миттю підхопилась на ноги, підібрала свою гаррочу і відважно наставила її перед собою, знову викликаючи бика на бій: горда красуня думала тільки про те, що на неї всі дивляться. Краще смерть, аніж перелякатись і виставити себе на посміх.

За огорожею вже не кричали. Натовп завмер, охоплений жахом. Здіймаючи хмару куряви, до місця події мчали щодуху вершники. Але хоча вони, здавалось, виростали прямо на очах, допомога явно запізнювалась. Бик рив передніми ногами землю і вже опустив голову, щоб кинутися на зухвалу жінку, яка замірялась на нього списом. Удар рогами — її не стане. Але в ту саму мить люте мукання відвернуло увагу бика, і щось червоне, як спалах полум'я, промайнуло в нього перед очима.

То був Гальярдо. Він зіскочив з коня, відкинув убік гаррочу і схопив куртку, що лежала в нього поперек сідла.

— Му-у-у!.. Сюди!

Побачивши перед собою достойнішого ворога, бик кинувся на червоне полум'я, зневажливо відвернувшись від постаті в чорній спідниці та ліловому жанеті. Донья Соль усе ще стояла, наставивши перед собою списа, не зразу отямившись після грізної небезпеки.

— Не бійтеся, доньє Соль. Тепер він мій,— сказав тореро. Він був блідий від хвилювання, але усміхався, впевнений у своїй спритності.

Озброєний лише курткою, матадор став дражнити бика і відводити його від сеньйори, граційно ухиляючись від шалених наскоків звіра.

Забувши про недавній страх, люди почали захоплено аплодувати. Яке щастя! Прийти на просту собі гонитву за биками й попасти на справжнісіньку кориду, задарма подивитись на виступ Гальярдо!

Розпалений двобоєм, тореро забув і про донью Соль, і про глядачів, думаючи тільки про те, як ухилитися від ударів. Бачачи, що людина раз у раз вислизає з-під самих рогів, бик шаленів, знову й знову кидався вперед, але весь час натикався на червоний клапоть.

Нарешті бик притомився і став нерухомо, низько опустивши голову; з морди його капала слина, ноги тремтіли. Тоді Гальярдо, скориставшись із розгубленості тварини,

скинув капелюха і ляпнув бика по загривку. За огорожею пролунав захоплений рев — публіка вітала його хоробрість.

За спиною в Гальярдо почулися крики і задзеленчали бубонці. То пастухи пригнали ватажків, і ті помалу відтіснили втікача у саму гущу череди.

Гальярдо не довелося довго шукати свого коня — звикнувши до биків, той спокійно стояв на місці. Тореро підняв гаррочу, вискочив на сідло і неквапом поскакав до огорожі, намагаючись якомога розтягти гучні оплески натовпу.

Вершники, які примчали до доньї Соль, захоплено вітали матадора. Повірений підморгнув йому й таємниче сказав:

— Ти не даремно сьогодні старався, хлопче. Непогано, ой як непогано! Тепер вона твоя — я певен.

Донья Соль уже була за огорожею — вона сиділа в ландо з маркізовими дочками. Кузини стривожено нахилялись до неї, торгали її й обмацували, допитувалися, чи не забилась вона, коли впала. Пропонували їй випити мансанільї, щоб заспокоїтись, а вона лише гордо всміхалася, поблажливо вислуховуючи жіночі ойкання.

Побачивши Гальярдо верхи на коні, що ніби плив на хвилях бурхливого моря капелюхів та піднятих рук, дама всміхнулась уже по-іншому.

— Під'їдьте ближче, Сіде-войовнику. Дайте вашу руку.

І знову зустрілися їхні долоні в міцному тривалому потиску.

Увечері в домі матадора довго обговорювали цю подію, про яку гомоніло все місто. Сеньйора Ангустіас аж сяяла від радості, наче після щасливо завершеної кориди. Її син порятував від смерті вельможну сеньйору — а бідна жінка завжди перед такими схилялася, довгі роки поневірянь по панських господах привчили бідну жінку до глибокої шанобливості. Кармен мовчала, сама не знаючи, як їй поставитися до цього випадку.

Протягом кількох наступних днів Гальярдо не чув нічого про донью Соль. Повіреного не було в місті — у товаристві кількох друзів із клубу Сорока п'ятьох він вирушив на полювання з собаками. Та якось увечері, вже на смерканні, дон Хосе розшукав свого матадора в одній із кав'ярень на вулиці Змій, де збиралися любителі кориди. Дві години тому він повернувся до Севільї і побачив

удома записку від доньї Соль, у якій вона просила його негайно прийти до неї. Він оце щойно звідти.

— Ну, хлопче, та ти дикіший за вовка! — мовив повірений, витягуючи свого матадора з кав'ярні.— Сеньйора сподівалася, що ти навідаєшся до неї. Невідь-скільки вечорів просиділа вдома, чекаючи, коли ти з'явишся. Так не годиться. Ти був представлений доньї Соль, і після того, що сталося, повинен зробити їй візит і розпитати, як вона себе почуває.

Еспада сповільнив ходу й почухав потилицю.

— Бачите...— затинаючись, промурмотів він,— річ у тім... що мені ніяково. Хоч вірте, хоч ні, а таки ніяково. Ви знаєте, я не зовсім йолоп і з жінками язика не ковтаю. Умію погомоніти з дівчиною не гірше за когось іншого. Але з цією сеньйорою — ні. Вона страх яка вчена, і коли я бачу її, то здаюся собі дурнпм як чіп, і або не можу розтулити рота, або верзу щось не до ладу. Ні, доне Хосе... Не піду я до неї! Так буде ліпше!

Але повірений не став слухати тореро і повів його прямо до будинку доньї Соль, розповідаючи про свою недавню зустріч із дамою. Мабуть, вона трохи образилася, що Гальярдо забув про неї. Уся знать Севільї навідала її після того випадку в Табладі, а він — ні.

— Чи ти не знаєш, що тореро мусить ладнати з аристократами? Покажи, що ти людина вихована, а не якийсь там відлюдько, що виріс серед худоби. Така вельможна сеньйора — і вшановує тебе своєю увагою, чекає твого візиту!.. Навіть і не думай відмовлятися. Я піду з тобою.

— Ну, якщо з вами, то інша річ!..

І Гальярдо зітхнув з глибоким полегшенням, ніби скинув з пліч хтозна-який тягар.

Вони зайшли до будинку доньї Соль і опинилися в патіо в арабському стилі,— його барвисті аркади, оздоблені тонкими візерунками, нагадували підковоподібні арки Альгамбри. Над великою чашею, у якій плавали золоті рибки, розсипався сріблястими бризками водограй, ніжно й монотонно дзюркочучи у вечірній тиші. У чотирьох галереях з ліпною стелею, відокремлених від патіо мармуровими колонадами, тореро побачив старовинні бюро, потемнілі картини, статуї святих із мертвотно блідими обличчями, масивні меблі, оббиті іржавим залізом і так густо поточені шашелем, наче в них стріляли зарядами шроту.

Слуга повів їх широкими мармуровими сходами, і тореро з подивом побачив надвівтарні барельєфи з майже стертими образами на позолоченому тлі; статуї тілистих святих дів, здавалося, витесані сокирою, пофарбовані в білий колір і колір тьмяного золота,— їх, мабуть, зняли з якихось стародавніх вівтарів; килими ніжних відтінків сухого листя, облямовані яблуками та квітами — на одних були зображені сцени розп'яття Христа, на інших — напівголі сеньйорити дражнили, наче биків на арені, якихось волохатих хлопців з рогами й ратицями.

— От що значить темнота! — вражено мовив тореро до свого повіреного.— Я думав, усе це годиться тільки для монастирів!.. А виходить, цим людям воно теж подобається!

Тільки-но вони зайшли, як нагорі спалахнули електричні лампочки, хоча на шибках вікон ще мерехтіли останні відблиски вечірньої заграви.

На Гальярдо чекали нові несподіванки. Він дуже пишався своїми важкими розкішними меблями, доставленими з Мадріда — оббиті яскравим шовком і прикрашені вигадливим різьбленням, вони, здавалося, кричали, як дорого вони коштують,— і тепер еспада геть розгубився, побачивши, що крісла в цьому домі легкі й ажурні — білі або зелені, столи та шафи — спрощених строгих ліній, стіни — пофарбовані в один колір, прикрашені тільки невеличкими картинами, які висіли на товстих шнурах,— усе напрочуд витончене й просте. Гальярдо було соромно і своєї розгубленості, і того, чим він пишався вдома як найвищим шиком. «От що значить темнота!» Він обережно сів у крісло, побоюючись, щоб воно не поламалося під його вагою.

Та коли з'явилася донья Соль, матадор одразу забув про все. Такою він ще ніколи її не бачив — без мантильї і без капелюха, з непокритими золотими косами, що так пасували до її романтичного прізвища. Витончені білі руки виступали з широких шовкових рукавів японського кімоно, загорнутого навхрест на грудях; ніжна, уся відкрита шия полискувала світлим бурштином і мала внизу дві рисочки, що робило її схожою на шию Венери. Коли донья Соль ворушила пальцями, мерехтіли чарівним сяйвом різнобарвні камінці, вправлені у персні найхимерніших форм. На тонких зап'ястках подзеленькували золоті браслети, одні філігранної східної роботи із таємничими написами, інші — масивні, з підвісками у вигляді амуле-

тів та екзотичних фігурок, привезені на пам'ять із далеких країв.

Донья Соль по-чоловічому закинула ногу на ногу і легенько погойдувала розшитим яскравими візерунками черевичком на високому позолоченому підборі, який тримався на кінчиках пальців, такий малесенький, що здавався іграшковим.

У Гальярдо шуміло у вухах, перед очима висів туман, і він бачив тільки її світлі очі — вони дивилися на нього ніжно і водночас насмішкувато. Щоб приховати своє збентеження, він раз у раз усміхався, блискаючи зубами; на його обличчі ніби застиг вираз малого хлопчика, який хоче сподобатись.

— Пусте, сеньйоро... Щиро дякую. Нічого особливого я не зробив.

Так відповідав він, коли донья Соль стала дякувати йому за сміливий вчинок, що врятував їй життя.

Потроху Гальярдо заспокоювався. Дама та повірений заговорили про биків, і матадор одразу відчув себе впевненіш. Донья Соль кілька разів бачила його на арені і досить детально розповіла про те, що відбулося на тих кориДах. Гальярдо відчув гордість на думку, що ця жінка бачила його подвиги і зберегла їх у пам'яті.

Вона відкрила лаковану коробочку, розмальовану чудернацькими квітами, і запропонувала чоловікам цигарки з позолоченим мундштуком, від яких струмені гострі й незвичні пахощі.

— Вони з опіумом. Дуже приємні.

І закурила, стежачи, як піднімається вгору дим. Її зелені очі на світлі ставали зовсім прозорими й мерехтіли, як розтоплене золото.

Тореро, звиклий до міцного гаванського тютюну, з цікавістю смоктав цигарочку. Чиста тобі солома: розвага для жінок. Але дивні пахощі, змішані з димом, помалу розвіяли його ніяковість.

Невідривно дивлячись на матадора, донья Соль стала розпитувати про його життя. Їй хотілося знати про лаштунки слави, про те, яких прикрощів завдає популярність, вона цікавилась, як жилося тореро, коли він ще не здобув прихильність публіки. І Гальярдо, перейнявшись несподіваною довірою, почав розповідати про своє бродяжницьке дитинство. Він знову й знову з гордістю підкреслював, що вийшов із простолюду, але в своїй розповіді

пропускав ті подробиці свого життя, які здавалися йому ганебними.

— Як цікаво... Як оригінально,— повторювала прекрасна дама.

І погляд її, відірвавшись від тореро, линув кудись у простір, ніби вона хотіла розгледіти невидиме.

— Перший матадор світу! — вигукував дон Хосе в грубому захваті.— Повірте мені, доньє Соль: іншого такого сміливця ніде немає. А як він зносить удари рогів!..

Дон Хосе з такою гордістю розводився про могутнє здоров'я Гальярдо, наче це він спородив його. Потім заходився перелічувати рани, які дістав матадор, розповідаючи про них із такими подробицями, ніби бачив їх крізь одежу. Донья Соль слухала цю анатомічну лекцію, і в очах її світилося щире захоплення. Справжній герой — скромний, сором'язливий і простодушний, як усі сильні люди.

Повірений став прощатися. Вже за сьому вечора, на нього чекають удома. Але донья Соль підвелася і, всміхаючись, заявила, що нізащо його не відпустить. Ні, ні, вони повинні залишитись і пообідати з нею, вона запрошує їх як друзів. Сьогодні ввечері вона нікого не чекає. Маркіз із усією родиною поїхав у свій маєток.

— Я сама як палець... Нічого не хочу слухати. Я наказую: лишайтеся нудьгувати зі мною.

І вийшла з кімнати — напевне, вважала, що її наказ є законом.

Проте повірений правив своєї. Ні, залишитися він ніяк не може: тільки оце пополудні повернувся до міста і ледве встиг побачитися з дружиною та дітьми. Окрім того, він запросив на сьогодні двох друзів. А Гальярдо, звичайно, повинен залишитись. Адже запрошують, власне кажучи, його.

— Як же я без вас буду! — розгубився еспада.— Не кидайте мене самого — будь воно усе прокляте!.. Що я тоді робитиму? Що казатиму?

За чверть години донья Соль повернулася, але вже не в тому екзотичному й недбалому вбранні, у якому зустріла їх, а в одній із суконь, що їх отримувала з Парижа, від Пакена, на превелику заздрість усіх родичок і подруг.

Дон Хосе знову заявив, що йому конче треба йти. Але матадор лишається. Він зайде до нього додому й попередить, щоб його не чекали.

На обличчі в Гальярдо промайнув вираз тривоги, але повірений поглядом дав йому зрозуміти, що все буде гаразд.

— Заспокойся,— прошепотів дон Хосе, прямуючи до дверей.— Я ж не мала дитина. Скажу їм, що тебе запросили пообідати любителі з Мадріда.

Які муки витерпів еспада в перші хвилини обіду!.. Його бентежила розкіш величезної їдальні — дама та він, здавалося, загубились у ній, сидячи одне проти одного за довжелезним столом, біля важких срібних канделябрів, у яких горіли електричні свічки під рожевими абажурами. З острахом і пошаною дивився Гальярдо на церемонних і незворушних лакеїв, які, напевне, давно звикли до екстравагантних витівок своєї сеньйори, і ніщо не могло здивувати їх. Він соромився своїх манер і костюма, здогадуючись, що вони мало пасують до цього середовища.

Але збентеження матадора помалу розвіювалось. Донья Соль сміялася з його боязкості, її тішило, що гість із таким острахом торкається до якоїсь страви або келиха. Гальярдо дивився на неї із щирим захватом. Ох і любить же попоїсти оця білявочка! Звикши до манірності та кривлянь знайомих сеньйорит, які вважали добрий апетит ознакою поганого тону, тореро був вражений, побачивши, з якою втіхою їсть донья Соль, з яким благородством і майже священною урочистістю задовольняє вона потреби шлунку. Кусні зникали між її рожевими губами, не лишаючи ніяких слідів; щелепи ворушилися, анітрохи не порушуючи погідної вроди обличчя; а коли вона перехиляла келих з вином, жодна крапля не блищала в кутиках уст. Напевне, саме так їдять богині.

Підбадьорений цим прикладом, Гальярдо їв багато й охоче пив, шукаючи в різноманітних запашних винах ліків від своєї скутості. Він страшенно пітився перед дамою і тільки й міг, що всміхатися та відповідати на все: «Щиро дякую».

Потроху розмова пожвавішала. Матадор відчув, як у нього розв'язується язик, і став розповідати про всякі кумедні випадки з життя тореро, про чудернацькі проповіді Насйоналя, про подвиги свого пікадора Потахе: цей здоровило ковтає цілими круто зварені яйця, а якось у бійці кум відкусив йому половину вуха; коли Потахе приводять, оглушеного, в цирковий лазарет і ця закута в залізо гора м'язів падає на ліжко, величезні остроги

пробивають матрац, і потім він не може сам підвестися, доводиться відривати його від постелі, мов розп'ятого Ісуса від хреста.

— Як оригінально! Як цікаво!

Донья Соль усміхалася, слухаючи розповіді про життя цих грубих чоловіків, які завжди дивляться смерті в очі і якими вона досі захоплювалася лише здалеку.

Після шампанського в Гальярдо зашуміло в голові, і, підводячись із-за столу, він навіть подав дамі руку, сам перелякавшись своєї зухвалості. Адже так заведено у вищому світі?.. Не такий уже він дикун, яким здається на перший погляд!

У вітальні, куди їм подали каву, еспада побачив гітару, мабуть, ту саму, з якою донья Соль брала уроки в цигана Лечусо. Дама показала на інструмент і попросила Гальярдо що-небудь заграти.

— Ні, не можу!.. Єдине, що я вмію — це вбивати биків!..

Матадор пошкодував, що тут немає пунтільєро з його квадрильї, хлопця, який має великий хист до музики. Жінки нетямляться від захвату, коли він торкається струн гітари.

Досить довго обоє мовчали. Гальярдо сидів на канапі і посмоктував чудову гаванську сигару, що її подав йому лакей. Донья Соль курила цигарочку, пахощі якої навіювали на неї дрімоту. Розімлілий після ситого обіду, матадор не міг навіть рота розтулити. Лише дурнувата застигла посмішка свідчила, що він іще не заснув.

Дамі, мабуть, набридла мовчанка, на яку наштовхувались її слова. Вона підійшла до рояля і, сильно вдаривши по клавішах, заграла веселу малагенью.

— Оле!.. Як гарно... просто чудово,— мовив тореро, долаючи млявість.

Після малагеней зазвучали севільяни, потім інші андалуські народні мелодії, сумовиті, наповнені східною млостю. Донья Соль навчилася їх грати як палка шанувальниця місцевої екзотики.

Гальярдо уривав музику схвальними вигуками, так само, як він це робив, коли сидів у кафешантані неподалік сцени.

— Ох і золоті ручки! Ану ще одну!..

— Вам подобається музика? — спитала дама.

О дуже!.. Досі Гальярдо над цим не замислювався, але, безперечно, музика йому подобалась.

Від жвавих і мелодійних народних пісень донья Соль перейшла до іншої музики — повільної, урочистої. «Як у церкві»,— подумав матадор, відчувши себе знавцем.

Він уже не скрикував від захвату. Його огорнула солодка знемога, очі заплющились. Ще трохи такої музики — і він засне.

Щоб подолати сонливість, Гальярдо став роздивлятися на красуню, що сиділа до нього спиною. Мати божа, яке тіло! Африканські очі тореро так і вп'ялися в округлу білу шию, увінчану ореолом золотого волосся, буйного й неслухняного. Відчайдушна думка затанцювала в затуманеній голові матадора, спокусливо залоскотала його й остаточно прогнала сон.

«Що зробить ця гарнуля, як я підведуся, нишком підійду й поцілую її в отой розкішний загривок?..»

Але таким зухвалим тореро міг бути лише в думках. Ця жінка викликала в нього непереборну пошану. Та й пригадалася йому розповідь дона Хосе: як гордо вміє вона присікти зухвалих залицяльників; яких прийомчиків навчилася за кордоном, що дають їй змогу жбурнути на землю здоровенного чолов'ягу, мов клумак з ганчір'ям... Він дивився й дивився на білу шию, яка просвічувала крізь сонний туман, наче місяць, огорнутий золотим німбом. Він засинає! Матадора охопив страх, що в цю незрозумілу для нього і вже через те, напевне, чудову музику увірветься його хропіння. Він щипав себе за ноги, потягувався, затуляв рота долонею, стримуючи позіхи.

Минуло багато часу. Гальярдо не знав напевне, заснув він чи не заснув. Зненацька голос доньї Соль урвав тяжку дрімоту тореро. Вона відклала цигарку, над якою заструменіла вгору синя спіралька диму, й упівголоса заспівала, акомпануючи собі на роялі, пристрасно й ніжно вимовляючи кожне слово.

Тореро прислухався, але нічогісінько не міг зрозуміти... Пісня була чужоземна. «А хай йому біс! Чом би їй не заспівати танго або соледад?.. І після цього ще хочуть, щоб чесний християнин не спав!»

Донья Соль закинула назад голову: її замріяний погляд блукав десь далеко-далеко, пальці били по клавішах, а тугі перса тремтіли влад з тужливою музикою.

То було благання Ельзи, плач золотокосої діви, що кличе дужого і прекрасного воїна, непереможного в битвах і ніжного та боязкого з жінками.

Співаючи, дама марила наяву, вкладала у свій трепетний голос жагучу пристрасть. Очі її затягувалися слізьми, груди важко здіймалися від хвилювання. Чоловік простодушний і дужий! Безстрашний воїн!.. Чи не він оце сидить у неї в кімнаті?.. А чом би й ні?

Він не схожий на легендарного лицаря, він невихований і грубий, але з її пам'яті ще не стерлося, з якою відвагою кілька днів тому кинувся він їй на допомогу; як весело й безтурботно бився з ревучим звіром — достоту вагнерівський герой, що вийшов на битву із страхітливим драконом. Атож, це її воїн.

Любострасний жах залоскотав донью Соль від голови до п'ят і, наперед скоряючись, вона дослухалася до солодкої небезпеки, що причаїлась у неї за спиною. Бачила в уяві, як підводиться з канапи її герой, її паладин, втупивши в неї свої арабські очі; чула, як шарудять обережні кроки, а його руки ніжно опускаються їй на плечі; потім — палкий поцілунок у шию, що позначить її розпеченим тавром пристрасті і навіки зробить рабинею... Вона доспівала арію, але нічого не сталося, ніхто не торкнувся до неї... Тільки дрож непогамованого жадання пробіг по її спині...

Розчарована такою шанобливістю, вона обкрутилася на стільчику, і музика стихла. Її воїн сидів, відкинувшись, на канапі, з сірником у руці; він уже вчетверте пробував припалити сигару й розпачливо витріщав очі, з останніх сил намагаючись не заснути.

Побачивши, що донья Соль обернулась і дивиться на нього, Гальярдо звівся на ноги... Ось вона, мить блаженства! Герой прямує до неї, щоб схопити її в жагучі обійми, приборкати і зробити своєю!

— Добраніч, доньє Соль... Я піду, бо вже пізно. Вам, мабуть, пора спочивати.

Здивована, розгнівана, вона також звелася на ноги і, сама не тямлячи, що робить, простягла йому руку... Незграбний і простодушний — справжній герой!

У голові її безладно завирували думки, що треба дбати про жіночу гордість, дотримуватися суспільних умовностей — жодна жінка не забуває про це навіть у хвилини повного забуття. Ні, вона мусить погамувати своє бажання... Адже сьогодні він уперше прийшов у її дім!.. І здатися без найменшого опору!.. Самій зробити перший крок!.. Але потискуючи матадорові руку, вона заглянула

йому в очі — ті очі світилися мовчазною пристрастю, несміливою і водночас палкою надією.

— Не йди від мене... Залишся... Залишся!

І не сказала більше нічого.

IV

Останнім часом Гальярдо дуже пишався собою. Йому в усьому щастило, а його чоловіче самолюбство було глибоко вдоволене.

Розмовляючи з маркізом де Мораймою, він дивився на нього майже з сипівською ніжністю. Цей сеньйор, вбраний як селянин, цей грубий кентавр у шкіряних штанях і завжди з гаррочею в дужій руці був славетний вельможа, який мав право з'являтися в королівському палаці в гаптованому золотом камзолі, весь обвішаний стрічками та орденами, з пришитим до фалди золотим ключиком. Його далекі предки прибули в Севілью разом із монархом, котрий прогнав звідси маврів, і в нагороду за свої подвиги отримали безкраї землі, відвойовані у ворога; на широких рівнинах, що збереглися від дідівських володінь, і випасаються тепер маркізові череди. Його діди й прадіди були друзями та радниками королів і в пишних розвагах мадрідського двору розтринькали чималу частку успадкованої маєтності. І оцей сеньйор, добрий і прямодушний, який навіть у простоті сільського життя зберігав велич своїх уславлених предків, став для Гальярдо мало не близьким родичем.

Син шевця відчував таку гордість, ніби й справді зробився членом благородної родини. Адже маркіз де Мораїма, власне кажучи, став його дядьком, і хоча матадор не міг привселюдно оголосити про свою незаконну спорідненість, одначе йому було приємно думати, що він має владу над жінкою з вельможного роду і є її коханцем усупереч усім звичаям та забобонам цієї країни. Ближчими або дальшими родичами стали йому також молоді сеньйори, що раніше ставилися до нього з трохи зневажливою фамільярністю, з якою аристократи, любителі корид, ставляться до тореро. Але тепер Гальярдо був з ними запанібрата.

Звикши, що донья Соль говорить про вельможних сеньйорів як про близьку рідню, Гальярдо вважав принизливим для себе ставитися до них якось інакше.

Його життя і звички змінилися. Тепер він рідко коли заходив до кав'ярень на вулиці Змій, де збиралися любителі. То були славні люди, прості й захоплені, але сама дрібнота: крамарі, робітники, що вибилися в хазяїни, скромні службовці, всякі нероби — люди без ремесла, котрі жили невідомо на які прибутки і тільки те й робили, що без кінця правили теревені про бій биків.

Проходячи повз вікна кав'ярень, Гальярдо вітав своїх шанувальників, а ті у відповідь махали йому руками і кликали до себе. «Зараз повернуся»,— обіцяв він. Та так і не повертався, бо заходив до іншого закладу на тій самій вулиці, аристократичного клубу з лакеями в коротких панталонах, розкішними залами в готичному стилі та срібними приборами на столах.

Із солодким почуттям вдоволеного самолюбства проходив син сеньйори Ангустіас між двома рядами виструнчених слуг у чорних фраках; поважний, як вельможа, лакей із срібним ланцюжком на шиї підходив і брав у матадора капелюх та ціпок. Як приємно обертатися в такому добірному товаристві! Сидячи у високих кріслах, схожих на трони з романтичної драми, молоді сеньйори розмовляли про коней, про жінок або підраховували, скільки всього відбулося в Іспанії дуелей, бо високе становище зобов'язувало їх бути хоробрими і педантичними в питаннях честі. В одній залі фехтували та вправлялись у стрільбі з пістолета, в іншій — від полудня до сходу сонця різались у карти. Гальярдо терпіли в клубі як оригінала — він мав репутацію «пристойного», тореро, який добре вдягається, тринькає гроші і допущений у світське товариство.

— Він дуже освічений,— переконано казали члени клубу, визнаючи цим своє повне неуцтво.

Повірений Гальярдо дон Хосе, чоловік приємний і своя людина у світському товаристві, був для тореро надійною опорою в його новому житті. З хитрістю хлоп'яка, що виріс на вулиці, Гальярдо зумів також здобути прихильність «золотої» молоді, серед якої мав десятки «родичів».

Він багато грав у карти — кращий засіб потоваришувати із завсідниками клубу, стати для них своєю людиною. Він грав і програвав, як трапляється з людьми, котрим щастить у чомусь іншому. Просиджував у «залі гріха», як називали гральну кімнату, до пізньої ночі і рідко коли вигравав. Члени клубу охоче вихвалялися його невдачами.

— Учора Гальярдо знову добряче поскубли,— казали вони.— Тисяч одинадцять програв, не менше.

Їм було приємно хоча б у чомусь відчути свою перевагу над тореро і подобалося, з яким спокоєм той викладає гроші. Тому нові друзі шанували Гальярдо і бачили в його особі міцну опору картярських традицій клубу.

Нова пристрасть швидко заполонила еспаду. Іноді він так збуджувався від гри, що забував навіть про донью Соль, а про неї ж він ніколи не переставав думати. Він грає в карти із цвітом Севільї! І молоді сеньйори ставляться до нього, як до товариша, поріднені з ним позичками та спільно пережитими емоціями!.. Одного вечора на стіл, застелений зеленим сукном, раптом упала зі стелі велика електрична люстра, що освітлювала залу. Запала темрява. Але владний голос Гальярдо перекрив розгублені вигуки.

— Спокійно, сеньйори! Це дрібниця. Гра триває. Нехай принесуть свічки.

І гра тривала, а партнери були вражені незворушністю і винахідливістю Гальярдо ще дужче, ніж його подвигами на арені.

Друзі повіреного не раз цікавилися програшами Гальярдо. Він же розориться: прогайнує в карти усе, що добуває на арені. Але дон Хосе тільки зневажливо посміхався, не забуваючи похвалитися славою свого матадора.

— На цей рік у нас більше контрактів, ніж у будь-якого еспади. Ми ще й стомимося вбивати биків і класти в кишеню гроші... Нехай хлопець розважається. Він добре трудиться, і повеселитись йому дозволено... Перший матадор світу!

Дон Хосе вважав, що спокій, з яким Гальярдо тринькає гроші, лише додає слави його кумирові. Матадора не можна рівняти із звичайними людьми, що рахують кожен сентимо. Грошей він завжди матиме скільки схоче.

Окрім того, дон Хосе, мов своїм власним тріумфом, тішився тим, що матадор обертається в товаристві, куди допускають далеко не всіх.

— Він тореро сучасний,— різко уривав дон Хосе кожного, хто осмілювався ганити нові звички Гальярдо.— Не водиться з усякими волоцюгами, не пропадає по шинках, як інші матадори. Що ж поганого в його поведінці? Він тореро-аристократ, бо йому так хочеться, і він домігся цього... Через те йому й заздрять.

Вступивши у нову смугу життя, Гальярдо не тільки відвідував аристократичний клуб, а й заглядав часом до так званого клубу Сорока п'ятьох. Це був такий собі сенат тавромахії, у його салони тореро не допускалися, й аристократи, любителі корид, вільно висловлювали тут свої погляди.

Навесні та влітку члени клубу Сорока п'ятьох зручно влаштовувалися в плетених кріслах у вестибюлі будинку та на вулиці перед дверима і чекали телеграм із міст, де відбувались кориди. Вони мало вірили газетним повідомленням і до того ж хотіли знати новини ще до виходу газет. Отож надвечір сюди надходили телеграми з усіх куточків півострова, повідомляючи, що сталося на тій чи на тій кориді. Із святобливою увагою вислухавши лаконічні телеграфні рядки, сорок п'ять починали обговорювати ці скупі новини та доповнювати їх усілякими здогадами.

Вони страшенно пишалися й почували себе незрівнянно вищими за простих смертних — адже тільки їм надано цей привілей: спокійно сидіти перед дверима свого клубу, дихати свіжим повітрям і тут-таки отримувати точні й неупереджені вісті про все, що відбулося сьогодні на аренах Більбао, Коруньї, Барселони або Валенсії; тільки вони знають, що такого-то матадора вшановано вухом, а такого-то освистали, і це тоді, коли їхні співгородяни перебувають у сумному невіданні і тиняються вулицями, як неприкаяні, очікуючи перших вечірніх газет. Та коли ставалося лихо і надходила телеграма про тяжке поранення когось із севільських тореро, поважні сенатори, охоплені хвилюванням та почуттям патріотичної солідарності, забували про суворі приписи свого клубу і могли довірити важливу таємницю якомусь приятелеві, що проходив мимо. У таких випадках новина миттю облітала всі кав'ярні на вулиці Змій, і ніхто не ставив її під сумнів — адже це відомо з телеграми, яка надійшла в клуб Сорока п'ятьох.

Задирливий дон Хосе у своєму невгамовному захваті не раз порушував урочисту добропристойність цієї компанії, але поважні сеньйори ставилися поблажливо до витівок давнього друга і тільки посміювалися з його «дивацтв». Проте в присутності дона Хосе було просто неможливо спокійно обговорювати достойності та вади матадорів. Завжди, коли мова заходила про Гальярдо, «хлопця відважного, але не досить вправного», усі боязко оглядались на двері.

— Пепе[1] йде,— лунав застережливий голос, і розмова вразу уривалася.

Пепе заходив, вимахуючи телеграмою.

— Ну що, маєте вісті з Сантандера?.. Ось вони: Гальярдо: два удари шпагою — два бики. За другого — вухо. Он як! Я ж вам кажу: перший матадор світу!

Часто телеграма, яка надходила в клуб Сорока п'ятьох, повідомляла зовсім не те, але повірений Гальярдо тільки ковзав по ній зневажливим поглядом і обурено вигукував:

— Брехня! Йому просто заздрять! Правда — в моїй телеграмі. Вони казяться, бо мій хлопець усім утер носа.

Члени клубу тільки стукали пальцем по лобі, нишком киваючи на дона Хосе і весело посміюючись із першого матадора світу та з його дивака повіреного.

З часом дон Хосе домігся для Гальярдо нечуваного привілею — дозволу бувати в клубі Сорока п'ятьох. Спочатку тореро заходив туди ніби на хвильку — щоб побачитись зі своїм повіреним, а кінчав тим, що сідав біля сеньйорів, чимало з яких не були його шанувальниками й мали «свого матадора» серед суперників Гальярдо.

Внутрішні зали клубу мали своє «обличчя», як казав дон Хосе: на чистих, без жодної плями стінах тяглися угорі фризи, викладені арабськими кахлями, а під ними красувалися яскраві афіші давніх корид; голови биків, які вславилися тим, що закололи безліч коней або підняли на роги знаменитого тореро; парадні плащі та шпаги, подаровані клубові матадорами, котрі «обрізали колету», тобто розлучилися з ареною.

Лакеї у фраках обслуговували сеньйорів, одягнених по-сільському,— а спекотними літніми днями вони навіть дозволяли собі розстебнути комір сорочки. На страсний тиждень та інші традиційні севільські свята, коли гостями клубу Сорока п'ятьох були аристократи, любителі корид з усієї Іспанії, лакеї вбиралися у червоні й жовті лівреї, в короткі панталони та в білі перуки. Схожі у такому вбранні на лакеїв королівського двору, вони розносили на тацях мансанілью знатним сеньйорам, не один із яких з'являвся сюди навіть без краватки.

Коли пополудні приходив староста клубу, маркіз де Морайма, сеньйори сідали в кружечок навколо знаменитого скотовласника, а той з високого, схожого на трон крісла головував на бесіді. Починали завжди з погоди.

[1] Пепе — зменшувальна форма від «Хосе».

Тут були здебільшого скотовласники і багаті поміщики, чий добробут залежав від землі та мінливого неба. Маркіз ділився своїми спостереженнями мудрого і досвідченого чоловіка, що об'їздив верхи всю андалуську рівнину, безлюдну, неозору, безкраю, наче море, по якому, мов сонні акули по зелених хвилях, повільно пливуть бики. Вирушаючи до клубу, маркіз завжди дивився на якийсь клаптик паперу, підхоплений вітром, і з цього визначав, яка буде погода. Посуха, це страшне лихо андалуських степів, була предметом нескінченних розмов, і коли після довгих тижнів очікування небо нарешті затягувалося хмарами і на землю падало кілька великих гарячих крапель, багаті поміщики втішено усміхалися, потираючи руки, а маркіз повчально виголошував, дивлячись, як розпливаються на тротуарах темні кружечки.

— Слава тобі господи!.. Кожна така крапля — однаково, що монета на п'ять дуро.

Коли з погодою було все гаразд, сеньйори розмовляли про худобу, а надто про биків, говорячи про них так ніжно, ніби про своїх найближчих родичів. Скотовласники шанобливо прислухалися до думки маркіза, бо він був серед них найбагатший. Прості любителі, які ніколи не вибиралися з міста, захоплювались його досвідом у розведенні биків для кориди. Чого тільки не знає цей чоловік!.. Він говорив про догляд за биками, відібраними для арени, як про надзвичайно важливе й відповідальне діло. З кожного десятка телят, узятих на випробування, вісім або дев'ять виявлялися надто смирними і годилися тільки на м'ясо. Для арени відбирали лиш одного або двох бичків, які кидалися на людей і не лякались гострої гаррочі. Їх відлучали від табуна, і відтоді вони потребували окремого догляду. Та ще й якого!..

— Розводячи бойових биків,— казав маркіз,— не слід думати про прибутки. Це не комерція, а розвага. Звичайно, за одного такого бика дають учетверо, а то й уп'ятеро більше, ніж за вола, призначеного на заріз... але як нелегко виростити його!

Не можна й на хвилину спускати з нього очей, слід дбайливо годувати його, напувати, переганяти з випасу на випас, щойно похолодає або потепліє.

Кожен такий бик обходиться дорожче, ніж утримання цілої родини. І навіть коли він виросте, треба доглядати його до останньої миті, щоб виступив на арені достойно і не зганьбив вибитого на його бугристій шиї тавра.

Маркізові не раз доводилося вступати в суперечку з імпресаріо та адміністрацією цирків, і він навіть відмовлявся давати своїх биків, коли, наприклад, оркестр грав над самими стійлами. Гучна музика, мовляв, оглушує благородних тварин, вони втрачають спокій та відвагу і можуть знеславитись на арені.

— Вони ж нічим від нас не відрізняються,— розчулено казав маркіз.— Тільки говорити не вміють... Та що там не відрізняються! Не один з них вартий більшого, ніж будь-яка людина.

І розповідав про Лютого, старого бика-ватажка, запевняючи, що не продасть його, навіть якби за нього давали всю Севілью з Хіральдою на додачу. Завжди коли маркіз, об'їжджаючи свої безкраї луки, наближається до череди, у якій пасеться це чудо, досить йому один раз гукнути: «Лютий!», і бик-ватажок залишає табун і мчить назустріч господареві, тицяє своєю доброю заслиненою мордою в чоботи вершника. А він же тварина могутня й дужа, і всі інші бики в череді бояться його.

Скотовласник стрибає з коня, витягає із саквів плитку шоколаду і пригощає Лютого, а той вдячно киває йому величезною головою, увінчаною страшними рогами. Поклавши руку ватажкові на шию, маркіз спокійно йде у саму гущу череди. Роздратовані близькістю людини, бики непокояться і лютують. Але маркізові немає чого боятися. Лютий іде з ним поруч, як пес, прикриваючи хазяїна своїм тілом і позираючи на товаришів вогнистими очима, ніби остерігаючи їх. А коли якийсь зухвалець підступає надто близько, щоб обнюхати маркіза, його зустрічають погрозливо наставлені роги ватажка. Траплялося, що кілька здоровенних тварин збивалися докупи й загороджували прохід; тоді Лютий грізно нахиляв голову і рогами прокладав шлях.

Поголене маркізове обличчя, облямоване сивими бакенбардами, аж сяяло від зворушення й ніжності, коли він згадував про високі чесноти биків, вигодуваних на його луках.

— Бик!.. Та це ж найблагородніше створіння на світі! Якби люди були на них схожі, жити стало б куди легше. Ось хоча б сердега Полковник. Чи пам'ятаєте ви це диво?

І показував на велику фотографію у розкішній рамі. Там був зображений він у мисливському костюмі, ще молодий, і кілька дівчаток у білих платтячках; уся група сиділа посеред луки на чорному горбі, з якого стриміли

роги. Ота темна безформна брила і був знаменитий Полковник. Забіякуватий і лютий у череді, цей могутній бик був покірний і лагідний із хазяїном та його родиною. Він нагадував сторожового пса, що люто кидався на чужих, але вдома дозволяє дітям тягати себе за хвіст та вуха і з добродушним гарчанням терпить усі їхні витівки. Маркіз підходив до Полковника зі своїми дочками, ще зовсім малими дівчатками, і бик обнюхував їхні білі спіднички; від страху малята трималися за батькові ноги, а потім з несподіваною дитячою сміливістю чухали бикові шию. «Лягай, Полковнику!» Полковник підгинав ноги й опускався на землю, уся родина вмощувалась на його спині, і темні боки здіймалися від могутнього дихання, наче ковальський міх...

Після довгих вагань маркіз усе-таки продав Полковника Памплонському циркові, і сам пішов на кориду. Щоразу коли скотовласник згадував про той день, він не міг стримати хвилювання, і його очі затьмарювалися вологим серпанком. За все своє життя не бачив маркіз такого бика, як Полковник. Він спокійно вибіг на арену і став нерухомо, засліплений денним світлом та оглушений ревом багатотисячної юрми після темрями й тиші корралю. Але тільки-но пікадор штрикнув Полковника списом, як весь цирк, здавалося, задвигтів від шаленої люті могутнього звіра.

— Що люди, що коні — усе було для нього за іграшку. В одну мить порозпорював він черева усім шкапам, а вершників поскидав на землю. Люди розбіглися, й арена спорожніла. Публіка стала вимагати ще коней, а Полковник стояв посеред арени і чекав, готовий підняти на роги кожного, хто посміє до нього наблизитись. Такого благородного й могутнього бика, мабуть, ніколи більше не буде. Він так легко і стрімко кидався на всіх, хто дражнив його, що публіка нетямилася від захвату. Коли вдарив гонг на вихід матадора, Полковник мав уже чотирнадцять ран від списів, у тілі в нього стримів цілий жмут бандерилей, але він був усе такий же прекрасний і могутній, як і тоді, коли пасся на волі. Потім...

На цьому місці розповіді голос у скотовласника починав тремтіти, і він замовкав, силкуючись перебороти хвилювання.

Потім... маркіз де Морайма, що сидів у ложі, сам не знає, як опинився перед бар'єром. Поблизу метушилися прибиральники арени, як це завжди буває на кориді з нещасними випадками, а матадор некваплно згортав му-

лету, ніби хотів відтягти той момент, коли доведеться стати віч-на-віч із могутнім і лютим звіром. «Полковнику!» — гукнув маркіз, наполовину вихилившись через бар'єр і ляскаючи по дошках долонями.

Бик не зрушив з місця і тільки підняв голову, почувши крик, що, мабуть, нагадав йому про вільне життя на зелених луках, яких він уже не побачить ніколи. «Полковнику!».. Нарешті бик обернувся, побачив чоловіка, що схилився над бар'єром, і стрімко помчав прямо на нього. Але, пробігши половину відстані, стишив біг і, поволі наблизившись, торкнувся рогами простягнутих до нього рук. З його втиканої бандерильями шиї цебеніла кров, шкіра була пошматована списами, у рваних ранах синіли оголені м'язи. «Полковнику! Сину мій!..» Мабуть, бик відчув, яка ніжність бриніла в словах хазяїна, підняв морду й обслинив маркізові бакенбарди. «Навіщо ти мене продав?» — здавалося, говорили його горді, налиті кров'ю очі. І маркіз, не тямлячи себе, кілька разів поцілував бика в заслинену морду.

«Не треба його вбивати!» — вигукнула якась добра душа в перших рядах, і, мабуть, ці слова виразили настрій усієї публіки; зграйками голубів злетіли над рядами тисячі білих хустинок, і гримнув багатоголосий рев: «Не треба його вбивати!» У ту мить юрба була глибоко зворушена і добровільно відмовлялася від улюбленої розваги, відчувши неприязнь до тореро з його пишним костюмом та непотрібним геройством і захоплюючись відвагою звіра. Здавалося, глядачі збагнули, що серед стількох тисяч розумних істот лише бідолашна тварина виявила справжнє благородство.

— Я повернув імпресаріо дві тисячі песет і забрав Полковника,— розчулено оповідав маркіз.— Я був радий віддати тоді за нього усе, що мав! Тільки місяць попасся Полковник на луках, і від його ран не лишилося й сліду... Я вирішив, нехай сміливець помре своєю смертю від старості, але доброчесним нема місця на цьому світі. Один підлий бик, що не зважився б стати з Полковником віч-на-віч, заколов його підступним ударом.

Після зворушливих історій маркіз та його друзі скотовласники з гордістю розповідали про лютість бойових биків та їхні подвиги. Треба було чути, з якою зневагою говорили шановні сеньйори про ворогів кориди, про тих, хто в ім'я захисту тварин виступав проти високого мистецтва тавромахії. Вервти такі дурниці можуть лише

чужоземці! Ці невігласи валять усе до купи: для них однаково що забійний віл, що бик, призначений для арени — аби рогата худоба! Іспанський бик — це звір, наймогутніший звір у світі. І сеньйори пригадували численні випадки, коли бики виходили на бій проти грізних хижаків і завжди перемагали.

З веселим сміхом розповідав маркіз ще про одного свого годованця. Якось вирішили влаштувати на арені бій бика з двома хижаками — левом і тигром, що належали відомому приборкувачеві. Скотовласник вибрав для цього бою Варавву, хитрющого бика, якого тримав окремо від череди, бо той мав звичку задиратися з товаришами по стаду і вже ваколов чимало худоби.

— Я бачив ту виставу,— оповідав маркіз де Морайма.— Стоїть посеред арени велика залізна клітка, а в ній Варавва. Спершу випускають на нього лева, і клятущий хижак, скориставшися з недосвідченості бика, стрибає ззаду йому на спину і шматує його зубами та пазурями. Варавва оскаженів від люті і став стрибати й вибрикувати, щоб скинути ворога й узяти його на роги, адже роги — це єдина зброя бика. І ось, високо скинувши задом, він таки струсив лева зі спини і зразу ж підхопив хижака на роги. О кабальєро, ви собі не уявляєте, що то було!.. Здавалося, Варавва грає в м'яча, підкидаючи лева то одним рогом, то другим, аж поки ця забава йому обридла, і він віджбурнув нещасного «царя звірів» далеко вбік. Той гепнувся на арену, скрутився в клубок і жалібно занявкав, наче кіт, якому дали прочуханки... Потім випускають на мого бика тигра, і цього разу все скінчилося куди скоріше. Побачивши ворога, Варавва миттю підхопив його на роги, високо підкинув раз і вдруге та й пожбурив у куток клітки, як і лева. Бідолаха тигр скрутився в клубочок і аж ніби поменшав від страху... А єхидний жартівник Варавва спокійненько так підбігає до звірів і справляє прямо на них свої потреби: коли ж приборкувачі витягли з клітки своїх хижаків, то й кошика тирси не вистачило, щоб присипати те, що вони наклали там з переляку.

У клубі Сорока п'ятьох ці спогади завжди викликали веселий регіт. От який він, іспанський бик!.. Що йому хижаки! І в радісних вигуках поважних сеньйорів звучала гордість за свою націю — ніби відчайдушна хоробрість іспанського бика свідчила також про перевагу їхньої країни над рештою світу.

Коли Гальярдо почав учащати до клубу, там з'явилася нова тема для розмов, що витіснила нескінченні суперечки про биків та про польові роботи.

У клубі, як і в усій Севільї, заговорили про розбійника Плюмітаса, що вславився відчайдушною сміливістю. Усі зусилля поліції зловити Плюмітаса були марні, і слава його щодень зростала. Газети розписували його подвиги, ніби йшлося про національного героя; уряд на постійні запити в кортесах давав обіцянки негайно спіймати розбійника, але далі обіцянок справа не посувалася. Жандармерія збивалася з ніг, ціле військо переслідувало злочинця, але Плюмітас, що завжди діяв сам-один, покладаючись лише на свій карабін та витривалого коня, вислизав від погоні, мов привид. А коли переслідувачів було небагато, він одстрілювався і вже не одному вкоротив віку. Убогі селяни та наймити, виснажені рабською працею на поміщиків, шанували розбійника й допомагали йому, бачачи в ньому месника за всіх скривджених, що вершить жорстокий, але справедливий суд, як робили колись, у середні віки, закуті в крицю мандрівні рицарі. Він грабував тільки багатих і коли-не-коли, як актор, що відчуває на собі погляди багатотисячної публіки, великодушно допомагав якій-небудь убогій бабусі або наймитові з купою дітей на шиї. Про щедрість розбійника розповідали чимало всяких небилиць, ім'я Плюмітаса було в усіх на устах, але тільки-но з'являлися охоронці порядку, як усі робилися глухі й німі.

Плюмітас вільно мандрував із провінції в провінцію, як людина, що чудово знає місцевість, і поміщики,— як у Севільї, так і в Кордові,— сплачували йому данину. Траплялося, тижнями про розбійника не було ні чутки, ні вістки, і раптом він з'являвся в якийсь маєток або, зневажаючи небезпеку, заїздив у село.

У клубі Сорока п'ятьох про славетного розбійника мали найточніші відомості, наче він був матадором.

— Позавчора Плюмітас навідувався до мого маєтку,— розповідав багатий землевласник.— Поснідав, узяв в управителя тридцять дуро й поїхав собі.

Поміщики терпіли ці побори, не ремствуючи, і розповідали про відвідини розбійника тільки найближчим друзям. Видати Плюмітаса означало встряти у великий клопіт і наразити себе на небезпеку. Навіщо?.. Жандарми безсилі проти розбійника, і він зможе помститися тому,

хто його викаже, як захоче, адже маєтки та ферми не мають проти нього ніякого захисту.

Маркіз анітрохи не обурювався, коли мова заходила про Плюмітаса та його подвиги. Він поблажливо всміхався, ніби йшлося про якесь стихійне лихо.

— Це чесні хлопці, просто з кожним сталася якась біда, і він змушений податися в чисте поле. Мій батько (царство йому небесне) знав славетного Хосе Марію і двічі запрошував його на сніданок. Та й сам я зустрічав не одного з таких грабіжників — щоправда, менш відомих. Вони достоту як ті бики — некорисливі і прості душі. Не зачіпай їх, то й вони тебе не зачеплять, а що суворіше їх карають, то більше вони розплоджуються.

Маркіз наказав, щоб на всіх фермах і в усіх пастуших хатинах, розкиданих по його неозорих пасовищах, Плюмітасу давали все, чого він попросить. Розбійник, як і всі селяни, звик ставитися з пошаною до великодушних, добрих поміщиків, і пастухи та управителі маєтків розповідають, що він усіляко вихваляє свого добродійника і погрожує вбити кожного, хто посміє образити «сеньйора маркіза». Бідолаха! Чи варто сердити його і накликати на себе помсту, відмовляючи йому в якійсь дрібничці, коли він з'являється на ферму стомлений і голодний?

Скотовласник, який сам-один їздив верхи по луках, де випасались його бики, мабуть, не раз зустрічався з Плюмітасом, сам про те не здогадуючись. Серед пустельної рівнини, без жодного села на обрії, йому часто траплялися обшарпані верхівці, і кожен піднімав руку до засмальцьованого капелюха й шанобливо, але не втрачаючи гідності, казав:

— Нехай вам бог помага, сеньйоре маркіз.

Розповідаючи про Плюмітаса, багатий скотовласник іноді пильно дивився на Гальярдо, який із шалом недосвідченого новачка обурювався бездіяльністю влади, неспроможної оборонити чесних землевласників від зазіхань грабіжника.

— Скоро він загляне і до тебе в Рінконаду, хлопче,— казав маркіз повагом, як це властиво природженим андалусцям.

— Нехай заглядає до чорта в зуби... Я його не кликав у гості, сеньйоре маркіз. Неподобство! І за що ми платимо державі податки!..

Гальярдо не мав ніякого бажання, щоб його перестрів Плюмітас у чистому полі, десь поблизу Рінконади.

На арені, б'ючись із биком, матадор ніколи не думав про небезпеку і не боявся смерті; але його брав страх на думку, що він може опинитися віч-на-віч із бандитом, який убиває людей.

Родина його жила в маєтку. Сеньйора Ангустіас, яка все життя промучилася в жалюгідній халупі у міських нетрищах, чудово почувала себе на природі. Кармен також любила сільське життя. Жінка хазяйновита, вона прагнула сама наглядати за польовими роботами; її тішило почувати себе господинею таких володінь. Та й малим племінникам, лимаревим дітям, що жили з Кармен, скрашуючи їй гіркоту безплідності, було корисне сільське повітря.

Вирядивши родину в маєток, Гальярдо пообіцяв, що скоро з'явиться туди й сам, але під різними приводами відкладав свій приїзд. Жив у місті, вдвох із Гарабато. Таке парубоцьке життя подобалось матадорові, бо давало йому повну волю у взаєминах із доньєю Соль.

Гальярдо вважав цей період найщасливішим у своєму житті. Іноді він навіть забував про існування Рінконади та її мешканців.

Верхи на баских конях, у тих самих костюмах, у яких колись познайомились, виїздили на прогулянку Гальярдо та донья Соль — коли самі, а коли в товаристві дона Хосе, котрий своєю присутністю трохи пом'якшував невдоволення людей, що осуджували цей відвертий зв'язок. Вони вирушали на луки, які починалися відразу за Севільєю, і дражнили телят у маркізових чередах. Донья Соль любила небезпеку — і нетямилася від радості, коли, відчувши гостряк гаррочі, молодий бичок не втікав, а обертався й кидався на неї, і Гальярдо мусив виручати її.

Іноді вони вирушали на станцію Емпальме дивитися, як вантажать биків для цирків, що влаштовували наприкінці зими додаткові кориди.

Донья Соль з цікавістю роздивлялася те місце, звідки відправляли биків у всі кінці Іспанії. Понад самою залізницею тяглися великі загони, а в них стояли десятки сірих дерев'яних ящиків на колесах, із двома підйомними дверима.

Коли починався літній сезон, ці ящики вирушали в мандри по всьому Півострову, розвозячи бойових биків на далекі арени, а потім поверталися упорожні, щоб прийняти в себе нових.

Підступом і хитрощами люди легко дурили могутніх тварин, що звикли вільно гуляти по зелених луках, і вантажили їх у вагони, як звичайний товар. Бики бігли сюди широкою закуреною дорогою між двома загорожами з колючого дроту. Їх приганяли з далеких пасовищ, і коли череда підходила до станції Емпальме, погоничі пускали її в нестримний чвал, бо розпалених стрімким бігом тварин одурити легше.

Попереду мчали на конях пастухи з наставленими піками, а за ними — старі досвідчені ватажки з величезними рогами на могутніх головах. За ватажками бігли приречені на смерть бойові бики, «добре прикриті», тобто оточені смирними биками, що не давали їм збитися з дороги, а також дужими загонщиками, які мчали з пращами в руці, готові влучити каменем непослуха по рогах тільки-но той відіб'ється від табуна.

Доїхавши до загонів, передні вершники підострожували коней і перед самими воротьми звертали вбік, а огорнута хмарою куряви череда з тупотінням, форканням, передзвоном бубонців бурхливим потоком вливалась у ворота, які миттю зачинялися за останньою твариною. Люди, що сиділи верхи на мурах і стояли на галереях, вимахували капелюхами й підганяли биків криками. Перший загін тварини пробігали так, ніби мчали десь у степу, ще не розуміючи, що вони в неволі. Досвідчені ватажки, скоряючись пастухам і чудово знаючи свої обов'язки, відразу за воротьми звертали вбік і спокійно пропускали вперед лавину биків, яка котилася позаду, бризкаючи на них гарячою слиною. Лише в другому загоні, побачивши перед собою мур, бики розгублено спинялися й повертали назад, але натикались на зачинені ворота.

Тоді починалося вантаження. Вимахуючи червоними плащами, підганяючи биків криками та гаррочами, їх по одному гнали вузьким проходом, у кінці якого стояв великий порожній контейнер з двома піднятими дверцятами. Це був ніби короткий тунель, за яким виднівся ще один широкий загін, де мирно скубли зелену траву ватажки, достоту як на далекому рідному пасовищі.

Бик обережно йшов уперед, ніби нюхом чув небезпеку. Він ніяк не зважувався поставити ногу на похилі дошки, які вели у клітку на колесах. Тварина відчувала, що в цьому тунелі таїться загроза, але іншого шляху не було. Ззаду бика безперервно штрикали гаррочами, попереду він бачив два ряди людей, що перехилялися обабіч через

поручні галерей і свистіли та вимахували руками, підганяючи його вперед. З даху контейнера, де ховалися теслярі, готові щомиті опустити дверцята, звисав червоний клапоть, метляючись у прямокутнику світла на виході з темного ящика. Уколи списів, крики, червона шматина, що маяла в нього перед очима, ніби дражнила його, а надто видиво товаришів, які спокійно паслися потойбіч — усе це змушувало бика зважитись, і, вгинаючи дошки вагою свого тіла, він кидався вперед, щоб якомога швидше проскочити короткий тунель. Але тільки-но бик попадав у клітку, передні дверцята падали, і не встигав він обернутися, як зачинялися й задні. Пронизливо скрипіли залізні засуви, і в тісній темній пастці, де тварина могла тільки лежати, западала мертва тиша. Крізь невеличкий люк згори падали оберемки сіна, робітники штовхали в'язницю на колесах до станції, що була поблизу, а в проході відразу ж ставили іншу клітку, й обман повторювався доти, доки не повантажать усіх биків, відібраних для кориди.

Донья Соль із своєю палкою любов'ю до «екзотики» страшенно захоплювалася всіма цими хитрощами тавромахії і з радістю взяла б на себе обов'язки загонщика або пастуха. Її приваблювало життя просто неба — яке то щастя скакати верхи неозорою рівниною і відчувати, як несеться за тобою лавина могутніх голів, озброєних страшними рогами, відчувати позад себе дихання смерті! У її душі нуртувала любов до пастушачого життя, почуття, що дісталося нам у спадок від далеких предків, які жили ще за тієї сивої давнини, коли людина не вміла користуватися схованими в землі багатствами і випасала череди худоби, що давали їй усе необхідне. Доньї Соль здавалося, що немає нічого цікавішого й героїчнішого, як пасти табун лютих биків.

Коли минуло перше сп'яніння від несподіваної перемоги, Гальярдо став здивовано спостерігати за донькою Соль — навіть у найінтимніші хвилини — і вражено запитував себе: невже усі вельможні дами такі, як ця?

Її вибрики і примхлива вдача збивали його з пантелику. Гальярдо не зважувався казати їй «ти», навіть і на думці такого не мав. Донья Соль ніколи не заохочувала його до фамільярності, а одного разу, коли він, заникуючись, спробував тремтячим голосом назвати її на «ти», в золотавих очах сеньйори спалахнув такий подив, що

присоромлений тореро зрікся свого наміру і став, як і раніше, казати їй тільки «ви».

Вона ж, навпаки, називала Гальярдо на «ти», як і ті аристократи, що ставилися до матадора по-дружньому. А втім, вона дозволяла собі таку інтимність тільки під час побачень наодинці; коли ж надсилала йому коротенького листа, попереджаючи, щоб не приходив, бо вона збирається зробити візит родичкам, то зверталася до нього на «ви», і не було в її рядках іншого почуття, крім холодної ввічливості світської дами, яка пише чоловікові, що стоїть нижче за неї.

— Ну й жінка! — бурчав Гальярдо, прикро вражений.— Так наче досі вона зналася тільки з пройдисвітами, які привселюдно хвалилися її листами, і тому остерігається. Чи, може, думає, що матадор не здатен бути кабальєро?

Були у цієї дами й інші химери, які засмучували й сердили Гальярдо. Не раз, коли він приходив до неї, котрийсь із лакеїв, схожих на знатних, але зубожілих сеньйорів, перепиняв йому шлях і холодно повідомляв: «Сеньйори немає вдома. Сеньйора вийшла». А він напевне знав, що це брехня, відчував, що донья Соль майже поряд, по той бік дверей та ширм. Просто він обрид їй; переживаючи раптовий напад відрази до матадора і знаючи, що він скоро прийде, прекрасна дама наказувала лакеям не пускати його.

— Годі, урвався терпець! — казав еспада, повертаючись ні з чим.— Більше я сюди не прийду. Не дозволю цій кралі збиткуватися з мене.

Але згодом таки приходив, і йому завжди ставало соромно, що він і справді міг повірити, ніби зможе не зустрічатися з доньєю Соль. Вона обіймала його, міцно пригортала до свого білого й пружного тіла амазонки; уста її кривилися й тремтіли від жадання, широко розкриті очі палали вогнем безумства.

— Навіщо ти напахчуєшся? — обурювалася донья Соль, ніби вдихала огидний сморід.— Це тебе принижує... Я хочу, щоб ти пахнув биками та кіньми. Які то чудові пахощі! Невже вони тобі не подобаються?.. Ну скажи, що подобаються, мій Хуаніне, божа тваринко, мій любий бицю!

Якось уночі, у м'яких сутінках спочивальні, Гальярдо аж налякався, почувши, що белькоче донья Соль, та побачивши вираз її очей.

— Мені хочеться стати звіром. Я буду биком, і ти вийдеш проти мене зі шпагою. А я тебе рогами! Ось так, ось так!

І, судомно стиснувши кулачки, вона щосили стала бити тореро в груди, прикриті лише тонкою шовковою сорочкою. Гальярдо відхилився назад, не бажаючи показати, що жінка може зробити йому боляче.

— Е, ні, биком бути не хочу. Стану я краще собакою... здоровенною вівчаркою з оголеними іклами. Вибіжу тобі назустріч і загавкаю. «Бачите оцього хвалька, що вбиває биків? Кажуть, він великий сміливець. А я його зараз з'їм! Ось так! Га-а-ам!

І вона з божевільною насолодою вгородила зуби в руку тореро, прокусивши його опуклий біцепс. Від гострого болю Гальярдо вилаявся і відштовхнув від себе цю прекрасну напівголу жінку, схожу на п'яну вакханку з головою, оповитою зміями розпущених кіс.

Донья Соль наче прокинулась.

— Бідолашненький!.. Тобі боляче. І це я вкусила тебе... Далебі, я часом роблюся сама не своя! Дай-но цмокну, і все загоїться. Зараз обцілую всі твої шрами — вони такі гарненькі! Сердешний мій дикунчик, тобі зробили ваву!

І прекрасна фурія покірно лащилася до тореро, муркотіла, як кицька.

Гальярдо, який розумів кохання на старовинний лад і не відрізняв його від подружніх взаємин, не раз хотів побути в доньї Соль до самого ранку. Але коли йому вже здавалося, що він цілком приборкав її своїми пестощами, в ній спалахувало несподіване почуття відрази до матадора, і вона владно наказувала:

— Іди геть. Я хочу залишитися сама. Ти ж знаєш — я тебе не терплю. Ні тебе, ні когось іншого. Чоловіки! Яка бридота!..

І Гальярдо похмуро йшов геть, принижений і засмучений примхами цієї незбагненної жінки.

Одного вечора, помітивши, що донья Соль схильна до відвертості, тореро з цікавістю спитав, чи правду розповідають люди, ніби в минулому вона зналася з королями та іншими високими особами.

Донья Соль відповіла йому холодним поглядом світлих очей:

— А тобі не однаково? Може, ти ревнуєш?.. А як правда, то й що?..

Вона довго мовчала — погляд її блукав далеко. Божевільний погляд, в якому можна було прочитати безумні думки.

— Ти, мабуть, бив жінок,— мовила вона, з цікавістю втупивши в нього очі.— Не заперечуй. Я хочу знати. Свою дружину ти, звичайно, не б'єш — я чула, вона добра й гарна. Але інших жінок, усіх тих, з якими тягаються тореро?.. Тих, які кохають тим палкіше, чим дужче їх лупцюють? Ні? Невже справді ти ніколи не бив жінок?

Гальярдо обурювався з гідністю сильного чоловіка, нездатного скривдити слабку істоту. Донья Соль здавалася розчарованою.

— Коли-небудь ти мусиш мене побити. Хочу знати, що це таке,— рішуче заявила вона.

Але відразу ж спохмурніла, насупила брови, і затягнуті золотим туманом зіниці спалахнули блакитним полум'ям.

— Ні, мій дикупчику, не слухай мене. Не здумай такого робити. Для тебе це погано скінчиться.

Одного разу Гальярдо мав нагоду переконатися, що пересторога доньї Соль не була пустими словами. Якось, коли він приголубив її, ласка його дужих рук здалася їй грубою, і ця жінка, що тяглася до тореро й водночас ненавиділа його, спалахнула лютою. «Ось тобі!» І стиснута в кулачок правиця, наче молот, ударила матадора в щелепу, знизу вгору. Сила й точність удару свідчила, що донья Соль добре знає правила боксу.

Від болю й сорому Гальярдо втратив мову, а дама, наче зрозумівши, що вчинила погано, спробувала виправдатись, але голос її звучав вороже:

— Це тобі наука. Знаю я вас, тореро. Варто подарувати тобі хоч одну грубість, і ти щодня лупцюватимеш мене, як циганку з передмістя Тріана. Правильно я вчинила. Тепер ти знатимеш своє місце.

Якось напровесні, надвечір, вони поверталися вдвох з маркізових випасів, де випробовували молодих бичків. Скотовласник з групою верхівців їхав дорогою, а донья Соль, у супроводі матадора, пустила коня навпростець через луки. Копита грузли в луговому дерні, й амазонці здавалося, ніби вона сама ступає по м'якому трав'яному килимі.

Призахідне сонце вже закочувалося за обрій, зачервонивши зелену рівнину, всипану білими й жовтими цяточками квітів. На цьому обширі, який палахкотів червоним відблиском далекої пожежі, чорніли довгі, вузенькі тіні коней та вершників із такими велетенськими гаррочами,

що гостряки торкалися обрію. Розжареною сталевою стрічкою блищав струмок, майже схований у густій траві.

Донья Соль подивилася на Гальярдо владним поглядом.

— Обійми мене за стан.

Еспада скорився. Тепер їхні коні ступали впритул, а вершники пригорнулись одне до одного. Дама невідривно дивилась, як пливуть по осяяній чарівним світлом траві дві злиті докупи тіні, ледь погойдуючись від неквапної їзди.

— Ми ніби перенеслися в інший світ,— прошепотіла донья Соль.— У світ казки. Ці луки схожі на величезний килим. Чисто тобі сцена з рицарського роману: паладин і його дама зі списами в руках мандрують разом у пошуках пригод та небезпек. Але ти в цьому нічого не тямиш, люба моя звірюко. Правда ж, ти не розумієш, про що я кажу?

Тореро всміхнувся, блиснувши двома разками міцних сліпучо-білих зубів. Вона, мов зачарована його грубістю та невіглаством, пригорнулася до нього ще палкіше, поклала голову йому на плече й аж затремтіла, коли дихання Гальярдо залоскотало їй шию.

Далі вони їхали мовчки. Донья Соль, здавалося, заснула на плечі в тореро. Та зненацька очі її розплющились, і в них промайнув дивний вираз — отже, слід чекати якогось чудернацького запитання.

— Скажи, тобі не доводилося вбивати людину?

Здивований Гальярдо аж відсахнувся від доньї Соль. Вбивати людину?.. Ніколи. Він хлопець порядний, чесно робить свос діло і нікому не заподіяв лиха. Правда, бився іноді з хлопчаками, коли ті, на правах сильнішого, привласнювали всю виручку за капею, в якій виступав і він. Дав кілька ляпасів під час сварок із товаришами по ремеслу, а одного разу в кав'ярні жбурнув у когось пляшкою — оце й усі його подвиги. Людське життя для нього священне. Бики — то зовсім інше.

— Отже, тобі ніколи не кортіло порішити людину?.. Не таким я уявляла собі тореро...

Сонце сховалося, згасло казкове сяйво, розлите над луками, річка потьмяніла, і дама втратила всяку цікавість до сірого, безбарвного краєвиду, який щойно здавався їй прегарним килимом. Інші вершники від'їхали вже далеко, і донья Соль дала коневі остроги, щоб наздогнати їх. До матадора вона більше не озивалася, ніби й не помічала, що він їде за нею.

На страсний тиждень родина Гальярдо повернулась до міста. Еспада мав виступити на великодній кориді. Уперше, після того як вони познайомилися з донъєю Соль, він уб'є бика у неї на очах, і це тривожило матадора, позбавляло впевненості у своїх силах.

До того ж Хуан завжди хвилювався, виступаючи в Севільї. Він згоден осоромитися в будь-якому місті Іспанії — зрештою, туди можна довго не повертатися. Але в себе на батьківщині, де в нього стільки ворогів — і то найзапекліших!..

— Ти повинен перевершити самого себе,— казав повірений.— Не забувай, хто прийде на тебе дивитися. Я вірю: виступиш як годиться першому матадорові світу!

У суботу перед великоднем у місто пригнали биків, відібраних для кориди, і донья Соль побажала взяти участь у цьому ділі як пікадор-загонщик. Нічна гонитва обіцяла їй гострі емоції. Биків треба було перегнати з пасовища Таблада в корралі цирку.

Гальярдо залишився вдома, хоч йому й хотілося супроводити донью Соль. Проти цього рішуче повстав дон Хосе — треба відпочити, щоб завтра почувати себе на арені свіжим і повним сил.

Опівночі дорога від пасовища до цирку вирувала, мов ярмарок. Вікна дач були яскраво освітлені, з будинків чулася фортепіанна музика, по шибках снували в ритмі танцю тіні пар. З розчинених навстіж дверей шинків падало яскраве світло, відбиваючись прямокутниками на чорній землі; там лунали крики, сміх, бренькіт гітар, дзвеніли келихи і щедро лилося вино.

Близько першої години ночі по дорозі проїхав неквапною риссю верхівець. То був оповісник, пастух, який спинявся перед шинками та під освітленими вікнами будинків і повідомляв, що за чверть години тут пробіжить табун — отож, щоб гасили світло й сиділи тихо.

Цей наказ, оголошений в ім'я національної фієсти [1], виконувався хутчіше, ніж будь-яке розпорядження влади. Будинки миттю занурилися в пітьму, і їхні білі стіни злилися з темною зеленню дерев; люди притихли й тіснилися, невидимі, за штахетами, парканами та дротяними загорожами, хвилюючись так, ніби зараз мало статися щось неймовірне. За наказом пастуха, який голосно пові-

[1] Фієста — велике народне свято. Тут: бій биків.

домляв про перегін биків, гасли один за одним газові ліхтарі на набережних.

Запала глибока тиша. Угорі, над темними верхів'ями дерев, миготіли в безмовному небі зорі; унизу, на землі, чулося тихеньке шарудіння, ніби комашилася в темряві мурашня. Чекання здавалося нескінченним. Та ось крізь прохолодну й густу нічну тишу пробився далекий ледь чутний дзенькіт бубонців. Уже біжать! Ось-ось вони будуть тут!..

Бубонці дзеленчали усе ближче, від глухого тупоту задвигтіла земля. Першими промчали кілька верхівців, які здавалися в темряві велетнями — вони гнали коней щодуху, тримаючи списи напереваги. То були пастухи. За ними проскакали гаррочисти-любителі і серед них донья Соль. Серце її калатало від шаленого збудження — адже досить коневі спіткнутися в цій непроглядній пітьмі, і верхівець неодмінно загине під твердими ратицями лютого табуна, що котився позаду нестримною лавою.

Оглушливо продзеленчали бубонці, невидимі глядачі на мить задихнулися в хмарах пилюки, і, мов жаскі привиди ночі, промчали дикі страховища; вони бігли важко, але здавалися напрочуд спритними, величезні туші розмірено гойдались, з ніздрів виривалося люте форкання; низько пригинаючи могутні голови, вони замахувалися рогами на кожну тінь, налякані й роздратовані криками підпасків, що бігли за табуном, та гострими списами вершників.

Стрімкою лавиною прокотився табун, і вже за мить не стало на що дивитися. Задоволені, що таки дочекалися цієї блискавичної вистави, люди висипали з-за парканів на вулицю, а найцікавіші побігли за табуном — подивитись, як биків заганятимуть у корралі.

Перед самим цирком вершники круто звернули вбік, і бики з розгону кинулися за своїми ватажками в «рукав» — вузький провулок між парканами, що вів прямо в корралі.

Гаррочисти-любителі раділи: перегін удався на славу. Табун промчав від пасовища до цирку, «як у мішку», жоден бик не відстав, а то загонщикам та пастухам довелося б добре поморочитись. Усі бики чудової породи — найкращі з маркізових черед. Завтра буде на що подивитися, аби тільки матадори не дали маху й виступили на совість... У надії добре повеселитися на завтрашній фієсті ніші та кінні загонщики розійшлись по домівках. За годину на площі перед цирком не лишилося жодної живої

душі; у череві величезної затопленої темрявою споруди люті бики помалу заспокоювались і засинали останнім у своєму житті сном.

Наступного ранку Хуан Гальярдо прокинувся майже вдосвіта. Спав він погано, його замучили уві сні тривожні кошмари.

Краще б йому зовсім не виступати на арені Севільї! В інших містах та селищах він живе парубоцьким життям, забуваючи на якийсь час про родину; кімната в готелі йому чужа, вона нічого не говорить ні його душі, ні серцю. Але вбиратися в костюм тореадора у своїй спальні, раз у раз натикатись на речі, що нагадують про Кармен, виходити назустріч небезпеці з будинку, який він сам спорудив і в якому жив спокійним сімейним життям — усе це позбавляє Гальярдо впевненості в собі, і він так хвилюється, ніби вперше виходить на бій з биком. А ще він боїться земляків, з якими йому треба жити і чия думка для нього важливіша, ніж оплески на всіх інших аренах Іспанії. О, жахлива мить, коли Гарабато закінчує вдягати його і пора виходити з дому! У костюмі матадора він спускається в тихе патіо. Підбігають небожата, захоплено мацають блискучі оздоби, але не зважуються заговорити до дядька; вусата сестра цілує його з виразом жаху, ніби проводжає на певну смерть; мати ховається в найдальшій кімнаті — ні, вона не вийде до сина, їй нездужається. Кармен намагається приховати своє хвилювання — бліда як смерть, з міцно стиснутими посинілими губами, вона нервово кліпає віями, силкуючись стримати сльози; та коли бачить, що чоловік уже в передпокої, рвучко підносить до очей хустинку і вся тремтить від здушених ридань; Хуанова сестра та інші жінки підбігають і підтримують її під руки, інакше вона не встояла б на ногах.

Тут розгубився б і сам Роже де Флор, про якого так любив згадувати Хуанів шуряк.

— А будь воно прокляте!..— вигукнув Гальярдо.— Та ні за які скарби не погодився б я виступати в Севільї, але ж треба потішити земляків і заткнути пельку негідникам, що розпускають чутки, ніби я боюся севільської публіки.

Піднявшися того ранку з постелі, еспада встромив у зуби сигарету і став походжати по будинку, раз у раз потягуючись, щоб перевірити, чи не втратили його мускулясті руки гнучкості. Зайшов на кухню випити келих

касальї і побачив там матір; незважаючи на похилий вік та опасистість, старенька моторно поралась по господарству, крутилася біля печей, по-материнському покрикувала на служниць, стежила, щоб у домі був добрий лад.

Гальярдо вийшов у осяяне вранішнім сонцем патіо. Глибоко вдихнув свіже повітря. У ранковій тиші дзвінко щебетали пташки, вистрибуючи в позолочених клітках. З неба лився потік сонячних променів, відбиваючись золотим трикутником на мармурових плитах, на зеленому листі, що облямовувало чашу водограю, і на прозорій воді, яка рябіла бульбашками там, де плямкали, широко роззявляючи круглі роти, червоні рибки.

У патіо еспада побачив якусь жінку в чорному, а біля неї цебро з водою. Майже лежачи на мармурових плитах, вона терла навколо себе ганчіркою, і під пестливим доторком вологої тканини оживали веселі барви. Жінка підвела голову.

— Добридень, сеньйоре Хуане,— мовила вона з тією ніжністю в голосі, з якою народ ставиться до своїх героїв, і захоплено втупила в нього єдине око. На місці другого ока була чорна ямка, оточена густим мереживом зморщок.

Сеньйор Хуан не відгукнувся на привітання. Злякано відсахнувшись, він побіг на кухню й голосно покликав матір.

— Хто ота жінка, мамо, ота одноока відьма, що миє патіо?

— Яка ж вона відьма, сину?.. То чесна жінка. Наша прибиральниця захворіла, і я покликала цю бідолашну, бо ж у неї купа дітей.

Але тореро ніяк не міг заспокоїтись, в очах його застиг вираз тривоги й страху. А будь воно прокляте! Корида в Севільї, і ось маєш: перша людина, яка йому сьогодні зустрілася... одноока! От щастить так щастить! Гіршої прикмети й бути не може — мабуть, тільки в ним трапляються такі оказії. Чи в домі бажають його погибелі?..

Перелякана похмурими передчуттями сина та цим спалахом гніву, мати стала виправдовуватись. Вона й на думці не мала чогось поганого. Адже бідній жінці треба заробити хоч кілька песет, щоб нагодувати малих. Ми повинні бути добрими й дякувати богові, що він згадав про нас і врятував від злиднів, бо й нам жилося колись не краще.

Гальярдо зрештою заспокоївся: спогад про колишні нестатки пробудив у нього співчуття до бідної жінки. Гаразд, нехай одноока лишається, а там — як бог дасть.

Одвертаючись і майже задкуючи, щоб не зустрітися поглядом із жахливим оком, яке накликає біду, матадор перейшов патіо і зачинився у своєму кабінеті, що прилягав до передпокою.

На білих стінах, викладених до висоти людського зросту арабськими кахлями, висіли афіші корид, видрукувані на різноколірних шовкових клаптях. Дипломи з яскравими титулами всіляких добродійницьких товариств нагадували про кориди, в яких Гальярдо виступав задарма, на користь бідних. Незліченні портрети матадора — стоячи, сидячи, з розгорнутим плащем або зі шпагою напоготові свідчили про те, з якою увагою ставилися газети до національного героя, відтворюючи його в усіх можливих позах. Над дверима висів портрет Кармен у білій мантильї, яка відтінювала її чорні очі та червоні гвоздики в темному волоссі. Якраз навпроти, над кріслом, що стояло біля письмового стола, здавалося, нависала над усією кімнатою величезна голова чорного бика зі скляними очима, блискучими, полакованими ніздрями, білою плямою на лобі та довжелезними гладенькими рогами — біля самої голови вони були кольору слонової кістки, далі — темніли і переходили в синяво-чорні, гострі, як ножі, кінчики. Пікадор Пияхе, дивлячись на могутні роги цієї тварини, завжди вдавався до поетичного порівняння. Вони, мовляв, такі великі й розгалужені, що пісню дрозда, який сяде на одному кінчику, не буде чутно на другому.

Матадор сів за гарний письмовий стіл, заставлений усілякими бронзовими дрібничками. На ньому не було жодного аркуша паперу, зате лежав кількаденний шар пороху; чорнильниця у величезному письмовому приборі з двома бронзовими кіньми не мала й краплі чорнила, гарні ручки з собачими головами на кінцях були без пер. Знаменитому чоловікові не доводилося писати. Усі контракти та інші ділові папери складав дон Хосе, а Гальярдо лише ставив свій підпис, повільно й ретельно виводячи літери за столиком аристократичного клубу на вулиці Змій.

Збоку стояла бібліотека; завжди замкнена дубова шафа, за скляними дверцятами якої виднілися ряди товстенних показних томів з новісінькими блискучими спинками.

Коли дон Хосе почав величати свого матадора «тореро-аристократом», Гальярдо відчув потребу бути гідним цього

високого титулу й просвітитися, щоб нові друзі не мали його за неука і не сміялися з нього, як із багатьох його товаришів по ремеслу. Одного дня він із рішучим виглядом зайшов до книгарні.

— Пришліть мені, будь ласка, книг на три тисячі песет.

Побачивши, що продавець дивиться на нього розгубленим поглядом, ніби не зрозумівши, тореро з притиском повторив:

— Мені потрібні книги, я ж вам ясно сказав... Якомога більші, і бажано, щоб із золотим тисненням на палітурках.

Гальярдо пишався своєю бібліотекою. Коли в клубі заходила мова про щось для нього не зрозуміле, тореро посміхався і думав:

«Про це напевно написано в одній із книг, що стоять у мене в кабінеті».

Одного дощового дня, коли Хуанові нездужалось і не було чого робити, він довго тинявся по кімнатах, потім підійшов до шафи, із святобливим хвилюванням відчинив дверці і взяв найбільший том, тримаючи книгу в руках так шанобливо, ніби витяг якогось таємничого бога з його святилища. Читати йому обридло вже після кількох рядків, і він став перегортати сторінки, милуючись кольоровими гравюрами та радіючи, мов дитина. Леви, слони, дикі коні з розмаяними гривами й вогнистими очима, віслюки, помережані барвистими смугами, наче їх розмальовано під транспарант... Тореро безтурботно просувався стежкою мудрості, аж раптом побачив малюнок скрученої в кільця змії. Леле, гадина! Гадина — віщунка лиха! Він миттю притиснув до долоні середній та підмізинний пальці, розчепірив указівний та мізинець у вигляді рогів і тицьнув перед себе, щоб відвести пристріт. Хутко перегорнув ще кілька сторінок, але всі гравюри зображували страшних гадів. Тоді тремтячими руками він закрив книгу, поставив її назад у шафу і прошепотів: «Згинь! Згинь!» — прагнучи до кінця розвіяти лихі чари.

Відтоді ключ від книжкової шафи валявся в шухляді письмового столу під газетними вирізками та старими листами, і ніхто про нього ніколи не згадував. Еспада не відчував потреби читати. Коли любителі приносили газету, що давала дошкульну статтю, спрямовану проти когось із суперників Гальярдо, він просив шуряка або Кармен прочитати йому статтю вголос і слухав з блаженною усмішкою, посмоктуючи сигару.

— Гарно, гарно! Ох і вміють же ті хлопці писати!..

Коли газета друкувала дошкульну статтю проти Гальярдо, ніхто її не читав, і еспада з презирством говорив про людей, які беруться судити про бій биків, а самі нездатні плащем на арені махнути...

Посидівши насамоті у своєму кабінеті, Гальярдо відчув ще більшу тривогу. Погляд матадора несамохіть затримався на голові бика, і в пам'яті ожив найприкріший випадок за всі часи його виступів на арені. Переможець не зміг відмовитися від такої втіхи — поставити у себе в кабінеті голову тієї підступної тварюки і вряди-годи злорадісно поглядати на неї. Ох і нагрів він собі чуба, коли бився з цим биком на арені Сарагоси! Гальярдо мав тоді таке відчуття, що розуму в його ворога не менше, ніж у людини. Ставши як укопаний, бик із диявольською підступністю чекав, поки еспада підійде впритул, не звертаючи найменшої уваги на червоний клапоть і цілячи рогами лише в людину. А тільки-но Гальярдо замірявся шпагою, як бик могутнім помахом голови вибивав її з рук тореро, залишаючись неушкодженим. Публіка стала втрачати терпець, свистіти й осипати матадора лайкою, а той кружляв і кружляв за биком по всій арені, стежачи за кожним його рухом і знаючи, що як кинеться зі шпагою прямо на нього, то це певна смерть. Обливаючись потом і ледь тримаючись на ногах від утоми, Гальярдо зрештою таки влучив момент і вбив бика підступним ударом у шию під обурені крики натовпу, що заки́дав арену пляшками та апельсинами. Сором згадувати про ту кориду!..

Кінець кінцем Гальярдо вирішив, що годі сидіти насамоті в кабінеті й дивитись на голову тієї зловорожої тварюки — ще наврочить йому не менше, ніж одноока жінка.

— Будь ти проклятий і будь проклятий той мерзотник, що тебе вигодував! Нехай усі твої родичі потруяться травою, коли пастимуться на луках!..

Зайшов Гарабато і повідомив, що в патіо чекають на еспаду кілька друзів шанувальників, які завжди навідували його перед коридою. Гальярдо миттю забув про свої тривоги і вийшов, усміхаючись, випнувши груди і тримаючись так хвацько, немов бики, які чекали на арені, були його особистими ворогами, і йому не терпілося вийти з ними на герць і покласти їх усіх влучними ударами шпаги.

Як і завжди в дні кориди, він обідав сам і їв дуже мало. Щойно Гарабато став одягати його, як жінки кудись похо-

валися. Вони ненавиділи це блискуче вбрання, що дбайливо зберігалося в матер'яних чохлах, ці пишні шати, які створили добробут родини.

Прощання, як звичайно, було для Гальярдо тяжким і нестерпним. Мати й сестра втекли — не хотіли бачити, коли він виходитиме; Кармен стримувалася з останніх сил, щоб зберегти спокій, і навіть провела його до дверей; племінники дивилися на дядька з цікавістю й переляком. Усе це дратувало тореро, який перед близькою небезпекою забував про страх і тримався хвацько й гордовито.

— Можна подумати, мене тягнуть на шибеницю! Ну, бувайте! Заспокойтеся, все буде гаразд.

Матадор проштовхався крізь гурт сусідів та всяких роззяв, які з'юрмились на вулиці, щоб побажати щастя сеньйору Хуанові, і сів у карету.

Коли еспада виступав у Севільї, день для його близьких тягся нестерпно довго. В інших випадках вони терпляче й покірно чекали вечірньої телеграми. Але тут Хуан змагався зі смертю зовсім поруч, і його рідні, охоплені непевністю і тривогою, хотіли щочверть години знати, як розгортаються події на арені.

Лимар, одягнений як сеньйор, у гарному світлому костюмі та капелюсі з шовковистого фетру, пообіцяв жінкам, що передаватиме їм новини з кориди, хоча й був розлючений нечемністю свого уславленого родича — адже той і не подумав підвезти шуряка до цирку в екіпажі квадрильї! Щоразу, як Хуан уб'є бика, він посилатиме сюди з новинами якогось хлопчика, адже їх кишить навколо цирку.

Корида обернулася для Гальярдо в справжній тріумф. Вийшовши на арену й почувши бурхливі оплески, матадор відчув приплив могутніх сил.

Земля, на якій він тепер стояв, була його землею. Навіть вигляд арени впливав на забобонну душу Гальярдо. Згадалися йому широкі білуваті арени Валенсії та Барселони, темні землянисті арени півночі і червонястий грунт великого мадрідського цирку. Севільська арена відрізнялася від усіх інших — посипана піском із Гвадалквіру, ніби побризкана світло-жовтою фарбою. А коли з розпорених кінських черев, мов із тріснутих глеків, лилася на арену Севільї червона кров, Гальярдо здавалося, що він бачить перед собою барви національного прапора, того, який майорів над куполом цирку.

Розмаїття архітектурних стилів також впливало на збуджену уяву тореро. Здебільшого йому доводилося виступати в сучасних цирках, збудованих або в романському, або в арабському стилі, схожих на нові церкви, які завжди вражають своєю банальністю й несмаком. Севільський цирк здавався Гальярдо величним храмом, де кожен камінь нагадує про зниклі покоління. Під його стародавнім порталом колись проходили чоловіки в білих перуках, а арену, посипану піском кольору охри, топтали найславетніші герої. Тут виступали і знамениті вихованці ронденської школи, що підняли мистецтво тавромахії на вищий щабель, холоднокровні та досконало точні в бою, і веселі та спритні тореадори Севільї, які приголомшували публіку стрімкими й зухвалими випадами... Сп'янілий від оплесків, гамору, сонця, Гальярдо прикипів поглядом до білої мантильї та блакитної сукні за балюстрадою однієї ложі і почував себе здатним на нечувані подвиги.

І справді, цього дня Хуан показав такі чудеса вправності та сміливості, ніби вирішив затьмарити всіх матадорів і домогтися, щоб публіка аплодувала тільки йому. Ніколи ще Гальярдо так не вражав своїх шанувальників. Дон Хосе схоплювався на ноги за кожним подвигом свого тореро і кричав, звертаючись до невидимих ворогів, що ховалися в натовпі глядачів: «Ну, хто тепер посміє сказати хоч слово!.. Перший матадор світу!»

Другого бика, якого мав убити Гальярдо, Насіональ, за наказом маестро, заманив помахами плаща під саму ложу, в якій біліла мантилья на блакитній сукні. Коло доньї Соль сидів маркіз із двома дочками.

На очах у всієї публіки Гальярдо підійшов упритул до бар'єра і спинився прямо перед ложею. Тримаючи шпагу й мулету в одній руці, матадор скинув берет і виструнчився. Цього бика він уб'є на честь племінниці маркіза де Морайми. Багато глядачів лукаво заусміхалися: «Оле, щастить же хлопцеві!» Виголосивши посвяту, Гальярдо напівобернувся, жбурнув берет на арену і став чекати бика, якого підманювали до нього плащами капеадори [1]. Він став дражнити бика, не даючи йому далеко відбігти від цього місця. Хотів убити його на очах у доньї Соль, щоб вона побачила зблизька, як зневажає він небезпеку.

---

[1] Капеадор — тореро, який дражнить бика плащем.

За кожним помахом мулети публіка кричала від захвату й тривоги. Гострі роги майже черкали по грудях тореро — здавалося неможливим, щоб він вийшов з цього двобою живим. Аж раптом матадор виструнчився зі шпагою у витягнутій руці і, перш ніж публіка встигла викрикнути слова застереження, стрімко кинувся на бика; на мить людина і тварина злилися докупи.

Та ось еспада відскочив і став нерухомо, а бик кинувся бігти, спотикаючись, шумно форкаючи і виваливши язик. На заюшеній кров'ю шиї виднілася ледь помітна червона цятка — руків'я шпаги. Через кілька кроків бик упав, а публіка схопилася на ноги, мов одне величезне тіло, підкинуте тугою пружиною. Знялася буря оплесків і оглушливих криків. Нема на світі сміливця, рівного Гальярдо!.. Чи цей хлопець знає, що таке страх?..

Широко розвівши руки, одну зі шпагою, другу — з мулетою, еспада віддав честь перед ложею. Донья Соль шалено аплодувала йому затягнутими в білі рукавички долонями.

Потім із рук у руки поплив від ложі до бар'єра якийсь предмет: то була напахчена хусточка прекрасної дами, яку вона носила в руці, оторочений мереживом батистовий прямокутничок, протягнутий у перстень із діамантом — подарунок матадорові за його посвяту.

Знову загриміли оплески, і багато глядачів, забувши про матадора, повернулись до арени спиною і стали шукати очима донью Соль. З андалуською галантною фамільярністю вони викрикували славослів'я її красі. Від бар'єру до ложі промайнув по руках волохатий і ще теплий трикутничок: бичаче вухо, яке матадор посилав дамі на підтвердження своєї посвяти.

Коли корида скінчилася, все місто уже знало про тріумф Гальярдо. Біля дверей свого дому еспада побачив цілий гурт сусідів, що вийшли його привітати. Вони стали аплодувати йому так захоплено, наче були на кориді й усе бачили на власні очі.

Забувши, як розсердився на матадора, лимар дивився на Хуана захопленими очима, приголомшений не так його подвигами, як неоціненними зв'язками у вищому світі. Він давно накинув оком на одну посаду і тепер не сумнівався, що дістане її — адже свояк у дружбі з найродовитішими людьми Севільї.

— Покажи-но їм перстень, Хуане. Який подарунок, Еркарнасйон! Сам Роже де Флор такого не бачив!

Передаючи одна одній перстень, жінки аж скрикували від захвату. Лише Кармен не виявила ніякої радості. «Атож, гарненький»,— сказала вона, скривившись, і зразу передала перстень зовиці, наче він обпікав їй руки.

Відразу після цієї кориди для Гальярдо почався гастрольний сезон. Цього року він мав більше контрактів, ніж будь-коли. Спочатку кілька виступів у Мадріді, потім — на всіх аренах Іспанії. Повірений заходився вивчати залізничний розклад. Він заглиблювався в нескінченні обрахунки, обираючи для свого матадора найвигідніші маршрути.

Гальярдо йшов від тріумфу до тріумфу. Ніколи ще не почував він такої впевненості в собі, такого припливу сил. Перед самою коридою його завжди обсідали жорстокі сумніви, вагання і навіть страх, чого ніколи не траплялося з ним у ті нелегкі часи, коли він починав завойовувати собі ім'я. Але тільки-но Хуан виходив на арену, страх де й дівався, поступаючись місцем безумній сміливості, що завжди приводила матадора до великого успіху.

Виступивши на кориді, Гальярдо повертався до готелю разом із квадрильєю, бо в маленьких провінційних містечках усі вони жили разом. Навіть не скинувши з себе бойового костюма, він сідав, спітнілий і стомлений, з приємним відчуттям успіху. До кімнати матадора сходилися привітати його з тріумфом місцеві «інтелігенти». О, він виступив просто «колосально». Перший тореадор світу. Як майстерно заколов він шпагою четвертого бика!..

— Вам справді так здалося? — перепитував Гальярдо з дитячою гордістю.— Я теж гадаю, що удар був непоганий.

І заходила розмова про биків, якій не видно було кінця-краю; минали години, а еспаді та його шанувальникам ніяк не набридало говорити про сьогоднішні події та про давні кориди, що колись відбувалися в цьому містечку. Сутеніло, запалювали світло, а гості все не розходились. Скуті професійною дисципліною, тореро з Хуанової квадрильї сиділи в кутку кімнати й мовчки слухали це базікання. Без дозволу маестро «хлопці» не могли навіть піти перевдягтися й поїсти. Пікадори, в яких нило все тіло, посмуговане синцями після падінь з коня, і щеміли ноги, натерті залізними поножами, нетерпляче крутили в руках касторові капелюхи; бандерильєро, туго затягнуті в просяклі потом шовкові костюми, набігавшись по арені.

відчували страшенний голод. Усі думали одне й те саме, люто зиркаючи на шанувальників.

«Коли ж заберуться звідси ці кляті базіки? Щоб їм грець!..»

Нарешті матадор, гляпувши на своїх, казав:

— Можете, хлопці, йти.

І пікадори та бандерильєро кидалися до дверей, штовхаючись, як школярі, випущені на перерву. А Гальярдо сидів і слухав далі вихваляння «інтелігентів», забувши про Гарабато, який мовчки чекав, коли можна буде роздягнути маестро.

У вільні дні, відпочиваючи від напруження, в якому тримало його відчуття небезпеки та поклоніння публіки, матадор повертався в думках до Севільї. Вряди-годи він отримував напахченого листа, як завжди коротенького, що вітав його з успішними виступами. Ех, якби донья Соль була тут, поруч!..

У цих постійних переїздах, завжди оточений палкими шанувальниками, які докладали всіх зусиль, щоб зробити йому приємність, Гальярдо сходився з жінками і гуляв на бенкетах, влаштованих на його честь. Після кожної пиятики голова в нього йшла обертом, і він робився похмурий та лютий. Усе його тоді страшенно дратувало, хотілося мучити жінку, помститися на ній за всі ті знущання, яких він зазнав від примхливої доньї Соль.

Часом Гальярдо охоплювало нездоланне бажання звірити свої переживання Насіоналеві — знайти розраду у відвертій сповіді, скинути з душі тяжкий камінь.

До того ж далеко від рідної Севільї Хуан відчував до Себастьяна якусь особливу приязнь, мало не ніжність. Адже той знав про його любовні взаємини з доньєю Соль, бачив її, хоча й здалеку, і вона не раз сміялася, слухаючи розповіді Гальярдо про дивацтва бандерильєро.

Насіональ вислуховував маестро мовчки й осудливо хитав головою.

— Тобі, Хуане, треба забути про цю сеньйору і то якомога скоріше. Для таких, як ми, добра згода в родині важить багато, бо колись ми можемо повернутися додому й каліками. Ти не думай, ніби Кармен ні про що не здогадується, вона знає більше, ніж ти гадаєш. Мені вона не раз натякала, що їй відомо про твої шури-мури з маркізовою небогою... Сердешна! Це гріх — змушувати її страждати!.. Вона також жінка з характером і якщо втратить терпець, це тобі так не минеться.

Але Гальярдо, який, живучи далеко від родини, тільки й думав що про донью Соль, пускав повз вуха застереження Насіоналя й лише знизував плечима на його докори. З безсоромністю самовдоволеного коханця, який хоче, щоб йому заздрили, він прагнув виговоритись, поділитися з другом спогадами про пережиті хвилини щастя.

— Ти собі не уявляєш, що то за жінка! Мені жаль тебе, Себастьяне, адже ти навіть не здогадуєшся, що таке справжня краса. Усі жінки Севільї ніщо супроти доньї Соль. У жодному місті, у жодному селищі, де ми з тобою бували, ти не бачив жінки хоча б трохи на неї схожої. Іншої такої доньї Соль не знайдеш у всьому світі. Після неї чоловікові ніякої вже не захочеться... Якби ти лишень знав її, друже, як знаю я! Наші жінки пахнуть чистим тілом, свіжою білизною. Але ця, Себастьяне!.. Уяви, що ти вдихаєш пахощі всіх троянд Алькасарського саду... Ні, це навіть щось чарівніше: тут і жасмин, і козолист, і аромат квітів, що, мабуть, ростуть у раю. І все це так і струмує від неї, ніби то пахтять не парфуми, якими вона побризкалась, а її благородна кров. А ще — вона зовсім не така, як ті дурепи, що набридають відразу. З нею завжди до чогось прагнеш: бажаєш чогось нездійсненного і, здається, ось-ось ухопиш його, а воно вислизає від тебе. Коротше кажучи, Себастьяне, ти нічогісінько в цьому не тямиш, не розумієш, що це таке — благородна сеньйора. Отож затисни пельку і не читай мені проповідь.

Гальярдо вже не отримував листів із Севільї. Донья Соль вирушила в мандри за кордон. Одного разу матадор зустрівся з нею, виступаючи в Сан-Себастьяні. Красуня перебувала в Біарріці і приїхала з кількома французькими дамами, які прагнули познайомитися з тореро. Другого дня вона вже й поїхала. Протягом літа Хуан мав про неї вісті лише вряди-годи або з небагатьох її листів, або з листів повіреного, який повідомляв йому те, про що довідувався від маркіза де Морайми.

Донья Соль подорожувала по модних морських курортах; їхні назви тореро чув уперше та й вимовити жодної не зміг би. Потім він довідався, що прекрасна дама мандрує по Англії, потім — що перебралася до Німеччини: послухати кілька опер у якомусь незвичайному театрі, який відкривається лише на кілька тижнів у рік. Гальярдо втратив надію знову її побачити. Донья Соль була перелітною пташкою, непоспідючою шукачкою пригод, і дарма споді-

ватися, що на зиму вона повернеться в своє севільське гніздо.

Гнітюче передчуття, що він уже ніколи її не побачить, страшенно засмучувало тореро; тільки тепер він збагнув, яку владу має ця жінка над його плоттю і його волею. Він уже ніколи її не зустріне! Навіщо ж тоді важити життям і прагнути слави? Навіщо йому тоді поклоніння й оплески публіки?

Повірений заспокоював свого матадора. Вона повернеться, в цьому немає сумніву. Хоча б на рік, але приїде неодмінно. Примхи примхами, а донья Соль жінка практична і вміє подбати про свої інтереси. Без маркізової допомоги вона не обійдеться, бо сама не зможе дати раду своїм заплутаним справам: адже тривале життя в розкошах за кордоном помітно позначилося і на її власній маєтності, і на спадщині, яка дісталась їй по смерті чоловіка.

Матадор повернувся до Севільї наприкінці літа. Йому ще залишалося чимало корид на осінь, але він вирішив скористатися з місячної перерви і відпочити вдома. Родина його була на курорті в Санлукарі, бо обидва племінники, які в них виховувалися, захворіли на золотуху й потребували цілющого морського повітря.

Гальярдо аж затремтів від хвилювання, коли одного дня повірений сказав йому, що, несподівано для всіх, донья Соль повернулася до Севільї.

Еспада негайно зробив їй візит, і вже з перших слів був вражений холодною люб'язністю дами та виразом її очей.

Вона дивилася на нього як на незнайомця, ніби дивуючись, що може бути спільного між нею та цим дужим і грубим чолов'ягою, який убиває биків.

І Хуан відчув, що між ними наче провалля розверзлося. Тепер він бачив у ній зовсім іншу жінку: знатну чужоземку з якихось далеких країв.

Розмова була спокійною. Донья Соль, здавалося, про все забула, а Гальярдо не смів ні про що їй нагадувати і не зважувався на найменшу вільність, боячись наразитися на спалах гніву.

— Севілья! — вигукнула донья Соль.— Чудове... і навіть дуже приємне місто. Але на світі стільки цікавого! Скажу вам щиро, Гальярдо: одного дня я знімуся з якоря назавжди. Мені тут робиться страшенно нудно. Мою Севілью ніби підмінили.

Вона вже не казала йому «ти». Тореро приходив до неї ще кілька разів, але жодного разу не посмів нагадати їй про минуле. Тільки мовчки дивився на неї своїми африканськими очима, закоханими й сумними.

— Я помираю з нудьги. Не сьогодні-завтра поїду звідси! — вигукувала дама щоразу, як приходив тореро.

Знову став зустрічати його перед штахетною хвірткою слуга з величними манерами, повідомляючи, що сеньйори немає вдома. А тим часом матадор знав напевне: вона у себе.

Якось, розмовляючи з доньєю Соль, Гальярдо обмовився, що хоче на короткий час навідатись до свого маєтку Рінконади. Треба оглянути кілька оливняків, які повірений прикупив до його угідь і яких він досі не бачив. Не завадить також наглянути, як посуваються польові роботи.

Донья Соль враз вирішила, що поїде з еспадою, й аж посміхнулася — такою абсурдною і зухвалою здалась їй ця думка. Відвідати маєток, у якому родина Гальярдо проводить частину року! Своїм вторгненням порушити мирний спокій затишного гніздечка, отруїти духом розбещеності й гріха скромний сільський дім, де живе зі своїми рідними бідолашний хлопець!..

Нечувана зухвалість такого наміру остаточно переконала даму. Вона поїде з ним: їй цікаво побачити Рінконаду.

Гальярдо збентежився. А що як наймити маєтку розкажуть матері й дружині про ці відвідини? Але, поглянувши на донью Соль, відразу забув про все. Хто знає!.. Ану ж ця подорож допоможе йому знову здобути її прихильність!

Проте він усе ж таки спробував відмовити донью Соль від її наміру:

— А Плюмітас?.. Ви знаєте, ходять чутки, ніби він шастає десь поблизу Рінконади?

О, Плюмітас! Затьмарене нудьгою обличчя доньї Соль прояснило.

— Як цікаво! Я дуже хотіла б із ним познайомитись.

Гальярдо став готуватися до поїздки. Він був збирався їхати сам, але заради безпеки доньї Соль вирішив узяти ще кого-небудь на випадок зустрічі з лихими людьми.

Він візьме з собою пікадора Потахе. Цей здоровило не боїться нікого на світі, крім своєї дружини-циганки, яка, коли їй набридало терпіти чоловікові стусани, люто куса-

лась. Цьому хлопцеві можна не пояснювати нічого. Йому аби вдосталь було вина. Чи то від постійної пиятики, чи від частих падінь із коня на арені, Потахе завжди був якийсь очманілий. Мабуть, у голові йому весь час шуміло, і тому говорив він заникуючись, а світ бачив, як у тумані.

Прихопив Гальярдо і Насйоналя — людиною більше, та й на Себастьяна в усьому можна покластися.

Бандерильєро скорився наказу маестро, але дізнавшися, що з ними їде донья Соль, став бурчати:

— А хай йому всячина!.. Мене, батька родини, і вплутувати в таку халепу!.. Що подумають про мене Кармен та сенья Ангустіас, коли про все довідаються?

Та коли виїхали за місто, гнів його швидко вщух.

Він сидів у автомобілі поруч із Потахе навпроти матадора та вельможної сеньйори. Добре роздивитись її не міг, бо вона закуталась у велику синю вуаль, що спадала з-під дорожнього капелюха на жовте шовкове пальто. Але й так видно, що дуже гарна... А як розумно говорить! І стільки знає!

Ще не проїхали й половини шляху, а Насйональ, який міг похвалитися двадцятьма п'ятьма роками подружньої вірності, уже вибачив матадорові його слабість. Можна зрозуміти Хуанові почуття! На його місці й він, Себастьян, навряд чи втримався б від спокуси!..

Яка то сила — освіченість! За це людині можна простити будь-який гріх!

V

— Нехай скаже, хто він такий, або забирається до всіх чортів. А будь воно прокляте... Не дадуть людині й поспати...

Насйональ вислухав цю відповідь крізь двері кімнати, в якій спав маестро, і переказав її наймитові, що стояв на сходах.

— Нехай скаже, хто він такий. А то господар не встане.

Була восьма година ранку. Бандерильєро підійшов до вікна й виглянув надвір. Він побачив, що наймит вискочив із дверей і побіг дорогою, прямо до дротяної огорожі, що тяглася навколо земель Гальярдо. Перед воротями за огорожею видно було вершника; на відстані і людина, і кінь здавалися зовсім маленькими — наче іграшковими.

Наймит поговорив із верхівцем і повернув до будинку.

Не розуміючи, що означає ця біганина туди-сюди, Насйональ спустився сходами в двір.

— Каже, йому треба бачити хазяїна,— квапливо протороxтів наймит.— Мабуть, то лихий чоловік. Каже, щоб господар вийшов негайно, він має поговорити з ним.

Бандерильєро знов загрюкав у двері маестро, не звертаючи уваги на його гнівні крики. Пора вставати. Як для села — час уже пізній, а той чоловік, може, прибув з важливою звісткою.

— Іду вже, йду,— невдоволено буркнув Гальярдо, не підводячись із постелі.

Насйональ знову виглянув у вікно й побачив, що верхівець під'їжджає до будинку.

Наймит побіг йому назустріч із відповіддю хазяїна. Бідолаха був чимось стривожений. Розмовляючи з бандерильєро, він заникувався й белькотів, але не зважувався висловити вголос своїх побоювань.

Підбігши до верхівця, він вислухав, що той каже, і знову повернув до будинку, але цього разу мчав як опечений.

Так само прудко він вибіг нагору сходами і спинився перед Насйоналем, блідий і тремтячий.

— Це Плюмітас, сеньйо Себастьяне! Каже, що він Плюмітас і хоче поговорити з господарем... У мене аж серце тьохнуло, тільки-но я побачив його.

«Плюмітас!..» Хоча наймит так засапався від швидкого бігу, що белькотів ледь чутно — ім'я, яке він вимовив, здавалося, облетіло весь будинок. Бандерильєро занімів від подиву й несподіванки. З кімнати, де спав матадор, долинула лайка, і стало чути, що він схопився з ліжка і хутко вдягається. У кімнаті доньї Соль теж щось зашаруділо, ніби й туди дійшла приголомшлива новина.

— А хай йому біс! Чого тому чоловікові треба від мене? Чого він притющився в Ріпконаду? І саме тепер!..

За кілька хвилин Гальярдо вже вискочив із кімнати, накинувши поверх спіднього одягу лише панталони та куртку. Неабияк стривожений і роздратований, матадор промчав повз бандерильєро і мало не скотився сходами вниз. Насйональ поквапно рушив за ним.

Верхівець уже спішувався на подвір'ї маєтку. Один наймит тримав коня за повідець, а інші збилися наподалік у гурт і з шанобливою цікавістю дивились на гостя.

Це був чоловік середнього зросту, можна сказати, навіть низенький, з товстими щоками, білявим чубом, з дужими короткими руками й ногами. На ньому була темна

блуза, обшита чорними галунами, сірі поношені штани, підбиті товстим сукном, і потріскані від сонця, дощу та багнюки шкіряні гетри. За широкий пояс були заткнуті револьвер і ніж, під блузою випинав патронташ. У правій руці розбійник тримав скорострільного карабіна. Білий колись капелюх, що покривав йому голову, давно злиняв, а криси були безжально понівечені сонцем, дощем та вітром. Єдиною окрасою цього сірого вбрання була червона хусточка, пов'язана на шиї.

Кругле товстощоке обличчя Плюмітаса здавалося безтурботним, як місяць уповні. На щоках, які біліли навіть крізь товстий шар бруду, їжилися колючі хащі русявої бороди, неголеної кілька днів; волосинки здавалися майже прозорими і блищали на сонці, як старе золото. На цьому добродушному обличчі сільського пономаря навіювали тривогу лиш очі. Маленькі й трикутні, вони світилися погордою і майже ховалися в складках жиру — лукаві, з темно-синіми зіницями, чимось схожі на очі дикого кабана.

Побачивши в дверях будинку Гальярдо, розбійник зразу впізнав його й підняв капелюха над своєю круглою головою.

— Пошли нам, господи, добрий день, сеньйо Хуане,— мовив він із поважною чемністю андалуського селянина.

— Добрий день.

— Як родина, сеньйо Хуане?

— Усе гаразд, дякую. А ваша? — спитав матадор за звичкою.

— Гадаю, що все гаразд. Але я давно їх не бачив.

Двоє чоловіків уже стояли віч-на-віч і роздивлялися один одного з невимушеністю подорожніх, які зустрілися десь серед поля. Тореро був блідий і зціплював губи, щоб не видати свого хвилювання. А то ще розбійник подумає, ніби він боїться його!.. За інших обставин ці відвідини, може, й справді налякали б тореро. Але сьогодні він має кого захищати і в будь-яку мить ладен кинутись на розбійника, як на бика, хай тільки той покаже, що прийшов із лихими намірами.

На якусь мить запала мовчанка. З десяток наймитів, котрі ще не вирушили в поле, мало не з дитячим страхом дивилися на цього жахливого чоловіка, мов заворожені його страшною славою.

— Чи не можна відвести мого коня до стайні, щоб він трохи відпочив? — спитав бандит.

Гальярдо махнув рукою. Один з наймитів узяв коня за вуздечку й повів до стайні.

— Доглянь його добре,— сказав Плюмітас.— Він найдорожче, що є в мене на цьому світі, і я люблю його більше, ніж дружину й дітей.

Еспада та розбійник досі стояли осторонь гурту розгублених від несподіванки людей, але ось до них підійшов ще один.

То був пікадор Потахе, він саме вийшов надвір. Сорочка на ньому була розхристана, і він потягувався, ніби хизуючись своїм могутнім тілом. Протер очі, завжди налиті кров'ю й запалені від перепою, підійшов до розбійника і по-дружньому плеснув його величезним ручиськом по плечу; у такий спосіб він виявляв свою дикунську приязнь, до того ж пікадора, мабуть, тішило, коли людина здригалася й присідала під його клешнею.

— Як ся маєш, Плюмітасе?..

Розбійника він бачив уперше. Від цієї грубої, непоштивої ласки бандит весь зіщулився, мов наготувався до стрибка, і його правиця з карабіном смикнулася вгору. Сині очиці втупились у пікадора й упізнали його.

— Ти Потахе, еге ж? Бачив, як ти колов бика списом на кориді в Севільї. Ну й падаєш же ти, друзяко! Як це досі ти не скрутив собі в'язи?.. Чи, може, ти залізний?

І, ніби відповідаючи на дружнє привітання, схопив пікадора шкарубкими пальцями вище ліктя і, захоплено усміхаючись, помацав біцепс. Обидва стояли і приязно дивились один на одного. Пікадор гучно зареготав.

— Ха-ха-ха! Я уявляв тебе грізнішим, Плюмітасе... Але дарма — ти й так хлопець хоч куди.

Розбійник повернувся до матадора й спитав:

— У вас можна поснідати?

Гальярдо повів рукою жестом великого пана.

— Жоден гість Рінконади не йде звідси, не поснідавши.

Усі зайшли на кухню, просторе помешкання з пузатим каміном, де звичайно приймали гостей.

Матадор сів у крісло з бильцями, і дочка управителя подала йому черевики — він-бо так квапився з несподіванки, що вискочив надвір у кімнатних капцях.

Бачачи, що розбійник поводиться чемно, Насйональ теж захотів приєднатись до товариства і з'явився з пляшкою місцевого вина та склянками.

— Знаю я й тебе,— мовив бандит, звертаючись до Насйоналя так само просто, як і до пікадора.— Бачив, як ти

встромляєш бандерильї. Коли захочеш, у тебе це виходить непогано... Але до бика слід підходити ближче...

Почувши цю пораду, Потахе й матадор засміялися. Плюмітас простяг руку по склянку, але йому заважав карабін, що стояв у нього між коліньми.

— Відстав його, чоловіче,— сказав пікадор.— Ти ж тут гість — навіщо тобі ця пукавка?

Розбійник споважнів. Нехай стоїть там, де стоїть — така в нього звичка. З карабіном він не розлучається навіть коли спить. На згадку про зброю, яка наче приросла до його тіла, Плюмітас спохмурнів і з тривогою розглянувся довкола. На його обличчі можна було прочитати, що він звик постійно триматися насторожі, не довіряти нікому й покладатися лиш на себе, ні на мить не забуваючи про небезпеку, яка чигає на нього повсюди.

Через кухню пройшов наймит і попрямував до дверей.

— Куди зібрався цей чоловік?

І розбійник весь напружився, підсунувши коліньми карабін ближче до себе.

Почувши, що наймит іде на поле, де сьогодні працюють поденники, Плюмітас заспокоївся.

— Ось що я скажу вам, сеньйо Хуане. Я приїхав сюди, бо давно хотів познайомитися з вами і маю вас за кабальєро, нездатного зрадити гостя... До того ж ви, напевне, чули, хто такий Плюмітас. Його не так легко схопити, а хто спробує — дорого заплатить.

Перше ніж маестро встиг відповісти, втрутився пікадор:

— Не будь йолопом, Плюмітасе. Ти тут серед друзів, поки пристойно поводишся і не робиш дурниць.

Бандит відразу заспокоївся й заговорив з пікадором про свого коня, всіляко його вихваляючи. Обидва захопилися розмовою, бо ж усе їхнє життя минало в сідлі, і кінь для них був дорожчий за людину.

Гальярдо, ще як слід не спам'ятавшись, походжав туди-сюди по кухні, а тим часом наймички, смагляві дужі дівчата, розпалювали вогонь і готували сніданок, скоса зиркаючи на славетного Плюмітаса.

Матадор, усе ходячи по кімнаті, зрештою підступив до Насйоналя і попросив його піднятися до доньї Соль. Нехай вона поки що не спускається вниз. Розбійник після сніданку, мабуть, відразу поїде. Нащо їй зустрічатися з цим жалюгідним чоловіком?..

Бандерильєро вийшов, а Плюмітас, помітивши, що маестро не бере участі в розмові, став із цікавістю роз-

питувати його, в яких коридах він ще виступить до кінця року.

— Я завзятий «гальярдист», ви знаєте? Скільки разів плескав вам у долоні — ви й не повірите. Бачив вас на аренах Севільї, Хаена, Кордови... і ще в багатьох містах.

Гальярдо був вражений. Невже він може спокійно сидіти на коридах, коли за ним ганяється ціле військо? Плюмітас поблажливо посміхнувся.

— Пхе! Я буваю всюди. Їду, куди мені заманеться.

Потім став розповідати, що не раз перестрівав матадора, як той їхав до маєтку, коли в компанії, а коли й сам. Гальярдо завжди проминав розбійника, не звертаючи на нього уваги, мабуть, думав, що то якийсь наймит скаче верхи до ближнього села або до пастушої хатини.

— Коли ви їхали з Севільї купувати оті два млини в долині, я перестрів вас на дорозі. Ви мали при собі п'ять тисяч дуро. Адже так? Признайтеся по правді. Як бачите, я про це знав... Іншого разу ви їхали на отій чортопхайці, що її називають автомобілем, з одним севільським сеньйором — мабуть, то ваш повірений. Ви їхали підписувати нотаріальний акт на купівлю Чернецького оливняка, і грошей у вас було ще більше.

Гальярдо напружив пам'ять і пригадав, що справді все було саме так. Він неабияк здивувався. То для цього чоловіка не існує таємниць? А бандит, хизуючись своїм добрим ставленням до тореро, став похвалятися, що для нього перешкод не існує.

— Ви гадаєте, на автомобілі від мене можна втекти? Дідька лисого! Того звіра я спиняю просто — оцією штукою.— І Плюмітас показав на свій карабін.— Якось у Кордові мені треба було поквитатися з одним багатим сеньйором, моїм ворогом. Прив'язав я свого коника край дороги і став чекати. Дивлюся, мчить ота чорна потвора, здіймаючи хмари диму й куряви. Я підняв руку, але він і не думає спинятися, і тоді я вгатив кулю в колесо. Тарадайка прокотилася ще трохи та й стала, а я підбіг і поквитався з сеньйором. Чоловік, який уміє вгатити кулю куди йому треба, зупинить на шляху хоч кого.

Гальярдо був здивований і приголомшений, слухаючи, з якою професійною невимушеністю розповідає Плюмітас про свої подвиги на великій дорозі.

— Вас мені не було причини спиняти. Ви не з багатіїв. Ви такий самий бідняк, як і я, правда, вам трохи більше щастить, та й ремесло у вас пристойніше. Але якщо ви

й маєте гроші, вони вам не задарма дістались. Я вас дуже шаную, сеньйо Хуане. Ви подобаєтесь мені, бо ви матадор совісний, а я люблю сміливих людей. Ми з вами майже товариші: обидва постійно дивимося смерті в очі. Через те, хоча ви мене й не знали, я завжди вас пропускав, ніколи не брав від вас навіть цигарки, та ще й стежив, щоб ніхто не зачепив вас і пальцем, щоб якийсь мерзотник не скористався, буває, з мого імені й не вийшов на дорогу, назвавшися Плюмітасом, бо на цьому світі чого тільки не трапляється...

Несподівана поява урвала мову розбійника, а матадор аж скрипівся від невдоволення. А хай йому чорт! Донья Соль! Він же звелів Насіопалеві... Бандерильєро з'явився в дверях кухні слідом за дамою і кілька разів скрушно знизав плечима й розвів руками, показуючи маестро, що всі його вмовляння та поради виявились марними.

Донья Соль вийшла у своєму дорожньому костюмі, похапцем причесавшись та закрутивши вузлом золоті коси. Плюмітас у маєтку! Яке щастя! Учора вона думала про нього майже цілу ніч, не можучи заснути й умліваючи від солодкого жаху, і твердо вирішила вранці об'їхати верхи всі навколишні пустельні поля — ану ж пощастить перестріти таємничого розбійника. І ось, наче думки доньї Соль передавались на відстань, злочинець скорився її волі і з самого ранку з'явився в маєток.

Плюмітас! Це ім'я викликало в уяві дами завершений образ розбійника. Здавалося, їй і знайомитися з ним не треба — вона впізнає його з першого погляду. Донья Соль виразно уявляла собі високого стрункого кабальєро з матово смаглявим обличчям: з-під крислатого капелюха, надітого поверх червоної хустки, вибиваються смоляні кучері; гнучке і спритне тіло затягнуте в чорний оксамит; тонкий стан підперезаний пурпуровим шовковим поясом, на ногах шкіряні гетри кольору фініка: такий собі мандрівний лицар андалуських степів, схожий на стрункого тенора, якого вона бачила в опері «Кармен», того самого, що заради кохання скидає солдатську форму і стає контрабандистом.

Її широко розкриті від хвилювання очі нишпорили по кухні, але не бачили ні крислатого капелюха, ні прегарного мушкета. Незнайомець із карабіном, що звівся перед нею на ноги, був схожий на польового сторожа, яких вона не раз зустрічала на землях своєї родини.

— Добридень, сеньйоро маркіза... Як ся має сеньйор маркіз, ваш дядько?

Помітивши звернені на цього чоловіка погляди, донья Соль усе зрозуміла. То оце він такий, Плюмітас?..

Збентежений появою сеньйори, бандит із незграбною галантністю скинув капелюха і стояв з карабіном в одній руці і злинялим фетровим капелюхом — у другій.

Гальярдо був неабияк здивований, почувши слова розбійника. Цей чоловік знає усіх на світі і від надмірної шанобливості навіть наділив донью Соль родовим титулом, що їй не належав.

Оговтавшись від несподіванки, дама знаком показала Плюмітасові, щоб він сів і покрив голову. Розбійник слухняно опустився на стілець, але капелюха поклав поруч себе, на інший стілець.

Ніби прочитавши німе запитання у втуплених у нього очах доньї Соль, Плюмітас провадив:

— Не дивуйтеся, сеньйоро маркіза, що я вас знаю: я не раз бачив, як ви їздили з маркізом та іншими сеньйорами дражнити молодих бичків. Бачив також здалеку, як ви ганялися з гаррочею за биками. Ви, сеньйоро, хоробра жінка, а гарнішої за вас я не бачив на всьому білому світі. Чиста втіха дивитися, як ви гарцюєте верхи у своєму крислатому капелюсі, краватці, з шовковим поясом на струнконому стані. А за ваші небесні очі чоловіки, мабуть, не раз вихоплювали з піхов кинджали.

Розбійник схопився і в нападі південного красномовства напрочуд легко знаходив нові й нові славослів'я для прекрасної дами.

Донья Соль зблідла й широко розкрила очі, в яких світився солодкий жах — бандит починав їй подобатись. А що як він приїхав у маєток тільки заради неї?.. Ану ж він хоче викрасти її й завезти у своє гірське лігво, лютий і невблаганний, мов орел, що повертається з полювання у гніздо на скелях?..

Тореро неабияк стривожився, слухаючи цей потік грубих і захоплених вихвалянь. А будь воно прокляте! У його ж мастку... і на його очах! Якщо й далі так піде, тореро зараз збігає по рушницю, і нехай цей приблудько хоч сто разів Плюмітас, він побачить, що матадор теж уміє стріляти.

Розбійник, мабуть, зрозумів, що його слова подобаються не всім, і прибрав шанобливого вигляду.

— Ви мені пробачте, сеньйоро маркіза. Це просто базі-

кання, більш нічого. Я маю дружину й четверо малюків, і сердешна проливає через мене більше сліз, ніж богоматір скорбна. Я чоловік смирний, хоч і бандит. Це лиха доля довела мене до такого життя.

І, немов бажаючи будь-що сподобатися доньї Соль, заходився палко вихваляти її родичів. Він глибоко шанує маркіза де Морайму — таких людей на світі небагато.

— Якби всі багатії були такими. Мій батько наймитував у нього і не раз розповідав, яка це добра людина. Якось я занедужав і відлежувався в пастушій хатині, на одному з його пасовищ. Маркіз знав про це, але не виказав мене. Він звелів, щоб на всіх його фермах давали мені все, чого я попрошу, і не зачіпали мене... Хіба можна таке забути?.. І це тоді, коли світ аж кишить багатими мерзотниками!.. Я не раз зустрічав його самого на пустельній дорозі — їде верхи, як молодий парубок, наче й літа його не беруть. «Нехай вам бог помагає, сеньйо маркізе».— «Привіт, хлопче». Він не знає мене і не здогадується, хто я такий, бо товариша свого (Плюмітас показав на карабін) я ховаю під плащем. А мені завжди хочеться спинити його й попросити у нього руку, не для того, щоб потиснути — ні, такого в мене й на думці нема, хіба ж може цей благородний сеньйор потиснути руку душогубові, у кого на совісті стільки убивств та грабунків,— ні, для того, щоб поцілувати її, як руку рідного батька, упасти перед ним навколішки й подякувати за все, що він зробив для мене.

Красномовство, з яким бандит розводився про свою вдячність до маркіза, не зворушило донью Соль. І це славетний Плюмітас!.. Бідолаха! Смирний польовий кролик, якого всі вважають за вовка, одурені його облудною славою.

— Серед багатіїв є дуже лихі люди,— провадив розбійник.— Як вони знущаються з бідняків!.. Неподалік мого села живе один такий, лукавіший, ніж сам юда. Він позичає гроші під проценти. Я попередив його, щоб він не глумився з людей, то цей мерзотник, замість послухатися, нацькував на мене жандарів. Ну то я спалив йому стодолу, наробив ще всякої шкоди, і тепер він уже понад півроку боїться з'явитися до Севільї, боїться носа виткнути із села, щоб не здибатися з Плюмітасом. Ще один такий хотів вигнати на вулицю стару бабусю — вона, бачте, цілий рік не платила йому за халупу, в якій жили ще її батьки. Якось увечері я навідав того сеньйора — він якраз сідав з родиною вечеряти. «От що, хазяїне, я Плюмітас, і мені

потрібно сто дуро». Він викладає гроші, а я з ними до старенької. «Візьміть оці гроші, бабуню, і заплатіть тому юді, а що залишиться — нехай буде вам, користуйтеся на здоров'я».

В очах доньї Соль спалахнула цікавість.

— А мерці? — спитала вона.— Скількох чоловік ви вбили?

— Не будемо про це згадувати, сеньйоро,— спохмурнівши, мовив розбійник.— Ви відчуєте до мене огиду, а я просто нещасний. На мене полюють, і я борюсь як умію.

Запала довга мовчанка.

— Ви не уявляєте, як я живу, сеньйоро маркіза. Диким звірам живеться краще. Сплю де можу, а то й зовсім не сплю. Прокидаюся в одному кінці провінції, а вкладаюся в другому. У нашому ділі треба мати пильне око і тверду руку, щоб тебе шапували й не продали. Бідняки — люди добрі, але злидні хоч кого можуть зробити лихим. Якби мене не боялися, то вже давно виказали б жандарям. Вірних друзів у мене тільки двоє — кінь і карабін. Іноді такий сум розбирає за жінкою та малими, що вночі я нишком прокрадаюся у своє село, і поки що сусіди закривають на це очі, бо шанують мене. Але колись усе це погано скінчиться... Мені теж обридає самотність і хочеться побути з людьми. Я давно мріяв навідатись у Рінконаду. «Чого б мені не заїхати туди й не познайомитися з сеньйором Хуаном Гальярдо, адже я давній його шанувальник і так часто плескав йому в долоні?» Але то я зустрічав вас у великій компанії, то в маєтку жили ваші дружина й мати з онуками. Я ж бо розумів, що́ з того могло вийти: ще повмирали б від страху, побачивши перед собою Плюмітаса. А от сьогодні — інша річ. Сьогодні ви приїхали з сеньйорою маркізою, тож я собі й кажу: «Підуно привітаюся з сеньйорами й трохи погомоню з ними».

На ці слова розбійник посміхнувся майже лукаво, давши зрозуміти, що бачить велику різницю між родиною тореро та цією сеньйорою і ніби натякаючи на те, що взаємини Гальярдо з доньєю Соль для нього не таємниця. У селянській душі Плюмітаса жила глибока пошана до законного шлюбу, і він вважав, що з аристократкою, подругою тореро, можна почувати себе куди вільніше, ніж із бідними жінками, які належали до його родини.

Донья Соль пропустила натяк повз вуха і стала з цікавістю розпитувати розбійника, як він дійшов до такого життя.

— Пусте, сеньйоро маркіза. Усе почалося з дрібної несправедливості, що так часто сиплються на голови бідняків. У нашому селі я вважався хлопцем кмітливим, і люди часто обирали мене, коли треба було йти до багатіїв з якимось проханням. Я вмів читати й писати, бо ще малим прислуговував панотцеві. А Плюмітасом [1] прозвали мене за те, що я ганявся за курми й висмикував з хвостів пір'їни. З них я вистругував собі пера для письма.

Потахе плеснув розбійника по плечу.

— Тож-бо мені й здалося, друзяко, коли я тебе побачив, що ти скидаєшся на церковну мишу.

Насіональ мовчав, не наважуючись перебити гостя, але на устах його грала посмішка. Пономар — і пішов у розбійники! Що скаже дон Хоселіто, коли він йому про це розповість!..

— Оженився я, і народилося в нас із жінкою перше дитя. Якось уночі стукають у двері, і заходить до нас двоє жандарів. Забрали мене й повели за село на тік. Хтось стріляв із рушниці у вікно будинку одного багатія, і ті добродії чогось вирішили, що то моя робота... Я заперечував, і вони стали бити мене прикладами. Я й далі заперечував, і вони все колошматили мене то прикладами, то шомполами, молотили куди попало аж до світанку, поки не стомилися і покинули мене на землі непритомного. Вони зв'язали мені руки й ноги, і я не міг поворухнутись, а вони били мене, та ще й примовляли: «Ти ж найперший у селі сміливець! Чого ж не захищаєшся? Та ти просто хвалько!» Їхні глузи допекли мені дужче, аніж биття. Бідолашна моя жінка виходила мене, та відтоді я місця собі не знаходив, не міг жити спокійно, згадуючи, як мене молотили і як глузували з мене... Не хочу довго розводитись, скажу коротко: незабаром одного з тих жандарів знайшли на току вбитого, а я, щоб уникнути неприємностей, подався в гори... та так і залишився там.

— Он яка в тебе рука, друзяко! — захоплено вигукнув Потахе.— Ну, а другий жандарм?

— Не знаю,— мабуть, і досі блукає світом. Той сміливець утік тоді з села, попросився, щоб його перевели в інше місце, але я не забув про нього і ще поквитаюся з ним. Не раз уже, бувало, скажуть мені, що бачили його в тому чи тому місті, і я вирушаю на другий кінець Іспанії — та я за ним і в пекло подався б. Залишаю коня й карабін

[1] Плюмітас — від ісп. plumitas — пір'їнки.

у когось із друзів, сідаю на поїзд і їду собі, як пан. Так я побував у Барселоні, у Вальядоліді і ще в багатьох містах. Стану біля воріт казарми й дивлюся на жандарів, усіх, що входять, і всіх, що виходять. «Це не мій, це не мій»... Досі мені давали неточні відомості, але байдуже, я таки знайду його, хоч би скільки років довелося шукати. Якщо, звичайно, він досі не помер — ото було б шкода!

Донья Соль слухала розповідь бандита з цікавістю. Цей Плюмітас — справді великий оригінал! Ні, вона помилилася — він анітрохи не схожий на смирного кролика.

Розбійник замовк і насупив брови, ніби спохопився, що наговорив зайвого.

— З вашого дозволу,— звернувся він до матадора,— я сходжу на стайню подивлюся, як там доглянули мого вірного товариша. Ти підеш зі мною, друже?.. Побачиш доброго коня.

Потахе прийняв запрошення і вийшов за Плюмітасом з кухні.

Коли тореро й дама залишилися вдвох, Гальярдо висловив своє невдоволення. Навіщо вона спустилась на кухню? Такому чоловікові краще не показуватись на очі. Це ж бандит, люди навіть імені його бояться.

Але донья Соль, радіючи, що так легко познайомилася із знаменитим Плюмітасом, лише посміялася з побоювань матадора. Розбійник здається їй славним чолов'ягою; народна уява дуже перебільшує злочинства цього бідолахи. Він мало не слуга їхньої родини.

— Я уявляла його не таким, та все одно цікаво з ним зустрітися. Коли буде їхати, ми дамо йому грошей. Яка екзотична країна! Які типи!.. А як полює він по всій Іспанії за тим жандармом!.. Про це можна було б написати пречудову повість.

У печі весело палахкотів вогонь. Наймички витягли прямо з полум'я дві великі сковороди, від яких струміли приємні пахощі смаженої ковбаси.

— Снідати, кабальєро! — гукнув Насйональ, що вихований у маєтку свого маестро обов'язки мажордома.

На великому, застеленому кількома скатертинами столі, що стояв посеред кухні, уже лежали круглі хлібини і височіли пляшки з вином. На поклик Насйоналя з'явилися Плюмітас із Потахе та обслуга маєтку: старший пастух управитель і ще кілька чоловіків, які користалися довірою хазяїна. Поки всі вмощувалися на лавах, обабіч довгого столу, Гальярдо нерішуче поглядав на донью Соль

Їй би слід подати сніданок нагору, в хазяйські покої. Але дама лише посміялася з такої пропозиції й сіла за стіл, на чільному місці. Їй подобається сільське життя, і поснідати в такому товаристві буде дуже цікаво. Мабуть, вона народилась солдатом. І з чисто чоловічою рішучістю донья Соль вказала матадорові його місце за столом. Її тонкі ніздрі жадібно роздималися, вдихаючи пахощі смаженої ковбаси. Який чудовий сніданок! Як вона зголодніла!..

— Оце добре,— схвально виголосив Плюмітас, подивившись на стіл.— Господарі і слуги їдять разом, як було, кажуть, у давнину. Вперше таке бачу.

І він сів поруч із пікадором, примостивши карабін між колінами.

— Посунься-но, хлопче,— мовив розбійник і штовхнув Потахе плечем.

Здоровенний пікадор по-приятельському штурхонув його у відповідь, і обидва почали грубо штовхатися, сміючись і розвеселивши всіх за столом.

— А хай тобі чорт! — гукнув пікадор.— Прибери ти оту погань, що стоїть у тебе між колінами! Націлив прямо в мене — ану ж як пальне!

І справді, заряджений карабін розбійника дивився чорним дулом на пікадора.

— Повісь ти його куди-небудь, чортяко! — правив своєї Потахе.— Чи без нього ти не можеш і поїсти?

— Нічого, хай стоїть. Не бійся,— відрубав бандит і зразу спохмурнів, явно не бажаючи говорити про це.

Він узяв ложку, відломив великий кусень хліба і, дотримуючись правил селянського етикету, подивився на інших — чи вже можна їсти.

— Ваше здоров'я, сеньйори!

І завзято накинувся на величезну миску, яку поставили посеред столу для нього та двох тореро. Друга, така сама завбільшки миска парувала перед обслугою ферми.

Проковтнувши кілька ложок, Плюмітас, мабуть, засоромився своєї жадібності і сказав вибачливо:

— З учорашнього ранку я з'їв лише кусень черствого хліба та випив кухоль молока в одній хатині у пастухів. Смачного вам!..

І знову заходився коло миски, безупинно працюючи щелепами і тільки підморгуючи у відповідь на жарти Потахе, який посміювався з його ненажерливості.

Пікадор умовляв гостя випити вина. Він побоювався маестро, який завжди лаяв його за пияцтво і нерішуче

позирав на пляшки, прикидаючи, чи зможе дотягтися до них рукою.

— Пий, Плюмітасе. Суха їжа горлянку дере. Треба її промочити.

І, не чекаючи, поки розбійник відгукнеться на його припросини, став поквапно перехиляти склянку за склянкою. Плюмітас лише зрідка пригублював, та й то вагаючись. Вина він остерігався та й звичку до нього втратив. У чистому полі не так легко знайти вино, до того ж це — найгірший ворог для людини, яка постійно мусить пильнувати.

— Але ж тут ти серед друзів,— умовляв його пікадор.— Не забувай, Плюмітасе,— у Севільї тебе охороняє сама богоматір Макаренська. Ніхто тебе і пальцем не торкне... А як раптом наскочать жандарми, то я схоплю гаррочу, стану з тобою поряд, і ми не випустимо звідси живим жодного з тих лобуряк. А добре б оце сісти на коня та й податися в гори!.. Мені завжди туди хотілося.

— Потахе! — суворо озвався матадор з другого кінця столу. Він трохи побоювався, що пляшки стоять надто близько від пікадора, і той може наговорити зайвого.

Хоча розбійник випив зовсім мало, щоки його порожевіли, а сині очиці весело заблищали. Він навмисне сів прямо перед дверима, крізь які можна було бачити ворота маєтку та початок безлюдної дороги. Коли-не-коли через смужку землі, що видніла в отворі дверей, переходила корова, свиня або коза, і як тільки по жовтій підлозі ковзала тінь, Плюмітас здригався, готовий кинути ложку й ухопити карабін.

Розмовляючи з сусідами по столу, він пильно стежив за всім, що відбувається навколо, щомиті готовий до захисту або втечі. Не дати захопити себе зненацька було для нього справою честі.

Коли Плюмітас відклав ложку, Потахе змусив його випити ще одну склянку. Розімлілий від ситої їжі, розбійник підпер щоку рукою і сидів мовчки, задивившись у далеч. Звикши харчуватись коли пощастить, він був схожий зараз на удава, який наївся донесхочу після тривалого голодування.

Гальярдо запропонував йому гаванську сигару.

— Дякую, сеньйо Хуане. Я не курю, але візьму вашу сигару для свого товариша, що теж блукає в горах та в чистому полі, бо тому бідоласі легше обходитися без

їжі, ніж без курива. З хлопцем нещодавно скоїлося лихо, тож тепер він помага мені, коли є діло на двох.

Він заховав сигару під блузу. Згадавши товариша, який о цій годині, мабуть, блукає десь дуже далеко, розбійник посміхнувся — весело і жорстоко. Вино розігріло Плюмітаса. Він геть змінився: очі засвітилися різким металічним блиском, товсті щоки напружилися, а крива зловісна посмішка зігнала з обличчя звичний добродушний вираз. Видно було, що йому хочеться поговорити, похвалитися своїми подвигами, віддячити за гостинність, приголомшивши уяву добрих господарів.

— Ви, мабуть, чули, що я вчинив минулого місяця на дорозі у Фрехеналь? Як, нічого про це не знаєте?.. Я вийшов тоді з товаришем на дорогу, щоб зупинити диліжанс і поквитатися з одним багатієм, бо той надто часто про мене згадував. Дуже любив він стромляти носа не в свої справи, звик попихати алькальдами і навіть жандарями. В газетах таких називають касіками. Якось я послав йому листа й попросив у нього сто дуро для дуже пильного діла, а він не тільки не передав мені гроші, а й написав губернаторові Севільї, зчинив галас у самому Мадріді, і після того на мене стали полювати як ще ніколи. Дякуючи йому, я дістав кулю в ногу, коли відстрілювався від жандарів. Але й цього йому здалося замало, і він домігся, щоб заарештували мою дружину, ніби бідолашна могла знати, де блукає її чоловік... Зі страху перед Плюмітасом цей юда не зважувався поткнути носа зі свого маєтку, і тоді я зник, подався в далеку подорож — я ж вам уже казав, що вряди-годи вирушаю в мандри. Мій ворог заспокоївся й одного дня поїхав до Севільї — залагодити якісь свої справи, а також нацькувати на мене владу... Отож ми підстерігаємо карету на зворотному шляху з Севільї, і таки дочекалися. Мій товаришок,— а він може перехопити на дорозі кого завгодно, він на це мастак,— велить масталірові спинити копей. Я просуваю у дверці голову, потім карабін. Жінки та діти в плач. Чоловіки мовчать, але обличчя в них поробилися наче з воску. «Я не заподію вам ніякої кривди,— кажу я до пасажирів.— Заспокойтеся, дами. Вітаю вас, кабальєро, і бажаю всім щасливої подорожі... Нехай тільки вийде з карети отой товстун». Зіщулився він так, мовби хотів сховатися під жіночі спідниці, та однаково довелося йому вийти до мене. Побілів сердега, ніби з нього всю кров випустили, і хитається, як п'яний. Диліжанс поїхав, а ми

в ним лишилися на дорозі. «Так от, я, щоб ти знав, Плюмітас,— кажу.— Хочу сплатити тобі давній борг». Сказано — як зав'язано. Але я не вбив його зразу, я всадив йому кулю в одне таке місце,— я знаю, в яке,— щоб він протягнув ще добу, і коли жандарі його підберуть, міг сказати їм, що порішив його Плюмітас. Отож помилки не буде, і ніхто інший не зможе цим похвалитися.

Донья Соль слухала, бліда як смерть, міцно стиснувши від жаху вуста. Але очі дами мерехтіли химерним блиском, що видавав її потаємні думки.

Гальярдо скривився; ці кровожерливі спогади справили на нього гнітюче враження.

— Кожен робить своє діло, сеньйо Хуане,— мовив Плюмітас, наче вгадавши думки тореро.— Ми обидва живемо з убивства: ви вбиваєте биків, а я — людей. Правда, ви багатий, вам дістається і слава, і вродливі жінки, а я частенько здихаю з голоду і, як загавлюся, то подірявлять мене кулями, мов те сито, та й покинуть десь посеред поля на з'їжу крукам. Але своє діло я знаю не гірше за вас, сеньйо Хуане! Ви знаєте, куди треба вгородити шпагу бикові, щоб він упав як підкошений. А я знаю, куди всадити кулю християнинові, щоб він або відразу випустив дух, або ще трохи помучився а чи навіть протягнув кілька тижнів, згадуючи Плюмітаса, що не зичить людям зла, але й не дасть пощади нікому, хто посміє його зачепити.

Доньї Соль знову закортіло довідатись, скількох чоловік спровадив він на той світ.

— А мерців на вашій совісті багато? Скількох усе ж таки ви вбили?

— Я видамся вам душогубом, сеньйоро маркіза, але якщо ви так хочете знати!.. Навряд чи я всіх пригадаю, декотрі, мабуть, цілком випали з пам'яті... Мо', чоловік тридцять, а мо', й тридцять п'ять, точно вам не скажу. Хто їх рахуватиме — при такому житті, як у мене?.. Але я просто нещасний, сеньйоро маркіза, така моя лиха доля. Винні ті, хто мене скривдив. А вбивати — те саме, що зривати черешні. Зірвеш одну, а там дивись і десяток. Хочеш вижити — убивай, а пожалієш — уб'ють тебе.

Запала довга мовчанка. Дама не могла відірвати погляду від рук бандита — коротких, товстих, з понівеченими нігтями. Але Плюмітас і не дивився на «сеньйору маркізу». Він зосередив усю свою увагу на матадорові; хотів подякувати Гальярдо за те, що той прийняв і нагодував

його, а також розвіяти гнітюче враження від своїх розповідей.

— Я вас дуже шаную, сеньйо Хуане,— сказав він.— Ще коли побачив вас на арені вперше, то подумав: «Це хлопець відважний». У вас багато шанувальників, але іншого такого, як я, мабуть, нема. Адже щоб вас побачити, мені не раз доводилось перевдягатися й іти в місто, ризикуючи шкурою. Ну як, на вашу думку, справжній я любитель?

Гальярдо всміхнувся і ствердно кивнув головою; така відданість явно лестила його професійному самолюбству.

— Окрім того,— провадив розбійник,— ніхто не може мені закинути, що я коли взяв у Рінконаді хоча б шматок хліба. Скільки разів блукав я десь поблизу голодний, без мідяка в кишені, але до сьогодні мені й на думку не спадало завітати на цю ферму. «Сеньйо Хуан для мене людина свята,— завжди казав я собі.— Він заробляє гроші, як і я,— важачи життям. Це мій товариш по нещастю...» Звичайно, ви, сеньйо Хуане, велика людина, а я нікчемний бідняк, так не станете ви заперечувати, що ми з вами рівня, бо й ви, і я постійно дивимося смерті в очі. Зараз ми сидимо ось тут і спокійно снідаємо, але рано чи пізно настане день, коли богові обридне нам помагати, і він одвернеться од нас, і тоді мене знайдуть десь при дорозі убитого, мов скаженого пса, а вас із усіма вашими гріхами винесуть з арени ногами вперед, і нехай навіть цілий місяць газети писатимуть про вашу загибель, навряд чи на тому світі вам стане від цього хоч трохи легше.

— Це правда... правда,— мовив Гальярдо і раптом зблід.

На обличчі матадора з'явився вираз забобонного страху, який опановував його перед коридою. І справді, доля його схожа на долю оцього грізного волоцюги, що рано чи пізно неминуче загине в нерівній боротьбі.

— Але не думайте, що я боюся смерті,— провадив Плюмітас.— Я ні в чому не каюся і йду своєю дорогою. Мені є з чого радіти і є чим пишатися, як і вам, коли ви читаєте в газетах, що дуже гарно виступили на кориді і дістали в нагороду вухо бика. Бо ж по всій Іспанії говорять тепер про Плюмітаса, а газети друкують безліч небилиць про мої злочинства, і чув я навіть, ніби про мене збираються показувати виставу в театрі; у самому

Мадріді, у тому палаці, куди сходяться на свої балачки депутати, згадують мене майже щотижня. Та й як мені не пишатися, коли за мною ганяється ціле військо, коли я, сам як палець, морочу голову тисячам озброєних йолопів, що отримують платню від держави. Якось у неділю заїжджаю я в одне село. У церкві саме правили службу, а на майдані сиділо кілька сліпців, що співали й грали на гітарі. Перед ними юрмилися люди, витріщаючись на якусь картину — співці носили її з собою. Спиняю я коня й бачу, що на картині зображений хвацький молодець у крислатому капелюсі, з бурцями, вбраний як на весілля, верхи на баскому огирі, з мушкетом через сідельну луку і пишнотілою молодичкою на крупі. Уявіть собі мій подив, коли я довідався, що отой красень не хто інший, як сам Плюмітас... Знати про таке приємно. Хоч я й никаю світом обшарпаний і голодний, мов Адам, але люди, бачте, уявляють мене зовсім іншим. Я купив у сліпих папірець із словами їхньої пісні і завжди ношу його при собі. Там переказано життя Плюмітаса, з безліччю небилиць, але віршами. Дуже гарно написано. Коли я відпочиваю в лісі, то читаю ті вірші, щоб вивчити їх напам'ять. Мабуть, ту пісню склав якийсь дуже вчений сеньйор.

Грізний Плюмітас розповідав про свою славу з дитячою гордістю. Куди й подівся той мовчазний, небалакучий чоловік, який, здавалося, хотів, щоб у ньому бачили не славетного розбійника, а бідного мандрівця, змученого голодом. Він розпалився на думку, що ім'я його гримить по всій країні, що про його подвиги ходять легенди.

— Хто знав би мене,— провадив він,— якби я досі жив у своєму селі?.. Я часто про це думаю. Нам, злидарям, лишається одне з двох: або надриватися, працюючи на інших, або обрати єдний шлях, що веде до слави й багатства — убивати. Убивати биків я не міг навчитися. Моє село лежить у горах, і бойових биків там не розводять. Та й важкуватий я, і не дуже спритний... Тому я став убивати людей. Для бідняка це єдина можливість пробити собі дорогу і змусити шанувати себе.

Насіональ, який досі слухав розбійника з мовчазною незворушністю, вирішив, що пора втрутитись.

— Освіти — ось чого бракує біднякові: йому треба навчитися читати й писати.

На ці слова бандерильєро усі, хто знав про його манію, засміялись.

— Знову ти за своє, друзяко,— мовив Потахе.— Дай-но виговоритися Плюмітасу — він діло каже.

Розбійник, який не дуже шанував Насіоналя за обережну поведінку на арені, поставився до його слів зневажливо.

— Я умію читати й писати. А яка мені з того користь? Коли я жив у селі, то через свою грамотність завжди був на видноті і мені найбільше перепадало, тільки й усього... Справедливості — ось чого треба біднякові; нехай дадуть те, що йому належить, а як не дають — сам муситься узяти. Треба бути вовком, щоб тебе боялися. Тоді й інші вовки тебе шануватимуть, а худоба дозволятиме себе їсти, ще й дякуватиме тобі за це. А як побачать, що ти слабосилий і боягуз, то навіть вівці мочитимуться на тебе.

Потахе, який уже сп'янів, захоплено кивав головою на кожне слово Плюмітаса. Він до пуття не розумів, про що той говорить, але крізь п'яний туман йому ввижалося в балаканині розбійника світло високої мудрості.

— Правда твоя, друзяко. Треба колошматити всіх підряд. Шквар далі, ти говориш як по писаному.

— Я давно зрозумів людей,— провадив бандит.— Вони поділяються на тих, кого стрижуть, і на тих, хто стриже. Я не хочу, щоб мене стригли. Я народився стригти інших, бо маю відважне серце і не боюся нікого. Те саме сталось і з вами, сеньо Хуане. Ви вродилися хоробрим і покинули тих, хто живе, мов худоба, але обрали собі кращий шлях, аніж я.

Якийсь час він мовчки дивився на матадора, а тоді провадив із глибокою переконаністю:

— Я так гадаю, сеньйо Хуане, що ми з вами з'явилися на світ трохи запізно. Чого тільки не домоглися б у давнину такі чесні й відважні хлопці! Вам не довелося б убивати биків, а мені блукати полями та лісами, ховаючись від жандарів, наче дикий звір. Ми подалися б на той берег океану і стали б там віце-королями, полководцями або якимись іншими великими цабе. Ви коли-небудь чули про такого собі Пісарро, сеньйо Хуане?

Сеньйор Хуан зробив невиразний жест, не бажаючи виказувати своє неуцтво, бо це загадкове ім'я він чув уперше.

— Сеньйора маркіза знає краще за мене, хто це такий, і пробачить, як я скажу щось не так. Про цього чоловіка я довідався ще коли прислуговував у церкві. В нашого

священика були старі романи, і я брав їх читати... Так от, Пісарро був бідняк, як і ми з вами; він зібрав дванадцять чи тринадцять одчайдухів, переплив море й потрапив у країну, схожу на земний рай... те королівство називалося Ельдорадо або Потосі, ну ви знаєте, що там сила-силенна золота. Їм довелося хтозна-скільки разів битися з жителями Америки, тими, що носять на голові пір'я та стріляють із луків, поки нарешті вони завоювали той край і захопили всі скарби тамтешніх королів; кожен із тих хлопців нагріб собі стільки золотих монет, що набив ними весь дім, аж до стелі, і всі товариші Пісарро поставали маркізами, генералами або суддями. І таких щасливців тоді було багато. Уявіть собі, сеньйо Хуане, що ми з вами народилися б за тих часів... Хіба не змогли б ми зібрати кількох хлопців, хоча б оцих, що зараз мене слухають, і утнути те саме, що Пісарро, а мо', й більше...

І мешканці маєтку, які вислухали цю чудесну історію мовчки, але з блискучими від хвилювання очима, ствердно закивали головами.

— Я ж кажу, надто пізно ми народилися, сеньйо Хуане. Усі чесні шляхи тепер для бідняка закриті. Іспанець не знаходить для себе путящого діла. Більш немає куди податись. Усе, чим можна було заволодіти в світі, поділили між собою англійці та інші чужинці. Двері зачинені, і нам, людям відважним, доводиться гнити в цьому загоні, та ще й слухати, як нас паплюжать, коли ми не хочемо миритися зі своєю долею. За тих давніх часів я напевне став би королем у Америці або десь-інде, а тепер мені доводиться грабувати на великій дорозі, і дехто називає мене просто злодюгою. Ви сміливець, ви вбиваєте биків і тішитеся славою, але я знаю, що багато сеньйорів вважають ремесло тореро низьким.

Донья Соль перебила розбійника — вона захотіла дати йому добру пораду. Чом не завербується він у солдати? Подався б у далекі краї, туди, де воюють, і віддав би свої сили благородній справі.

— Атож, на це я годжуся, сеньйоро маркіза, і про військову службу думав не раз. Коли, буває, ночую на якійсь фермі або кілька днів переховуюсь у себе вдома, коли лягаю в ліжко, як добрий християнин, і їм гарячу страву, сидячи ось так за столом, тіло моє втішається, але незабаром усе мені обридає і знову хочеться в гори, хочеться жити на волі і спати просто неба, закутавшись у плащ і підклавши під голову камінь... Атож, я годжуся для вій-

ська і був би добрим солдатом. Але куди податися!.. Давно закінчилися справжні війни, коли один чоловік із жменькою побратимів робив те, що підказував йому власний глузд. Сьогодні військо — це людська череда. Усі однакового кольору, усі тавровані одним тавром, усі живуть і помирають, як блазні. Там робиться те саме, що й скрізь: є вівці і є пастухи, що стрижуть тих овець. Ти вчиниш великий подвиг, а слава дістанеться полковникові; ти битимешся, як звір, а орден дадуть генералові... Ні, для солдата я теж народився запізно.

Плюмітас опустив очі і глибоко замислився. Мабуть, думав про те, чому доля така несправедлива до нього, чому він на світі зайвий.

Та ось розбійник узяв карабін і підвівся з-за столу.

— Піду я... Дуже вдячний вам, сеньйо Хуане, за гостинність. На все добре, сеньйоро маркіза.

— Але куди ж ти підеш?— спитав Потахе, схопивши гостя за рукав.— Сядь, чортів сину. Ніде тобі не буде краще, ніж тут.

Пікадорові не хотілося відпускати розбійника. Йому подобалося гомоніти з ним, мов із найщирішим другом, і він заздалегідь тішився, уявляючи, як розповідатиме про цю зустріч у місті.

— Я сиджу з вами вже три години і довше залишатись не можу, Рінконада стоїть на відкритому місці, лісу поблизу немає. Можливо, хтось уже подався попередити жандарів, що я тут.

— Ти боїшся жандармів?— спитав Потахе.— Вони сюди не прийдуть. А як прийдуть, я буду з тобою.

Плюмітас зневажливо махнув рукою. Жандарми! Вони люди нічим не гірші й не кращі за інших. Є серед них і сміливці, але кожен має родину, і вони намагаються не здибуватися з ним. Тому завжди запізнюються, навіть якщо точно знають, де він перебуває. Нападають на нього лише тоді, коли випадок зводить їх віч-на-віч і нема як уникнути сутички.

— Місяць тому завітав я до маєтку «П'ять димарів». Сиджу і снідаю, як оце зараз, хоча й не в такому приємному товаристві, коли, бачу, підходять пішки шестеро жандарів. Звичайно, вони не знали, що я там, і хотіли просто відпочити й попоїсти. Просто нещаслива випадковість: але ні вони, ні я не могли розійтися мирно — надто багато люду було в маєтку. Почалися б пересуди, і лихі язики не дали б пощади ні мені, ні їм, обізвали б

нас боягузами. Господар маєтку замкнув ворота на засув, і жандарі стали грюкати в них прикладами і кричати, щоб він одчинив. Я звелів господареві та комусь із наймитів стати за стулками воріт. «Коли скажу: «Пора!»— відчиняйте навстіж». Стрибнув я на коня, револьвер у руці. «Пора!» Ворота розчахнулись, і я вилетів, мов сам нечистий. Ви не уявляєте, на що здатна моя конячка. Вони стали палити мені навздогін із гвинтівок, але жодна куля не влучила. Я відстрілювався і, кажуть, двох поранив... Коротше кажучи, я тоді втік, припавши до шиї коня, щоб не влучили, а жандарі спересердя відлупцювали всіх, хто був у маєтку. Тому про мої відвідини краще мовчати, сеньйо Хуане. Бо потім прийдуть оті в трикутних капелюхах і замучать вас допитами — наче це допоможе їм зловити мене.

Наймити Рінконади мовчки закивали головами. Авжеж, вони це знають. Краще мовчати про відвідини Плюмітаса, а то накличеш на себе біду. Так роблять на всіх фермах і в усіх пастуших хатинах. Ця мовчанка була для розбійника наймогутнішою підтримкою. Крім того, селяни захоплювалися Плюмітасом. Вони дивилися на нього як на героя — месника за їхні кривди, знали, що він не зробить їм нічого лихого, що він страшний тільки для багатіїв.

— Ні, жандарів я не боюся,— провадив бандит.— А от бідняків — боюся. Люди вони добрі, але злидні можуть довести казна до чого. Я знаю, трикутні капелюхи мене не вб'ють: нема в них такої кулі, щоб узяла Плюмітаса. Якщо мене хтось і вб'є, то тільки свій брат бідняк. До них підходиш, не остерігаючись, адже ми одного поля ягоди, й один із них може скористатися з такої необережності. Я маю ворогів — це люди, що мене ненавидять. Якийсь негідник може виказати Плюмітаса владі, сподіваючись заробити на цьому кілька песет. А хіба мало на світі виродків, охочих виконати все, що їм накажуть? Коли хочеш, щоб тебе шанували, потрібна тверда рука. Уколошкаєш кого-небудь, залишаються родичі, що прагнутимуть тобі помститись. Якщо ж по доброті ти тільки спустиш йому штани та полоскочеш будякамп або кропивою, він запам'ятає цей жарт на все життя... Атож, боюся я бідняків, людей, скривджених долею, як і я.

Плюмітас помовчав і, дивлячись на матадора, провадив:

— Та й про шанувальників не слід забувати, про молодих, що прагнуть наслідувати тебе і наступають тобі

на п'яти. От ви, сеньйо Хуане, скажіть по щирості: хто вам завдає більше клопоту? Бики чи всі оті голодні хлопчаки-новільєро, що так і лізуть на арену, мріючи переплюнути знаменитих маестро?.. Те саме й зі мною. Я ж вам кажу — доля у нас однакова!.. У кожному селі є хлопець, що спить і бачить себе моїм наступником, мріє коли-небудь захопити мене зненацька, як я задрімаю в затінку дерева, і розчерепити мені голову, наче глиняний дзбан. Бо той, хто нападе на Плюмітаса відкрито, не заживе сподіваної слави!..

І розбійник у супроводі Потахе пішов на стайню. За чверть години він вивів на подвір'я дужого коника, нерозлучного товариша своїх мандрів. Постоявши кілька годин перед повними яслами, худа тварина, здавалося, погладшала, боки її аж лисніли.

Плюмітас ласкаво поплескав свого коня, потім перекинув плащ через луку. Його товариш може бути задоволений. Нечасто його годують, як оце сьогодні в маєтку сеньйора Хуана Гальярдо. Тепер нехай старається, бо дорога їм лежить неблизька.

— Куди ти зараз, друже?— спитав Потахе.

— Про таке не питають... На всі чотири вітри! Я й сам не знаю... Куди доведеться!

Він поставив ногу в іржаве, вимазане багнюкою стремено, і вискочив у сідло.

Гальярдо відійшов від доньї Соль, що невідривно дивилася, як розбійник ладнається в путь; очі її іскрилися загадковим блиском, а бліді уста були міцно стулені від хвилювання.

Тореро понишпорив у спідній кишені жилета і підійшов до верхівця. Він недбало простяг йому кілька затиснутих у жмені папірців.

— Що це?— спитав розбійник.— Гроші?.. Дякую, сеньйо Хуане. Вам, мабуть, сказали, що треба мені щось дати, коли я їду. Але це для інших, для багатіїв, бо гроші дістаються їм задурно. Ви ж важите життям, заробляючи їх. Ми з вами товариші. Залиште їх собі, сеньйо Хуане.

Сеньйор Хуан засунув гроші назад у кишеню, трохи роздратований відмовою розбійника, який уперто називав його товаришем.

— Краще заколіть на мою честь бика, якщо колинебудь зустрінемось на кориді,— додав Плюмітас.— Це для мене буде дорожче, ніж усе золото світу.

Донья Соль підійшла до вершника, відколола з блузки осінню троянду і мовчки простягла її Плюмітасу, втупившись у нього зеленаво-золотистими очима.

— Це мені?— спитав розбійник здивовано і майже злякано.— Мені, сеньйоро маркіза?

Сеньйора ствердно кивнула, і Плюмітас незграбно взяв квітку. Він тримав її в руці, ніби щось дуже важке, збентежено м'яв у пальцях, явно не знаючи, куди її приткнути. Нарешті встромив квітку в петельку блузи, поміж ріжків червоної хусточки, пов'язаної на шиї.

— Оце здорово!— вигукнув він, і його товстощоке обличчя освітилося усмішкою.— Такого ще зі мною не бувало.

Суворий вершник був зворушений і збентежений цим чисто жіночим дарунком. Йому — троянду!..

Він натяг повіддя.

— На все добре, кабальєро. Може, коли й побачимось... Щасливо, друже, ти хлопець хоч куди. Коли-небудь кину тобі на арену сигару, якщо добре попрацюєш списом.

І він на прощання щосили плеснув пікадора по плечу. Кентавр у відповідь так стусонув розбійника кулаком у литку, аж той схитнувся в сідлі. Який-бо славний хлопець, оцей Плюмітас! У пориві п'яної ніжності Потахе ладен був податися з ним у гори.

— До зустрічі! До зустрічі!

Плюмітас дав коневі остроги і розгонистим клусом виїхав за ворота.

Гальярдо відчув полегкість, коли гість нарешті поїхав. Він поглянув на донью Соль. Сеньйора стояла нерухомо, не відриваючи погляду від вершника, який був уже далеко, ставав меншим і меншим.

— Ох, і жінка!— похмуро буркнув матадор.— Божевільна! Яка божевільна!..

На щастя, Плюмітас дуже негарний, брудний і обшарпаний, як найпослідущий волоцюга.

А то вона поїхала б з ним.

VI

— Аж не віриться, Себастьяне! Чоловік одруженний, батько родини, а поводиш себе, як звідник... Не думала й не гадала, що ти на це здатен! Так довіряла тобі, так раділа, що ти всюди їздиш із Хуанільйо! Як добре, міркувала я, що біля мого сина буде чоловік твердої і чесної

вдачі!.. До чого ж тоді всі оті балачки про твої ідеї і твою віру? То оце такого ти навчився на отих єврейських збіговищах у домі свого вчителя дона Хоселіто?..

Наляканий криками розгніваної матері Гальярдо і зворушений слізьми Кармен, що плакала мовчки, затуляючи обличчя хусткою, Насіональ розгублено виправдовувався. Але на останні слова він з гідністю випростався.

— Сеньє Ангустіас! Не чіпайте моїх ідей і дайте спокій донові Хоселіто, бо він тут ні при чому. Мій матадор наказав мені їхати в Рінконаду — я й поїхав! А що мені було робити? Чи знаєте ви, що таке квадрилья? У нас, як у армії: дисципліна й рабська покора. Матадор наказав — а ти й не писни. Бо корида — це пережиток часів інквізиції, і нема на світі реакційнішого ремесла.

— Блазень!— крикнула сеньйора Ангустіас.— Годі базікати про інквізицію, реакцію та інші дурниці! Ви ніби змовилися мучити бідолашну Кармен, поглянь, вона щодня вмивається слізьми, як богоматір скорбна. За шматок хліба ти ладен покривати всі гріхи мого сина!

— Правду кажете, сеньє Ангустія, Хуанільйо мене годує. В тім-то й річ. Він годує мене, і я мушу йому коритись... Зрозумійте ж бо, сеньйоро, поставте себе на моє місце. Матадор наказує — поїдеш зі мною до Рінконади!.. Гаразд. Приходжу, коли мені сказано, і бачу в машині вродливу і знатну сеньйору!.. Що я маю робити? Матадор — мій начальник. І зрештою, я не сам туди їздив. З нами був Потахе. Він, хоча й грубіян, але чоловік уже в літах і статечний. Ніколи й не усміхнеться.

Мати тореро розсердилась геть:

— Потахе! Якби Хуанільйо мав сором, чи ж він узяв би цього непутящого в свою квадрилью? Не згадуй мені про того п'яничку, що б'є дружину і морить дітей голодом.

— Ну гаразд, про Потахе мовчу. Отож побачив я ту знатну сеньйору — ну й що мені було робити? Це ж не якась хвоїда, а маркізова небога, шанувальниця маестро. Самі знаєте, що тореро мусять жити в злагоді з такими людьми. Ми залежимо від публіки. Що в цьому поганого?.. А в маєтку нічого такого не сталося. Присягаюся своїми дітьми — анічогісінько! Неподобства я не потерпів би, не подивився б і на матадора! Я чоловік порядний, сеньє Ангустія, і недобре з вашого боку обзивати мене таким негарним словом, як ви ото обізвали. Присягаюся життям!.. Я член комітету, в день виборів люди приходять

до мене радитись, оцю саму руку потискували депутати — а ви звинувачуєте мене казна в чому!.. Запевняю вас: усе було дуже пристойно. Розмовляли вони між собою на «ви», як от я з вами; спали в окремих кімнатах; жодного погляду, жодного поганого слова. А як не вірите мені, покличте Потахе, він вам те саме скаже...

Але тут, захлинаючись від сліз, його урвала Кармен:

— У моєму домі!— простогнала вона тоном гіркого подиву, мов не вірячи власним словам.— У нашому маєтку! І вона спала в моєму ліжку!.. Я знала про все, але мовчала, мовчала!.. Та це вже занадто!.. Господи! У всій Севільї не знайдеться чоловіка, що стільки б собі дозволив!..

Насіональ став заспокоювати її. Не варто так перейматися цим, сеньйоро Кармен. То ж дрібничка! Ну заманулося жінці, шанувальниці маестро, побувати в його маєтку, подивитися, як він живе на селі. Ці знатні дами дуже схожі на чужоземок, такі самі примхливі й дивакуваті. Подивилася б Кармен на француженок, яких вони бачили, коли квадрилья виступала в Німі й Арле!..

— То все пусте. Химери!.. Слово честі — невже ви мені не вірите? Хотів би я знати, який негідник приніс вам цю плітку. Якщо котрийсь із наймитів маєтку, то на місці Хуанільйо я витурив би його геть, а якщо хтось інший, подав би на нього в суд, нехай його посадять до в'язниці за брехню.

Кармен плакала, не слухаючи обурених вигуків бандерильєро, а сенья Ангустіас, сидячи в кріслі з бильцями, через які перехлюпувало її опасисте тіло, хмурила чоло і стискувала вусаті зморщені губи.

— Замовкни, Себастьяне, і не бреши,— сказала стара.— Я знаю все. Ваша поїздка в маєток — то непристойна витівка, яка личить циганам, а не добрим людям. Кажуть, що з вами був навіть отой злодюга Плюмітас.

Насіональ аж підскочив від несподіванки й страху. Йому привиділось, як у патіо в'їжджає, цокаючи по мармурових плитах, кремезний присадкуватий вершник у засмальцьованому капелюсі, зіскакує з коня й цілиться у нього з карабіна, щоб покарати його за балакучість і боягузтво. Потім перед очима в бандерильєро замиготіли трикутні капелюхи, багато трикутних капелюхів із блискучої прогумованої тканини, а під ними — вусаті пики, губи, що ставлять запитання за запитанням, руки,

які шкрябають пером по папері... І ніби наяву побачив Насйональ, як усі тореро з їхньої квадрильї, вбрані у блискучі бойові костюми і прикуті один до одного, прямують під конвоєм до в'язниці. Треба заперечувати — і якомога рішучіше!

— Химери! Безсоромна брехня! Хто вам намолов про Плюмітаса? Там усе було тихо й пристойно. Де це чувано, щоб такого громадянина, як я, що на виборах збирає сотню, а то й більше голосів у своєму кварталі, звинувачували в дружбі з Плюмітасом?

Сеньйора Ангустіас, яка була не дуже впевнена в правдивості останньої чутки, зрештою дозволила Насйоналеві переконати себе і відступила. Ну, гаразд: вона вірить, що Плюмітаса там не було. Але ж усе інше! Поїздка в маєток з отією... жінкою! У своїй материнській сліпоті старенька була переконана, що в усьому винні ті, хто супроводжував її сина, і знов заходилася лаяти бандерильєро.

— Я ось розповім твоїй жінці, яка ти цяця. Сердешна б'ється, як риба об лід, у своїй крамничці, а ти вієшся по гулянках, наче молодий парубок. Посоромився б... у твої роки! З купою малечі!

Насйональ зрештою не витримав і втік від розлюченої сеньйори Ангустіас, яка лаялася з не меншим хистом, ніж за тих часів, коли працювала на цигарковій фабриці. Бідолаха заприсягся, що й ногою більше не ступить у дім маестро.

На вулиці він зустрів Гальярдо. Той був явно не в гуморі, але, побачивши свого бандерильєро, прикипувся безтурботним і вдавано усміхнувся, наче домашні прикрощі анітрохи не хвилювали його.

— Кепські твої справи, Хуанільйо. Тепер ти мене силоміць у свій дім не затягнеш. Твоя мати поливає мене лайкою, ніби я найпослідущий циган із передмістя Тріана. Кармен плаче й дивиться такими очима, ніби у всьому винен тільки я. Іншого разу, чоловіче, ти про мене навіть не згадуй, зроби мені таку ласку. Бери з собою кого завгодно, коли розважатимешся з жінками,— тільки не мене.

Гальярдо самовдоволено посміхнувся. Пусте, усе минеться. Він виплутувався й не з таких халеп.

— А ти приходь частіше. Коли в домі багато людей, сварки не буде.

— Я?! — вигукнув Насйональ.— Краще на той світ!

Матадор зрозумів, що наполягати марна річ. Він сам тепер намагався якомога менше бувати вдома, утікаючи від жінок, які або вороже мовчали, або починали плакати, а коли приходив, то завжди з товариством, ховаючись за спину повіреного та інших друзів.

Справжньою опорою для Гальярдо став лимар. Уперше матадор відчув до шуряка приязнь: цей чоловік таки має глузд у голові і гідний кращої долі. Коли Хуана не було вдома, Антоніо брав на себе обов'язок утихомирювати жінок, серед них і свою дружину, і не вмовкав, поки не доводив розлючених фурій до повної знемоги.

— Схаменіться! — казав він.— Ну що такого сталося? Ви ж не забувайте, що Хуанільйо людина знаменита і мусить зберігати добрі взаємини з можновладцями. Ну то й що, як та дама побувала в маєтку?.. Треба догоджати впливовим друзям — тоді в них можна просити чого завгодно, а родичам від цього тільки користь. Нічого поганого там не було — не слухайте всякі брехні. З ними їздив Насйональ, а це чоловік порядний, я його добре знаю.

Уперше лимар похвалив бандерильєро. Шуряк крутився в домі майже весь час, і його допомога була для Гальярдо неоціненною. Він умів заспокоїти жінок, оглушуючи їх своїм безугавним базіканням. Тореро не забарився віддячити шурякові. Справи Антоніо геть занепали, і він закрив свою крамничку, сподіваючись, що свояк виклопоче для нього якусь посаду. А тим часом матадор утримував його родину і врешті запропонував сестрі з чоловіком переселитись до них. Бідолашна Кармен менше нудитиметься, не почуватиме себе такою самотньою.

Одного дня матадорова дружина переказала Насіоналеві, щоб він прийшов. Вона хоче поговорити з ним. Передала її прохання жінка бандерильєро.

— Сьогодні вранці я зустріла Кармен. Вона йшла з церкви святого Хіля. Очі в сердешної геть запухли — мабуть, день і ніч плаче. Сходи провідай її... Бути за чоловіком-красенем! Яка то кара господня!

Кармен повела Насіоналя у чоловіків кабінет. Тут вони зможуть спокійно поговорити, сюди не загляне ні сеньйора Ангустіас зі своїм дошкульним язиком, ні свояк із зовицею, які, користуючись тим, що в родині еспади не все гаразд, розташувалися тут з усім виводком, як у себе вдома. Гальярдо пропадав у клубі на вулиці Змій. Уникаючи дружини, він тікав з дому і часто обідав з друзями в «Еританьї».

Насіональ сів на диван, похнюпився й крутив у руках капелюх, не зважуючись звести погляд на дружину свого маестро. Як вона змарніла! Під почервонілими очима залягли темні тіні. Щоки і кінчик носа здавалися покритими рожевим лаком — так були натерті носовичком.

— Розкажіть мені всю правду, Себастьяне. Ви добрий чоловік, найкращий Хуанів друг. Забудьте, як вас вилаяла тоді мати. Ви ж бо знаєте, вона жінка запальна, але добра. Покричала трохи й заспокоїлась. Не зважайте на неї.

Бандерильєро згідно кивав головою, чекаючи запитань. Про що саме хоче довідатися від нього сеньйора Кармен?..

— Розкажіть, як усе було в Рінконаді. Що ви бачили там, а як не бачили, то могли здогадатися?

Добрий, славний Насіональ! З яким благородним обуренням підвів він голову, радий, що може втішити цю бідолашну!.. Що він там бачив? Нічого поганого!

— Присягаюся рідним батьком, присягаюся своїми ідеями!

Насіональ не вагаючись присягнувся найсвятішим для нього — своїми переконаннями,— бо таки справді нічого не бачив. А як не бачив, то нічого й не сталося — робив він висновок, пишаючись своєю мудрою проникливістю.

— Я гадаю, вони просто друзі, тільки й усього... Може, раніше щось і було, цього я не знаю. Ходили чутки... Люди плещуть язиками... раді намолоти сім мішків гречаної вовни! Ви не зважайте, сеньє Кармен. Живіть і веселіться — іншої правди на світі нема!

Та Кармен допитувалася далі. То що ж усе-таки було в маєтку?.. Адже маєток — то її дім, і виходить, чоловік не просто зрадив її, а й учинив блюзнірство, завдав їй особистої образи. Ось що найдужче обурювало Кармен.

— Ви гадаєте, я зовсім дурна, Себастьяне? Я все бачу. Відколи він почав задивлятись на цю сеньйору — не знаю, як там у них усе почалося,— я відразу помітила — з Хуаном діється щось не те. А того дня, коли він убив на її честь бика і прийшов додому з діамантовим перснем, я зрозуміла, які між ними взаємини, і мені хотілося схопити той перстень і затоптати його в землю... Відтоді я знаю про все... про все! Завжди знайдуться люди, що принесуть тобі плітку — їм приємно, коли хтось мучиться. А ті двоє і не ховалися, на очах у всіх їздили верхи, ніби вони подружжя, ніби двоє циганів, що мандрують від яр-

марку до ярмарку. Коли ми жили в маєтку, мені розповідали про все, що робить Хуан, та й у Санлукар чутки доходили...

Побачивши, що схвильована Кармен ось-ось заплаче, Насіональ поквапився перебити її:

— І ви вірите в ці брехні, дитино? Невже не розумієте, що все це вигадки? Люди заздрять вам і тому бажають лиха.

— Ні, я Хуана знаю. Ви гадаєте, він зраджує мене вперше?.. Такий він є, й іншим ніколи не стане. Будь прокляте це ремесло, що робить чоловіків божевільними! Уже через два роки по тому, як ми побралися, він завів шуримури з дівчиною, що торгувала м'ясом на ринку. Як я страждала, коли довідалася про це!.. Але й словом не прохопилась, і він досі думає, ніби я нічого не знаю. А потім — скільки їх у нього було! Танцівниці з кафешантанів, потіпахи, що вештаються по тавернах, і навіть повії з домів розпусти... Годі порахувати, скільки їх пройшло крізь його руки,— десятки! — і я мовчала, аби тільки зберегти мир у домі. Але ця, що в нього тепер, зовсім не така, як інші. Хуан схибнувся на ній. Він наче здурів, і я знаю, що принижувався хтозна-як, аби тільки ця жінка не витурила його за двері, згадавши, що вона вельможна дама і не личить їй водитися з тореро... Тепер вона поїхала. Хіба ви не знаєте? Атож, поїхала, бо в Севільї вона, бачте, знудилася. Мені розповідають усе. Поїхала, навіть не попрощавшися з Хуаном, і коли він прийшов до неї другого дня — двері замкнені. І ось тепер він нікає, як хворий кінь, ходить із друзями, а в самого обличчя, мов у мерця, і п'є з розпуки, додому ж вертається, як побитий. Ні, він не забуває тієї жінки. Сеньйор, бачте, пишався, що його кохає така висока пані, і тепер, коли вона покинула його, дуріє з горя. Ох, який же він мені осоружний! Він мені більше не чоловік, ми з ним стали чужі одне одному. Майже не розмовляємо, лише вряди-годи перемовимося словом, та й то ворожим. Ніби незнайомі люди. Я сплю нагорі сама, а він — унизу, в кімнаті, що виходить у патіо. І бог свідок — ми вже ніколи не будемо разом! Досі я все прощала йому: мовляв, таке вже їхнє кляте ремесло, нікуди від цього не дінешся, адже тореро переконані, що всі жінки упадають за ними... але тепер я не хочу навіть дивитися на нього, такий він мені бридкий.

Вона говорила збуджено, очі її палали ненавистю.

— Ох, ця жінка! Що вона з ним зробила!.. Його годі

впізнати! Водиться тепер тільки з високим панством, а люди з нашого передмістя та бідняки Севільї — давні друзі, і вони ж так підтримували його спочатку,— невдоволені, що він гордує ними, і коли-небудь освистять його за це на арені. Гроші течуть до нас у дім річкою — не порахуєш. Хуан сам не знає, скільки їх у нього. Та на догоду своїм новим приятелям він часто грає в карти, багато програє, отож гроші в одні двері пливуть, а в другі — витікають. Я мовчу, адже заробляє їх він. Але на витрати по маєтку нам уже довелося позичати в дона Хосе та й за оливняки, куплені цього року, теж заплачено чужими грішми. Майже все, що він заробить у нинішньому сезоні, піде на сплату боргів. А як станеться лихо і йому доведеться покинути своє ремесло, як багатьом іншим тореро?.. Він і мене хотів би переробити на свій копил. Коли повертався додому від своєї доньї Соль, отого чорта в спідниці, йому, бачте, впадало в очі, що ми з мамою вдягнені надто скромно, бо ходимо в халатах та шалях, як усі жінки нашого передмістя. І він примусив мене носити оці капелюшки, замовлені в Мадріді, а вони ж мені, я знаю, зовсім не личать, і я схожа в них на мавпу, що танцює під катеринку. Хіба можна їх рівняти з нашою прегарною мантильєю!.. І, нарешті, він купив отой диявольський повіз — автомобіль, у якому я завжди тремчу від страху і задихаюсь від смороду. Якби його воля, він би й на бідолашну маму надів капелюха з півнячими перами. У нього все на думці та жінка, тож і нас йому кортить зробити схожими на неї. Він пустий хвалько і вважає, що ми ганьбимо його.

Бандерильєро обурився. Ну, це вже неправда. Хуан добрий, він любить свою родину і робить усе це тільки заради них, бо хоче, щоб жили вони в розкошах і достатку.

— Хай там який є Хуанільйо, сеньє Кармен, але щось треба йому й пробачити... Подумайте лишень, скільки жінок, дивлячись на вас, помирають від заздрощів! Це ж не жарти — бути дружиною найвідважнішого матадора, загрібати пригорщами гроші, жити в такому чудовому будинку і бути повновладною господинею в домі — адже маестро дає вам повну волю в усьому!

На очах у Кармен затремтіли сльози, і вона втерла їх хустинкою.

— Краще бути дружиною простого шевця. Як часто я про це думала! І чом Хуан не взявся за ремесло свого батька, чому його потягло до цих клятущих биків!.. Я була

б куди щасливіша, якби, накинувши на себе благеньку мантилью, носила йому обід у підворіття, а він шив би чоботи, як шив усе життя його батько. Тоді б не вішалось йому на шию стільки потіпах, він був би лише моїм. Жили б ми скромно, але щонеділі вбиралися б по-святковому й ішли до таверни... А скільки страху натерпілась я через биків — щоб вони повиздихали всі! Хіба це життя? Грошей у нас справді багато, але повірте, Себастьяне, вони, як отрута, і що більше їх у домі, то тяжче в мене на душі. Нащо мені ці капелюшки, ця розкіш?.. Люди гадають, я бозна-яка щаслива і заздрять мені, а я не можу відвести очей від бідних жінок, що живуть у злиднях, зате мають на руках дитинку, і коли їм буває тяжко, гляпуть на усміхнене личко малого, самі засміються і забудуть про своє горе... Ох, діти, діти! Ось у чім моє лихо. Якби в нас було хоч одне малятко!., Якби Хуан бачив у домі своє рідне дитя, свою кров! Племінники — зовсім не те...

Кармен плакала, сльози котилися по її запалених почервонілих щоках, змочували зім'яту хусточку. Це було горе безплідної жінки, яка заздрить щасливій материнській долі, розпач дружини, що втрачає чоловіка, і чим тільки не пояснює його збайдужіння, але в глибині душі переконана: він розлюбив її за те, що вона не може народити йому дитину, яка поєднала б їх!., Кармен уже змирилася з думкою, що мрія її нездійсненна, і тепер вона заздрісно дивилася на свого мовчазного співрозмовника — адже доля щедро обдарувала його тим, чого їй так палко хотілося.

Похиливши голову, бандерильєро попрощався з Кармен і подався шукати маестро. Він побачив його на порозі клубу Сорока п'ятьох.

— Хуане, я оце розмовляв із твоєю дружиною. Дома в тебе що далі — то гірше. Ти повинен заспокоїти її, помиритися з нею.

— Будь воно все прокляте! До чортів і її, і тебе, і мене разом з вами. Дай боже, щоб у неділю бик підняв мене на роги, і все скінчилося б! Це не життя, а каторга!..

Він був напідпитку. Його гнітила похмура мовчанка вдома, та ще дужче страждав він (хоча нікому в цьому не признався б), що донья Соль поїхала, не попрощавшись, не залишила йому навіть коротенької записки. Його просто виставили за двері — мов служника, а то й гірше. Він навіть не знав, куди подалася ця жінка. Маркіза мало цікавили подорожі племінниці. Навіжена, що з неї візь-

меш! Дядька вона теж не попередила про свій раптовий від'їзд, але він і гадки не мав турбуватися. Не загубиться, колись та прийде звістку з якоїсь «екзотичної» країни, куди завела її скороминуща примха.

Вдома Гальярдо не приховував свого розпачу. Роздратований мовчанкою дружини, яка не підводила на нього очей або дивилась ворожим поглядом, не озивалася й не відповідала на його запитання, матадор якось не витримав:

— Будь проклята моя доля! Бодай у неділю штрикнув мене Міурин бик та й принесли мене додому на ношах!

— Не кажи такого, поганцю! — скрикнула донья Ангустіас.— Не спокушай бога, а то й справді накличеш біду.

Але тут, користаючись нагодою зайвий раз полестити матадорові, втрутився шуряк:

— Не зважайте на нього, мамо,— мовив він, як завжди, повчально.— Нема такого бика, щоб дістав його рогом. Скоріше Хуан обламає йому обидва!..

У неділю Гальярдо мав виступити в останній кориді цього сезону. Прокинувшись уранці, він, як на диво, не відчув ні невиразного страху, ні забобонної тривоги, що завжди мучили його перед коридою. Одягся весело, відчуваючи нервове збудження і приплив сил. Яка це втіха — кружляти по арені, посипаній жовтим піском, вражаючи своєю спритністю та відвагою багатотисячний натовп!.. Справжня радість тільки в його мистецтві; воно дає йому славу і гроші. Усе інше,— родина, любовні пригоди,— лише ускладнює життя і завдає прикрощів. Сьогодні він покаже, як треба бити шпагою!.. Почував себе іншою людиною, могутнім, мов казковий велетень,— ні страху, ні тривоги. Йому не терпілося якомога скоріше вирушити до цирку, а досі ж він завжди намагався відтягнути цю фатальну мить. Сьогодні він відіграється на биках і за домашні прикрощі, і за втечу коханки, що так вразила його самолюбство!

Коли під'їхала карета, Гальярдо твердим кроком перейшов патіо. Сьогодні він навіть не подивився на схвильованих жінок, які ойкали та зітхали. Кармен не вийшла. Пхе, жінки!.. Вони тільки й здатні отруювати життя. Лише серед чоловіків знайдеш вірного друга, тільки в їхньому товаристві можна повеселитись. Взяти хоча б шуряка. Он він крутиться перед дзеркалом, збирається до цирку й оглядає на собі новісінький перешитий на нього костюм Хуана. Нехай він блазень і базіка, але на нього можна покластися. Цей ніколи не їв його поїдом.

— Ти сьогодні гарніший, аніж Роже де Флор,— весело пожартував маестро.— Сідай у карету, я тебе підвезу до цирку.

Сяючи від гордощів, шуряк умостився поруч із славетним родичем. Нарешті він проїде вулицями Севільї в екіпажі квадрильї, і всі побачать його серед шовкових плащів та гаптованих золотом і сріблом костюмів тореро.

Амфітеатр був переповнений. На цю останню осінню кориду стеклися люди не лише з міста, а й з довколишніх сіл. На сонячному боці було повно селян.

З першої ж миті проявилося нервове збудження Гальярдо. Він не міг спокійно стояти біля бар'єра, раз у раз вибігав назустріч бикові, дражнив його плащем, і пікадори ніяк не могли дочекатися, коли бик кинеться на їхніх жалюгідних шкап.

Відчувалося, що публіка настроєна до тореро не дуже прихильно. Йому плескали, як і завжди, але аплодисменти та вигуки захвату частіше лунали на затінених місцях амфітеатру, де рівними рядами біліли капелюхи, і дуже рідко на місцях, освітлених сонцем, де хвилювалася галаслива й строката юрма людей, багато з яких поскидали піджаки і сиділи в самих сорочках.

Гальярдо відчував небезпеку. Досить йому хоч раз дати маху, і половина публіки підхопиться на ноги й горлатиме, осипаючи його лайкою і називаючи невдячним до тих, хто створив йому славу.

Першого бика Хуан убпв без особливого блиску. Як і завжди, він сміливо кипувся прямо на роги, але шпага попала в кістку. Шанувальники Гальярдо підтримали його оплесками. Удар було нанесено влучно, і матадор не винен, що його зусилля пропали марно. Хуан знову пішов на бика і вдарив удруге: шпага встромилася не глибше, ніж першого разу, а бик, рвонувшись за мулетою, труснув головою і віджбурнув її далеко вбік. Тоді Гальярдо взяв у Гарабато нову шпагу й повернувся на середину арени. Бик чекав на нього, міцно впершись ногами в землю; шия його була залита кров'ю, а заслинена морда майже торкалась піску.

Тримаючи мулету перед очима в бика, маестро спокійно відкинув шпагою бандерильї, що стриміли в загривку. Зараз він повалить тварину «ударом у голову»... Кінчиком леза Гальярдо намацав між рогами чутливе місце і щосили натиснув; бик стрепенувся від болю, але встояв на ногах і могутнім помахом голови відкинув шпагу.

— Раз! — пролунав на сонячному боці глузливий багатоголосий вигук.

А будь воно прокляте!.. І чого ці люди такі несправедливі до нього?

Гальярдо знову націлився в голову й ударив, цього разу влучно. Вражений у життєвий центр мозку, бик упав як підкошений; роги його зарились у пісок, а ноги задерлися вгору й застигли.

Глядачі в затінених рядах зааплодували із шляхетною стриманістю, а з сонячного боку почулися свист і лайка:

— Лакиза!.. Аристократ!

Гальярдо повернувся до крикунів спиною і салютував своїм шанувальникам шпагою та мулетою.

Він був прикро вражений лайкою простолюдинів, що досі ставилися до нього прихильно, і гнівно зціплював кулаки.

«Чого цим людям від мене треба? Чи я винен, що мені попався поганий бик? Це все підступи ворогів».

Більшу частину кориди Гальярдо простояв біля бар'єра, зневажливо поглядаючи на товаришів по ремеслу, які виступали після нього, переконаний, що це вони підстроїли його невдачу.

Він проклинав бика та його хазяїна. І треба ж було, щоб якраз сьогодні, коли Хуан наготувався приголомшити публіку своєю майстерністю, проти нього випустили цю зловмисну тварюку! Постріляти б усіх скотарів, що вигодовують таких виродків!

Коли знову настала його черга виходити на арену зі шпагою й мулетою, Гальярдо звелів, щоб Насіональ та ще один з його підручних заманили бика плащами ближче до тих рядів, де сидів простолюд.

Він знав публіку. Треба улестити «громадян» на сонячному боці, галасливу і грізну юрму, що навіть на кориді не забувала про класову ненависть, але напрочуд легко переходила від свисту до оплесків, коли хоч трохи потішити її самолюбство.

Два тореро з Хуанової квадрильї замахали плащами перед биком і побігли до освітлених сонцем рядів, заманюючи звіра за собою. Побачивши цей маневр, здивовані глядачі на дешевих місцях весело заворушилися й загомоніли. Найцікавіша подія — смерть бика — відбудеться тут, на очах простолюду, а не з протилежного кінця арени, як це звичайно траплялося на догоду багатіям, що сиділи в затінку.

Опинившись на сонячному боці арени, бик розглянувся навколо й побачив здохлого коня. Низько нахиливши голову, він, мов ганчірку, підхопив на роги жалюгідну тушу; з розпореного черева бризнув кізяк і повивалювалися кишки. Віджбурнувши понівечене падло, бик відступив назад, але якось нерішуче. Незабаром повернувся до туші і став обнюхувати її, голосно форкаючи та штрикаючи рогами роздерте черево, а публіка тим часом захо́дилась реготом. Глядачів смішила тупа впертість розлюченої тварини, що знов і знов кидалась на дохлятину.

— Ану дай йому перцю! Так його, так! Молодець! Ач який дужий!

Та ось публіка перестала дивитися на бика, і всі погляди звернулись на Гальярдо; граційно вигнувши стрункий стан і пругко погойдуючись, він ішов через арену невеличкими кроками — в одній руці згорнена мулета, у другій — шпага, якою він вимахував, мов ціпком.

Глядачі на сонячному боці зааплодували, дякуючи матадорові за увагу.

— Тепер вони всі твої! — мовив Насйональ, що стояв неподалік з плащем напоготові.

Юрма вимахувала руками, звідусіль лунали голоси: «Сюди, сюди!» Кожен хотів, щоб Гальярдо убив бика саме перед його лавою, боячись прогавити хоча б один рух матадора. Тисячі голосів кликали еспаду — і він завагався.

Поставивши ногу на приступку бар'єра, Хуан прикидав, де йому найзручніше заколоти бика. Треба заманити його трохи далі, бо тут заважає туша здохлого коня та розкидані навколо кишки.

Він уже повернувся до Насйоналя, щоб наказати йому відвести бика, коли раптом почув за спиною знайомий голос. У першу мить тореро не згадав, де він уже чув цей голос, але відразу несамохіть обернувся.

— Добридень, сеньйо Хуане... Ось коли ми побачимо, як по-справжньому вбивають бика!

У першому ряду, за натягнутою над другим бар'єром линвою, спершись ліктями на згорнуту куртку й обхопивши долонями кругле, акуратно поголене обличчя, затінене низько насунутим капелюхом, сидів чоловік у самій сорочці. Він мав вигляд добродушного селянина, що приїхав до міста подивитися кориду.

Матадор упізнав його. То був Плюмітас.

Він дотримав обіцянки і прийшов подивитися на виступ Гальярдо, сміливо з'явився серед дванадцяти тисяч гля-

дачів, ризикуючи, що його впізнають. Еспада подумки подякував розбійникові за таку відданість і довіру.

Яка відчайдушна зухвалість! З'явитися в Севільї і зайти до цирку, опинитися далеко від гір та пустельних рівнин, де так легко захищатись від ворогів, відмовитися від своїх єдиних друзів — коня та карабіна — і все заради того, щоб побачити, як Гальярдо вбиває биків! Обидва вони сміливці, але до Плюмітаса йому далеко.

Матадор подумав також, що маєток його цілком у руках розбійника, що спокійно жити на селі можна тільки бувши в злагоді з цим незвичайним чоловіком, і вирішив убити бика на його честь.

Він усміхнувся розбійникові, який дивився на нього спокійним поглядом, скинув берет і, не відриваючи очей від Плюмітаса, вигукнув у бік розхвильованого натовпу:

— На вашу честь!

Матадор кинув берет у публіку, і десятки рук жадібно потяглися, щоб заволодіти священною річчю.

По знаку Гальярдо Насіональ, вимахуючи плащем, підманив бика ближче.

Матадор розгорнув мулету, і тварина, сопучи та форкаючи, промчала під червоним клаптем.

— Оле! — ревнула юрба, що простила своєму улюбленцеві і тепер вітала кожен його рух.

Матадор дражнив і дражнив бика мулетою під безугавні вигуки натовпу. Глядачі були всього за кілька кроків і раз у раз давали йому всякі поради. Стережися, Гальярдо! Бик ще не вимарений. Не ставай між ним і бар'єром! Дивися, щоб було куди відступити.

А найзавзятіші, навпаки, підохочували тореро:

— Ану покажи йому, хто ти такий!.. Ти ж це вмієш... Р-раз! Удар — і бик готовий!

Е, ні, ця тварюка надто велика й розумна і так просто в нею не впоратись. Кінська туша, що лежала неподалік, збуджувала бика, і він весь час поривався туди, ніби одурманений смородом із розпореного черева.

Кидаючись то за мулетою, то до коня, бик нарешті стомився і застиг нерухомо, впершись ратицями в пісок. Здохлий кінь лежав якраз за спиною в Гальярдо. Становище досить складне, але він виходив переможцем і за гірших обставин.

Бик стояв дуже зручно, і треба було нападати негайно. Публіка заохочувала матадора. Глядачі за другим бар'єром посхоплювалися на ноги й подалися вперед, щоб не

прогавити найменшої подробиці, коли настане вирішальна мить; серед них тореро впізнав багатьох любителів із простолюду, які останнім часом збайдужіли до нього, а тепер знову палко аплодували йому, зворушені, що він виявив таку увагу до «народу».

— Не лови гав, хлопче... ану покажи справжній удар... Вперед!

Гальярдо ледь повернув голову, щоб привітати Плюмітаса; той сидів, так само спершись ліктями на куртку й обхопивши долонями усміхнене, кругле, як місяць, обличчя.

— На вашу честь, друже!..

Матадор підняв шпагу і наготувався до вирішального удару, але в ту саму мить земля задвигтіла і його відкинуло далеко вбік. Гальярдо здалося, що арена під ним провалюється; його оповила густа чорна темрява, а над головою із страшним ревом пролетів ураганний смерч. Матадорове тіло засмикалося в болісних корчах; голова гуділа й розколювалась; смертельна мука здавила груди... і він полетів у похмуру бездонну прірву, у чорну ніч небуття...

У ту саму мить, коли Гальярдо наготувався вдарити шпагою, бик несподівано рвонувся вперед, приваблений смородом, що йшов від кінської туші, яка була в тореро за спиною. Від могутнього удару вбрана в шовк і золото людина впала й покотилася тварині під ратиці. Бик не настромив матадора на роги, але зі страшною силою буцнув його лобом. Могутня голова, увінчана грізними рогами, вдарила людину, як важезний кістяний молот.

Тепер бик бачив перед собою тільки здохлого коня, але, відчувши під ногами якусь перешкоду, він миттю забув про поневічену тушу і шалено накинувся на блискучу ляльку, що лежала на піску. Підчепив її рогом, підкинув угору, віджбурнув на кілька кроків і наготувався кинутись на свою жертву втретє.

Усе сталося блискавично. Приголомшена публіка мовчала, затамувавши подих. Він уб'є тореро! А може, вже й убив!.. Зненацька у тривожній тиші пролунав крик, що водночас вихопився з усіх горлянок. Між звіром і жертвою майнув червоний клапоть; чиїсь могутні руки майже накинули плащ на роги, засліпивши тварину. То в пориві розпачу стрибнув на бика Пасіональ, ладний загинути під рогами, але прикрити свого маестро. Спантеличений новою перешкодою, бик одвернувся од непритомного матадора і кинувся на червону шматину. Ба здорильєро опи-

нився між рогами і став бігцем задкувати, вимахуючи плащем. Він не знав, як виплутається з цього небезпечного становища, але радів, що заманює бика усе далі від пораненого.

Захоплена новим видовищем, публіка майже забула про матадора. Здавалося, Насйоналеві не пощастить уникнути загибелі, ухилитися від грізних рогів. Чоловіки кричали, ніби криком можна було врятувати бандерильєро, жінки відверталися від арени, заламуючи руки і задихаючись від хвилювання. Але Насйоналеві вдалося таки відскочити вбік, якраз коли бик пригнув голову, щоб підхопити його на роги, і засліплений люттю звір промчав мимо, метляючи пошматованим червоним плащем.

Хвилювання вилилося в бурхливі оплески. Мінлива юрба, що під враженням моменту забувала про все, тепер вітала подвиг Насйоналя. То був один із найславніших днів у його житті. Аплодуючи бандерильєро, публіка майже забула про Гальярдо, що лежав на піску. Кілька тореро та служителів цирку підняли матадора й понесли з арени. Голова його звисала, як у неживого.

Надвечір у місті тільки й говорили що про поранення Гальярдо, найнебезпечніше за все його життя. В багатьох містах вийшли термінові випуски газет; уся іспанська преса писала про цю подію. В усі кінці країни полетіли телеграми — ніби відбувся замах на життя високого державного діяча.

На вулиці Змій ходили страшні чутки, розцвічені палкою південною фантазією. Хтось повідомив, ніби бідолашний Гальярдо щойно помер. Він, мовляв, сам бачив його на кушетці в лазареті цирку, білого, як папір, з хрестом у руках. За іншою версією, справи були трохи кращі: Гальярдо живий, але помре з хвилини на хвилину.

— В нього ушкоджені і серце, і очерев'я — геть усе! Бик подірявив його, як сито.

Перед цирком вартував наряд поліції, щоб люди, які стояли, очікуючи новин, не набивалися в лазарет. Натовп біля вхідної брами зростав і зростав. Кожного, хто виходив, розпитували про стан матадора.

Кілька разів з'являвся Насйональ, ще в костюмі тореро, роздратований і похмурий. Він сердито кричав, щоб приготували ноші — треба якомога скоріше перенести матадора додому.

Побачивши бандерильєро, люди миттю забували про пораненого і бучно вітали героя дня.

— Сеньйо Себастьяне, ви сьогодні були просто чудовий. Якби не ви!.,

Але Насйональ був байдужий до привітань. Нічого особливого він не зробив. Усе це... химерп. До чого тут він, коли бідолашний Хуан зараз на волосинку від смерті.

— То як він там, сеньйо Себастьяне? — спохопившися, питали люди.

— Дуже кепсько. Оце тільки прийшов до тями. Нога роздроблена, під пахвою рана, весь потовчений... Бідолаха між життям і смертю... Зараз понесемо його додому.

Уже споночіло, коли Гальярдо винесли на ношах із брами. Натовп мовчки посунув слідом. Дорога була неблизька. Насйональ ішов з плащем через руку, вирізняючись своїм блискучим костюмом тореро на тлі скромно вбраного простолюду. Раз у раз він нахилявся над клейонкою, що вкривала ноші, й наказував носіям спинитись на перепочинок.

Позаду йшли лікарі цирку, а поруч із ними маркіз де Морайма та дон Хосе. Повірений Гальярдо був ледь живий від хвилювання, і товариші з клубу Сорока п'ятьох підтримували його попід руки. Багаті сеньйори ішли в цій сумній процесії вперемішку із обшарпаними бідняками — їх об'єднувало спільне горе.

Усі були такі приголомшені, ніби сталося велике національне лихо, перед лицем якого стирається всяка різниця між багатими й убогими.

— Яке нещастя, сеньйо маркізе! — мовив, звертаючись до Морайми, товстощокий білявий селянин з перекинутою через плече курткою.

Уже двічі він рішуче відтручував одного з носіїв і підставляв своє плече під ноші. Маркіз приязно поглянув на білявого селянина: мабуть, один із тих хлопців, що часто вітаються з ним на дорогах.

— Еге ж, хлопче, велике нещастя.

— Ви гадаєте, він помре, сеньйо маркізе?.,

— Боюся, що так, як не станеться чуда. Він весь потовчений.

На обличчі незнайомця відбився глибокий сум, і маркіз поклав йому на плече руку, ніби дякуючи за участь у спільному горі.

Перед будинком Гальярдо відбулася тяжка сцена. З патіо долинали жалібні зойки. На вулиці зібрався цілий натовп сусідок та приятельок. Вони голосили і рвали на собі коси, гадаючи, що Хуанільйо вже мертвий.

Пікадор Потахе з товаришами змушений був стати у воротях і щедро роздавати штурхани, стримуючи юрму, яка сунула за ношами прямо в будинок. Вулиця вирувала людьми, вони гули, як бджолиний рій, обговорюючи новину. Усі дивилися на дім Гальярдо, прагнучи вгадати, що діється за його стінами.

Ноші занесли до кімнати, яка виходила в патіо, і матадора з великою обережністю переклали на ліжко. Він був увесь обмотаний бинтами, кров сочилася крізь марлю, стояв гострий запах йодоформу. Від бойового костюма на Гальярдо лишилася тільки одна рожева панчоха. Білизна була подерта або порізана ножицями.

Розтрипана і сплутана колета звисала на шию, обличчя було біле, як облатка. Відчувши, що хтось торкнувся його руки, поранений розплющив очі і, побачивши Кармен, кволо всміхнувся. Вона здавалася ще білішою, ніж Хуан, а її сухі очі та помертвілі губи видавали такий жах, ніби чоловік доживав останні хвилини.

Поважні сеньйори, друзі матадора, вирішили обережно втрутитися. Так не годиться, Кармен мусить вийти. Адже пораненому зробили тільки першу перев'язку, і лікарям треба ще чимало потрудитися.

Зрештою друзі дому таки виштовхали Кармен з кімнати. Поранений очима покликав Насіоналя, і той схилився над ліжком, намагаючись розібрати ледь чутний шепіт маестро.

— Хуан каже, щоб послали телеграму доктору Руїсові,— прошепотів бандерильєро, вийшовши в патіо.

Повірений Гальярдо, задоволений зі своєї завбачливості, сказав, що він послав телеграму докторові Руїсу ще вдень, коли зрозумів, яке тяжке поранення дістав матадор. Лікар уже, напевне, в дорозі і завтра вранці буде тут.

Потім дон Хосе знову звернувся з розпитуваннями до лікарів, які зробили Гальярдо першу перев'язку в цирку. Бачачи, що тореро прийшов до тями, лікарі висловили надію, що він житиме. Його дужий організм таїть у собі невичерпні сили!.. Найстрашніше — це струс, якого він зазнав, інший би відразу випустив дух від такого удару. Але потерпілий уже опритомнів, хоча ще дуже кволий. Ну, а рани не такі вже й страшні. Та, що в боці, легко загоїться, може, тільки рука втратить колишню спритність. З ногою, на жаль, справи куди серйозніші. Кістка потрощена, і Гальярдо може на все життя залишитись кульгавим.

Дон Хосе, який кілька годин тому, коли всі вважали смерть Гальярдо неминучою, доклав усіх зусиль, щоб зберегти витримку, тепер страшенно схвилювався. Як, його матадор буде кульгавим?.. То він не зможе виступати на арені?..

Дона Хосе обурив спокій, з яким лікарі повідомили, що Гальярдо, мабуть, доведеться покинути своє ремесло.

— Це неможливо! Вам здається логічним, що Хуан житиме й не битиметься з биками?.. Хто ж його замінить? Повторюю, це неможливо! Перший матадор світу!.. А ви хочете, щоб він перестав виступати!

Усю ніч дон Хосе, хлопці з квадрильї та шуряк Гальярдо просиділи біля ліжка пораненого. Лимар раз у раз бігав на другий поверх утішати жінок і відмовляти їх від наміру прийти в кімнату хворого. Треба коритися лікарям і не хвилювати Хуана. Він ще дуже кволий, і ця кволість викликає в лікарів більші побоювання, ніж рани.

Коли розвиднілось, дон Хосе побіг на вокзал. Прибув мадрідський експрес, а в ньому доктор Руїс. Він вийшов із вагона без ніякого багажу, одягнений, як завжди, недбало, посміхаючись у рудувато-сиву бороду; коротенькі ніжки переступали швидко-швидко, а випнуте черево, схоже на черево Будди, розмірено коливалося під просторим жилетом. Звістка про нещасливий випадок застала його в Мадріді, він саме повертався додому з кориди молодих бичків, влаштованої, щоб показати публіці одного хлопця з Вентас. Потішне було видовище, сміх, та й годі... І лікар весело реготав, згадуючи про ту кумедну кориду, ніби й не було безсонної ночі в поїзді, ніби він геть забув, з якою метою сюди приїхав.

Тільки-по доктор Руїс переступив поріг, як Гальярдо відразу прийшов до тями, хоч і був ще дуже кволий. Він розплющив очі, впізнав лікаря і радісно, й довірливо всміхнувся. Руїс пошепотівся в кутку з лікарями, які надали тореро першу допомогу, і з рішучим виглядом підійшов до хворого.

— Не падай, хлопче, духом, ти житимеш. Тобі пощастило!..

І додав, звертаючись до колег:

— Ох і живучий же цей Хуанільйо! Інший на його місці вже не завдавав би нам ніякого клопоту.

Доктор Руїс уважно оглянув пораненого. Шпортонуло рогом добряче, але в своїй практиці він бачив і не таке!.. Коли йшлося про «звичайні», як він казав, захворювання,

доктор Руїс завжди вагався, перш ніж поставити діагноз. Але рани від бичачих рогів були його спеціальністю, і лікар знав, що навіть найстрашніші з них можуть загоїтися. Мабуть, роги, які нещадно шматують тіло тореро, мають водночас невідомі нам цілющі властивості.

— Хто не помер одразу на арені,— казав доктор Руїс,— вважай, урятований. Одужання для нього — лише питання часу.

Цілих три дні терпів Гальярдо тяжкі операції; він стогнав від лютого болю, бо наркозу його ослаблений організм міг не витримати. Доктор Руїс витяг із пораненої ноги кілька скалок потрощеної гомілки.

— Хто сказав, що ти залишишся калікою і більше не виступатимеш? — весело гукнув лікар, задоволений зі своєї вправності.— Ти ще битимешся з биками, сину, і публіка не раз вітатиме тебе оплесками.

Повірений підтакував лікареві. Атож, атож. Не може того бути, щоб цей відважний хлопець, перший матадор світу, так безглуздо зійшов з арени...

За наказом доктора Руїса, родина матадора тимчасово перебралася в дім дона Хосе. Жінки тільки заважають, а під час операції їхню присутність просто неможливо терпіти. Досить було Хуанові застогнати, як у відповідь чулися жалібні зойки матері та сестри, а Кармен доводилося втримувати силоміць, бо вона, як божевільна, поривалась до чоловіка.

Горе до невпізнання змінило матадорову дружину: Кармен забула про всі колишні кривди. Тепер її мучили докори сумління, і вона гірко плакала, вважаючи себе винною в нещасті, яке спіткало чоловіка.

— Це моя провина, я знаю,— в розпачі казала вона Насіоналеві.— Скільки разів він повторював: «Настромив би мене бик на роги — та й по всьому!» Я була поганою дружиною... Я отруювала йому життя...

Марно бандерильєро розповідав усе з найменшими подробицями, запевняючи Кармен, що нещастя сталося цілком випадково. Ні, Хуан шукав смерті, вона певна цього, і якби не Себастьян, його винесли б з арени неживим.

Коли останню операцію було зроблено, родина повернулась додому.

Кармен зайшла до кімнати хворого, ступаючи навшпиньках і опустивши очі, ніби соромилася своєї колишньої ворожості.

— Як ти себе почуваєш? — спитала, взявши Хуанову руку в обидві долоні.

Так вона і стояла, мовчазна, боязка, перед ліжком пораненого, від якого не відходили доктор Руїс та друзі тореро.

Якби в кімнаті нікого не було, Кармен, мабуть, упала б перед чоловіком навколішки і просила б у нього прощення. Бідолашний! Це вона своєю безсердечністю довела його до розпачу, навіяла йому думку про смерть. Та нехай він про все забуде. І Кармен дивилася на нього з материнською ласкою й покірливою любов'ю. Уся її проста душа світилася в цьому ніжному погляді.

Стільки натерпівшись, Гальярдо ніби поменшав, зблід, став кволий і боязкий, мов дитина. Куди й подівся безстрашний хлопець, що вражав публіку відчайдушною сміливістю. Він нарікав, що змушений лежати, що не може навіть поворухнути ногою, яка стала важка, мов налита свинцем. Здавалося, він утратив мужність, перенісши без наркозу кілька тяжких операцій, і стогнав тепер від найменшого болю.

Кімната Гальярдо стала ніби клубом, де збиралися найвідоміші севільські любителі. Дим від сигар змішувався з гострим духом йодоформу та інших ліків. На столах поміж флаконами, пакетами вати та рулонами бинтів стояли пляшки вина — частування для відвідувачів.

— Пусте! — кричали друзі, прагнучи підбадьорити тореро своїм галасливим оптимізмом.— Місяців за два ми побачимо тебе на арені. Ти попав у надійні руки. Доктор Руїс чудеса творить.

Лікар також був веселий.

— Він у нас молодець. Погляньте-но, уже палить. А якщо хворий закурює, то він уже не хворий!..

До пізньої ночі засиджувалися біля пораненого дон Хосе й тореро з Хуанової квадрильї. Заходячи в кімнату, Потахе завжди намагався сісти ближче до столу, щоб пляшки були під рукою.

Розмова між Руїсом, повіреним та Насіоналем завжди крутилася навколо бою биків. Розмовляти з доном Хосе про щось інше було неможливо. Обговорювали вади кожного матадора, сперечалися про їхні достойності, підраховували скільки хто заробляє, а прикутий до ліжка Гальярдо слухав їхні теревені або, заколисаний розмовою, поринав у дрімоту.

Найчастіше говорив один Руїс, а Насіональ ловив кожне його слово, дивлячись на лікаря захопленим поглядом. Скільки всього цей чоловік знає!.. Не раз бандерильєро, заворожений красномовністю доктора Руїса, відчував до нього не меншу довіру, ніж до свого вчителя дона Хоселіто, і запитував, коли ж буде революція.

— А тобі що до неї? Думай краще про биків, про те, як не напоротись бикові на роги, сподобатися публіці і заробити більше грошей.

Насіональ обурювався. Хоч він і тореро, але не заслуговує на таку зневагу. Він громадянин, як і всі інші, має право голосу, і в день виборів на його думку зважають найвідоміші політичні діячі міста.

— Гадаю, я маю право на власні переконання. Мені так здається... Я член комітету своєї партії, он як... Звичайно, моя професія принизлива й реакційна, але вона не заважає мені мати свої погляди.

Насіональ уперто називав ремесло тореро реакційним, не звертаючи уваги на глузи дона Хосе. Хоч бандерильєро шанував повіреного, але тепер звертався тільки до доктора Руїса. Що не кажіть, лікарю, у всьому винний Фердінанд Сьомий. То він звелів закрити університети й відкрити у Севільї школу тавромахії, і цим зганьбив мистецтво корриди, виставив його на посміховище.

— Будь він проклятий, тиран!

Говорячи про історію країни, Насіональ не відділяв політики від тавромахії і, з осудом говорячи про таких матадорів як Капелюхеро,— прихильників абсолютної монархії,— він з пошаною згадував сміливого Хуана Леона, який у часи абсолютизму кидав зухвалий виклик владі: оскільки лібералів називали тоді «чорними», він умисне виходив на арену в чорному костюмі і не звертав найменшої уваги на грізний рев публіки. Насіональ завзято обстоював свої погляди: тавромахія — це варварський пережиток минувшини, але й серед тореро можна зустріти людей, гідних усілякої пошани.

— Звідки ти взяв, що коррида — явище реакційне? — спитав лікар.— Ти славний хлопець, Насіоналю, наміри твої якнайкращі, але, при всьому тому, ти невіглас.

— Чиста правда! — вигукнув дон Хосе. У комітеті йому геть заморочили голову всякими лицемірними проповідями.

— Коррида — явище прогресивне,— з посмішкою провадив лікар.— Збагнув, Себастьяне? Вона дуже пом'якшила

звичаї нашої країни, витіснивши жорстокі розваги, яким віддавалися іспанці в давнину, у ті далекі часи, що про них весь час торочить тобі дон Хоселіто.

Не випускаючи з руки келиха, Руїс говорив і говорив, замовкаючи лиш для того, щоб ковтнути вина.

— Брехня, ніби корида існує з давніх-давен! Справді, в Іспанії вбивали биків для розваги, але кориди в сьогоднішньому розумінні не знали. Сід виїжджав проти бика із списом, як свідчать перекази. Рицарі — і маври, і християни — іноді розважалися в такий спосіб, але тореропрофесіоналів тоді не було і биків не вміли вбивати благородно й красиво, згідно з чіткими правилами.

Лікар говорив далі про те, що протягом сторіч національне торжество іспанців зазнавало змін. Хоча бій биків влаштовували і в давнину, але в дуже рідкісних випадках, на честь якихось особливо урочистих подій: коли, наприклад, одружувалися королі, укладали мир або освячували нову каплицю при соборі. Відбувалися такі торжества нечасто, матадорів тоді не було. На арену виїздили верхи на своїх бойових конях ставні, вбрані у блискучий шовк кабальєро, щоб на очах у дам ударити бика списом. Якщо ж бик скидав вершника з коня, той вихоплював шпагу і з допомогою слуг убивав тварину як попало, не дотримуючись ніяких правил. Коли влаштовували народну кориду, на арену вибігав цілий натовп людей, які всім тлумом кидалися на бика, валили його з ніг і добивали кинджалами.

— Таких корид, як нині, тоді не знали,— провадив лікар.— Власне, то було полювання на диких биків. Воно й не дивно, бо за тих часів люди жили іншими турботами, віддавалися іншим розвагам, притаманним їхній добі, і не мали ніякої потреби вдосконалювати кориду.

Для войовничих іспанців була відкрита інша дорога до пригод і слави — в усіх кінцях Європи не втихали війни. До того ж у будь-яку мить можна було сісти на корабель і податися до Америки, де завжди були потрібні сміливі люди. І нарешті релігія часто влаштовувала для народу пишні видовища: людина втішалася, споглядаючи муки ближнього, від яких мороз ішов поза шкірою, та ще й отримувала задарма індульгенцію для своєї грішної душі. Хіба могли скромні ігрища з дикими биками зрівнятися з аутодафе — грандіозними спектаклями, на яких живцем спалювали людей? Найурочистіші торжества влаштовувала тоді інквізиція.

— Але настав день,— провадив доктор Руїс з тонкою посмішкою,— коли інквізиція почала занепадати. На цьому світі немає нічого вічного. Інквізиція померла від старості ще до того, як її скасували революційні закони. Вона стомилася жити: світ змінився, і її грандіозні вистави ставали такими ж недоречними, як, скажімо, бій биків у Норвегії — серед снігів, під сірим північним небом. Інквізиції бракувало відповідного середовища. Вона стала соромитися спалювати людей і вже не наважувалась влаштовувати пишні аутодафе зі співом молитов, процесіями в безглуздих уборах, зреченням грішників абощо. Коли їй хотілося довести, що вона таки існує, грішника шмагали за зачиненими дверима — і все. Водночас іспанцям остогидло блукати світом у пошуках пригод, і вони стали сидіти вдома. Закінчилися війни у Фландрії та в Італії, завершилося завоювання Америки, куди плавом пливли наші відважні хлопці, і саме тоді виникає мистецтво кориди, будуються цирки й організовуються квадрильї тореро-професіоналів. Було розроблено чіткі правила бою, винайдено всякі прийоми для бандерильєро, вдосконалено останній удар шпагою — усе те, що ми сьогодні бачимо на арені. Простолюдові сподобалася нова розвага. З появою тореро-професіоналів корида стала демократичною. Замість аристократів-кабальєро на арену вийшли плебеї, що ризикують життям за гроші, і народ посунув у цирк юрмами, став єдиним його хазяїном. Адже там кожен сам собі пан, перший-ліпший голодранець може вилаяти зі свого місця представника влади, перед яким деінде тремтить від страху. Нащадки тих, хто побожно й замилувано споглядав, як підсмажують на кострищах єретиків та іудеїв, тепер галасливо й радісно вітають тореадора, що виходить на герць із биком, поєдинок, який лише вряди-годи закінчується смертю сміливця. Хіба ж це не поступ?

Руїс розвивав свою думку далі. В середині XVIII сторіччя, коли Іспанія сховалася вдома, мов черепаха під панцирем, відмовившись од війн у далеких краях та од завоювання нових колоній, коли за браком відповідного середовища пригасла нещадна жорстокість церкви, настала епоха розквіту мистецтва кориди. Войовничість народу, який прагнув слави й багатства, шукала нових шляхів. Жорстокість юрби, що сторіччями виховувалась на спогляданні тортур і призвичаїлась до грандіозних видовищ смерті, потребувала якогось виходу. Вона знайшла

його в кориді, що прийшла на зміну аутодафе. Той, хто сто років тому пішов би воювати у Фландрію або зі зброєю в руках подався колонізувати пустельні простори Нового Світу, тепер ставав тореро. Побачивши, що більш нема чого завойовувати, народ вигадав нову національну фієсту і в такий спосіб відкрив шлях до слави усім честолюбцям, наділеним мужністю і відвагою.

— Бій биків — це великий поступ,— вів далі доктор Руїс.— Гадаю, тут нема про що сперечатися. Тому я, хоч і вважаю себе людиною передових поглядів, не соромлюся визнати, що корида мені до вподоби... Людині просто необхідно іноді скрашувати одноманітність свого життя гострою присмакою зла. Алкоголь також зло, і ми чудово знаємо, що вживати спиртне шкідливо, але майже усі п'ємо. Віддаючися час від часу варварським інстинктам, ми ніби набираємось нових сил, і нам стає легше тягти далі ярмо життя. Кожному з нас кортить коли-неколи оглянутися назад і хоч трохи пожити, як наші далекі предки. Споглядаючи щось жорстоке, ми відчуваємо, як у глибині нашого єства зроджуються таємничі сили, і пригнічувати їх не годиться. Кажуть, ніби корида — варварське видовище. Згоден, але це далеко не єдина варварська розвага на світі. Потяг до диких і жорстоких забав — це людська недуга, від якої однаковою мірою страждають усі народи. Ось чому я обурююсь, коли бачу, як чужоземці показують на Іспанію пальцем, ніби лише в нас існують жорстокі і грубі народні розваги.

І доктор Руїс із благородним гнівом заговорив про безглузді верхогони, на яких люди гинуть куди частіше, ніж на арені в бою з биками; про цькування пацюків спеціально видресируваними собачками, влаштовувані для розваги культурної публіки; про сучасні спортивні ігри, після яких спортсменів вносять із переламаними ногами, пробитим черепом або розтовченим носом; про дуелі, єдиним приводом до яких найчастіше стає хворобливе прагнення до сумнівної слави.

— Люди, що в своїх країнах байдуже спостерігають, як падає на іподромі загнаний на смерть, покалічений скакун і вважають зоологічний сад неодмінною окрасою великого міста, ці самі люди, бачте, гірко оплакують наших биків і коней! — вигукнув Руїс.

Лікар гнівно осуджував тих, хто в ім'я цивілізації віддає анафемі бій биків,— мовляв, це варварська і кривава розвага,— і в ім'я тієї ж таки цивілізації поселяє в зоопар-

ках найшкідливіших і найнепотрібніших звірів, утримуючи їх там із воістину царською розкішшю. Навіщо таке робити? Наука давно вивчила й списала ці види. Якщо деяких чутливих людей так обурює винищення тварин, то чом не повстануть вони проти таємних трагедій, які щодня відбуваються в зоологічних садах? Козу вкидають у клітку до пантери, і нещасна тварина, мекаючи від страху, марно наставляє роги — вони не можуть захистити її від лютого звіра; стрибок — і з моторошним хрускотом тріщать кістки, гострі пазурі вгороджуються в жертву, а ікла шматують забризкане кров'ю створіння. Бідолашний кролик, вирваний із духмяної лісової волі, тремтить від жаху, шерсть його кошлатиться під подихом підступного удава, який гіпнотизує беззахисне звірятко і нечутно підповзає ближче й ближче, щоб задушити його в крижаних обіймах своїх плямистих кілець... Сотні слабких, нездатних оборонити себе тварин гинуть заради прогодування хижаків, з яких нема ніякої користі,— але ж їх тримають і милуються ними в містах, що вважають себе казна-якими цивілізованими! І з цих же таки міст чуються крики, що ми, іспанці,— варвари, бо в нас хоробрі і спритні чоловіки, дотримуючись незаперечно мудрих, науково обгрунтованих правил, сходяться в чесному герці з гордим і грізним звіром під синім небом і гарячим сонцем, на очах у галасливого строкатого натовпу — таке видовище збуджує, воно чарівне і мальовниче... Боже праведний!..

— Нас ображають, бо наша країна тепер у занепаді,— казав Руїс, обурюючись такою несправедливістю.— Людство скидається на мавпу, яка наслідує звичаї та розваги свого хазяїна. Нині в світі порядкує Англія, і тому на обох земних півкулях схибнулися на верхогонах, і люди нудяться, дивлячись, як біжать по круговій доріжці коні — чи можна уявити собі безглуздіше видовище? Справжня корида виникла пізно, коли слава наша вже згасла. Якби бій биків досяг свого розквіту за Філіппа Другого, у багатьох країнах Європи дотепер збереглися б арени... Не кажіть мені про чужоземців! Я шаную їх, бо в них відбулись революції, і ми багато чого їм завдячуємо. Але що стосується бою биків, то тут вони — хай їм біс! — лише верзуть усяку нісенітницю!

І запальний лікар у своєму фанатичному засліпленні без розбору кляв усі країни світу, які ганять іспанську національну розвагу і водночас влаштовують у себе інші

криваві видовища, позбавлені навіть мальовничості, єдиного, що могло б їх виправдати.

Пробувши у Севільї десять днів, доктор Руїс зібрався до Мадріда.

— Ну, хлопче,— мовив він до свого хворого,— тобі я вже не потрібен, а справ у мене багато. Побережися і за два місяці ти будеш здоровісінький. Може, нога ще трохи болітиме, але організм у тебе залізний, тож усе буде гаразд.

Гальярдо одужував швидко, як і обіцяв доктор Руїс. Через місяць зняли гіпс, і тореро нарешті зміг ворушити ногою й підводитися з ліжка; хоч і був ще дуже кволий, він виходив, накульгуючи, в патіо і сідав у крісло, де тепер приймав своїх друзів.

Протягом усієї хвороби, навіть коли його тіпала лихоманка і мучили жаскі сновидіння, одна невідчепна думка пробивалася крізь маячню. То була думка про донью Соль. Чи знає вона, що́ з ним сталося?..

Ще прикутий до ліжка, він якось наважився спитати про неї в свого повіреного — коли вони залишилися вдвох.

— Аякже, чоловіче,— відповів дон Хосе.— Вона про тебе згадала. Через три дні після нещастя надіслала мені з Ніцци телеграму, в якій запитувала про твій стан. Мабуть, довідалася з газет. Бо ж про тебе всюди говорено й писано, наче про короля.

Повірений відповів на телеграму, але після того не мав від доньї Соль ніякої звістки.

Це втішило Гальярдо, але за кілька днів він знову почав надокучати донові Хосе розпитуваннями з наполегливістю хворого, який гадає, ніби весь світ має турбуватися про його стан. Чи не було від неї листа? Чи не запитувала вона про нього?.. Повірений заспокоював матадора, намагався якось пояснити мовчанку доньї Соль. Він же знає: та дама весь час у мандрах. Хіба вгадаєш, де вона може бути в цю мить!..

Гальярдо зрозумів, що його забуто, і тяжко зажурився. Тоді жалісливий дон Хосе зважився на брехню. Мовляв, кілька днів тому він отримав коротенького листа з Італії, в якому донья Соль запитує про здоров'я пораненого.

— Покажіть мені лист! — схвильовано попросив матадор.

Повірений сказав, що забув листа вдома, але Гальярдо не відставав:

— Принесіть мені його завтра. Я так хочу побачити, що́ вона написала, на власні очі переконатися, що не забула мене!..

Дон Хосе брехав і далі, але щоб уникнути нових ускладнень, розповідав тепер про листи, які нібито надходили іншим людям і не потрапляли до його рук. Мовляв, донья Соль листується з маркізом у справах своєї маєтності і в кінці кожного листа неодмінно запитує про здоров'я Гальярдо. Іноді вона пише своєму кузенові і теж згадує про тореро.

Гальярдо вислуховував ці вигадки з радістю, але водночас безнадійно хитав головою. Коли то він побачить її! І чи побачить узагалі?.. Незбагненна й примхлива жінка! Взяти й утекти без ніякої причини, скоряючись лише дивацьким забаганкам!

— Я радив би тобі забути про жінок і подумати про справи,— казав йому повірений.— Ти вже піднявся з постелі, майже одужав. Як ти себе почуваєш? Будемо ми виступати чи ні? Попереду ще ціла зима, устигнеш набратися сили. Укладати мені контракти на наступний сезон чи всім відмовляти?..

Гальярдо гордо підвів голову, ніби йому запропонували щось ганебне. Відмовляти? То це він має цілий рік не виходити на арену?.. Таж публіка ніколи не погодиться так довго не бачити свого улюбленця!

— Підписуйте контракти, доне Хосе. До весни далеко, і я ще встигну оклигати. Битимуся з биками всюди, куди мене запросять. Можете домовлятися також про мій виступ на великодній кориді в Севільї. Відчуваю, що з ногою буде мені добра морока, але на весну, як бог дасть, я стану мов залізний.

За два місяці тореро вже цілком одужав. Трохи накульгував і в руках не було колишньої сили, але це дрібниці. Головне, що він відчував, як його могутнє тіло знову наливається здоров'ям.

Залишаючись сам у подружній спальні, бо після одужання він повернувся туди, Гальярдо підходив до великого дзеркала, напівобертався, як перед биком, і схрещував перед собою руки, так ніби тримав у одній шпагу, а в другій — мулету. Р-раз! І лезо вгороджувалося в невидимого бика. По саме руків'я!.. Хуан самовдоволено усміхався, думаючи, яке розчарування чекає його ворогів, котрі після кожного поранення Гальярдо пророкували кінець його слави.

Йому не терпілося скоріше вийти на арену. Як юний початківець, мріяв він про бурхливі оплески і вітальні вигуки натовпу. Здавалося, недавнє поранення розкололо його життя надвоє: той колишній Гальярдо був зовсім іншою людиною, і тепер треба починати життя спочатку.

Щоб набратися сили, він вирішив прожити решту зими з родиною в Рінконаді. Полювання та тривалі прогулянки підуть на користь пораненій нозі. Крім того, їздячи верхи, він наглядатиме за роботою, огляне табуни коней, гурти кіз і свиней та череди рогатої худоби, що випасаються на його луках. Справи в маєтку йшли кепсько. Утримувати його коштувало Гальярдо дорожче, аніж іншим землевласникам, а прибутки були зовсім малі. Типове господарство тореро, незнайомого з ощадливістю, звиклого заробляти великі гроші і тринькати їх бездумно. Його роз'їзди протягом усього літа, а також недавній нещасливий випадок спричинили повне безладдя в домі, і господарство залишилося, по суті, без догляду.

Антоніо, шуряк Гальярдо, тимчасово поселився в маєтку і взявся навести там лад, але своїми диктаторськими методами тільки заважав наймитам працювати і дратував їх безглуздими розпорядженнями. Досі лише завдяки постійним прибуткам від виступів на арені — цьому невичерпному джерелу багатства — Гальярдо щастило з лишком покривати марнотратність свого непутящого родича.

Перше ніж перебратися до Рінконади, сеньйора Ангустіас попросила сина піти помолитися богоматері, що подає надію. Мати дала святій діві таку обітницю того страшного вечора, коли побачила сина на ношах, блідого й нерухомого, наче мрець. А скільки сліз пролила вона перед богоматір'ю Макаренською, прекрасною царицею небесною з довгими віями і смаглявим обличчям, благаючи її не забувати про бідолашного Хуанільйо!..

Паломництво Гальярдо до церкви стало великим народним святом.

Мати тореро звернулася до садівників Макарени, і церква святого Хіля наповнилася квітами; над вівтарями здійнялися запашні барвисті піраміди, під арками простяглися гірлянди, зі світильників звисали яскраві грона.

Священна церемонія відбулася погідного сонячного ранку. Незважаючи на будень, церкву заповнили найповажніші люди з ближніх кварталів: опасисті кароокі жінки в чорних шовкових сукнях, які туго обтягували пишні клуби та перса, в мереживних мантильях, що

опускалися на бліді обличчя, й акуратно поголені ремісники в круглих капелюхах і нових костюмах з довгим золотим ланцюжком на жилеті. Мов на весілля, плавом пливли жебраки і шикувалися двома рядами обабіч паперті. Купками стояли розпатлані кумасі з передмістя з дітьми на руках, нетерпеливо очікуючи появи Гальярдо з родиною.

У церкві мали правити службу божу з органом і хором — щось незвичайне, подібне до великодньої вистави в оперному театрі Сан Фернандо. Потім священики, точнісінько як у день в'їзду до Севільї короля Іспанії, заспівають Te Deum [1], подячну молитву господові за врятування сеньйора Хуана Гальярдо.

Нарешті люди розступилися і з'явилась урочиста процесія. Попереду простували мати й дружина тореро, оточені родичками та подругами; вони щасливо всміхалися під своїми мантильями, і за кожним їхнім кроком шарудів цупкий шовк пишних спідниць. За ними йшов Гальярдо, супроводжуваний нескінченним ескортом тореро та друзів — усі в світлих костюмах, з ланцюжками й блискучими перснями, у білих фетрових капелюхах, що здавалися ще білішими на тлі темних жіночих уборів.

Гальярдо мав дуже поважний вигляд, як і личить доброму християнинові. Про бога він згадував рідко, а в тяжкі хвилини життя часто, не задумуючись, блюзнив. Але тепер інша річ. Він ішов скласти подяку пресвятій богоматері Макаренській і вступив до храму з виглядом розкаяного грішника.

Усі зайшли до церкви, крім Насіоналя, який пропустив дружину з дітьми, а сам лишився на майдані.

— Я вільнодумець,— визнав він за потрібне нагадати друзям.— Я шаную всі вірування, але те, що відбувається зараз там, у церкві... то химери. Я нічого не маю проти богоматері Макаренської, але ж самі подумайте, хлопці: якби я хоч на мить загавився, чи відвела б вона бика від Хуанільйо, коли той лежав на арені?..

Крізь розчинені двері лилася жалібна музика та голоси хору; ніжна й пристрасна мелодія, мов пропахчена духмяним ароматом квітів і гострим запахом воску.

Тореро та любителі, що з'юрмилися перед храмом, викурювали сигару за сигарою. Раз у раз той чи той

---

[1] Te Deum laudamus — Тебе, боже, славимо *(лат.)*. Католицька молитва.

відділявся від гурту і йшов скоротати час до найближчого шинку.

Тільки-но процесія з'явилася в дверях церкви, як жебраки кинулися вперед, сварячись та штовхаючись під дощем дрібних монет. Вистачило на всіх. Маестро Гальярдо був щедрим.

Сеньйора Ангустіас плакала, схиливши голову на плече подруги.

Матадор вийшов із храму усміхнений і величний. Він вів під руку дружину, яка аж тремтіла від хвилювання й не підводила очей; на кінчиках її вій блищали сльози.

У Кармен було таке відчуття, ніби вони з Хуаном щойно повінчалися вдруге.

VII

На страсному тижні Гальярдо зробив матері велику приємність.

У попередні роки матадор одягав чорний плащ із високим каптуром та маску з прорізами для очей, що закривала все обличчя, і ходив у процесії парафіян святого Лаврентія, які належали до братства Ісуса Христа, могутнього владики.

У це братство входили тільки сеньйори, і матадор, що почав багатіти, вирішив вступити саме в нього, а не в якесь бідняцьке братство, де вияви благочестя поєднувалися з пиятикою та бійками.

Гальярдо з гордістю розповідав про суворі правила свого релігійного братства. У всьому точність і дисципліна, як у війську. Коли на страсний четвер на вежі святого Лаврентія пробивало другу годину ночі, в церкві розчинялись усі двері — і перед очима натовпу, що юрмився на темному майдані, відкривалися нефи храму, де горіло безліч свічок і рядами стояли брати.

Потім люди в чорних каптурах рушали вперед; ішли по двоє, зберігаючи чималу відстань між парами; похмурі, мовчазні, вони сунули неквапною ходою, блискаючи очима крізь проріви в темних масках; у руках палахкотіли мертвотно блідим полум'ям смолоскипи, довгі шлейфи плащів волочилися по кам'яних плитах.

Натовп вразливих, як і всі південці, людей зачудовано споглядав урочисту процесію братів у каптурах, яких у народі називали «покутниками»; під кожною з таємничих масок міг ховатися знатний сеньйор, який із побож-

ності бере участь у традиційній нічній процесії, що триває до сходу сонця.

Це було братство мовчунів. Покутникам заборонялося розмовляти, тож їх супроводжували жандарми, які стежили, щоб до братів не чіплялися бешкетники. Скрізь було повно п'яних. Вулицями вештались невтомні християни, що в пам'ять страстей господніх починали свій урочистий хресний похід від шинку до шинку ще в середу і, повалявшись на всіх вулицях і провулках, що ставали для них справжнім шляхом скорботи, падали без тями в якійсь таверні аж у суботу.

Коли брати, зобов'язані мовчати під страхом смертного гріха, ішли в процесії без охорони, ці волоцюги-безбожники, яких вино та горілка позбавляли всякої совісті, підходили до покутників і шепотіли їм на вухо найбрутальнішу лайку, паплюжачи і невпізнаних братів, і їхніх родичів, яких теж не знали. Покутник мовчки терпів лайку і цим приносив жертву на олтар Ісуса Христа, могутнього владики. А бешкетник, підбадьорений лагідним смиренням брата, ставав уїдливим, наче гедзь, і дзижчав, аж поки святій масці вривався терпець, і вона вирішувала, що хоч озиватись і не можна, але давати волю рукам цілком дозволено, і заходжувалася лупцювати смолоскипом пияка, який зважився порушити благочестивий спокій священної церемонії.

Коли під час процесії носії «страстей господніх» потребували перепочинку і важкі помости, заставлені статуями та обвішані ліхтарями, опускались на землю, досить було ледь чутно прошепотіти наказ, і люди в каптурах зупинялися; кожен брат повертався обличчям до своєї пари, приставляв смолоскип до ноги і дивився на юрбу таємничим поглядом крізь прорізи в масці. Здавалося, ці зловісні примари прийшли сюди з часів аутодафе, і від чорних шлейфів, які волочаться по землі, пахне ладаном і тхне горілим м'ясом спалених на кострищах єретиків. У нічній тиші жалібно ридали мідні сурми. Над гостроверхими каптурами маяли на вітрі штандарти братства — прямокутники чорного оксамиту із золотими торочками та вишитою на них римською анаграмою S. P. Q. R., що нагадувала про причетність прокуратора Іудеї до смерті сина божого.

Повільно сунули «страсті» Ісуса Христа, могутнього владики — важкий металевий поміст з чорними оксамитовими завісами, що звисали до самої землі, ховаючи два-

дцятьох напівголих носіїв, зрошених рясним потом. По кутках помосту палали світильники, підтримувані золотими ангелами, а посередині стояв Ісус із мертвотно блідим обличчям і повними сліз очима — Ісус трагічний, скорботний, закривавлений, увінчаний терням, зігнутий під вагою тяжкого хреста. На ньому була оксамитова туніка, так густо заткана золотими квітами, що тканина ледь проглядала крізь гаптування тонкими химерними візерунками.

При появі господа — могутнього владики із сотень грудей вирвалися глибокі зітхання.

— Господи Йсусе! — шепотіли старі баби, прикипівши нестямним поглядом до святого образа.— Господи, могутній владико! Спаси нас і помилуй!

Сцена «страстей господніх», оточена чорними капturами, спинялася серед майдану, й андалуський люд, що звик усі свої переживання виливати в піснях, вітав святий образ дзвінкоголосими трелями та протяжним тужливим співом.

Першим серед тиші озвався ніжний і тремтливий дитячий голосок. Якась дівчинка проштовхувалася крізь натовп наперед і заспівувала саету на честь Ісуса — піспю із трьох куплетів, присвячену господові, могутньому владиці, «найбожественнішій статуї світу», та її творцеві скульптору Монтаньєсові, сучасникові великих митців іспанського золотого віку.

Тя саета була ніби перший постріл у битві, після якого гримить буря залпів. Не встигала вона стихнути, а вже десь-інде заводили іншу, потім ще одну, ще, і майдан ставав схожий на величезну клітку, повну потривожених пташок, які пробуджуються на голос подруги і щебечуть на всі лади. Хрипко гуділи чоловічі голоси, солов'їними трелями лилися жіночі. Кожне співало, втупивши очі у святий образ, нікого не бачачи навколо себе, забувши про натовп, не чуючи інших співців, але впевнено виводячи вигадливу мелодію саети, і всі голоси, перебиваючи один одного, зливалися в безладний хор. Люди в капturах стояли нерухомо, мовчки слухаючи й поглядаючи на Ісуса, який приймав хвалу, але й далі плакав, пригнічений важезним хрестом, змучений гострим терням, що впиналося йому в чоло. Та ось керівник процесії вдаряв по срібному дзвіночкові, що висів на помості — сигнал кінчати перепочинок. «Піднімай!» Господь — могутній владика, похитнувшися, здіймався над

натовпом, і знову човгали по землі, ворушилися, мов щупальці, ноги невидимих носіїв.

Далі пливла на плечах свята діва, богоматір скорбна, бо кожна парафія несла по двоє «страстей» — сина божого і його матері. Під оксамитовим балдахіном мерехтіла, віддзеркалюючи вогні свічок, золота корона цариці небесної. Шлейф її мантії завдовжки кілька метрів тягся за ношами, напнутий на дерев'яні розпірки, щоб краще було видно розкішне золоте гаптування, над яким терпляче трудилося ціле покоління вишивальниць.

За богоматір'ю ішли брати у каптурах; освітлена вогнем смолоскипів пишна мантія, здавалося, палахкотить яскравим полум'ям. Далі, ступаючи в такт барабанному бою, сунув натовп жінок; постаті їхні ховалися в темряві, а на обличчях миготіли червоні відблиски свічок, що їх жінки тримали в руках. Тут були старі баби, в мантильях і босі; дівчатка в білих сукнях, у яких їх мали класти в труну; жінки, що ледве волочили ноги, насилу тягнучи величезні, роздуті від якихось невідомих хвороб животи; ціле військо болящих, урятованих від смерті добрістю Ісуса Христа, могутнього владики, та його пресвятої матері. Тепер вони йшли за їхніми статуями, виконуючи свої обітниці.

Неквапно промаршировавши вулицями, з тривалими зупинками, під спів священних кантів, брати поверталися до собору, двері якого залишались розчинені цілу ніч. Осяяна тремтливими вогнями процесія заходила у храм, нефи якого здавалися величезними до безглуздя. Полум'я смолоскипів вихоплювало з темряви височенні пілястри, обтягнуті червоним, помережаним золотими смугами оксамитом, але під склепінням храму висів густий морок. Унизу розтікалося червоне світло смолоскипів, у відблисках якого сунули люди в каптурах, ніби вервечки чорних трикутних комах, а вгорі темрява робилася ще чорнішою. Потім усі знову виходили з густої, як у підземеллі, сутіні під зоряне небо, і незабаром назустріч процесії викочувалося сонце; вогні свічок і смолоскипів одразу тьмяніли, зате спалахувало сліпучим сяйвом золоте гаптування на святих мантіях і перелпивались барвами веселки краплі сліз та передсмертного поту на обличчях статуй.

Гальярдо був палким шанувальником господа, могутнього владики, і захоплювався урочистою мовчанкою братів. О, то справді поважні люди! В інших процесіях

нема ні порядку, ні благочестя, а щó вони часом витворяють — сміх, та й годі! Але ця! Ого, чоловіче!.. Тореро аж морозом пробирало від хвилювання, коли він дивився на величного Ісуса, «найпершу статую світу», і бачив, з якою урочистістю виступають чоловіки в чорних каптурах. До того ж у братство входили тільки достойні люди.

Та, незважаючи на ці міркування, матадор вирішив нинішнього року покинути могутнього владику і приєднатися до процесії передмістя Макарена, яка супроводжує чудотворну богоматір, що подає надію.

Сеньйора Ангустіас дуже зраділа, довідавшись про синове рішення. Атож, Хуан мусить віддячити святій діві, адже це вона врятувала його від певної смерті. Окрім того, синів намір потішив плебейську гордість матері.

— Кожен має триматися своїх, Хуанільйо. Це добре, що ти водишся з панством, але ж не забувай: бідняки завжди любили тебе і вже почали ображатися, бо думають, що ти зневажаєш їх.

Тореро й сам добре це знав. Галасливий простолюд, якому доводиться пектись на сонячному боці амфітеатру, почав виявляти до нього ворожість, вважаючи його відступником. Мовляв, він водиться тільки з багатіями й нехтує своїми давніми шанувальниками. Щоб подолати цю ворожість, Гальярдо був ладен на все. Він підлещувався до бідняків з рабською покірливістю людини, яка не може жити без аплодисментів публіки. Отож Хуан навідав найвпливовіших людей братства Макарени і сказав, що піде в їхній процесії. Не треба нікому розповідати. Він робить це із щирої побожності і хоче, щоб його вчинок залишився в таємниці.

Проте за кілька днів усе передмістя тільки про це й говорило, захлинаючись від гордощів. Ох і гарна ж буде нинішнього року богоматір Макаренська!.. Бідняки зневажали багатіїв, що супроводжують могутнього владику, зневажали їхню добропристойну, прісну процесію; головне для земляків Гальярдо було затьмарити своїх суперників з того берега річки, крикунів із передмістя Тріана, які так вихваляються своєю богоматір'ю-заступницею та Ісусом, що копає на хресті,— чомусь вони називали його «пресвятим немовлям».

Люди збиралися купками на перехрестях і жваво обговорювали рішення матадора.

— Ось побачать, якою буде наша Макарена,— хвалилися вони.— Сенья Ангустіас засипле ноші квітами,

Сотню дуро витратить — не менше. А Хуанільйо почепить на святу діву всі свої скарби. Цілий капітал!..

Так воно й було. Гальярдо зібрав усі свої та дружинині коштовності, щоб богоматір Макаренська засяяла в усій красі. У вуха їй почеплять сережки Кармен, які матадор купив у Мадріді, віддавши за них усе, що одержав за кілька корид. На грудях у неї красуватиметься золотий ланцюжок тореро з нанизаними на нього перснями та діамантовими застібками, якими він сколював сорочку, коли виходив на прогулянку в парадному костюмі.

— Ісусе! Ох і гарною ж буде наша смаглявка! — казали сусідки про святу діву.— Сеньйор Хуан піде з нами. Пів-Севільї сказиться від заздрощів.

Коли матадора запитували, з ким він піде, той у відповідь скромно всміхався. Він завжди палко шанував богоматір Макаренську. Вона свята заступниця передмістя, в якому він народився, і до того ж його небіжчик батько щороку надягав костюм воїна і йшов у процесії. Ця честь віддавна належить їхньому роду, і він буде не він, коли не вдягне шолом, не візьме в руки списа і не вийде на вулицю римським легіонером, як виходив не один Гальярдо із тих, хто тліє тепер під землею.

Матадорові лестило, що він знову стає популярним серед своїх земляків; йому й хотілося, щоб усе передмістя знало про його участь у процесії, і водночас він боявся, як би ця новина не розійшлася по всій Севільї. Він вірив у святу діву і з побожного егоїзму хотів би їй догодити на випадок майбутніх небезпек, але з острахом думав, як глузуватимуть з нього друзі аристократи, що збираються по кав'ярнях та клубах на вулиці Змій.

— Таж вони засміють мене, як упізнають у процесії,— казав він.— Треба жити в злагоді з усіма.

Увечері страсного четверга Гальярдо пішов з дружиною в собор послухати «Мізерере». Храм із неймовірно високими стрілчастими склепіннями був освітлений лише червоними вогниками свічок, закріплених на пілястрах: молільникам доводилося просуватись майже навпомацки. За гратчастими дверима бічних каплиць збиралися люди вищих суспільних верств, які не хотіли стояти серед спітнілого натовпу, що юрмився в нефах.

На темних хорах блищали червоні сузір'я свічок, запалених для музикантів та співаків. У моторошній таємничій темряві звучала весела італійська мелодія «Мізерере»,

складена Еславою. Це було «Мізерере» в андалуському дусі; грайливе і граціозне, наче пурхання пташки, з аріями, схожими на любовні серенади, з хорами, що скидалися на застольні пісні; радість життя у чудовому краї перемагала смерть, повставала проти похмурого розпачу страстей господніх.

Коли дзвінкий голос тенора докінчив останню арію і під високим склепінням розтанув зойк, що волав до містабоговбивці: «Єрусалим! Єрусалим!» — молільники посунули до виходу з церкви, прагнучи якомога скоріше опинитись на вулиці. Місто стало схоже на величезний театр: скрізь висіли електричні ліхтарі, на тротуарах рядами стояли стільці, на майданах було споруджено ложі.

Гальярдо рушив додому, щоб одягтися покутником. Сеньйора Ангустіас, згадуючи свою молодість, із великою любов'ю приготувала синові костюм. Ох, бідолашний її чоловік, він же цієї ночі також убирався у войовничий обладунок, брав у руку списа й виходив на вулицю, щоб повернутися аж наступного дня у продавленому шоломі та вимазаній багнюкою туніці, обійшовши з товаришами по зброї геть усі шинки Севільї!..

Одягався матадор з жіночою ретельністю. Він оглянув свій убір покутника не менш пильно, ніж костюм тореадора перед коридою. Натяг на ноги шовкові панчохи, взув лаковані черевики. Надів білу шовкову туніку, пошиту матір'ю, а поверх неї зелений оксамитовий плащ, схожий на ризу священнослужителя; плащ спадав нижче колін, а вгорі закінчувався гостроверхим каптуром, що закривав обличчя, як маска. На грудях красувався вишитий яскравими різнокольоровими нитками герб братства. Нарешті тореро надів білі рукавички й узяв у руку високу патерицю — ознаку старійшини братства; то була обтягнута зеленим оксамитом палиця із срібним наконечником, увінчана срібним овалом.

Було вже за північ, коли елегантний покутник рушив до церкви святого Хіля. Вулиці роїлися людом, на білих стінах будинків мерехтіли відблиски від свічок та світла, яке лилося з розчинених дверей таверн: здавалося, там танцюють чорні тіні поміж язиками полум'я.

Не доходячи до церкви, Гальярдо зустрів на вузенькій вуличці, якою мала пройти їхня процесія, загін воїнів-іудеїв. Згораючи від нетерплячки похизуватися своєю виправкою, люті кати марширували на місці під безугавний гуркіт барабана.

Серед «іудеїв» були й молоді хлопці, і старі діди — усі в шоломах з металевими підборіддниками, сагумах[1] винного кольору, рожевих, мов жіноче тіло, панчохах і високих сандалях. На поясі в кожного висів римський меч, а через плече був почеплений на ремені спис — як гвинтівка в сучасних солдатів. Попереду загону майоріло римське знамено з вишитим на ньому сенаторським написом. Воно коливалося в такт барабанному бою, як і шеренги легіонерів.

На чолі цього війська красувався ставний воїн у пишному обладункові з мечем у руці. Гальярдо відразу впізнав його.

— А, чорт — буркнув він, засміявшись під маскою.— Сьогодні на мене ніхто й не гляне. Уся слава дістанеться цьому хлоп'язі.

То був капітан Чіво, циган-співак. Скоряючись військовій дисциплінкі, він прибув сюди вранці з самого Парижа, щоб очолити своїх воїнів.

У Севілью його кликав обов'язок честі, і не з'явитися на цей поклик — означало б для Чіво втратити звання капітана, яким він хизувався на всіх афішах паризьких мюзик-холів, де співав і танцював із своїми дочками. Його дівчата були граційні і жваві, мов ящірки; їхні величезні очі, рум'яні личка, тонкі й по-диявольському гнучкі тіла зводили чоловіків з розуму. Найстаршій страшенно поталанило — вона втекла з якимось російським князем, і паризькі газети кілька днів розводилися про розпач «доблесного офіцера іспанської армії», який ніби-то присягнувся вбити кривдника, щоб помститися за свою зневажену честь. Вони порівнювали його з Дон-Кіхотом. В одному бульварному театрику навіть поставили оперету, присвячену викраденню циганки,— з танцями тореадорів, хорами ченців та іншими сценками іспанського колориту. Зрештою Чіво, погодившись на певні відшкодування, помирився зі своїм «зятем» і танцював далі з дочками в Парижі, чатуючи на нового князя. Його капітанський чин навіював невеселі думки не одному чужоземцеві з тих, які знають геть усе, що діється на білому світі: «Ох, Іспанія!.. Убога країна, що не може утримувати своїх мужніх солдатів і змушує благородного ідальго посилати дочок на кін...»

---

[1] Сагум — плащ римського воїна.

З наближенням страсного тижня капітан Чіво не міг усидіти далеко від Севільї і, напустивши на себе вираз батьківської суворості, прощався з дочками.

— Я їду, дівчатка. Щоб ви мені тут шанувалися! Поводьтеся скромно й пристойно... Моя рота чекає на мене. Що скажуть солдати, якщо їхнього командира не буде на місці?..

І вирушив у подорож з Парижа до Севільї, з гордістю думаючи, що і батько його, і дід, і прадід завжди були капітанами макаренських «іудеїв», та й сам він овіяв новою славою успадковане від предків почесне звання.

В одному з тиражів національної лотереї Чіво виграв десять тисяч песет і всі їх витратив на уніформу, гідну його високого чину. Всі кумасі передмістя збіглися подивитись на капітана, що красувався в гаптованому золотом сагумі, у блискучих нагрудних латах і в сталевому осяйному шоломі, над яким маяв цілий жмут розкішних білих пер і в якому відбивались, мов у дзеркалі, вогні процесії. Цей обладунок задовольнив би найбарвистішу уяву червоношкірого вождя; розкішніший убір не зміг би примаритися навіть п'яному арауканцеві. Жінки мацали руками поли оксамитового плаща, милувалися розкішним гаптуванням, що зображувало цвяхи, молотки, терня, тобто всі атрибути страстей господніх. Ботфорти капітана Чіво мов спалахували за кожним його кроком — так сяяли блискуча, як дзеркало, шкіра і фальшиві діаманти на носаках та халявах. Темне африканське обличчя капітана здавалося ще чорнішим на тлі білих пер на шоломі та сивих циганських бакенбардів. Бакенбарди були порушенням військового статуту, капітан чесно це визнавав, але ж йому доведеться повертатись до Парижа, а мистецтво вимагає жертв.

Капітан по-молодецькому випинав груди, повертав голову й дивився на своїх легіонерів орлиним поглядом.

— Ану, хлопці! Щоб ніхто не смів глузувати з нашої роти! Щоб були мені пристойність і дисципліна!

Він вигукував крізь щербаті зуби слова команди тим самим хрипким циганським голосом, яким покрикував на своїх дочок, коли ті танцювали на сцені.

Рота марширувала, карбуючи крок під барабанний бій. На кожній вулиці було по кілька шинків, і в дверях кожного стояли веселі гультяї у розхристаних жилетах, зі збитими на потилицю капелюхами. Вони вже давно

згубили рахунок келихам, які спорожнили, щоб забути про страждання і смерть Христа.

Побачивши хвацького воїна, пияки весело вітали його і здалеку пропонували склянку із запашним бурштиновим трунком. Капітан, приховуючи хвилювання, мужньо відвертав від спокуси очі і ще дужче випинав закуті в залізо груди. Ех, якби не служба!..

Іноді котрийсь зухвалець перебігав через вулицю і підносив склянку під самий ніс, що стримів з-під пишнопера шолома, намагаючись звабити славного воєначальника пахощами вина, але непідкупний центуріон сахався від спокусника і замахувався на нього мечем. Обов'язок є обов'язок. Цього року не буде так, як раніше, коли рота, щойно вийшовши на вулицю, губила стрій і воїни йшли, похитуючись та спотикаючись.

Та минав якийсь час, і вулиця починала здаватися капітану Чіво дорогою на Голгофу. Він задихався під своїм обладунком; зрештою від склянки вина дисципліна не постраждає. Бравий воєначальник перехиляв один келишок, потім другий, і невдовзі лави його війська починали танути, хоробрі вояки відставали один по одному й розбрідалися по шинках.

Процесія сунула з традиційною повільністю, годинами простоюючи на перехрестях. Поспішати було нікуди. Виносили богоматір Макаренську опівночі, а повернутися у свій храм вона мала не раніше дванадцятої години дня. Щоб пройти по місту, процесії треба було більше часу, ніж на подорож залізницею від Севільї до Мадріда.

Першою несли сцену «Засудження господа нашого Ісуса Христа» — великий дерев'яний поміст, на якому видніілося безліч статуй: на золотому троні сидів Понтій Пілат, а навколо стояли кати в різнобарвних спідничках легіонерів та шоломах із перами — вони стерегли сумного Ісуса, готового йти на муки. На ньому була лілова оксамитова туніка, щедро гаптована золотими візерунками; у терновому вінці стриміли три позолочені пера, що мали означати промені божественного німба. Та, незважаючи на безліч статуй і пишні оздоби, ця сцена «страстей» майже не привертала до себе уваги натовпу. Всі погляди були прикуті до помосту, який несли слідом за першим: на ньому красувалася цариця бідняцьких передмість, чудотворна богоматір, що подає надію,— Макарена.

Коли, погойдуючись під оксамитовим балдахіном влад із рухами невидимих носіїв, у дверях церкви святого Хіля з'явилася мати божа, рожевощока, з довгими віями, на майдані перед храмом, де хвилювалося море людей, пролунав одностайний крик захвату... Яка ж вона гарна, наша цариця небесна! І літа її не беруть!

За ношами тяглася, мов опущений хвіст велетенської пави, довга розкішна мантія, оздоблена рясною золотою вишивкою. Скляні очі богоматері поблискували, наче вона плакала, зворушена галасливим захватом віруючих; сліпуче сяяли коштовності — здавалося, поверх гаптованого оксамиту накинули ще одну золоту мантію, поцятковану дорогоцінним камінням. Сотні, а може, й тисячі прикрас висіли на святій діві. Так ніби її щойно побризкав дощ і безліч іскристих крапель грали на ній усіма кольорами веселки. На шиї богоматері висіли разки перлового намиста та золоті ланцюжки з десятками нанизаних на них перснів, що, коливаючись, спалахували чарівними вогниками. На туніці та полах мантії шпильками були приколоті золоті годинники, смарагдові й брильянтові сережки, персні з величезними, схожими на блискучі кругляки, діамантами. Усі парафіяни віддавали свої коштовності, щоб найсвятіша богоматір Макаренська мала в чому показатись на люди. У цю ніч молитви й скорботи жінки виходили на вулицю без перснів і браслетів, радіючи, що мати божа прикрасила себе оздобами, які були їхньою гордістю. Люди вже знали, кому належить та чи та коштовність, бо ж бачили їх щороку, і новинки відразу впадали в очі. Он на грудях у святої діви висять на золотому ланцюжку скарби Гальярдо, тореадора. Але не тільки вони викликали загальний захват. Жінки не могли відірвати очей від двох величезних перлин та цілої низки перснів. Ці прикраси належали одній дівчині з їхнього передмістя, що два роки тому подалась шукати щастя до Мадріда, а тепер приїхала вшанувати богоматір Макаренську з якимось старим кабальєро. Ото пощастило дівчині!

Затуливши обличчя каптуром і спираючись на патерицю,— ознаку влади,— Гальярдо зі старійшинами братства ішов попереду «страстей». Інші покутники тримали в руках довгі сурми, прикрашені прямокутниками зеленого сукна із золотими торочками. Вони підносили сурми до прорізів у масках, і тишу пронизували надривні звуки, повідомляючи про початок жахливої страти. Але цей

моторошний сигнал не знаходив відгуку в душах людей, не навертав їх на думки про смерть. З бічних провулків, темних і безлюдних, налітав поривами весняний легіт, пропахчений ароматом садів, напоєний пахощами помаранчевого цвіту та кімнатних квітів, що стояли за віконними гратами й на балконах. У небі розливалося ніжне місячне сяйво, нічне світило солодко потягувалось на перинах хмар і раз у раз висовувало кругле обличчя поміж дахами будинків. Здавалося, що скорботна процесія іде супроти плину Природи і з кожним кроком утрачає свою похоронну урочистість. Марно стогнали й жалібно голосили сурми, марно плакали співаки, виводячи священні куплети, марно карбували крок похмурі кати-легіонери: весняна ніч сміялася з усього цього, дихаючи п'янкими пахощами. Ніхто й не згадував про смерть.

Навколо святої діви Макаренської безладно юрмилися її палкі шанувальники; садівники й городники з околиць міста та їхні розпатлані дружини до світанку тягали за собою цілі виводки дітлахів. Підлітки з передмістя в новеньких фетрових капелюхах, з начесаним на вуха волоссям, войовничо вимахували палицями, готові провчити кожного, хто виявить недосить пошани до прекрасної діви. Натовп вирував у вузьких вуличках, люди тиснулися до стін, пропускаючи широченні ноші, і всі не відривали очей від статуї, розмовляли з нею, вихваляли її вроду та чудотворну силу з веселою легковажністю захмелілих людей.

— Оле, Макарена!.. Найперша діва у світі!.. Іншої такої діви пема ніде!..

Через кожні п'ятдесят кроків ноші зі святими образами спинялися. Квапитися нема куди, попереду ще ціла ніч. З багатьох будинків кричали, щоб свята діва трохи затрималася, бо хочуть, мовляв, надивитись на неї. Кожен шинкар, на правах жителя передмістя, також просив, щоб процесія зупинилась біля його закладу.

Якийсь чоловік перебіг через вулицю і підійшов до братів з патерицями, що йшли попереду «страстей».

— Ану ж бо, хай зачекають! Тут із нами найперший співак світу, і він хоче виконати саету на честь святої діви.

«Найперший співак світу», що ледь стояв на тремтячих ногах, спираючись на товариша, передав свою склянку ще одному горілчаному братові й, заточуючись, підійшов до святого образа; прокашлявшись, він загудів хрипким

голосом, у густих переливах якого потонули слова. Насилу можна було розчути, що співає він кант на честь «матері», божої матері, і на цьому слові голос його аж тремтів від зворушення — адже народна поезія завжди знаходила найвище натхнення саме в материнській любові.

Співак не добрався й до половини своєї тягучої пісні, коли задзвенів ще один голос, потім ще один, і почався справжній музичний конкурс. Уся вулиця ніби заповнилась невидимими співучими птахами: одні виводили хрипко, надриваючи легені, інші пускали півня, заливаючись таким пронизливим криком, що в уяві поставала червона і роздута від натуги шия, яка мало не лопне. Більшість співаків ховалися в натовпі, не бажаючи виставляти напоказ свою щиру побожність. Інші, навпаки, пишалися своїм голосом та «манерою» і прагнули бути на видноті; вони проштовхувались на середину вулиці і ставали перед святою дівою.

Склавши руки на впалих животиках і втупивши погляд в очі цариці небесної, співали худі дівчатка в брудних спідничках, з волоссям, змащеним оливковою олією. Тоненькими голосочками вони виводили про страждання матері, що бачить, як її син спливає кров'ю і спотикається на камінні під вагою хреста.

За кілька кроків від богоматері став смаглявий молодий циган з посіченими віспою щоками, у брудному смердючому лахмітті; мнучи в обох руках капелюх, він, мов у екстазі, також заспівав про «матір», «матусю душі моєї», «божу матінку», а навколо схвально кивали головами друзі, захоплюючись його високим «хистом».

Гуркотіли, не вмовкаючи, барабани, жалібно голосили сурми, і всі співали водночас, але в цьому безладному різноголоссі кожен починав і закінчував свою саету, жодного разу не збившись, так ніби люди поглухли, ніби релігійний екстаз відгородив їх від зовнішнього світу, і вони нічого не чули, крім власного голосу, що тремтів від побожного захвату, нічого не бачили, крім образу святої діви, від якого не могли відвести нестямного погляду.

Наспівавшися, стали вигукувати захоплені, хоч і не завжди пристойні славослів'я богоматері Макаренській — найвродливішій красуні, діві, якій можуть позаздрити усі діви світу. Біля ніг статуї полилося в склянки вино, найпалкіші кидали їй до ніг капелюхи, наче гарненькій дівчині, і вже годі було збагнути, чи це шаліють охоп-

лені священним захватом християни, чи справляє свою оргію бродяча орда поган.

Перед «страстями» ішов парубійко в ліловій туніці, з терням на голові. Ступаючи босими ногами по синюватих кругляках бруківки, він згинався у три погибелі під вагою хреста, вдвічі більшого, ніж він сам, і коли по тривалій зупинці процесія рушала далі, добрі душі піддавали бідоласі на спину його важку ношу.

Жінки співчутливо схлипували, дивлячись на хлопця з хрестом. Сердешний! З яким святим запалом одбуває він свою покуту!.. Усі в передмісті знали, яке він учинив блюзнірство. Клятуще вино, воно геть одбирає в чоловіків тяму! Три роки тому, вранці на страсну п'ятницю, коли Макарена, промандрувавши всю ніч вулицями Севільї, вже поверталася до свого храму, цей грішник, який був веселим хлопцем і ще з учорашнього дня почав пиячити з друзями, спинив «страсті» перед шинком на базарному майдані. Він заспівав величальну святій діві, а потім, охоплений побожним захватом, став голосно вихваляти її. Оле, гарнуля Макарена! Він любить її палкіше, ніж свою наречену! Не знаючи, як ще висловити свою любов, він вирішив кинути до ніг святої діви капелюха і пожбурив те, що тримав у руках, а то виявився не капелюх... Склянка розлетілася на скалки, вдарившись об прекрасне обличчя божої матері, а злочинця відвели до в'язниці... Бідолаха ридав ридма. Адже він любить Макарену, як рідну матір! В усьому винне клятуще питво, воно позбавляє чоловіка глузду, і той сам не знає, що робить! Хлопець тремтів од страху. За образу святині йому загрожували кілька років в'язниці. Він гірко плакав, каючись у своєму блюзнірському вчинку, і зрештою навіть ті, хто найдужче обурювався, стали клопотатися за нього. Хлопця випустили в обмін на обіцянку, що він подаватиме приклад грішникам, одбуваючи тяжку покуту.

Сердега волік хреста, обливаючись потом і геть засапавшись, підтримуючи страшний тягар то одним, то другим затерплим плечем. Жінки плакали, по-південному драматично висловлюючи свої почуття. Товариші жаліли бідолаху і, не зважуючись сміятися з його покутних страждань, співчутливо пропонували йому хильнути вина. Він же зараз упаде від перевтоми, чом би не освіжитися, вони ж не глузують із нього, а хочуть допомогти, як другові...

Але хлопець одвертався од спокуси і дивився на святу діву — нехай вона буде свідком його страждань. Краще він досхочу вип'є завтра, коли Макарена щасливо повернеться до свого храму, і можна буде не боятися її гніву.

Підмостки з богоматір'ю затрималися на одній з вулиць Ярмаркового кварталу, а голова процесії вже добулася до центру Севільї. Брати в зелених каптурах і загін «воїнів» посувалися вперед бойовими лавами, як військо, що йде на приступ. Вони прагнули вийти на Кампану і в такий спосіб оволодіти підступами до вулиці Змій, перш ніж з'являться інші процесії. Якщо авангардові пощастить здобути ці позиції, можна потім спокійно чекати, поки піднесуть святу діву. Щороку «макаренці» ставали господарями головної вулиці й ішли по ній не одну годину, втішаючись петерплячкою та обуренням братів з інших кварталів. Нікчемні людці, хіба можуть їхні святі рівнятися з образом діви Макаренської, отож нехай собі плентають у хвості і не ремствують.

Барабани війська капітана Чіво загриміли на підступах до вулиці Кампана якраз у ту мить, коли з другого боку з'явилися чорні каптури іншого братства, що також прагнуло пройти першим. Натовп, затиснутий між двома процесіями, захвилювався, охоплений радісною петерплячкою. Буде бійка!.. Покутники в чорних каптурах не дуже-то злякалися «іудеїв» та їхнього грізного капітана, а той зі свого боку тримався холодно й зарозуміло. Регулярному війську не личить устрявати в сутички між селюками. Зате «макаренці», що супроводжували процесію, на славу своєму передмістю кинулися в атаку на чорних «покутників», вимахуючи палицями та смолоскипами. Збіглася поліція, двох хлопців з одного ворожого стану, які кричали, що загубили свої палиці та капелюхи, було заарештовано, а кількох «покутників» з протилежного табору довелось повести до аптеки — зірвавши каптури, вони трималися руками за голови й кривилися від болю.

Тим часом капітан Чіво, хитрющий, як конкістадор, здійснював зі своїм військом важливий стратегічний маневр. Незабаром Кампану було окуповано аж до виходу на вулицю Змій; барабани гуркотіли весело й тріумфально, у дедалі швидшому темпі, лунали войовничі вигуки доблесних захисників честі кварталу:

— Тут не пройде ніхто! Слава діві Макаренській!

Вулиця Змій перетворилася на театральну залу. Балкони були забиті людом, на протягнутих від будинку до будинку дротах висіли електричні ліхтарі, до яскраво освітлених вікон кав'ярень і крамниць попритискалося багато облич, попід мурами та стінами стояли рядами стільці, на яких сиділи глядачі; вони щоразу підхоплювалися на ноги, коли сурми та барабани повідомляли про наближення нових «страстей».

Цієї ночі ніхто в місті не спав. Навіть богобоязливі бабусі, які після вечірньої молитви замикаються в своїх будинках, вийшли сьогодні на вулиці, щоб подивитися, як проходитимуть удосвіта численні процесії.

Пробило третю годину, але ніщо не свідчило про такий пізній час. У кав'ярнях і тавернах було повно людей. З рибних крамничок струміли пахощі гарячої олії. Прямо посеред вулиці розташувалися мандрівні торговці, галасливо пропонуючи солодощі та напої. Родини, які виходять на вулицю лише на великі свята, стояли тут ще з учорашнього дня й дивилися, як проходить процесія за процесією. Під захоплені вигуки пропливали мантії святих дів, метри й метри розкішного оксамиту; статуї спасителя в золотій короні та парчевих шатах; цілий світ якихось дивовижних істот, чиї трагічні, залиті кров'ю або зрошені слізьми обличчя різко контрастували із театральним блиском обвішаних коштовностями уборів.

Чужоземці з подивом дивилися на цю химерну християнську церемонію, схожу на веселе поганське свято, бо ж сум і біль можна було бачити лише на обличчях статуй. Севільці, що сиділи поруч, пояснювали їм, як називається той чи той образ.

Ось пронесли Христа осудженого, потім Христа мовчальника, богоматір скорбну, Ісуса з хрестом на плечі, богоматір у долині, господа Ісуса, що тричі впав, святу діву в сльозах, господа, що впокоївся, і богоматір трьох печалей. А за кожним образом ішли процесії «покутників» у чорних, білих, червоних, зелених, синіх і лілових плащах. Їхні обличчя ховалися під гостроверхими каптурами, і тільки очі загадково блищали крізь прорізи в масках.

Повільно сунули важкі ноші-помости, часто застряючи у вузьких вулицях. Вибравшись з тіснини, процесії виходили на площу Сан-Франціско, де перед ратушею височіли ложі. Тут носії робили півоберта й опускалися на одне коліно. Статуї повертались обличчям до глядачів

і, здавалося, вітали легким поклоном чужоземців та осіб королівської крові, що прибули в Севілью на фієсту.

Біля помостів ішли хлопчаки, вони несли глеки з водою. Тільки-но похід спинявся, оксамитова завіса, що спадала до самої землі, піднімалась, і під платформою ставало видно двадцятьох або тридцятьох чоловіків з пов'язаними хустинкою головами — голі по пояс, червоні від натуги, зарошені потом, вони скидалися на замучених утомою дикунів. То були «галісійці»; цих дужих носіїв чомусь називали тільки так, хоч би звідки вони походили, немовби діти сонячної Андалусії вважали себе нездатними до тяжкої стомливої праці. «Галісійці» жадібно пили воду, а якщо поблизу був шинок, то бунтували, вимагаючи від розпорядника процесії вина. Перебуваючи в своєму ув'язненні багато годин підряд, вони і їли, згорбившись під помостом, і тут-таки справляли інші потреби. Не раз, коли сцена «страстей» після тривалої зупинки рушала далі, в натовпі сміялися, бачачи сліди, що лишалися на бруківці. На місце події хутко збігалися підмітальники з кошиками і прибирали вулицю.

Процесії аж гнітили своєю театральною пишнотою: потік рухливих ешафотів, мертвотно блідих облич та розкішних мантій не припинявся до самого ранку, а навколо вирувала гомінка, весела юрма. Марно голосили мідні сурми, оплакуючи найжахливіший з усіх злочинів, підле вбивство божого сина. Природа залишалася незворушною й не хотіла розділяти з людьми їхню освячену традиціями скорботу. Річка, дзюркочучи, несла свої води під мостами, осяйною стрічкою стелилася на мовчазних луках; помаранчеві дерева, ці кадильниці ночі, розтуляли тисячі білих ротиків і дихали пахощами любострасної плоті; зелені водограї пальм шелестіли листям над зубчастими мавританськими мурами Алькасара; затуляючи куточок неба своїм стрімким громаддям, здіймалася вгору Хіральда, схожа на блакитний привид, який ковтає зорі; і висів угорі місяць, сп'янілий від нічних пахощів — здавалося, він усміхається до землі, напоєної весняними соками, до міста, затопленого морем вогнів, і до людського мурашника, що комашився в його червоних надрах, до всіх тих, хто тішився життям, хто випивав і співав, хто поминав давню смерть бурхливими веселощами та гульнею.

Ісус помер. Заради нього жінки вдяглися в жалобу, а чоловіки закуталися в плащі з каптурами, ставши схожими

на якихось чудернацьких комах. Мідні сурми театрально ридали, оплакуючи мученицьку смерть сина божого, храми поминали його глибокою мовчанкою, запнувши двері чорними завісами... А річка, як і завжди, зітхала й ніжно дзюркотіла, ніби припрошувала закоханих посидіти на її берегах; і пальми байдуже хитали гіллям над зубчастими мурами; і помаранчеві дерева розливали п'янкі пахощі, ніби визнавали тільки одного бога — кохання, яке дарує життя і втіху; і місяць усміхався незворушно; і вежа куталася в блакитний нічний серпанок, гублячись у таємничій височині,— мабуть, вона думала з притаманною неживим речам простотою, що з плином сторіч людські уявлення змінюються, адже ті, хто її створив, вірували в іншого бога.

Зненацька натовп на вулиці Змій заворушився й загомонів, охоплений веселою нетерплячкою. Під звуки музики щільними рядами наближалася процесія Макарени. Шалено гуркотіли барабани, завивали сурми, галасувала весела юрма «макаренців», і люди попідводилися зі стільців, щоб краще роздивитися гамірний похід, який несподівано сунув вулицею.

Попереду йшли розхристані молоді хлопці — вони вимахували палицями і крикливо славили святу діву. Гордо виступали під цікавими поглядами міської знаті розпатлані жінки в убогих лахах, пишаючись, що йдуть по вулиці Змій, у самому центрі Севільї, де їм доводилось бувати лише вряди-годи.

Цієї чудесної ночі вони мстилися за свою бідність і кричали у вікна кав'ярень, заповнених пристойною публікою, та клубів, де збиралися молоді сеньйори:

— Ось ідуть макаренці! Дивіться усі на святу діву — найкращу в світі! Слава матері божій!

То там, то там котрась із жінок смикала за руку чоловіка, який після трьох годин походу в процесії не міг утримати прямо голову і ледь стояв на ногах. Додому!.. Але захмелілий «макаренець» опирався і белькотів, дихаючи п'яним перегаром.

— Відчепися, жінко. Спершу я заспіваю нашій смуглявці.

Прокашлявшись і підніс ши руку до горла, він утуплював погляд у статую і хрипко заводив пісню, яку ніхто, крім нього, не міг почути серед неймовірного галасу, оплесків, завивань сурми та гуркоту барабанів. Шаленство затопило вузеньку вулицю, ніби туди щойно вдерлася

п'яна орда. Сотні голосів водночас виспівували на всі лади. Навколо пош із святою дівою юрмилися молоді хлопці — бліді, зарошені потом, без капелюхів, що їх давно погубили, в розстебнутих жилетах. Спотикаючись і виснучи на руках у друзів, вони голосами вмирущих тягли саету. На підступах до вулиці Змій валялися на тротуарах Кампани тіла «макаренців», що полягли у славному поході.

У дверях кав'ярні стояв Насіональ з дружиною та дітьми і дивився, як проходять «покутники». «Забобони й відсталість!..» Але за звичаєм він щороку був присутній при штурмі вулиці Змій буйними «макаренцями».

Бандерильєро відразу впізнав Гальярдо по стрункій постаті та характерній для тореро зграбності, яких не могла приховати навіть його інквізиторська мантія.

— Хуанільйо, скажи нехай спиняться. Тут у кав'ярні сидять кілька сеньйор-чужоземок, їм хотілося б краще роздивитися Макарену.

Поміст із священною ношею застиг на місці. Музика заграла один із тих бравурних маршів, якими розважають публіку на кориді, і відразу ж невидимі носії почали дружно переступати з ноги на ногу, від чого поміст заходив ходором, ледь не розчавлюючи людей об стіни, а свята діва з усіма своїми коштовностями, квітами, ліхтариками та важким балдахіном затанцювала під музику. Це була заздалегідь відрепетирувана вистава, якою «макаренці» дуже пишалися. Хлопці з передмістя, ухопившись руками за краї платформи, розгойдувалися разом з нею і весело кричали, захоплені цим чудом сили і спритності.

— Нехай дивиться вся Севілья!.. Оце гарно! Так уміють лише «макаренці»!..

А коли музика замовкла і поміст перестав розгойдуватись, гримнули оплески та вітальні вигуки — блюзнірські, безсоромні, але викликані щирим захватом. Вигукували заздоровниці найсвятішій діві Макаренській, яка, мовляв, уміє і се й те краще від усіх інших відомих і невідомих дів.

Братство продовжувало свій тріумфальний похід, залишаючи полеглих на кожній вулиці і відсталих у кожному шинку. Коли зійшло сонце, воно застало процесію дуже далеко від її парафії, на протилежному кінці Севільї. Перші промені заіскрилися в діамантах, що прикрашали статую, й освітили мертвотно бліді обличчя простолюду

та «покутників», які поскидали з себе маски. У вранішньому світлі кортеж здавався ватагою пияків, що повертаються з нічної гульні.

Неподалік базарного майдану обидва помости було покинуто серед вулиці, і процесія розбрелася по ближніх шинках «пропустити вранішню чарочку». Про місцеве вино забули і великими келихами жлуктали агвардієнте [1] з Касальї та Руте. Білі плащі «покутників» давно перетворилися на брудні, покриті плямами ганчірки. Рукавички було погублено. На розі вулиці зігнувся в три погибелі якийсь брат із погаслою свічкою. Підтримуючи рукою каптур і роззявивши рота, він спорожняв отруєний алкоголем шлунок.

Від блискучого «іудейського вояцтва» лишилися жалюгідні рештки — здавалося, воно повертається після нищівного розгрому. Капітан плентав, ледь тримаючись на ногах, зламані пера звисали на його мертвотно бліде обличчя, але він старанно оберігав свій пишний обладунок від брудних доторків. Честь мундира — над усе!

Коли зійшло сонце, Гальярдо покинув процесію. Досить і того, що він супроводжував святу діву всю ніч — вона йому цього, звичайно, не забуде. Останні години урочистого походу, що тривав до полудня, коли Макарена повертала в церкву святого Хіля, були найтяжчими. Виспані, тверезі глядачі глузували з п'яних і брудних після веселої ночі братів, які при світлі дня здавалися кумедними у своїх каптурах. Негаразд, якщо матадора побачать у цій череді п'яних, що не минають жодного шинку.

Сеньйора Ангустіас уже чекала на сина в патіо і допомогла йому скинути вбрання покутника. Гальярдо треба було добре відпочити, після того як він виконав свій обов'язок перед святою дівою. У неділю, на великдень, коріда — перша після його поранення. Прокляте ремесло! З таким не відпочинеш, та й бідолашні жінки недовго пожили спокійно — знов для них починаються дні страху й тривоги.

Усю суботу та недільний ранок еспада приймав візити шанувальників, що прибули до Севільї з навколишніх сіл на страсні свята та великодній ярмарок. Усі радісно всміхалися, вірячи, що улюблений матадор здійснить у неділю великі подвиги.

---

[1] Агвардієнте — біле хлібне вино, за смаком нагадує горілку.

— Подивимось, як ти себе покажеш! Любителі покладають на тебе великі надії. Із здоров'ям уже гаразд?

Гальярдо вірив у свої сили. Проживши кілька місяців у маєтку, на природі, він зміцнів і почував себе тепер не гірше, ніж до поранення. Щоправда, іноді, полюючи у своїх володіннях, матадор відчував у нозі слабість. Але тільки після тривалих переходів.

— Зроблю усе, що зможу,— казав Хуан з удаваною скромністю.— Гадаю, вам сподобається.

Дон Хосе перебивав Гальярдо — він, як завжди, сліпо вірив у свого матадора.

— Ти виступиш, як ангел... Усі бики будуть твоїми!..

Забувши на мить про кориду, шанувальники Гальярдо стали обговорювати новину, яка щойно поширилася по місту.

Серед лісистих гір у провінції Кордова жандарми натрапили на розкладений труп. Голова була знівечена до невпізнання, майже розтрощена пострілом упритул. Упізнати вбитого виявилося неможливим, але, судячи з одежі та карабіна, то майже напевне був Плюмітас.

Гальярдо слухав мовчки. Після свого поранення він не бачив розбійника, але зберіг про нього добрий спомин. Наймити переказували матадорові, що коли він лежав при смерті, Плюмітас двічі заїздив до Рінконади й запитував про його стан. А коли еспада перебрався з родиною до маєтку, до нього не раз підходили пастухи й нишком повідомляли, що їм стрічався в полі Плюмітас і, довідавшись, що вони з Рінконади, передавав сеньйорові Хуану вітання.

Бідолаха! Гальярдо із сумом подумав, що розбійник угадав свою долю. Він загинув не від кулі жандарма. Його убили, коли він спав. Укоротив йому віку хтось із своїх, котрийсь «любитель» із тих, що ходять за тобою, мов тінь, шалено пориваючись до слави.

У неділю, перед від'їздом матадора на кориду, атмосфера в домі була ще гнітючіша, ніж звичайно. Кармен силкувалася зберегти спокій і навіть була присутня, коли Гарабато вдягав маестро. Вона болісно всміхнулася, вдаючи безтурботність, бо помічала, що чоловік теж стривожений, і прагнула хоч трохи розвеселити його. Сеньйора Ангустіас никала біля дверей, бажаючи ще раз подивитись на свого Хуанільйо, ніби прощалася з ним навіки.

Коли Гальярдо, в береті і з плащем через руку, вийшов у патіо, мати кинулась йому на шию, гірко плачучи. Вона

не вимовила ні слова, але сумні зітхання видавали її думки. Хуан виступає уперше після поранення і на тій самій арені, де скоїлося нещастя!.. Проста й забобонна душа матері не могла змиритися з такою необачністю. Ох, коли нарешті він покине цю проклятущу роботу? Чи ж у нього мало грошей?..

Але втрутився шуряк з виглядом найавторитетнішої людини в сім'ї. Годі, мамо, нема чого так тривожитись. Звичайнісінька корида — не перша й не остання. Треба дати Хуанові спокій і не хвилювати його своїм хлипанням.

Кармен трималася з більшою мужністю. Вона не плакала і провела чоловіка аж до воріт — їй хотілося його підбадьорити. Тепер, коли їхня любов відродилася і вони з Хуаном жили мирно, кохаючи одне одного, Кармен просто не могла повірити, щоб нове лихо зруйнувало її щастя. Той удар рогом був промисел божий, адже господь часто обертає зло на добро, і то він захотів поєднати їх через велике горе. Сьогодні Хуан виступить, як звичайно, і повернеться додому живий і неушкоджений.

— Нехай щастить тобі!

І Кармен закоханим поглядом провела карету, за якою мчала ватага хлопчаків, що захоплено й заздрісно милувалися блискучими костюмами тореадорів. Залишившись сама, бідолашна жінка піднялася до себе в кімнату й запалила свічки перед образом богоматері, що подає надію.

Насіональ сидів у кареті поруч із маестро, насуплений і похмурий. Сьогодні день виборів; але товариші з квадрильї навіть не чули про це. Усі говорили тільки про смерть Плюмітаса та про кориду.

До самого полудня бандерильєро працював сьогодні з товаришами по комітету «задля ідеї». Клятуща корида, вона заважає йому виконати свій обов'язок громадянина — привести до виборчих урн кількох друзів, що так і не проголосують, як він не прийде по них!

На виборчі пункти пішли тільки «ідейні», а місто, здавалося, не мало найменшої уяви про те, що сьогодні вибори. На всіх перехрестях купками стояли люди, палко сперечаючись між собою, але сперечалися вони тільки про бій биків. Що за народ!.. Насіональ обурено подумав, що якби не ця байдужість, вороги не посміли б удаватися до підступів і насильства, не вкинули б до в'язниці дона Хоселіто, який із красномовністю трибуна виступив проти несправедливості, не заарештували б його друзів.

Бандерильєро хотів би розділити їхню мученицьку долю, а натомість був змушений одягати костюм тореро і йти до свого маестро. І таке знущання над громадянами залишиться безкарним? І народ не повстане?

Їдучи однією з вулиць, прилеглих до Кампани, тореро побачили оддалік великий натовп. Люди галасували й вимахували палицями, немов збиралися бунтувати. Поліцаї тіснили розхвильовану юрбу, відбиваючи удари палиць шаблями і луплячи направо, наліво плазом.

Насйональ підхопився на ноги, готуючись вискочити з карети. Нарешті! Настала сподівана мить!..

— Революція! Народ узявся за зброю!

Але маестро, не знаючи, сміятися йому чи сердитись, штурханом посадив бандерильєро на місце.

— Не будь йолопом, Себастьяне. Тобі всюди ввижаються революції та заколоти.

Тореро з квадрильї зареготали, одразу здогадавшись, що там насправді діється. Коли в касі на вулиці Кампана оголосили, що всі квитки на кориду продано, народ у благородному гніві кинувся палити будку, а поліція розганяла збурений натовп... Насйональ сумно похнюпив голову.

— Реакція й темнота! От якби вони вміли читати й писати...

Тореро прибули в цирк. Коли квадрильї вийшли на арену, їх зустріла бурхлива овація, нескінченні оплески. Усі вони призначалися для Гальярдо. Публіка вітала його перший виступ після тяжкого поранення, про яке стільки говорено по всій Іспанії.

Коли Гальярдо вийшов убити свого першого бика, знову знялася буря оплесків та вітальних вигуків. З усіх лож дивилися на нього в біноклі жінки в білих мантильях; на сонячному боці кричали й аплодували не менше, ніж у затінених рядах. Навіть вороги піддалися загальному спалаху приязні. Бідолаха! Він стільки вистраждав!.. Амфітеатр цілком належав Гальярдо. Ніколи ще публіка не вітала його так одностайно.

Матадор скинув берет перед ложею президента і виголосив посвяту. Оле! Оле! Ніхто не почув жодного слова, але всі прийшли в захват. Мабуть, чудово сказано! Аплодисменти проводжали Гальярдо, аж поки він підійшов до бика.

Запала очікувальна тиша. Матадор підступив до тварини й махнув мулетою, але підступив не так близько, як бувало раніше, коли він хвилював публіку до нестями,

тицяючи червоним клаптем у самісіньку морду. По притихлих рядах амфітеатру прокотилася хвиля подиву, але ніхто не сказав ні слова. Гальярдо кілька разів тупнув ногою, роздражнюючи бика, і той нарешті ліниво подався вперед, але не встиг він пробігти під мулетою, як тореро з видимою покваплістю відскочив убік. Глядачі здивовано перезирнулись. Як це розуміти?..

Матадор побачив зовсім поруч Насіоналя, а трохи далі ще одного тореро зі своєї квадрильї, але цього разу не звелів: «Усі з арени!»

По рядах амфітеатру прокотився гомін, глядачі палко засперечалися. Друзі матадора визнали за потрібне пояснити незрозумілу поведінку свого улюбленця.

— Він ще не зовсім одужав. Рано йому виступати!.. Хіба не бачите?..

Двоє тореро вимахували плащами, допомагаючи матадорові в його маневрах. Бик очманіло гасав поміж червоних полотнищ і тільки-но кидався на мулету, як уже бачив перед очима плащ, що відманював його від еспади.

Мабуть, Гальярдо вирішив, що треба якомога скоріше покінчити з цим дивним становищем. Він став у позицію, підняв шпагу й кинувся на бика.

Серед глядачів прокотився розгублений гомін. Шпага увійшла менше ніж на третину й, задрижавши, ледь трималась у шиї бика. Матадор відскочив від рогів раніше, ніж устиг угородити лезо по руків'я.

— Зате який точний удар! — кричали шанувальники Гальярдо, показуючи на шпагу, і гучно зааплодували, прагнучи заглушити оплесками гомін невдоволення, викликаний невдачею матадора.

Справжні знавці співчутливо посміхалися. Цей хлопець утратив єдине що мав: мужність і відчайдушність. Вони помітили, як він інстинктивно відсмикнув руку, коли вістря шпаги вгородилося в бика; помітили й те, як злякано він одвернувся — так іноді людина заплющує очі, щоб не бачити небезпеки.

Шпага впала на арену; тоді Гальярдо взяв іншу і знову пішов на бика в супроводі помічників. Насіональ тримав свій плащ напоготові, щоб у потрібну мить відвернути увагу бика. Крім того, бандерильєро оглушував тварину могутнім ревом, змушуючи бика обертатися щоразу, як той підступав надто близько до Хуана.

Матадор знову вдарив — і не краще. Лезо не встромилося навіть наполовину.

— Таж він не підходить близько! — обурено загомоніли в рядах.— Рогів боїться.

Гальярдо, стоячи перед биком, широко розвів руки, показуючи публіці, яка була в нього за спиною, що бик своє дістав і з хвилини на хвилину впаде. Але тварина трималася на ногах і лише мотала головою з боку в бік.

Роздражнивши бика червоним полотнищем, Насйональ змусив його побігти і, вибираючи слушний момент, кілька разів щосили вдарив плащем по загривку. Публіка вгадала намір бандерильєро й обурено запротестувала. Він навмисне жене тварину, щоб від бігу лезо увійшло глибше. Та ще й б'є по руків'ю шпаги плащем. Насйоналя обзивали з рядів душогубом, осипали лайкою його матір, сумнівалися в законності його появи на світ; над сонячними рядами погрозливо здійнялися палиці, на арену полетіли пляшки й апельсини, але Насйональ, здавалося, оглух і осліп. Він гнав і гнав бика по арені, радіючи, що виконує свій обов'язок і рятує друга.

Нарешті з пащі бика вдарив струмінь крові, ноги в нього підломилися, й він упав, але голову не опустив, ніби щомиті ладен був підхопитися й кинутися в бій. До бика підбіг пунтільєро, прагнучи якомога скоріше добити його й виручити маестро зі скрути. Тим часом Насйональ непомітно натиснув на шпагу і загнав її по саме руків'я.

Глядачі на сонячному боці помітили цей маневр.

— Душогуб! Убивця!..— гнівно кричали вони, посхоплювавшись на ноги.

Публіка шаленіла, заступаючись за бідолашного бика, наче той не був приречений на смерть так чи інак. Насйоналеві погрожували кулаками, ніби він учинив казна-який злочин, і бандерильєро, опустивши голову, зрештою втік з арени.

Тим часом Гальярдо рушив до президентської ложі із звичайним привітанням. Найвідданіші шанувальники провели його оплесками, ріденькими, зате гучними.

— Не пощастило йому,— казали вони з палкою вірою, що не піддавалася розчаруванню.— Зате які точні удари! Тут уже ніхто не стане сперечатись.

Матадор на хвильку спинився перед рядами, де сиділи найвірніші його прихильники і, спершись на бар'єр, став виправдовуватись. Бик попався негодящий, з таким неможливо показати справжню роботу.

Шанувальники на чолі з доном Хосе згідливо кивали головами — вони й самі такої думки.

Майже всю кориду простояв Гальярдо, спершись на бар'єр. Шанувальники охоче вислуховували його пояснення, але в душі тореро ворушився сумнів, невіра в свої сили, якої досі він не знав.

Бики здавалися йому тепер більшими, та ще й наділеними «двома життями» — ніяк не хотіли вмирати. А раніше ж вони падали під ударами його шпаги просто-таки з дивовижною легкістю. Нема сумніву, проти нього сьогодні випустили найпідступніших тварин із череди, щоб зганьбити його. Це каверзи ворогів, не інакше.

У темних закапелках матадорової свідомості жевріла інша підозра, але Гальярдо не хотів прислухатись до неї, не мав ніякого бажання витягувати її з таємничих глибин. Рука його ніби ставала коротша в ту мить, коли завдавала удару. Раніше вістря шпаги досягало шиї бика зі стрімкістю блискавки: тепер же йому доводилось долати, здавалося, нескінченну відстань, жахливу, непроникну порожнечу. Ноги теж стали не ті. Вони не корилися матадорові, жили власним, незалежним від тіла життям. Марно він напружував волю і наказував їм стояти як колись, спокійно і твердо. Вони не слухались. Так ніби самі відчували небезпеку і напрочуд спритно відскакували вбік, щойно їх обдувало повітрям, развихреним важкою тушею бика, який мчав на нього.

Увесь сором за свою певдачу, усю лють, викликану раптовим нападом страху, Гальярдо обернув проти публіки. Чого хочуть від нього ці люди? Щоб їм на втіху він дав настромити себе на роги?.. У нього й так уже досить на тілі шрамів — слідів безумної відваги. Йому нема чого доводити свою хоробрість. Він і так чудом залишився живий і має за це дякувати тільки божому заступництву та молитвам матері і сердешної Кармен. Він бачив кощаве обличчя смерті так близько, як ніхто інший, і краще за будь-кого розуміє, яка це радість — жити.

«Не сподівайтеся, що задля вашої втіхи я полізу прямо на роги!» — думав матадор, поглядаючи на публіку.

Відтепер він убиватиме биків, як більшість його товаришів. Коли краще, а коли й гірше. Зрештою, корида — це ремесло; він уже вибився нагору, і тепер найважливіше — зберегти життя. Він буде хоробрим, але в розумних межах. Не дасть бикові настромити себе на роги тільки заради того, щоб люди потім розводилися, який він сміливий.

Коли Гальярдо вийшов зі шпагою проти другого бика,

він так перейнявся цими думками, що відчув приплив холодної мужності. Жоден бик тепер йому не страшний. Він вробить усе можливе, щоб не напоротись на роги.

Прямуючи назустріч звірові, він гордо вигукнув, як під час своїх найславніших виступів:

— Всі з арени!

По рядах прокотився збуджений гомін. Гальярдо сказав: «Всі з арени!» Зараз покаже, на що він здатний.

Але сподівання публіки не виправдались. Насіональ і далі йшов за маестро з плащем через руку. Своїм гострим розумом досвідченого бандерильєро, звиклого до марнославних вихваток матадорів, він збагнув фальшиву театральність гордого наказу.

Гальярдо спинився далеченько від бика і з явною осторогою змахнув кілька разів мулетою. Насіоналів плащ весь час метлявся поруч.

Коли мулета опустилась, бик мотнув головою, ніби збирався напасти, але з місця не зрушив. Матадор, що тримався насторожі, дав себе одурити цим рухом і квапливо відступив, майже відскочив, на кілька кроків назад, рятуючись від бика, який і не думав нападати.

Цей непотрібний відступ поставив Гальярдо в безглузде становище. Багато глядачів засміялись. Почулися здивовані вигуки й навіть свист.

— Тікай, а то заколе! — насмішкувато порадив хтось із глядачів.

— Ой, лячно! — пропищав жіночим голосом інший.

Гальярдо спалахнув від гніву. І це йому! На арені Севільї!.. Відчув, що в ньому зроджується порив шаленої відваги, як траплялося за часів, коли він був початківцем, коли сліпо кидався на бика — а там як бог дасть! Але тіло йому не скорилося. Рука, здавалося, мислила, а ноги збунтувались перед небезпекою і насміхалися з його волі.

Та публіка сама прийшла на допомогу матадорові. Обурені образливими вигуками, глядачі зацитькали на крикунів. Як можна так ставитись до чоловіка, що тільки-но одужав після тяжкої рани... Це не достойно арени Севільї. Поводьтеся ж по-людському!

Гальярдо скористався несподіваним співчуттям публіки, щоб вийти зі скрутного становища. Зайшовши збоку, він завдав бикові підступного удару в шию. Тварина впала забита, як на різниці, з рота в неї бризнула кров. Деякі глядачі зааплодували, самі не знаючи за віщо, інші свистіли, більшість сиділа тихо.

— Проти нього випустили не биків, а підлих собак! — кричав зі свого місця повірений, хоч і знав, що всі бики — з маркізових черед.— Хіба це бики!.. Нехай дадуть справжніх благородних тварин, тоді подивимося, що буде!

Виходячи з цирку, Гальярдо помітив, що публіка мовчить. Люди проходили повз нього, навіть не вітаючись, він не почув жодного вигуку, якими зустрічали його після вдалих виступів. Навіть не посунула за каретою юрма голодрапців, які завжди вешталися перед цирком, чекаючи на новини, і ще до закінчення кориди знали про всі події на арені та про подвиги матадора.

Вперше у своєму житті зазнав Гальярдо такої невдачі. Навіть його бандерильєро були мовчазні й похмурі, мов солдати після розгрому армії. Та коли матадор приїхав додому й потрапив у обійми матері, Кармен і сестри, побачив, як радісно хапають його за ноги малі племінники, він одразу повеселішав. «Будь воно все прокляте!.. Головне — жити. Не дуже хвилювати родину, отримувати гроші від публіки, як інші тореро, й не робити дурниць, що рано чи пізно доведуть до смерті».

За кілька днів Гальярдо відчув потребу вийти на люди, погомоніти з друзями в дешевих кав'ярнях та в клубах на вулиці Змій. Він сподівався, що при цьому недоброзичливці мовчатимуть і в такий спосіб пощастить уникнути розмов про його провал. Вечори еспада просиджував тепер у товаристві любителів-бідняків, з якими був перестав зустрічатись, відтоді, як заприязнився з багатіями. Потім ішов у клуб Сорока п'ятьох, де його повірений, галасуючи, вимахуючи руками та нав'язуючи всім свою думку, як і раніше боронив славу Гальярдо.

Незрівнянний дон Хосе! Віра його була непохитна, сильніша за всякі сумніви. Хуан є і буде найкращим матадором світу. Він не зробив Гальярдо жодного критичного зауваження, жодним словом не дорікнув за невдалий виступ: навпаки, сам узявся шукати йому виправдання і на додачу втішав тореро мудрими порадами.

— Ти ще не одужав від рани. Я всім кажу: «Ось як він зовсім одужає — тоді побачите». Все буде, як і раніше. Підеш прямо на бика,— адже бог нагородив тебе відвагою,— і р-раз! По саме руків'я — і бик готовий!

Гальярдо відповідав загадковою посмішкою... Нанизувати биків на шпагу — одного за одним! Нічого іншого він і не прагне. Та леле! Якими великими й грізними вони

стали! Як виросли за той час, поки він не виходив на арену!..

Якусь розраду Гальярдо знаходив у грі. За зеленим столом він забував про свої турботи. Знову став програвати скажені гроші молодим сеньйорам, які прощали його невдачі на арені, бо ж він був «світський» тореро.

Одного вечора друзі запросили його повечеряти в готелі «Ерітанья». Там мала відбутися весела гулянка в товаристві кількох чужоземок легких звичаїв, з якими ці юнаки познайомилися в Парижі. Дами приїхали до Севільї подивитися ярмарок та фієсти, що відбуваються на страсному тижні, і тепер вимагали, щоб їм було показано усе «найколоритніше». Краса їхня вже прив'яла, і вони підтримували її за допомогою всілякої мудрованої косметики. Приваблені чаром екзотики, багаті молодики упадали за француженками й усіляко домагалися їхньої прихильності, в чому рідко зазнавали невдачі.

Дівчата мріяли познайомитися зі славетним тореро, з красенем матадором, на ім'я Гальярдо, чий портрет стільки разів бачили на поштових листівках та сірникових етикетках. Вони вже були на кориді і тепер попросили своїх друзів, щоб ті представили їм еспаду.

Вечірка відбулася в ресторані «Ерітанья», вікна й двері якого виходили в сад. Велика зала була оздоблена у вульгарному мавританському стилі — жалюгідне наслідування пишнот Альгамбри. Тут влаштовувано і політичні банкети, і веселі учти; іноді в цій залі лунали полум'яні промови про відродження батьківщини, іноді під бренькіт гітар пливли й вигиналися в ритмі танго звабливі жіночі тіла, ляскали по кутках корки з відкупорюваних пляшок, лунали поцілунки й вереск дівчат.

Троє жінок зустріли Гальярдо, як бога. Забувши про всіх інших поклонників, вони дивилися тільки на нього, сперечалися за честь сидіти поруч із ним, пестили його очима, гризлися за нього, як голодні вовчиці за здобич... Вони будили в матадорові спогад про іншу, майже забуту жінку. Ці теж мали золотаве волосся й були в елегантних сукнях; від їхніх тіл, напахчених тонкими парфумами, струміли п'янкі пахощі спокуси.

Дивлячись на їхніх приятелів, тореро відчував ще гостріший сум. Усі вони були друзями доньї Соль; декотрі навіть доводились їйріднею — цих Гальярдо вважав майже своїми родичами.

Усі їли й пили жадібно, як це завжди буває на нічних

гульбищах, куди йдуть із твердим наміром не стримувати себе ні в чому і якомога скоріше напитися, щоб пізнати радість забуття.

У глибині зали бренькали на гітарах кілька циганів, наспівуючи меланхолійних пісеньок. Одна з француженок, охоплена захватом неофітки, вистрибнула на стіл, бажаючи похвалитися успіхами, яких досягла за ці кілька днів під керівництвом севільського вчителя, і стала незграбно вихиляти розкішними стегнами, певна, що танцює андалуський танець.

— Одоробло! Блазнючка!.. Корова! — іронічно викрикували молоді сеньйори, плескаючи в такт долонями.

Вони глузували з її вайлуватості, але жадібно милувалися гнучким тілом. А вона, пишаючись своїм умінням і приймаючи ці незрозумілі викрики за похвалу, вихилялася ще завзятіше, втуплювала погляд у стелю і здіймала руки над головою, вигинаючи їх у вигляді дужок амфори.

Опівночі усі перепилися. Жінки, геть забувши про сором, напосідали на Гальярдо зі своїми пестощами. Вони виривали матадора одна в одної, раз у раз палко притулялись устами до його шиї та щік. Він байдуже дозволяв їм робити з собою все. Гальярдо був п'яний, але то було сумне сп'яніння. О, та інша, незабутня жінка!.. Золотокоса по-справжньому! А золото розпатланих голів, що притулялись тепер до нього, було штучне, воно покривало грубе й цупке, обезживлене хімією волосся. Губи цих жінок мали присмак жиру, пропахченого помадою. Їхні округлості здавалися якимись затвердлими, відполірованими від чужих доторків, як вичовганий тротуар. Крізь аромат парфумів йому вчувався вульгарний природний запах. О, та інша жінка! О, незабутня!..

Сам не знаючи як, Гальярдо раптом опинився в саду, де урочиста тиша ніби струменіла від зірок. Він ішов покрученою стежкою між альтанок, що ховалися в густих заростях; крізь листя освітлені вікна ресторану здавалися розчахнутими брамами пекла — людські тіпі миготіли на червоному тлі, мов чорні демони.

Якась жінка стискала його за лікоть і тягла за собою, а він скорявся, навіть не помічаючи її і витаючи думками далеко-далеко.

За годину вони повернулися до компанії. Його супутниця, поправляючи розпатлану зачіску і люто блискаючи очима, про щось розповідала подругам. Ті сміялись і шепотілися з приятелями, зневажливо киваючи на Гальярдо.

Чоловіки сміялися теж. Ох Іспанія! Країна розчарувань, де все виявляється легендою, навіть мужність героїв!..

Гальярдо усе пив і пив. Жінки, які раніше сварилися за матадора й надокучали йому своїми пестощами, тепер утратили до нього всякий інтерес і горнулися до інших чоловіків. Захмелілі гітаристи куняли над інструментами, ледь торкаючи струни.

Тореро уже вмощувався на канапі поспати, коли один із друзів запропонував підвезти його в своїй кареті. Той молодий сеньйор хотів вернутися додому раніше, ніж прокинеться його мати, графиня — вона щоранку ходить до меси.

Нічний вітерець не протверезив тореро. Приятель висадив Гальярдо на розі його вулиці, і він, хитаючись, попрямував до свого дому. Під самими дверима спинився, сперся ліктями на стіну й обхопив голову руками, ніби не міг далі витримати тягар спогадів.

Він геть забув і про друзів, і про вечерю в «Ерітаньї», і про трьох накваљованих чужоземок, які спершу сварилися за нього, а потім стали ображати його. Спогад про донью Соль ще жеврів у його свідомості,— о, він ніколи не забував про неї! — але образ її якось затьмарився, подаленів. Скоряючись забаганкам п'яного розуму, думки Гальярдо тепер звернулися до бою биків.

Він був першим матадором світу — оле! Так казав повірений, так вважали всі його друзі, і це була правда. Він ще покаже ворогам, на що здатен, коли знову вийде на арену. А недавній провал був чистою випадковістю; примхлива доля захотіла зіграти з ним лихий жарт.

У п'яному чаду він бачив себе могутнім і непереможним, а всі андалуські й кастільські бики здавались йому слабкими козами, яких нічого не варто повалити ударом кулака.

Те, що сталося,— то пусте. «Химера!» — як каже Насйональ. Навіть найкращому співцеві трапляється пускати півня.

Згадавши це прислів'я, яким утішалися після невдалих корид найшанованіші патріархи тавромахії, Хуан раптом відчув невтримне бажання заспівати, розбудити своїм голосом притихлу безлюдну вулицю.

Усе ще спираючись головою на руки, він затягнув пісню власного витвору, що не дуже складно прославляла його високі прикмети. «Ось я Хуанільйо Гальярдо... хоробріший, ніж сам господь бог». А що більше нічого на свою

честь придумати він не міг, то повторював і повторював ті самі слова хрипким і монотонним голосом, аж поки на другому кінці вулиці прокинувся якийсь пес і загавкав йому у відповідь.

Мабуть, у Хуанові пробудився спадковий потяг до співу, який охоплював його батька-шевця щотижня, коли той повертався п'яний додому.

Двері розчинились, і ще напівсонний Гарабато вистромив надвір голову. Він вирішив поглянути, що то за п'яний горлає таким знайомим голосом.

— А! Це ти? — озвався матадор.— Почекай-но, я доспіваю.

І ще довго виводив незакінчену оду на честь своєї хоробрості, поки нарешті вирішив зайти в дім.

Лягати йому не хотілося. Здогадуючись, у якому він стані, Хуан не квапився іти нагору до спальні, де Кармен, мабуть, не спить, чекаючи на нього.

— Іди лягай, Гарабато. У мене ще багато справ.

Він сам не знав, які в нього можуть бути справи, але йому раптом закортіло посидіти в своєму кабінеті, обвішаному його портретами, стрічками, зірваними з биків, та афішами, що кричали про його подвиги.

Коли слуга пішов, Гальярдо увімкнув світло, став, похитуючись, посеред кабінету і захопленим поглядом обвів стіни, ніби вперше бачив цей музей слави.

— Чудово. Ох і чудово! — мурмотів він.— Оцей славний хлоп'яга — я. І отой — також я. І всі вони — я!.. А ще знаходяться такі, що погано говорять про мене!.. Прокляття! Я перший матадор світу. Так каже дон Хосе, і це правда.

Він зірвав з голови капелюх, ніби корону слави, що гнітила йому чоло, і пожбурив його на диван. Заточуючись, сперся руками на письмовий стіл і втупив погляд у величезну бичачу голову, що прикрашала стіну навпроти дверей кабінету.

— Оле! Добривечір, красеню!.. Чого тобі тут треба?.. Му-у! Му-у!

Гальярдо привітав опудало, по-дитячому передражнивши рев бика на пасовиську чи арені. Спершу він ніяк не міг пригадати, чого це раптом опинилася тут оця кошлата голова з грізними рогами. Та помалу пам'ять його прояснювалась.

— А, впізнаю тебе, парубче... Пригадую, до чого ти мене колись довів. Глядачі свистіли, жбурляли на арену

пляшки... навіть шпетили мою бідолашну матір... А ти радів!.. А ти втішався — еге ж, негіднику?..

Крізь п'яний туман матадорові привиділося, ніби покрита лаком морда зморщилася від сміху, а в скляних очах замиготіли глузливі вогники. Ось заворушилася шия, і рогата голова кивнула йому у відповідь.

Досі п'яний добродушно всміхався, але на згадку про той злощасний день він скипів гнівом. І ця капосна тварюка ще й сміється!.. Ось через таких мерзенних, лукавих і підступних биків, що глузують з тореадора, публіка поливає чесну людину лайкою і знімає її на глум. Як ненавидів їх Гальярдо! З якою лютістю втупився він у скляні очі рогатої голови!..

— То ти ще й смієшся, виродку? Будь ти проклятий, блазню! Будь проклята корова, що тебе спородила, і мерзотник-хазяїн, на чиїх луках ти скуб траву! Щоб його запроторили до в'язниці... То ти й досі смієшся? І досі мене передражнюєш?

Тіпаючись від люті, матадор схилився над столом і квапливо висунув кілька шухляд. Потім випростався і простяг руку до рогатої голови.

Бах! Бах!.. Гримнули два револьверні постріли...

Скляне око розлетілося на дрібні скалки, а на волохатому лобі з'явилася чорна дірка в кружечку смаленої шерсті.

VIII

У розпалі весни несподівано похолодніло — звичайне явище для Мадріда з його нестійким кліматом і різкими змінами погоди.

Здавалося, повернулась зима. З сірого неба лилися рясні дощі, а іноді випадав і сніг. Люди, що вже були повбиралися в літні костюми, знову відкривали шафи та скрині, діставали пальта й плащі. Від дощу почорніли і втратили форму білі весняні капелюхи.

За ці два тижні не відбулося жодної кориди. Недільний бій биків перенесли на перший день, коли стане на погоді. Імпресаріо, працівники цирку та незліченні любителі — усі ті, кому ця вимушена затримка псувала настрій — поглядали на небо з тривогою селянина, який потерпає за свій урожай. Світлий клаптик поміж хмар або дві-три зірки, що проглядали опівночі, коли останні завсідники виходять із кав'ярень, сповнювали їх радістю.

— Розпогоджується... Післязавтра корида.

Але небо знову затягувалося сірою запоною, накрапав дощ, і любителі бою биків проклинали погоду, що ніби оголосила війну національній фієсті... Злощасна країна! В ній неможливо навіть улаштувати кориду!

Гальярдо був змушений тинятися два тижні без діла. Квадрилья ремствувала. У будь-якому іншому місті Іспанії тореро поставилися б до такої затримки спокійно. Адже готель оплачував їм матадор — усюди, крім Мадріда. Цей поганий звичай існував здавна, його запровадили маестро, які жили поблизу столиці. Чомусь вважалося, що кожен тореро повинен мати в Мадріді свій дім. От і доводилося бідолашним пеонам та пікадорам оселятися в убогому заїзді, який держала вдова одного бандерильєро, і, затягши пояси, заощаджувати геть на всьому. Вони майже не курили, не сміли ступити й на поріг кав'ярні. З жадібністю людей, які проливають кров за жменьку дуро, вони думали тільки про свої сім'ї. Їм ще виступати в Мадріді на двох коридах і не проїсти б наперед усі ті гроші, що вони отримають за них.

Сидячи насамоті в готелі, матадор також був у кепському настрої. Він сумував не так через погоду, як через свою лиху долю.

Перша корида в Мадріді закінчилася для нього прикрою невдачею. Публіка вже не приймала його так, як раніше. Правда, ще залишалися в нього прихильники, які несхитно вірили в свого улюбленця і захищали його, але якщо торік вони трималися галасливо й зухвало, то тепер притихли, здавалися якимись пригніченими і навіть коли знаходили привід поплескати йому, робили це досить боязко. Зате вороги, навпаки, підвели голову, а з ними й основна маса публіки, що прагне кривавих видовищ. Які несправедливі були вони тепер до Гальярдо, з яким шалом обкладали його лайкою!..

До інших матадорів глядачі ставилися куди поблажливіше — а йому не прощали нічого.

Вони звикли бачити, що Гальярдо кидається на бика, не думаючи про небезпеку, і хотіли, щоб він завжди залишався таким відчайдушно хоробрим, аж поки смерть урве його кар'єру. Ще відтоді, як він почав створювати собі ім'я на арені, його мали за самогубця, якому таланить, і публіка не бажала миритися з тим, що він раптом згадав про обачність. Його природне бажання зберегти життя зустрічалося лайкою. Якщо еспада не підходив до бика

вовсім близько і мулета не діставала морди, вибухали гнівні протести. Матадор боїться наблизитись до бика! А досить йому було відскочити від рогів хоч на крок, як в амфітеатру лунала найнепристойніша лайка.

Чутка про те, що сталося на великодній кориді в Севільї, мабуть, уже поширилася по всій Іспанії. Вороги тепер мстилися за довгі роки мовчазних заздрощів. Товариші по ремеслу, які, змагаючись із Гальярдо, теж нерідко змушені були ризикувати життям, тепер висловлювали лицемірний жаль, що слава суперника згасла. Куди поділась його хоробрість! Скуштувавши рогів, він став надто обачним. Підбурена такими пересудами, публіка очей не зводила з тореро, наперед готова присікатись до будь-якої дрібниці, ніби й забула, що раніше аплодувала навіть його невдачам.

Юрба, як відомо, непостійна й легко змінює свою думку. Людям набридло захоплюватись подвигами Гальярдо, і тепер вони втішалися, дивлячись, як він боїться та береженься. Здавалося, публіка почувала себе відважнішою, бачачи страх матадора.

Глядачам весь час здавалося, що Гальярдо не хоче підходити до бика. «Ближче, ближче!» — горлали з амфітеатру. А коли неймовірним зусиллям волі він таки пересилював інстинкт самозбереження і вбивав бика, як у свої кращі часи, йому однаково не аплодували так, як колись. Здавалося, порвалась невидима ниточка, що пов'язувала матадора з публікою. Успіх тепер випадав на його долю дуже нечасто і служив для любителів лиш приводом для набридливих порад і повчань. «Ось як слід убивати бика! Так би й робив завжди, хитрюго!»

Вірні шанувальники визнавали невдачі Гальярдо, але шукали їм виправдання і згадували про його колишні славні подвиги.

— Він не старається,— казали вони.— Стомився. Зате як захоче!..

Гай-гай! Гальярдо завжди хотів. Чому ж не виступити з блиском, завоювавши аплодисменти публіки?.. Але успіхи, які, на думку шанувальників, нібито залежали від примхи матадора, насправді були справою випадку або щасливого збігу обставин. Раніше на кожній кориді наставала мить, коли його охоплював порив безумної відваги; тепер таке траплялося чимраз рідше.

На кількох провінційних аренах Гальярдо вже освистали. Щоразу, як йому не щастило вгородити шпагу по саме

руків'я і бик не падав після першого ж удару, глядачі на сонячному боці здіймали страшенний галас, сурмили в ріжки та дзеленькали бубонцями.

У Мадріді публіка, за висловом Гальярдо, «зустріла його в багнети» на першій же кориді. Щойно він підступив до бика зі шпагою та мулетою, як вибухнув справжній скандал. Хлопця із Севільї немов підмінили! Хіба це Гальярдо? Погляньте-но, як відсмикує руку, як відвертає обличчя! То відстрибне, мов ляклива білка, а то й кинеться навтіки, забувши, що бика треба чекати, твердо стоячи на місці. Де ж його колишня сила, де хоробрість?

Коріда закінчилась для Гальярдо нечуваним провалом, і про цю подію говорено всюди, де збиралося докупи хоч кілька любителів. Старі, що звикли лаяти все сучасне, ганили нинішніх тореро. Мовляв, спершу вони аж надто хоробрі; але тільки-но дряпне якого рогом... де й відвага поділася!

Змушений через негоду сидіти без діла, Гальярдо нетерпляче очікував другої корріди, готуючись приголомшити публіку небаченими подвигами. Його самолюбство жорстоко страждало від глузувань ворогів. Якщо йому судилося остаточно зганьбити себе в Мадріді, він повернеться в провінцію пропащою людиною. Гальярдо давав собі слово, що подолає свою нервозність, заглушить тривогу, яка змушує його втікати від биків, бо віднедавна вони стали здаватися йому набагато більшими й страшнішими, ніж раніше. Невже в нього не стане сили й мужності, щоб виступити на арені з колишнім блиском? Щоправда, слабість у руці й ногі ще відчувається, але це мине.

Повірений запропонував йому укласти дуже вигідний контракт на виступи в Америці. Ні, зараз не час вирушати за океан. Він повинен довести тут, в Іспанії, що він той самий матадор, яким був завжди. А вже тоді можна подумати й про подорож до Америки.

Охоплений тривогою, відчуваючи, як іде на спад його слава, Гальярдо з'являвся майже в усіх місцях, де збиралися любителі корріди. Заходячи в кафе «Англійське», куди сходилися шанувальники андалуських тореро, він своєю присутністю уривав балачки та пересуди, що незмінно точилися навколо його імені. Скромно всміхаючись, він сам починав розмову про свою невдачу і говорив із таким смиренням, що обеззброював навіть найворожіше настроєних ганьбителів.

— Звісно, виступив я поганенько, сам знаю... Але на другій кориді побачите — хай-но лиш випогодиться... Зроблю усе, що в спромозі людини.

Проте він ніколи не зважувався заходити до кав'ярень на Пуерта дель Соль, де збиралися любителі з простолюду. То були закляті вороги андалуських тореро, чистокровні мадрідці, що обурювалися несправедливістю долі: чомусь усі матадори родом або з Кордови, або з Севільї, а столиця вже давно не давала жодної знаменитості. Ці люди свято берегли спогад про Фраскуело, якого вважали сином Мадріда. Його шанували, мов чудотворця. Були серед цих мадрідських любителів і такі, що вже багато років не ходили на кориду. Який сенс дивитись на бій биків, коли Чорний перестав виступати? І вони вдовольнялися газетними звітами, переконані, що по смерті Фраскуело путящої кориди просто бути не може. Адже справжніх тореро немає, залишилися самі андалуські шмаркачі — блазні, що вистрибують із плащами та кривляються, не розуміючи, як треба «зустрічати» бика.

Час від часу спалахувала слабка надія: нарешті Мадрід матиме свого матадора. Нещодавно відкрили одного новільєро, парубчака з передмістя; він уже покрив себе славою на аренах Вальєкаса й Тетуана, а тепер щонеділі виступає в дешевих коридах на великій столичній арені.

Ім'я такого початківця ставало популярним. Його вихваляли по всіх перукарнях бідняцьких кварталів, пророкуючи йому блискуче майбутнє. Герой мандрував від шинку до шинку, перехиляючи келих за келихом і здобуваючи собі нових прихильників. Навколо нього завжди гуртувалися бідняки, котрі не могли піти на велику кориду, бо не мали грошей на квиток і мусили чекати виходу вечірніх газет, щоб обговорити бої, яких не бачили. Вони допомагали майбутньому маестро мудрими порадами.

— Ми раніше, ніж багатії, помічаємо, коли сходить нова зірка тавромахії,— з гордістю казали вони.

Та минав час, а пророцтва не справджувались. Герой або гинув від смертельного удару рогом, не здобувши іншої слави, крім чотирьох рядків газетного некролога, або втрачав хоробрість після першого ж поранення і приєднувався до великого гурту невдах, що хизуються своїми колетами на площі Пуерта дель Соль, марно очікуючи контрактів. Але віра столичних любителів у те, що колинебудь з'явиться таки матадор, який прославить Мадрід,

була непохитна. І вони звертали свій погляд на якогось іншого новачка.

Гальярдо не зважувався підходити до цих демагогів від тавромахії; вони й раніше ставилися до нього вороже, а тепер відверто раділи занепаду його слави. Більшість із них навіть не бачили його на арені, так само, як і інших сучасних тореро. Вони вперто чекали приходу свого месії.

Блукаючи вечорами в центрі Мадріда, Гальярдо охоче спинявся погомоніти з невдахами-тореро, що вешталися на площі Пуерта дель Соль або по вулиці Севільї, в товаристві клоунів без ангажементу. Вони збиралися групками і розводилися про свої подвиги та проклинали відомих маестро — своїх щасливих товаришів по ремеслу.

Вітаючись із Гальярдо, ці хлопці шанобливо називали його «маестро» або «сеньйо Хуан», і часто, світячи голодними очима, вдавалися до пишномовних викрутасів, щоб виканючити в нього кілька песет. Але всі вони були добре вбрані, чисті, елегантні і прикидалися безтурботними, стомленими від життєвих утіх гультяями; усі носили персні з блискучими фальшивими діамантами та мідні лапцюжки.

Були серед них і порядні юнаки, які мріяли пробити собі дорогу на арену, щоб забезпечити родину трохи краще, ніж це дозволяє платня робітника-поденника. Інші, не такі вибагливі, заводили собі подружку, яка заробляла на прожиток таємним ремеслом і з радістю продавала своє тіло, щоб утримувати й одягати славного хлопця; адже він, якщо йому вірити, невдовзі стане знаменитістю.

Не маючи за душею анічогісінько, крім того, що на собі, майбутні знаменитості з ранку до вечора хизувалися в центрі Мадріда, розповідали про контракти, від яких нібито відмовилися, і придивлялись один до одного, намагаючись угадати, хто сьогодні має гроші і може пригостити товаришів. Коли, дякуючи незбагненній долі, котрогось із них запрошували в якесь провінційне містечко на кориду молодих бичків, то щасливчикові доводилося насамперед подумати про викуп відданого в заставу бойового костюма. Здебільшого то були старі заслужені шати, що переходили від одного героя арени до іншого. Їхнє золоте гаптування давно потьмяніло і зблякло. «Сяє, як каганець»,— казали про таку позолоту люди, схильні до порівнянь. Шовкова тканина була вкрита латками — славними пам'ятками про бичачі роги, а штани ще й жовтими плямами — ганебними слідами пережитого страху.

Серед цього наброду служителів тавромахії, озлоблених невдачами, відкинутих на саме дно через пездарпість або боягузтво, існували свої герої, що корпстувалися загальною пошапою. «Сміливець», який на арені втікав від бика, навіював страх своїм умінням володіти навахою [1]. Інший убив кулаком людину і відсидів у в'язниці. Знаменитий Капелюхоїд тішився заслуженою славою від того вечора, коли в таверні передмістя Вальєкас з'їв порізаного на шматочки й засмаженого фетрового капелюха, запиваючи його вином.

Декотрі з цих хлопців, завжди добре вбрані й чисто поголені, підходили до Гальярдо, коли той прогулювався, і, хизуючись витонченістю своїх манер, ішли за ним назирці, сподіваючись, що він запросить їх обідати.

— Мені живеться непогано, маестро,— казав один такий юний красень.— Виступати доводиться рідко,— часи тепер тяжкі,— але я маю покровителя... маркіза... ви його знаєте.

Гальярдо загадково посміхався, а юнак нишпорив у кишенях.

— Маркіз дуже прихильний до мене... Ось погляньте, який портсигар привіз він мені з Парижа!..

І з гордістю показував металеву цигарницю, на кришці якої виблискували голими тілами емальовані янголята, пурхаючи над ніжними словами дарчого напису.

Ставні молодиці із зухвалим поглядом, пишаючись своєю чоловічою снагою, розважали матадора веселими оповідками про свої любовні пригоди.

Кожного погожого ранку вони виходили на полювання, о тій порі, коли гувернантки виводять гуляти дітей з багатих родин на бульвар Кастельяна. Усі ці англійські «міс» та німецькі «фройляйн» прибували до Мадріда, сповнені пайфантастичніших уявлень про легендарну Іспанію, і, побачивши чисто поголеного молодця в крислатому капелюсі, не сумнівалися, що це тореро... У неї буде наречений тореро!

— Ці дівчата дурні, як хліб без солі. Цибаті, коси, як мичка, але все, що треба, в них є, будьте певні, маестро!.. Вони майже не тямлять, що їм говориш, і тільки сміються, витріщають очиська та показують зуби — а зуби в них білі-білі... Хоч вони й не розуміють християнської мови, але кумекають, коли покажеш на кишеню, і якщо ти

[1] Навага — іспанський складаний ніж.

справжній кабальєро і вони тобою задоволені, то дають на тютюн та дрібні витрати... Отак ми й живемо... У мене їх зараз аж три.

Оповідач пишався своєю вродою та чоловічою снагою, що давали йому змогу запускати руку в гаманці довірливих гувернанток.

Інші хлопці присвячували свій час танцівницям та співачкам із мюзик-холів, що приїздили до Іспанії з інших країн і прагнули якомога скоріше зазнати солодкої втіхи, яку може дати коханець «тогего». То були жваві француженки з кирпатими носиками, пласкогруді і такі тендітні, що, здавалося, під напахченими, шурхітливими і зборчастими, як капуста, спідницями немає нічого тілесного; пишнотілі німкені — могутні, біляві валькірії; оливково-смугляві італійки з чорними блискучими косами і трагічним поглядом.

Молоді тореро сміялися, спогадуючи, що витворяють ці шанувальниці на першому ж любовному побаченні. Розчарована тим, що легендарний герой — звичайнісінький хлопець, такий самий, як і всі інші, чужоземка недовірливо перепитувала, чи справді він «тогего»?.. Потім намацувала колету й усміхалася, задоволена зі своєї здогадливості — адже цей хвостик на потилиці був для неї все одно, що посвідка про особу.

— Ви собі не уявляєте, маестро, що то за дивачки. Усю ніч обціловує колету, ніби чоловік не має нічого кращого... А примхливі! Щоб догодити такій, доводиться підводитись опівночі з ліжка, ставати посеред кімнати і показувати їй корриду... Перекинеш стільця та й вимахуєш перед ним простирадлом або штрикаєш пальцями, як бандерильями... сміх, та й годі! А потім,— бо ж, тиняючись по світу, ці дівулі звикли оббирати чесних християн,— вона починає канючити своєю тарабарською говіркою, що її сам господь бог не втне: «Любий тогего, ти мені подагуєш гаптований золотом плащ? Я вийду в ньому танцювати». Чи бачили ви, маестро, таких дурепі? Можна подумати, ми купуємо плащі, як газети! Немовби в кожного з нас їх десятки!..

З князівською великодушністю парубійко обіцяє дівчині плащ. Адже всі тореро багаті. Щедра обіцянка зміцнює дружбу, і «наречений» просить у своєї подруги позичку; якщо ж грошей у неї нема, віддає в заставу якусь її коштовність і помалу прибирає до рук усе, що може, а коли дівчина, опам'ятавшись від любовного чаду, протестує проти цього грабунку, славний хлопець на ділі показує,

в яким шалом уміє кохати тореро, і повертає собі престиж легендарного героя, давши подрузі добрячої хлости.

Гальярдо радо слухав такі розповіді, а надто тішився, коли доходило до розв'язки.

— Так їй... правильно робиш! — вигукував він з диким торжеством.— Нема чого з ними панькатись! Усі вони однакові. Як поб'єш, то тільки дужче тебе любитимуть. Нема нічого гіршого, як попасти такій жіночці під каблук. Чоловік повинен домогтися, щоб його шанували.

Він щиро захоплювався нахабством цих юнаків, що безсоромно ошукували довірливих чужоземок, і жалів сам себе, згадуючи, як попихала ним одна жінка.

Крім юних тореро, що розважали Гальярдо своїми розповідями, йому не давав проходу один любитель, доймаючи матадора проханнями. То був шинкар з передмістя Вентас, червонопикий рудий галісієць з могутніми м'язами та короткою шиєю. Він держав таверну, де по неділях витанцьовували солдати із служницями, і на цьому збив собі невеликий статок.

Його єдиний син, миршавий слабосилий хлопчисько, згідно з волею батька, мав стати зіркою тавромахії. Палкий шанувальник Гальярдо та всіх уславлених матадорів, шинкар твердо постановив домогтися свого.

— Хлопець путящий,— казав він.— Ви ж бо знаєте, сеньйоре Хуане, в цьому ділі я трохи тямлю. Хлопчина має батька, і я викинув уже чимало грошенят, щоб пробити йому дорогу, але без покровителя він ніколи не стане справжнім тореро, а про кращого покровителя, ніж ви, і мріяти не доводиться. От якби ви погодились керувати новільядою, на якій мій хлопець виступив би матадором!.. Прийде море народу, а всі витрати я візьму на себе.

Ця постійна готовність «узяти на себе всі витрати» аби тільки «вивести сина в люди», уже завдала шинкареві чималих збитків. Але він не спинявся ні перед чим, тішачи себе надією на величезні заробітки сина, коли той стане професійним матадором.

Бідолашний парубійко, що в дитинстві справді мріяв про виступи на арені, як і більшість хлопчаків з простолюду, став жертвою батькового ентузіазму. Старий несхитно вірив у синове покликання і щодня відкривав у ньому нові здібності. Його малодушність він вважав лінощами, а страх — браком професійного самолюбства. Навколо шинкаря хмарами роїлися всякі дармоїди, безробітні любителі та нікому не відомі тореро, що зберегли від свого

славного минулого одну тільки колету; усі ці волоцюги задарма пили в шинкаря та випрошували дрібні позички в обмін на всілякі поради. Разом з батьком вони утворювали своєрідний комітет, діяльність якого була спрямована тільки на те, щоб оповістити публіку: у передмісті Вентас нидіє в невідомості яскрава зірка тавромахії.

Шинкар улаштовував кориди на аренах Тетуана й Вальєкаса, ніколи не питаючи згоди в сина і завжди «беручи всі витрати на себе». Ці арени на околицях Мадріда були відкриті для кожного, хто відчував бажання, щоб бик шпортонув його рогом або потоптав ратицями на очах у кількох сотень глядачів. Але удари діставались тут не задарма. За честь покотитися по арені в роздертих штанях, вимазаних кров'ю та кізяками, тореро-початківець мусив оплатити всі місця амфітеатру, причому продати чи роздати квитки брався або він сам, або його повірений.

Захоплений своєю мрією, шинкар оплачував місця, і амфітеатр заповнювався його друзями — товаришами по ремеслу та бідними «любителями». Крім того, батько щедро платив капеадорам та бандерильєро, які складали квадрилью сина — він набирав їх на Пуерта дель Соль з-поміж волоцюг із колетою; квадрилья виступала в звичайних костюмах, а «маестро» сяяв розкішними шатами матадора. Усе заради кар'єри хлопця!

— Мій син має новісінький бойовий костюм, я замовив його найкращому кравцеві, що шив для Гальярдо та інших знаменитих матадорів. Сім тисяч реалів виклав. У таких блискучих шатах будь-який тореро виступить із блиском!.. Нехай знає, що задля його кар'єри я ладен віддати останню песету. Кожному б такого батька, як я!..

Під час кориди шинкар стояв між бар'єрами і підбадьорював еспаду, вимахуючи товстою палицею, з якою ніколи не розлучався. Щоразу, коли хлопець відступав до загорожі, щоб перевести дух, перед ним, мов жаска примара, з'являлося товстощоке червоне обличчя батька, а під самісіньким носом мелькала головка важкої палиці.

— Питається, заради чого я викидаю гроші? Щоб ти отут прохолоджувався, мов панянка? Май, негіднику, совість, ти ж тореро! Гайда насеред арени, красуйся перед публікою. Ех, мені б твої роки та скинути б трохи жиру!..

Коли, тримаючи в одній руці шпагу, а в другій мулету, блідий і тремтячий від страху хлопець опинявся віч-на-віч із молодим бичком, батько, мов тінь, ходив за сином потойбіч бар'єра. Він весь час був поруч, немов суворий

учитель, щомиті готовий виправити найменшу помилку учня.

Та найдужче боявся горе-матадор, затягнутий у червоний шовк, щедро гаптований золотом, повертатись додому після кориди, коли батько бував невдоволений і грізно супив лоба.

Прикриваючи розкішним плащем подерті штани, крізь які світили клапті сорочки, хлопець заходив до шинку. Побите лобом та ратицями бичка тіло нестерпно нило. Мати, жінка дужа й негарна, змучена довгим тривожним очікуванням, кидалась до сина з розкритими обіймами.

— Ось маєш свого лобуряку! — гримав шинкар.— Геть осоромився! Заради чого я трачу гроші!..

Батько гнівно підіймав палицю, і чоловічок у шовку й золоті, який щойно порішив двох молодих бичків, затулявся ліктем і відстрибував назад. Але мати прикривала сина своїм тілом.

— Він поранений — хіба не бачиш?

— Поранений! — гірко вигукував батько, шкодуючи, що до цього не дійшло.— Тільки справжні тореро бувають поранені. Полатай йому штани та подивись, чи не треба їх випрати... Цей бевзь, мабуть, наклав від страху.

Та минало кілька днів, і шинкарева віра в сина воскресала. З ким не буває! Найславніші матадори — і ті часом осоромлюються на арені. Вперед до слави! І він влаштовував кориди вже на аренах Толедо чи Гвадалахари, доручаючи справу повіреному з числа своїх друзів і, як звичайно, «беручи всі витрати на себе».

Новільяда, яку шинкар зумів улаштувати для сина на великій арені Мадріда, була, за його словами, небаченим досі видовищем. Завдяки щасливій випадковості, «матадор» сяк-так упорався тоді з двома бичками, і глядачі, більшість яких потрапили до цирку задарма, бурхливо аплодували шинкаревому синові.

На виході героя очікував батько на чолі галасливої ватаги безпритульників. Він зібрав докупи всіх малих шибеників: і тих, що тинялися навколо цирку, і тих, що прослизнули всередину, бо контролерів на входах того дня не було. Шинкар був людиною діла. По п'ятдесят сентімо на брата, але щоб усі кричали до хрипоти: «Слава Манітасові!» — і підхопили славного новільєро на плечі, як тільки він вийде з воріт.

Манітас, який усе ще тремтів після пережитого страху, зненацька опинився в самому центрі галасливого гурту

малих обшарпанців; його оточили, стиснули, підняли вгору, і тріумфальний кортеж рушив від цирку до передмістя Вентас, по всій вулиці Алькала, маршируючи під цікавими поглядами людей, що виглядали з трамваїв, які раз у раз нешанобливо перетинали шлях славній маніфестації. Щасливий батько йшов слідом, тримаючи палицю під пахвою і вдаючи, ніби не має піякого відношення до вигуків захвату. Але тільки-но крики стихали, як шинкар забував про всяку обережність. Охоплений гнівом торговця, що не отримав сповна за виплачені гроші, він забігав наперед і сам кричав: «Слава Манітасові!» Галас вибухав із новою силою.

Після великої події минуло вже кілька місяців, але шинкар досі не міг згадувати про той славний день без хвилювання.

— Мені його принесли на руках, сеньйоре Хуане; так само, як часто носили вас — даруйте за сміливе порівняння. Та ви самі побачите, що хлопець путящий... Йому бракує лише одного: вашої підтримки...

Щоб спекатися шинкаря, Гальярдо відповідав невиразними обіцянками. Може, він і погодиться керувати новільядою. Поживемо — побачимо, до зими ще далеко.

Одного вечора, коли вже почало сутеніти, матадор, звернувши з Пуерта дель Соль на вулицю Алькала, раптом аж позадкував від несподіванки. Перед готелем «Париж» спинилася карета, і звідти вийшла золотокоса дама... Донья Соль! Якийсь чоловік, із вигляду чужоземець, подав їй руку, допомагаючи зійти. Вони перемовились кількома словами, й незнайомець пішов, а дама зникла за дверима готелю.

То була донья Соль. Тореро не сумнівався, що то вона. Не міг він помилитися і щодо характеру її взаємин з тим чужоземцем. Досить було побачити, якими поглядами обмінялись вони на прощання і як вона всміхнулася. Так само дивилась вона на нього, так само всміхалася йому в ті щасливі часи, коли вони скакали вдвох по неозорій пустельній рівнині, затопленій м'яким червоним сяйвом призахідного сонця. «А будь воно все прокляте!..»

У дуже похмурому настрої він просидів весь вечір з друзями. Вночі раз у раз перевертався з боку на бік — спогади довго не давали йому заснути. Коли прокинувся, у кімнату крізь вікна вливалося тьмяне світло похмурого дня. Накрапав дощ упереміш із мокрим снігом. Усе було чорне: небо, стіни будинків по той бік вулиці, дахи, з яких

скапувала вода, заляпана багнюкою бруківка, дашки карет, що блищали, мов дзеркала, розкриті парасольки над головами перехожих.

Одинадцята година. А що як йому піти зараз до доньї Соль?.. Чом би й ні? Учора ввечері Гальярдо гнівно відкинув цю думку. Ні, він не стане принижуватись. Вона поїхала, навіть не попрощавшись із ним, а потім лиш один раз поцікавилася його здоров'ям, хоч і знала, що він при смерті. Звичайна собі телеграма, перший порух — і більше нічого; навіть коротенького листа на кілька рядків не прислала — і це вона, яка писала своїм друзям часто й з такою легкістю. Ні, він не піде до неї. Справжній чоловік не повинен забувати про свою гідність...

Але на рапок, після тривожного сну, воля його ослабла. «Чом би й ні?» — раз у раз запитував себе матадор. Він мусить її побачити. З усіх жінок, яких знав Гальярдо, донья Соль була для нього єдина; інших він просто любив, а ця вабила його до себе з нездоланною силою. «Не можу її забути»,— повторював тореро, ніби виправдовуючись за свою слабкість... Як страждав він од несподіваної розлуки з цією жінкою!

Тяжке поранення на арені Севільї, нестерпний фізичний біль притлумили його любовний розпач. Хвороба, а потім ніжне замирення з Кармен, коли він став одужувати, допомогли йому пережити своє нещастя. Але забути?.. Ні, це йому було над силу. Він намагався не згадувати про минуле, але будь-яка незначна обставина воскрешала в його пам'яті образ доньї Соль: поїздка по місцях, де він скакав поруч із прекрасною амазонкою, зустріч на вулиці з якою-небудь золотоволосою англійкою, прогулянки із севільськими молодими сеньйорами, що доводилися їй родичами. Ох ця жінка!.. Іншої такої він не зустріне ніколи. Втративши її, він немовби змізернів, став не таким, як був. Гальярдо навіть здавалося, що тепер він стоїть на кілька сходинок нижче в очах громадської думки. Чи не через те відвернулося від нього щастя на арені? Поки донья Соль належала йому, він був відважніший. Із втратою золотокосої коханки почалися всі його прикрощі. Якщо повернеться до нього вона, повернеться й колишня слава. Матадор твердо в це вірив і, весь у полоні забобонних ілюзій, то впадав у розпач, то сповнювався надії.

Може, бажання побачити її — це якраз той натхненний порив, що так часто рятував його на арені. Чом би й ні?.. Гальярдо завжди був самовпевнений. Легкі перемоги над

жінками, засліпленими його славою, привчили Хуана до думки, що чари його невідпорні. Ану ж донья Соль, побачивши його після тривалої розлуки... Хто знає!.. Адже саме так трапилось, коли вони вперше зустрілися наодинці.

Сповнений віри у свою зірку, з гордовитим спокоєм чоловіка, якому завжди щастить і який упевнений, що кожна жінка кинеться йому в обійми тільки-но він на неї гляне, Гальярдо попрямував до готелю «Париж», що був неподалік від його готелю.

Майже півгодини йому довелося чекати, сидячи на дивані, під цікавими поглядами обслуги та постояльців, що оберталися, зачувши його ім'я.

Потім прислужник запросив Гальярдо до ліфта і висадив його на другому поверсі, в невеликому салоні, вікна якого виходили на Пуерта дель Соль. Уся площа здавалася темною: чорніли дахи темних будинків, тротуарів не було видно під двома зустрічними потоками парасольок, по блискучому асфальту швидко мчали у всі боки карети, наче підстьобувані дощем, по сталевих рейках котили туди-сюди трамваї, безугаву дзеленькаючи, щоб попередити перехожих, які, здавалося, геть поглухли під своїми опуклими матер'яними дашками.

Прочинилися майже непомітні під шпалерами невеликі двері, й, зашарудівши шовком, увійшла донья Соль. Від неї линули п'янкі пахощі ніжного біло-золотавого тіла, що було в повному розквіті свого пишного літа.

Гальярдо жадібно вп'явся у неї очима знавця, який не пропустить жодної рисочки. Така сама, як у Севільї!.. Ні, мабуть, іще прекрасніша, іще жаданіша після тривалої розлуки.

Вдягнена з чарівною недбалістю, у тій самій екзотичній туніці з химерними діамантами, в якій колись постала перед Гальярдо у своєму севільському домі, в щедро гаптованих золотом пантофельках, вона сіла перед ним, закинувши ногу на ногу; пантофелька ковзнула й зависла на самих кінчиках пальців. Донья Соль простягла гостеві руку й посміхнулася з холодною люб'язністю:

— Як живете, Гальярдо?.. Я знала, що ви в Мадріді й уже бачила вас.

Вас!.. Вона вже не казала йому «ти» тоном світської дами, яка звертається до шанобливого коханця з нижчих суспільних верств. Це «ви», що начебто їх рівняло, кинуло матадора в розпач. Він хотів лишитися рабом, якому

кохання дає право схопити в обійми великосвітську даму, а до нього звертаються з холодною чемністю, як до звичайнісінького друга.

Донья Соль розповіла, що вже бачила Гальярдо на арені, була якраз на тій єдиній кориді, в якій він виступив у Мадріді. Вона ходила на бій биків з одним чужоземцем, що хоче познайомитися з екзотичними іспанськими звичаями, її другом по мандрах — він спинився в іншому готелі.

Гальярдо кивнув головою. Він уже знає цього чужоземця: бачив їх разом.

Запала довга мовчанка, обоє не знали, що говорити. Донья Соль озвалася першою.

На її думку, вигляд у матадора чудовий; їй невиразно пригадується, що він був тяжко поранений; здається, вона навіть телеграфувала до Севільї і просила повідомити про його стан. З таким кочовим життям, як у неї,— коли сьогодні ти в одній країні, завтра в іншій, коли щодня у тебе нові друзі,— усе так скоро забувається!.. Але ось він перед нею, такий, як і завжди, та й на арені здався їй сміливим і дужим... Можливо, йому трохи не щастило, але що вона тямить у тих коридах?

— То поранення було не тяжке?..

Гальярдо аж скипів, почувши, як байдуже вона про це спитала. А він же, перебуваючи між життям і смертю, тільки про неї й думав!.. Стримано, ледь приховуючи досаду, розповів їй, як його поранено, як він цілу зиму одужував.

Донья Соль удавала, піби слухає з цікавістю, але очі її лишались байдужими. Яке їй діло до нещасть цього тореро... В його ремеслі поранення неминучі, і кого вони можуть цікавити, окрім нього самого?

Розповідаючи про своє життя в мастку під час одужування, Гальярдо згадав, як вони їздили туди разом з донъею Соль, і в пам'яті його постав образ чоловіка, що був тоді їхнім гостем.

— А пам'ятаєте Плюмітаса?.. Убили його, бідолаху. Не знаю, чи ви про це чули...

Атож, донья Соль щось таки чула про його смерть. Напевне, прочитала в якійсь паризькій газеті, вони часто писали про розбійника, цього колоритного героя мальовничої Іспанії.

— Бідолаха,— байдуже озвалася донья Соль.— Я ледь пригадую того неотесаного, нецікавого селюка. На віддалі

завжди бачиш усе, як воно є насправді. Єдине, що запам'яталось мені, це як ми снідали з ним на фермі.

Гальярдо підхопив нитку спогадів. Сердега Плюмітас! А з яким хвилюванням узяв він з рук доньї Соль квітку!.. Бо ж вона дала йому на прощання троянду. Чи пам'ятає вона про це?..

В очах доньї Соль відбився щирий подив.

— Ви певні? — спитала вона.— Невже справді таке було? Слово честі, я нічогісінько не пам'ятаю... Ох, Андалусія! Напоєна сонцем країна, де так легко втратити розум! Яких дурниць там можна накоїти!

В її голосі бриніли нотки каяття. Та раптом вона засміялася:

— А що як той убогий волоцюга зберігав мою квітку до останньої миті свого життя? Адже могло так статися, правда, Гальярдо? Не заперечуйте. Йому ж бо ніхто ніколи не дарував квітів... І, може, на трупі розбійника знайшли засохлу троянду — і ніхто не зміг розгадати, звідки в пього цей таємничий дар... Ви такого не чули, Гальярдо? Може, в газетах про це писали?.. Мовчіть: не кажіть мені, що не чули, не розвіюйте моїх ілюзій. Усе сталось, як я кажу,— так мені хочеться. Бідолаха Плюмітас! Як цікаво. А я ж геть забула про ту троянду!.. Неодмінно розповім про все це своєму другові, він збирається писати про Іспанію та її дивовижі.

Гальярдо засмутився на згадку про того друга, якого за кілька хвилин розмови донья Соль згадала вже двічі.

Його сумні, пойняті вологою африканські очі, що невідривно дивилися на прегарну жінку, здавалося, благали співчуття.

— Доньє Соль!.. Доньє Соль!..— прошепотів він у розпачі, ніби дорікаючи їй за жорстокість.

— Що таке, мій друже? — спитала вона, всміхаючись.— Що з вами діється?

Збентежений насмішкуватим блиском світлих очей, у яких мерехтіли золоті іскорки, Гальярдо похнюпив голову й нічого не відповів.

Та ось він випростався, як людина, котра на щось зважилась.

— Де ви були весь цей час, доньє Соль?..

— Мандрувала світом,— просто відповіла вона.— Я перелітна пташка. Побувала в безлічі міст, про які ви навіть не чули.

— А цей чужоземець, що вас тепер супроводжує... хто він?..

— Мій друг,— холодно відказала донья Соль.— Друг, що люб'язно погодився супроводжувати мене і, користаючись нагодою, хоче ознайомитися з Іспанією. Це достойний чоловік із дуже знатного роду. Спершу він огляне мадрідські музеї, а тоді ми поїдемо до Андалусії. Що вам ще хотілось би знати?..

У погордливому тоні дами відчувалося бажання утримати тореро на відстані, дати йому відчути їхню соціальну нерівність. Гальярдо розгубився.

— Доньє Соль! — простогнав він у пориві наївної відвертості.— Бог не простить вам того, що ви зі мною вчинили. Ви повелися зі мною погано, дуже погано... Чому ви тоді поїхали і слова мені не сказали?

На очі тореро набігли сльози, а пальці судомно стислися в кулаки.

— Не переймайтеся цим, Гальярдо. Моя втеча — для вас велике щастя... Чи ж ви ще не досить мене узнали? Чи вам не набридли мої химери?.. Якби я була чоловіком, то тікала б від жінок із таким характером. Закохатися в мене — все одно, що заподіяти собі смерть.

— Але чому ви тоді поїхали? — наполягав Гальярдо.

— Поїхала, бо мені стало нудно. Вам зрозуміло?.. А коли людина нудиться, вона має право податися на пошуки нових розваг — я так вважаю. Я знуджуюся до смерті скрізь — пожалійте ж мене!

— Таж я кохаю вас усім серцем! — вигукнув тореро з таким простодушним розпачем, який в устах іншого чоловіка видався б театральним.

— Я кохаю вас усім серцем! — вигукнула донья Соль, передражнюючи тореро.— Ну то й що?.. Ох ці егоїсти чоловіки, що звикли до оплесків публіки і забрали собі в голову, ніби їм належить усе на світі!.. «Я кохаю тебе усім серцем, то й ти мусиш мене кохати...» Ні, сеньйоре. Я вас не кохаю, Гальярдо. Ви мені друг, і більше ніхто. Те, що було в Севільї,— то сон, божевільна примха, про яку я ледь чи й згадую. Ви теж повинні забути про це.

Тореро підвівся і з простягнутими руками рушив до дами. У своєму невігластві він не знав, що сказати, та й розумів, що своєю недотепною мовою не переконає донью Соль. Він більше вірив не в слова, а в дію, сподівався оволодіти цією жінкою, палко пригорнути її до себе і в обіймах розтопити крижану стіну ввічливості, що розділяла їх.

— Донье Соль! — благав він, простягуючи до неї руки.

Але вона рішучим жестом відштовхнула від себе руки тореро. В очах її спалахнув гордий гнів, і вона погрозливо подалася вперед, ніби жінка, якій завдано жорстокої образи.

— Спокійно, Гальярдо!.. Не будьте грубіяном, а то я перестану вважати вас другом і виставлю за двері.

Рішучість тореро де й ділася. Принижений і засоромлений, він геть розгубився. Запала довга мовчанка; нарешті донья Соль відчула жаль до Гальярдо.

— Не будьте дитиною,— сказала вона.— Навіщо згадувати про те, чого ніколи не вернеш? Навіщо думати про мене?.. Ви маєте дружину, і я чула, вона жінка розумна й гарна. А як не вона, то є інші. Згадайте, скільки в Севільї вродливих дівчат, у мантильях, з квіткою в косах, тих самих, які колись так подобалися мені. Кожна вважатиме за щастя, коли її покохає Гальярдо... А зі мною все скінчено. Звичайно, вашу гордість зачеплено, ви ж бо звикли до слави й успіху, але нічого не вдієш. Усе минулося, ми тепер добрі знайомі — не більше. Я не така, як інші. Коли мені щось набридне, я вже до того не повертаюся. Ілюзії живуть у мені недовго і зникають, не лишаючи сліду. Я гідна жалю, повірте.

Вона дивилася на тореро, і в погляді її світилося співчуття, цікавість і водночас жаль — ніби раптом їй відкрилися всі його вади, вся його неотесаність.

— Ось що мені подумалося, та ви, мабуть, не зрозумієте,— провадила донья Соль.— Ви тепер ніби інший Гальярдо, не той, що в Севільї. Ви не змінилися, кажете?.. Може, й так, але не для мене... Як би вам пояснити... В Лондоні я познайомилася з одним раджею... Знаєте, хто такий раджа?

Гальярдо заперечливо похитав головою і почервонів, засоромившись свого невігластва.

— Це індійський князь.

Вдові посла пригадався магнат з Індостану, його смагляве обличчя з чорними вусами, пишний білий тюрбан з величезним діамантом, що сяяв над чолом, і білі шати — безліч тонесеньких покривал, схожих на пелюстки квітів.

— Той раджа був молодий, вродливий і закохано дивився на мене своїми загадковими очима, але мені він здавався якимсь дуже чудним, і я щоразу сміялася з нього, коли він белькотів по-англійському якісь східні компліменти. Сердега тремтів від холоду, кахикав у лондонському

тумані, щулився під дощем, ніби птах, і махав своїми покривалами, як мокрими крильми. Коли він говорив слова кохання, невідривно дивлячись на мене вологими очима газелі, у мене виникало бажання піти купити йому шапку й пальто, щоб він перестав тремтіти від холоду. І все ж таки він був справжній красень і міг би на кілька місяців осщасливити кожну жінку, яка мріє про щось незвичайне. Усе лихо в середовищі... Не ті декорації... Вам, Гальярдо, не відомо, що це таке.

І донья Соль замислилась, згадавши бідолашного раджу, що завжди тремтів від холоду у своїх безглуздих шатах під туманним лондонським небом. Вона уявила цього східного володаря у його далекій країні, в ореолі могутності, у променях золотого південного сонця. Темне обличчя із зеленавим полиском тропічної рослинності враз перемінилося, стало наче викарбуваним з бронзи. Донья Соль побачила раджу на слоні, покритому золотою попоною, що звисала аж до землі; побачила блискучий почет озброєних вершників та рабів з курильницями в руках; на голові у володаря пишний тюрбан, оздоблений самоцвітами, над яким коливаються білі пера; груди мерехтять діамантами; тонкий стан перехоплений прикрашеним смарагдами поясом, з якого звисає золотий ятаган; а навколо казкового принца баядерки з підмальованими очима й тугими персами; приручені тигри; цілий ліс списів; а вдалині мріють химерні палаци, оповиті таємничим серпанком, з безліччю дахів, що нависають один над одним, із дзвіночками, що співають екзотичні мелодії за кожним подмухом вітерцю; зеленіють дрімучі хащі, в затінку яких скрадаються смугасті хижаки... Ох, середовище! Якби вона побачила того бідолашного раджу в такому оточенні, величного, як бога, під безхмарним густо-синім небом, у золотих променях гарячого сонця, їй нізащо не спало б на думку подарувати йому пальто. Навпаки, вона напевне сама кинулась би в його обійми і віддалась йому як раба кохання.

— Ви нагадуєте мені того раджу, Гальярдо. У себе в Севільї, в андалуському костюмі і з гаррочею в руці, ви доповнювали краєвид і були красенем. Але тут!.. Мадрід став європейським містом, таким самим, як усі інші. Тут уже ніхто не носить народних костюмів, а манільські шалі побачиш хіба на сцені. Не ображайтеся, Гальярдо, я сама не знаю чому, але ви нагадали мені того індуса.

Донья Соль дивилася крізь вікно на похмуре захмарене небо, на мокру бруківку площі, на сніжинки, що кружля-

ли в повітрі, бачила, як снують туди-сюди перехожі, ховаючись під блискучими від крапель води парасольками. Потім перевела погляд на матадора і з подивом втупилась у жмутик волосся на маківці голови, у зачіску та каплюх — усі ці ознаки тореро різко контрастували із сучасним елегантним костюмом.

В очах доньї Соль Гальярдо був вирваний із свого «обрамлення». Ох, цей Мадрід, дощовий і похмурий! Її друг, який приїхав з мрією про вічно синє небо над Іспанією, геть розчарований. Та й сама вона, коли бачить на тротуарах біля готелю групки хвацьких юних тореро, то згадує екзотичних звірів, завезених із сонячних країв на північ, у зоологічні сади, над якими завжди висить сіре дощове небо. Там, у Андалусії, Гальярдо був героєм, справжнім дитям країни неозорих пасовищ і незліченних черід худоби. Тут, у Мадріді, зі своїм поголеним обличчям та клоунськими вихилясами, він здавався їй блазнем, що звик до оплесків публіки; з тією тільки різницею, що замість розважати глядачів баляндрасами, він змушує їх завмирати від жаху, виходячи на бій із звіром.

О, солодка омана сонячного краю! Облудне сп'яніння від світла та кольорів!.. І вона могла протягом кількох місяців кохати цього грубого, неотесаного селюка, захоплюватися його тупістю й невіглаством, вважаючи, що це додає йому оригінальності, і навіть вимагала, щоб він не зрікався своїх дикунських звичок, щоб не забивав парфумами тваринний запах, яким був наскрізь просякнутий, щоб смердів биками та кіньми!.. Ох, середовище! На які безумства може штовхнути воно людину!..

Доньї Соль пригадалося, як бик мало не розтерзав її рогами. Потім, як вона спідала в товаристві розбійника, як слухала його, мліючи від захвату, а на прощання подарувала йому троянду. Які безумства! І як усе це тепер далеко!..

Від цього минулого, що здається їй безглуздим і сповнює її каяттям, залишився тільки оцей хлоп'яга, який стоїть стовпом і благально дивиться на неї, по-дитячому сподіваючись воскресити колишнє щастя... Бідолаха! Хіба ж можна повторити безумства, навіяні чаром ілюзій, коли ти в тверезому розумі?..

— Усе скінчено,— мовила дама.— Треба забути минуле. Коли ми оглядаємось на нього, воно постає перед нами зовсім в іншому світлі. Чого б я тільки не віддала, аби й тепер дивитися на все колишніми очима!.. Але, повер-

пувшись до Іспанії, я бачу її зовсім іншою. Та й ви уже не той, яким я вас знала. Мені навіть здалося, що на арені ви менш відважний... що публіка вітає вас не так палко.

Вона сказала це просто, без лукавства, але Гальярдо вчулася в її тоні насмішка, і він похнюпився, густо почервонівши.

Прокляття! Його думками знову оволоділи професійні турботи. Усі його прикрощі від того, що він тепер не підходить близько до биків. Донья Соль дала йому це на здогад. Він здався їй уже не тим, що колись. Якби він був колишнім Гальярдо, вона, мабуть, прийняла б його краще. Жінки кохають тільки сміливих.

Тореро морочив себе марпими ілюзіями. Не розумів, що донья Соль цілком забула про свою скороминущу примху, і вірив, що зможе повернути її кохання, вчинивши подвиг.

Візит затягнувся, а тореро, здавалося, й не думав іти. Він був щасливий сидіти поруч із доньєю Соль, і далі сподіваючись на якусь випадковість, що знову їх зблизить. Але дама підвелася, і Гальярдо довелося встати також. Вона попросила вибачення і сказала, що мусить попрощатися з ним. Незабаром прийде її друг, і вони підуть разом до музею Прадо.

Донья Соль запросила його прийти якось поснідати у дружньому колі, у неї в номері. Її другові, безперечно, буде цікаво побачити зблизька тореро. По-іспанському він майже не розмовляє, але буде радий познайомитися з Гальярдо.

Матадор потиснув простягнуту йому руку, буркнув у відповідь щось нерозбірливе і вийшов. Гнів затуманював йому очі, у вухах дзвеніло.

Ця жінка вирядила його за двері, мов надокучливого знайомого! Та сама жінка, що кохала його в Севільї!.. Та ще й запрошує на сніданок зі своїм другом, щоб той роздивився зблизька на тореро, мов на якогось рідкісного звіра!..

Прокляття! Але він таки має чоловічу гідність... Кінець усьому. Більше він до неї не прийде.

IX

У ці дні Гальярдо отримав кілька листів від дона Хосе й Кармен.

Повірений намагався піднести настрій свого матадора, як завжди радячи йому іти прямо на бика... «Р-раз! Удар

пагою — і бик готовий». Але за бадьорими словами дона Хосе відчувалася якась розгубленість, ніби віра його захиталась і в душу закрався сумнів — а чи справді Гальярдо «перший матадор світу»?

До Севільї доходили чутки про те, з яким невдоволенням і ворожістю приймає Хуана столична публіка. А остання корида в Мадріді і геть засмутила дона Хосе. Ні, Гальярдо не такий, як інші матадори, що спокійнісінько виступають під свист публіки, цілком задовольняючись великими заробітками. Його матадорові дорога честь тореро, він виходить на арену тільки для того, щоб зривати бурхливі оплески. Для нього виступити посередньо — це вже поразка. Люди звикли бачити Гальярдо відчайдушно хоробрим, і всякий його недосить сміливий крок вважають провалом.

Дон Хосе хотів знати, що ж скоїлося з його матадором. Він став боягузом? Ні, це неможливо. Повірений скоріше дозволить себе вбити, аніж погодиться, що його герой втратив мужність. Гальярдо просто стомився, мабуть, досі як слід не одужав після поранення. «А тому,— радив дон Хосе у кожному своєму листі,— краще тобі якийсь час зовсім не виступати. Відпочинеш і повернешся на арену таким, яким тебе звикли бачити...» Він обіцяє все влаштувати. Лікарі видадуть довідку, що Гальярдо тимчасово неспроможний битися з биками, а повірений візьме на себе переговори з цирковими імпресаріо та скасування вже укладених контрактів. У кожному такому випадку він посилатиме якогось матадора-початківця, який замінить Гальярдо за скромну винагороду. Цирки тільки вигадають на цьому.

Кармен була наполегливіша в своїх домаганнях і не вдавалась до риторичних вивертів, як повірений. Хуан мусить негайно покинути арену, «одрізати колету», як кажуть його товариші по ремеслу, і спокійно зажити в Рінконаді або в їхньому севільському домі зі своїми рідними, бо тільки вони люблять його по-справжньому. Вона не знає спокою: боїться тепер навіть дужче, ніж у перші роки заміжжя, а вже й тоді кожна корида вкорочувала їй віку — так мучили її тривога й неспокій. Серце підказує їй,— а жіноче серце помиляється рідко,— що має статися страшне лихо. Вона не може заснути, кожна ніч видається їй нескінченною, сповненою кривавих видінь.

Далі дружина Гальярдо гнівно обурювалася поведінкою публіки. Юрба невдячних, вони вже не пам'ятають, з яким блиском виступав матадор, коли був здоровий. Нікчемні людці, вони хочуть, щоб він загинув заради їхньої розваги, наче в нього нема ні дружини, ні матері. «Хуане, і твоя мати, і я благаємо тебе: кидай своє ремесло. Навіщо тобі битися з биками? На життя нам вистачить, а мені боляче, що тебе ображають усякі покидьки, не варті твого мізинця... А якщо знову з тобою скоїться лихо? Ісусе! Я, мабуть, збожеволію тоді».

Прочитавши ці листи, Гальярдо стурбувався. Покинути арену!.. Яке безумство! Жіноча маячня! Таке легко сказати під напливом любові, але здійснити це неможливо. «Одрізати колету» в тридцять років! Як зловтішатимуться вороги! Він просто не має права зійти з арени, поки в нього цілі руки й ноги, поки він може вбивати биків. Таке безглуздя ніколи навіть не спадало йому на думку. Гроші — це ще не все. А слава? А професійна честь? Що скажуть про нього тисячі й тисячі його палких шанувальників? Що відповідатимуть вони ворогам, коли ті кинуть їм в обличчя, що Гальярдо зійшов з арени від страху?..

Окрім того, матадор не був певний, що його грошові справи дозволяють йому зважитись на такий крок. Його багатство було оманливе, а суспільне становище нетривке. Усе, чим він володів, було здебільшого придбане в перші роки по одруженні, коли йому подобалося відкладати гроші, а потім дивувати Кармен та матір, повідомляючи про нові покупки. Згодом він теж заробляв багато, може, навіть ще більше, але гроші розтікалися на незліченні потреби його нового життя. Він часто грав у карти, жив, як багатий гульвіса. Кілька ділянок землі, приєднаних до широких ланів Рінконади, були куплені за гроші, позичені в дона Хосе та інших друзів. Щоб сплатити картярські борги, він не раз брав позички в провінційних любителів. Гальярдо був багатий, але якби він покинув арену і втратив величезні заробітки від корид (двісті-триста тисяч песет щорічно), йому довелося б після сплати боргів оселитись у маєтку й жити на прибутки з господарства Рінконади, заощаджуючи на всьому й самому наглядаючи за роботами, бо досі ферма, полишена на чужі руки, не давала майже нічого.

Гордовитого і хвалькуватого Гальярдо, звиклого до слави та великих грошей, жахало таке життя скромного

землевласника, призначеного на ощадливість і вічну боротьбу з нестатками. У міру просування Гальярдо вище й вище до слави, його багатство роздималося, мов гумова куля, але його потреби зростали ще швидше. Колись він вважав би себе казково багатим, маючи лише крихітну частку того, чим володіє нині... А тепер він стане мало не бідняком, якщо покине арену. Доведеться відмовитись від гаванських сигар,— а він же звик роздавати їх направо й наліво,— від дорогих андалуських вин; доведеться стримувати свою великопанську щедрість і ніколи більше не кричати по кав'ярнях і тавернах: «За все заплачено!» — у щедрому пориві людини, яка щодня дивиться смерті в очі і для якої життя — безумне марнотратство; доведеться розлучитися з цілим гуртом дармоїдів-підлабузників, що роїлися навколо нього, розважаючи його своїм сльозливим канюченням; а коли закохається в нього якась бідна вродлива дівчина (якщо така знайдеться, після того як він перестане бути тореро), він уже не матиме змоги недбало почепити їй у вуха золоті сережки з перлами і милуватись її зблідлим від хвилювання обличчям, не зможе задля розваги облити вином дорогу китайську хустку, щоб потім купити ще кращу.

Так він досі жив і так мусить жити й далі. Адже він тореро на старий взірець, такий, яким люди й уявляють собі справжнього матадора: щедрий, відчайдушно сміливий, звиклий до безумного марнотратства, готовий подати князівську милостиню першому-ліпшому бідоласі, якому пощастить зворушити його грубу, але чуйну душу.

Гальярдо кепкував з багатьох товаришів по професії, тореро нової генерації, грубих ремісників тавромахії, що їздили від арени до арени, наче комівояжери, акуратні та дріб'язкові у своїх витратах. Декотрі з них, віком ще майже діти, возили з собою зошит прибутків і видатків і запотовували туди геть усе, навіть п'ять сентимо, витрачених на станції на склянку води. Знялися вони лише з людьми багатими,— щоб приймати від них подарунки,— а самі ніколи нікого не пригощали. Були серед них і такі, які з настанням сезону роз'їздів заварювали вдома цілі казани кави, наливали її в пляшки і возили з собою, час від часу розігріваючи, щоб уникнути зайвих витрат у готелі. Не одна квадрилья жила впроголодь, і тореро відверто нарікали на скупість своїх маестро.

Гальярдо ніколи не каявся, що живе таким бурхливим життям. А тепер його умовляють відмовитися від нього...

Думав матадор і про потреби власного дому. Його рідні давно звикли до легкого, безтурботного життя, ніхто з них не рахував грошей і не думав, звідки їх узяти, вони текли невпинно, як вода з джерела. Крім матері та дружини, на шиї в нього сиділа ще одна родина: сестра, її базіка-чоловік, який ніде не працював,— ніби родинний зв'язок із знаменитістю давав йому право бити байдики,— та цілий виводок племінників, що росли і з кожним роком вимагали все більших витрат. І він має закликати до ощадливості та поміркованості всіх цих людей, що звикли весело й безтурботно жити його коштом!.. І всі вони, навіть бідолаха Гарабато, змушені будуть переселитися на ферму, працювати під палючим сонцем і перетворитися на грубих селюків! А бідолашна мати в останні дні життя буде позбавлена святої втіхи виручати зі скрути вбогих сусідок і ніяковіти, мов соромлива дівчинка, коли син прикидається розгніваним, побачивши, що від сотні дуро, які він дав їй тільки два тижні тому, вже не лишилось нічого!.. А Кармен, жінка ощадлива, звичайно, зробить усе, щоб обмежити витрати, і насамперед принесе в жертву себе, відмовившись від багатьох маленьких радощів, які так прикрашають життя.

А будь воно прокляте!.. Приректи свою родину на бідність, на сумне животіння! Гальярдо соромно було навіть думати про таке. Це справжній злочин — позбавити рідних добробуту, до якого він сам їх привчив. І що треба, аби нічого цього не сталося?.. Підступати до биків ближче — тільки й того!.. І він підступатиме до них ближче!

Старанно виводячи літери, Гальярдо відповів повіреному та Кармен двома коротенькими листами, в яких висловив свою непохитну волю. Покинути арену? Нізащо!

Він заприсягнувся донові Хосе, що стане колишнім Гальярдо. Робитиме достоту так, як радить йому повірений. «Р-раз! Удар шпагою — і бик готовий». Він знову відчув себе сміливим та дужим і вірив, що зуміє упорати будь-якого бика, хоч би яким той був здоровенним.

Дружині Хуан написав веселого листа, висловивши, однак, невдоволення, що Кармен засумнівалась у його силах. Скоро вона отримає вісті про наступну кориду. Він приголомшить публіку, нехай їй стане соромно за несправедливе ставлення до нього. Якщо попадуться добрі бики, він виступить не гірше, аніж Роже де Флор, той самий, який завжди на язиці в їхнього пришелепуватого шуряка.

Добрі бики! Ось що особливо непокоїло Гальярдо. Ра-

ніше він хизувався тим, що ніколи не цікавиться, яких тварин проти нього випустять, і не ходить дивитися на них перед коридою.

— Я вб'ю якого завгодно бика, що мені дістанеться,— похвалявся він.

І вперше зустрічався з биком, аж коли той вибігав на арену. А тепер йому хотілось роздивитися тварин зблизька, вибрати для себе підходящих і заздалегідь підготувати успіх, вивчивши їхні повадки.

Небо прояснилося, засяяло сонце. Завтра відбудеться друга корида.

Пополудні Гальярдо сам-один пішов до цирку. Викладена з червоної цегли кругла будівля з віконцями в арабському стилі самотньо височіла на тлі зелених пагорбів. Широкий і досить одноманітний краєвид замикався на обрії білою плямою, схожою на отару овець, що паслась на косогорі. То було кладовище.

Коли матадор підійшов до цирку, його обступив гурт обшарпанців, усяких дармоїдів та волоцюг, що з ласки конюхів сплять у стайнях, а годуються милостинею любителів та недоїдками з ближніх таверн. Дехто з них прийшов сюди з Андалусії, супроводжуючи биків, та так і залишився жити на задвір'ї цирку.

Гальярдо кинув у простягнені до нього шапки кілька монет і зайшов у відчинену Конюшенну браму.

У корралі він побачив гурт любителів, що дивились, як пікадори вибирають собі коней. Дзеленькаючи величезними ковбойськими острогами, Потахе з гаррочею в руках готувався вискочити на сідло. Постачальник коней, опасистий, неговіркий чолов'яга в крислатому андалуському капелюсі стояв, оточений конюхами; він спокійно відповідав на глузування й лайку пікадорів, що зійшлися на пробу коней.

«Учені мавпи» із закасаними рукавами привели кількох жалюгідних шкап, яких вони об'їжджали і муштрували протягом останніх днів. На боках нещасних конячин досі видніли червоні сліди від острогів. «Учені мавпи» ганяли коней клусом по навколишніх пагорбах і ударами підборів змушували раз у раз повертати, щоб привчити їх бігати по арені. До цирку тварини поверталися з закривавленими боками, і, перше ніж загнати їх до стаєнь, на них виливали по кілька цебер води. Навколо басейну, у вибоях поміж плитами, застоювалися калюжки темно-червоної води, схожої на розлите вино.

Призначених для завтрашньої кориди коней майже силоміць тягли зі стаєнь. Пікадори мали їх оглянути і вибрати годящих.

Жалюгідні сухоребрі шкапи ішли хисткою ходою; на їхніх запалих боках можна було прочитати сліди сумної старості, хвороб та людської невдячності, яка не цінує вірної служби. Тут були неймовірно худі конячки, живі кістяки, туго обтягнені шкірою, з довгою звалянною шерстю. Поруч із ними здиблювалися й били копитами баскі лискучі огирі з вогнистими очима, ніби щойно випряжені з розкішної карети; здавалося незрозумілим, як вони опинилися серед приречених на смерть покидьків. Але ці коні якраз і були найнебезпечніші; невиліковно хворі, вони могли раптово забитись у корчах і впасти на землю, скинувши вершника через голову. А серед цих недолугих та хворих шкап сумно подзенькували підковами інваліди праці: коні, що крутили жорна, працювали на фабриках, орали землю, бігали у візницьких бричках — усі мляві й отупілі від звички роками тягати за собою плуга або воза, нещасні парії, яких люди змушують трудитися до останньої миті життя, аж поки бичачий ріг розпоре їм черево, і навіть тоді вони ще розважатимуть публіку, дригаючи ногами та смикаючись у передсмертних корчах.

Сумне видовище! Добрі жовтаво-тьмяні очі; худі шиї, в які жадібно повпиналися роздуті зелені гедзі; на кощавих мордах кишать паразити, шерсть на сухоребрих боках злиплася і звалялась; вузькі груди здригаються від глухого іржання; тонкі ноги, що підламуються за кожним кроком, заросли аж до копит довгою і густою шерстю.

Звиклі до голодування шлунки не могли перетравити доброго корму, яким хотіли підтримати їхні сили, і все подвір'я було заляпане смердючими кізяками. Щоб сісти верхи на таку коняку, ошалілу від хвороби або ладну звалитися від виснаження, треба було не менше мужності, ніж для того, щоб виїхати назустріч бикові. На спину коневі клали велике мавританське сідло з високою лукою, жовтим сидінням та ковбойськими острогами. Траплялося, що під тягарем сідла шкапа мало не падала на землю.

У розмові з постачальником Потахе тримався погордливо. Він говорив не тільки від себе, а й від імені товаришів. Навіть «учені мавпи» сміялися, слухаючи його циганську лайку. Інші пікадори цілком покладались на

нього — він сам порозуміється зі стайничими. Ніхто краще за нього не знає повадок цього люду.

Конюх підводив якусь шкапу з опущеною головою, довгою шерстю та випнутими ребрами.

— Що ти мені даєш? — казав Потахе, повертаючись до постачальника.— Воно ж зовсім негодяще, ніхто на цю скотину не сяде. Посади на неї свою бабусю.

Флегматичний постачальник був незворушний. Якщо Потахе не зважується сісти на цю конячку, то тільки тому, що нинішні пікадори всього бояться. Колись, за добрих давніх часів, сеньйори Кальдерон, Тріго або навіть інший пікадор змогли б на такому смирному й слухняному конику виступити на двох коридах поспіль, жодного разу не впавши, та й тварина не дістала б навіть подряпини. А тепер!.. Тепер пікадори тремтять від страху, геть утратили сором.

Пікадор та постачальник лаялися спокійно і якось подружньому, так ніби внаслідок звички найстрашніші прокльони в їхніх устах втрачали вагу.

— А ти такий, як і завжди,— відповів Потахе.— Нахаба й сучий син, не згірший за Хосе Марію, того, що люди кличуть Поспіхайлом. Можеш забрати цю шкапу собі, нехай їздить на ній твоя відьма-бабуся, що суботньої ночі на помелі літає.

Усі засміялись, а постачальник тільки знизав плечима.

— І чим тобі не до вподоби цей кінь? — заперечив він спокійно.— Даремно прискіпуєшся, поганцю. Може, ти хочеш, щоб тобі підсунули коня зачумленого або хворого на падучу, який скине тебе на арену, ще й до бика не встигнеш наблизитись? А цей здоровісінький і свіжий, мов яблуко. Двадцять вісім років пропрацював він на фабриці шипучих напоїв, і ніхто ні в чому не міг йому дорікнути. І ось ти, де такий взявся, горлаєш, як навіжений, ганьбиш ні за що цього чесного трудягу!

— Мені його не треба — і годі! Катайся на ньому сам!

Постачальник неквапно підійшов до Потахе і спокійно, як людина досвідчена в таких справах, прошепотів йому щось на вухо. Пікадор, усе ще прикидаючись сердитим, зрештою попрямував до коня. Йому то що — можна й подивитися. Проте хай не кажуть, ніби він людина непоступлива — не може ж він підвести товариша.

Поставивши ногу в стремено, він навалився на бідолашну конячину всією вагою свого здоровенного тіла. Потім, узявши гаррочу під руку, вгородив її у товстий

стовп, вмурований у стіну корралю і кілька разів щосили натиснув на ратище, ніби на кінці списа пручався могутній бик. Бідолашна шкапа тремтіла й падала на коліна після кожного поштовху.

— Нічогенько вона повертається,— примирливо мовив Потахе.— Конячка краща, ніж я гадав. Зуби в неї добрі, та й ноги непогані. Ну що ж, твоя взяла. Можете загаяти її до стійла.

І пікадор спішився. Мабуть, після таємничої наради з постачальником він був готовий прийняти все, що той йому запропонує.

Гальярдо відійшов від гурту любителів, які, посміхаючись, спостерігали за цими переговорами. Воротар цирку провів його туди, де тримали биків. Матадор відчинив дверці і зайшов до корралю, огородженого з трьох боків кам'яним муром заввишки по шию людині. Над цією загорожею здіймалися міцні стовпи, що підтримували довгий балкон. То там, то там у мурі видніли отвори, такі вузенькі, що людина могла протиснутися в них лише боком. У просторому загоні було вісім биків — одні лежали, підігнувши ноги, інші стояли, опустивши голови, й принюхувались до покладеного перед кожним оберемка сіна.

Тореро пройшов зовнішнім коридором, придивляючись до биків. Раз у раз він пропихався крізь вузенький отвір, вимахував кулаками й дико горлав. Бики одразу втрачали спокій. Одні схоплювались і, наставивши роги, кидались на зухвальця, що посмів порушити їхній мирний спочинок. Інші піднімали голову й, упершись ногами в землю, грізно чекали, поки зухвалець підійде ближче.

Гальярдо поквапно відступав за огорожу і пильно роздивлявся биків, намагаючись розгадати їхню вдачу і вибрати двох для себе.

Поруч стояв старший загонщик худоби — дужий чолов'яга в гетрах з острогами, у грубій сукняній куртці та кислатому капелюсі, стягнутому біля підборіддя ремінцем. За відлюдкувату вдачу його прозвали Лобато [1]. Більшу частину року він жив у чистому полі, майже не злізаючи з коня, а в Мадріді поводився, як дикун, анітрохи не цікавився містом і не виходив за околиці цирку.

Для нього столицею Іспанії була арена з амфітеатром, а також навколишні пагорби та пустирища. Він не

---

[1] Від ісп. lobato — вовчик.

мав найменшого бажання ознайомитись з таємничим нагромадженням будинків, яке починалося далі. Найважливішим закладом Мадріда пастух вважав таверну «Курка», що стояла біля самого цирку, благословенний райський куточок, чарівний палац, де він обідав і вечеряв коштом імпресаріо, аж поки наставав час повертатися на пасовище, і він виїздив з Мадріда верхи на своєму коні, з темним плащем, перекинутим через сідельну луку, із саквами на крупі та списом у руці. Лобато заходив до корчми, і слуги тремтіли від страху перед його дружнім привітанням; коли він потискував комусь руку, хрускали кістки, й людина зойкала від болю. Загонщик посміхався, втішений своєю силою і задоволений, що його називають «звірюкою». Потім сідав за стіл, і перед ним ставили величезну, як умивальний таз, миску, повну смаженої картоплі з м'ясом, та глек вина.

Лобато доглядав куплених для цирку биків, випасаючи їх на луках Муньйоси, а з настанням спеки — на полонинах Гвадаррамських гір. З допомогою кінних пастухів він приганяв череду до цирку за два дні перед коридою, переправляючись опівночі бродом через струмок Абронігаль на околиці Мадріда. Негода доводила його до розпачу, через неї кориду відкладали, і бики мусили чекати в корралях цирку, а він не міг одразу повернутися на луки, де випасались інші його годованці.

Скупий на слова, тугий на думку, цей кентавр, що пахнув шкірою та сіном, ставав красномовним, коли розповідав про своє вільне пастуше життя серед биків. Мадрідське небо здавалося йому вузеньким, та й зірок на ньому ніби менше. З мальовничим лаконізмом описував він ночі на пасовищі, коли бики сплять під мерехтливим світлом зірок, а глибока тиша порушується тільки таємничими шерехами у траві та кущах. Гірські змії співають у такій тиші дивними голосами. Атож, сеньйоре, співають. І не сперечайтеся з Лобато, він сам чув це безліч разів, і заперечувати йому — значить, обізвати його брехуном, а рука в нього важкенька. Так, так, гади вміють співати, а бики — розмовляти, хоча, на жаль, він досі не розкумекав їхньої мови. Бики в усьому схожі на людей, тільки що вони на чотирьох ногах і з рогами. Побачили б ви, як прокидаються вони на світанні! Вистрибують і радіють, як діти; пустують, жартома б'ються, зчеплюються рогами; а то видираються один на одного і весело мукають, наче вітають появу сонця, благословенного богом світила.

Потім Лобато розповідав про свої мандри у Гвадаррамських горах, понад бурхливими річечками, які збігають із покритих талим снігом вершин і несуть у великі річки свої прозорі, як кришталь, води; про зелені квітучі полонини; про те, як кружляють над сонними биками птахи і сідають відпочивати на роги; про вовків, що виють ночами десь далеко, дуже далеко, ніби налякані нашестям могутніх тварин, які йдуть за дзвіночками ватажків, щоб відвоювати в сіроманців частину дикої пустелі... А про Мадрід він і слухати не хоче: тут люди задихаються! У цьому нескінченному лісі будинків пастух визнавав тільки таверну «Курка» з її вином та смачними стравами.

Лобато озвався до матадора і порадив йому, яких двох биків вибрати. Старший пастух не відчував ніякої пошани до цих знаменитостей, якими так захоплюється публіка. Він майже зневажав матадорів. Убивати таких благородних тварин — та ще й обманом! Справжній сміливець — він: сам-один живе серед биків, ходить перед самими рогами, не маючи ніякої зброї,— тільки свої дужі руки,— і ні від кого не чекаючи оплесків.

Коли Гальярдо та Лобато вийшли з корралю, до маестро з шанобливим поклоном підійшов якийсь чоловік. То був старий прибиральник цирку. Він виконував цю роботу багато років і знав усіх славетних тореадорів свого часу. Одягнений був він бідно, але на його пальцях часто виблискували жіночі персні, а сякаючись, прибиральник витягував звідкись із глибин своєї блузи малесенького батистового носовичка з вишитою монограмою і тонким мереживом, від якого ще струмили ніжні пахощі.

Цілий тиждень він сам підмітав величезну арену, амфітеатр і ложі, ніколи не нарікаючи на те, що багато роботи. Коли імпресаріо був ним незадоволений і хотів його покарати, він відчиняв ворота волоцюгам, що вешталися поблизу цирку, і бідолаха-прибиральник слізно обіцяв виправитися, боячись, що цей вуличний набрід відбере в нього роботу.

Лише зрідка старий брав собі на допомогу з півдесятка хлопчаків, які вчилися на тореро, і вони виконували всі його розпорядження за дозвіл подивитися корриду з «собачої ложі», тобто крізь штахетні дверці поруч із стійлами для биків — туди виносили поранених тореро. Ухопившись за чавунні штахети, підручні прибиральника дивилися на сцену, сварилися й заводили бійку за краще місце, як мавпи в клітці.

Протягом тижня старий спритно розподіляв обов'язки по прибиранню цирку. Хлопців посилав підмітати ряди на сонячному боці, там, де сиділа брудна й убога публіка, що залишає після себе ціле звалище апельсинових шкаралуп, клаптиків паперу та недокурків.

— Пильнуйте мені тютюн! — наказував прибиральник своєму війську.— Хто привласнить хоч один недокурок, той не побачить у неділю кориди.

А сам неквапно й терпляче, мов шукач скарбів, підмітав тіньовий бік, нишпорячи по ложах та ховаючи до кишень усякі знахідки: віяла, персні, носовички, монети, жіночі прикраси — усе те, що лишалося після нашестя чотирнадцятитисячної орди. Тютюн з недокурків він висушував на сонці й продавав. Цінні знахідки відносив до однієї тандитниці, яка скуповувала все, що глядачі забули в ложах або випустили з рук від хвилювання.

Гальярдо відповів на улесливе привітання старого, дав йому сигару і попрощався з Лобато. Він домовився із загонщиком, що той відлучить для нього двох відібраних биків у окремий загін. Інші матадори не заперечуватимуть. То хлопці молоді, сміливі, їм щастить, і вони вб'ють якого завгодно бика, що їм дістанеться.

Коли Гальярдо вийшов на подвір'я, де й досі випробовували коней, від гурту цікавих відійшов високий худорлявий чоловік із смаглявим обличчям, одягнений як тореро. З-під чорного фетрового капелюха вибивалися пасма посрібленого сивиною чуба, а від кутиків рота розбігалися зморшки.

— Пескадеро! Як живеш? — вигукнув Гальярдо, із щирою радістю потискуючи простягнуту йому руку.

Це був колишній матадор, замолоду добре відомий публіці, але тепер його мало хто пам'ятав. Інші матадори, які з'явилися після нього, затьмарили його скромну славу, і Пескадеро, трохи повиступавши в Америці й діставши там кілька ран, пішов з арени. Гальярдо чув, що на свої заощадження Пескадеро купив таверну неподалік цирку, живе скромно й уникає товариства любителів та тореро. Тому він здивувався, побачивши його тут.

— Що поробиш! — меланхолійно відповів Пескадеро.— Не можу забути. На кориди я ходжу рідко, але старе ремесло мене вабить й інколи зазираю сюди по-сусідському. Тепер я тільки шинкар.

Дивлячись на його сумне обличчя, Гальярдо пригадав іншого Пескадеро, одного з героїв свого дитинства, гордо-

витого красеня, улюбленця жінок, який, коли бував у Севільї, гуляв вулицею Кампана в крислатому оксамитовому капелюсі та курточці винного кольору, туго перехопленій строкатим шовковим поясом, і тримав у руці тростину, оздоблену слоновою кісткою й увінчану золотою головкою. Отаким убогим та всіма забутим стане й він, якщо піде з арени!..

Вони довго розмовляли про своє ремесло. Пескадеро, як усі старі, озлоблені невдачами, бачив усе тільки в чорному світлі. Справжніх тореро давно немає. Тепер і не побачиш відважних людей. «Як годиться» вбивають биків тільки Гальярдо та ще, може, два або три матадори. Навіть бики і ті перевелися — не такі могутні, як колись.

Трохи виговорившись, Пескадеро запросив давнього друга до себе. Якщо вже вони зустрілись і матадор не має чого робити, він покаже йому свій заклад.

Гальярдо погодився. Вони звернули на одну з вулиць, що прилягали до цирку, і зайшли в непоказну таверну з пофарбованим у червоне фасадом і червоними фіранками на вікнах. У вітрині на запорошених тарелях були виставлені запечені в тісто відбивні котлети, смажена птиця та маринади в пляшках. У залі з оцинкованим прилавком стояли барила, пляшки, круглі столики та дерев'яні табурети, а на стінах виднілося безліч кольорових журнальних вирізок із портретами знаменитих тореро та найефектнішими прийомами кориди.

— Випиймо по склянці монтільї,— запропонував Пескадеро, кивнувши парубійкові, що стояв за прилавком.

Побачивши Гальярдо, хлопець усміхнувся, а матадор пильно глянув йому в обличчя, потім кинув погляд на порожній правий рукав курточки.

— Здається, я тебе знаю,— сказав він.

— Ще б пак не знаєш,— озвався Пескадеро.— Це Піпі.

Почувши юнакове прізвисько,— Гальярдо відразу пригадав, хто він такий. Відважний хлопець, який колись напрочуд майстерно всаджував бандерильї; про нього вже говорили як про «тореро з майбутнім». Та одного дня на мадрідській арені бик ударив його рогом у руку, довелося ампутувати її, і Піпі мусив забути про виступи на коридах.

— Я взяв його до себе, Хуане,— провадив Пескадеро.— Родини в мене нема; дружина моя померла, зате я маю тепер сина... Нелегко! Але як на додачу до всіх нещасть у людини ще й відібрати серце, то нащо їй жити?.. Звісно, в розкошах ми не купаємось, живемо як можемо, але все,

що я маю, належить і Піпі. Сяк-так перебиваємося, дякуючи старим друзям, що іноді заходять сюди поснідати або пограти в карти, але головним чином завдяки школі.

Гальярдо посміхнувся. Він уже чув, що Пескадеро відкрив поблизу своєї таверни школу тавромахії.

— Що поробиш, друзяко! — мовив старий тореро, ніби виправдовуючись.— Треба якось жити, а школа дає більше прибутку, ніж усі відвідувачі таверни. У ній навчаються дуже достойні люди: молоді сеньйори, що хочуть відзначитись у любительських боях; чужоземці — любителі кориди, яким на старості років забандюрилося стати тореро. Зараз у мене є один такий учень. Щодня приходить. Ходімо, покажу.

Вони перейшли через вулицю й попрямували до обгородженого високим парканом загону. На дощаних воротях красувався виведений смолою напис: «Школа тавромахії».

Коли зайшли досередини, Гальярдо насамперед звернув увагу на бика — дерев'яне, обплетене рогозом опудало на колесах, із хвостом-мичкою, солом'яною головою, оцупком коркового дуба замість шиї і парою найсправжнісіньких рогів, які нагонили учням жах.

Парубійко з начесаним на вуха волоссям, у шапчині та розхристаній сорочці керував рухами звіра, штовхаючи його вперед щоразу, коли до нього підступав «учень» з плащем у руці.

Посеред загону стояв опецькуватий літній пан з рум'яним обличчям та жорсткими сивими вусами. Він був без піджака і тримав у руках бандерильї. Під парканом на стільці, спершись руками на спинку другого стільця, сиділа дама в капелюшку з квітами — також літня й не менш огрядна, ніж чоловік. Її червоне обличчя, вкрите жовтими, наче висівки, плямами, так і спалахувало радістю щоразу, як чоловік майстерно всаджував бандерилью. Коли вона сміялася, коливались троянди на капелюшку і підстрибували фальшиві, руді, аж червоні, кучері. Плескаючи в долоні, жінка широко розставляла ноги, і спідниця підсмикувалась угору, трохи відкриваючи пишні, але вже зів'ялі принади.

Стоячи біля хвіртки, Пескадеро пояснив Гальярдо, що́ то за люди. Вони ніби французи чи то інші якісь чужоземці; він до пуття не знає, звідки вони, та йому й байдуже. Це подружжя мандрує світом і де тільки не побувало. Чоловік, якщо вірити його розповідям, змінив тисячу професій: був шахтарем у Африці, орендував землю

на далеких островах, ганявся з лассо за дикими кіньми по безкраїх рівнинах Америки. А тепер надумав стати тореро, щоб, як іспанці, заробляти цим ремеслом гроші. Він щодня приходить у школу, прагне до своєї мети, як уперта дитина, і щедро платить за уроки.

— Уявляєш собі тореро з отаким черевом!.. Та ще й у п'ятдесят років!

Побачивши Гальярдо та Пескадеро, учень опустив руки з бандерильями, а дама обсмикнула спідницю й поправила заквітчаний капелюшок.— Oh, cher maître! [1]

— Добривечір, мосью. Вітаю вас, мадам,— мовив учитель, підносячи руку до капелюха.— Ану, мосью, подивимось, як ваші успіхи. Не забули моєї науки? Ви стоїте на місці і дражните бика, він нападає і коли опиняється біля вас, ви відхиляєтесь і встромляєте бандерильї в загривок. Вам не треба пі про що думати, бик усе зробить сам. Увага! Готові?

Маестро відійшов трохи вбік і спинився перед грізним биком чи то пак перед шибепиком, який стояв за опудалом, впершись у нього руками й наготувавшися штовхати його вперед.

— Е-г-гей!.. Сюди, Моріто!

Рибакеро люто заревів і затупотів ногами, роздражнюючи бика, збуджуючи бойовий дух у його порожньому рогозяному череві та солом'яній голові. І Моріто кинувся вперед, як живий, поскрипуючи колесами і трясучи головою на нерівному грунті, а ззаду підштовхував звіра хлопчак, щоб той швидше біг. Жоден бик з найкращого табуна не переважив би розумом цього Моріто, безсмертну скотину, яку тисячі разів кололи бандерильями та шпагами, але на тілі її лишалися тільки подряпини, що з ними легко справлявся тесляр. Моріто був мудрий, наче людина. Грізно насунувшись на учня, він спритно звернув убік, щоб не зачепити його рогами, і покотився далі з двома бандерильями в корковій шиї.

Присутні вітали цей майстерний удар бурхливими оплесками, а бандерильєро спокійно залишався на місці, підтягуючи шлейки штанів та поправляючи манжети сорочки. Його дружина, охоплена буйною радістю, аж відкинулася назад, плескаючи в долоні та сміючись. Під натиском пишних тілес спідниця знову підскочила вгору, відкривши сховані принади.

---

[1] О любий учителю *(франц.)*.

— Чудово, мосью! — вигукнув Пескадеро.— Першокласний удар!

Потішений похвалою вчителя, чужоземець скромно відповів, ударивши себе в груди:

— Я маю найголовніше: мужність, багато мужності.

Потім, бажаючи відсвяткувати свій успіх, він кивнув пажеві Моріто, який аж облизнувся, угадавши наказ. Принести пляшку вина! Три порожні пляшки вже валялися біля дами, яка аж пашіла рум'янцем і чимраз вище підсмикувала спідницю, гучним реготом вітаючи подвиги чоловіка-тореро.

Довідавшись, що з учителем прийшов сам знаменитий Гальярдо й упізнавши його в обличчя, яким вона так часто милувалася в газетах та на сірникових етикетках, чужоземка аж побіліла, а очі її заволоклися серпанком ніжності. «Oh, cher maître!» Вона всміхалася матадорові, терлась об нього, жадала впасти в його обійми усією вагою свого пишного розм'яклого тіла.

Дзеленькнули склянки з вином у славу нового тореро. Навіть Моріто узяв участь у святкуванні — за нього випив шибеник, що був йому за няньку.

— За два місяці, а то й раніше, мосью,— сказав Пескадеро з андалуською поважністю,— ви всаджуватимете бандерильї на мадрідській арені, як сам господь бог, і вам дістанеться вся слава, всі гроші і всі жінки... з дозволу сеньйори.

А сеньйора, умліваючи від задоволення, не зводила з Гальярдо ніжного погляду, і її пишні форми коливалися від гучного сміху, як хвилі.

Чужоземець з упертістю людини, що твердо постановила домогтися мети, захотів негайно продовжити урок. Не можна гаяти часу. Він прагнув якомога скоріше опинитися на мадрідській арені й здобути ті дари, які пообіцяв йому вчитель. Його червонощока подруга, побачивши, що обидва тореро зібралися йти, знову вмостилася на своє місце з пляшкою вина, залишеною під її охорону.

Пескадеро провів Гальярдо до кінця вулиці.

— Прощай, Хуане,— мовив він невесело.— Може, завтра зустрінемося в цирку... Тепер ти бачиш, до чого я дійшов. Доводиться заробляти собі на хліб цим обманом та блазнюванням.

Гальярдо пішов, глибоко замисливши сь. І це той самий чоловік, якого він колись бачив гордим і безтурботним, який розкидався грішми, мов князь, упевнений у своєму

майбутньому!.. Але всі свої заощадження він утратив на невдалих спекуляціях. Життя тореро не може навчити людину розважливо обходитися з грішми. І його, Гальярдо, умовляють покинути своє ремесло? Ніколи! Просто треба підходити до биків ближче.

Усю ніч ця думка витала над чорною порожнечею його сну. Треба підходити до биків ближче! Вранці він прокинувся сповнений твердої рішучості. Він підходитиме до биків зовсім близько, приголомшить публіку своєю відвагою.

Гальярдо відчував таке піднесення, що вирушив до цирку без звичного забобонного страху. Він не сумнівався, що все буде гаразд, відчував себе хоробрим і дужим, як у дні, коли виступав з особливим блиском.

Корида з самого початку була багата на події. Перший бик шалено кинувся на верхівців. В одну мить поскидав він на землю трьох пікадорів, що чекали його зі списами напереваги. Дві шкапи відразу випустили дух — з пробитих грудей ударили струмені чорної крові. Третя, очманівши від болю та жаху, помчала через усю арену з розпоротим черевом; сідло волочилося за нею по піску, а стремена переплутались із синюватими й червоними кишками, схожими на довжелезні ковбаси. Кінь наступав на них задніми ногами, витягував і розмотував величезний клубок власних нутрощів. Роздражнений бик погнався за нещасною жертвою, підсунув могутню голову їй під черево, підняв і жбурнув на арену понівечену тушу, та ще й кілька разів шпортонув її рогом. Коли бик покинув шкапу, яка смикалася в агонії, підбіг «учений мавпа», щоб добити її ударом кинджала. Та зненацька смирна тварина, ошалівши від передсмертних мук, укусила людину за руку. Скрикнувши й замахавши скривавленою долонею, «учена мавпа» ударив кинджалом у голову і тримав його, аж поки кінь перестав хвицатись і завмер, витягши ноги. Інші робітники цирку метушилися по арені з великими кошиками, засипаючи піском калюжі крові та кінські трупи.

Публіка схопилася на ноги, галасуючи й вимахуючи руками. Лютість бика привела глядачів у захват. Обурені, що на арені не лишилося жодного пікадора, вони хором гукали: «Коней! Коней!»

Усі знали, що пікадори негайно виїдуть, але ж минуло кілька хвилин без пролиття крові, і глядачів це сердило. Бик стояв посеред арени, грізно мукаючи й гордо піднявши

ши вимазані кров'ю роги; з його шиї, мов орденські стрічки, звисали голубі та червоні кишки. Виїхали нові верхівці, і вдруге повторилося огидне видовище. Як тільки наближався пікадор, виставивши перед собою гаррочу і завертаючи коня так, щоб він був до бика зав'язаним оком, могутній удар скидав вершника на землю. З сухим тріском ламався спис, настромлений на роги кінь наче підстрибував угору, бризкала кров, розліталися екскременти та клапті м'яса, а пікадор котився по арені, мов лялька з жовтими ногами, і капеадори миттю прикривали його плащами.

Один кінь, поранений у живіт, випустив цілий фонтан смердючих зелених екскрементів, обляпавши всіх тореро, що стояли поблизу.

Публіка вибухала реготом і криками щоразу, як пікадор важко гримався на землю. Арена глухо гуділа від ударів важких тіл із закутими в залізо ногами. Деякі вершники падали навзнак, гепаючи, мов туго набиті мішки, а удар голови об дощаний бар'єр відбивався довкола зловісним відлунням.

— Цей уже не встане! — кричали глядачі.— У нього, мабуть, черепок луснув.

Але пікадор підводився, розпростував руки, шкрябав забиту потилицю, підбирав грубий касторовий капелюх, що злетів із голови під час падіння, і знову сідав на того самого коня, якого «вчені мавпи» штурханами та ударами палиць ставили на ноги. Верхівець у яскравих шатах пускав коня клусом, і той волочив по арені свої нутрощі, що все більше вивалювалися від труського бігу. Пікадор спрямовував цю напівмертву шкапу назустріч бикові.

— На вашу честь! — кричав він, жбурляючи капелюха в гурт своїх друзів.

Та тільки-но вістря списа вгороджувалось у шию бика, як людина з конем підлітали вгору, і від страшного удару верхівець котився в один бік, а кінь — у другий. Іншим разом, бачачи, що бик ось-ось підніме коня на роги, «учені мавпи» та дехто з глядачів кричали вершникові: «Стрибай з коня!» Але закуті в залізо ноги погано скорялися пікадорові, і поки він незграбно висмикував їх із стремен, кінь важко падав, миттю випускаючи дух, а верхівець скочувався додолу, стукаючись головою об землю.

Бик досі не дістав жодного вершника рогами, але деякі пікадори, впавши на арену, лежали як неживі, і тоді гуртом підбігали робітники цирку, брали потерпілого й

несли до лазарету, де бідоласі накладали гіпс на зламану кістку або оживляли його від глибокого, схожого на смерть шоку.

Гальярдо, прагнучи завоювати симпатії публіки, весь час був на арені, і вйкликав гучні оплески, коли відтяг бика за хвіст, урятувавши від рогів пікадора, що впав з коня.

Під час виходу бандерильєро Гальярдо, спершись на бар'єр, блукав поглядом по ложах. У одній з них напевне сидить донья Соль. Нарешті він побачив її, але не було на ній білої мантильї, і взагалі нічого такого, що нагадувало б про ту севільську сеньйору, схожу на маху з картини Гойї. У своєму елегантному капелюшку на золотистому волоссі вона здавалася чужоземкою, що вперше потрапила на бій биків. Поруч із нею сидів її друг, той самий, якого вона так вихваляла і якому показувала всякі іспанські дивовижі. Ох, донья Соль! Зараз вона побачить, на що здатен простий хлопець, якого вона покинула. Доведеться їй аплодувати йому перед ненависним чужоземцем; навіть проти своєї волі вона буде в захваті, підхоплена загальним поривом публіки.

Коли Гальярдо вийшов на арену зі шпагою та мулетою — його бик був другим,— глядачі зустріли матадора доброзичливо, наче вже простили йому попередню кориду. За два тижні очікування любителі, здавалося, набрались терпіння й полагідніли. Їм хотілося, щоб на цій довгожданій кориді усе було добре. До того ж бойовий запал биків та велика кількість убитих коней привели публіку в чудовий настрій.

Гальярдо рушив до звіра з непокритою головою (після вітальної промови він не надів берета), виставивши перед собою мулету й помахуючи шпагою, як ціпком. Тримаючись оддалік, за ним ішов Насіональ і ще один тореро. З амфітеатру почулися обурені вигуки. Скільки помічників!.. Наче піп зі своїм кліром ідуть ховати покійника!

— Всі з арени! — гукнув Гальярдо.

Обидва тореро скорилися: тон матадора не лишав місця для сумнівів.

Гальярдо рушив далі сам і підійшов до бика зовсім близько. Він розгорнув мулету і, як за добрих давніх часів, ступив уперед ще кілька кроків, підсунувши червоний клапоть під саму заслинену морду. Помах мулетою — оле!.. По рядах пробіг задоволений гомін. Син Се-

вільї згадав про своє добре ім'я, про честь і совість тореро. Зараз він, як і в кращі свої часи, покаже все, на що здатний. За кожним помахом лунали вигуки захвату, а шанувальники матадора, підбадьорившись, стали докоряти противникам. Ну що вони тепер скажуть? Гальярдо інколи недосить старається, що правда, то правда... але коли він захоче!..

Ця корида почалася для Хуана щасливо. Коли бик нерухомо застиг на місці, впершись ногами в пісок, глядачі підбадьорливо закричали:

— Пора! Бий!

І Гальярдо кинувся на бика, ударивши шпагою й миттю вискочивши з-під грізних рогів.

Пролунали оплески, але дуже короткі, після яких відразу ж почувся погрозливий гомін і перші свистки. Прихильники Гальярдо перестали дивитися на бика й обурено повернулися до сусідів. Яка несправедливість! Яке невігластво! Він же вдарив шпагою просто чудово...

Але противники гнівно показували пальцями на бика, й незабаром весь амфітеатр наповнився оглушливим свистом.

Шпага увійшла криво і, пронизавши бикові шию, вистромилась кінчиком біля передньої ноги.

Глядачі вимахували руками й горлали. Яка ганьба! Цього собі не дозволить навіть найшмаркатіший новільєро!

Тварина посунула вперед хисткою ходою, важко погойдуючись із боку на бік. Було видно, яких страждань завдає їй криво вгороджена шпага. Це видовище зворушило всіх, і публіка, здавалось, ошаліла від гніву. Бідолашний бик! Добра, благородна тварина... Багато глядачів аж ревли від люті й перехилялись через бар'єр, ніби збиралися кинутись сторчголов на арену. Мерзотник! Сучий син! Знущатися з тварини, якої він не вартий!.. Люди кричали, снівчуваючи стражданням бика, наче то не вони заплатили якраз за те, щоб подивитись на його смерть.

Приголомшений невдачею, Гальярдо низько похилив голову під зливою лайки й погроз. «Будь проклята моя доля!..» Сьогодні він кинувся на бика, як за кращих своїх часів, спромігшись подолати нервовий страх, що змушував його відвертатися, ніби він не міг бачити, як насувається на нього грізний звір. Але гостре відчуття небезпеки й бажання якомога раніше вискочити з-під

рогів і цього разу призвело до того, що він закінчив свій випад таким невправним і ганебним ударом.

В рядах кипіли палкі суперечки. «Таж він нічого не вміє. Відвертає обличчя. Ні, він уже нікуди не годиться». А прихильники Гальярдо з не меншим запалом виправдовували свого кумира. «Таке може з кожним статися. Йому просто не пощастило. Головне — точний і вправний удар, а це він уміє».

Кульгаючи й хитаючись від болю, бик пробіг кілька кроків під обурений рев публіки і став, щоб не роз'ятрювати свої муки.

Гальярдо взяв іншу шпагу й підійшов до тварини.

Публіка вгадала намір матадора. Він збирається добити бика ударом у голову: це єдине, що лишається після його підлого злочину. Вістрям шпаги матадор став намацувати між рогами чутливе місце, водночас махаючи мулетою, щоб роздражнена червоним клаптем тварина пригнула голову до землі. Але тільки-но Гальярдо натиснув на руків'я, як бик труснув головою від болю і шпага відлетіла вбік.

— Раз! — насмішкуватим хором вигукнула юрба.

Матадор підібрав зброю і повторив спробу. Бик знов здригнувся всім тілом.

— Два! — глузливо проспівали в рядах.

Матадор натиснув на шпагу втретє і знову марно. Бик лише заревів від болю.

— Три!..

Але тепер до глузувань додалися обурені вигуки та свистки. Чи збирається він кінчати, цей горе-матадор?

Нарешті Гальярдо пощастило намацати кінчиком шпаги те місце, де починається спинний мозок. Вражений у життєвий центр, бик упав як підкошений, задерши ноги.

Матадор обтер з обличчя піт і, важко дихаючи, повільно рушив до президентської ложі. Нарешті він спекався клятущої скотини. Йому вже стало здаватись, що цьому кінця не буде. Публіка проводжала його тюканням або зневажливою мовчанкою. Ніхто не аплодував. Гальярдо привітав президента серед байдужої тиші і квапливо сховався за бар'єром, наче присоромлений школяр. Поки Гарабато подавав йому склянку води, матадор поглянув на ложі й зустрівся поглядом з очима доньї Соль. Що подумає про нього ця жінка! Як вона, мабуть, сміялася разом зі своїм другом, коли публіка обкладала його лай-

кою!.. І чого тій дамі заманулося прийти на цю клятущу кориду!..

Він залишився стояти між бар'єрами, намагаючись хоч трохи перепочити, перш ніж випустять другого призначеного для нього бика. Після біганини по арені боліла нога. Так, він уже не той, тепер це ясно. Ні до чого його вихваляння та твердий намір підходити до бика ближче. Ноги втратили колишню легкість і силу, ослабла права рука, що раніше не знала страху й поривалася вперед, влучно вгороджуючи шпагу в загривок звіра. Тепер він весь мимоволі зіщулювався, скоряючись тупому інстинкту, як ті полохливі тварини, що сподіваються уникнути небезпеки, скулюючись і заплющуючи очі.

Давній забобонний страх — грізний і неподоланний — знову пойняв усе його єство.

«Мені не щастить,— думав Гальярдо.— Серцем чую, що п'ятий бик настромить мене на роги... Настромить і нікуди від цього не дінешся!»

Одначе коли п'ятий бик вибіг на арену, перше, що він побачив, був плащ Гальярдо. Який звірюга! Зовсім не схожий на того, що він вибрав учора ввечері. Мабуть, биків випускають не в тому порядку, який намітили. Страшне передчуття не відпускало тореро. «Не щастить!.. Від цих рогів я не врятуюся. Сьогодні мене винесуть з арени ногами вперед...»

Та, незважаючи на страх, Гальярдо наступав на бика з плащем і відманював його від пікадорів, що опинялися в небезпеці. Спочатку всі його прийоми публіка зустрічала мовчанкою. Потім трохи змилосердилась і почулися ріденькі оплески.

Проте коли настав час убити бика і Гальярдо вийшов зі шпагою та мулетою, усі, напевне, здогадалися, що з ним коїться. Рухи його були безладні; тільки-но бик мотав головою, як матадор злякано відстрибував на кілька кроків назад, а публіка кожну таку спробу до втечі вітала градом глузувань:

— Тікай!.. Тікай!.. А то вдарить!

Та ось ніби охоплений бажанням якомога скоріше з усім покінчити, Гальярдо кинувся на бика зі шпагою, але вдарив криво, бо надто поквапно ухилився від рогів. Вибухнув оглушливий рев і свист. Шпага встромилася лише на кілька сантиметрів, задрижала і відлетіла далеко вбік.

Гальярдо підібрав шпагу і знову рушив на бика. Став у позицію для удару, але бик напав перший. Матадор хотів утекти, та в ногах уже не було колишньої спритності. Бик наздогнав його, підняв на роги й жбурнув на арену. Товариші кинулись йому на допомогу. Гальярдо підвівся весь вимазаний землею, без одного черевика; з роздертих іззаду штанів вилізала спідня білизна, стрічка, вплетена в колету, розв'язалася.

І той самий гордий красень, чиєю елегантністю так захоплювалася колись публіка, стояв тепер нікчемний і жалюгідний, в роздертих штанях, з розпатланим чубом та розтріпаною колетою, що сумно звисала, мов шолудивий хвостик.

Навколо нього замелькало кілька плащів. Усі тореро об'єдналися в милосердному пориві допомогти Гальярдо. Навіть інші матадори з почуття товариської солідарності стали готувати для нього бика, щоб він міг покінчити з ним одним ударом. Але Гальярдо ніби осліп і оглух: при найменшому порусі бика кидався навтіки. Здавалося, після падіння він геть очманів від страху. Навіть не розумів, що кажуть йому товариші. Блідий як смерть, він супив чоло, ніби силкувався зібратись на думці, і белькотів, сам не усвідомлюючи, що говорить:

— Всі з арени! Залиште мене самого!

А тим часом страх усе нашіптував йому на вухо: «Сьогодні тобі кінець. Сьогодні бик настромить тебе на роги».

По нервових рухах матадора публіка вгадала його думки.

— Та він боїться бика! Помирає від страху!..

І навіть найпалкіші прихильники Гальярдо засоромлено мовчали, не можучи збагнути, що ж діється. Такого вони ще ніколи не бачили.

З непохитною мужністю людей, які сидять у безпечному місці, глядачі відверто тішилися з жаху, що охопив Гальярдо. Інші, згадуючи про марно витрачені гроші, кляли матадора, який піддався інстинкту самозбереження і позбавляє їх оплаченої втіхи. Це ж грабунок!

Найбрутальніші шпетили еспаду, висловлюючи сумнів щодо його статі. По стількох роках поклоніння й захвату юрба перейнялася такою ненавистю, що пригадувала тепер подробиці з дитинства тореро, про які він сам давно забув. Йому докоряли нічними походеньками з ватагою безпритульників, що збирались на алеї Геркулеса. Смія-

лися з його подертих штанів, крізь які виглядали клапті спідньої білизни.

— А що в тебе видно! — кричали глядачі писклявими голосами, підробляючись під жінок.

Гальярдо, здавалося, не чув ні криків, ні свисту. Ховаючись за плащами товаришів, він користався з кожної нагоди, щоб ударити геть ошелешеного бика шпагою. Та бик майже не відчував цих ударів. Матадор так боявся попасти на роги, що витягував руку здалеку і ранив тварину лише кінчиком вістря.

Шпага то вгороджувалася всього на кілька пальців і одразу відлітала вбік, то натикалась на кістку і стриміла з шиї більш ніж наполовину, тріпочучи від кожного поруху звіра. Низько опустивши голову, бик біг по колу понад бар'єром і ревів, ніби протестуючи проти цих безглуздих катувань. Його переслідував матадор з мулетою в руці, прагнучи скоріше закінчити і водночас боячись напоротися на роги, а за ним сунуло ціле військо помічників, що так завзято вимахували плащами, ніби сподівалися переконати бика добровільно підігнути коліна й упасти. А бик, весь наїжачений шпагами, біг понад бар'єром, бризкаючи слиною і накликаючи на матадора град глузувань та прокльонів.

— Таж це святий мученик! — кричали одні.

Інші порівнювали бика з подушечкою для голок. Душогуб! Нікчемний тореро!

А найбрутальніші весь час згадували про стать Гальярдо і кричали, спотворюючи його ім'я:

— Оце так Хуаніта! Тримайся, люба!

Минуло вже багато часу, і частина публіки, прагнучи вилити свою лють ще на кого-небудь, повернулася до ложі президента.

— Сеньйоре президент! Доки триватиме це неподобство?..

Президент підняв руку, намагаючись утихомирити натовп, і віддав якийсь наказ. За бар'єром проскакав альгвасіл у капелюсі з перами та розмаяному плащі. Він спинився навпроти бика, повернувся до Гальярдо і простяг перед собою стиснуту в кулак руку з піднятим угору вказівним пальцем. Публіка заплескала в долоні. То було перше попередження. Якщо до третього попередження бика не буде вбито, його заженуть назад у корраль, а на матадора ляже пляма тяжкого безчестя.

Настраханий цією погрозою, Гальярдо наче прокинувся з летаргічного сну, наставив шпагу й кинувся на бика. Та й цей удар не заподіяв тварині майже ніякої шкоди.

Матадор у розпачі опустив руки. Ця скотина, мабуть, безсмертна!.. Шпаги в неї не втикаються. Напевне, цей бик не впаде ніколи.

Останній невдалий удар розлютив публіку. Усі посхоплювалися на ноги. Від оглушливого свисту жінки позатуляли вуха долонями. Глядачі вимахували руками й перехилялись через бар'єр, ніби хотіли кинутись на арену. В матадора полетіли апельсини, окрайці хліба, подушки з крісел у ложах. Із сонячного боку долинули пронизливі зойки, ревіння, схоже на гудки парової сирени. Аж не вірилося, що ці звуки вихоплюються з людських горлянок. Час від часу бамкав якийсь дзвін — ніби на сполох. Десь поблизу корралів численний хор затягнув похоронний псалом.

Багато хто знов повернувся до президентської ложі. Коли ж буде друге попередження? Гальярдо обтирав хустинкою піт і роззирався на всі боки. Здавалося, він здивований несправедливістю публіки і звинувачує в усьому бика. Мимохіть він кинув погляд на ложу доньї Соль. Дама сиділа спиною до арени. Може, їй стало жаль Гальярдо, а може, вона відчула сором за своє колишнє захоплення.

Еспада знову кинувся вперед із шпагою, та за плащами, які безперервно метлялися навколо нього, майже ніхто не побачив, що він зробив. Бик упав, з його пащі ринула кров.

Нарешті!.. Публіка трохи втихомирилась і перестала махати руками, проте крики та свист не припинялися. Пунтільєро добив бика, з нього повитягували шпаги, підчепили гаками за роги, і тройка мулів поволокла тушу з арени, залишаючи за собою широку смугу вдавленої землі та рівчачки крові. Робітники цирку швидко заскородили все граблями й засипали піском.

Гальярдо сховався між бар'єрами, рятуючись від образ та лайки. Він був виснажений і засапаний, боліла нога, але сильніше за розпач у ньому озивалася радість, що небезпека минула. Бик не настромив його на роги... і це лише тому, що він берігся. Пхе, публіка! Юрба душогубів, які прагнуть смерті ближнього, ніби тільки вони дорожать життям і люблять свої родини!..

Повернення квадрильї було сумне. Довелося пробиватись крізь людські юрми, крізь потік карет та автомобілів, обминати довгі вервечки трамваїв.

Затиснутий у густому натовпі глядачів, що виходили з цирку, екіпаж Гальярдо ледве посувався. Люди розступалися перед мулами, але, впізнавши матадора, здавалося, каялись у своїй люб'язності.

По тому, як ворушилися губи, тореро вгадував найбрутальнішу лайку. Їх проминали карети з вродливими жінками в білих мантильях. Одні відверталися, мов не хотіли бачити тореро, інші дивилися на нього з принизливою жалістю.

Матадор весь скулився, ніби хотів зробитися непомітним, і сховався за широкими плечима Насйоналя, насупленого й мовчазного.

За екіпажем погналася з пронизливим свистом ватага малих шибеників. Бідняки, що стояли на тротуарах, стали свистіти й собі, мов хотіли в такий спосіб помститися за свою вбогість, через яку змушені були всю кориду простовбичити за воротями цирку, сподіваючись побачити хоч що-небудь. Вони вже знали про невдачу Гальярдо і тепер зловтішно ображали його, раді, що можуть познущатися з чоловіка, який заробляє такі величезні гроші.

Крики та свист волоцюг вивели матадора з покірливої мовчанки.

— Прокляття!.. А чого ці свистять?.. Чи вони були на кориді? Чи платили гроші за квиток?..

Об колесо екіпажа вдарив камінь. Шибеники горлали вже біля самої підніжки, але з'явилися два кінні жандарми, розігнали крикунів і поїхали за каретою по вулиці Алькала, охороняючи славетного Хуана Гальярдо... «першого матадора світу».

X

Тільки-но квадрильї вийшли на арену, як у Конюшенну браму гучно постукали.

До брами підійшов служитель цирку й роздратовано крикнув, що тут входу немає: нехай пошукають інші двері. Але голос іззовні наполягав, і служитель зрештою відчинив.

Зайшли чоловік і жінка; він — у білому кордовському капелюсі, вона — в усьому чорному і в мантильї.

Незнайомець потиснув служителеві руку і щось залишив у його долоні. Люте обличчя того відразу полагідніло.

— Ви мене знаєте, правда ж? — спитав прибулець.— Невже не знаєте?.. Я шуряк Гальярдо, а ця сеньйора — його дружина.

Кармен оглядала брудне подвір'я. Десь удалині, за товстими кам'яними мурами, грала музика, і відчувалося дихання тисячного натовпу, що уривалося криками захвату й вигуками подиву. Квадрильї проходили перед ложею президента.

— Де він? — запитала Кармен з тривогою в голосі.

— Де ж йому бути, жінко? — сердито відказав шуряк.— На арені, звичайно, виконує свій обов'язок... Справжнє божевілля — притарабанитися сюди. Який же я слабохарактерний!

Кармен усе озиралась навколо, але якось безпорадно, наче вже каялась у своєму вчинку. Що вона тут робитиме?..

Потиск руки Антоніо і те, що ці двоє — родичі знаменитого матадора, справили враження на служителя: він був тепер сама любʼязність. Якщо сеньйора хоче дочекатись кінця кориди, вона може посидіти в домі воротаря. Якщо бажає подивитися бій биків, він проведе їх на добрі місця, хоч квитків у них і немає.

На цю пропозицію Кармен аж здригнулася. Дивитися бій биків?.. Ні, ні. Їй і так нелегко було змусити себе приїхати до цирку, і вона вже кається в цьому. А бачити, як Хуан виходить проти бика, їй і зовсім несила. Ніколи вона не ходила на його виступи. Чекатиме краще тут, поки зможе витримати.

— О господи! — покірно зітхнув лимар.— Гаразд, ми залишимось тут, хоч я й не знаю, що нам робити біля цих стаєнь.

Чоловік Енкарнасйон супроводжував своячку ще з учорашнього дня, терпляче заспокоюючи охоплену страхом жінку, яка майже весь час плакала.

У суботу опівдні Кармен покликала шуряка в чоловіків кабінет і сказала йому, що твердо вирішила їхати до Мадріда. У Севільї вона далі не здатна витримати. Ось уже тиждень, як її мучить безсоння, в уяві постають жахливі картини. Жіноче чуття підказує їй, що чоловікові загрожує страшна небезпека. Вона повинна бути поруч із Хуаном. Кармен не знала, ні з якою метою їде в Мадрід, ні чого

доб'ється своєю поїздкою, але прагнула будь-що побачити Хуана, перейнявшись палкою вірою, що її присутність відверне біду від коханого чоловіка.

Це було не життя, а мука. З газет Кармен довідалась, якої великої невдачі зазнав Хуан минулої неділі на мадрідській арені. Знаючи, який він гордий, як цінує свою професійну честь, дружина розуміла, що чоловік не змириться з поразкою. Він зважиться на будь-яке безумство, аби знову завоювати прихильність публіки. Цей намір угадувався між рядками його останнього листа.

— Не відмовляй мене,— рішуче заявила Кармен шурякові.— Сьогодні ж увечері я їду до Мадріда. Якщо хочеш — їдьмо разом; як не хочеш — добудусь туди й сама. Але ні слова допові Хосе; він перешкодить моїй поїздці. Про це знає тільки мати.

Лимар погодився. І справді, чом не поїхати задарма до Мадріда, хоча й у товаристві, яке не обіцяє нічого веселого. Дорогою Кармен ділилася своїми планами. Вона рішуче поговорить із чоловіком. Навіщо йому виступати далі? Чи ж у них не вистачить на життя грошей?.. Він має покинути арену, і то негайно — інакше вона загине. Нехай ця коріда буде для нього останньою... А ще краще — не виступати й на ній. Вона прибуде до Мадріда вчасно і ще встигне умовити Хуана не виходити сьогодні на бій з биками. Серце підказує Кармен, що її присутність допоможе відвернути від чоловіка страшне нещастя.

Шуряк обурився:

— Яка пісенітниця! Ох уже ці жінки! Коли забере собі щось у голову — як стій, щоб було. Для тебе не існує ні влади, ні законів, ні порядку на арені. Гадаєш, досить якійсь полохливій жінці учепитися за чоловіка, і кориду скасують, а публіці покажуть дулю?.. Гаразд, кажи Хуанові все, що хочеш, але тільки після кориди. Інакше нас усіх посадять до в'язниці. З владою жарти погані.

І лимар намалював жахливу картину того, що їх чекає, коли Кармен виконає свій безглуздий намір і не дасть чоловікові виступити на кориді. Усіх трьох заарештують. Антоніо вже бачив себе у в'язниці як співучасника вчинку, що його він по простоті і справді вважав за злочин.

Коли приїхали до Мадріда, лимареві насилу пощастило відмозити Кармен спинитись у тому самому готелі, що й чоловік. Ну, чого вона цим доб'ється?

— Ти тільки розтривожиш його; він вийде на арену в поганому настрої, роздратований, і коли станеться лихо — провина буде твоя.

Це міркування вплинуло на Кармен, і вона зрештою звірилась на шуряка. Дозволивши відвести себе до готелю, який він вибрав, вона цілий ранок пролежала в своєму номері на канапі, плачучи, ніби лихо вже сталося. Антоніо, задоволений, що приїхав до столиці й добре влаштувався, лаяв Кармен за ці сльози, вважаючи її розпач безглуздим.

— Годі тобі, перестань! Просто біда з вами, жінками. Можна подумати, ти уже вдова, а тим часом твій чоловік зараз готується до кориди, відважний і гарний, як сам Роже де Флор. До чого ж ви всі дурні!..

За сніданком Кармен майже нічого не їла, вона ніби й не чула, як шуряк вихваляє готельного кухаря. Пополудні її знов охопив неспокій.

Їхній готель був неподалік від Пуерта дель Соль, і Кармен чула глухий гомін натовпу, що квапився на бій биків. Ні, вона не може лишатися в цій чужій для неї кімнаті, тим часом як її чоловік важить життям. Вона мусить бути коло нього. У неї не стане мужності дивитися кориду, але вона хоче почувати, що Хуан десь поруч. Вона піде в цирк. Де він, той цирк? Кармен ніколи ще там не була. Як не пустять досередини, вона ходитиме поблизу. Головне — почувати себе поруч із чоловіком; якщо вона буде близько, біда обмине Хуана.

Лимар став її відмовляти. А хай йому!.. Він хотів подивитись кориду; уже був зібрався вийти, щоб купити собі квиток, а тепер Кармен порушує всі його плани.

— Ну що ти там робитимеш, жінко? Чого доб'єшся, пішовши туди? А як Хуанільйо тебе побачить?

Вони довго сперечалися, але на всі доводи Антоніо Кармен уперто відповідала:

— Можеш не проводжати мене. Я піду сама.

Кінець кінцем шуряк здався. Взявши візника, вони доїхали до цирку й зайшли туди через Конюшенну браму. Лимар добре знав цирк та всі його будівлі, бо якось навесні супроводжував Гальярдо до Мадріда на перші кориди сезону.

І він, і служитель, охоплені досадою, розгублено стояли перед жінкою з почервонілими очима й запалими щоками, яка нерішуче озиралася на всі боки... Обох чоловіків нестримно вабив гомін та музика, що долинали від

арени. Що ж їм, стовбичити тут до вечора, так і не побачивши кориду?

Та ось служителю спала рятівна думка.

— Може, сеньйора хоче піти в каплицю?..

Парад квадрилей уже закінчився. Крізь ворота, що виходили на арену, клусом поверталися на подвір'я вершники. То були пікадори, які виступали не в першу чергу; вони покидали арену, щоб потім, у разі потреби, замінити товаришів. Прив'язані до вмурованих у стіну кілець, стояли в ряд шість осідланих шкап, які мали поповнити перші втрати на арені. Щоб згаяти час, вершники стали робити пробіжку своїм коням. Один із конюхів пустив учвал гарячу й лякливу кобилу, щоб виморити її і вже потім передати пікадорам.

Замучені гедзями, шкапи хвицали ногами і смикалися на приполах, ніби відчували близьку небезпеку. Інші коні скакали подвір'ям, розпалені острогами вершників.

Кармен із шуряком були змушені відступити під аркади, і зрештою дружина тореро погодилася піти в каплицю. Там їй буде спокійніше, і там вона зможе хоч помолитися за чоловіка.

Опинившись у каплиці, де застояне повітря нагадувало про безліч людей, що приходили дивитися, як моляться тореро, жінка глянула на скромний вівтар. Перед богоматір'ю з голубом горіло тільки чотири свічки — цей дар видався Кармен убогим.

Вона відкрила сумочку й дала служителеві дуро. Чи не зможе він принести свічок?.. Той пошкріб потилицю. Свічок?.. У всьому цирку їх, мабуть, не знайдеш. Але нараз йому згадалося, що сестри одного матадора завжди приносять свічки і запалюють їх перед виступом брата. Минулого разу вони ледь надгоріли і, певно, лежать десь у кутку каплиці. Після тривалих пошуків їх пощастило знайти. Бракувало тільки підсвічників, але кмітливий служитель приніс кілька порожніх пляшок, запалив свічки і, повставлявши їх у шийки, поставив перед богоматір'ю.

Кармен опустилась навколішки, а двоє чоловіків мерщій кинулися в амфітеатр, щоб не прогавити початок кориди.

Молода жінка з цікавістю дивилась на темне лице образа, освітлене червоним відблиском свічок. Кармен не знала цієї богоматері, але вона мусить бути лагідна й добра, як та свята діва, що їй матадорова дружина так часто молилась у Севільї. До того ж це заступниця торе-

ядорів, та сама, яка вислуховує їхні молитви перед виходом на арену, коли відчуття близької небезпеки сповнює душі цих грубих чоловіків глибокою побожністю. Тут часто молився і її Хуан. На цю думку Кармен відчула таку глибоку довіру до богоматері з голубом, ніби знала її змалечку.

Губи молільниці заворушились, бездумно повторюючи слова молитви, але думки її витали далеко, поривалися туди, звідки долинав глухий гомін величезного натовпу. Той гомін нагадував гудіння вулкана, що вивергає лаву й каміння, або гуркіт далекого прибою. Вряди-годи западала моторошна тиша. Кармен здавалося, ніби вона невидимо присутня на кориді. По тому, як наростав чи стихав гамір, вона вгадувала трагічний розвиток подій на арені. Іноді там вибухали обурені крики та свист; іншого разу тисячі й тисячі голосів хором вигукували якісь слова, але розчути їх було неможливо. А то раптом лунав вигук жаху, довгий пронизливий крик, що, здавалося, летів аж до неба, накочувався хвилями, і в уяві поставали побілілі від хвилювання обличчя, тисячі голів на витягнутих шиях, очі, що жадібно дивляться, як женеться за людиною бик... Та крик раптово замовкав, публіка заспокоювалась. Небезпека минула.

Западала довга, зловісна, могильна тиша, в якій чулося лише дзижчання мух, що літали побіля стаєнь. Так ніби чотирнадцять тисяч глядачів переставали дихати й ворушитись, і тоді здавалося, що Кармен єдина жива істота у велетенському порожньому цирку.

Потім тиша уривалася таким оглушливим, нескінченним гуркотом, ніби враз обвалювалися стіни амфітеатру. То були бурхливі оплески, від яких весь цирк ходив ходором. А тим часом на подвір'ї, що прилягало до церковки, ляскали палиці об шкури жалюгідних шкап, чулася лайка, брязкіт підків і вигуки: «Чия черга?» На арену викликали нових пікадорів.

Раптом десь зовсім близько зазвучали нові голоси. Заскрипіли, відчиняючись, двері, почулося тупотіння ніг і важке дихання кількох людей, які несли щось важке.

— Пусте... трохи забився. Крові нема. Ще й корида не скінчиться, як ти знову сядеш на коня.

Хрипкий, здушений і ослаблий від болю голос ледь чутно простогнав:

— Богородице скорбна!.. Здається, щось у мене зламалося. Погляньте, лікарю... Бідолашні мої дітоньки!..

Почувши рідну андалуську вимову, Кармен уся затремтіла і втупилась у святу діву розширеними від страху очима. Ніс Кармен від хвилювання, здавалося, загострився й витягся, запалі щоки поблідли. Їй стало так погано, аж вона злякалася, що зараз знепритомніє. Спробувала зосередитись, забутися в молитві, щоб не чути звуків, які проникали знадвору і моторошно відлунювали в стінах каплиці. Але, незважаючи на цей намір, до вух Кармен долинав і зловісний плюскіт води, і чоловічий гомін — мабуть, голоси санітарів та лікарів, які намагались підбадьорити скаліченого пікадора, що тяжко страждав від болю у потрощених кістках.

Марно намагаючись стримати з чоловічої гордості глухий стогін, він хрипко повторював:

— Богородице скорбна!.. Мої діточки!.. Що їстимуть бідолашні крихітки, коли їхній батько не виступатиме!..

Кармен підвелася. О ні, більше вона не може. Ще зомліє, як залишиться й далі в цьому темному закутні, де жахливо відлунюють крики страждань. Їй хотілося на свіже повітря, на сонце. Стогін незнайомця відбивався болем у всьому тілі.

Вона вийшла на подвір'я. Всюди кров: криваві плями на землі, червоні калюжі навколо діжок з водою. Уже дали сигнал на вихід бандерильєро, і пікадори один за одним поверталися з арени. Коні під ними були забризкані кров'ю, з розпорених боків огидними гронами звисали кишки.

Верхівці спішилися і стали жваво обговорювати події на арені. Кармен побачила Потахе; він незграбно звалився на землю всією вагою свого могутнього тіла і вилив цілий потік лайки на «вчену мавпу», що загавився й не допоміг йому злізти з коня. Ноги пікадора в схованих під штаньми залізних поножах майже не згиналися, побите тіло немов заклякло. Кривлячись від болю, він потягнувся, почухав спину і силувано всміхнувся, ощиривши жовті конячі зуби.

— Бачили, що витворяє на арені Хуан? — казав він усім, хто до нього підходив.— Сьогодні на нього любо дивитись.

Помітивши на подвір'ї єдину жінку і впізнавши її, він навіть не здивувався.

— Ви тут, доньє Кармен! Це добре!..

Потахе говорив з незворушним спокоєм; спиртні випари постійно тримали пікадора в стані такого очамріння, що, здавалося, його не може здивувати ніщо в світі.

— Ви бачили Хуана? — провадив Потахе.— Він улігся під самою мордою у бика. Ніхто не здатен зрівнятися з цим хлоп'ягою... Сходіть подивіться на нього, сьогодні він чудеса показує.

Потахе покликали до лазарету. Поранений пікадор хотів поговорити з товаришем, перш ніж його повезуть до лікарні.

— До побачення, донье Кармен. Піду погляну, чого треба тому бідоласі. Кажуть, у нього черепок луснув, коли він гепнувся. Вже йому не сідати на коня з піку.

Кармен утекла під аркади; їй хотілося замружитись, щоб не бачити огидного видовища; її нудило, але вона ніяк не могла відірвати погляду від червоних потоків крові.

«Учені мавпи» вели за повіддя покалічених коней; нутрощі волочилися по землі, з-під хвостів од болю й страху струменями бризкали рідкі екскременти.

Побачивши напівдохлих шкап, старший конюх замахав руками й затупотів ногами в нападі гарячкової діяльності.

— Готуйся, хлопці! — закричав він своїм помічникам.— Сюди його! Сюди!

Остерігаючись копит ошалілого від болю коня, конюх скинув з нього сідло, потім спритно спутав ремінняччям передні та задні ноги й повалив тварину на землю.

— Ось так!.. Нумо, хлопці, до роботи! — кричав старший конюх, усе махаючи руками й притупуючи.

Хлопці закасали рукави й нахилилися над розпореним черевом, звідки бризкали цівки крові й сечі; треба було заштовхати назад у черево важкий клубок нутрощів, що вивалились назовні.

Один з конюхів схопив коня за вуздечку і придавив йому голову до землі, наступивши на неї ногою. Морда бідолашної тварини жахливо кривилася, відкриваючи жовті зуби, що клацали від лютого болю, з придушеної ногою пащі вихоплювалося глухе іржання. Закривавленими руками хірурги-самоуки щосили запихали в черево в'ялі нутрощі, але тіло нещасної жертви судорожно стріпувалося, виштовхуючи кишки назад, і вони знову розсипалися кривавими клаптями. Величезний сечовий міхур валявся під ногами, заважаючи роботі.

— Пузир, хлопці! — крикнув головний.— Запихайте пузир!

І міхур з усіма своїми придатками зник у глибинах черева, а конюхи швидко й спритно зашили рану.

З варварською покваплістю «полагодивши» коня, на нього бурхали цебро води, скидали пута й ударами палиць змушували тварину підвестися на ноги. Деякі шкапи падали, не ступивши й двох кроків, із поспіхом зашитої рани бив фонтан крові. Смерть наступала зразу. Інші якимось надприродним зусиллям трималися на ногах, і конюхи, «полагодивши» тварину, вели її на «лакування», щедро поливаючи з цебер черево й ноги шкапи. Струмені води з кров'ю стікали додолу, і шкура коня знов набувала блиску, ставала білою чи гнідою.

Коней лагодили, мов старі зношені черевики; безжально розтягували їхню агонію, щоб до решти використати сили тварини. Всюди на землі валялися криваві клапті, відрізані для прискорення «операції». Присипані піском шматки нутрощів були розкидані й по арені, вони лежали там, аж поки бика вбивали і з'являлися прибиральники з кошиками та лопатами, щоб навести лад. Зашиваючи тварині черево, грубі коновали нерідко пхали в нього клоччя замість кишок, що невідомо куди поділися.

Одне слово, робилося все, щоб кінь утримався на ногах ще кілька хвилин, поки пікадор виїде на арену, а там уже бик довершить роботу... І напівмертві шкапи терпляче зносили своє жорстоке воскресіння. Тих, що спотикалися, нещадно били палицями. Від цих ударів коняка вся тремтіла й, ошалівши від болю, кусалася, вириваючи клапоть шкіри або жмут волосся у «вченої мавпи», який необачно підходив до неї надто близько. А бувало, що, відчувши в череві роги, жалюгідна шкапа вгороджувала зуби бикові в шию з відчаєм оскаженілого ягняти.

Покалічені коні тужливо іржали, з-під задертих хвостів шумно виривалися гази; пахло кров'ю і смерділо кізяками, між кам'яними плитами стікали червоні цівки, кров висихала й темнішала.

Гомін невидимого натовпу долинав і сюди. По тривожних вигуках, які вихоплювалися з тисяч горлянок, можна було здогадатися, що бик наздоганяє якогось бандерильєро. Потім западала глибока тиша. Втікач обертався лицем до бика, і публіка гучними оплесками вітала майстерно всаджені бандерильї. Сурми оголошували вихід матадора, й оплески гриміли знову.

Кармен захотілось утекти з цирку. «Мати божа, що подаєш падію! Чого я сюди прийшла?» Вона не знала, в яко-

му порядку виступають сьогодні матадори. Можливо, оті сурми оголошують, що зараз її чоловік вийде назустріч звірові! А вона стоїть тут, за кілька кроків, і нічого не бачить!.. Краще втекти звідси якомога скоріше, звільнитися від цієї нестерпної муки.

До того ж їй було тяжко дивитися на забризкане кров'ю подвір'я, на страждання нещасних коней. Чутливе жіноче серце Кармен повставало проти такої жорстокості, і вона затуляла носа хусточкою — її нудило від смороду різниці.

Кармен ніколи не була на кориді. Майже все своє життя вона слухала розповіді про бій биків, але в уяві бачила лише його показну сторону, те, що бачать у ньому всі: осяяну сонцем арену, де відбувається пишна вистава, в якій метляються червоні плащі, блискають шпаги, мерехтить шовк і золото. Ніколи не думала вона, що за лаштунками цього торжества ховається така огидна правда. І вони живуть ціною знущання зі слабких тварин, на прибутки від таких жорстоких спектаклів!..

В амфітеатрі знову загриміли оплески. На подвір'ї пролунав владний голос, що віддавав якісь розпорядження. Першого бика вбито. У глибині проходу, що починався від Конюшенної брами, розчинилися ворота, і на подвір'я увірвався гомін натовпу й музика.

На арену вибігли два запряги мулів: один — витягти трупи коней, другий — тушу вбитого бика.

Під аркадою з'явився лимар і попрямував до Кармен. Він аж тремтів од захвату.

— Хуан сьогодні незрівнянний, просто чудеса творить! Не бійся за нього. Хлопець живцем ковтає биків!

І Антоніо стривожено поглянув на своячку — не зіпсувала б вона йому таку рідкісну втіху... То що вона вирішила? Може, все-таки подивиться кориду?

— Виведи мене звідси! — благально мовила Кармен.— Мені погано... Проведи мене до найближчої церкви.

Лимар невдоволено скривився. Присягаюсь ім'ям Роже! Піти з такої чудової кориди!.. І, прямуючи до виходу, бідолаха напружено міркував, де б його покинути Кармен, щоб якомога скоріше повернутись до цирку...

Уже й другий бик вибіг на арену, а Гальярдо, прихилившись до бар'єра, усе ще приймав поздоровлення від своїх шанувальників. Яким відважним буває цей хлопець... «коли захоче»!.. Весь амфітеатр аплодував йому за першого бика, забувши про колишні невдачі. Коли один з пікадорів гримнувся з коня й не міг підвестися, Гальярдо

кинувся на бика з плащем і заманив його на середину арени. Після кількох бездоганних веронік звір стомився бігати за оманливим червоним клаптем і став як укопаний. Скориставшися з розгубленості тварини, тореро спинився за кілька кроків від бика, підставивши під роги незахищені груди. Хуан відчував приплив відчайдушної хоробрості, цієї передвісниці великих подвигів. За всяку ціну він мусить прихилити до себе публіку якимось сміливим вчинком! І матадор опустився навколішки прямо перед рогами, готовий відскочити вбік при найменшій спробі до нападу.

Але бик стояв нерухомо. Гальярдо простяг руку і торкнувся до заслиненої морди — тварина навіть не ворухнулась. Тоді тореро зважився на щось нечуване. Він ліг на арену, поклавши під голову замість подушки плащ, і якусь мить лежав під самими ніздрями у звіра. Запала напружена тиша. Ніби відчуваючи небезпеку, бик майже з острахом обнюхав нерухоме тіло, що зухвало вивернулося під самими його рогами.

Коли ж бик знову розлютився й нахилив голову, тореро перекотився під передні ратиці, де роги не могли його дістати. Засліплений шалом, звір перестрибнув через нього, марно шукаючи, куди поділася людина, за якою він так довго ганявся.

Гальярдо скочив на ноги й обтрусив порох з костюма, а публіка, яка схиляється перед безумною хоробрістю, заплескала йому з колишнім захватом. Юрба аплодувала не тільки матадорові, а й собі, потішена власною могутністю, адже глядачі розуміли, що своєю відвагою тореро шукає з ними замирення, прагне знову завоювати їхню прихильність. Сьогодні Гальярдо вийшов на арену, сповнений рішучості заплатити будь-яку ціну, аби тільки здобути оплески натовпу.

— Іноді він не дуже старається,— перемовлялись між собою глядачі.— Буває, що дає маху, але совість у нього є, і він дорожить честю тореро.

Радісне збудження публіки, схвильованої відчайдушною сміливістю Гальярдо, а також влучним ударом, яким інший матадор убив першу тварину, змінилися досадою й обуренням, коли на арену вибіг другий бик. Величезний і гарний звір кружляв посеред арени, тримаючись оддалік од галасливого натовпу в перших рядах, сахаючись від свисту та криків, якими глядачі хотіли роздратувати його; здавалося, він утікав навіть від власної тіні, і скрізь

йому ввижалися всілякі пастки. Тореадори ганялися за ним, вимахуючи плащами. Бик то кидався на червоний клапоть — то форкав, повертався до плаща задом і великими стрибками мчав геть. Моторність, з якою він утікав від людей, розлютила публіку.

— Це не бик, а мавпа якась!

Нарешті матадори підманили звіра плащами до бар'єра, де чекали пікадори, нерухомо застигши на своїх шкапах, з гаррочами напереваги. Нахиливши голову і грізно форкаючи, бик кинувся на одного з вершників, ніби збирався напасти. Та не встигло вістря гаррочі торкнутися його шиї, як він відстрибнув убік і дременув, проскочивши між плащами капеадорів. Перестрівши іншого пікадора, бик знову сахнувся вбік, зафоркав і помчав далі. А коли третій вершник таки дістав його гаррочею, то звір геть очманів від страху і припустив навскач.

Публіка схопилася на ноги, як один чоловік, вимахуючи руками й горлаючи. Смирний бик! Яка ганьба!.. Усі погляди звернулися до ложі президента: «Сеньйоре президент! Цього не можна терпіти!»

З кількох рядів долинули голоси, які дружно скандували:

— Вогню!.. Во-о-огню!..

Одначе президент вагався. Бик утікав, переслідуваний тореадорами з плащами в руках. Коли комусь щастило забігти наперед і розгорнути плащ, бик нюхав червоний клапоть, форкав і кидався в протилежний бік, підстрибуючи та відбрикуючись.

Обурений гомін щодалі наростав. «Сеньйоре президент! Чи ваша милість осліпла?..» На арену полетіли пляшки, апельсини та подушки з крісел у ложах. Глядачі цілилися в бика, зненавидівши його за боягузтво. Одна пляшка влучила в ріг, і публіка оплесками привітала того, хто пожбурив її. Люди перехилялися через бар'єр, ніби хотіли кинутись на арену і своїми руками роздерти на шматки підлу скотину. Який скандал! Щоб на арену Мадріда випускали волів, придатних лише на м'ясо! «Вогню! Вогню!»

Нарешті президент махнув червоною хусточкою, і злива оплесків привітала цей жест.

Запалені бандерильї були незвичайним видовищем, яке робило кориду набагато цікавішою. Багато з тих, хто щойно обурювався до хрипоти, в глибині душі навіть раділи з такого повороту подій. Зараз вони побачать, як бика

підсмажуватимуть живцем, як він бігатиме, очманівши від жаху, з вогненними стрілами в шиї.

З'явився Насіональ, тримаючи в руках, вістрями донизу, довгі товсті бандерильї, що здавалися обгорнутими чорним папером. Без особливої остороги, так ніби боягузлива тварина не заслуговувала на вправні маневри, він підійшов до бика і під мстиві оплески натовпу устромив йому в шию пекельні дротики.

Почулося сухе потріскування, і над шиєю тварини піднялися дві струминки білого диму. При сонячному світлі полум'я не було видно, але шерсть обгорала, і на загривку бика стала розпливатися чорна пляма.

Наполоханий цим нападом, бик помчав ще прудкіше, ніби сподівався втекти від болю. Та ось на його шиї затріскотіли сухі розряди, схожі на постріли з рушниці, а перед очима затанцювали охоплені полум'ям клапті паперу. Пажаханий звір став високо підстрибувати, водночас підкидаючи всі чотири ноги і крутячи рогатою головою в марній спробі вирвати зубами диявольські штуки, що повпиналися йому в шию. Глядачі сміялися й плескали в долоні, потішені цими вистрибами та конвульсіями. Здавалося, незграбна важка тварина танцює або виконує цирковий номер.

— Ага, кусається! — кричала публіка, зловтішно регочучи.

Бандерильї догоріли, стихло тріскотіння та вибухи. Тільки на обпаленій шиї ще шкварчав лій. Не відчуваючи більше пекучого болю, бик став як укопаний, важко роздимаючи боки, понуро опустивши голову й висолопивши сухого темно-червоного язика.

Та зразу ж до нього підкрався інший бандерильєро й устромив ще два дротики. Знову зазміїлися над обпаленою шерстю струминки диму, заляскали вибухи, і бик знову кинувся бігти, вигинаючись усім своїм незграбним тілом і силкуючись дотягтися зубами до бандерилей; але тепер рухи його були спокійніші, ніби він почав звикати до катування.

Потім устромили ще й третю пару, і шия бика вся обвуглилась; навколо ширився нудотний сморід розтопленого лою, обгорілої шкіри та смаленої шерсті.

Охоплена мстивою лютістю, публіка аплодувала й аплодувала, немовби смирна тварина була єретиком, і, підсмажуючи її, вони чинили святе діло. Глядачі реготали, дивлячись, як у бика тремтять ноги і, мов ковальський міх,

роздимаються боки, як, жалібно мукаючи від болю, бідолаха поводить налитими кров'ю очима та лиже язиком пісок, марно намагаючись освіжити пересохлу пащу.

Спершись на бар'єр навпроти президентської ложі, Гальярдо чекав, коли прозвучить сигнал убити бика. Гарабато вже наготував йому шпагу та мулету, поклавши їх на огорожу.

Прокляття! Так чудово почалась для нього коріда — і от маєш, не пощастило з биком, якого Хуан сам же й вибрав, спокусившись на його красу. Хто ж міг знати, що на арені він усього лякатиметься?..

Розмовляючи із знавцями, які сиділи в передніх рядах, Гальярдо наперед виправдовувався, що не покаже з цим биком нічого надзвичайного.

— Зроблю лиш те, що можливо,— казав він, знизуючи плечима.

Потім глянув на ложі і спинив погляд на тій, де сиділа донья Соль. Вона аплодувала йому, коли він учинив свій подвиг — улігся перед биком. Її затягнуті в рукавички долоні захоплено плескали, коли він підійшов до бар'єра і вітав публіку. Помітивши на собі погляд тореро, донья Соль приязно махнула йому рукою, а її супутник, отой ненависний чужинець, перегнувся в такому різкому поклоні, ніби переломився надвоє. Згодом Гальярдо кілька разів помічав, що донья Соль наводить на нього бінокль і шукає його між бар'єрами, де він відпочивав. Ох ця жінка!.. Може, вона знову відчула потяг до хороброго хлопця? Гальярдо вирішив, що завтра неодмінно зробить їй візит — ану ж вітер перемінився.

Прозвучав сигнал на вихід матадора, і Хуан, сказавши кілька слів перед ложею президента, рушив до бика.

Любителі голосно напучували його своїми порадами:

— Кінчай відразу! З цим волом довго панькатися не варт!

Гальярдо махнув мулетою, і бик, не кваплячись, грізно посунув на матадора. Ошалівши від катування, він явно хотів знищити, заколоти рогами ворога, першу людину, яка з'явилася перед ним після перенесених мук. Здавалося, знущання таки розлютили звіра.

Публіка відчула, що її мстива ненависть до бика розвіюється. Не такий він уже й поганий — зараз кинеться на тореро. Оле! І глядачі стали захоплено кричати й плескати на кожен помах мулетою, вітаючи тепер не тільки еспаду, а й звіра.

Бик завмер на місці, нахиливши голову й висолопивши язик. Як завжди перед останнім смертельним ударом, запала глибока тиша, ще моторошніша, ніж у пустелі. Тисячі людей не ворушилися і стримували подих, у мертвому безгомінні навіть найнечутніші шерехи на арені долинали до останніх рядів амфітеатру. Почувся сухий стукіт дерева об дерево: кінчиком шпаги Гальярдо скидав обпалені дротики бандерилей, що стриміли в загривку. Після цієї підготовки до останнього удару глядачі ще дужче витягли шиї, відчуваючи, як між її волею та волею матадора встановлюється таємничий зв'язок. «Пора!» — подумали всі водночас. Зараз він повалить звіра майстерним ударом шпаги. Юрба вгадувала думки матадора.

Гальярдо кинувся на бика, і довго стримуване зітхання шумно вирвалося з тисяч грудей. Після короткої сутички з людиною бик побіг по арені, люто мукаючи, а амфітеатр задвигтів од свисту та обурених вигуків. Повторилося те саме: в момент удару Гальярдо відвернувся й відсмикнув руку. Кілька стрибків — і гнучке сталеве лезо, що неглибоко стриміло в загривку, покотилося по арені.

Чимало глядачів обкладали Гальярдо лайкою. Урвалась чарівна ниточка, що поєднала матадора з публікою на початку кориди. Ожили недовіра й ворожість. Усі, здавалося, забули, з яким ентузіазмом щойно вітали тореро.

Гальярдо підібрав шпагу й, похнюпивши голову, знову пішов на бика. Його охопив такий розпач, що він не мав сили навіть обурюватися несправедливістю публіки, поблажливої до інших матадорів і невблаганної до нього.

У голові шуміло, але він помітив, що за ним іде якийсь тореро. Мабуть, Насйональ.

— Спокійно, Хуане. Не гарячкуй.

Прокляття! Невже тепер так і буде? Невже ніколи більше він не зможе сміливо кидатись прямо на роги і вгороджувати шпагу по саме руків'я? Невже він на все життя залишиться посміховиськом публіки?.. І перед ним зараз не бик, а жалюгідний віл, якого довелося роздрочувати вогнем!..

Гальярдо спинився перед биком, що, здавалося, чекав на нього, впершись ногами в пісок, ніби прагнув якомога скоріше позбутися своїх мук. Матадор не захотів навіть махнути мулетою. Відразу став у позицію, низько опустивши червоний клапоть і піднявши шпагу на рівень очей... Тільки б не відсмикнути руку!

Публіка в одному пориві підхопилась на ноги. На якусь мить чоловік і звір ніби злилися в один величезний клубок, що стрімко покотився по арені. Найавторитетніші знавці вже махали руками, висловлюючи своє схвалення. Матадор кинувся на бика, як за кращих своїх часів. Який чудовий удар!

Та зненацька, мов випущений з катапульти снаряд, людина злетіла вгору і покотилася по арені. Бик нахилив голову, підхопив нерухоме тіло на роги, ще раз підкинув його й побіг далі із застромленою по саме руків'я шпагою в шиї.

Похитуючись, Гальярдо зіп'явся на ноги, й амфітеатр вибухнув оглушливими оплесками, прагнучи залагодити несправедливість. Оле, сміливцю! Слава синові Севільї! Оце удар!

Але тореро не відповідав на вітальні вигуки натовпу. Болісно скоцюрбившись, він ухопився обома руками за живіт і з низько опущеною головою ступив кілька непевних кроків. Хитаючись як п'яний, він двічі підводив голову й шукав очима виходу з арени та раптом упав, скрутившись, як величезна гусінь, замотана в шовк і золото. Четверо робітників цирку незграбно підняли його і сяк-так поклали собі на плечі. Насіональ рушив за ними, підтримуючи голову друга; на блідому й пожовклому обличчі матадора тьмяно блищали з-під приплющених повік осклілі очі.

Публіка здивовано притихла, оплески змовкли. Усі невпевнено озиралися, не знаючи, наскільки серйозна рана Гальярдо... Але незабаром стали ширитися бадьорі вісті, які невідомо звідки беруться і яким у таких випадках натовп охоче вірить, то збуджуючись, то холонучи від жаху... Нічого страшного. Удар в живіт, від якого матадор знепритомнів. Крові ніхто не бачив.

Глядачі відразу заспокоїлись і посідали, зосередивши увагу на бикові, який усе ще тримався на ногах, борючись із неминучою смертю.

Насіональ допоміг покласти маестро на кушетку в цирковому лазареті. Гальярдо лежав нерухомо, руки його безживно звішувались додолу.

Себастьян, який не раз бачив свого матадора пораненим і залитим кров'ю, досі ніколи не втрачав самовладання, але тепер відчув, як його поймає гнітючий страх перед цим бездиханним, як у мерця, тілом і блідим, майже зеленим обличчям.

— О лихо! — простогнав бандерильєро.— Де ж лікарі? Невже тут немає жодного?

Весь персонал лазарету, відправивши до лікарні покаліченого пікадора, поквапився в свою ложу дивитись кориду.

Охоплений розпачем, Насйональ щось кричав Гарабато та Потахе, які прибігли зразу за ним, сам не усвідомлюючи, що каже. Секунди здавались йому годинами.

З'явилися два лікарі і, зачинивши двері, щоб ніхто не заважав, нерішуче схилилися над нерухомим тілом еспади. Насамперед треба його роздягти. При тьмяному світлі, що падало згори крізь слухове віконце, Гарабато почав розстібати, розпорювати та рвати на тореро одежу.

Насйональ ледве бачив тіло товариша за лікарями, що заступили пораненого. Вони мовчали, консультуючись тільки очима. Мабуть, він зомлів від страшного удару, через те й здається неживим. Крові ніде не видно. Одяг на ньому подертий рогом — мабуть, коли бик підкинув його вдруге.

До кімнати поквапно зайшов доктор Руїс, і колеги шанобливо пропустили його наперед. Лікар нервував і лаявся, допомагаючи Гарабато роздягати пораненого.

Навколо ліжка сталося замішання, почулися вигуки подиву й жаху. Бандерильєро боявся щось запитати. Заглянув через голови лікарів і побачив тіло Гальярдо з підпятою до шиї сорочкою. Крізь розстебнуті і спущені панталони чорніло волосся в паху. На оголеному животі зяяла страшна крива рана, між закривавленими краями якої видніли синюваті клапті кишок.

Доктор Руїс похитав головою. Крім жахливої смертельної рани, тореро дістав страшний струс від удару. Він не дихав.

— Лікарю... лікарю! — простогнав бандерильєро, благаючи сказати йому всю правду.

По тривалій мовчанці доктор Руїс знову похитав головою.

— Все скінчено, Себастьяне... Можеш шукати собі іншого матадора.

Насйональ звів очі вгору. Отакий чоловік, а помер, навіть не змігши потиснути друзям руки, не сказавши жодного слова, раптово, мов жалюгідний кролик, якого стукнули обухом по голові!..

Охоплений розпачем, бандерильєро вибіг з кімнати. Ні, він не спроможний на це дивитися. Він не такий, як Потахе, що й далі похмуро стоїть у ногах ліжка, втупивши

невидющий погляд у покійника і крутячи в руках капелюха.

Себастьян ладен був заплакати, як дитина. Груди його тяжко й болісно здіймалися, очі переповнилися слізьми.

На подвір'ї йому довелося відступити до стіни, даючи дорогу пікадорам, що поверталися на арену.

Жахлива новина миттю облетіла весь цирк. Гальярдо мертвий!.. Одні сумнівалися, інші вірили, але ніхто не зрушив з місця. Корида тільки починається — зараз мають випустити третього бика. Не відмовлятися ж від видовища.

З амфітеатру долинав гомін натовпу, звучала музика.

Бандерильєро відчув, як його затоплює люта ненависть і огида до всього, що його оточувало, до свого ремесла та до публіки, заради якої це ремесло існує. У пам'яті його зазвучали красиві слова, над якими завжди сміялися його друзі. У цю мить вони здалися Себастьянові як ніколи глибокими і правдивими.

Потім думки Насіоналя звернулися до бика, що його якраз волочили повз нього з арени; шия звіра була обвуглена й закривавлена, ноги нерухомі, а осклілі очі мертво дивилися в синє небо.

І в уяві Себастьян побачив друга, який лежав за кілька кроків, по той бік кам'яної стіни; руки й ноги його заклякли, задерта сорочка оголювала розпорений живіт, з-під приплющених повік каламутним і таємничим блиском мерехтіли неживі очі.

Нещасний бик! Нещасний матадор!.. Зненацька з амфітеатру долинули гучні радісні крики — публіка вітала продовження вистави. Насіональ замружився і зціпив кулаки.

А звір ревів — найкровожерливіший, найстрашніший на світі звір.

Мадрід, січень — березень 1908 р.

КОМЕНТАРІ

МАХА ГОЛА

С. 20. *Музей Прадо* — Національний музей живопису та скульптури в Мадріді, створений у 1819 році на основі королівських колекцій.

Єроніміти або «відлюдники святого Єроніма» — старовинний чернечий орден.

Бульвар Ретіро — продовження центральної вулиці Алькала у Мадріді.

Джордано, Лука (1632—1705) — відомий італійський майстер декоративного живопису.

С. 21. *Веласкес, Родрігес де Сільва, Дієго* (1599—1660) — видатний живописець, провідний майстер іспанського реалістичного живопису XVII ст.

С. 22. ... *війни XVII ст.*— внаслідок Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. та наступних воєн з Францією і Англією Іспанія втратила значну територію.

С. 23. *Ель Греко* (бл. 1541—1614) — славетний іспанський художник, грек за походженням, справжнє ім'я Доменіко Теотокопулі. Один з перших представників пізнього Ренесансу. Жив і працював спочатку у Венеції, 1575 року переселився до Іспанії. Для творчої манери митця характерні збуджений, нервовий ритм, видовженість пропорцій, блискуча колористична техніка.

Рібера, Хосе (Хусепе) де (бл. 1591—1652) — іспанський живописець і гравер. Для раннього періоду його творчості характерні різкі контрасти світла й тіні, драматичні сцени мучеництва.

С. 23. *Мурільйо, Бартсломе Естебан* (1618—1682) — іспанський живописець. Його композиції на релігійні сюжети часто представлені як сцени з народного життя. Реалістичним в цілому полотнам Мурільйо властива певна ідеалізація та зовнішня декоративність.

«Фрейліни» Веласкеса...— ця картина більш відома під назвою «Меніни» (ісп.— фрейліни). В ній художник зобразив на передньому плані інфанту Маргариту в супроводі фрейлін та карликів, а поряд — себе за мольбертом.

С. 26. *«П'яниці»*...— або «Вакх», відома картина Веласкеса (к. 1620-х рр.), характерна для реалістичного мистецтва художника. Міфологічний сюжет подається як жвава народна сцена: прості селяни з негарними, але виразними характерними обличчями п'ють вино в товаристві молодого Вакха.

Вакх (грецьк.), Бахус (лат.) — в античній міфології бог родючості, виноградарства, виноробства та земних радощів.

С. 29. *Гойя-і-Лусьєнтес, Франсіско Хосе де* (1746—1828) — славетний іспанський живописець і гравер. Повнота життесприймання, гострота і сила реалістичного розкриття образу найяскравіше виявилися в численних портретах Гойї.

...королі були схожі на елегантних ченців — Веласкес, як придворний художник, створив цілу галерею портретів членів королівської сім'ї. Виконані за традиціями іспанського парадного портрета, стримані за колоритом, ці картини, проте, сповнені життя.

...монархи були гладкі, заплилі жиром... — портретна творчість Гойї нерідко сповнена викривального пафосу й спрямована проти пороків пануючого класу. Яскравим прикладом може служити груповий «Портрет сім'ї Карла IV» (1800, Прадо, Мадрід), найвиразніший своїм критицизмом у європейському живописі цього періоду.

С. 30. *Весталки* — в давньоримській міфології жриці богині Вести, покровительки домашнього вогнища. Мали служити богині тридцять років, не беручи шлюбу.

...вдерлися загарбники — під приводом війни з Португалією наполеонівські війська у 1807 р. окупували північні райони Іспанії. Невдовзі армія маршала Мюрата розпочала наступ на Мадрід. Французька інтервенція викликала в Іспанії визвольну війну і послужила поштовхом до революції.

Мамелюки — турецько-єгипетська кіннота, частини якої після поразки під час наполеонівського походу в Єгипет перейшли до французької армії і воювали в її складі.

Монклоа... — північна околиця Мадріда. В Монклоа перебував штаб маршала Мюрата, там було розстріляно багато іспанських патріотів-повстанців.

...помирав під кулями завойовників... — йдеться про картину Гойї «Розстріл повстанців у ніч на 3 травня 1808 р. на пустирі Монклоа». Перше збройне повстання народних мас проти французьких загарбників розпочалося в Мадріді 2 травня 1808 року.

Палафокс-і-Мельсі, Хосе де (1776—1847) — генерал, який очолив оборону Сарагоси у роки війни за Незалежність. *Леонід* — спартанський цар в 488—480 рр. до н. е. В античній традиції його ім'я — символ патріотизму і воїнської доблесті.

С. 31. *«Маха гола»* — відома картина Франсіско Гойї (бл. 1802 р., Мадрід, Прадо). Незважаючи на існуючу за тих часів в Іспанії заборону зображувати оголене жіноче тіло, Гойя у своїй картині дав нову інтерпретацію ідеалу жіночої краси. Яскравий і глибоко національний образ не має нічого спільного з тодішніми академічними канонами.

С. 33. *Веласкесова Венера* — «Венера з дзеркалом» (1657, Лондон. Національна галерея). Одне з небагатьох зображень оголеної натури в іспанському живописі XVII ст.

Тіціан, Тіціано Вечелліо (бл. 1476/77—1576) — славнозвісний італійський живописець венеціанської школи доби Відродження. Його мистецтво пройняте мужнім життєствердженням, повнокровним сприйняттям краси людини і навколишнього світу.

С. 34. *...при дворі короля-поета...*— йдеться про короля Іспанії Філіппа IV (період правління 1621-1665 рр.).

...донья Хуана...— Хуана де Міранда. Дочка художника Франсіско Пачеко, яка у 1618 р. стала дружиною Веласкеса.

С. 37. *Циклопи...*— в давньогрецькій міфології одноокі велетні.

С. 48. *Раскін (Рескін), Джон* (1819—1900) — англійський теоретик мистецтва, критик, публіцист. В своїх працях «Сучасні живописці» (1843—1860), «Сім світочів архітектури» (1849) та ін. розвиває концепцію єдності краси й добра, з позицій романтизму виступає з критикою капіталістичної цивілізації, ворожої мистецтву як синтезу природи, краси та високої моралі.

С. 49. *Зігфрід (Сігурд)* — герой давньогерманського епосу, втілення краси та мужності.

Пентаполін Гарамантський — персонаж рицарських романів. В першій частині роману «Дон-Кіхот» Сервантеса (розділ XVIII) героєві замість стада баранів ввижаються війська Пентаполіна та його ворога імператора Аліфанфарона.

С. 50. *Перемога під Павією...*— у 1525 році відбулася битва під Павією (північна Італія) між іспанцями та французами. У ній іспанські війська знищили понад 10 тисяч солдатів ворога й захопили у полон французького короля Франціска I.

С. 53. *Імператриця Євгенія* (1826—1920) — дружина французького імператора Наполеона III, уродженка Гранади.

С. 60. *Ватто, Антуан* (1684—1721) — відомий французький живописець і гравер. Своєрідний стиль Ватто визначається граціозністю образів, витонченістю. Творчість Ватто сповнена глибокого людського почуття, тонкої лірики. Відомий як автор творів на теми «галантних сцен» та на театральні сюжети.

Цитра — струнний щипковий музичний інструмент, відомий у Західній Європі з кінця XVIII ст.

С. 61. *Квірінал* — папський палац у Римі, головна резиденція італійських королів (1870—1946 рр.); з 1948 р.— резиденція президента Італійської республіки.

С. 68.— *Рубенс, Пітер Пауль* (1577—1640) — видатний представник фламандської школи живопису. У його жіночих портретах виразність і витонченість поєднуються з життєвою повнокровністю образів. Художник виконував дипломатичні місії в Іспанії.

Елена Фурман (Фоурмен) — друга дружина Рубенса, образ якої став центральним у пізній творчості художника.

С. 73. *Дож* — так називався правитель Венеціанської (к. 7—18 ст.) та Генуезької (XIV—XVIII ст.) республік.

С. 75. ... *вагнерівського мідного грому*...— Вагнер Ріхард (1813—1883) — відомий німецький композитор, диригент і драматург. Важливу роль відводив у своїх творах оперному оркестру.

Валькірії — діви-войовниці, богині, які, за скандінавською міфологією, розподіляли перемоги та смерть на полі бою. Із скандінавських легенд про Нібелунгів, де виступають валькірії, Р. Вагнер запозичив сюжет опери «Валькірія».

...*четверик золотих коней*...— антична скульптура, що колись прикрашала тріумфальну арку Константина в столиці Візантії. Була перевезена до Італії і увінчала фасад собору св. Марка у Венеції.

С. 78. *Виставка в Парижі* — йдеться про всесвітню паризьку виставку 1889 р.

С. 91. ...*перипатетичний урок*...— (грецьк. регіратеtikos — той, що прогулюється). Поняття пов'язане із звичкою давньогрецького філософа Арістотеля, який, за переказами, викладав учням свою філософську систему під час прогулянок.

С. 102. *Фріна* — відома грецька гетера. Прославилась тим, що була натурницею знаменитих митців Праксителя і Апеллеса.

С. 107. *Ісабела Друга* (1843—1868)— королева Іспанії, дочка Фердінанда VII. За період правління Ісабели змінилось 25 урядів.

С. 113. *Гендель, Георг Фрідріх* (1685—1759) — видатний німецький композитор, майстер опери і творець класичної ораторії.

С. 127. *Пардо* — королівська резиденція поблизу Мадріда.

С. 128. *Фавн* — у давньоримській міфології бог полів, гір та лісів, покровитель домашньої худоби.

С. 130. *Деустський університет* — старовинний католицький університет, заснований єзуїтами в місті Деуст на півночі Іспанії.

С. *131. Король Едуард* — Едуард VII (1841—1904), король Великобританії та Ірландії. Син королеви Вікторії.

С. 146. *Сарсуела* — жанр іспанської оперети. Термін походить від назви королівської вілли поблизу Мадріда, де часто ставились подібні спектаклі.

...*дев'яносто третій рік, як у Франції*...— йдеться про народне повстання 31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі, що привело до встановлення якобінської диктатури.

С. 163. *Геракл* — герой античної міфології, наділений надзвичайною фізичною силою. В одному з міфів про Геракла розповідається, як він служив лідійській цариці Омфалі. За вчинене вбивство Геракл три роки мав служити Омфалі, одягнений по-жіночому.

С. 165. *Буколічна...*— буколіка (від грецьк. bukolikos — пастушачий) — жанр античної поезії, що оспівує життя пастухів на лоні природи.

С. 166. *Доктор Фауст* — герой народної легенди, який запродує душу дияволові в обмін на пізнання істинної сутності життя. Легенда про доктора Фауста знайшла художнє втілення в поемі Гете «Фауст».

С. 172. *Венера Медіцейська* — статуя Венери у Римі (останнє сторіччя до н. е.). Богиню зображено у вигляді цнотливої юної красуні.

С. 177. *Мендельсон-Бартольді, Якоб-Людвіг-Фелікс* (1809—1847) — видатний німецький композитор. Заснував першу німецьку консерваторію. «Шлюбний марш» належить до числа його найкращих творів.

С. 216. *...зі своїми росінантами...*— тут іронічне; Росінант — кінь Дон-Кіхота.

С. 219. *Альма-Тадема, Лоуренс* (1836—1912) — англійський художник голландського походження.

С. 221. *Офелія* — героїня відомої трагедії Шекспіра «Гамлет».

С. 226. *Колізей* — амфітеатр-цирк у Римі, визначна пам'ятка римської архітектури. Збудований у 75—80 рр. н. е. для боїв гладіаторів та інших видовищ.

С. 264. *Сусанна* — за біблійною легендою молода, багата і набожна жінка, несправедливо звинувачена старійшинами в подружній невірності.

КРОВ І ПІСОК

С. 289. *Сократ* (469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ.

С. 296. *Алькала* — одна з центральних вулиць Мадріда.

С. 318. *Бульвар Геркулеса* — мальовнича тополина алея у північно-східній частині Севільї. Свою назву бульвар дістав через встановлену тут статую Геркулеса, легендарного засновника Севільї. Улюблене місце прогулянок мешканців міста.

С. 330. *...на арені севільського цирку...*— арена для бою биків, розташована на площі де ла Маестранса. Була споруджена у 1763 р. і поступається своєю величиною тільки мадрідській.

С. 332. *Роже де Флор* (1262—1306) — справжнє ім'я цього каталонського рицаря ордену тамплієрів — Роберт Блум. Очолив експедицію каталонських найманців у Візантію, домігся титулу цезаря Візантійської імперії. Сповнене авантюрних пригод життя Роже де Флора нерідко ставало темою розважальних книжок.

С. 341. *Церква св. Хіля* — розташована на північному заході Севільї біля старовинного муру та воріт Ла Макарена. Ікона цієї

церкви — діва Макаренська — користувалася особливою популярністю серед бідноти передмістя.

С. 351. *...актиеним членом Інтернаціоналу трудящих...* — йдеться про II Інтернаціонал (заснований у 1889 р.), на засіданні якого була присутня делегація Іспанії.

С. 352. *Маккавеї* — давньоіудейський жрецький рід, відомий фанатичною релігійністю.

Дантон Жорж-Жак (1759—1794) — один з найвидатніших діячів французької буржуазної революції кінця XVIII сторіччя.

С. 352. *Аутодафе* — винесення і виконання вироку інквізиції; прилюдне спалення на вогнищі.

С. 353. *...білий прапор із грізним зеленим хрестом...* — офіційний прапор інквізиції.

С. 357. *Кастелар Еміліо* (1832—1899) — консервативний іспанський політичний діяч, відомий своєю ораторською майстерністю.

С. 358. *Соль* (ісп. «сонце») — ім'я героїні романтичної драми В. Гюго «Ернані».

С. 372. *Золота вежа* — зведена на березі Гвадалквівіру у Севільї під час арабського панування. Складає частину стін та укріплень, що оточують місто. Викладена керамічною плиткою, яка, відбиваючи сонячне проміння, створює враження золотого сяйва.

С. 372. *Хіральда* — висока вежа, колишній мінарет великої мечеті в Севільї, побудована наприкінці XII ст.; після вигнання маврів мечеть була перетворена на собор, а Хіральда — на дзвіницю. Хіральда оспівана в літературі Сервантесом, Ф. Г. Лоркою, Р. Альберті та ін.

С. 376. *Сід-Войовник* (1043—1099) — Родріго Діас де Вівар, герой Реконкісти — визвольної боротьби проти маврів. Героїзм Сіда оспівано у іспанському епосі.

С. 377. *Альгамбра* — знаменитий палац мавританських правителів Гранади (XIII ст.). Після вигнання маврів у 1492 р. став резиденцією іспанських королів.

С. 382. *Малагенья, севільяна* — фольклорні мелодії півдня Іспанії.

С. 383. *Соледад* — андалуська народна пісня, здебільшого задумливого, журливого звучання.

Ельза — героїня опери Ріхарда Вагнера «Лоенгрін», сюжет якої запозичений із німецьких легенд.

С. 384. *...достоту вагнерівський герой...* — йдеться про Зігфріда, персонажа німецького героїчного епосу. Р. Вагнер звертається до цієї теми в опері «Валькірія» та багатьох інших.

С. 412. *Ронденська школа* — знаменита школа тавромахії. Заснована у XIX ст. в Ронді.

С. 416. *...троянд Альказарського саду...* — відомі своєю красою палац і сад, що збереглися з часів арабського панування.

С. 425. *...в опері «Кармен», того самого, що заради кохання...* — йдеться про Хосе, героя опери Бізе «Кармен».

С. 436. *...обшарпаний та голодний, мов Адам...* — очевидно, йдеться про героя поеми іспанського романтика Х. Еспронседи «Світ — диявол».

С. 437. *Пісарро Франсіско* (бл. 1471—1541) — іспанський конкістадор. У 1531—1535 рр. очолювані Пісарро війська завоювали державу інків у Південній Америці.

С. 438. *Ельдорадо* — країна, багата золотом та коштовностями, яку намагалися знайти іспанські завойовники у Південній Америці. У переносному значенні Ельдорадо — країна казкових багатств.

С. 463. *Фердінанд Сьомий* (1784—1833) — король Іспанії, відомий своєю реакційною політикою. У 1814 р. скасував ліберальну конституцію 1812 р. і відновив феодально-абсолютистський режим. У 1823 р. при допомозі французьких інтервентів придушив буржуазно-демократичну революцію 1820-1823 рр.

С. 465. *В середині XVIII сторіччя, коли Іспанія сховалася вдома...* — за правління Карла III (1759—1788) Іспанія припинила тривалі невдалі війни.

С. 473. S.P.Q.R. (Senatus populusque romanus) — «Сенат і народ римський» (лат.) — формула, яку звичайно вживали, називаючи римську державу республіканського періоду.

С. 474. *Монтаньєс Хуан Мартінес* (1568—1649) — відомий іспанський скульптор.

С. 476. *Тріана* — передмістя Севільї, розташоване на правому березі р. Гвадалквівір.

С. 477. *Мізерере* (лат.) — назва одного з католицьких псалмів.

С. 478. *Еслава Мігель Іларіон* (1807—1878) — іспанський композитор. Автор популярної свого часу опери «Педро Жорстокий», написаної на національний сюжет. На творчість Еслави значною мірою вплинула італійська культура.

С. 480. *Араукапці* — одне з індіанських племен Південної Америки.

С. 481. *...дорогою на Голгофу...* — Голгофа — місце поблизу Єрусалима, де, за християнською легендою, був розп'ятий Ісус Христос. У переносному значенні вживається як символ фізичних і моральних страждань.

Понтій Пілат — римський прокуратор Іудеї в 26—36 рр. н. е. За євангельською легендою, в період його правління був страчений Ісус Христос.

С. 488. *Алькасар* — мавританський палац і фортеця на березі Гвадалквівіру.

О. Алексеєнко

ЗМІСТ

Психологічні романи Вісенте Бласко Ібаньєса
Передмова Захарія Плавскіна . . 5

МАХА ГОЛА. *Роман* 19

КРОВ І ПІСОК. *Роман* 275

Коментарі *О. Алексєєнко* . . 567

ВИСЕНТЕ БЛАСКО ИБАНЬЕС

НАГАЯ МАХА
КРОВЬ И ПЕСОК

Романы

Перевод с испанского В. И. Шовкуна

Серия
«Вершины мировой литературы»

Том 32

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор Л. Н. Маєвська. Художник О. І. Хорунжий. Художній редактор В. А. Кононенко. Технічний редактор Б. С. Грінберг. Коректор Г. І. Кривопуск.

Інформ. бланк № 917.

Здано до складання 18.10.79. Підписано до друку 18.01.80. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3 Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 30,24. Обл.-вид. арк. 33,983. Тираж 115 000. Зам. 9-427. Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво «Дніпро», 252601,
Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» 310057, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Бласко Ібаньєс В.

Б68 Маха гола: Роман. Кров і пісок: Роман.— Перекл. з ісп. В. Шовкун.— К.: Дніпро, 1980.—574 с.— (Вершини світового письменства).

У філософсько-психологічних романах, що увійшли до цієї книги, видатний іспанський письменник-реаліст Вісенте Бласко Ібаньєс (1867—1928) розповів про трагічну долю двох талановитих людей: знаменитого художника Маріано Реновалеса («Маха гола») і уславленого тореадора Хуана Гальярдо («Кров і пісок»), чиї мрії, творчі задуми, прагнення гинуть у соціальному середовищі, де панують облуда, жадоба збагачення і жорстокість.

Б $\frac{70304—154}{M205(04)—80}$ 154—80. 4703000000 И (Ісп.)